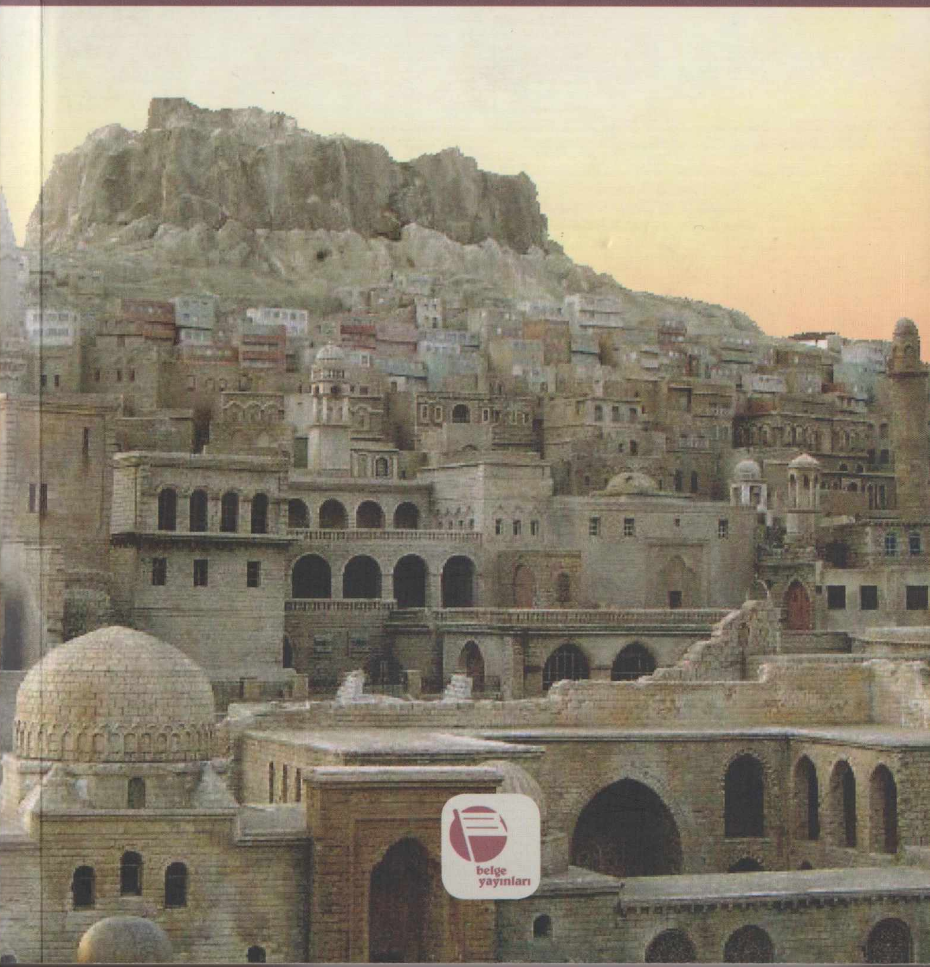
MARDİN 1915

BİR YIKIMIN PATOLOJİK ANATOMİSİ

YVES TERNON

Sait Çetinoğlu'nun Önsözüyle

belge yayınları

Yves Ternon, 1932 Fransa, Saint-Mandé doğumlu. Fransız tıp doktoru. Tıp tarihine olan ilgisi onu Nazi doktorlarının Yahudi Holokostu ile ilişkisini araştırmaya yöneltti. Holokost araştırmalarından Ermeni Jenosidini incelemeye yöneldi. Bu arada Sorbonne Üniversitesi'nde tarih doktorasını da verdi. Sınır Tanımayan Doktorlar Örgütü'nün aktif bir üyesi olan Ternon, 20. yüzyıl son on yılında meydana gelen soykırım örneklerini de inceleyen birçok uluslararası konferansa katıldı. Önemli kitapları: *Histoire de la médecine SS* (1969); *Le Massacre des aliénés* (1971); *Les Médecins allemands et le national-socialisme,* (1973), *Les Arméniens, histoire d'un génocide* (Seuil, 1977 ve 1996; Türkçe olarak 1993 yılında *Ermeni Tabusu* (*Bir Soykırım Tarihi* 2012) başlığı ile yayınlandı. La Cause Arménienne (Seuil, 1983), *Enquête sur la négation d'un génocide* (Parenthèses, 1989); *Suç Devleti* adlı kitabında ise 20. yy. soykırım örneklerini karşılıklaştırmalı olarak inceledi: *L'État criminel* (Seuil, 1995).

BELGE YAYINLARI: 738
Türkiye İncelemeleri Dizisi

MARDİN 1915 / Anatomie pathologique d'une destruction

MARDİN 1915 / *Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi*

Editör I Sait Çetinoğlu

Sayfa Düzeni I Aristan

Kapak Tasarım I Emel Akgül

Düzelti I Ahmet Batmaz

Birinci Baskı I Ekim 2013

İç/Kapak Baskı-Cilt I Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok
No: 239 Topkapı / İstanbul 0 (212) 613 12 11
Sertifika No: 12491

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Cemal Nadir Sokak, Büyük Milas Han, No: 26-28
D. 121-130, 34112 Cağaloğlu-Fatih / İstanbul
Tel: 0 (212) 517 44 53
E-mail: belgeyayinlari@gmail.com
www.belgeyayinlari.com.tr
Sertifika No: 11206

Yves Ternon

MARDİN 1915

Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi

Türkçesi
Naringül Tateosyan

belge
yayınları

İ Ç İ N D E K İ L E R

SOYKIRIMI LABORATUVARINDA İNCELEMEK:
MARDİN 1915 (*Sait Çetinoğlu*)....9
Türkçe Baskısına ÖNSÖZ....77
SUNUŞ (*David Gaunt*)....81
SUNU....83

Birinci kitap
TARİHİ YENİDEN YAPILANDIRMA - MARDİN 1915
BİRİNCİ KISIM:
DİCLE VE FIRAT ARASI....107
Bölüm I - YUKARI MEZOPOTAMYA....109
Bölüm 2 - YUKARI MEZOPOTAMYA'DA HIRİSTİYANLIK....119
Bölüm 3 - 19. YÜZYILDA DİYARBAKIR VİLAYETİ....149
Bölüm 4 - DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ABDÜLHAMİT KATLİAMLARI....171
Bölüm 5 - MARDİN SANCAĞINDA GÜNLÜK YAŞAM (1896-1914)...185
İKİNCİ KISIM:
DİYARBAKIR SANCAĞINDA ERMENİLERİN SOYKIRIMI....201
Bölüm 1 - SOYKIRIM YAYILIMI....205
Bölüm 2 - DİYARBAKIR'DA UYGULAMANIN YAYILIŞI....221
Bölüm 3 - DİYARBAKIR MERKEZ SANCAĞINDA KÖY VE KENTLERDE SOYKIRIM....231
ÜÇÜNCÜ KISIM:
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MARDİN
Bölüm 1 - AĞUSTOS 1914 - MAYIS 1915....245
Bölüm 2 - MAYIS 1915....255
Bölüm 3 - HAZİRAN 1915, MARDİN ERKEKLERİNİN KATLİAMI...265
Bölüm 4 - MARDİN ERMENİLERİNİN TASFİYESİ....297
DÖRDÜNCÜ KISIM:
MARDİN SANCAĞINDA HIRİSTİYANLARIN TASFİYESİ
Bölüm 1 - MARDİN MERKEZ İLÇESİ....323
Bölüm 2 - TUR ABDİN'DE KATLİAMLAR....337

Bölüm 3 - CİZRE VE NSİBİN (NUSAYBİN) KAZALARI..........................357
Bölüm 4 - DİYARBAKIR VİLAYETİNDE SOYKIRIM
KURBANLARININ YAKLAŞIK BİLANÇOSU........................367
BEŞİNCİ KISIM:
ERMENİ KATLİAMI SIRASINDA MARDİN
Bölüm 1 - TEHCİRİN YÖNLERİ..379
Bölüm 2 - DOĞU BÖLGESİ TEHCİR KAFİLELERİ..................................387
Bölüm 3 - MARDİN ESİR PAZARI...397
Bölüm 4 - SİİRT KATLİAMLARININ HABERLERİ
MARDİN'E ULAŞIR..403
Bölüm 5 - BOĞULANLAR VE KURTULANLAR.......................................415
Bölüm 6 - MARDİN 1916-1918...445
S O N U Ç..467

İkinci kitap

FELAKET ÖYKÜLERİ ANTOLOJİSİ

I- DİYARBAKIR VİLAYETİ HİKAYELERİ...503
II- MARDİN ANILARI...522
III- MARDİN SANCAĞI ANILARI...555
IV- KAFİLE ANILARI VE KAÇIRILMALAR..566
V- SİİRT ANILARI...578
VI- SİNCAR ANILARI...588
VII- TANRININ GAZABINA DAİR ANILAR..589
VIII- MARDİN'E DÖNÜŞ..596
IX- MARDİN HALKININ AĞITLARI...598

EKLER

Ek 1 / Diyarbakır Mebusu Feyzi...603
Ek 2 / Mardin Kökenli Ermeni Ve Diğer Mezhep
Hıristiyanların Listesi...613
Ek 3 / Biyografik Fişler...627
Ek 4 / Mardin Ermeni Katolik Topluluğu
Din Adamlarının Ölüm Listesi..633

Editörün Ekleri

Ek 1 / Mardin Ermeni Olayları [1895]....641
Ek 2 / Ermeni Ulusunun Yaşadığı Yıkımların Telafi Ve Tazminine İlişkin Tahmini Tablolar....647
Ek 3 / Süryani Başpiskoposu Afrëm Barşom'un Paris Ve Londra'da Sunduğu Belgelerden....657
Ek 4 / İsveç'te Suriye Diplomatik Misyon Binasının Süryanilerce Basılmasının Düşündürdükleri....661
Ek 5 / Bir Süryani Kilisesi Hikâyesi Vesilesi İle İki Ailenin Örnek Dayanışmasına Dairdir....673
EK 6 / Mardin Şehrinin Son Ermenileri....677
Ek 7 / Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1915 Soykırım Failleri İle Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti....685
Ek 8 / Biyografiler....687

SOYKIRIMI LABORATUVARINDA İNCELEMEK: MARDİN 1915

Bir tıp doktoru olan Yves Ternon'un 1915 Soykırımı sürecindeki Mardin incelemesini "Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi" olarak adlandırır. Mardin'in soykırım sürecinde bir laboratuvar olmasından dolayı Mardin'in anlaşılması Soykırımın anlamlandırılması açısından son derece önemli olduğu gibi, Soykırım sürecinin günümüze uzanan izlerini taşıması ve günümüzde Soykırımın anlaşılması bakımından da bir laboratuvar derecesinde önemlidir.

Mardin Hıristiyan varlığı ve uygarlığı bakımından bölgenin en önemli merkezlerinden biridir. Bu coğrafyaya dair en güvenilir istatistikleri veren Vital Cuinet, Mardin Şehrine ilişkin şu bilgileri verir: Müslümanlar 38.781, Kürtler ve Türkmenler 76.127, Çerkesler 3.312, Araplar 3.302, Ezidi ve Kızılbaşlar 1.500, Çingeneler 1.500, Ermeni Ortodokslar 11.606, Ermeni Katolikler 8.000, Ermeni Protestanlar 9.000, Rum Ortodokslar 6.600, Rum Katolikler 130, Keldani Katolikler 14.820, Süryani Katolikler 4.000, Yakubi Süryaniler 13.754, Capuçin 4, Fransisken 6, Yahudiler 580 Toplam 193.022 kişi. Mardin merkez ilçe: Müslümanlar 10.000, Kürtler 4.000, Araplar 1.700, Ermeni Ortodokslar 4.330, Ermeni Katolikler 1.200, Ermeni Protestanlar 1.700, Keldaniler 580, Süryani Katolikler 90, Yakubi Süryaniler 810, Capuçin 4, Fransisken 6, Yahudiler 580 Toplam 25.000 kişi. Cuinet'in verdiği bilgilerden Mardin'de Hıristiyan

nüfusun önemli bir büyüklüğe sahip olduğunu gördüğümüz gibi, gerek kırsal gerekse şehir ekonomisinde nüfus oranlarının ötesinde bir etkinlikleri vardır. Bu bakımdan Mardin'i Sevan Nişanyan'dan ödünç aldığımız bir sözle ifade edersek Mardin, *adını unutan bir şehirdir.* Mardin'de geçmişin unutturulması için yoğun çaba sarf edilir. Yerleşim yerlerinin %91'inin adları değiştirilmiştir.[1]

Pazmaveb'e göre,[2] Mardin'de -Derik[3] hariç- 4.000 Ermeni hane veya aile sayılmaktadır. Bu ailelerden tespit edebildiğimiz ve 1915 Soykırım sürecinde katledilip sonrasında da mülkleri gasp edilerek emval-i metruke sayılarak paylaşılan Ermeni ailelerinden bazılarını burada anıyoruz:

Gabriyel Bedros, Nazaryan İlyas, Boğos Kespo Kasparyan, Cinenci Bedros Dikran, Ohannes Saryan, Kalyoncuyan Mıgırdiç, Holosyan İstepan, Şadyan Boğos, Çeroyan Nerses, Garabetyan, Ohannes (Zangoç S. Kevork), Barışyan İskender, Batanyan Atanas, Ahmaranyan Antranik, Numanyan Minas, Holozyan Sahak, Nazaryan Levon, Kasparyan Pol Boğos, Sabbağyan Vartan, Katmerciyan Gabriyel, Zalatyan Vartuhi, Bağdoyan Agustin, Çerme(yan) Raffi ve Tomas, Atamyan İskender, Kespo Kasparyan, Mükellef Dikran, Kendiryan Sait, Cınnancı Dikran, Kavoğ Selim, Kavoğ, Şenhur, Karagülle, Kassar Garabet, Terziyan, Terzibaşyan Ohannes, Mahdesi Murat, Lusiya, Edvard Kırdi, Batanyan Piyer, Ayvazyan Antranik, Atamyan Hanna, Şellime, Kara Zivan, Tazbazyan,

---

1 Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Türk Yer Adları Sempozyumu*, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, 1984, s. 197.

2 Pazmaveb, no: 5, Cilt 3, Venedik, 1885, s. 291-292.

3 1885'te Derik, Mardin'e bağlı değildir.

Nuri, Çayto, Sait Seyde, Sayığyan Agustin, Bedrosyan (Tecimer), Melikyan (Isın), Hakimyan (Mimar), Agop Sayığ, Hadidyan Vartan, Çandıryan, Atamyan Arsen, Babikyan, Boğos, Boğosyan, Veziryan Sait, İsraelyan Etiyen, Raffi Kano, Sait Karagülle, Hıbbas Antreas ve Levon, Lole Mimarbaşı (Giso), Mirşo Samuel, Mirzo İskender, Mişel Dom, Cercis Bamp, Poturyan Ohannes, Topuzyan Agop...

Mardin'de 1915 öncesinde Ermenilerin ticaret ve sanayide geniş çapta etkinlikleri bulunmaktadır. Mardin'de sanayi ve ticaretin gelişmesi, sermaye sahiplerinin Mardin ve bölge şehirlerine gelmesinde önemli bir etken oluyor ve 1915 öncesinde köylerde olduğu gibi şehirlerde de ucuzluk ve refah devri hüküm sürüyordu. Bu dönemde Ermeni (ailelerin) tüccar ve zanaatkârların ticaretteki payı çok büyüktür. Geniş inşa ve imar faaliyetlerine girişilen, ticari ve iktisadi alanların güçlendiği bu bölgede en önemli rolü Mardin Ermenileri ile Kızıltepe (Tel Armen) Ermenileri oynamıştır.

Kendilerini araştırmacı olarak tanımlayan devlet görevlisi hüviyetindeki akademisyenler bu gerçeği çarpıtmak için yoğun çaba sarf etmekte, gerçeği örtmeyi kendilerine görev bilmektedirler. Üniversite adlı/sıfatlı bir devlet kurumunun yayınında "Yüzyılın ikinci yarısında Mardin'de Avrupa tüccarı ismini taşıyan iki isme raslamaktayız. Hoca Oseb veledi Emsih ve kardeşi Çebur veledi Emsih. Mahkeme kayıtlarındaki bilgilerden bu kişilerin Mardin'de bir nevi tefecilik yaptıklarına dair hava da sezilmektedir."[4] Sözleri ile gerçeği bulandıran kelimeler, bu

---

4 İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin*, Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2009, s. 120.

gerçekliğin üstünün örtülmesi çabalarının ifadesi olsa gerektir. Akademik yayında böyle bir ifadenin geçmesinin esef verici olduğunu burada tartışmak istemiyoruz. Altınının çizilmesi gereken, bu çabaların yaygın olmasının da üniversite adı altında faaliyet gösteren resmî kurumların sefaletinin göstergesi olduğunu belirterek geçelim.

Halbuki, resmî kurum çalışanlarının görmezden geldikleri veya çarpıttıkları resmî belgeler dahi gerçeği gizleyememektedirler. Bu görevlilerin bu belgelerin satır aralarını "sezmeye" kendilerini zorlamadan zahmetsizce bu belgelerin düz okunması dahi kendilerini apaçık gerçeğe yaklaştıracaktır. 1901-1902 tarihlerinde Diyarbekir vilayeti matbaasında basılan *Salname-i Diyarbakır*'da, Mardin'deki üretim, Mahsulat-ı Arziye, Mahsulat-ı Hayvanniye, Mahsulat-ı Hamme ve Mahsulat-ı Sına'iyye olarak sınıflandırılmaktadır. Salnamede çeşitli tarım ve sanayi, üretim çeşitliliği ve miktarları da ayrıntılı olarak belirtilmektedir.

Her ne kadar resmî yayınlarda, "Ermenilerin bölgede önemli bir ekonomik güce sahip olduğunu göstermektedir. Ancak yüzyılın son çeyreğine kadar Ermenilerin idari olaylarda herhangi bir etkinliğine raslanmamaktadır"[5] denilerek, ulus devlet mantığıyla Hıristiyanların İmparatorluk idari mekanizmasındaki etkinliği inkâr ediliyorsa da bu akademisyenleri İmparatorluk yayınları yalanlamaktadır. Biz *Diyarbakır Salnameleri*'nin birinci cildinde, sandık emini Agop Efendi, ticaret mahkemesi üyesi Hoca Oseb, gibi önemli idari görevlerde bulunan 23 Hıristiyan sayılmaktadır. İkinci ciltte, önemli görevlerde bulunan

5 İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin*, Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2009, s. 124.

Hıristiyan sayısı 28'i bulur, Üçüncü ciltte 53, dördüncü ciltte 73 kişi sayılmaktadır.[6]

Diyarbakır/Mardin, Ermenilerin maddi uygarlığının yanında kültürel uygarlığının da önemli merkezlerinden biridir. Diyarbakır Ermeni basınını bu konuda örnekleyebiliriz:

Angakh Dikris (Hür Dicle) 1909'da neşredilmeye başlamıştır. 2.000 adet basılı 1.000 adedi Diyarbakır, 500 adedi Mardin ve 500 adedi de Siirt'te satılmaktaydı.

Dikris (Dicle) 1910'de yayınlanmaya başlayan haftalık gazetedir.

Tzolker (Şavklar) 1910'da yayına başlayan 15 günlük gazetedir. Her üçü de teksir değil matbaa baskısıdır.[7] 1915 Soykırımı sonrasındaki çok uzun bir zaman sürecinde bölgede bu duruma erişilmediğinin altını çizmekle yetinelim.

Bölgede ekonomik, maddi ve kültürel varlığı tartışmasız olan Ermenilerin Soykırım sürecinde yok edilerek gücünün kırılması için çok ince bir plan hazırlanarak uygulamaya konulduğunu olayların gidişatından andığımız gibi Dr. Reşid'in anlatımlarında da ayrıntılı olarak mevcuttur.[8] Bu planın uygulayıcısı Dr. Reşid'dir. Özgürlükçü, Ermeni dostu olduğu gerekçesiyle eski valinin işine son verilerek Reşid Mart 1915'te çok güçlü bir pozisyona terfi edip Diyarbekir valisi oldu. Reşid sert bir Ermeni düşmanı ve

---

6 *Diyarbakır Salnameleri*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Büyükşehir Belediyesi, 1999.

7 Amalya Giragosyan, *Ermeni Basını Bibliyografyası*, Erivan, 1970.

8 *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray, Hayatı ve Hatıraları*, Haz. Nejdet Bilgi, Akademi Yayınları, 1997.

Türk milliyetçisidir.[9] Reşid Bey işe başlar başlamaz Ermeni mallarına el konulması için bir komisyon kurdu ve bu komisyonun başına geçti. Diyarbakır'daki Ermenilerin bütün mallarını toplatarak el konulmasını organize ederek Ermenilerin ekonomik gücünü kırmayı hedefledi. Reşid, Karesi mutasarrıfı olarak 1913-14 yıllarında Ege'de Helen'lerin baskı, terör ve öldürmelerle adalara sürülmesini ve birikimlerine el konulmasını organize etmiş, burada *etnik temizlik* stajı gören bir kişidir. Diyarbakır'a kendi ekibi ile birlikte gelir. İbrahim Bedri ve Harun Ege'deki *etnik temizlik* sürecinde en etkin yardımcılarıdır. Ekip Ege'deki uygulamaların en beterini Diyarbakır vilayetinde uygulamaya koyarken bölgenin Ermeniler'den kazınmasının en önemli ayaklarından birini oluşturacaklardır. Diyarbakır vilayetinin kana boyanmasının bir diğer nedeni

9 Reşit Bey, daha Musul'dayken Talat Paşa'ya yolladığı telgrafta şunları yazar: "[Diyarbekir'in] ehemmiyet-i askeriyesinden ziyade ehemmiyet-i inzıbatiyesini calib-i dikkat görmekteyim. Bu sırada ne yapılırsa kâr sayılacağından Ermenilere karşı en kestirme usulü tatbik etmek fikrindeyim. Burada "en kestirme usulden" ne anlamamız gerektiğini, İttihat ve Terakki, Katib-i Umumisi Mithat Şükrü Bey'in anılarından çıkarabiliriz. Dr. Reşit, 1917 yılında İttihat ve Terakki, Katib-i Umumisi Mithat Şükrü [Bleda] Bey'i ziyaret eder. Ermeni meselesini konuşurlar. Sohbet esnasında, Mithat Şükrü Bey, Dr. Reşit'e şu soruyu sorar: "Siz hekimsiniz ve bir hekim sıfatıyle can kurtarmakla vazifeli bir insansınız. Nasıl oldu da, [Diyarbakır'da] bunca masumun sürü sürü yakalanıp ölümün kucağına atılmasına sebep oldunuz?" Doktor Reşit'in Mithat Şükrü Bey'e cevabı, "en kestirme usulün" ne olduğunu açık bir şekilde anlatmaktadır: "(...) Ermeni eşkıyası, bu vatanın bünyesine musallat olmuş birtakım zararlı mikroplardı. Hekimin vazifesi de mikropları öldürmek değil midir?" (*Resimli Tarih Mecmuası*, 1953, sayfa 2444)." Ayhan Aktar, Diyarbakır 1915 Kötülüğün Arkeolojisi, http://www.faktor301.com/2012/04/diyarbakir-1915-kotulugun-arkeolojisi/ son giriş 3.4.2013.

de vilayetin geçiş bölgesi olmasıdır. Bu mıntıka içine giren hiç kimse vilayeti canlı olarak terk edememiştir.

Mehmed Reşid Bey 1918'de yazdığı anılarında tabii ki Soykırımı inkâr eder. O "sadece vücuttaki habis urları temizlemiştir!" Ancak Soykırım sırasındaki kişisel zenginleşmesi dudak uçuklatıcıdır. Dr. Reşid valilik görevi bitene kadar önemli bir servet biriktirdi; takı, değerli taşlar, bir yığın halı ve antikayı yüklendi. Piyano çaldığına dair hiçbir kanıt olmamasına rağmen zimmetine geçirdikleri arasında piyano bile vardı. M. Kemal'in karısı ve üç çocuğuna da İstanbul'da gasp edilen Ermeni mallarından verdi. Aile halen bu mülkü kullanmaktadırlar. Reşid Diyarbakır'daki sınır tanımaz Soykırım çılgınlığında yalnız değildir. Bu sınır tanımaz zalimlikte Ege'den getirdiği ekibiyle sınırlı değildir. 1915 Soykırımının en çok görmezlikten gelinen tarafı bu *sıradan* faillerdir. Yani soykırımı organize edenlerin yanında silah taşıyıp insanları öldürenlerdir. 1915 Soykırım sürecindeki bu suç ortaklığının bilinçli olarak alet olma ile karıştırılarak büyükten küçüğe suç ortaklığındaki irade gizlenmemeli, suç ortakları ve suç ortaklığı[10] unutulmamalıdır.

10 Kürtlerin soykırım suçuna katılımı bilinç ve iradeden pek yoksun değil, ancak bağımlı ve güdümlenmiş bir durum olduğu için en yoğun rol oynadıkları yerlerde bile sorumlulukları ikinci derecedendir. Yok edici asıl güç aynı coğrafyayı paylaşan iki halktan birini diğerinin yardımıyla sildikten sonra kalanı da kendisine sürgit mahkûm etmenin sağlam tedbirlerini almıştır. Paylaşılan ganimetin üzerine oturma karşılığında Kürtlerin kendi kimliklerini unutmaları, Türklük içinde erimeleri istendi. Bu amaçla Lozan anlaşmasında onlara azınlık olarak bile tanınmayıp en basit kültürel haklardan mahrum edildi. (Hovsep Hayreni, Kürt "Çözüm" Süreci ve

Bu suç ortaklığı Türk devletinin planlarına alet olmakla beraber kendi çıkarlarını da gözeten ve bu yönde serbest inisiyatif kullanmaktan kaçınmayan bir suç ortaklığıdır.[11]

Diyarbakır ve ilçelerinde soykırımı organize edenlerin başında Mebus Feyzi Bey (Pirinççizade, Pirinççioğlu-1879-1933) ve kuzeni Bekir Sıdkı (Tarancı, 1888-1973) gelmektedir. Her iki kuzen Soykırım sürecinde inanılmaz servetler edindiler. Soykırım zenginleşmek için oldukça iyi bir fırsattır. Dr. Reşid'in gelişiyle, bir seri katil olan Bekir Sıdkı belediye başkanlığına yükselir, özgürlükçü olduğu gerekçesiyle eski belediye başkanı görevinden uzaklaştırılarak belediye başkanı yapılır, Bekir Sıdkı aynı zamanda milis yüzbaşısı olarak da çok miktarda Ermeni'nin öldürülmesinde ve Soykırıma Asurilerin de müdahil edilmesinde etkin rol oynar.

Diyarbakır ve Mardin'deki Soykırım, merkezî planın Dr. Reşid tarafından yerele uyarlanmış, üzerinde inceden inceye düşünülmüş planlanmış bir operasyondur. Dr. Reşit Mardin sancağında katliamları garantiye almak için Mardin mutasarrıfı Hilmi Bey'i 25 Mayıs'ta azleder, yerine gelen Şefik Bey'de bir ay içinde azledilecek ve yerine Dr. Reşid ekibinden güvenli adamı İbrahim Bedreddin'i geçici olarak mutasarrıf tayin edecektir. Soykırım planını garantiye almak için Adana'dan Diyarbakır'a tekrar getirdiği

---

Ermeni Heyulası, http://www.gelawej.net/index.php/hovsep-hayreni/9343-2013-03-26-10-41-59.html) Kaldıki, 1915 Soykırım sürecinde irade yoksunu olanlar, 1918 den itibaren "Kurtuluş Savaşı" denen Soykırımın devamı olan süreçte nasıl birdenbire iradelerine kavuşup kurucu unsur olmalarını sorgulamalıdırlar.

11 Ayaklarına pranga, ellerine zincir, dillerine bant olan işte o tarihsel suç ortaklığı ve büyük aldanmadır. Hovsep Hayreni, Kürt "Çözüm" Süreci ve Ermeni Heyulası...

Gevranizade Memduh'u da Bedri Bey'le birlikte Mardin'e gönderir.

Dr. Reşit'in bu atamalarının yanında Mebus Prinççizade Feyzi de katliamın altyapısını hazırlamaktadır. 15 Mayıs'ta Mardin İttihad ileri gelenleriyle gizli bir toplantı yaparak ayrıntılar kararlaştırılır. İttihad'ın Mardin murahhası ağır ceza reisi Halil Edip Ergin[12] katliam müfrezelerinin (El Xamsin / *ellilik milis*) oluşturulması ile görevlendirilerek, katliamın alt yapısı hazırlanarak, Teşkilatı Mahsusa çetelerine bağlı müfrezelerle Mardin'de Soykırım gerçekleştirilir. Ternon anıt eserinde Mardin'deki 1915 Soykırım sürecini safhalar halinde ayrıntılı olarak inceler.

Soykırım sürecinde Başta Dr. Reşid olmak üzere Soykırım failleri inanılmaz servetler edindiler. Bekir Sıdkı'da Soykırım zenginleri arasındadır. Soykırım muhtemelen bu insanların başına gelmiş en iyi şeydi. Bir kısmı da yerel İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kurucuları, yöneticileri ve üyeleri olan bu Kürt egemenleri, kendi alanlarındaki valiler, kaymakamlar, ordu komutanları ve Teşkilatı Mahsusa şefleri ile ortak planlamaya varan işbirlikleri oluşturmuşlardır.[13] Diyarbakır İTC yöneticileri ve Soykırım faillerinin listesi editörün ekleri ek 7'de verilmiştir. Bu kadrolar MHC kadroları ile örtüşürler.

---

12 Halil Edip, Kemalist dönemde Mardin mebusu olarak görevlendirilir.

13 Mardin İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyesi aşiret reisleri ve İslam eşrafı: Şeyh Nuri, Şeyh Muhammed Ali Ensari ve Şeyh Tahir Ensari, Kasap Abdurrahman, Abdullah Hıdır, Fuat Gürcüye, Hıdır Çelebi (Kömürlü, Belediye Başkanı ve İnfaz komitesi üyesi), Abdülkerim Beğ (İnfaz komitesi müdürü ve Gevranizade Memduh Bey'in yardımcısı), Abdurrahman Kavvas, Abdülkadir Paşa ve dört oğlu, Eyyüp Beğ Milliye, Abdülgani Ensari, Raci Çelebi, Hacı Gözezade, Sait Beğ Yüzbaşı, Hacı Kermo (Mungan), İbn Muhammed Said Mişkevi,

Mardin'de de İTC kadroları, Soykırım şahitlerince Soykırım failleri ve işbirlikçiler olarak suçlanan kişilerle örtüşürler. Bu kişiler, M.Kemal'in 1917 yılında Mardin'e gelişinde de Paşa'yı karşılayanlar arasında görmek de şaşırtıcı değildir. Karşılayanlar arasındaki Abdülrahman Kavvas, Belediye başkanı Hıdır Çelebi'nin evinde M. Kemal'e Samur derisinden bir kürk hediye eder. Tazbazyan'dan el konularak M. Kemal'e armağan edilen bu kürk halen Konya'daki Atatürk Müzesi'nde bulunmaktadır. Diğer karşılayanlar da dikkat çekicidir. Şevket Bey, maliyeden Muhammed Bey, Derviş Gürciye, Abdülkerim Faşux, Abde Çelebi'nin oğlu Kasım, Şeyh Tevfik Ensari, Dr. Rıfat, maliyeden Hüseyin Beyi'n oğlu Mustafa, Necim Efendi, Şeyhmus Kalav,[14] Haci Ahmed Ağa Serakçi, Numan Nemes, Daşi Ağası Hamda'nın oğlu Numan, Davud Bey'in oğlu Ahmet, Şeyh Hamid'in oğlu Şeyh Ata, Mişkevi aşiretinden Davud Ağa, Mendelkeni aşiretinden Davud Ağa, Hammo Yunus'un oğlu Asad, İshak ve Yahya Hulusi, Kaddur Bey, Haci Abdülhalim Bey, Hacı Abdülrezzak Kantarcı, Hacı Abdülkadir Paşa,[15] Ahmed Nazo, Hacı Zeki, Hacı Gözeler'den Tahir ve kardeşleri,

---

Derviş Senceri Ural, Rifat Emin Güven, Mithat Güven, Şehmuş Kalav, Abdürrezzak Şatana (Kemalist dönemde Mardin mebusu olarak görevlendirilir), Davud Şatana, Musa Şatana, Faris Çelebi, Daşi aşireti reisi Ahmed Ağa, Mardin müftüsü Hüseyin, bitlisli Nuri ve onun oğlu Yusuf Çavuş, Hacı Assad efendi, Abdullah Assad Efendi, vergi tahsildarı Necip Çelebi.

14 Şeyhmus Kalav, soykırımdan önce Ulu Cami'nin duvarı dibinde tütün kıyan fakir biridir. Ğurs köylüleri altınlarını Dr. Reşid'in hissesi verildikten sonra 4'e bölünen bu altınlardan Şeyhmus'un payına 200 bin altın düştüğü söylenir.

15 Abdulkadir Paşa'da Soykırım sürecinde İncemyanlar'ın konağının sahibi olur. Paşa'nın üç oğlu İstanbul Beyazıt'ta üniversitede okurken her gün Kapalıçarşı'da bir altın bozdurup harcadıkları dillerdedir.

Muhammed Gebuşo,[16] Aliko ...

Soykırım failleri olarak suçlanan kişileri sonrasındaki Kemalist dönemde, Diyarbakır ve Mardin'de ticaret odaları yönetim kurullarında bir arada görmekteyiz. Bekir Sıdkı Tarancı, soykırımcı çevre ile Diyarbakır Ticaret Odası Başkanı olarak poz verirken, Rifat [Emin]Güven de yine bu çevre ile Mardin Ticaret Odası Başkanı olarak poz verir. Yerel imalatçıların ve işletme sahiplerine Ticaret Odası üyelerine baktığımızda Soykırım failleriyle tam bir örtüşme görürüz. Siyasiler de bundan azade değildirler (MHC kurucuları, mebuslar, parti başkanları, Halkevi yöneticileri, belediye başkanları...). Ermeniler yok edildikten sonra sıra bunların mülklerinin paylaşımına gelecektir. Para, ziynet eşyası ve diğer taşınır malların kapanın elinde kaldığı, kendisi de bir soykırım zengini olan Dr. Reşid'in anlatımlarında mevcuttur.[17]

Failleri daha sonra el koydukları mülkleri üzerine tapulatmak, gaspı hukukileştirmek için mahkeme kuyruklarında görmekteyiz. Dönemin gazetelerindeki ilamlar bu

16 "... Azılı Muẖammed Gabuşo. Onun [yüz] çirkinliği de muhtemelen kötülüklerine katkıda bulunmuştur. Felaketin doruğa çıktığı aylarda Hıristiyanların evlerine zorla girer. Bir elinde sopa gibi sallanan kılıcı ile diğer elinde kırbacıyla gelir. Korkutmak için ayrım gözetmeksizin kadın, erkek, çocuk ve yetişkinlere yönelirdi. Serbestçe mal ve mülklerini çalar, kadınlara karşı haddini aşar ve sonra öldürür. Onun uzmanlık alanlarından biri de, Hıristiyan mahkûmları asmak için, çapraz iki kalas tahta üzerinde çivilemeydi. Mahkûmların önce tırnaklarını söker, sakallarını yolar, işkence yapar, sonra öldürürdü..." Daha geniş bilgi için bkz. Armalé, İshak, *Osmanernas och ung-turkarnas massakrer i norra Mesopotamien, De kristnas hemska katastrofer, 1895/1914-1918*, Nsibin Yayınevi, Södertälje, 2005, s. 75-76.

17 *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray, Hayatı ve Hatıraları*, ... s 106-114.

konuda zengin bilgiler içermektedir. Bu tescil işlemlerinin ilan edildiği gazetelerdeki Sulh hukuk Mahkemesi kararları Al Xamsin/El Xamsin mililerinin resmî geçidi gibidir. (Ek 1)

Katliamların planlayıcı ve organizatörlerinden mebus Feyzi Bey, el koyduğu birçok köyün, akarın, taşınmazın, paranın ve ziynet eşyasının yanında 1915 öncesi 600 işçinin çalıştığı Kazancıyan'ın bakır madeni işletmesine de el koyar. Soykırımdaki başarısından dolayı Pirinççizade ailesinin el koyduğu -1915 yılında 600 işçinin çalıştığı- işletme o dönem için çok büyük bir işletmedir.

Ermeni Soykırımını çağdaş tarihin en kapsamlı mal aktarma örneği olduğunu açıkça söyleyebiliriz. Osmanlı Ermenileri için bu politika yıkıcıydı, belki de dünyanın sonu niteliğindeydi. Çünkü olanlar sadece mal kaybı ile ilgili değildir. Mal kaybetmeyi kimse sevmez ancak insanlar buna ek olarak profesyonel kimliklerini de kaybetti. Halep'te sokak süpürmeye başlayan eczacılar, profesörler oldu. Ermeni soykırımına maruz kalanların toplumsal hareketlilik bağlamında aşağıya doğru iniş göstermesi de fark edilmesi gereken bir unsurdur. El koyma sürecinin kendi içinde de gerilimleri vardı. Gaspçıların arasında Ermeni mallarının kime kalacağı konusunda muazzam çatışmalar yaşandı. Aynı mahallede bir Ermeni tüccar *tehcir* edildiğinde o [kalan] malın kimin olacağı üzerinde kavga ediliyordu. Bazı insanlar sırf bu yüzden birbirini öldürüyordu. Polis arşivlerinde bu tür şiddet ve çatışma olaylarının kaydı mevcuttur. Elitler için [Talat, Enver, Cemal] yaşananlar ideolojikti. Orta sınıf için Ermeni mallarına el koymada rekabet, sıradan insanlar için ise yağma ve çalmaydı. Belgelerin de işaret ettiği gibi bu politikanın [Soykırım] birincil amacı mal aktarımı değildi. Birincil amaç insanlarla, insanları yok etmeyle alakalıydı.

Mallar ikincil konuydu. Bu ekonomik değil ulusal meseleydi.[18]

Ancak, 1915 Soykırım sürecinde Ermenilerin sürgün edilerek mallarına el konması, Ermenilerin yaşam araçlarından koparılarak ölüme yollanmasıyla eşanlamlı olduğu unutulmamalıdır.

1915 Soykırımı sürecinin can ve mal kaybı dışında bir başka yüzü daha vardır ki, bu da *evlad-ı metruke* yani Ermeni gen havuzuna el konmasıdır. Soykırım sürecinde kadın ve çocukların kaçırılması ve esir pazarlarında satılması sıradan bir olaydır. Osmanlıda esaret 1909'da resmen kaldırılmasına karşın, savaşın bitimine kadar Ermeni çocuk ve kadınlar için bu pazarlar yeniden açılır. Ternon, bu olgunun altını çizer. Ermeni söz konusu olduğunda uygulamada her şey mubahtır:

Kadın ve çocukların kaçırılması ise Kürt aşiretleri için alışılmış bir olaydı. Hem katliam öncesi hem de katliamlar esnasında. Çoğu Müslüman olmuş, onları kaçıran ailelerle bütünleşmiş, bazıları esir gibi kalmış ve tekrar satılmışlardır. Halep'deki Bab-Nera çarşısı esir pazarıdır. Bu pazarlar Dünya Savaşı sonuna kadar sürer. Diyarbakır konsolos yardımcısı Gustave Meyrier, Kürt veya Arap aşiretlerinin kaçırdığı Ermenileri bulmak için vaktinin ve gücünün çoğunu harcamış ve her zaman da başarılı olamamıştır.

Kadın ve çocukların kaçırılması ve Müslüman haremlerinde tutulmasına Binbaşı Noel de hatıralarında tanıklık eder. Hatıralarında sadece Nusaybin'de 250 kadının güçlü ailelerin haremlerde tutsak olduğunu ve dönemin kaymakamının bunlara gücü olmadığını kaydeder. Kurtarılma

18 Uğur Ümit Üngör, *Young Turk Social Engineering Mass Violence and the Nation State in Eastern Turkey, 1913-1950.*

sırasında bütün parasını kaybedip açlıktan ölen din adamı örneğini verir.

Ternon da incelemesinde kadın ve çocukların kaçırılması ve satılarak esir edilmesiyle ilgili olarak birçok tanıklıkla birlikte, Diyarbakır, Viranşehir, Cizre, Urfa ve Mardin'de kurulan esir pazarlarına ayrıntılı olarak yer verir, bu esir pazarları Osmanlı yönetimi altındaki topraklarda müttefik Almanlar ve Avusturyalıların gözlerinin önünde kurulmaktadır:

Kürtler bir tehcir konvoyuna saldırıp kadın ve çocukları kaçırırken aile nüfusunu arttırmaktan başka, ülkenin belli başlı esir pazarlarında satacakları tutsakları düşünüyorlardı. Bu pazarlar Diyarbakır, Viranşehir, Cizre, Urfa ve Mardin'de kurulmaktaydı. J. Rhétoré ve H. Simon'un söylediğine göre Mardin'de katliam döneminde esir fiyatları çok yüksek değildi. Satıcılar, mallarından ve ganimetlerinden en kısa sürede kurtulmak istiyorlardı. Böylece 5-7 yaşlarında 5-20 kuruşa (1.50 F. - 6 F.) bir kuzu fiyatına satılıyordu. Genç bir kız veya 14-15 yaşlarında bir genç delikanlı 2-3 mecidiyeye (9 F. - 13.50 F.) alıcı bulmaktaydı. Genellikle Hıristiyan bir kadının değeri daha fazla 1 Osmanlı lirasıydı.[19]

El konan kadınların satışından elde edilen gelirin yanında, bunların mensup olduğu ailelerin durumuna göre fiyatları yükselmektedir. Burada bir başka fırsat yakalanmaktadır. Zira gelecekte bu kızların ve kadınların sahibi olmak aynı zamanda bunların ailelerinden kalan mülklerine de el koymanın yasal olanağını sağlamaktadır. Cumhuriyet döneminde bölgedeki tapu tescil ilanlarında bu olanağın sıkça kullanıldığını, el konan kadınların varisi

19 1 Osmanlı Lirası= 7.2 gr altın, Osmanlı lirası dönemin en değerli parası ve altına endekslidir.

oldukları aile mülklerine el koymak için araçsallaştırıldığını görmekteyiz:

Bazı kişiler için arttırma 25-30 lira hatta daha fazla yükseliyordu. Eğer genç kadın önemli bir aileye aitse değeri yüksekti. Böylece Mardin'li Kaspo ailesinden küçük bir kız 8 liraya satılmıştı. 3-8 yaşlarında küçük bir çocuğu satın almak için iyi bir alışverişti. Müslüman bir ailede geçireceği 1-2 ay sonunda hele iyi muamele gördüklerinde ilk ailelerini unutup yeni evlerine bağlanırlardı. Bazen bu gibi çocuklar akrabaları tarafından bulunup satın alan ailelerine geri gitmek bile istemiyorlardı. "6 yaşlarında bir erkek çocuk Müslüman bir evde geçirdiği bir yıl sonunda dinî uygulamalara öyle bir uymuştu ki müezzinin sesini her duyduğunda namaz duruşunu alır, eller, kulaklar arkasında dünyevi seslerden uzaklaşmak için her hareketi, hatta ikizamanlı namaz pozisyonlarını bile uygulamaktaydılar. Beş-altı yaşlarında küçük Ermeni kızlar gördüm ki, Arapça İslam dualarını kelimei şahadet formüllerini, eskiden Hıristiyan dualarını söyledikleri rahatlıkla ve güvenle tekrarlamaktaydılar."

Satışlar yönetimin gözleri önünde yapılmaktadır. Ancak esir ticaretini bir zenginleşme aracı olarak gören zihniyetin yanında vicdanlı insanlarda bulunmakta bu kurbanları kurtarmanın yollarını aramaktadırlar. Gerekirse bütün servetini bunun için harcayan insanlar coğrafyamızın yüz akıdırlar:

Mardin'de halka açık satışlar 15 Ağustos'ta başladı. İlki kadınların satışı oldu. Polisin iyimser bakışları altında sürerdi. Hyacinthe Simon'un anlattığına göre Bir Süryani Katolik kadın (Yusuf Sa'do-Nano'nun dul eşi), o gün pazarlık ederek yüzlerce Hıristiyan kadını satın alır. Tehcirden etkilenmemiş olan Mardinli Süryaniler tutsakları satın alıp evlat edinmek istiyorlardı. Başpiskopos Tappuni satın alabileceği

kadar çok çocuğu kurtarmak için tüm parasını feda eder. Böylece 2.000 çocuğu ailelerinin yanına yerleştirir ve masraflarını öder. Özel serveti olmadığından borç alır. Ama polis araştırma yapmakta, saklanan Ermeni olup olmadığını soruşturmaktadır. Tappuni, satın alınan bu çocukların Süryani Katolik olduğunu iddia eder ve dost olan bazı memurların yardımı ile onları Bedreddin'in yıkıcı öfkesinden sakınır.[20] *1916'da satışlara sunulan gruplardan biri 600 çocukluk bir gruptur. Arkasından 200'lük ve 200'lük bir diğeridir. Tüm bu çocuklar satılamadığından Osmanlı yönetimi bir yetimhane açar ve onları oraya yerleştirir.*

Bazıları kaçırdıkları veya satın aldıkları insanlara adilane davranırlar. Onlara aile bireylerine olduğu gibi davranırlar hatta yardım edilmeleri için başkalarını satın alırlar. J. Rhétoré, Savur'dan bir Müslüman ileri gelenden bahseder. Bu zat onları kurtarmak amacı ile yirmi kadar genç kız satın alır ve onlara Müslüman olmalarını hiçbir zaman teklif etmez. Ancak genellikle sahipler esirlerine din değiştirmeleri yönünde baskı yapmaktaydılar, ret cevabı alınca da sert davranıyorlardı. Bu kabalıklar dinî önyargılardan kaynaklanıyordu. Bitlis'ten iki genç Ermeni kızı sahipleri tarafından günde iki kez dövülmekteydi çünkü efendileri

20 Kurtarılan bu çocukların artık Ermenilikle ilişiği kesilerek Süryani olarak yetiştirilmişlerdir: "1915 Ermeni tehcir kafilelerinin konaklama ve geçiş güzergâhı Mardin şehriydi ve bölgedeki Süryani ailelerin pek çoğu kafileden Ermeni yetim erkek çocukları evlat edinmişlerdir. Vaftizli olmalarına rağmen Süryani kilisesinde yeniden vaftiz edilirler, Süryani adları verilir. Büyüyen çocuklar yine Süryani kızlar ile evlendirilip toplumun asil üyesi haline getirildiler. Bu yetim çocuklar öldükleri zaman geçmişleri ve asılları hakkında Süryani ruhaniler kesinlikle bilgi vermez Süryani mezarlığına gömerlerdi." Tomas Çerme, Mardin Şehrinin Son Ermenileri, *Kebikeç*, Yıl, 2009, sayı 27, s. 99-105'ten ayrı basım.

"Hıristiyanlar ancak dövülmeye müstahaktır" diyordu. Müslüman evlerdeki bu Hıristiyan kadınlar için hayat, özellikle fakir evlerde ya da Kürtlerde çok zordu. Fiziksel cezalar olmasa bile bir hareme bağlıydılar ve evdeki diğer kadınların nefretini yaşıyorlardı. Bazen satın alan onları tekrar elden çıkarıyordu çünkü evdeki kargaşa bitmek bilmiyordu. Neden kıskançlıktı.

Fiyatların düşüklüğünden faydalanan resmî görevliler kadın koleksiyonu yapmaktan çekinmez ve utanmazlar. Ternon, esir Ermeni kadınların Müslüman yanlarındaki koşullarının ağırlığına ilişkin tanıklıklara yer verir:

Esir pazarındaki düşük fiyatlardan faydalanan açıkgözler ise Ermeni kadın koleksiyonu yapıyorlardı. J. Rhétoré bir subayı anlatır. Bu adam evine 12 kadar kadın doldurup onların ihtiyaçlarına yetişmek için askeriyede sorumlu olduğu dükkânı satmaktaydı. 13-14 yaşlarında genç kızlar Müslüman eşleri olmaktaydı. Diğerleri hizmetçi gibi muamele görmekte ve evin en ağır işlerinden sorumlu olmaktaydılar en aşağılayıcı işler onlara verilmekteydi. Oysa Müslüman eşler akşama kadar gezer ve gevezelik ederlerdi.

"Başpiskopos Maloyan'ın baldızının esir olduğu evde bir eşeğin görevini yüklendiğini ve kötü muamele görmekten, kaba bir efendinin dayağından kolunun kırıldığını anlatırlar.

Esir olduğu köyde görülen rahibe Sayde çeşmeye omzunda testi ile giderdi. Bu da evde hizmetçi görevi yüklendiğini gösterirdi. Yani yorgunluk ve aşağılama ayrıca hakaretler ve kötü muamele de onun payına düşerdi."

Birçoğu bu koşullara dayanamayarak hayatlarını kaybederler. Hayatta kalabilmek için koşullar çok ağırdır ve birçoğu bu ağırlığa dayanamaz:

Vilayette 1915 sonbahar ve kışında binlerce çocuk hastalık, mahrumiyet, kötü muameleden ölür. Katliamların

başından itibaren ailelerinin ebeveynlerinin tutuklandığını tehcir edildiğini ve öldüğünü görmüşlerdi. Hastalandıklarını fark eden efendileri onlardan en kısa zamanda kurtulmayı amaçlarlar; bazen da kendi elleriyle öldürür ve cezasız kalırlar. "Kendi gözlerimle gördüğüm bir olay da hasta olan beş yaşlarında küçük bir kızı sahibi canlı canlı bir gübre yığını altına gömmüş ve üstüne de bir taş koyup ayaklarıyla bastırmıştı. Ancak bu sırada orada olan diğer bir Hıristiyan görmüş ve çukurdan çıkarmak istemiş. Ama barbar ve haris adam 5 kuruş (1.50 F) almadan izin vermemiş, gömmek için harcadığı çabanın değerini istemiş. Buna rağmen küçük çocuk kurtarılamamış çünkü adam taşı bastırırken bel kemiğini kırmıştı, hastalığı iyileşemeyecek bir şey değildi. Birkaç gün de ölmüş, büyük acılarının arasında annesini çağırıp ağlamıştı." sözleriyle Rahip Rhétoré durumu özetler.

Mütarekeden sonra bunları arayıp bulmak yanında nüfuzlu kişilerin elinde olanları almak son derece zordur. Yukarıda da Nusaybin özelinde Binbaşı Noel'in anılarında değindiğimiz gibi bilinen kişilerden almak son derece zordur. Bazıları da yeni hayatlarına tutunmaya çalışmaktadırlar:

Ateşkesten sonra kaybolanlardan bazılarını arayıp bulmak mümkün oluyordu. Ama bazıları Müslüman evlerle öyle bütünleşmişlerdi ki tanınamıyorlardı veya yeni kimliklerini terk etmek istemiyorlardı. Dr. Şahap Gedik'in bana yakın zamanda anlattığına göre evrakların incelenmesi neticesinde her köyde her Kürt ailesinde bir kuşak öncesinde bir Ermeni'nin varlığı ortaya çıkmaktaydı. Bunun nedeni ise Kürtlerin çok büyük sayıda Ermeni kadın ve çocuğu Mardin bölgesinden kaçırıp köylerine götürmesiydi. 1945'te Mardin'de askeri doktor göreviyle bulunurken birçok köyü

ziyaret etmiş ve Kürtlerin 1915 olaylarından bahsetmelerini dinlemiştir. Bu uzak bölgede misyonlar ve kuruluşların gücü yetmediğinden 1918 ateşkesinden sonra çok az çocuk geri verilmiştir. Böylece Mardin yöresindeki Kürtler etnik köken bakımından Kurdo-Ermeni'dirler.

Kaçırılan, el konan ve esir edilen kadınların Müslüman haremlerinde tutulması, Ermeni gen havuzuna el konma uygulaması, bedava işgücü olarak kullanılmasının yanında erkeklerinin öldürülerek kadınlarını ve çocuklarını da seks kölesi olarak çalıştırılması Ermeni halkını doğurganlığını yok ederek, ortadan kaldırılması yani Soykırımın önemli ayaklarından biridir. Seks köleliği Soykırım ve sonrasında bölgede geniş bir uygulama alanı bulmaktadır. Seks köleliği ayrıca organizatörleri açısından da bir zenginleşme alanı ve aracıdır. Üngör'ün aynı zamanda bir doktora tezi olan çalışmasında, soykırım sürecinden kadınların tecavüz ve kölelik üzerinden etkilenmelerinin yanında seks kölesi olarak kullanılmalarının altını çizerek 1915 Soykırımı sürecindeki Ermeni çocuk ve kadınların seks kölesi olarak bir meta olarak kullanılmalarını örnekler. Seks köleliğinin, köle sahiplerinin zenginleşmesinin aracı olmasının yanında, bu köleliğin ayrıca bir aşağılanma aracı olarak da kullanıldığını söylemeye gerek yok sanırım.

Fahişeler:[21]

"Soykırım, uygulandığı ataerkil kültürün biçimini almıştır: tıpkı diğer maddi mal varlıkları gibi, kadınlar (ve çocuklar) da mal olarak görülüyordu ve mal da dağıtılırdı:

21 Bu bölümde İtaklikler Uğur Ümit Üngör'ün çalışmasının Fahişeler bölümünden alınmıştır: Uğur Ümit Üngör, *Young Turk Social Engineering Mass Violence and the Nation State in Eastern Turkey, 1913-1950*, s. 173-175.

Durum yirminci yüzyılda (örn. Nazi Almanya'sında ve Kamboçya'da) değişmeye başlamış olsa da, kadınlar soykırımda doğrudan nadiren yer alırlardı; kadınlar çoğunlukla erkeklerden farklı yollarla (tecavüz ve kölelik üzerinden) mağdur edilmişlerdir ve soykırımın sonuçları (Bangladeş'te olduğu gibi, tecavüz kurbanlarının dışlanmaları veya failin toplumuyla bütünleşmeleri) da genellikle farklı olmuştur. Tüm bu farklılıklar: (1) Kadınların, onları tarihsel açıdan hem savunmasız hem de değerli kılan özgün biyolojik nitelikleri (cinsiyet, üreme kabiliyeti ve analık) ve (2) Ataerkil toplumda, kadınların zayıf, bağımlı ve onların vücutlarından, işgüçlerinden ve üreme güçlerinden yararlanabilecek erkeklerin cinsel malı oldukları biçiminde egemen olan varsayımlar açısından açıklanabilir.[22]

Ataerkil Ortaçağ toplumlarındaki cinsel ilişkiler sosyal hiyerarşileri ve yetişkin erkek üstte, kadınlar, erkek ve kız çocukları daha altta ve fahişelerse en altta olmak üzere, hâkim ve madun konumları tarihsel anlamda vurgulamış ve pekiştirmiştir. Bu gelenekte, yönetici otoriteler fahişeliği genelde muhtemel erkek cinsel şiddetine sosyal açıdan yararlı bir alternatif ve resmî veya gayri resmî vergi gelirlerinin kaynağı olarak görmüşlerdir. Bir uzmanın deyişiyle, sosyal olarak çoğalmaları için gerekli olduğu üzere, Ortadoğu toplumlarında, "kurumsal fahişelik gizli dengenin bir parçasını oluşturmaktadır.[23] *Bu istikrarsız cinsel denge, esas olarak I. Dünya Savaşı'nın bir sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda fahişeliğin fazlasıyla arttığı dönemde*

22 Roger W. Smith, 'Women and Genocide: Notes on an Unwritten History," *Holocaust & Genocide Studies*, cilt 8, no. 3 (1994), s. 315-34.

23 Abdelwahab Bouhdiba, *Sexuality in Islam* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1985), s. 193.

bozulmuştur. Ailenin erkek üyelerini cephede veya başka yerlerde kaybeden dulların sayısındaki artış, Osmanlı nüfusunda reisin kadın olduğu ev ahalisinin ve yalnız kadınların artmasına yol açmıştır. Bu çaresiz kadınların çoğu genelde fahişelikten başka bir seçenek görmüyorlardı. Bazıları tuzağa düşürülüyor veya buna zorlanıyorlardı, fakat büyük bir bölümünün ailelerini geçindirmek için başka şansları olmuyordu. Bu süreç, tehcirlerden sağ kurtulmuş Ermeni kadınlar için çok daha acılıydı.[24] *Savaş, çoğu geçimlerini sürdürmekten aciz olan ve bu nedenle fahişeliğe başlayan hayatta kalmış Ermeni kadınlar açısından, çöküş değilse bile, ahlaken düşüşe yol açmıştır.*[25] *Savaş sırasında Halep'deki Amerikan konsolosu Jesse Jackson, "güvenilir kaynaklardan alınan raporlara göre, refakatçi jandarmalara kadın ve kızlara istediklerini yapabilecekleri söyleniyor" diye rapor göndermiştir.*[26] *Ermeni kadınlarının fahişelik yapmalarını zorla organize etmekte olan kişileri Almanlar bile biliyorlardı.*[27] Dr. Harry Stuermer, söylediği gibi bu

24 Matthias Bjornlund, "'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence During the Armenian Genocide,": Dagmar Herzog (*Ed.*) *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century* (Londra: Palgrave McMillan, 2008), s. 16-59.

25 Bir beyana göre, 1919 yılında Musul'daki 140 fahişenin 100'ü Ermeni'ydi. Vahé Tachjian, "Gender, nationalism, exclusion: the reintegration process of female survivors of the Armenian genocide,": *Nations and Nationalism*, cilt 15, no. 1 (2009), s. 60-80.

26 Ara Sarafian (*Ed.*), United States Official Documents on the Armenian Genocide (Watertown, MA: Armenian Review, 1993), cilt I, *The Lower Euphrates*, s. 15.

27 Harry Stuermer, *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics* (Londra: Gomidas Institute, 2004 [1917], s. 49. Türkçesi, *Birinci Dünya Savaşında İstanbul, Ahlaki ve Siyasi Tetkikler - Almanlar ve Jön Türkler*, Çev. Ömer Öztürk, Yaba Yayınları, 2011.

organizasyon Almanların gözleri önünde cereyan etmektedir. Sturmer, Almanların tavrını şu sözlerle açıklar: "Almanların tutumu kesinlikle bir alçaklıktı."

Peru'lu yazar Mario Vargas Llosa'nın, Peru'da *Aydınlık Yol* gerillalarına karşı savaşta askerin moralini yükseltmek için organize edilen gezici genelevi hicvettiği *Yüzbaşı ve Kadınlar Taburu* kadar organize olmasa da 1915 Soykırımı sürecinde Ermeni kadınların ve çocukların satılması için esir pazarlarının olduğu yerlerde askerin *ihtiyacı* için genelevler organize edilmiştir. Birçok Ermeni kadın buralarda Osmanlı askerlerinden frengi hastalığını kaparak[28] hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu genelevde üst düzey görevlilerin de hastalık kaptıklarına dair dönem anılarında bilgiler verilmektedir.

Ölüm yürüyüşüne çıkarılanları da aynı akıbet beklemektedir. Yollarda kendilerine refakat eden jandarmaların tecavüzüne uğramalarının yanında, yolda saldırılar sırasında da saldırganların tecavüzlere göz yumulur. Herhalde de bu karşılıksız değildir. Kamplarda durum değişmez. Buralarda da bunları iyi koşullar beklememekte; Hayatta kalmak için ya genelevlerde çalışacaklar ya da fahişeliğe zorlanacaklardır:

İstanbul'dan Deyrizor'a tehcir edilmiş Ermeni aydını Yervant Odyan, bir fahişeyle karşılaşmış ve kadına kendisinden iğrendiğini söylemiştir. Fakat kadının cevabı şöyledir: "Bu hayatı yaşayan bir tek ben miyim? Tehcir edilen bütün Ermeni kadınlar... kimilerinin kocaları kayıp veya katledilmiş,

28 Harbiye nezareti asker alma şubesi müdürü hatıratında; Müslümanlar askerden kaçmak için kendilerine frengi bulaştırıp kurtulmaya çalışmaktadırlar. Bu sayı çoğalınca bunlardan *frengili taburlar* teşkil edildiği kaydedilir. (Behiç Erkin, *Hatırat-1876-1958*. Yayına hazırlayan: Ali Birinci, TTK, 2010, s. 143).

hepsi aynı durumdalar. Hayatta kalmak için ya kerhaneye düşecekler ya da bir dost edinecekler. Başka nasıl yaşamamızı istersin acaba?" Odyan bir Ermeni kadını olmanın ne demek olduğunu anlatmakta ısrar edince de, kadın "'Artık çok geç... Üç yıl böyle yaşadıktan sonra benimle kim ilgilenir ki? ... Memleketime dönmeye cesaretim yok... Akrabalarımın ve dostlarımın yüzlerine bakmaya utanırım."[29] *Kadınların bu ahlaki felakete yönelik edebi tepkileri asimilasyon ve kimlik yitimi, farklı ırktan insanlarla evlilik sonucu yabancılaşma ve psikolojik travma korkuları gibi temalar etrafında dönüyordu.*[30] *Bir tarihçiye göre, fahişeliğin yaygınlaşması çocukları da etkiliyordu, çünkü "bu dönemde Türkiye'nin demiryolu hatları boyunca çocuk fahişeliği ve tecavüzler de almış yürümüştü. Sekiz yaşındaki, hatta daha küçük çocuklar bu bölgelerde fahişeliğe zorlanmışlardı."*[31]

Soykırım sonuçlarına ilişkin extrem örnek olmakla beraber Diyarbakır genelevindeki Fexo'nun hikâyesi ilginçtir. Diyarbakırlı yazar Vasıf Öngören *Asiye Nasıl Kurtulur?* adlı sinemaya da uyarlanmış olan ünlü eserinde Fexo'dan ilham almış olmalıdır:

Diyarbekir'de, Ermeni kadınlarının fahişeliğine dair dilden dile aktarılan örneklerden biri de, kısaca Fexo diye anılan Fahriye Yıldırım'ın durumuydu. Fexo, soykırımda ölümden kurtulmuş ve bir kadın ve bir Hıristiyan olarak sürekli

29 Hervé Georgelin, "An Armenian Male Deportee's Vision of Women: Yervant Odian's Memoirs" (yayınlanmamış elyazıları, 2008), s. 12-3, alıntı: Aram Andonian, *En ces sombres jours* (Cenevre: Metis Presses, 2007 [1919].

30 Victoria Rowe, *A History of Armenian Women's Writing: 1880-1921* (Londra: Cambridge Scholars Publishing, 2003), s. 187-8.

31 Hilmar Kaiser, "Children's Fate During the Armenian Genocide," Eaton Hall'daki konferans (Glendale, CA), 7 Ekim 2004.

biçimde iftiralara uğradığı bir Kürt ailesine verilmiş Diyarbekirli bir Ermeni kızıydı. Hem yetim, hem kız ve hem de Ermeni kökenli olması nedeniyle son derece düşük sosyal statüsünden dolayı, yaşamını sürdürmek için genç yaştan itibaren fahişelik yapmaktan başka bir çare görememiş. 1940'ların sonu ve 1950'lerin başlarında, Diyarbekir kerhanesinin kontrolünü ele geçirip, orada çoğu kendisi gibi yetim ve öksüz olan kadınları çalıştırmaya başlaması itibariyle Diyarbekir'de bir fenomen haline gelmiş. İş, adıyla sanıyla "Patron Fexo"nun gözetimi altında iyice büyümüş ve kerhanesi sayesinde büyük bir servet edinmiş.[32]

Ermeniler kadar olmasa bile I. Büyük Savaş bölgedeki diğer kadınları da etkiler. Bu durum günümüzde bölgede süren düşük yoğunluklu savaş sırasındaki durumla benzerlik gösterir. Savaş öncesi Kürtler arasında mevcut olmayan fahişelik,[33] savaş sırasında Kürtler arasında da yaygınlaşacaktır:

Kürt köylü ve göçerleri arasında fahişelik savaşa kadar pek duyulmuş şey değildi. Britanyalı ajan Noel'in [Binbaşı Noel] *yazdığı gibi, "Kürdistan'da bir fahişeden bahsedildiğini hiç duymadım. Doğu vilayetlerinde üstü örtülü bir şekilde bir Acem'den, kuzeyde bir Rus'tan, güneyde bir Arap'tan ve batıdaysa bir Türk'ten söz edilir."*[34] *Bu halkın arasında da,*

---

32 Bkz. Onunla tanışmış Kürt aydını Naci Kutlay'ın anıları, "Acı Gerçekler-2", *Özgür Politika*, 5 Kasım 2003. Fexo'nun *patron*luğunun şekli olduğunu söylemeye gerek yok, asıl patron başkadır. Fexo, sadece *viziteye/işe* çıkmaktan kurtulmuştur. Fexo'nun patronunun varisleri bugün hangi gurubun/holdingin sahibidir kimbilir...

33 Kürtçede, orospu, fahişe ve fahişelik kelimelerinin karşılığı yoktur. SÇ

34 Edward Noel, "The Character of the Kurds as Illustrated by their Proverbs and Popular Sayins,": *Bulletin of the School of Oriental Studies*, cilt 1 (1917-20), s. 85.

Ermenilerde olduğu kadar olmasa da, savaşın ardından fahişelik başlamıştır. Bir Osmanlı subayı, korkunç bir çaresizlik içindeki pek çok Kürt kadınının "vücutlarını satmak"tan başka bir çareleri kalmadığını ifade ediyordu.[35] *Kürt siyasetçi Memduh Selim Bey savaştan sonra birçok yalnız Kürt kadınının "müzkirat"a (alkolizm) gark olduğunu ve "fuhşiyat"tan başka şanslarının kalmadığını üzülerek söylemiştir.*[36] *Bu güçlü ahlaki retoriğin bir parçası da muhafazakâr bir halkın duygularının galeyana gelmesiydi, fakat Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkımın doğu vilayetlerinde sosyal açıdan büyük bir sorun olarak meydana geldiği bir gerçekti. Osmanlı inanç kalıplarına göre, bu kadınlar fahişelikle iştigal ettikleri an dışlanırlardı. Dışlanmış insanlar olarak karşılaştıkları sorunlar kitlesel şiddetin ardından gark oldukları sorunları ağırlaştırmıştır."*

Soykırımın sonucunda gerçekleşen el değiştirmenin yöntemleri ve boyutlarına geldiğimizde, Ermenilerden kalan bu mülklerin hem devletin masraflarını karşılaması, devletin özel sektöre ve şahıslara sübvansiyon ile özel şahısların bir zenginleşme aracı olarak kullanıldığını görüyoruz. Bu mallar aynı zamanda tehcir masraflarında da kullanılmıştır. Bir bakıma devlet Ermenilere kendi ölüm yolculuklarının finansmanını kendilerine yüklemiştir.[37]

---

35 Rafiq Hilmi, *Yaddasht* (Tahran: Mohammed-i Saqiz, 1987), s. 30-31.

36 Memduh Selimbeği "Hewar! – İmdad!, *Jin*, 22 Mayıs 1919, s. 5.

37 Ermenilerin durumundan faydalananlar sadece Müslümanlar değildir. Almanlar da fırşatçı zümrenin içindedir. Dr. Stuermer, o günlerdeki anılarında fırsatçı Alman subayından bahseder: "[B]ir Alman subayı İstanbul pazarında (muhtemelen Kapalıçarşı-ç.n.) bir Ermeni tacirinin dükkânında değerli bir halı seçmiş ve onu Pera'daki evine koymuştu. Ödeme sırasında, münasip fiyatın tacirin istediğinden yirmi Türk lirası daha az olduğunu ileri sürdü ve ona Ermeni olduğundan fazla ısrar etmemesini, Türk polis müdürüyle

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinin 272 / 10.2.13.2 sayılı arşiv belgesine göre Mardin Merkezde 1915 Soykırımında el konulup paylaşımdan arta kalıp Cumhuriyet dönemine devrolan ve iskana müsait 248 emlak bulunduğu kaydedilmektedir. Bunun dışında Mardin Katolik Ermeni Cemaatinin mülkü olup, 1936 beyannamesinde kaydolmadığından el konulanlar hariç, 1936 Beyannamesinde kaydolan 155 mülk (bina) bulunmaktadır. Halen bu binalar Ermeni Cemaati mülkü olarak kayıtlı olmakla beraber mütevelli heyetince keyfe keder idare edilmektedir. Mardin'de Ermenilerden kalan mülkler oldukça çoktur. Devletin el koyduklarının yanında özel kişilerinde gaspları söz konusudur. (Ek 2) Artık malının başında bulunma ihtimali ortadan kalkmış bu kurbanlar için hayali borçlar üretilerek icra kanalıyla mallar gasp edilir.

Hem medeni kanunun zilyetlik hükümleri, hem de 28 Mayıs 1928 gün 1331 numaralı kanun, "Temlik [*Mülkiyet Verme*] Kanunu ile el konulan Ermenilerin mülklerine el koymanın *meşrulaştırılma* yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkar. Zilyetlik ve *nizasız tasarruftan* iki şahitle el koyduğu mülkü kendi adına tescilini isteyerek müsadereyi yasallaştırmadır. Mardin *Ulus Sesi* gazetesinde buna ilişkin birçok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden biri de Mardin İttihat ve Terakki Başkanı Abdurrahman Kavvas'ın[38] Mardin Asliye Hukuk Mahkemesinin kararıyla

bağlarının kuvvetli olduğunu söyledi!" (Harry Stuermer, *Birinci Dünya Savaşında İstanbul, Ahlaki ve Siyasi Tetkikler - Almanlar ve Jön Türkler*, Çev. Ömer Öztürk, Yaba Yayınları, 2011. s. 47.

38 Abdurrahman Kavvas, Soykırım sürecinde zenginleşenlerin başında gelir. Mardin'de elde ettiklerinden başka İstanbul Nuruosmaniye'de de birçok mülkler edindi. Soykırım sonrasında Alman emekli general H. Morris ile bağırsak ticaretine giriştiler. Sigortasız

Mardin'de tasarruf ve zilyetten elde ettiği Ermeni mülklerinden birkaç örnek veriyoruz. Mardin İttihat ve Terakki Cemiyeti Başkanının dükkânlarının tapusunun olmadığını 1950 yılında hatırlaması ilginçtir! (Ek-3)

Süryani Ortodoks Kilisesi Haber ve Kültür Dergisi'nin 3 Haziran 1998 ve sayı: 3'te yayınlanan bir düzeltmede şu sözler yer almaktadır: "Geçen sayımızda yazdığım Mardin yazısının bir takım yanlışlık ve eksiklikleri olduğunu farkettim. Mardin kent merkezinde çoğunlukta bulunan Ermeni Katolik Cemaatinin varlığından söz etmemek bir eksiklikti. Hatam da dünyada tamamı sit alanı ilan edilen 3. Kent olan Mardin'in kent mimarisini sadece Süryanilere mal etmemdi. Bu hatamdan dolayı özür diliyorum. Oysa ki Mardin kent mimarisinin yaratıcıları Süryani ve Ermeni mimarlardır. Ve Mardin merkezindeki Süryanilerin çoğu da Ermenilerin terk edilen evlerine sonradan yerleşmişlerdir (Bkz *Ulus Sesi* gazetesi 07.01. 1939 tarihli nüshasındaki Vakıflar genel direktörlüğü'nün ilanı). Bu sözler Süryanilere geçen Ermeni mülklerine işaret etmektedir. (Ek 4)

Ermenilerden ve Süryanilerden kalan bu mülkler yöre egemenlerine çok düşük bir ücretle kiralanıp sermaye transferi ve sübvansiyon yapılmaktadır. Bunlara ilişkin Kiralık Tarlalar'ın ilanlarından örneklerde ise Ermeni Katolik vakıf mülklerinin kira ücretlerini okuyucunun dikkatine sunuyoruz. (Ek 5)

El değiştirmenin bir yöntemi de hayali borçlandırma ile icra kanalıyla el koymadır. Ekte verdiğimiz örnekte, bu

Yunanistan bandıralı bir gemiyle Hamburg Limanına götürdükleri bağırsaklar yağmur yüzünden bozuldu. Kavvas, bu kokmuş bağırsaklardan kurtulabilmesi ve bunların gömülmesi için İstanbul'daki mülklerini satmak zorunda kalır. İlahi adalet mi ki!

miktarda mülkü olan birinin böyle bir borcu olması akıl dışıdır (Ek 6). Hıristiyan cemaate ait mülkler alenen haraç mezat satılmaktadır (Ek-7). Malının başında bulunmayan kişilerin mülklerine mahkeme kararıyla el koyma (Ek 8). Tapu kaydı düzeltme gerekçesiyle Hıristiyan mülkleri emval-i metruke statüsüne sokmak, tapu tescili o sırada orada olması imkansız bir kişi lehine iptal ederek, malının başında olmadığı gerekçesiyle el koyma. Tapu kaydı düzeltme gerekçesiyle Hıristiyan mülkleri *emval-i metruke* statüsüne sokarak gasp etme. Mardin'de Hıristiyan vatandaşlara baskının bir parçası olarak bu vatandaşların tasarruf ettikleri mülklerin mülkiyeti iki şahitle değiştirilip emval-i metruke adı altında gasp edilmektedir. Bazı durumlarda ise iki şahidin biz filancayı Halep'te gördük demeleri, bu kişilerin mülklerine el konulmasına yeterli olmaktadır (Ek 9). Mardin'de kalan Hıristiyanların (Süryaniler) büyük bölümü köylüdür ve okuma yazma oranı son derece düşüktür. Haklarını arayabilmeleri son derece zordur. Çoğu hak arama süreci cinayetle sonuçlanmaktadır (Ek 10).

Kamulaştırma kararı da bir el koyma biçimidir. Rayiç bedel çok düşük tutularak el konulur. (Ek 11)

Tapularını *kaybedenle*r de vardır:

Ulus Sesi, 8 Temmuz 1954

"Yitik Tapu Senetleri

Dokuz adet arazi tapu senetlerini kaybettim. Yenilerini çıkaracağımdan eskilerinin hükmü olmadıklarını ilan ederim. Mazıdağı Karte köyünden Abdurrahman Bulut."[39]

---

39 Evdirrehmene Karti, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mazıdağı ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

Çeşitli şekillerde Hıristiyan cemaate baskılar uygulanmaktadır. 1915 Soykırımı sonrasında Mardin'de 1.600 Ermeni kalmış ya da geriye sadece 1.600 kişi dönebilmiştir. Cemaat üzerinde baskı hiçbir zaman eksik değildir. yolsuzluk suçlamasıyla ya da yaşlılık bahanesiyle mütevellinin görevine son verilerek, vakıflara ait mülkler keyfe keder kullanımın önü açılmaktadır aynı zamanda bunlar, Cemaat mülklerinin takibini de imkansız kılmaktadır. (Ek 12)

"Cumhuriyet" rejiminin bir toprak reformu baskısı ile karşılaşmaması, el konulan Ermeni mülklerinin suç ortaklarına dağıtılmasıdır. Hem soykırımda hem de sonrasındaki paylaşımdaki bu kolektif suç ortaklığı Soykırımın günümüze taşınması ve inkârın sürdürülmesinde en önemli etkenlerden biridir. Mardin Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu ve zengin olduğu bir yerdir. Soykırım sırasında yok edilerek mülklerine el konan bu kurbanlardan kalan mülk devletin bölge halkına şölenler eşliğinde dağıtılmaktadır. Bunun *günahından* kurtulmak için yeter mi? bilinmez ama bu şölen sırasında 3 koyun boğazlamak da ihmal edilmeyecektir. (Ek 13)

1915 Soykırımında olduğu gibi bunun sonuçlarından biri olan *emval-i metruke* ya da Hıristiyan mülklerine el konulması sürecinin bir devlet politikası, bir tabu ve tartışma dışı bir konu olduğunun altını çizmek gerekir. İTC - Kemalist (Tek Parti-Çok parti) dönemde durumda en küçük bir değişiklik söz konusu değildir.[40]

---

40 "Metruk emval meselesi

Mecliste gensoru açılması isteğini C.H.P. Meclis Grubu reddetti.

Ankara 5 a. a. - C. H. P. Meclis grubu başkan vekilliğinden: C.H P. Meclis grubu genel kurulu bugün 5/4/949 Trabzon milletvekili Faik Ahmet Barutçu'nun başkanlığında açık olarak toplandı. Kamutayın 21/3/949 tarihli oturumunda görüşülen metruk emval

Türkiye'nin neden olduğu her dış krizde içerideki Hıristiyanlar hatırlanarak, başarısızlık bunlara fatura edilir. Bu krizler aynı zamanda Hıristiyanların tüketilmesi ve tarihsel topraklarından kazılması için yeni fırsatlardır. Bu konuda Kıbrıs emsalsiz fırsatlar sunmaktadır: 1955 yılındaki 6/7 Eylül Pogromu ile sonuçlanacak olan Kıbrıs Krizinin Mardin'e yansıması Ermenilerin bir daha geri gelmemek üzere Mardin'den göç etmeleri, anayurtlarını terk etmeleriyle sonuçlanır. Hıristiyanları terörize etmek için Mardin Hıristiyanları Makarios ile özdeşleştirilir. Makarios'a benzetilen bir eşek maketi Mardin sokaklarında başta Vali ve Emniyet müdürü olmak üzere mülki erkanın gözleri ve bunların kahkahaları ile gezdirilir. Eşeğin boynuna bir haç ve bir de çıngırak takılmıştır. Şehrin Müslüman delikanlıları yakaladıkları Hıristiyan çocuklarına bu çanı çaldırmaya zorlarlar. O gün Hıristiyanlar için bir kabus günüdür. Müslüman bıçkınlar sokaklarda avazları çıktığı kadar bağırırlar: "Ya Kıbrıs'ın yarısı, ya Bedros'un karısı" bu Ermenilere yöneliktir. "Ya Kıbrıs'ın yarısı ya Butrus'un karısı" ise Keldani ve Süryanileri hedeflemektedir. Bu gösteriden etkilenen Bedros Mellus ertesi gün ailesiyle birlikte vakit geçirmeden ertesi gün Beyrut'a göç eder. Mülki erkânın gözleri önünde cereyan eden ve kahkahalarla karşılanan bu gösteri milli politikanın bir parçası olduğunun işaretidir. Aynı gösterinin bir başka versiyonu da

hakkındaki sorunun gensoru olarak meclise intikali için parti tüzüğünün 102. maddesinin 7. fıkrası hükmüne tevfikan grupça bir karar verilmesi yolunda Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu'nun önergesi üzerine konuşma açılarak, önerge sahibi ile diğer milletvekillerinin beyanları ve bakanın izahatı dinlendikten sonra bu konuda, mecliste gensoru açılmasına mahal olmadığına karar verildi." *Ulus Sesi*, 6 Nisan 1949.

Diyarbakır'da yapılması gösterilerin bir koordinasyonun var olduğunu göstermektedir. Ardından o günlerden 60'lı yılların başına kadar devam eden *çarşı cinayetleri* başlar. Burada da karşımıza tanıdık bir sima, 1915 Soykırım döneminde de aktif olup birçok işkence, tecavüz ve cinayete imzasını atan Muhammed Gabuşo çıkar. Bu cinayetlerin başını Muhammed Gabuşo çekmektedir. Her hafta sabah erkenden arkadaşlarıyla bir cinayet işler. Ermeni, Süryani veya Keldani dükkân sahibi dükkânını açmak için kilide anahtarını koyacağı an arkadan öldürülür. Muhammed Gabuşo için cinayetlerin yanında kadın ve kız ırzına geçmek, onun bir başka sanatı olmuştur. Hıristiyanlar, bundan böyle, tarihsel topraklarında kendileri için bir gelecek kalmadığını anlarlar. Ermeniler, ertesi gün göç yollarına çıkmaya başlar ve bugün Mardin'de Ermeni kalmaz.[41] Keldani ve Süryaniler de süreç içinde ata topraklarını terk edip bugün Mardin'in küçücük bir folklorik ögesine ve "çan ve ezan" söyleminin propaganda malzemesine indirgeneceklerdir.

Lozan Antlaşmasına göre korunması gereken Hıristiyan mezarlıkları mezar taşları hariç olmak üzere 1927 yılında inşaat inşaat için kazı yapılması gerektirmeyen hal, hayvan ve odun pazarı yapılması kaydıyla yerel belediyelere devredilmiştir. Zamanla mezarlık olduğu unutulan bu alanlarda yapılan inşaat kazılarında Hıristiyan kurbanlar kemikleriyle de olsa bir yerlerden kendilerini hatırlatırlar.

41 "Satlık ev, belediye civarında ve Şar Mahallesi'nde vaki bir bap dükkân ve üstünde bulunan iki kattan ibaret olup Bıtrıs Tazbaz'a 43 ait ev satlıktır. MÜRACAAT: Abdullahat Tazbaz Kuyumcu, Telefon 105 Mardin." *Yeni Mardin*, 1 Kasım 1958.

"*Ulus Sesi*, 4 Mayıs 1951

Kazıda çıkan insan kemikleri

Su deposu için kazılmakta olan Cumhuriyet Parkı'nın altından çıkan eski mezarlardaki kemik ve kafa taslarının,[42] *belediye tarafından vaktinde alınan tedbirle bir araya toplattırılarak münasip yerlere gömdürüldüğü memnuniyetle öğrenilmiştir."*

Güneş balçıkla sıvanmaz denmiştir!

Ek 1. *El Xamsin milislerinin resmî geçit yaptığı mahkeme kararları*[43]

Ulus Sesi, 18 Eylül 1951

Kızıltepe Sulh Hukuk Yargıçlığından

Kızıltepe'nin Koçhisar Mahallesinde oturan Faris oğlu Şakir[44] Dağtekin'in açtığı tescil davasında Koçhisar mahallesinde vaki Orta Mahalle mevkiinde kain bir babhane ve dükkân ve furunun 24 yıldan beri davacının nizasız ve fasılasız ve hüsnüniyetle tasarruf etmekte olduğundan tapuca tescili.

42 Soykırımdan kalma toplu mezar kemikleri.

43 Mardin'de Kürt ve Muhallemi şahsiyetlerin çoğu Soykırımda yer aldı. Bu failler yakından bilinmesi bakımından adları yerel Muhallemice ve Kürtçe verilmiştir.

44 Şakire Faris, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra mal mülk edindi.

13 Ağustos 1951

Kızıltepe Sulh Hukuk Yargıçlığından

Kızıltepe'nin Koçhisar mahallesinde İlyas oğlu Memduh[45] Karahan'ın Sulh Hukuk Mahkemesinde açtığı davada; Koçhisar Mahallesi orta mevkiinde vaki bir babhanenin davacının yirmi seneden fazla nizasız, fasılasız ve hüsnü niyetle malik sıfatı ile tasarrufunda bulunduğundan tapuca adına tescilini.

10 Ağustos 1951

Kızıltepe Sulh Hukuk Yargıçlığından

Hanike'nin Harzem köyünden Mehmet[46] kızı Halime Özmen'in Sulh Hukuk Mahkemesinde açtığı tescil davasında; Hacı-Faris köyünün Osman Mahmut mevkiinde vaki bir kıta bahçenin davacının 30 seneden beri nizasız, fasılasız ve hüsnü niyetle malik sıfatı ile tasarrufunda bulunduğundan tapuca namına tescilini.

Kızıltepe Sulh Hukuk Yargıçlığından

Kızıltepe'nin Hacı-Faris köyünden Abdurrahman oğlu Halil[47] Karahan'ın Sulh Hukuk Mahkemesinde açtığı dava-

---

45 Memduhe Yaso, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra mal mülk edindi.

46 Memoye Xarzami, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra mal mülk edindi.

47 Xalile Heci Evdirrahmano, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra mal mülk edindi.
Daha geniş bilgi için bkz., Tan, Altan, *Turabidin'den Berriye'ye, Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler*, İstanbul: Nûbihar 2011, 2. Baskı, s. 281.

sında; 1. Hacı-Faris köyünde bir kıta bahçe, 2. Sere-Kürre köyünde bir kıta sulu tarlanın 20 seneden beri müddeinin nizasız, fasılasız malik sıfatı ile tasarrufunda bulunduğundan tapuca namına tescilini.

27 Temmuz 1951

Mardin Sulh Hukuk Yargıçlığından

Derik'in Buğur köyünden Seydo[48] Temel vekili Ömer Gökalp tarafından ikame olunan tescil davasında müddebih [davaya konu] tarlanın davacı Seydo adına tescili yapılacağı.

17 Ağustos 1951

Savur Sulh Hukuk Mahkemesinden

Savur'un Bozkurt mahallesinden Abdülselam[49] oğlu Münir Boran tarafından açılan hasımsız davada:

Savur'un Kıllıt[50] köyünde vaki olup şarkan değirmen, garben hacı Ali, şimalen şat ve cenuben tariki am[51] ile mahdut tarla ile kavakları yukarıda yazılı davacı namına tescil ettireceğinden.

---

48 Seydoye Buxori, Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra mal mülk edindi.

49 Bayt Aḫmad Efendi ailesinden Mënir Bag, Savur Beglerinden. Aile Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı. Kıyımdan sonra mal mülk edindi. Savur'da 1910'da İttihad Kulübünün kurucu üyeleri.

Savur Begleri üzerine daha geniş bilgi için bkz., Tan, Altan, *Turabidin'den Berriye'ye, Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler*, İstanbul, Nûbihar 2011, 2. Baskı, s. 271-288; Teoman, Zeki (Halkevi Başkanı), *Savur 1944*, CHP Savur Halkevi Yayını: 1; Ayaz Şerif Eşref, *Geçmişten Bugüne Savur*, Savur Belediyesi Yayınları, 2003.

50 Yerel Arapça Qëllëth, çağdaş Süryanicesi Qelëth, Türkçesi Dereiçi.

51 Yerel Arapça, genel yol.

16 Ağutos 1951

Derik Sulh Hukuk Yargıçlığından

Driğin dağ mahallesinden Seydoş oğlu Mehmet[52] Karadağ tarafından ikame olunan tescil davasının Derik Sulh Hukuk Mahkemesinde yapılmakta olan duruşmasında, 5 parça gayri menkulün kendi adına tescili istenilmektedir.

14 Haziran 1951

Derik Sulh Hukuk Yargıçlığından

Derikli İsa oğlu Musa[53] Dalbudak tarafından yargıçlığımıza ikame ettiği zeytinlik tarlasının adına tesciline dair Derik Sulh Hukuk Mahkemesinde yapılan duruşmada; müddebih yer garp mevkiinde vaki zeytinlik tarlasının davacı adına tescili yapılacağı.

22 Şubat 1951

Mardin Sulh Hukuk Mahkemesinden

Mardin'in Mansuri köyünde vaki yemini, yesari cephesi yol arkası Ramazan'ın oğlu Şeyhmus[54] ve Bedro'nun oğlu Ferhan[55] hanesi ile mahdut bir baphane ile aynı köyün

52 Mhammade Seydoş, Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Kıyıma imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

53 Musoke 'İsa, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra mal mülk edindi.

54 Şexoye Ramazen, Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

55 Ferhane Bedro, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra mal mülk edindi.

Dilibi çeşmesi mevkiinde kain cenuben yol, garben mezarlık, şarkan Ferho Uso,[56] şimalen Abdo Gevişo[57] ve yine aynı mevkide kain şimalen yol şarkan hacı Remmo, garben Ömer oğlu Mehmet, cenuben Ali oğlu Bedro bağları ile mahdut iki kıta bağın senetsiz tasarruftan dolayı adına tescil ettirmek isteyen Mardin'in Mansuri köyünden İzze Çeçan'ın[58] açmış olduğu davanın yargılamasında: Yukarda hudutları ve mevkileri yazılı iki kıta bağ ile bir baphanede bir hak iddia eden varsa ilan tarihinden itibaren bir ay zarfında Mardin Sulh Hukuk Mahkemesinin 950/154 sayılı dosyasına dilekçe ile müracaat olunması ilan olunur.

25 Ekim 1951

Nusaybin Sulh Hukuk Yargıçlığından

Davacı Nusaybin'in Yıldırım mahallesinden Kenan oğlu Süleyman[59] İzgi, Nusaybin'de vaki, garben yol, şarkan Abdurrahman Ağanın[60] kızı Refia'nın bahçesi, şimalen

---

56 Ferhoye Uso, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

57 'Abdo Gevişo, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Muhallemi bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

58 Çeçano ya da Çeçane Seyrane namı ile Teşkilatı Mahsusa'da ûn yapmış üniformalı El Xamsin bir Kürt aşiret reisi. 1915'te Mardin ve çevre köylerinde büyük kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra Mansuri köyünün büyük bir bölümüne el koyanlardan biri.

59 Sıloye Kınno, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

60 Evdirrahman Ağa, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

Şakir efendi Macar[61] bahçesi cenuben İbrahim Ali[62] bahçesi ile mahdut sulu tarlanın 40 seneden nizasız tasarrufunda olduğundan tescili talep edilmiş.

22 Eylül 1950

Kızıltepe Asliye Hukuk Mahkemesinden

Kızıltepe'nin Haferi köyünde vaki doğu yol, batı Aşur kuzey yol güney Remmo ile mahdut Haferi köyünden Osman oğlu Remmo[63] Ergüven'in tasarrufunda bulunan bir kıta bahçenin tescili istenilmekte olduğundan mezkûr bahçeye iddiayı mülkiyet eden varsa 25/10/950 tarihine kadar açık Kızıltepe Hukuk Mahkemesine müracaat etmesine karar verilmiş olduğu ilan olunur.

22 Eylül 1950

Kızıltepe Asliye Hukuk Mahkemesinden

Kızıltepe'nin Haferi köyünde vaki doğu kıraç batı Batına yolu, kuzey ve güney kıraç ile çevrili bir kıta bahçenin Mustafa oğlu Derviş[64] Ergüven'in tasarrufunda bulunan bir kıta bahçenin tescili istenilmekte olduğundan mezkûr

---

61 Macar ailesi, Nusaybinli ünlü önde gelen Muhallemi bir aile. Nusaybin ve çevre köylerinde gerçekleşen büyük kıyımın organizatörlerinden. Birçok Keldani ve Süryaninin mal ve mülküne kondu.

62 Brahime 'Alo, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını at-mış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

63 Remmoye Osmen, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Tel Armen (Kızıltepe) ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

64 Derweşe Mıste, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Tel Armen (Kızıltepe) ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

bahçeye iddiayı mülkiyet eden var ise 25/10/950 gününe kadar açık Kızıltepe Hukuk Mahkemesine müracaat etmesine karar verilmiş olduğu ilan olunur.

Ulus Sesi

13 Haziran 1950

Midyat Sulh Hukuk Yargıçlığından[65]

Cinsi	Mevkii	Dö	Hududu
Susuz tarla	*Şevli Biveybi*	*3*	*Şarkan yol, garben kıraç, şimalen Ahmet Aydın, tarlası, cenuben Ali Kurt tarlası,*
Bağ	*Pişte Deri*	*2*	*Şarkan Murat oğlu Mehmet, garben Abdülkerim oğlu İbrahim, şimalen Mehmet Ali Algan ve Ahmet Kurt, cenuben Sadi Melik bağı.*
Susuz tarla	*Şevli Nazarı Amlo*	*2*	*Şarkan dere ve Osman Birman ve Mehmet Atuğ, şimalen Selim Atuğ, garben kıraç, cenuben Mehmet Alpa.*
"	*Şevli Şeküle*	*3*	*Şarkan Estel yolu, garben kıraç, şimalen Melek Çelik, cenuben haci Ahmet.*
"	"	*3*	*Şarkan Melek Hammadi ve Ahmet Acar, garben Ahmet Akbulut ve Yusuf Atuğ, şimalen kıraç, cenuben haci Ahmet*
"	*Guherra Guro*	*5*	*Şarkan Sefer Hanne, garben Yusuf Demir, şimalen Osman Birman, cenuben Enhıl*[66] *yolu.*
"	*Şevli Pişte Deri*	*2*	*Şarkan Estel yolu, garben kıraç, şimalen Selim Atuğ, cenuben Mehmet Aydın.*
Bağ s tarla	*Keşkenbo*	*2*	*Şarkan Şerif Aydın, garben Abdurrahman Akyüz ve Mehmet Aydın tarlası, şimalen kıraç, cenuben Tahir Alpar.*

Yukarıda adı geçen gayri menkullerin ilçemizin Kerşaf köyünden Abdullah oğlu Süleyman[67] Kurt namına teşcil edileceği ilan olunur.

Ulus Sesi, Sayı: 1215

(Haziran 1939 olmalı)

65 Tabloda yer alan adların tamamı Muhallemi ve Kürt.

66 Süryani köyü, Türkçesi Yemişli.

67 Sıloye 'Abdo, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Midyat ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra köyde mal mülk edindi.

Mardin Tapu Dairesinden

Savur Kapı mahallesinde vaki ve Hemo Haco Paşavat[68] namında kayıtlı bulunan rubu hanenin Mustafa'nın kızı Ayşe tarafından 310 tarihinde beş yüz madeni kuruş mukabilinde haricen satın aldığı iddia ederek namına tescili istenmektedir. Mahallinde tahkikat icra edileceğinden gazetenin çıktığı günün ferdasından itibaren 15nci günü saat 7'de mahallinde bulunacak memura alakadarlarının bir diyecekleri var ise evrakı müsbiteleri ile birlikte müracaat eylemeleri.

Ek 2. *Tehcire tabi tutulan Mardin Ermenileri'nin 1915'te el konularak 1915 Soykırımı sonrası Devlet ve özel kişiler tarafından kullanılan Ermeni mülklerinden örnekler:*

Sait Kendiryan'ın malikanesi	*Akşam sanat okulu, Erkek sanat okulu, bugün mardin'in en lüks otelidir- Hotel Meridin*
Şalleme ailesinin evi	*Sakarya ilkokulu Daha sonra emval-i metrukeden Daşi aşiretinden Celil Can'a geçmiştir. Daşi aşireti soykırımda Diyarbakır mebusu Kazazyanın küçük kızının gelin olduğu aşirettir.*
Dikran Mükellefin evi	*Gazi Paşa İlkokulu*
İskender Atamyan'ın evi	*Soykırım sürecinde Alman askeri karargahı, sonrasında Mardin göz hastanesi*
Kespo (Kasparyan) ailesinin evi	*Mardin Devlet Hastanesi, Kız Sanat okulu*
Naum Cinenci'nin evi	*Askeri Kışla*
Surp Kevork Katedrali	*Askeri kışla*
Mar Efram (Surp Minas) kilisesi	*Askeri kışla, Askeri hastane*
Mimarbaşı ailesinin evi	*PTT, sonrasında Acem İsmail'in evi*
Kasparyanların Malikanesi	*Otel, PTT*

68 Hemo Haco Paşavat, Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı El Xamsin üniformalı Kürt bir reis. Mardin ve çevre köylerindeki kıyımlara imzasını atmış bir kişi. Kıyımdan sonra mal mülk edindi.

Tel Armen (Kızıltepe) Surp Kevork Ermeni Kilisesi	*Zirai haşarat ilaç deposu*
Rızkalla Çermeyan'ın dükkânı	*Selim Şatana*
Cebrail Tevfik'in evi	*Abdulrezzak Çağlı*
Heylane'nin Kalat Mara'daki sulu tarlası	*Zilyetten Abdurrahman Kavvas'a*
Raffi ve Tomas Çermeyan'ın Malikanesi	*Abdulaziz Şahkulubey*
Şenhur Malikanesi	*Hulusi Kurtuluş ailesine*
Kespo (Kasparyan) Yüksek Kahve	*Hıdır Kömürlü*
Bektora Suzan - Kahvehane	*Abdülkerim Şatana*
Fıro Dükkân (Kızıltepe)	*Faik Dağtekin*
Virtaneş Sara (Kızıltepe)	*Ahmet Bilezikçi*
Hanna Kasparoğlu, Apkar Mahdesi (Derik, tarla)	*Abdullahoğlu Seyyihhan*
Beyt Bedros	*Abdulhami Hancero*
İncemyan	*İncemyanların konağına Abdülkadir Paşa (yeni soyadları Göze'dir) konmuştur. Bugün Mardin'deki Abdülkadir Paşa Konağı olarak anılan konak İncemyanların mülküydü.*

El konulanlar sadece Ermeni mülkleri değildir, Kemalist dönemin Midyat'tan belediye binası Soykırımdan önce Keldani Kilisesiydi. Kemalist dönemde el konulup belediye binasına dönüştürüldü. 1960'lı yıllarda ortaokul, sonrasında ilkokul 1970'li yıllardada üst katı Randevu Otel, alt katı Kasaplar Çarşısı'ydı. Sonrasında bu zarif Keldani Kilisesine karakol olarak hizmet gördürülür.

"3 Temmuz 1947

Kiralık Sinema

Mardin Halkevi Başkanlığından

Halkevi sineması icara verilecektir. Talip olanların 5/7/1947 Cumartesi saat 18 de Halkevine müracaatları.

Şartnameyi daha evvel öğrenmek isteyenler Halkevi idare memurundan öğrenebilirler."

[Emval-i metrukeden Halkevine geçip *Halkevi sineması* olarak tanımlanan bu muazzam göz kamaştırıcı bina 1925'te Şark İstiklal Mahkemesi'nin kurulduğu binadır. Bina bugünde mahkemeye izafeten İstiklal Binası olarak adlandırılmaktadır. Bu bina 1915 öncesi ise Rahibe Manastırı olarak işlev görmekteydi. Bina bugün muhallemilerin kontrolündedir.]

Ek 3. *"Temlik* [Mülkiyet Verme] *Kanunu ile el konulan Ermenilerin mülklerine el koymanın meşrulaştırılma.*

16 Kasım 1950

Mardin Asliye Hukuk Mahkemesinden

Cinsi	Mevkii	Hududu
Dükkân	*İnek çarşısı*	*Önü cadde arkası Abdülhamit Şahım*[69] *veresesinden oğlu Beşir ve karısı Latife, Nezir, Münir, Kemal, Mahmut, Sıraç, Tahir haneleri, sağı davacı Abdurrahman Kavvas*[70] *ve emir Feyyaz oğulları ölü Necim'in oğlu Mahmut Zeki ve Emir Dükkânı, solu İsmail veresesinden oğlu Abdülkadir'in çocukları Zekiye, Hasibe ve Şakir'in karısı Hayriye ve Gülpere dükkânı ile çevrili.*
"	"	*Sağı Abdülhamit Şahım versesinden karısı Latife çocukları Beşir ve Münir, Mahmut, Kemal, Sıraç ve Tahir dükkânı, arkası Abdülhamit Şahım vereseleri, Solu davacı Abdurrahman Kavvas, önü yol ile çevrili.*
"	"	*Sağı İsmail veresesinden Şakir ve Abdülkadir vereseleri, solu davacı Abdurrahman Kavvas dükkânı, arkası Abdülaziz Feyaz hanesi, önü yol.*
"	"	*Sağı davacı Abdurrahman Kavvas dükkânı, solu davacı Abdurrahman Kavvas dükkânı arkası Abdülaziz Feyzi veraseleri önü yol.*

69 Mardinli ünlü önde gelen Muhallemi Bayt Şahım ailesi. İttihad Kulübünün kurucu üyelerinden. Mardin ve çevre köylerinde gerçekleşen büyük kıyımın organizatörlerinden. Mardin'de birçok Ermeni, Keldani ve Süryaninin mal ve mülküne kondu.

70 Mardinli ünlü önde gelen Muhallemi Bayt Qawwas (Kavvas) ailesi. İttihad Kulübünün kurucu üyelerinden. Mardin ve çevre köylerinde gerçekleşen büyük kıyımın organizatörlerinden. Mardin'de birçok Ermeni, Keldani ve Süryani'nin mal ve mülküne kondu.

Cinsi	Mevkii	Hududu
"	"	*Sağı davacı Abdurrahman Kavvas dükkânı, solu Ahmet efendi Taşle arkası Abdülaziz Feyzi veraseleri önü yol.*
Fırın	"	*Sağı İsmail vereseleri dükkânı solu Hıdır Coşkun, arkası önü yol.*
Dükkân	"	*Sağı İsmail veresesinden Şakir ve Abdülkadir vereseleri, solu Mehmet Ali vereseleri dükkânı, arkası Mehmet Ali veresesi hanesi önü yol.*
"	"	*Sağı İsmail veresesinden Şakir ve Abdülkadir veresesi, solu Ermeni Katolik vakıf dükkânı, arkası İsmail efendi veresesi önü yol.*
"	"	*Sağı İsmail veresesinden Şakir ve Abdülkadir'in veresesi dükkânı Solu davacı Abdurrahman Kavvas dükkânı arkası önü yol.*
"	"	*Sağı Abdülhalim Dıbbo dükkânı, solu Emir Feyyaz dükkânı arkası Mahmut Şahım hanesi önü yol.*
"	*Sipahi çarşısı*	*Sağı belediyenin boş arsası solu davacı Abdurrahman Kavvas dükkânı arkası Abdurrahman Kavvas dükkânı önü yol.*
"	"	*Sağı hacı Kasım Kermo*[71] *dükkânı solu Ensarizade şeyh Nuri*[72] *dükkânı arkası hacı Halil Paşa kahvehanesi önü yol.*

Mardin'in Ulucami Mahallesinden Abdurrahman Kavvas senetsiz mülk sıfatiyle tasarrufu altında bulunan yukarıda sıra, cins ve mevkii ve hudutları gösterilen gayri menkullere vakıf olmadığından hakkı tasarruftan dolayı kendi adına tescili hakkında Mardin Vakıflar Müdürlüğü adına açmış olduğu tescil davasının yargılamasında: Bu gayri

71 Hacı Kasım Kermo, Mardinli ünlü önde gelen Muhallemi Bayt Hacı Kermolardan. İttihad Kulübünün kurucu üyelerinden. Mardin ve çevre köylerinde gerçekleşen büyük kıyımın organizatörlerinden. Mardin'de birçok Ermeni, Keldani ve Süryaninin mal ve mülküne kondu.

72 Ensarizade Şeyh Nuri, Mardinli ünlü önde gelen Muhallemi Bayt Ensarizadelerden. İttihad Kulübünün kurucu üyelerinden. Mardin ve çevre köylerinde gerçekleşen büyük kıyımın organizatörlerinden. Mardin'de birçok Ermeni, Keldani ve Süryani'nin mal ve mülküne kondu.

menkuller hakkında bir hak ve iddiaları olanların dilekçe ile 6/12/1950 Çarşamba günü saat 8.30'a kadar Mardin Asliye Hukuk Yargıçlığına müracaatları ilanen tebliğ olunur.

Ek 4. ***1915 sonrası Mardin'de Ermeni Mülklerine yerleşen Yakubi Süryanilerden birkaç örnek[73] veriyoruz.***

1915 öncesi mülk sahibi Ermeni Aile	*1915 sonrası Ermeni Mülklerine yerleşen Yakubi Süryani aile*
Kalyoncuyan Mıgırdiç	*Güzeliş (Haneşe)*
Tüfekçiyan	*Cercis Murat Dilmener Kal'ıt Maravi (meşhur Cercis Murat konağı ve lokantalar zinciri)*
Ahmaranyan Andre	*Fehmi Sezer*
Kasparyan (Kespo)	*İlyas Sezer*
Kor	*Aydıner Abdunnur*
Mumcuyan Minas, Apkar	*Tahincioğlu (Kömüre)*
Kazazyan Hovsep	*Naşifoğlu, Yakup Hanna el Kas*
Tazeyan	*Bıro ahraz*
Çandıryan Kevork	*Koçhisarlı*
Boğosyan Ohannes	*Koçselli*
Abdunnuryan Mine	*Dölabani (Usluer)*
Maloyan Habip	*Hanna Gürdal (Amun)*
Lori	*Allori*
İspir	*Pepehar (Özsezer)*
Katırcıyan Levon	*Habot (Tokuç)*

73 E. Füsun Alioğlu'nun, *Mardin Şehir Dokusu ve Evler* (Tarih Vakfı Yayınları, 2000, s. 131-144) adlı çalışmasında üç ev örneklenir: Hacı Kermo Ailesi Evi, Bir Süryani Ailesi Evi ve Milli Ailesi Evi. Alioğlu, Kermo'ların (günümüzde Mungan) XVII. yy.'da, Mardin'e göç ettikleri, Milli'lerin ise XVII. yy.'da göçerlikten yerleşikliğe geçirilip Mardin'de iskan edildiklerini kaydeder. Bu gerçeklikten hareketle, bu yapıların bu aileler tarafından yaptırılması gerçekçi görünmemektedir. Bu yapılar 1894-96 Ermeni katliamları sırasında el değiştirdiği ya da el konulduğu düşüncesi daha gerçekçidir. Süryani evi olarak nitelenen eski Tokmak, günümüzdeki adıyla Koçhisarlı Konağı'nın da Süryanilerle ilgisi yoktur.

Mengelyan	*Cece (Ekinci)*
Kazazyan Cercis	*Malazığ*
Gülyan Husik	*Mıksi Rezuk (Tüfekçi)*
Hıdırşah Yusuf	*Asi (Özasi)*
İncem	*Koç*
Hatun	*Asse (Asil)*
Arasa (Kapalı çarşı)	*İlyas Sezer*
Minas	*Gabus*
Kassar Katrin	*Fırde Huvato*
Ohannesyan	*Gülo*
Zaruhi	*Samuel*
Raffi Hakim	*Aras (Çırbaka)*
Maloyan	*İskender Hanna*
Hosepyan	*İlyas Tavşan*
Ohannesyan	*Cercus*
Sarven	*Kerim Şirazi*

Ek 5. ***Ermenilerden ve Süryanilerden kalan mülklerin yöre egemenlerine çok düşük bir ücretle kiralanıp sermaye transferi ya da sübvansiyon***

Ulus Sesi, *Sayı 1220 tarihsiz [Haziran 1939 olmalı]*

Vakıflar direktörlüğünden

vakfı	cinsi	mevkii	Bir senelik icar Kuruş
Ermeni katolik	*Hane*	*Eminnettin mahal*	*8 krş*
"	*Hane*	*Camii kebir*	*10 krş*
"	*Hane*	*Latif iye*	*17 krş*
"	*Dükkân*	*Mişkin çarşısı*	*14 krş*
"	*Dükkân*	*Cülha şehidiye*	*11 krş*
"	*Dükkân*	*İnek çarşısında*	*15 krş*
"	*Dükkân*	*Birinci cadde*	*40 krş*
"	*Yarım dükkân*	*İnek çarşısında*	*16 krş*
"	*Dükkân*	*Attarlarda*	*28 krş*
"	*"*	*İnek çarşısında*	*40 krş*
"	*"*	*Birici cadde de*	*40 krş*
"	*Hane*	*Camii kebir*	*17 krş*

Vakfa aid ve evsafı yukarıda yazılı: 5 hane ve 8 dükkânın 1 Haziran 939 tarihinden 1 Haziran 940 tarihine kadar bir senelik icarlarının bu günden itibaren 10 gün müddetle müzayedeye çıkarılmasına ve bil hesap ihalenin 20/Mayıs/939 Cumartesi günü olmasına ve keyfiyetin bu suretle ilanına karar verildi.

Kiralık tarlalar

Mardin Ulus Sesi *tarihsiz [Eylül 1935 olmalı]*

Vilayet Defterdarlığından [Mardin]

Cinsi	Köyü	Mevkii	Dönüm	İcar bedeli lr-Krş
Tarla	*Birki*	*Kaniya Günd*	*15*	*3.-*
"	"	*Bergünd*	*5*	*1.-*
"	"	*Tavusharap*	*7*	*1.40*
"	"	*Heznik*	*25*	*5.-*
"	"	*Bergünd*	*4*	*.,80*
"	"	*Kaniya Abo*	*16*	*3.20*
"	"	*Açma*	*16*	*3.20*
		Kaniya Günd	*4*	*.,80*
		Başkanya	*15*	*3.-*
		Başmala	*10*	*2.-*
		Masarki	*5*	*1.-*
		Başmala	*5*	*1.-*
		Binderka Simo	*14*	*2.80*
		Kaniya Abo	*25*	*5.-*
		Nevala Simaka	*3*	*.,80*
		Hirbe Külek	*12*	*2.40*
		Himaka Hüseyin Begü	*15*	*3.-*
		Açma	*8*	*1.60*
		Başmala	*5*	*1.-*
		Taun Heraba	*6*	*1.20*
		Açma	*20*	*4.-*
		Hançıka	*8*	*1.60*
		Taun Heraba	*10*	*2.-*
		Sımakiye	*10*	*2.-*

Cinsi	Köyü	Mevkii	Dönüm	İcar bedeli lr-Krş
		Bırka	*6*	*1.-*
		Başkanya	*10*	*2.-*
		Kilka	*5*	*1.-*
		Kaniya Halef	*15*	*3.-*
		Simakiye	*32*	*6.40*
		Taun Heraba	*[1]0*	*2.*
		Maserki	*2*	*.,40*
		Birka	*4*	*.,80*
		Simakiye	*6*	*1,20*
		Birka Bado	*6*	*1,20*
		Başmala	*3*	*.,60*
		Kilka	*30*	*6.-*
		Birka	*6*	*1.20*
		Kilka	*5*	*1.-*
		Dikka Köse	*4*	*.,60*
		Tavus Harabe	*10*	*1.90*
		Maserki	*8*	*1.60*
		Kaniye Halef	*5*	*1.-*
		Kaniye Abo	*4*	*.,80*
		Tavus Harap	*20*	*4.-*
		Açma	*1*	*.,20*
		Maserki	*3*	*.,60*
		Sımakiye	*10*	*2.-*
		Hançıka	*2*	*..40*
		Birka Bado	*15*	*3.-*
		Maserki	*15*	*3.-*
		Hırbe Külek	*15*	*2.50*
		Kaniye Abo	*10*	*1.90*
		Gülseri	*15*	*2.50*
		Açma	*10*	*1.90*
		Maserki	*25*	*5.70*
		Başmala	*5*	*1.-*
		Sımakiye	*60*	*12.-*
		Açma	*6*	*1.20*
		Birki	*8*	*1.60*

Cinsi	Köyü	Mevkii	Dönüm	İcar bedeli lr-Krş
		Reskefye	*6*	*1.20*
		Birka	*5*	*.,90*
		Sımakiye	*12*	*2.40*
		"	*16*	*3.20*
		"	*17*	*3.40*
		"	*12*	*2.40*
		"	*10*	*2.-*
		"	*18*	*3.60*
		Kaniya İso	*8*	*1.40*
		Tavus Haraba	*8*	*1.60*
		Açma	*3*	*.,60*
		Kaniye Günd	*4*	*.,65*
		Diyari Düvik	*15*	*3.-*
		Diyari Düvik	*6*	*1.20*
		Best Sahın	*6*	*1.-*
		Hırba Gubık	*10*	*.,90*
		Bırka	*15*	*3.-*
		Kanıya Abo	*14*	*2.40*
		Hırba Gubık	*16*	*3.20*
		"	*12*	*2.30*
		Sımakiye	*10*	*1.90*
		Şin Kömri	*10*	*2.-*
		Birke Bado	*12*	*2.20*
		"	*10*	*2.-*
		Sımakiye	*10*	*2.-*
		"	*4*	*.,80*
		"	*6*	*1.20*
		"	*10*	*2.-*
		"	*8*	*1.60*
		"	*8*	*.,40*
		Gülseri	*15*	*5.-*
		"	*3*	*1.-*
		Başmala	*40*	*8.-*
		Bınderka Sımo	*4*	*1.60*
		Kaniya Günd	*8*	*1.40*

Cinsi	Köyü	Mevkii	Dönüm	İcar bedeli lr-Krş
		Şin Kömri	*7*	*1.-*
		Baş Günd	*8*	*1.25*
		Kaniya Abo	*8*	*1.25*
		"	*10*	*2.-*
		Kaniya Günd	*10*	*2.-*
		Bınderka Sımo	*8*	*1.50*
		Açma	*25*	*5.-*
		Hırbe Külek	*12*	*2.40*
		Zeyri Deyri	*12*	*2.40*
		Bırke Bado	*4*	*.,80*
		"	*20*	*4.-*
		"	*10*	*2.-*
		Bender Kadini	*12*	*2.40*
		"	*2*	*.,50*
		Bırke Bado	*5*	*1.*
		Gulseri	*2*	*.,50*
		Tavus Haraba	*15*	*3.-*
		Başmala	*3*	*.,60*
		Diyaridiri	*6*	*1.-*
		Bırke Bado	*5*	*1.-*

Evsaf ve şeraiti yukarıda yazılı hazineye aid tarlaların bir senelik icarı 17/9/935 tarihinden itibaren 15 gün müddetle açık artırmaya çıkarılmıştır. İhale 1. Teşrin [ekim] 935 Perşembe günü saat 11 de yapılacaktır. Taliplerin %7,5 teminatlarile Defterdarlık makamında toplanacak komisyona mezkür güne kadar müracaatları ilan olunur.

Vilayet Defterdarlığından [Mardin] Ulus Sesi, *Sayı 374*

Cinsi	Köyü	Mevkii	Dönüm	İcar bedeli lr-Krş
Tarla	*Hanika*	*Simakiye*	*50*	*12.-*
		Kaniya Piri	*30*	*7.50*
		Piri Hanika	*40*	*8.-*
		Navro	*50*	*8.-*

Cinsi	Köyü	Mevkii	Dönüm	İcar bedeli lr-Krş
		Kani Tahriki	*4*	*1.-*
		Silika	*33*	*8.-*
		Naval	*9*	*2.25*
		Arz Sımmak	*6*	*1.50*
		Garliva	*1*	*.,25*
		Bağnaval	*5*	*1.-*
		Arz Gurivar	*1*	*.,25*
		Bağı Guvlika	*6*	*1.50*
		Cevz Güler	*1*	*.,25*
		Tuki	*2*	*.,50*
		Givizki	*4*	*1.-*
		Bağ Güler	*1*	*.,25*
		Ziryamin	*11*	*2.75*
		Tuki	*1*	*.,25*
		Cevzi Miri	*21*	*5.25*
		"	*17*	*4.25*
		"	*3*	*.,75*
		"	*7*	*1.75*
		Köy Önünde	*4*	*1.-*
		Cevz Miri	*2*	*.,50*
		Cevz Gurivir	*1*	*.,25*
		Bağnaval	*2*	*.,50*
		Kaniya Kife	*7*	*1.75*
		Cevz Gurivir	*9*	*2.25*
		Hişki Mirgi	*6*	*1.50*
		Sorki	*3*	*.,75*
		Sımak	*7*	*1.75*
		Gendelki Bağı	*10*	*4.-*
		Şeyh Nebi	*35*	*8.75*
		Kaniye Kını	*13*	*3.25*
		Şeyh Nebi	*12*	*3.-*
		Hişk Miri	*7*	*1.75*
		Berkend	*8*	*2.-*
		Şeyh Nebi	*9*	*2.25*
		Hişki Mirgi	*5*	*1.-*

Cinsi	Köyü	Mevkii	Dönüm	İcar bedeli lr-Krş
		Karye Önünde	*7*	*1.75*
		Zirzemin	*5*	*1.25*
		"	*8*	*2.-*
		Erz Tehtiki	*2*	*.,50*
		Bağ Kök	*1*	*.,25*
		Tuki	*28*	*6.50*
		Rasti	*9*	*2.25*
		"	*19*	*4.75*
		Kaniya Miri	*3*	*.,75*
		"	*4*	*1.-*
		Hişk Bursi	*6*	*1.50*
		Bıri	*7*	*1.75*
		Sımaki	*1*	*.,25*
		"	*6*	*1.50*
		Bıri	*3*	*.,75*
		Hırba	*4*	*1.-*
		Sımaki	*3*	*.,75*
		Girivar	*8*	*2.-*
		Kaniya Alo	*6*	*1.50*
		Sorki	*7*	*1.75*
		Erzi Mirgi	*6*	*1.50*
		Bırki	*9*	*2.25*
		Osi Şibi Nebi	*6*	*1.50*
		Kaniyea Keyta	*7*	*1.75*
		Hırba Banika	*9*	*2.-*
		Kaniyea Keyta	*12*	*3.-*
		Naval Sunu	*5*	*1.25*
		Naval Jani	*4*	*1.-*
		"	*2*	*.,50*
		Bağ Kani	*3*	*.,75*
		Erz Miri	*12*	*3.-*
		Hişk Meki	*4*	*1.-*
		Hanika	*7*	*1.75*
		Göbre Abo	*6*	*1.50*
		Sığır İşmeki	*7*	*1.75*

Cinsi	Köyü	Mevkii	Dönüm	İcar bedeli lr-Krş
		Tuki	*7*	*1.75*
		Hişk Meki	*6*	*1.50*
		“	*19*	*4.75*
		Hişk Mirgi	*4*	*1.-*
		“	*13*	*3.25*
		“	*5*	*2.-*
		Kaniya Biri	*4*	*1.-*
		Tuki	*-(?)*	*1.-*
		Rezikefan	*3*	*.,75*
		“	*2*	*.,50*
		Hişkmeki	*1*	*.,25*
		Kaniya Mirgi	*7*	*1.75*
		“	*5*	*1.25*
		Nuki	*4*	*1.-*
		Hişkmeki	*1*	*.,25*
		Sımaki	*8*	*2.-*
		Hanika	*8*	*2.-*
		Arz Kesul	*3*	*.,75*
		Arz Sımak	*5*	*1.25*
		Hanika	*1*	*.,25*
		Bağkaniya	*14*	*3.50*
		Arz Sımak	*-(?)*	*1.-*
		Sujani	*-(?)*	*1.-*
		Sımaklık	*-(?)*	*1.-*
		Kürikar	*-(?)*	*1.-*
		“	*-(?)*	*1.-*
		Nuki	*-(?)*	*1.-*
		Navala Jani	*3*	*.,50*
		“	*4*	*1.-*
		“	*3*	*.,75*
		“	*5*	*1.25*
		Kaniya Abo	*8*	*2.-*
		Tehti	*5*	*1.75*
		Heşk Mirgi	*8*	*2.-*

Evsaf ve şeraiti yukarıda yazılı hazineye aid tarlaların bir senelik icarı 12/9/935 tarihinden itibaren 15 gün müddetle açık artırmaya konulmuştur. İhalesi 28/9/ 935 cumartesi günü saat 11'de yapılacaktır. Taliplerin %7,5 teminatlarile Defterdarlık makamında toplanacak komisyona mezkür güne kadar müracaatları ilan olunur.

...

Ek 6. ***Hayali borçlandırma ile icra kanalıyla el koyma***

Ulus Sesi *Gazetesi, Sayı 1220 [Haziran 1939 olmalı]*

Nusaybin İcra Memurluğundan

Köyü/Cinsi	Dönüm	Kym.Lr	İcar bedeli lr-Krş
kinik/susuz tarla	*20*	*20*	*Tarik ve kolikan karyesi sinoru, karyei mezkûr*
"	*36*	*36*	*Tarik ve şakık karyesi sinoru ve temmo tarlası*
"	*18*	*18*	*Dere ve tarik ve zeytun Azzo tarlası*
"	*18*	*18*	*Tepe ve ark ve tarik ve denho tarlası*
"	*24*	*24*	*Giribiya karyesi sinori ve karç ve şahin ve ilyas*
"	*24*	*24*	*Tarik ve Beho tarlası ve Çamurlu karyesi sınırı*
kinik/sulu tarla	*8*	*16*	*Şemas azzo tarlası, vakıf tarlası, ark re lahdu*
k./susuz trl	*36*	*36*	*Tarik ve şahin ve gevriye tarlaları*
"	*24*	*24*	*Hane ve zeytin tarlaları ve dere tarik*
"	*24*	*24*	*Ark ve karaç ve tarik ve kolika karyesi sinori*
"	*24*	*24*	*Dere ve tarik ve islibo ve gello tarlaları*
"	*36*	*36*	*Faris layzi ve dino ve hanna tarlaları*
"	*24*	*24*	*İlyas ve gevriye ve gello tarlaları ve dere*
kinik/sulu tarla	*3*	*6*	*Ark ve ağaç ve çamurlu karyesi sınırı ve tarik*
"	*24*	*24*	*Hado azzo ve dere ve giribiya sınırı*
"	*18*	*18*	*Dere ve denho ve Hanna tarlaları*
"	*36*	*36*	*Karaç ve gello ve gevriye tarlaları ve dere*

Köyü/Cinsi	Dönüm	Kym.Lr	İcar bedeli lr-Krş
"	*18*	*18*	*Azzo tarlaları ve dere ve kalaç*
"	*24*	*24*	*İlyas ve çolo tarlası ve tarik*
"	*24*	*24*	*Azzo ve hedo ve Hacu tarlaları ve tarik*
"	*24*	*24*	*Gengerlu karyesi sınırı, ihlit ve remo tarlaları*
k./sulu tarla	*4*	*8*	*Tarik ve çolu ve aslo ve şahin tarlaları*
k./susuz trl	*24*	*24*	*Tarik ve dere ve zeytin tarlası*
"	*36*	*36*	*Tarik ve dere ve azzo tarlası*
"	*18*	*18*	*Tepe ve hanna ve tarık ve dere*
"	*30*	*30*	*Dere ve tepe ve azzo ve tarik*
"	*36*	*36*	*Hadu ve ark ve tarik ve giribi karyesi*
"	*24*	*24*	*Tarik azzo ve gello tarlası*
k./sulu tarla	*11*	*22*	*Tarik harman yeri ve turye*
k./susuz trl	*24*	*24*	*Azzo ve çulu ve dere ve tarik*
"	*36*	*36*	*Gevrıye vo Hanna ve karaç ve dere*
"	*18*	*18*	*Hanna ve handu ve gello ve tarik*
"	*30*	*30*	*Tarik ve azzo tarlaları*
"	*36*	*36*	*Cindo ve tarik ve karaç dere*
"	*24*	*24*	*Denho ve isliba ve tarik*
k./sulu tarla	*2*	*4*	*Tarik ve ark telası*
k./susuz trl	*24*	*24*	*Çulu ve hedu teları ve dere ve tarik*
"	*18*	*18*	*Kesri belek karyesi sinori, isliba, dere, tarika*
"	*18*	*18*	*Tarik ve dere ve hanna ve tepe*
"	*36*	*36*	*Tarik ve azzo ve çulu ve gello*
"	*24*	*24*	*Hanna ve azzo tarlaları ve tarik ve burhanlı*
"	*24*	*24*	*Karaç ve dere ve tarik ve burhali*
"	*24*	*24*	*Denho ve tarik ve harman yeri*
k./sulu tarla	*9*	*18*	*Tarik ve denho tarlası ark karaç, tarik, dere*
k./susuz trl	*12*	*12*	*İslibo ve şahin ve çulu ve tarik*
"	*24*	*24*	*Karaç ve tarik ve dere*
"	*18*	*18*	*Şahin ve azzo ve denho tarlalar*
"	*18*	*18*	*Dere ve kalaç ve şahin ve ilyas*
"	*24*	*24*	*Kalaç ve ark ve islibo ve tarik*
"	*18*	*18*	*Arka ve tarik ve kalaç*

Köyü/Cinsi	Dönüm	Kym.Lr	İcar bedeli lr-Krş
"	*18*	*18*	*Denho ve azzo ve tarik ve kalaç*
k./sulu tarla	*24*	*48*	*Azzo ve ilyas ve denho ve gelo*
"	*3*	*6*	*Vakıf ve tepe ve ağaç ve kalaç*
k./susuz trl	*3*	*3*	*Tarik ve harman yeri ve kalaç ve dere*
"	*24*	*24*	*Hanna ve iliye telası ve tarik*
"	*24*	*24*	*Tarik ve islibo tarlası*
"	*36*	*36*	*Zeytin ve denho ve dere ve tarik*
"	*24*	*24*	*Şabin ve azzo ve denho tarlası ve tarik*
"	*24*	*24*	*Hanna re tarık ve karaç*
"	*36*	*36*	*Karaç ve dere ve islibu azzo*
k./sulu tarla	*1*	*2*	*Ark ve vakıf ve gevrive hana*
"	*2*	*4*	*Ağaç ve gelo ve islibo barsuma*
k./susuz trl	*48*	*48*	*Zeyti ve hanna ve dere ve tarik*
"	*18*	*18*	*Kolikan karyesi sinuru ve tarik*
"	*18*	*18*	*İlyas ve denho ve ark ve tarik*
	24	*24*	*Kasra belek karyesi sinori, azzo ve iki tarafı zeyt*
"	*12*	*12*	*Şahin ve çulu ve kolika karyesi sınırı*
"	*24*	*24*	*Kalo ve azzo tarlası ve tarik ve dere*
"	*36*	*36*	*Zeytin, ve hanna tarlaları tarik*
k./sulu tarla	*3*	*6*	*Dere ve ark ve hanna ve karaç*
k./susuz trl	*24*	*24*	*Hanna ve çulo ve fiski köy sınırı ve tarik*
"	*36*	*36*	*Geriye ve çolu ve tarik*
"	*36*	*36*	*Ark ve harman yeri ve tarik ve hanna*
"	*12*	*12*	*Dere ve karaç ve ark ve hedo*
"	*30*	*30*	*Şahin ve zeytin ve tarik*
"	*18*	*18*	*Hanna ve şahin ve azzo ve çamırlu sınırı*
"	*12*	*12*	*Gevriye ve Hanna ve zeytin tarlaları*
k./sulu tarla	*4*	*8*	*Tarik ve dere ve mehmed tarlası ve değirmen*

Midyat'ın Cumhuriyet mahallesinden İmam oğlu Selim Önene[74] 600 lira borçlu Midyat'ın Akçakaya mahallesinden

74 Midyat Belediye Başkanı Sılime Mala Xoja ya da Selim Önen, Türkiye İnsan Hakları Vakfı eski Başkanı ve Halkların Demokratik Kongresi Başkanı Yavuz Önen'in babası.

Musa Şemmas Circo oğlu Cersis ve kızları Susan ve Behiye ve Fehime ve Terzo ve Rumiye ile Antanyos karısı Zehra ve kızı Vercin diğer adı Mecide'nin mürisleri Midyatlı Musa Şemmas Circo'nun namında Nusaybin tapusunda kayıtlı Kinik köyünde vaki ve yukarıda hudut ve mevki ve dönüm ve mukadder kıymetleri yazılı 12 kıt'a Sulu ve 66 kıt'a susuz tarlaların üç hisse itibari ile bir hissesi ve yine Tezharp köyünden Abdurrahman oğlu İbrahim'e 100 lira borçlu Midyat'ın Akçakaya mahallesinden İsa Şemas oğlu Sema'nın bu borcuna mukabil yukarıda mevki hudut ve kıymetleri yazılı sulu ve susuz tarlalardaki, dokuz hisse itibari ile bir hissesine haciz konulmuş ve paraya çevrilmelerine karar verilmiş olduğundan satışın 12/6/939 gününe müsadif pazartesi günü saat 10'da Nusaybin icra dairesince ihaleleri yapılacağından taliplerin bu müddet içinde artırma şartlarını görmeleri için Nusaybin İcra Dairesine müracaatleri ve mezkûr günde muhammen bedellerinin yüzde yetmiş beşini bulduğu taktirde ihale edileceklerini ve arttırmaya iştirak edeceklerin muhammen kıymetinin yüzde yedi buçuk nisbetinde pay akçesi ve bir bankanın teminat mektubu tevdi etmeleri ve bütün masraf müşteriye ait olacağı ilan olunur.

Ek 7. *Hıristiyan cemaate ait mülklerin alenen haraç mezat satılması*

Ulus Sesi *31 Mart 1953*

Mardin Vakıflar Müdürlüğünden

M. Bedeli Lr	Cinsi	Mevkii	Vakfı
7000.00	*Hane*	*Savur Kapı*	*Süryani Kadim*
1000.00	"	*Şar Mah.*	"
3000.00	*Desti imalathane*	*Çabuk Mah.*	"
1500.00	*Hane*	"	"
500.00	*Dükkân*	*Teker Mah.*	"

"Yukarıda evsafı yazılı Süryani Kadim vakfına ait beş parça gayri menkullerin mülkiyetleri peşin para ve açık arttırma suretile satlığa çıkarılmıştır. Muvakkat teminat %7,5 kuruştur. İhale 16/ Nisan /953 Perşembe günü saat 14 te Vakıflar dairesinde yapılacaktır isteklilerin müracaat etmeleri ilan olunur.

Ulus Sesi *6 Haziran 1949*

Mardin Vakıflar Müdürlüğünden

M. Bedeli Lr	Cinsi	Mevkii	Vakfı
200	*Dükkân*	*Necmettin Mah.*	*Süryani Kadim*
500	*Hane*	"	"
3000	"	*Savur Kapı*	"
400	"	*Şar Mah.*	"
400	*Dükkan*	*Haffalar*	"
800	"	*Eskiciler*	"
400	"	*Haffalar*	"
500	"	"	"
500	"	"	"
1000	"	*Çabuk Mah.*	"
800	*Hane*	"	"
500	"	*Necmettin Mah.*	"
600	*Dükkân*	"	"
400	"	"	"
600	"	"	"
400	"	"	"
400	"	"	"
500	"	*Teker Mah.*	"
200	"	*Yeni Kapı Mah.*	"
1400	*Hane*	"	"
400	*Dükkân*	*Necmettin Mah.*	"
300	"	*Yeni Kapı Mah.*	"
150	"	"	"
200	"	"	"
400	"	"	"
400	"	*Gül Mah.*	"

M. Bedeli Lr	Cinsi	Mevkii	Vakfı
500	*Dükkân arası*	*Çabuk Mah.*	*Ermeni Katolik*
500	*Bir oda*	*"*	*"*
80	*Dükkân arası*	*Kuyumcular*	*"*
200	*Bağ yeri*	*İki çukur*	*"*
200	*Dükkân arası*	*Dabakhane*	*"*
150	*"*	*Çubuk*	*Süryani Katolik*
20	*"*	*Eminettin*	*"*

Genel durumları yukarıda yazılı 33 parça vakıf yerlerin mülkiyetleri peşin bedelle müzayede kaimesindeki şartlarla satılacağından 15 gün müddetle açık artırmaya çıkarılmışlardır Kati ihaleleri 7/6/949 Salı günü saat 11 de Vakıflar müdürlüğünde yapılacağından isteklerin teminat akçalarile birlikte belli gün ve saatta Vakıflar Müdürlüğünde müteşekkil artırma komisyonuna ve bu satışlar hakkında genel malûmat almak isteyenlerin artırma süresi içinde her gün Vakıflar Müdürlüğüne müracaat etmeleri ilan olunur. [6 haziran 1949 günü Mardin borsasında 1. Kg tereyağ 6.75tldır]

Ek 8. ***Malının başında bulunmadığı gerekçesiyle, Hıristiyan mülklerine mahkeme kararıyla el koyma***

Yeni Mardin *1 Kasım 1958*

Mardin Sulh Hukuk mahkemesi satış memurluğundan

Mardin'in Teker Mahallesi'nden Ramazan Oğlu Derviş Gülgöz tarafından davalılar Ulu Cami Mahallesi'nden Çerme oğlu Rızkullah, Cercis karısı Meryem, Cercis oğlu Tuma, Amsıh, Halil, Bitris, Abdulkerim, Celile, Nazliye vs. aleyhlerine açılan izalei şuyu ilamında mumaileyh davalıların adresleri ve ikametgâhları meçhul olduğundan satışa çıkarılan Mardin'in Kaletmara köyündeki vaki gayri menkulun satışının birinci artırma günü 20/11/958 perşembe saat

10'dan 11'e kadar ve ikinci arttırmanın 1/12/958 pazartesi saat 10'da yapılacağına dair işbu ilan Hukuk Usulü Muhakemeleri kanunun 142. maddesine tevfikan ve 15 gün müddetle ilan gazetesinin tebliğ yerine kaim olmak üzere davalılara ilanen tebliğ olunur

Ek 9. *Tapu İptal edilip kayıp kişi adına tescil edilerek el koyma*

Mardin'de Ulus Sesi *gazetesi [tarihsiz 1944 yılı olmalı]*

Mardin Hususi Muhasebe müdürlüğünden

Eski sahibi: Ken'o oğullarından cebbar oğlu mansur

Yeni Sahipleri: Işo oğlu yasonun veresesi bahho doşi karısı şemınuni bahhonun- kızı peyruze

Mevkii	Cinsi	Kıymeti lr
Göllü köyü	*Susuz tarla*	*60.00*
"	*"*	*60.00*

Eski sahibi: İliya oğullarından davi oğlu ishak ve Süryani Kadim kilisesi

Yeni sahipleri: İş o oğlu yasonun veresesi bahho, düşi karısı, Şgrnfnuni, bahhonun kızı peyruze

Mevkii	Cinsi	Kıymeti lr
Göllü köyü	*Susuz tarla*	*200.00*
"	*"*	*60.00*

Eski sahibi: Davut oğullarından circis oğlu abbut Yeni sahibi: Yaso oğlu işonun veresesi bahho doşinin karısı şemmuni

Mevkii	Cinsi	Kıymeti lr
Göllü köyü	*Susuz tarla*	*30.00*

Eski sahibi: Boti oğullarından doşi oğlu bahho Yeni sahipleri: Yaso oğlu işonun veresesi bahho doşinin kızı peyruze

Mevkii	Cinsi	Kıymeti lr
Göllü köyü	*Susuz tarla*	*30.00*
"	*"*	*40.00*
"	*"*	*50.00*
"	*"*	*60.00*
"	*"*	*60.00*
"	*"*	*30.00*
"	*"*	*20.00*
"	*"*	*60.00*
"	*"*	*30.00*
"	*"*	*30.00*
"	*"*	*8.00*
"	*"*	*..1.50*

Eski sahibi Yeni sahibi: Halef oğullarından Rizko oğlu llyas

Yeni sahibi: Aslo oğlu hannanın veresesinden musanın kızı kerime ve musanın oğlu cercis

Mevkii	Cinsi	Kıymeti lr
Göllü köyü	*Susuz tarla*	*60.00*
"	*"*	*60.00*

Mardin'in Güllü köyünde kain kayıt sureti yukarıda yazılı susuz tarlalar; arazi vergisinin 936/937 umumî tahririnde (eski mükellefin adı) sütununda yazılı mükellefler adına, kayıt edilmiş ise de Mardin asliye hukuk mahkemesinin verilen 13/9/943 gün, 399 ve 19/4/943 gün, 327/184 ve 19/4/943 gün, 325/182 sayılı üç kıt'a subuti veraset ilamına müsteniden tapu kaydine göre mülkiyet iddiasında bulunan vereseden Musa'nın oğlu Circis ve kızı Kerime, İsa'nın karısı Şramuni ve Sodi kızı Gallinin namlarına intikalen tescile istekli bulundukları ve tapu kaydiyle vergi kayıtarı arasında mutabakat bulunmaması hasebiyle tadilat komisyonuna mahallen keşif ettirilmiş, komisyonun

ittihaz eylediği 16/12/943 gün ve 220 sayılı karariyle bu gayri menküllerin mülkiyet sahipleri, yukarıda (yeni mükelleflerinin adları) sütununda gösterildiği üzere tesbit edilmiştir. Umumî tahrirde tesbit edilen eski sahiplerden Gen'o oğullarından Cebbur oğlu Mansur, Boti oğullarından Doşi oğlu Bahho ve Davut oğullarından Circis oğlu Abbut ile arazi tadilat komisyonun bu kere tesbit ettiği mülkiyet sahiplerinden Aslo oğlu Harman'ın veresesinden Musa'nın kızı Kerime, oğlu Cercis Yaso oğlu Işo'nun veresesinden Bahho Doşin'in kızı peyruze namlarındaki kimseler millî hudud dışında bulundukları ve halen ikamet ettikleri yerlerde tesbit edilmediği cihetle kendilerine gönderilen ihbarnameler tebliğsız çevirilmiştir. Bu gayri menkullerin eski ve yeni sahipleri veya mülkiyeti bakımından, tadilat komisyonunca ittihaz edilen karar hakkında diyecek varsa gazete tarihinin ertesi gününden itibaren (tatil günleri dahil) 30 gün. içinde Mardin vilayeti tetkiki itiraz komisyonu nezdinde itiraz etmeleri, 3692 sayılı kanunun 11. maddesine tevfikan ilan olunur.

Ek 10. *Gaspın Günümüze Uzanması: Süryani Şemun Akcan'ın kaybedilen adalet talebi*

1915 Soykırım sürecindeki el koymalar ve eşrafa nüfuzlu kişilere, soykırım zanlılarına suç ortaklığının karşılığı dağıtılması bir yana. Günümüzde de bu el koymalar devam etmektedir. Korkutulup göçe zorlanan Süryanilerin mülklerine el konulduğu gibi Mor Gabriyel'de olduğu gibi dinsel kurumların mal varlıkları işgal edilmekte buna uygun mahkeme kararları çıkabilmektedir. Hıristiyanlara yönelik adaletsizlik günümüze uzanmaktadır.

Bu bölümde Mardin'in Nusaybin ilçesindeki bir el koyma olayına ve yıllardır bu mallarını gasp edenlerin elinde

kalmaması için hukuk savaşı veren Süryani Şemun Akcan'ın hukuk mücadelesine dikkat çekmeye çalışacağız.

Şemun Akcan'ın hukuk savaşı 1964 yılında başlayıp günümüze kadar devam eder. El konulan gayri menkul yaklaşık 7.600 dönümdür. Hukuk savaşı veren Şemun Akcan'ın dayıları bu mülk üzerinde katledilerek ailenin geri kalanı Midyat'a göç etmek zorunda bırakılmıştır. Mülkün son derece değerli bir konumu vardır. Tarihî İpekyolu üzerindedir. Akcan'ların mülkiyetindeki gayri menkul o kadar çok kişi işgal etmiştir ki durum içinden çıkılmayacak bir hale sokulmuş, adalet istemi Nusaybin Tapulama, Kadastro ve Yargıtay arasında kaybolmuş gasp bir anlamda meşrulaştırılmıştır.

Adalet isteminden sonuç alamadan hayata gözlerini yuman Şemun Akcan durumu şöyle özetlemektedir: "4.8.1964 tarihinde Maliye ve Gümrük Bakanlığına (Milli Emlak Genel Müdürlüğüne), dilekçede yazılı bulunan gayri menkullarla ilgili müracaatta bulunmuştum. Genel Müdürlüğünüz ise? Dilekçem üzerine Nusaybin Malmüdürlüğüne havalesini yapmış olup dilekçede yazılı 2 parça taşınmaz malın tapu senetleri ve ne halde olduğu, Nusaybin Malmüdürlüğü tarafından tesbit edilerek, İl Defterdarlığı Milli Emlak Müdürlüğü kanalıyla çıkarılan resmî evraklar elden bana verilerek, evrakları Milli Emlak Genel Müdürlüğünüze elden teslim etmiştim. Hatta o tarihte Maliye Bakanı Sinan ERDEMLİ'ye vermiştim. -Benim müracaatım, Nusaybin İlçesine bağlı Germeli köyünde ikamet eden 4.888 dönümlük gayri menkulun ve Gündükhane köyünde 2.700 dönümlük gayri menkulun, dedem Şemun Gevriye MİLLİKO'nun ölümünden sonra çocukları Gevriye ve Melki, Habib kızı Hanım üzerindeki kayıtlar mevcut... Dayım Gevriye [1936] tarihinde o gayri menkul üzerinde

öldürüldü. Ve gene Melki [1937], aynı yerde bu gayri menkul özerinde öldürüldü. Bu kişilerden kalan dayımın karısı, Midyat'ta bulunan kuyumcu İsa ile evlendi. Çevre ağaları tesiri ile bizlerde Midyat'a yerleştik. Ve Giremire köyü Muhtarı Süleyman KIZIL, hakkımızda dedi ki; *Bu şahıslar köyümüzden göç etmişler*. [ve] Üzerimizdeki gayri menkulleri işgal ile başkalarına, satışlarına başladı.

Bu gayri menkullerin eşhası mutegayyipten Hazinece devri için Nusaybin Malmüdürlüğüne başvurdum. Halbuki bu gayri menkuller ne Hazinenin ne de hiç kimsenin bir hakkı olmadığı gibi tapuları da elimizde mevcuttur. Ve bu gayri menkullerin bir kısmını şu anda, tesis olarak kullanılmakta olan Nezirhan tesisleri sahibi Nezir DEVRİMCİ'ye Muhtar tarafından satıldı. Ve zamanında ben bizzat itirazlarda bulunmuştum.

Bana gelen cevap dilekçelerinde, *Şu anda durum mahkemeye intikal etmiştir.* Denildi. Ancak bu gayri menkul, mademki benim zilyedliğimden Hazine'ye intikal etmiş, bu gayri menkul nasıl olurda Nezir DEVRİMCİ'ye satılıp, üzerinde tesis kurulabiliyor.

Bu yetmezmiş gibi tesis çevresinde bulunan gayri menkulleri de halen işgal etmektedir. Hatta Nezir DEVRİMCİ'nin kendi köylüleri bile bu taşınmaz mallara tecavüz etmekte olup, ev inşa etmektedirler. Mademki bu gayri menkul şu anda tescil davasına konu mahkemede devam etmekte ise Nusaybin Malmüdürlüğü bu işgale neden göz yummaktadır."

Akcan ailesinin gayri menkullerine ait tapu kayıtları ellerinde bulunmasına rağmen gayri menkulleri Nusaybinli Mehmet Aslan tarafından işgal edilmiş, elinde varolan bir başka tapu kaydına istinaden şahitleri öne sürerek el koymasını yasal hale getirmeye çalışmaktadır.

Hazine ise Nusaybin Malmüdürü M. Ali Aslan'ın Yargıtaya verdiği 13.9.1985 tarihli itiraz dilekçesinde belirtildiği gibi; bu gayri menkul Ermenilerin'dir, dolayısıyla Ermeniler'in mirasçısı devlet olduğundan hazine adına tescilini ister. Bu da resmî olarak Ermeni malının gasp edilmesi meşrudur demekten başka bir şey değildir. "...**tapulama tesbit; sırasında bu yerlerin Ermeniler'den kalma olduğa ileri sürülerek hazine adına tespit edilmiştir."** İddiasıyla gayri menkule sahip çıkıyor görüntüsü vermekle birlikte. Gerçekte dava dosyasındaki evraktan anlaşıldığı kadarıyla hazine temsilcileri gaspı meşrulaştıran bir tavır içerisinde olup, davayı uzatarak sorunun Şemun Akcan lehine çözülerek adaletin tecellisini engelleyen bir strateji yürütmektedirler. Hazine temsilcileri mehil istemekten henüz müdahil bile olamamıştır. Dosyayı inceleyememiştir bile. Hazine avukatı durumundaki Nusaybin Malmüdürü'nün dosyayı incelediğine ve dosya içeriğine vakıf olduğuna dair bir belge bulunmadığı gibi vakıf olduğuna dair bir kanaat dahi edinilmemektedir. Hazine temsilcisi mahkemeyi sürekli uzatan bir tavrı resmîleştirdiği görülmektedir. Hazine temsilcisinin dosyada mazeret dilekçesinden başka bir müdahilliği yoktur. Bu da gaspı meşrulaştıran çözümü önleyen bir stratejiden başka bir şey değildir.

Ek 11. ***Kamulaştırma kararı ile el koymak***

17 Ağustos 1951

Mardin Belediye Başkanlığından

Stadyom yapılmak üzere Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü adına istimlaki il idare kurulunca kararlaştırılan Mardin'in Diyarbakır kapı methalinde vaki ve Keldani Katolik vakfına ait dört tarafı kayalık (18.200) metre kareli

boş arazinin takdiri kıymati için istimlak kararnamesinin 6 ve 7. maddeleri gereğince Belediyece tayin edilen muhnimler tarafından mahallinde yapılan inceleme sonunda halı hazırdaki mümessilleri nazara alınarak beher metre karesine 3 kuruş olmak üzere heyeti umumiyesine (546) lira bedel takdir edilerek kararnamenin 8. maddesi gereğince sahibinin ismi ve takdir olunan bedelini gösterir haritası Belediye kapısına 8 gün müddetle asılmış ve mahalline varaka'i mahsusa astırılmış olduğundan ilgililerin bir iddiaları varsa kararnamenin 12. maddesi hükmüne göre sözü geçen süre içinde şifahen veya tahriren Belediye başkanına baş vurarak itiraz eylemeleri lüzumu yayınlanır. [Not: 17 Ağustos günlü *Ulus Sesi* gazetesinin (35 x 50 ebat, 4 sayfa) fiyatı 3 kuruştur.]

Ek 12. ***Vakıflara baskılar, çeşitli bahanelerle vakıf yöneticilerinin görevden alınarak vakıf mallarının korunmasız bırakılması***

25 Temmuz 1947

"Ermeni Katolik Mütevellinin Vazifesine son verildi

Öğrendiğimize göre, vazifesini suiistimal edip zimmetine para geçirdiğinden dolayı şehrimiz Ermeni Katolik Vakıf Mütevellisi Jozef Cansal'ın görevine Vakıflar Genel Müdürlüğünce son verilmiş ve hakkında takibata başlanmıştır."

Ulus Sesi *tarihsiz mayıs 1939 olmalı*

"Mardin Vakıflar direktörlüğünden

Ermeni katolik vakfınını mütevellisi Circis Hanço'nun hastalığından ve 939 senesi kira işlerine bakamamasından,

dolayı vaziyeti hazirsinin neticesine kadar mezkür vakıf umuruna idarece muvakkatan vaziyet edilmiştir [el konulmuştur], bu vakfa bağlı akar at müstecirlerinin 939 senesi kira işlerini yapmak üzre vakıflar idaresine gelmeleri ilan olunur."

Ek 13. ***Şölenler eşliğinde Hıristiyan mülkleri dağıtılıyor***

Ulus Sesi *Gazetesi, 4 Aralık 1950*

"Kızıltepe ilçemizde 245 aileye 36.787 dönüm arazi dağıtıldı. Toprağa kavuşan köylüler kurbanlar keserek tezahüratta bulundular.

Nisan ayından itibaren ilimizde faaliyete geçen Başkan Hüseyin Kocatürk, Üye Kâzım Kaniç, Mehmet Balın, Harita Fen Memuru Ekrem Şatana, Rifat Oral ve Nusret Öztamur'dan müteşekkil 24 numaralı Toprak Komisyonunun 9 aylık çalışması sonunda Kızıltepe ilçemizin hududu dahilinde bulunan hazineye ait araziden 36.787 küsûr dönümü, 4753 sayılı çiftçiyi topraklandırma kanunu gereğince dün fakir köylülere dağıtılarak (245) aile toprak sahibi kılınmıştır. Bu münasebetle dün öğleden sonra Mardin'e 50 kilometre mesafede bulunan Kızıltepe'nin en büyük köyü 657 nüfuslu Heyşehri'de bir merasim yapılarak köylülere tapularına esas olacak olan ve kendilerine verilen arazilerin çaplarını gösteren musaddak belgeler Vali Rifat Bingöl tarafından dağıtılmıştır.

Bu merasimde başta Vali Rifat Bingöl olmak üzere Vali Muavini Hilmi Tunçel, İl J. Komutam Albay Salih Zeki Erce, Defterdar Vekili Mustafa Tamer, Toprak ve İskân Müfettişi Hilmi Özkam, Toprak Komisyonu Başkanı Hüseyin Kocatürk, komisyon üye ve mensubini, Veteriner Müdürü Turan Söylemezoğlu, Tarım Sayaş Başteknisyeni Nabi, D. P. İl

Başkanı Bahattin Erdem,[75] Kızılay Başkanı Şeref Şatana,[76] Ajans ve Basın mümessilleri, Kızıltepe ilçesinden Kaymakam Tahsin Aksoyoğlu, İlçe Jandarma Komutanı İsmet Vurgeç, Belediye ve D. P. Başkanı Sıtkı Türkoğlu, Yargıç Galip Hergüner, Gümrük Tb. Komutanı Fuat Tongman, Gümrük Tk. Komutanı Kemal Günal, Genel Meclis üyesinden Zeki Milli, Ziraat Muallimi Ali Şenay, Şenyurt'tan Bucak müdürü Hamdi Süer, Gümrük Tb. K. Saim, Arrada Gümrük Bl. K. Osman; civar köylerden gelen kalabalık bir köylü grubu ve Heyşehrililer hazır bulunmuşlardır. Heyşehri köyü bir bayram havası içinde çalkanıyordu.

Törene başlanmadan evvel valinin önünde 3 kurban kesildi ve köy odasının önündeki alanda merasime başlandı. Meydanlık kadın, erkek kesif bir köylü kalabalığı ile dolmuştu. Davetliler yerlerini aldıktan sonra kürsüye gelen vali bir söylev verdi ve musaddak belgeleri dağıtmaya başladı. İsimler okundukça kesif köylü grubu dalgalanıyor. Aradan fırlayan şahıs valinin önünde hürmetle eğilerek

75 Seyyid Haci Qasım Beg ailesinden. Savur'un ünlü Beglerinden. Savur'da İttihad Kulübünün kurucu üyelerinden. Savur ve çevre köylerinde gerçekleşen büyük kıyımın organizatörlerinden. Birçok Süryani'nin mal ve mülküne kondu. Savur'da 1910'da İttihad Kulübünün kurucu üyeleri.

Seyyid Haci Qasım Beg ailesi üzerine daha geniş bilgi için bkz., Tan, Altan, *Turabidin'den Berriye'ye, Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler*, İstanbul, Nûbihar 2011, 2. baskı.

76 Mardinli ünlü önde gelen Muhallemi Bayt Şahtana ya da Şatana ailesi. İttihad Kulübünün kurucu üyelerinden. Mardin ve çevre köylerinde gerçekleşen büyük kıyımın organizatörlerinden. Mardin'de birçok Ermeni, Keldani ve Süryaninin mal ve mülküne kondu.

Bayt Şahtana ya da Şatana ailesi üzerine daha geniş bilgi için bkz., Tan, Altan, *Turabidin'den Berriye'ye, Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler*, İstanbul, Nûbihar 2011, 2. baskı.

belgesini alıyor. Ve sevinçle bir tarafa çekilip kendisine verilen arazi miktarını gösteren bu vesikayı öptükten sonra başına koyuyor ve "Var olsun hükümet! Allah devlete zaval vermesin!" diye şükran duygularını ihzar ediyorlardı. Toprağa kavuşan köylülerin çocuklarının yaptıkları sessiz gösterilerin bambaşka tatlılığı derhal nazarları üzerlerine çekiyordu. Merasimden sonra köy odasının uzun salonunda hasbihaller yapıldı ve hep beraber yemek yendi. Ziyafeti müteakip müsafir heyetler toprağa kavuşan köylülere başarılar diliyerek otomobil ve otobüslerle köyden ayrıldılar.

Sait Çetinoğlu

[Türkçe Baskısına] ÖNSÖZ

Mardin, Kürt diyarında, Doğu'nun bir Hıristiyanlık merkeziydi. Kentte ve doğuya uzanan Tur Abdin yaylasında, Ermeniler, Süryaniler ve Keldaniler Bizans ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti döneminde yüzyıllardır yaşamaktaydılar. Kentte, Arapça, Aramice, Ermenice ve Türkçe konuşulmaktaydı. Kimliksel içe kapanmanın ötesinde, birbiriyle genellikle çatışma halinde olan cemaatlerin –örneğin Mardin'de Katolik Ermeniler Apostolik Ermenilerin yerini almıştı– Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri kültürel bir içe kapanmışlığa ve pek inişli çıkışlı olmayan bir sosyal yaşama olanak sağlamaktaydı. Günün birinde Jön Türkler ve Dünya Savaşı çıkagelir. Mardin Ermenileri fırtınada yitip gitmiş, diğer Hıristiyan cemaatler ise ciddi şekilde etkilenmiştir: Katolikliği kabul etmiş Nasturiler olan Keldaniler, büyük ölçüde Ermenilerle birlikte tasfiye edilirken Yakubiler ve Süryani Katolikler koğuşturmaya uğramış, bazıları katledilmiş ancak İttihat ve Terakki Partisi tarafından sistemli bir tasfiyeye maruz kalmamışlardır.

Söz konusu dinî kimlik çeşitliliği Mardin'de 1915-1918 yılları arasındaki duruma ilişkin bolca belge elde edilmesine olanak sağlamıştır. Musul'dan gelen ve Süryani patrikliğine ait mekanlarda konuk olan Fransız papazlar –Rahip Rhétoré, Rahip Berré, Rahip Simon– olayların birinci dereceden tanığıdırlar. Bir Süryani Katolik papazı

olan Rahip Armalé, Arapça uzun bir rapor yazar. Katli, tanıklıklarla rapor edilen Vartabed Ignace Maloyan'ın büyük oranda Fransızca olarak kaleme alınan aziz ilan edilme işlemleri, bizlere olaylar hakkında derinlemesine bilgi edinme olanağı sağlamaktadır. Özellikle ve de istisnai biçimde, sevkiyata tabi tutulan kafilelerin yok edilmesine ilişkin anlatılar dikkat çekicidir. Öyle ki, Mardin'de öldürülen 2.000 Ermeni'den yüzlercesinin isminin bulunduğu bir kurban listesi dahi mevcuttur. Nihayet hayatta kalan Ermenilerin ve Türk cellatların tanıklıkları bu anlatıya eşsiz bir tutarlılık kazandırmaktadır.

Benim niyetim, Mardin'de Ermeni katliamının, Diyarbakır vilayetinde olduğu gibi –hiç kuşkusuz Vali Reşid Bey'in cinai iradesi nedeniyle– radikal olduğunu öne sürmek değildir. Esasen, komşu vilayetlerden gelen tehcir kafilelerinin çoğu yok edilmişlerdi. Ben, kanıtların karşısında herkesin –cellatlar, tanıklar ve kırımdan kurtulanların– kaynakların sahihliği konusunda kaygılanmaksızın kendi bellek çalışmasını yürütebilmesi için Osmanlı İmaparatorluğu'nun Ermeni Soykırımı tarihinin derinliklerine inerek arşivlerin ortaya çıkardığı hakikati dile getirmek istedim. Ayrıca, Kürt boyları da bu vilayetteki Ermenilerin yok edilmesine geniş çaplı olarak katılmışlardır. Bazıları ise onlara yardım ettiler. Sincar bölgesindeki Ezidi Kürtler Ermenileri saklayıp kurtardı. Olayların su yüzüne çıktığı günümüzde Ermenilerle Kürtler arasında artık çatışma söz konusu değildir; yaşananları kabul etmek yeterli olmuştur. Olayların en can alıcı noktasına değinen ve bu kitapta rapor edilen olgular o denli tartışmasızdırlar ki esasen böyle bir belgenin yayınlanması Türkiye'nin, Ermeni soykırımını kabul etmesine katkıda bulunmalıdır. Her bir kurbanın kimliğine varıncaya kadar detaylarıyla ortaya konulan

bunca kanıt, Diyarbakır vilayetinde, Mardin'de ve Anadolu'nun diğer vilayetlerinde benzer bir yok etme sürecinin yaşandığını tüm açıklığıyla sergilerken neden hâlâ inkârda ısrar edilmektedir? Bu sürecin teşhiri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin suç kastını ve ayrıca Jön Türklerin yerel liderlerinin her birinin uygulamalarındaki değişkenleri en ufak bir kuşkuya yer bırakmayacak tarzda doğrulamamızı sağlar. Anadolu'daki Ermenilerin kökünün kazınması kastına yönelik en iyi kanıtlardan biri, diğer Hıristiyan cemaatleri ile Ermenilerin kaderleri arasında gözetilen farktır, onlar kovuşturmaya uğramış ancak yok edilmemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı Ermenilerine eşsiz bir kader biçmiştir, aynı kader, İkinci Dünya Savaşı sırasında Naziler tarafından Avrupa Yahudileri için biçilecektir. Belli bir insan kitlesinin bu şekilde programlı olarak yok edilişi soykırım suçunu oluşturur: Bu durumu daha iyi ifade edecek başka bir tanımlama mevcut değildir.

Daha önce Arapçaya da çevrilen bu kitabı yayınlayarak bana, her ulusal tarih gibi hem karanlık hem de aydınlık dönemler barındıran kendi tarihleri konusunda daha fazla bilgi sahibi olma kaygısını duyan Türk yurttaşlarını aydınlatma olanağı sunan Belge Yayınlarına teşekkürlerimi sunarım.

Yves Ternon

SUNUŞ

Yves Ternon Fransız hekim ve tarihçisidir. 1960'ların ortalarından itibaren hem II. Dünya Savaşı'ndaki Yahudi Holokostu, hem de I. Dünya Savaşı'ndaki Ermeni Soykırımı üzerinde araştırmalar yapmış ve yazılar yazmıştır. Meslekten tarihçi olmayan, ancak insan hakları konularıyla yakından ilgilenen öncü soykırım araştırmacılarına iyi bir örnektir.

Burada *Mardin 1915* adıyla çevrilen kitap Ternon'un pek çok kitabından biridir sadece. Kitap 2002 yılında *Revue d'histoire arménienne contemporaine*'in özel sayısı olarak yayımlanmıştır. Fakat Ermeni Soykırımına ilişkin ilk yerel çalışmalardan biri olmakla özel önem taşımaktadır. Daha önceleri ulusal siyaset düzeyinde pek çok araştırma yapılmıştı. Bunlar İTC yönetici hizbinin planlarının ne olduğunu; uzun vadeli planları olup olmadığını; asıl örgütleyicilerin kim olduklarını araştırıyordu. Fakat Ternon Mardin sancağına odaklanmakta; yerel azmettiricilerin kim olduklarını, yerel faillerin kim olduklarını sormaktadır. Bu, Ermenilerin diğer Hıristiyan gruplara –Süryani Ortodokslar, Süryani Katolikler, Keldani Katolikler ve Protestanlar– nazaran sayıca az oldukları bir bölgedir ve Ternon bu grupların kaderi hakkında da bilgiler sunmaktadır.

Ternon'un kitabını mümkün ve eşsiz kılan şey, yerel kaynaklı belgelerin çokluğudur. Her biri bir diğerinden bağımsız olarak çok sayıda insan olayları kaydediyor,

hayatta kalanlarla görüşmeler yapıyor, ne olup bittiğine dair tahlillere girişiyordu. Bunlar Fransız Dominikan rahipleri Rhétoré, Berré ve Simon gibi yabancı misyonerlerdi. Ayrıca Ishaq Armalé ve adları bilinmeyen bazı vakanüvisler gibi bölgeden insanlar da vardı. Bu materyaller sayesinde olayların kronolojisini belirlemek, kurbanlar kadar failleri de kapsayacak şekilde yerel halktan çok sayıda insanın kimliğini saptamak ve kurbanların katledildikleri olağanüstü şartları kavramak mümkün olmuştur.

Yerel vakanüvisler, büyük çoğunlukla teolog oldukları için, olayları bin din savaşı çerçevesinde algılıyorlardı. Armalé eserini *The Calamities of the Christians* [Hıristiyanların Felaketi] diye adlandırırken, *Rhétoré "The Christians to the Beasts* [Canavarların Ellerindeki Hıristiyanlar]" başlığını kullanıyordu. Her ikisi de erken Hıristiyan Kilisesine yönelik eski şehadet ve zulümlerle paralellik kuruyor, soykırımı siyasi ve hatta etnik temellere dayanan Ermeni karşıtlığı olarak değerlendirmiyordu. Ve Ermenilerle diğer Hıristiyanlar arasında belirgin herhangi bir fark görmüyorlardı. 1915 olaylarını Hıristiyan karşıtlığı içinde değerlendiriyor ve 1890'lardaki Hamidiye katliamlarına kadar uzanan bir mezalimin zinciri sayıyorlardı. Elinizdeki kitabın önemi tam da bunda yatmaktadır.

David Gaunt

SUNU

Başpiskopos Maloyan'ın aziz kabul edilmesi nedeniyle Vatikan'dan gelen özel belgeler sayesinde 1915 Ermeni Soykırımı'nın daha önce ulaşılmamış bir seviyeye kadar incelenmesi ve bir milletin yok edilmesi açığa çıkmıştır. Kişisel trajedilerle dolu yerel bir tarih; bir kentin (Mardin), bir sancağın (Diyarbakır) tarihi arasında bağlantılar kurulmuştur. Ayrıca Mardin, Kürdistan platosu ve Mezopotamya yaylası kavşağında bulunduğundan bir Hıristiyan mozaiği oluşturmaktaydı. Bu açıdan Süryani kökenli Hıristiyanların katliamının çözülmemiş sırlarını ve yayılışını görebiliriz.

Bu kitap Ermeni Soykırımı'nda yeni bir aşamadır. Bu soykırımın gerçekliğinin kuşku götürmez kanıtları, üniversite düzeyinde bir tartışmaya yer bırakmayacak şekilde katkıda bulunmuştur.

Belge ve Kaynak Karşılaştırması

Birçok tarihçi ile hemfikir olarak Ermeni Soykırımı hakkında yapılan araştırmaların büyük bir bölümünün tamamlanmamış olduğuna inanıyorum.

Katliamın nedenlerini, canilerin bahanelerini, politik ve coğrafi konumu, ekonomik ve sosyal durumu, cinayetlerin tasarlandığı atmosferi, belli bir doğruluk derecesine kadar

tanımlayabiliyoruz. Hatta Abdülhamit devrindeki 1895 ve 1909 yıllarındaki cinayetleri ve 1915'deki katliamla farklarını analiz edebiliyoruz. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri tarafından en ince detayına kadar hesaplanmış bir yok ediliş planı ile ortadan kaldırıldıklarına kesinlikle eminiz. Günümüzde bir ulus düzeyinde patolojik bir reddediş haline gelen durumun anbean inkâr kademelerini parça parça birleştirip tam sonuca varabiliriz.

Ancak bir diplomatın raporu ile sağ kalan bir kurbanın anıları arasında bağ kurmakta zorlanabiliriz. Bir grubun akıbeti ile bir zavallının sonu her an bağdaşmayabilir.

Artarda gelen birkaç imkânsız tesadüf sonunda sağ kalabilmiş bir kişinin çektiği acı, ölümden kurtuluşu... Bir tanığın binlerce kişilik bir tehcir konvoyunun bir vadide kayboluşunu nakledişi ile açıklanamaz! Tam olarak neler olmuştu?

Takip edilen yol, kurbanların son anları nelerdi, nasıldı? Kimdi bu kurbanlar? Serge ve Beate Klarsfeld'in Fransa Yahudileri hakkında yaptığı kimlik araştırmasının Osmanlı Ermenileri için karşılığı mevcut değildir. Parçalanmış, zarar görmüş bir millet için böyle bir araştırma olsaydı anlamı ve değeri çok büyük olurdu.

Hiçbir yaşam ümidi olmaksızın yollara itilenlerin adlarını teker teker bilebilseydik, hangi gün, nasıl bir bekleyişten sonra hangi vahşete bağlı tutulup ne koşullarda evlerini, kentlerini terk ettikleri, kaçının sağ kaldığı, nerede yok oldukları bilinseydi; adsız bir kitle olmayıp kimlikleriyle, güzergâh bilinerek onlara bir mezar verme imkânı olsaydı, hayali bile olsa, ama anlamlı bir şekilde hiç olmazsa bir gruba, bir aileye, bu yığından ad verilebilse, felaketten önceki yaşamları geri verilebilseydi...

Ermeni katliamı için böyle bir araştırma mümkün değildir ama gayret edilip çalışılabilir, olayları hatırlayıp, unutulanların anılarını belgeleyip, nefreti unutup... Bu kitapta böyle bir çaba ve amaç gözettim. Bu imkânı kitabın girişinde açıklayacağım gibi bir dizi karşılaşma sayesinde elde ettim.

2000 yılının Aralık ayında Panoua'da "Adil'ler" hakkında bir konferans yapıldı. Organizatörler Gabriyele Nissem ve Pierto Küçükyan adındaki şahısların amacı şuydu:

Ermeni ve Yahudi soykırımları, aralarındaki farklara rağmen bazı ortak noktalara sahipler. Katiller ve izleyiciler arasında birçok kadın ve erkek hiçbir çıkar amacı gütmeden kurbanların imdadına yetişmiştir. Sadece ruhlarındaki iyilikseverlik onları yönetmiştir. Bu toplantı sırasında Pietro Küçükian bana ve Raymond Kevorkyan'a İtalyanca bir kitap verdi: *Katliama Açılan bir Pencere. Ermeni Tehciri Hakkında Hiç Görülmemiş Belgeler (1915-16).*[1] Konuyu anlamak için bu dili bilmek gerekmiyordu; yazar Marco İmpagliazzo uzun bir girişten sonra Birinci Savaş'ta Mardin'e sığınmış bir Dominikan ruhbanın yazdığı anıları aktarmaktaydı.

Papaz Jacques Rhétoré'nin kitabı (Fransızca): *Vahşi Hayvanların Pençeleri Arasındaki Hıristiyanlar. 1915'de Türkler'in Hıristiyanlara Karşı Açtığı kutsal Savaş!*[2]

---

1 Marco İmpagliazzo, *Una finestra sul massacro. Documenti inediti sulla strage degli armeni (1915-1916).* Guerini i associati.

2 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915.* [2005'te Fransızca olarak yayınlandı] Bu yapıt daha sonraları Arapça ve İsveççe'ye de çevrilmiştir. (*Ed.*)

Dipnotta elyazmasının Saulchoir kütüphanesi arşivlerinde olduğu bildiriliyordu. Ayrıca girişte, iki ayrı döküman hakkında da bilgi verilmekteydi. Biri Lübnan'da yayınlanmış, diğeri [Fransız] Yabancı İlişkiler Bakanlığı arşivlerinde kaydedilmiş. İki ayrı Dominikan ruhban tarafından Mardin dönüşlerinde yazılmış ve katliam sırasındaki olayları aktarmışlar. Ermeni Soykırımı hakkındaki kitapta[3] söz ettiğim gibi "Mardin'de Ermeni ve Süryani ileri gelenler Diyarbakır'a doğru iki konvoy halinde kenti terkederler, ama oraya varamazlar."[4]

Bu görüleceği gibi eksik ve yanlıştır. Dökümanları yazıldığı dilde okumak gerekti. Birkaç ay sonra R. Kevorkyan'a bu araştırmayı yönetmem konusunda benimle hemfikir olup olmadığını sordum. Doğal olarak kabul etti ve bana yardım edeceğine söz verdi ve gerçekten de yardım etti.

Saulchoir kitaplığına[5] gitmem gerekiyordu. Katoliklik tarihi hakkında Fransa'da en iyi bilgi kaynağı olduğunu öğrendiğim bu kitaplık Paris'te 13. Bölge'deydi. Ama orada bir kitaba bakmak yetmeyecekti; arşivden bazı belgeleri çıkarmak gerekliydi. Yaptığım telefon görüşmeleri sonucunda işlemin o kadar da basit olmayacağı ortaya çıktı.

Arşiv görevlisi papaz Duval ile bağlantı kuramadım. Bir görüşme rica etmek için ona mektup yazdım, ama yanıt alamadım. Bir aracıya, tavsiye mektubuna ihtiyaç olacaktı. Böylece Piskopos Gabroyan'a (kibarlığı beni hep etkilemişti) papaz Duval ile bir görüşme ayarlamasını rica ettim.

---

3 Yves Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, [Ermeniler Bir Soykırımın Tarihi], Paris, Sevil, 1996. Türkçesi Belge Yayınları, *Bir Soykırım Tarihi*, Çev. Emirhan Oğuz.

4 *A.g.e.*, s. 273.

5 Paris'te Dominikan ruhbanlarının arşiv ve kütüphanesinin olduğu yer. (*Ed.*)

Bu sırada birçok bağlantı kurdum ve araştırma yaptım. Bir göle taş atan biri gibi, dairelerin birbiri ile kesişmesini ve geniş bir alana yayılışını gözlemledim. Bu araştırmaya başlarken ilk amacım Mardin hakkında yazılmış üç Dominikan ruhbanın anılarını ele geçirmekti. Papaz Hyacinthe Simon'un anıları[6] Lübnan'da yayımlanmıştı. Raoul Kazanciyan beni Mösyö Aharonyan ile tanıştırdı. O da Beyrut'a yazıp kitabı istedi ve bana hediye etti.[7]

Aslında her şey papaz Gabroyan ile tanıştığım gün başladı. Papaz Duval'e mektup yazıp, dileğimi bildireceğini söylerken, kendi ailesinin de Mardin kökenli olduğunu söyledi. 1915'lerde Mardin piskoposu Başpiskopos Maloyan'ın Roma'da 7 Ekim 2001'de Saint-Pierre[8] Bazilikası'nda resmen kutsanacağını da ekledi. Bu kutsamalar Ermenistan'ın 17 yüzyıllık Hıristiyanlığın kutsamaları çerçevesinde yapılmaktaydılar. Bu konu ile ilgili olarak daha önce bana telefonda söz ettiği büyük bir cildi getirdi. İçinde İğnatiyos Maloyan'ın kutsanmasını hazırlayan olaylar vardı. 800 sayfa hemen hemen hepsi Fransızca yazılmış. Böylece, benim yapmak istediğim işin büyük bir kısmı papaz Rızkallah (piskopos vekili) tarafından yapılmış bulunuyordu. Fransızca'ya çeviri birçok Arapça tekst içerliyordu, zira bu Süryani Katolik ruhbanların anadiliydi.

Ayrıca kitapta, Abdo Bızır [Bızır] ve İbrahim Kaspo gibi birinci derece tanıkların hiçbir yerde yayımlanmamış anıları da vardı. Ancak bu kitabın kaynakça kısmı ne kadar

6 Hyacinthe Simon *Papazın Günlüğü*, Mardin 1915, (*Ed.*) Sait Çetinoğlu, çev. Mehmet Baytimur, Peri Yayınları 2008 [ed.]

7 Piskopos Gabroyan da ondan bir nüsha verdi.

8 Havari Aziz Petrus. (*Ed.*)

mükemmel olsa da Papaz Rhétoré'nin tekstinden söz edilmiyordu. Görüşmemizin sonunda Piskopos Gabroyan bana fotokopi edilmiş bir kitap gösterdi. Burada Fransızca kısa bir özetle Mardin olayları anlatılıyordu. Ama kitap Arapça idi. Bunun çevirisini yaptırmak zor olacak dedi.

Bu kitap Papaz İshak Armalé'nin *Hıristiyanların Başına Yağan Felaketler*[9] kitabıydı. Yazar anonim kalmak istemişti ancak bu kitaptan bir bölüm çeviren piskopos vekili adını kaynakçaya koymuştu. Hâlâ Rhétoré'nin el yazmasına ulaşamamıştım. Papaz Duval ile bir görüşme de ayarlanamamıştı. Piskopos Gabroyan beni araştırmacı Bay Ortega ile tanıştırdı. O, Saulchoir Kütüphanesi çalışanlarından biriydi.

Bir cumartesi günü, kütüphanenin kapalı olduğu gün, yakındaki Saint-Jacques[10] Manastırı'nda buluşacaktık. Beni, derin bilgisinin işime yarayabileceğini düşündüğü Papaz İrenée Dalmais ile tanıştıracaktı. Manastırın girişinde Papaz Dalmais'in bir ahbabı Dr. Malke ile tesadüfen karşılaştık, bize katıldı ve konuşmalar sırasında benzer araştırmalar yaptığımız ortaya çıktı.

Böylece yeni bir kaynak bulmuştum. Papaz Dalmais bana Michel Chevalier'in[11] Hakkâri Nasturileri hakkındaki kitabını, Bay Ortega, Papaz Rhétoré'nin bir biyografisini verdi. Dr. Malke ise Doğu Hıristiyanları hakkında geniş bir kütüphaneye sahipti.

---

9 İshak Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça]. Bu önemli yapıt, 1923'te Fransızca'ya çevrildi. Lozan görüşmeleri sırasında katliam suçunun cezalandırılması için güçlü bir kanıt biçiminde sunuldu. (*Ed.*)

10 Aziz Ya'qub. (*Ed.*)

11 Michel Chevalier, *Les Montagnards du Hakkari et du Kurdistan septentrional*, 1985.

Kaynak seçimi için beni yönlendirirken, Arapça bildiği için Papaz Armalé'nin yazılarının Mardin'deki 1915 olaylarına ışık tutması bakımından çok değerli olduklarını özellikle vurguladı.

Birkaç gün sonra Rhétoré'nin kıymetli el yazılarıyla baş başaydım. Onun güzel elyazısını, sayfa düzenini, dipnotlarını incelemekteydim. İşaretlediği noktaları, dikkat çektiği yerleri ve açıklamalarını okumaktaydım.

Hepsi 350 sayfa kadardı. Nasıl tamamını yazabilirdim? Bu soruna bir yanıt bulmak amacıyla Papaz Michel Albaric'e danıştım. Saulchoir'deki bu kütüphaneci bu kitabı fotokopi için dışarı çıkaramayacağımı belirtti. Ayrıca fotokopinin mahzurlarını da dikkate alırsak tek çare kendisiydi, sekiz gün sonra, kendisi bana defterinin kopyasını çıkarttı. Ancak iki defterin eksik olduğu ortaya çıktı, kısa bir araştırma onların 1982'de zaten kayıp olduklarını gösterdi. O sırada tekstler incelenmiş ve İtalyanca'ya çevirilmişti.

Papaz Armalé'nin kitabının çevirisi olmadan, Mardin üzerine yapacağım incelemeye başlayamazdım.

Tüm bu çalışmalar sırasında bana dostluğunu ve yardımını esirgemeyen Arpik Misakyan'a bir çare bulup bulamayacağını sordum. O da Arapça kitabı Alexandre Berecikliyan'a gönderdi.

Bu kişiye burada gösterdiği incelik ve yardımları için özellikle teşekkür ettim. Zira bana gereken bölümler hemen hemen kitabın yarısı kadardı ve hepsini çevirtti. Kaynak araştırmam sırasında Piskopos Gabroyan, bana Bay Beyleryan'ın verebileceği bazı dökümanları olduğunu bildirdi. Onunla görüşünce Ermeni Soykırımı hakkında ne kadar titiz bir araştırmacı olduğunu farkettim. Ona saygım büyüktür. Bana iki makale verdi. Biri Lübnan'daki bir Ermenice dergide çıkan Fransızca bir yazıydı. Raporun sahibi Papaz

Berré[12] idi. Diğeri Ara Sarafyan'dandı. Onun bibliyografyası ise ufkumu diğer bir yöne genişletti. Bu son makaledeki kaynaklar, Keldani bir papazın Arapça raporundan derlenmişti ve Nubar Paşa Kütüphanesi'ndeydiler.

Nubar Paşa Kütüphanesi'nde bilgilerimi tamamlayan birçok kitap ve levha buldum. R. Kevorkyan tüm bu belgeleri fotokopi ile çoğaltmama izin verdi ve bana Mardin bölgesinin (1920 bir İngiliz enkanı harp haritasını da verdi. Karşılaşmalarım burada bitmedi. Dr. Malke, Avusturya'da basılmış, bir Tur Abdin Dostları Derneği'nin, Tur Abdin hakkında bir sanat kitabını hediye etti. Claire Muradyan bana Sebastien de Courtois adında bir araştırmacıdan söz etti. Yüksek pratik okulunda bir DEA tezi olarak Mardin ve Tur Abdin'deki Süryani Ortodoks toplulukları konusunu incelediğini belirtti. Onunla tanışınca, Ermeni incelemeleri derneğinde, bana çalışmalarının bir kopyasını verdi.

Ayrıca kendi çektiği Mardin ve Tur Abdin fotoğrafları ve ek bilgiler sundu. Dışişleri arşivlerinde yabancılar masası bölümünde Diyarbakır'daki yardımcı Fransız konsoloslarının raporlarını (bu makam 19. yüzyıldan itibaren, kuruluşundan beri) incelemişti. Bana yardımlarına değer biçilemez. Burada ona da şükranımı ve saygılarımı sunarım, çünkü bu alanda, bu el değmemiş bölgede yaptığı öncü çalışma çok kıymetlidir. Ayrıca bunu, eserinin yayımlanmasından ve bundan kendi faydalanmadan önce benimle paylaşmış olması da yüce yürekliliğini gösterir.

İki aylık özellikle yararlı araştırmalar sonucunda son olarak Dr. Şabuh Gedik'in Türkçe'den çevirileri ve bu zata Alexis Govciyan sayesinde ulaşmamla şimdiye kadar hiç

12 Musul'daki 3. Dominikanlar'dan, Mardin olaylarını yaşamış ruhban.

kimsenin bir araya getiremediği tekstlerden oluşmuş bir birikime sahip oldum. Onları tekrar tekrar okudum ve eserin konularını belirledim, sunumunu hazırladım. Tanışmalar, karşılaşmalardan sonra bilgi alışverişleri de bitince artık araştırmacının yalnızlık içinde çalışması gerekir.

Bilgilerin Düzenlenmesi

Önceden, belirlediğim çerçeve içinde bu değişik kaynaklardan gelen bilgileri düzenleyip anlamlarını ve değerlerini iyice anlamalıydım.

Konu: Ermeni katliamının bir devresinin derinliğine incelenmesi. Bu aşamada çizdiğim çerçevede kalabilmek için birçok soruya yanıt verebilmeliydim.

Niye Mardin? Bu kent, bu incelemelerin merkezi olabilirdi. İki dairenin çevresinde Ermeni yerleşim, Nasturi[13] yerleşim ve bir üçüncüsünün merkezinde, Yakubi[14] yerleşim bulunmaktaydı.

Bu daireleri (bunlar üç Hıristiyan Heterodoksi ile tanımlanabilir) anlamak için bu ayrılığın temeline, başlangıç noktasına 5. yy.'a dönmek gerekir.

Dinî görüş ayrılıkları o günkü Ortodoksluğa göre Monofizit[15] ve Diyofizit[16] ayrılıkları belirler ve üç kimlik gelişir: Nasturi, Yakubi, Ermeni. Hıristiyanlığın bu üç bölümü de belli merkezler çevresinde toplanırlar. Hakkâri dağları Nasturiler için; Tur Abdin Yakubiler için; ve tarihi Ermenistan, kalanlar için. Mardin, Yakubi dünyasının

---

13 Doğu Süryani ve Keldani. (*Ed.*)

14 Batı Süryani. (*Ed.*)

15 Tek doğa ya da Yakubilik doktrini. (*Ed.*)

16 Çift doğa ya da Nasturilik doktrini. (*Ed.*)

patrikhanesi, doğuda Nasturi Hıristiyanlar, güneyde Anadolu Ermenileri topluluğu, ilk iki grup dinî topluluklardan ibaretti.

Oysa Ermenistan Kadıköy Konsili'ni reddetmeden az önce bir krallıktı. Arsakidlerin yıkılışı 428'de, Kadıköy Konsili 451'dedir. Tarihin çalkantıları arasında bir ulustu ve bu tüm farklılığı yaratmaktaydı. Ayrıca Doğu Hıristiyanları üzerine yapılan tüm araştırmalar Ermenileri ayrı inceleyerek karışıklığı devam ettirirler. Haçlı Seferi'nden itibaren ise bir misyoner hareket gelişir. Bu hareket, şu ayrılıkçı [dinsel] akrabaları Katolik kilisesine geri döndürmek amacındaydı. Özellikle bu Yukarı Mezopotamya bölgesini hedef almıştı. Zira bölgede üç Heterodoksi [dinî-mezhepsel grup] bulunuyordu. Birkaç yüzyıl sonra misyoner hareket Musul'dan hareket ederek yaylalarda iyi sonuçlar elde eder ama dağlarda başarısız olur. Mardin, dağ ve yayla arasındaki sınırda tam Katolik olmuş bir Süryani kilisesi ve Yakubi kalmış bir kilise arasındaki çizgidedir.

Ayrıca 19. yüzyılda tamamen Katolikliğe dönmüş bir Ermeni kentidir. Nihayet önemli sayıda Keldani yani Katolik olmuş Nasturi nüfusuna sahiptir. Demek ki Yakubiler dışında Mardin'deki tüm Hıristiyanlar Katoliktirler.

Yüzyılardan beri süregelen bu mezhep farklılıkları ve değişimleri Mardin toplumunu derinlemesine etkilemiştir. Mezheplerin tarihine ait bazı belgeleri öncelikle belirtmezsek okur daha ilerdeki bölümlerde bu labirent gibi ilişkilerde kaybolabilir. Bazı terimler, dinî bağlantılar, değişimler önceden anlatılmalıdır.

Mardin hakkında bir incelemeye başlarken ilk dikkat edeceğim konu bu olmalıydı. İkinci önemli nokta ise Ermeni Soykırımı'nın kapsamıydı. Doğal olarak 1915 olayları Mardin ve çevresini tüm Doğu Anadolu kent ve kasabalarını

etkilediği kadar sarsmıştır. Bu kentin kaderi Diyarbakır vilayetine bağlı olduğundan, tüm bu idari bölgeye toptan aittir. Daha geniş anlamda araştırılacak bölge Anadolu'nun doğusundaki üç vilayetin tarihidir. Çünkü iktidara yakın olan Van valisi Cevdet Bey [Cevdet Tahir Belbez],[17] bölgesindeki sadece Ermeni değil tüm Hıristiyanların kaderini değiştirmiş ve katliamı da bizzat yönetmiştir. Enver Paşa'nın kayınbiraderidir,[18] Keldanileri ve Nasturileri de katliama dahil etmiştir.

Mustafa Abdülhalik [Renda],[19] Kemalist dönemde Meclis başkanlığına kadar yükselmiştir, (*Ed.*)] Bitlis valisi, Talat'ın eniştesidir, aynı katliamı kendi bölgesinde uygular. Diyarbakır vilayetinde ise vali Reşid[20] farklı bir plan uygular. Sözde sadece Ermenileri hedef alır ama katliam dalgası, tüm Hıristiyan toplulukları vurur, ancak bazılarını da muaf tutar. Böylece Mardin'de önce tüm Katolikler yok edilir ve Ermenilere sıra gelir. Yakubiler dışında tutulur, ama Tur Abdin çevresinde onlar da öldürülür. Neden?

Bu belgeleri incelerken dikkatimi çeken nokta bu olmuştur. Ermeni Soykırımı, Mardin sancağında Doğu Hıristiyanları Soykırımı haline mi gelmişti? Bu ikinci soruya yanıt vermek için vilayetin tamamındaki soykırım olayları ve hatta daha uzağındaki, örneğin Siirt gibi idari olarak Diyarbakır vilayetine ait olmayan ancak Mardin'in Katolik topluluğuna ait olan kentteki olaylar da incelenmelidir. Bağlantılı olarak bir üçüncü soru daha olması gerekir.

---

17 Biyografisi editörün eklerinde verilmiştir

18 Kayınbirader olarak yanlış bilinir Enver'in eniştesidir. Bilindiği gibi Enver sarayın damadıdır. (*Ed.*)

19 Biyografisi editörün eklerinde verilmiştir.

20 İTC'nin kurucularından ve Emir Bedirhan'ın damadıdır. (*Ed.*)

Hangi koşullar bu kadar zengin bir dökümana ulaşma fırsatı verdi; oysa katliama maruz diğer kentlerde bu yoktur. 1915 ve 1916'da yazılan metinlerle bağlantılı olsa belli bir güvenliğe sahip bazı kişilerce kaleme alınmışlardı. Bunlar kaçanlardan bilgi toplayabildiler. Tanıklardan, görgü tanıklarından, hatta katillerden bile bilgi aldılar. Böyle aracılar tarihçiler için ender oldukları kadar da kıymetlidirler. Onlarsız bu kitlelerin katliamı, sadece bağımsız raporlara dayanacak, uzaktan, olayın dışından olduğundan da; her şey, parçalarını birleştirmesi daha zor olan bir bilmeceye dönüşecekti.

Bu aracıların verdikleri bilgilerde bu parçalar tanınabilir olup kimlik kazanıyorlar ve birleştirilmeleri kolay oluyor, bunlar da vakanüvis denen tarihçi araştırmacılardır.

Ermeni Soykırımı Tarihi bu bilgi birikimlerinden aydınlığa çıkabilmiştir. Diplomatlar, yabancı tanıklar (hemşire, doktor, misyoner) kaynak oluşturmuşlardır. Mardin'deki vakanüvislerin tümü neredeyse Katolik ruhbanlar (değişik topluluklardan) olmuştur.

Bunun anlamı ve sonucu önemlidir. Kentte iki yönlü bir bölünme mezhepleri ayırır. İlki Heterodoksların[21] [hérésie] oluşturduğu gruplardır, biri mezhep dışı, diğeri Katolik inanışa dönmüş, ikincisi ise Papa başkanlığında Ermeni, Süryani Katolik ve Keldaniler Roma tarafından iyi niyetle izlenmekteydiler.

Bu vakanüvislere göre Katolikler bir ailenin üyeleri

21 Bu yapıtta sıkça kullanılmakta olan, Katolik mezhebine bağlı kiliselerin Ortodoks kiliseler [Yakubiler ya da Süryani Ortodokslar] için kullandıkları "hérésie" sözcüğü yerine Heterodoks sözcüğünü kullandık. (*Ed.*)

gibidirler, kurbanları beraber dua eder ve ölürler. Ermeni Katolikler, Ermeni Gregoryenlere yakındırlar, millet olarak birdirler. Ama Süryani Katolikler Yakubiler'le çatışırlar. Onları bağlayan ilişkiyi Katolikliğe geçerek koparmış oldular. O da Monofizit inanıştır.

Bunların sonucunda ise dördüncü bir soru akla geliyor. Bu vakanüvisler -olayları aktaran tanık- tarafsız mıdırlar? Anlattıkları veya yazdıkları kabul edilebilir mi? Buna yanıt vermem zor oldu. Bu soru kafamı kurcalarken bana bu belgeleri verenlere ihanet ettiğim duygusuna kapıldım.

Aslında piskopos Gabroyan'a bu metinlerin yazarları ile aynı mezhepten olmadığımı söylemiş ve bu konuyu tartışmamayı tercih etmiştim. Bu çekingenlik de belki fazlaydı. Yapılan araştırmalar iyi sonuç vermişti. Din adamları kültürlü ve namuslu insanlardı. Yapılan araştırmalar iyi sonuç vermişti, dinlemeyi biliyorlardı, soru sorabiliyor, bir durumu özetleyebiliyor, irdeliyor ve aktarabiliyorlardı. Hakikatleri asla tahrif etmiyorlardı ve olayları deforme etmeden, filtre etmeden anlatıyorlardı. Yüzlerce mikro olayın ayrı ayrı toplanması ve karşılaştırılması sonucunda gerçek oldukları düşüncesi oluştu.

Onlar gördüklerini ve duyduklarını yazdılar. Ancak yorumları, ait oldukları düşünceyle bağlantılıdır, hakikate ihanet etmedilerse de anlamını biraz deforme etmişlerdi. Muhakkak bu din adamları başkalarına adanmış yaşamlarında bu olaylardan büyük acı duymuşlardır.

Bu felaketi kurbanlarla paylaştılar. Bir anda bulundukları ortamda yaşamın değeri kalmadı. Bu trajedide Tanrı'nın elini görüyorlardı. İmanlı kişiler olarak Tanrı'nın isteğinin ne olduğunu kendi kendilerine soruyorlardı; niye insanlara böyle bir yıkım yaşatılmalıydı? Olayların onlar

için politik açıklaması çok basitti. Osmanlı hükümeti İmparatorluk toprağından Hıristiyan izlerini yok etmek istiyordu. Bu şiddet patlaması bir kinin sonucuydu, iki din arasında hep varolan bir çatışmaydı. Yakındoğu ve Mezopotamya, Hıristiyan topraklarıydı. Birinci Dünya Savaşı ve onu izleyen şehitleri kutsama yazılarından anlaşılacağı gibi Müslümanların amaçladığı (cihat) bir dinî savaştı. Hıristiyanlara karşı...

Bu vakanüvis tarihçiler Arapça konuştuklarından ve Müslümanlığı bildiklerinden, böyle davranmakla (yani bu katliamlarla) Müslümanların Kuran'ın verdiği hoşgörü mesajına ihanet ettiklerini ve kutsal metinleri ihlâl ettiklerini söylüyorlardı.

"Din savaşı" imajı, kurbanlara zorla din değiştirme baskısından özellikle tahrik etmek için ruhbanlara eziyet çıkmış olabilir. Bu olaylar üzerine tarihçiler şehitlerinin tezini savunuyorlar. Ancak tüm Hıristiyan mezheplere yayılmış olsa da bir "din savaşı" düşüncesi Ermeni Soykırımı için geçerli değildir. Bunu tarihçiler saptamıştır. Bu cinayetlerin en önemli nedeni politik ve ideolojiktir. Karışık topluluklardan oluşmuş toplumlarda komşular arasındaki düşmanlıklar bir cinayete neden olabilir, ama neden ve araç karıştırılmamalıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerini tüm Hıristiyanları yok ettikleri için suçlayamayız, tıpkı Ermeni Soykırımı'nı uyguladıkları için Kürtleri suçlayamayacağımız gibi...

Çünkü İttihatçıların amacı Ermeni sorununu kökünden halletmekti. Onlar dinsizdiler. Kürtler ise olayların içinde bulunup, kurbandan pay almaları mümkün olunca tüm diğer toplulukları da vurdular, olayı büyüttüler. Başka topluluklardaki Müslümanlar da, Türk ve Araplar da aynı şekilde davrandılar.

Bu el yazması anı, savaş sırasında kaleme alınmıştır. O sıralarda henüz İttihat ve Terakkiciler hiçbir felsefi ve sosyolojik inceleme veya analiz konusu edilmemişlerdi.

Katolik ruhbanlar için, özellikle de Fransız olanlar için, bu Jön Türkler bir avuç dinsizdiler, uluslararası şeytani frank-mason güçleri tarafından programlanmış bir tertiple Ermeni politik partilerini de kendi bünyelerine almaya çekinmediler. Onların devrimcilikleri ile felaketin patlak vermesini hep beraber başlatacaklardı. Mardin'deki Ermeni Katolikler, misyonerlerin gıpta ile söz ettikleri gibi isyanlarla herhangi bir ilgisi olmayan sakin yurttaşlardır. Çalışırlar ve kentlerinin refahına katkıda bulunurlar. Vergilerini öderler, yurttaşlık görevlerini yerine getirirler. Tarihçilerin heyecanlı raporları ve yorumlarının oluşturduğu anlaşımla olaylara objektif bir yaklaşım (değişik kaynaklardan gelen belgeler) karmaşık bir yapı oluşturmakta. Tüm bunlara Kürtler'in ilkel hatta ırkçı ifadeleri eklenmekteydi. Çünkü Mardin, Diyarbakır gibi, Bitlis gibi, Van gibi bir Kürt ülkesiydi. Dağları uzun yüzyıllardan beri hep Hıristiyanlarla beraber paylaşmaktaydılar. Yerleşik Kürt ve Hıristiyanlar ile göçebe Kürtler'in ilişkilerinin tarihi, Mezopotamya'da en eski çağlardan beri süregelen çift kültürlü bir toplum tipini gösterir.

Aynı şekilde Kürt köyleri ve Hıristiyan köylerinde hem katliam ve talanlarca zengin, hem de dostluklar, sadakat yeminleri, namus borçları ve kan davaları ile dolu bir geçmiş yaşanmıştır.

Diyarbakır vilayetinde, başlıca Müslüman topluluğunu oluşturan Kürtler 1915'de en kötü işleri yüklendiler. Cinayetlerinin, zalimliklerinin, katliam çılgınlıklarının, para hırslarının öykülerinin tarihçilerin anılarında özel yeri vardır. Kudurmuş kurt sürüsü gibi saldırıları bir halkın

imajını negatif olarak yansıtır ve sosyal doku analizini bozar. Ancak bu öykülerde Kürtler'in Hıristiyanları kurtardığı durumlar da vardır. Türkler'in baskısı ile Kürt ağaların Ermeni dostlarını terk etmeye zorlandıkları olaylar da ender değildir. Bilimsel bir yaklaşımda bulunmanın zor olduğu bu dönemde, din adamlarının trajediyi manevi boyuttaki yorumlarına göre bu, imanlılara en üst cennet katlarına ulaşmak için verilmiş bir fırsattı.

Kurbanların, özellikle de din adamlarının yaşadığı eziyetlerde İsa'nın çektiği acıları görürler. Tanrı sevgisini kurbanların son dualarında ölmeden önce hep beraber ifade ederler. Kurbanların cesaretini çoğaltmaya, coşturmaya gayret eder, dininden dönenleri de zayıflıkla suçlarlar. Bu davranışı tenkit etmek bize düşmez. Din adamları veya laikler bu vahşette, yandaşlarının, ailelerinin, arkadaşlarının kaderini paylaştılar. Sadece bu ateşli söylemler dışında bu kadar yıl sonra (-87) olaylara değişik bir bakış açısı katılır. Çünkü Osmanlıların (1908-1918) Jön Türk dönemini; İttihat ve Terakki Partisi tarihini, proje ve hayallerini bunların yön değiştirmesini ve farklı uygulamalarını artık bildiğimiz için başka bir görüşle inceleyebiliriz.

Nihayet bu metinlerin incelenmesi sonucunda aklıma takılan beşinci soruya gelirsek:

Bu bilgileri nasıl eleyebilir ve sadece brüt olaya varıp, yorumları bertaraf edebilirim? Duygusal ve önyargılı kısımlar nasıl çıkarılabilir? Peki hangi hakla yorumları atabilirdim? Ve ayrıca o zaman bütünlük de bozulacaktı.

Okuyucuya benzer, hatta bazen aynı olayları tekrar tekrar yaşatmaya hakkım yoktu [Şehadet noktasında yaşanan ağıtlar, dehşet duyumu...]. Metinlerde açık olmayan bir durum da şuydu: Diyarbakır vilayetindeki tüm Gregoryen Kilisesi [üyesi] Ermenilerin katledildiği ve Mardin

kurbanlarının sadece Katolik oldukları için öldü-rülmüş oldukları düşüncesi verilemezdi.

Okuyucu ilgisini kaybetmemeliydi. En doğru şekliyle tarih canlandırılabilmeli, bu toplulukların yok edilişi yer ve zaman boyutlarında gösterilebilmeliydi. Hakikate en iyi yaklaşım şekli, kişisel anlatım ile tarihi yapılandırma çalışmalarının ayrı tutulmasıydı. Kitabı iki bölüm haline getirmeye karar verdim

İlk bölüm, metinlerin incelenmesi sonucunda olaylara tarihi bir bakış içerecekti. İkincisi ise bu anlatımların düzenlenmiş bir antolojisi şeklinde ve ilk bölümde referansları olacak tarzda yazılacaktı.

Bu ikinci bölüm; bir anatomide yapılacak parça kesimleri gibiydi. Sonra mikroskop altında tek bir hücre bile incelenecekti. Amaç iki sonuca varmaktı.

İlki çıplak gözle, ikincisini kapsayarak daha hassas ama referansa ve seçilen bölgeye göre bir anlama varmak için inceleme. İlk kitap, bir uzmanın sabrı ve gayretine teslim edilmiş bir beden gibidir. Anormali bulmak için önce normali bilmesi gerekir. Buna bir yıkımın otopsisi denebilir, çünkü tarihçiler kitle katliamı için bu terimi kullanır, birçok düzeyde inceleme gerektirir. Olay ne kadar karmaşıksa o kadar açıklayıcı denklemi çözmek gerekir.

Mardin olaylarında olduğu gibi bu sosyal mozaiğin her parçası kendi yapı sistemine ve tarihine sahiptir. Zaman ve mekân boyutuna daha iyi uymak için değişmiştir. Sancağın köy ve kentlerinden söz etmeden Mardin'den söz edilir mi? Bu kentin Hıristiyan topluluğundan söz ederken nasıl oluştuğunu ve niye Diyarbakır'dan farklı olduğunu anlatmadan devam edemeyiz. Yakubiler ve Keldaniler'den söz ederken kimliklerini ve geçtikleri evreleri belirtmeliyiz. Bu nedenle Mardin'de 1915 Soykırım öyküsü uzun tarihi

inceleme ve çalışma gerektirir.

Bu kitap, hiçbir zaman mutlak olmasa da hakikate yaklaşım çabasıdır. Olayları canlandırabilir, cinayetleri anlatabilir, oyuncuları belirleyebilir ve hiç olmazsa bazı kurbanları kimliksiz yığından çıkarabiliriz. Bir liste Mardin'de ölenlerin bazılarını anmak üzere eklenmiştir. Ama her zaman bir belirsizlik kalır. O da tarihçinin gösterişsiz bir araştırmacı olmasının nedenidir.

Kaynaklar üzerine dikkatli bir bakış ve birkaç uyarı

Birçok kesişme noktası olan bazı dokümanlar etrafında çeşitli notlar alınmıştır. En önemli konu, merkezdeki bilgi, Başpiskopos İğnatiyos Maloyan'ın "Kutsanması işlemi"dir.[22] Birçok bölümü vardır. Her bölüm ayrı incelenmiştir. Asıl anlamı ve temeli:

"Positio super uıta, martyno eiusque cause mecnon super fama martyrii ex testibuset documentis historicis" bölümündedir. 558 sayfalık bu kitap 1998'de aynı yerde yayımlanmıştır. Yazarı, Selim Rızkallah onu Fransızca kaleme almıştır. Yazarı hakkında *Positio* notlarında referanslar vardır. Bu eserin başka bölümlerinden referanslar "Congregatio" bölümünde bulunur. Örneğin, ilgili bölüm ile kritikler "Relatio et vota zulla seduta dei consultori storia tenuta ıl 26 Septembre 2000" yazarın dibinde [Relatio referansı ile verilir].

22 Congregatio de causes sanetorum S.N 1704 başlığı Latince'dir. *Celiciae Armenorum sen Mardinen. Beatificationis sen Canouizahonis Serui Dei lgnace Choukrallah Maloyan archiepiscopi Mardinenses in opium fidel ulti fertur, inter fecti (1915). Positio ouper wita, martyrio et fama martyrii*, Roma'da, Tipografia Guerra s.r.f. Piazza di Porta Maggiore 2000'de basılmıştır.

Positio'da iki bölüm vardır.

1- Başpiskopos Maloyan'ın yaşam öyküsü şehadeti çevresinde anlatılıyor.

2- Dökümanlar ve tanıkların ifadelerinden derlenmiş bir bölüm.

Tanıklar: 1966'dan 1986'ya kadar olan zaman diliminde sorgulanmış olan 1'den 22'ye numaralanmış [aslında 26 tanık var] kişilerdir.

Dokümanlar [Postulation] tarafından toplanmış ve düzenlenmişlerdir; 27'den 43'e numaralanmışlardır. Bu dökümanlardan bölümler patriğin ölüm öyküsünde de bulunuyor. Bu bölümde referanslı oldukları kadar vardır, çoğunlukla Arapça'dan çeviridirler. Örneğin hiçbir yerde yayımlanmamış el yazmalarının hepsi Arapça'ydı: Abdo Ḫanna Bızır'in *Katliamların Tarihçesi*,[23] İbrahim Kaspo'nun *Tanıdığım Mardin ve Seferberlik*.[24] Sonradan Piskopos Armalé olacak olan papaz Gabroyan Armalé'nin kitabı ne tarih ne yazar adı ne de yayımcı adı taşır. 1919'da basılmış ve sadece bir baskı mevcuttur. 500 sayfalık büyük bir cilttir, Arapça yazılmıştır. Kitabın sonunda Fransızca okuyanlar için Fransızca bir özetle okuyucuya hitaben bir ek vardır.

Başvurulan Kaynaklar

Papaz İshak Armalé'nın kitabı

Al-quşara fi Nakabat Al-Naşara, Selim Rızkallah'nın söylemine göre imla hatası taşıyor. Fransızca, *Les Calamites*

23 Abdo Hanna Bızır, *Historique des massacres.*

24 İbrahim Kaspo, *Mardine telle que je l'ai connue et Sefer-Berlik, Studia Orientalia Christiana, Collectanea*, No. 29-30, The Franciscan Centre of Christian Oriental Studies, Kahire-Kudüs 1998.

des Chretiens. Bu döküman, Mardin Sancağı için Ermeni katliamının bazı evreleri bakımından eşsiz bir belgedir. Süryani Katolik Katedrali'nin görevli rahibi Armalé, 1914 Ağustos'undan 1915 Sonbaharı'na kadar günbegün bildiği, gördüğü olayları kaydetmiştir. Ayrıca tehcire gidip kaybolan insanların kendisinin emanet ettiği bazı belgeleri de kitabına eklemiştir. Bu kitap Fransızca'ya çevrilmemiştir, ancak *Positio'nun documantes* bölümünde bazı sayfaların çevirisi mevcuttur.

Positio'da birçok alıntı da vardır. *Positio, s...* veya *Al-Quşara, s...* olarak kitabın sayfa numarasına referans verilir. Ayrıca bu kitabın diğer bazı bölümlerinin çevirisi de Alexandre Berecikliyan'ın iyi niyetine borçluyum. Bu çeviriler, *Al-Quşara (tr. B). s...* olarak referanslanacaklardır.

Papaz J. Rhétoré'nin el yazması: *Vahşi Hayvanların Pençeleri Arasındaki Hıristiyanlar. 1915'de Türkler'in Hıristiyanlara Karşı Açtığı Kutsal Savaş!* kitabı Saulchoir Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Aslı, artık maalesef başvurulara uygun değildir. Çok fazla yıpranmış ve kıymetli olduğundan Papaz Albaric, benim için bir fotokopi çıkarttı, bunun bilinmesini istedi, çünkü artık Nubar Kütüphanesi'nde de bir fotokopi bulunmaktadır.

Bir diğer kopya da Saulchoir Kütüphanesi'ndedir. Bu tekst mükemmel bir Fransızca ile yazılmış ve çok okunaklıdır. Yazarının çok dikkatli sayfa düzenine göre referanslanmıştır. J. Rhétoré (s. 5 gibi).

İtalyanca bir çevirisi, uzun bir önsözle Milano'da Mayıs 2000'de yayımlanmıştır. Marco Impagliazzo, *Katliama Açılan Bir Pencere. Ermeni Tehciri Hakkında Yayımlanmamış Dökümanlar (1915-1916).*

El yazması 1982'de Saulchoir'de incelendi ve daha sonra İtalyanca'ya çevirildi. Yazarın yansıttığı bir çeviridir.

Rhétoré'nin el yazmasından eksik olan iki bölüm 1982'de zaten mevcut değildi. Papaz Simon'un el yazması da Saulchoir Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Papaz Rhétoré kendi hatıralarının ilk sayfasına, Papaz Simon'un el yazmasının (içindekiler listesini) eklemiştir. Bu tekst de daha sonra yayımlanmıştır.

R. Hyacinthe Simon, *Kahraman Kent Mardin. 1915 katliamı sırasında Ermenistan'ın sunak ve mezarı Ön Asya,*[25] Lübnan'da, Na'man Kültürevi'nde Cune'de çıktı (Arapça basıldı).

Piskopos Jean Nasliyan,[26] Trabzon piskoposunun anıları 1914'den 1928'e Yakındoğudaki dinî-politik olaylar hakkında, *Positio*'da bulunur. Dışişleri Bakanlığı yabancılar masası arşivlerinden ulaşılabilir (Doğu Ermenistan 1918-1929 C. 1-2).

Katliamlar sırasında Mardin'de olan Üçüncü Dominikanlar'dan bir papazın raporu: Bu döküman da Arthur Beyleryan'ın dikkatinden kaçamadı. Onu olduğu gibi Fransızca yayımladı. Önsöz ve bazı notlar Ermenice'dir. Papaz Marie Dominique Berré, *Mardin Katliamları.*[27] Referans A. Beylerian.

Ara Sarafyan'ın makalesi: İngilizce olarak *Hıristiyanların Özellikle Ermenilerin İşkenceleri Sırasında Yaşanan*

25 Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique. Kartal Yuvası Mardin'de Beklenmedik Felaket 1915 Bir Papazın günlüğü,* Çev. Mehmet Baytimur, yayına haz. Sait Çetinoğlu, Péri Yayınları, 2008. [Ed]

26 Jean Naslian, *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian, évêque de Trébizonde, sur les événements politico-religieux en Proche-Orient de 1914 à 1928,* Viyana'da Mehitarist Matbaası, 1951, C. 1-2.

27 Marie-Dominique Berré, Massacres de Mardin, *Haigazian Armenological Review,* C. 17, 1997, Beyrut, s. 81-106.

Felaketler 1915[28] [Beylerian bana verdi]. Bu makaleye ek olarak Arapça tekstin İngilizce özeti bulunmaktadır. İngilizce özeti: A. Sarafian, *a.g.e.*, s... olarak referanslıdır. Ekteki Arapça bölüm Alexandre Berecikliyan tarafından isteğim üzerine Fransızca'ya çevrildi.

(DEA)'dan *Hatırat*'ı sunan Sebastien de Courtois.[29] Tanıtım başlığı: *Diyarbakır, Mardin, Tur Abdin'de (1880-1919) Zaman Aralığında, Osmanlı İmparatorluğu Son Yıllarında Yok Olma Tehlikesindeki Süryani Topluluğu.* Böylece benim [Y. Ternon] kitabım gibi uzun bir vadeyi kapsar. Bu hatırata, konuların örtüşmesini kontrol etmek amacı ile birçok defalar başvurdum. 1880-1914 dönemi hakkında Diyarbakır konsolos yardımcısının raporları tek kaynağımdır. Bu raporları Sebastian de Courtois, MAE (Yabancılar Masası Bakanlığı) arşivlerinde inceledi. Bu araştırmacı bana, kaynağını belirteceğim birçok dökümanın da fotokopilerini verdi.

Türkiye'de yakın zamanda yayımlanan bir kitap da Mardin[30] tarihinin tamamını oluşturabilmek için bilmeceyi çözen parçalardan biridir. Ne yazık ki bu kitaptan sadece birkaç bölüm çevirebildim. Özellikle Jön Türkler döneminde Mardin'e ait adları. Bu çeviri çok zordu, zira gösterilen dökümanlar Osmanlıca'ydı. Bana çeviren Dr. Sabuh Gedik'in derin bilgisine rağmen...

---

28 Ara Sarafian, The Disasters of Mardin during the persecutions of the Christians, Especially the Armenians, *Haigazian Armenological Review*, C. 18, 1998, Beyrut, s.

29 Sebastien de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001 Haziran'ında, Ecole Pratique des Hautes Etudes'de tanıtıldı.

30 Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel-Suha Ünsal, *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul Tarih Vakfı, 2001.

Türk görüş açısıyla topladığım tümüyle Hıristiyan kaynaklı dökümanların karşılaştırılması yapılmadan bu inceleme eksik sayılır. Başka araştırmacılara da bunu mükemmele ulaştırmayı bırakıyorum.

Diğer referanslar notların arasındadır veya anlatım sırasında belirtilmektedir. Özel adların imlası da çözümsüz bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu adlar bir veya en çok iki, üç yerde geçmektedir. Bu tekstler Arapça'dan İngilizce veya Fransızca'ya çevirilmişlerdir. İmlalar ise çevirilere veya dillere göre değişmektedir. Önce bu adlar oldukları gibi elimdeki çeviriye göre veya başka uygun bir imla ile yazıp bu tekstleri Raymond Kevorkyan'a sundum. O da düzeltmeleri yapıp her yerde aynı olmasını sağladı. Ancak yine de aynı sesli veya sessiz birçok çeviri sonunda farklı şekilde yazılabilmektedir.

Birinci kitap

TARİHİ YENİDEN YAPILANDIRMA

MARDİN 1915

BİRİNCİ KISIM:

DİCLE VE FIRAT ARASI

Ermeni Soykırımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamına yayılmıştır. Uygulamada bu programlamanın izlerini görmekteyiz. Osmanlı İmparatorluğu çok genişti. Bu, değişik özellikli parçaların bir araya getirilmesi gibiydi. Soykırımın bu parçalardan birindeki tarihini bu ilk bölümde incelemeye çalışmaktayım.

Diyarbakır Vilayeti

Amacıma ulaşmak için, üç değişik odak ve ışık huzmesi kullanmam [mecazen] gerekti. Birincisi: Kronolojik olarak birkaç yüzyıllık bir tarihi incelerken ışığı 1915'e yaklaştıkça arttırdım. İkincisi: Coğrafi olarak bir eyaleti, Diyarbakır'ı gösterir ve hatta aşar. Belli yerlerde durur. Önemli yerlerde, yörelerde, bir kent üzerinde odaklanır, Mardin ve çevresi... Bu öykü Mardin'de belli bir yöredeki Ermeni Soykırımının tarihidir. Yönlendirdiğimiz ışık huzmesi, orada yaşayan kurbanların üzerinde durur, cellatlardan çok ölenleri, kaybolanları, felaketi ve Hıristiyan Mardin'in son günlerini ön plana çıkartır.

Üçüncü ışık demeti bu felaket sahnesini sosyolojik olarak aydınlatır. Çok yönlü bir toplumun, bir arada yaşayan topluluklara ulaşımının katmanlarını inceler. Hıristiyanlar gibi Müslümanlarda da birçok değişik mezhep vardır.

Bu eyalet gezgin ve diplomatların devamlı vurguladıkları gibi bir uluslar mozaiği, dinler bileşimidir, ama her parça zamanla evrime uğrar, bölünür, dağılır, birleşir veya dönüşür. Bu öykü anlaşılır olmayabilirdi. Ancak bu toplulukları birleştiren anahtar, onların farklılıkları, sürekli değişimler, Osmanlı'nın baskısı veya kendiliğinden olan evrim; hepsi yazının seyrinde bulunabilir.

Bölüm I

YUKARI MEZOPOTAMYA

A. Coğrafya

Mezopotamya, iki nehir arası ülke demektir. Ancak burada kısıtlı anlamda kullanılmıştır. Zira bu inceleme sadece Musul'un kuzeyindeki bölgeyi gö zönüne almaktadır. Büyük bölümü dağlık ve sınırları belirsiz bir yöredir. Kuzeyde Fırat'ın iki kolu Ermenistan dağlarındaki kaynaklarından doğar.

Mezopotamya Platosu Toros'un ağırlıklarına dayanır (Kürdistan dağları). Bu seviyede Dicle ve Fırat 400 km^2 bir mesafede birbirinden uzaklaşır. Fırat güneye inişini sürdürür. Ama Dicle güneybatı yönüne dönmeden bir kıvrım yapar. Bu Ön Asya bölgesi en eski uygarlıkların geliştiği yerdir. Böylece Mezopotamya'nın doğal sınırı kuzeyde Toros Sıradağlarıdır. Kuzey, doğu, güney, batı yönü doğrultusunda sıralanır ve Ermenistan Platosundan ayırır. Yükseklik doğudan batıya farklıdır. Doğu Toros zirveleri 4.000 m'ye ulaşır. Reşko Dağının zirvesi Cilo Sıradağlarında 4.710 m'ye çıkar. Orta Dicle Platosunu Van Gölü havzasından ayıran 150 km.'lik büyük bir yükselti vardır.[31]

---

31 Michel Chevalier, *Les Montagnards du Hakkari et du Kurdistan septentrional*, 1985, s. 18-19.

Hakkâri'nin güneye doğru, doğu Toros, batıya doğru yükselen sınır kıvrımlara sahiptir. Bunlar Botan'da 3.000 m.'ye yaklaşırlar.

Dicle ve Fırat arasında ise alçalır ve iki sıranın çevrelediği platolar oluşur. Karacadağ, siyah bazalt yüksek bir sıradağdır, 1.900 m.'ye yükselir. Mardin Dağı (eski Masius [Masis] Dağı)[32] batıda Tur Abdin Platosu ile sınırlanır (Asurca Qaşyari Dağı). 800 m.'de Karacadağ'ı, Masis Dağı'ndan uzun bir yarık ayırır. Böylece Habur Nehri'ne bir geçit oluşur. Bu batıdaki bazalt tepe ve doğudaki kireç temel arasındadır. Tur Abdin platosu batılılarca *Cebel* [ve] *Tur* olarak anılır ama bu iki aynı anlamlı adın yanyana gelmesidir. Zira "cebel" ve "tur" da "dağ" demektir. İlki Arapça, ikincisi Süryanicedir. Tur Abdin, Süryanice hizmet edenlerin dağı demektir.[33] Bu da Tanrı'nın hizmetkârlarının dağı anlamına gelir. Dicle'nin sağ kıyısında 5.000 km.'lik, 1.200 m. yüksekliğe ulaşmayan kalker bir plato olan Turabdin kuzeyde 1.500 m.'ye ulaşır. Kuzey ve doğuda Dicle'nin kıvrımı ile sınırlanır.

Nsibin'e[34] doğru güneyde Mezopotamya Ovası üzerine, tektonik bir dik kıyı ile iner 800 m. yükseklik.[35] Bu plato ulaşım yolları dışındadır. Mardin dağları, Dicle ve Fırat havzalarının ulaşımına olanak veren birçok geçit verir. Bunlar iyi sıralanmış vadilerdir, zengin otlaklar, bağlar, meyve bahçeleri, pamuk tarlaları yamaçlara yayılırlar. Dicle iki nehirden kısa olanıdır. Kaynağı eski çağın *Sofene* dağlarında,

32 Günümüzdeki Cudi, Savur, Mardin, Mazıdağ ve Nusaybin dağları Masius (Yunanca) - Masis (Ermenice) dağıdır. (*Ed.*)

33 Abdin Arapçadır. İbadet anlamındadır. (*Ed.*)

34 Günümüzde Nusaybin. (*Ed.*)

35 *A.g.e.*, s. 288.

Gölcük yakınındadır. Fırat'a göre daha fazla eğimli bir yatağı vardır. Kıyıları arasında hızlı akar. *Tigre* (kaplan) veya *Flèche* (ok) adı Medler tarafından bu nedenle verilmiştir. Hıddekel (yüksek kıyılı nehir)[36] adının yerine tercih edilmiştir. Güneydoğu yönünde 620 m. yüksekliğe Diyarbakır Platosunda ulaşır. Orada bir dirsek yapar, doğuya yönelir ve dağ kıyılarına, Karacadağ'dan gelen akarsuları toplar. Daha sonra Cizre'yi sular ve güneydoğu yönünde Musul Platosuna varır.

Akışının bu bölümünde ancak sol kıyısından büyük akarsuları toplar. Büyük Zap Suyu doğu Toros yüksek vadilerinden doğar. Bu akarsu da Hakkâri dağlarını oyan nehirleri toplar. Vahşi, zengin Hakkâri boğazları oluşur.[37]

Böylece güneydoğuya, Musul Platosuna doğru akar, daha sonra bu kentin güneyinde Dicle'ye katılır. Tüm Anadolu'da Büyük Zap Suyu boğazı, çağlayan nehirlerle oluşan Oramar'ın vahşi dağları kadar sert bir yöre yoktur.[38] Fırat ise mükemmel nehir Murat ve Karasu nehirlerinin birleşmesinden oluşur, Ermenistan dağlarından doğar. Dağlardan çıkmadan önce sol kıyılarından katılan birkaç akarsu ile büyür.

Birçok çağlayandan sonra Toros boğazlarından çıkan Mezopotamya Platosuna girer. Orada başlıca kolu Habur ona katılır. Bunun kolları ise kaynaklarını Karacadağ ve Mardin dağlarından sağlarlar. Toros'tan çıkarken iki nehir 400 km.'lik bir step ile ayrılırlar. Buraya Araplar "Cezire" (ada) derler.

36 Elysee Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle* (C. 9, L'Asie autenveuve), Paris Hachette, 1884, s. 391.

37 Michel Chevalier, *Les Montagnards du Hakkari et du Kurdistan septentrional*, 1985, s. 21-22.

38 Pierre Rondat, *Les Chretiens d'Orient*, Paris, Peyronnet, 1955, s. 155.

Cezire doğal bir koridor oluşturur. Yüksek Dicle Vadisi ve Kuzey Suriye Platoları arasındadır. Güneyde Musul'a kadar Mezopotamya Ovası Sincar Dağı yükseltisi ile engellenir (eskinin Singara Dağı). 1463 m.'ye çıkar, çölde verimli bir platodur. Musul'dan epey sonra, Dicle ve Fırat, Bağdat yakınlarında yaklaşırlar, daha sonra uzaklaşır ve sularını, ancak Basra'nın 100 km. kuzeyinde Şat ul Arab'ı oluşturarak birbirine katarlar. Eski devirlerde Basra Körfezi'ne kadar ayrı ayrı akarlardı. Bu dağlar çerçevesinde 19. yy.'ın ikinci yarısında Diyarbakır vilayetini oluşturan başlıca kentler kurulmuştur. Bu kentler, dağlar ve nehirler bu bölgenin ve halkının tarihini belirlemiştir. Diyarbekir, Arapça (Bekir'in ülkesi) demektir. 7. yy.'da onu istila eden aşiretin adıdır. Eskiden "Amid" denirdi.

Dicle'nin sağ kıyısında kurulmuştur. Karacadağ'dan (kara volkan) inen bir bazalt akıntısının altında yer alır; zengin bir alüvyon ovasına hâkimdir. Ön Asya ve Mezopotamya'yı bağlayan kervan yolları üzerindedir. Kent iki sıralı kalelerle çevrilidir. Bunları Romalılar 4. yy.'da Mezopotamya'yı Persler'den korumak için inşa etmişlerdi. 72 kulesi olan bu surlar 5 km. uzunluğundadır. Dört ana yön doğrultusunda dört kapı açılmıştır. Güneyde Mardin Kapı, Ön Asya'ya doğru batıda kuzeye doğru Dağ Kapı'sı, doğuda Dicle Kapısı. Bu antik kent, siyah bazalt taşlarla inşa edilmiştir. Ciddi, karanlık, kasvetli, nemli ve sağlıksız bir intiba verir. Yolları dar, kıvrımlı ve çamurludur. Ancak merkezde geniş caddeler, büyük evler, resmî binalar, dinî yapılar vardır. Bunlardan bazıları Dicle'den 100 m. yükseklikteki bir kayanın üstündedirler.

Diyarbakır'ın güneydoğusunda güney yamacına yaslanmış (1.100 m.) Mardin kenti (eski Marde, Miride) Mezopotamya Ovası'na hâkim olur. "Mardi," "Mardin," "Mardik," "Mardiros" Ermenice "savaşçı" ve "şehit" anlamındadır.

Bir kayanın üzerinde kurulmuştur, tepede beyaz bir kale vardır. Tarihte bu kale surların ortasındaydı ve fethedilemez gibi bir şöhreti vardı. Kent stratejik bir yol üzerindedir, ama Diyarbakır'dan Nsibin'e giden kervanlar kentin etrafından geçerlerdi çünkü yol zorludur.

Kale yakınında, yüksek kentin harabeleri bazalt surlar ve kesme taştan evler vardır. Kalenin ayağında evler basamak düzeninde yerleşmiştir. Beyaz veya sarı sağlam taştan yapılmışlardır. Mardin güneye yönelmiştir. Yukarı Mezopotamya'nın en verimli ovaları ayakları altında göz alabildiğine uzanırlar. Kent kuzeyde yeşil tepeler, meyve bahçeleri ve bağlarla çevrilidir.

Çevrenin iklimi çok sağlıklıdır, temiz hava, bol sulama, ılıman yazlar burayı beğenilen bir yöre haline getirir. Mardin'in 42 km. doğusunda, Midyat, Tur Abdin Platosunun coğrafi merkezini oluşturur. Eski olmasına rağmen hiçbir eski esere, harabeye sahip değildir. Mardin'in 37 km. güneydoğusunda Nsibin eski Nisibis kenti. Selefkosların en ünlü (Mygdonia) eyaletindedir. Tarihte büyük otlaklarda geniş sürüler beslenir, pirinç, pamuk, tahıl elde edilirdi. Ama 19. yy.'da Nsibin sağlıksız bir kasabadır, yolları dar ve taşlarla düzeltilmemiş, saman damlı alçak evler tezek kaplıdır, sulama kanalları tıkanmış ve yağmur mevsimlerinde sular kontrol edilemez. Cezirıt İbn Amar (Ömer'in oğlu adası) Dicle'nin sağ kıyısında, Cudi Dağı'nın doğu eteğindedir. Duvarlarla çevrili olan Cizre, güzel ormanlara ve sulak bakımlı ovalara yakındır.

19. yy.'da önemli bir Musevi kolonisi burada yaşamaktaydı ve ünlü bir dinî okulları vardı. 19. yy.'ın başında Ezidi Kürtler'in kalesiydi[39] ama öldürüldüler ve başka Kürt aşiretleri onların yerine geldi.

---

39 Ezidiler bkz. *İnfra* s. 215.

B. Kentin Nüfusu

Yukarı Mezopotamya'nın ilk ahalisi kimlerdi, nasıl adlandırılırlar, nasıl yaşarlardı? Mezopotamya'daki büyük imparatorlukları tehdit eden dağlı aşiretler kimlerdi? Kuzeye doğru ulaşım yollarını kesip zenginliklere göz dikerlerdi.

Kumlardan yavaş yavaş çıkan binlerce plakette (tablet) Şemsiler[40] tarihini hemen hemen oluşturabilecek bilgiler bulunmaktadır. Yazıcılar efendileri için çalıştılar ve sonsuz gelecek için bilinmesi istenenler belirlenirdi. Çevrenin halkı, bu 3.000 yıllık uzun sürede fazla incelenmez. Karışık tarihi yavaş yavaş tabletlerden ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Sonradan yerleşik olan bu göçebe aşiretlerin farklı kimlikleri farkedilmektedir. Kurdukları kentleri ve onları yok eden savaşları okuruz. Höyüklerde bulunan bu epigrafik kaynaklar sayesinde Fırat ve Dicle'nin büyük nehirler olduğu zamanı, suladıkları verimli bir ovayı, temiz suları, Toros'u aşan ırmakları, kurulan kent ve kasabaları öğreniyoruz. Bugün buralar kuraktır.[41]

Bu uzun imparatorluklar hareketi, iki nehrin yaklaştığı bölge güneyi bugünkü Bağdat'ta Eden Bahçesi -Sümerce "Edin" "ova" demektir- Akad ve Sümer krallıkları ile başlar. İÖ 24. yy. sonlarında Sami kökenli Akadlar Sümer ülkesini istila eder. Dicle ve Fırat vadileri boyunca yukarı çıkar ve Toroslara dayanan büyük bir imparatorluk kurarlar. Bu

40 Mardin ve çevresinde, 1900'ların başına kadar varlığını sürdürmüş güneşe tapan çoktanrılı bir halk grubu. (*Ed.*)

41 Georges Roux, *La Mesopotamie*, Paris, Sevil, 1995. Bu kitaba dayanarak bu bölümü yazdım. Claude Mutafyan ilerki bölümleri benim için düzeltti.

birleşme geçicidir ama Sümerler 2.000 yıl boyunca buna ulaşma hayali kurdular, Babilliler ve Asurlar gibi. Ur krallığı İ.Ö. 21. yy.'da Kürdistan dağlarına yayılır, orada Hurrileri yener ve kuzeyin ticari yollarını ele geçirir. Ur'un yıkılışından sonra uzun Babilistan egemenliği başlar. Fırat'a yakın, bugünkü Bağdat'ın güneyindedir. Toprak verimlidir, sular akıllıca sulama kanallarına dağıtılmıştır. Sağ kıyının erezyonu ile Fırat Babil yakınlarında Dicle'den uzaklaşır.

İşte bu dönemde Mari krallığında yukarı Mezopotamya'da iki büyük Amuri kabilesi görülür. Amuriler, Akad ve Hurrilerin karışımıdır. Bunlardan biri kuzeyde Habur bölgesinde yerleşir; Tur Abdin[42] platosu eteklerine kadar yayılır.

3. bin yılın sonlarında Kürdistan'da Mitanniler, Hurrilerle kaynaşır ve Akdeniz'den Zagros'a merkezi Dicle ve Fırat'ın arasında olan bir krallık kurarlar. Bu halk uzak ülkelerden gelmişti ve Hint-Avrupa etno dilleri grubuna aitti. 500 yıl boyunca güney krallıklar birbiri arkasına yıkılırken Mitanni dayanır. Güney sınırı Dicle ve Fırat arasındaki steptedir.

Tiglat-Palasar I Asur kralıdır, Mitanni krallığını yıkar (1115-1110). Şiddetli bir savaşla Sincar dağlarından Mardin dağlarına Karacadağ'ı fetheder. Bu şekilde bölgenin halkı göçlerle değişir. Aramlar yukarı Mezopotamya'ya girerler. Bu ırkın kökeni esrarlıdır. En eski değimleri, Tiglat-Palasar I'in bir yazıtında Aramistan görülür. Ancak 10. yy.'dan itibaren Aramlar Kuzey Suriye'den yayılırlar, Fırat ağzı ve Habur Nehri arasına ulaşırlar.

42 Mari harabelerinin incelenmesi sonucunda bu ırkın izine rastlanmamıştır.

Diyarbakır'ın kuzeyine ve daha sonra da Nsibin'e (Dicle[43] ve Habur arasında yarı yolda) varırlar. Bunlar yeni yerleşmiş göçebelerdir. İ.Ö. 1000'lerde tüm doğuya dillerini[44] empoze edeceklerdir; Asurlara, Pers Ahamenidlere... Onlara 7. yy.'da Keldaniler adı altında rastlarız. Bu adlandırma Medlere müttefik Babil'in tüm Aram aşiretlerini kapsar, Asurlara karşı Ninova'yı alırlar (612).[45] Bu Aram ırkı politik olarak asimile edilmiştir, ama kültür olarak baskındır, 10. yy.'da yukarı Mezopotamya Aram Prenslikleri ile doludur, tüm büyük ticari yolları tutarlar, Asurları tehdit ederler.

Asurlar bu sırada Dicle'nin sol kıyısında küçük bir bölgeye sıkışmışlardır. 911'de Asur ordusu Aramları Dicle Vadisinden ve Mardin dağlarından kovar. Cezire'nin doğu kısmını ve [günümüzün] Doğu Kürdistan'ını işgal eder. Asurbanipal II'nin (883-859) Asur İmparatorluğunu kurması, her yıl ilkbaharda Mezopotamya Ovasına Toros veya Zagros dağlarına doğru yaptığı akınlar sonucudur. Asuristan'ın yaşaması için gerekli ticaret yollarını korumak için yaptığı talanlar, zalim akınlar, terörizm, epigrafik kalıntılarda, tabletlerde okunmuştur. Asurbanipal II, Tur Abdin'i 879'da geçer ve Amid ülkesine fethe gider ve şöyle dediği yazılmıştır: *Matiate (Midyat) kentini ve köyleri fethettim.*

Daha kuzeyde 13. yy.'da Urartular gelişmeye başlamıştır. Bunlar ancak 19. yy.'da (İ.Ö.) Aram kralı hükümdarlığında belli bir güce ulaşacaklardır. Bu geleceğin Ermenistan'ının temelidir.

---

43 Georges Roux, *La Mesopotamie*, Paris, Sevil, 1995, s. 319.

44 Daha doğrusu Aramca alfabetik harfler alınıyordu. Bu sıra çivi harflerle yazı yazmak çok zordu [ed.]

45 Claude Selis, *Les Syriens orthodoxes et catholiques*, Bruxelles Brespols, 1988, s. 12.

Bu krallık başkenti Tuşba (Van) güneyden Nairi dağlık bölgesinden (Asuristan sınırı) başlar. Onları tehdit eden Tiglat Palasar III asıl büyük Asur İmparatorluğu kurucusudur, 7. yy.'da parlar. Başka ırklar Kafkaslar'dan, Hazar Denizi batısından gelirler. Medler, Persler, Partlar ise Hazar Denizi doğu kıyılarından gelirler. 7. yy. sonunda Asur ve Urartu yok olurlar. Medler Asuristan'ın yeni başkentini Ninova'yı 612'de istila ederler. Urartu krallığını da işgal ederler. 5. yy.'ın sonunda Yakındoğu'ya Pers Ahamenidler hükmediyordu. Keyhüsrev (Cyrus) 556'da kral olur ve Kombyse'in, 522'de imparatorluğu en geniş haline getirir. Herodot'tan bilmekteyiz ki Darius, imparatorluğunu 20 satraplığa bölmüştür ve Behistun yazılarından, bastırdığı isyanların tarihlerini öğrenmekteyiz.

Eski Acem dilinde, üç yerel şivede **Armina** ülkesi ve **Arminiya** halkı diye yazılır. Bu da Urartu'nun[46] zamanla Ermeni'ye dönüşümünü göstermektedir. Dicle 13 satrap ve 9 arasında sınır teşkil eder (9 doğu Toros'tur). Pers İmparatorluğu resmî dili Aramca'dır. Bu aynı zamanda eski İsrail krallığı dilidir. İbranice, edebi ve dinî ayin dili olarak kalmıştır. Demek ki bu İsa'nın ve havarilerinin, aynı zamanda hahamların da dilidir.

Ahamenid İmparatorluğu Büyük İskender'in savaşları ile son bulur. O, Hindistan'a kadar bir imparatorluk kurdu. İskender, Nsibin'den geçer, Ninova'yı 331'de işgal eder ama Nsibin kuzeydeki araziyi, Mardin dağlarını Büyük Ermenistan krallığına bırakır.

İskender'in ölümünde Ön Asya güneyi ve Suriye, Selefkoslara ait olur. Bu krallık ve Ermenistan'ın sınırı (bu

46 Claude Mutafian ve Eric Van Lauure, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris, Autrement, 2001, s. 20.

birinciye bağlı idi) Nsibin'in kuzeyinden geçer. 250 yılına doğru Mardin surlarını inşa edenler de herhalde oranın Ermeni krallarıdır. Selefkoslar İ.Ö. 100 yılı başlarında yok olurlar. Roma baskısından ve Ermenistan Partlar savaşlarından yıkılırlar. Partlar Pers'e yerleşirler. Roma'ya direnmek için Pontus kralı Mithridat, Ermeni kralı Tigran ile birleşir. Tigran'ın krallığı İ.Ö. 70'de Akdeniz'den Hazar Denizi'ne uzanır. Bu büyük Ermeni İmparatorluğu'nun başkenti Tigranakert'dir. Doğu Toros'da Dicle'nin kuzeyinde, Amid -Diyarbakır- doğusunda bir kent.

Roma ve Ermenistan savaşları İ.Ö. 66'da biter. Tigran, Pompeus'a teslim olur ama, yayılımdan önceki sınırlarına çekilir ve ülkesini korur. Partlar kuvvetlenmiştir. İ.S. 100'de küçük Part krallıkları Ermenistan sınırlarında ortaya çıkarlar. Adiyabenos'tan[47] bir kral soyu Museviliği kabul etmişlerdir ve Nsibin'i işgal ederler. Sınırları kuzeydoğuda Dicle'yi, kuzeyde Amid takip eder. Ozervan[48] daha batıda (başkent Edessa, yani Urfa'dır) Arap ülkesi ile bağlantılıdır. Roma koruyuculuğu yukarı Mezopotamya'dan Osrohone ülkesine, batı Adiyabenos'a Nsibin'den Amid'e yayılır.[49]

Bu siyasi çerçevede Roma ve Pers arasında yukarı Mezopotamya *İncil*'le tanışır. Bu tarihten itibaren artık bu tarihi anlamak için, öykü merkezi devletler ve halklar değil ama Hıristiyanlıktır ki bu bölgenin dinî coğrafyasını belirler.

47 Erbil ve çevresine Batı dillerinde verilen addır. Süryanice adı **Ḫaḏyab**'dır. (*Ed.*)

48 Ozervan Krallığı: Roma döneminde Abgarlar'ın Urhoy/Urfa ve çevresi krallığı. (*Ed.*)

49 Claude Mutafian ve Eric Van Lauure, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris, Autrement, 2001, s. 30-33.

Bölüm 2

YUKARI MEZOPOTAMYA'DA HIRİSTİYANLIK

A. 5. yy.'da Dinde Büyük Heterodoksi

İsa'nın öğretisi doğuda hızla, Akdeniz'den Roma İmparatorluğu sınırlarına kadar yayılır. Böylece yeni inanışa bireyler, aileler, aşiretler, halklar, uluslar katılırlar. İbraniler, Elenler, Araplar, Asurlar, Medler, Partlar gibi çok farklı millletlere ulaşır. İmparatorluklar yıkılmış, halklar, istilalar, iç göçlerle dağılmışlardı. Dinler, bazı sınırları yasal olarak geçer, benimsenir, bazen de engellenir, hatta inananlar eziyete tabi tutulurlar.

Hıristiyanlık bu topraklarda manastır düzeni [ruhbanlık] hiyerarşisiyle kök saldı. Burada hiyerarşi dogmadan önce gelir. Hıristiyanlığın kabul edildiği ilk doğu metropolü Antakya'dır. Orada ilk kez İbrani olmayanlara kucak açılır ve İsa'nın havarilerine Hıristiyan denir.

Burada aynı zamanda, 5. yy. sonunda kurulan ve gelişen bir ilahiyat Okulu'nda Hıristiyan kilisesinin en ünlü din adamları yetişir. Bu okul Hellenizm'i savunan İskenderiye okuluna karşıdır. Hıristiyanlığı kabul eden ilk küçük bağımsız krallık, Roma'nın 2. yy.'dan beri uyruğu ve Mezopotamya'da Fırat'ın ötesinde bir süre yayılmış olan Osrohone'dir. Ortadoğu'da Hıristiyanlığı tanıtmak amacıyla Havari Aziz Tuma tarafından görevlendirilen 72 öğrenciden

biri olan [Adday] bu bölgeye yeni dini getirir.

Kral Apkar 206'da[50] Hıristiyan olur. Urfa Hıristiyanlığı tarihte en eski Hıristiyan dini kurumlara sahip olmakla övünebilir.[51] Mezopotamya ve Suriye'deki Hıristiyan toplulukların dili Urfa Aramcası'ydı. Süryaniler bu adla anılıyordu.

224 yılında, Pers ülkesinin (Arsakidler) hanedanı, Sasani bir prens tarafından devrilir. Partlar[52] ve Selefkoslar ilişkisiyle Ahamenidler'in mirasçısı olduğunu iddia eder. Ermeni Krallığı, Pers Sasaniler döneminde, yerine göre güçlü veya gevşek bağlarla bağlıdır. Aynı zamanda Roma ile ilişkilerini korur. 4. yy. başında Ermeni Kralı III. Dırtad Hıristiyanlığı kabul eder. Resmî din olarak zorunlu kılar, çoktanrılığın izlerini yok eder. Partlar'dan Aydınlatıcı Grigor (Krikor Lusavoriç) ilk katolikos (patrik) olur.

Böylece kilise krallıkla, ulusla, halkla[53] birleşir, kavramlar birbiri içinde erir. 313'de imzalanan Milano Sözleşmesi ile

---

50 Hıristiyanlık Urfa'da Kral V. Apkar döneminde kabul edildi. Hıristiyanlığı ilk kabul eden imparator II. Dikran'ın yeğeni olan Ermeni Kralı ve aynı zamanda Ermeni Havari Kilisesi tarafından aziz ilan edilen Arşam'ın oğlu Kral Apkar V'in adı Ermeni kiliselere verilmiş, Ermeni ailelere soyadı ve çocuklara ad olarak verilmiştir. Bu gelenek günümüze kadar sürer. Bugün Ermenistan'ın banknotu üzerinde bir yüzü Mkrdum Hovnatanyan'ın 1836 tarihli kutsal resmi esas alınarak hazırlanmış olup banknotun diğer yüzünde İsa Mesih'in havarilerinden Tateos'un, üzerinde Mesih'in sureti olan resmi Kral Apkar'a sunması ve kralın iyileşmesi yer almaktadır. (*Ed.*)

51 Claude Selis, *Les Syriens orthodoxes et catholiques*, Bruxelles Brespols, 1988, s. 22.

52 Bkz., Claude Mutafian ve Eric Van Lauure, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris, Autrement, 2001, s. 34.

53 5. yy. başında Ermenistan, Sasani İmparatorluğu sınırlarına dahilken, kralın ve katolikosun emri üzerine Mesrop Maşdots adında bir ruhban Ermeni alfabesini oluşturur. Bu buluş Ermeni kültürünü ve dinini korumuş, geliştirmiş ve ona kimlik kazandırmıştır.

Konstantin Hıristiyanlara anlayış gösterir, ancak imparatorlukta Hıristiyanlığın devletin resmî dini olması 4. yy. sonunda Teodosius devrinde gerçekleşir. Bu imparator tahta geçtiği yıllarda vaftiz edilmişti. O dönemde imparatorluk iki bağımsız devlet şekline gelmişti. Kostantinopel Doğu Roma İmparatorluğu başkenti olmuştu. Bu imparatorluk çok geçmeden "Bizans" diye adlandırılacaktı ve 7. yy.'a kadar doğuda Pers Sasanilerle devamlı mücadele, savaş halinde olacaktı.

Bu iki devletin sınırı Nsibin'in batısından geçer ve bu yıllar boyunca hiç değişmez. Amid, Kostantin döneminde tahkim edilmiş, Doğu Roma'nın en ileri kalesidir. Tur Abdin ise iki imparatorluk arasında güney, batı, kuzey, doğu yönünde bir çizgi ile paylaştırılmıştır. Bu çizgi Dara'dan başlar (Mardin'in güneyi), platonun alçak kısmını izler ve Dicle'ye kuzeyde karışır. Nsibin ve gelecekteki Cezire'yi Pers ülkesinde bırakır. Mardin Platoları ve Dara Platosu, Mezopotamya Çölü ve Sincar, Pers'tedir, Mardin kenti Dara kenti ve Tur Abdin, Roma sınırlarına dahildir.[54]

Bu Doğu Roma'da, farklılıklar sadece etnik ve dinî değil ama aynı zamanda dilseldir de. Yönetimin dili Latince, kiliselerin ve kentlerdeki entelektüellerin dili Yunanca'dır, ama Aramca ve onun değişik şiveleri ülkenin başlıca dilidir. Urfa Aramca'sının bir türevi olan Süryanice Suriye'den Mezopotamya'ya kadar 4. yy.'da Doğu Hıristiyanları'nın ortak dilidir. Bu politik çerçevede ve kültür ortamında 4. yy.'dan

54 Hans Hollerwerger, *Lebendiges Kulturerbe*, (Yaşayan kültür mirası) Linz, Freunde des Turabdin, 1999. (Almanca, Türkçe ve İngilizce text) Mar Gabriyel manastırı, Kfarbe yakınında, 350 yılına doğru inşa edilmiştir. Nsibin'in kuşatmasından sonra, Mardin Kalesi muhasarası sırasında 351'de, 350'deki Pers saldırından sonra; Tur Abdin şatosuna çekilmiş olan Romalı askerler Mar Gabriyel Manastırındaki ruhbanlara etkili duaları için şükranlarını sundular.

itibaren Hıristiyan kilisesinden kopmalar zincirleme olarak başlar ve birbirine bağlanır.

İlahiyat [konusunda] düşünce ayrılıkları ve tartışma ortamları ilk Hıristiyan metropollerinde patrikleri karşı karşıya getirmekteydi. Antakya'da Yunan kültürü hocaları *İncil*'in çok ince ve derinlemesine yorumuna yaşamlarını adamaktaydılar. Lucien Septante'nin[55] incelemesini yayınlar ama öğrencileri bu çalışmayı abartma düzeyine getirirler. İskenderiye'den bir ruhban, Ariyus, Lucien'e dayanarak İsa'nın Tanrı kişiliğini reddeder, İskenderiye'de geliştirilen (pseudo-Hıristiyan gnostikliği) teze göre ölümsüz varlık sadece Baba (Tanrı)'dır. İsa ise Baba'nın konuşan (Söz'ü) görüntüsüdür.

Kutsal Ruh, Söz'ün yaratıcısıdır. İşte bu (kutsal üçleme) sorunu halletmek için 325'de Konstantin, İznik'te ilk ekümenik konsili toplar. Orada Katolik yapının temeli belirlenir. "Kutsal üçlemede birliğin" tanımı yapılır ve kesin bir belirleme ile üçleme kutsallığı saptar. Ancak konsil "bedene sahip olma" dogması konusunda belirsiz kalır. Bu da birçok yoruma ve İsa konusundaki tartışmalara yol açar. 5. yy.'daki Diyofizit (çift doğa), monofizit (tek doğa) kavramı tartışmaları, Ariyus'un tuttuğu düşünün yankılarıdır.

Aslında din tartışmaları İskenderiye ve Antakya patriklerinin anlaşmazlığından başlar. Konu ise Konstantinopel[56]

---

55 İsa'dan III yüzyıl önce, İskenderiye'de, II. Ptoléme'nin emri üzerine, 72 İbrani tercüman tarafından *Tevrat*'ın Yunanca çevirisi gerçekleştirildi. Kısaltma olarak 72 çevirmene atfen *Septante* denir.

56 Antakya ve İskenderiye arasındaki rekabet Hıristiyanlığın ilk yıllarına dayanır. İznik Konsili İskenderiye lehine karar verip, patriklik merkezleri sıralamasında üstün saymıştı. Ama 381'de Konstantinopel piskoposluğu ilk sıraya yükselmişti. Yeni Roma eski Roma'ya benzer bir dinî yapılanma sıralaması istemekteydi. Bu tarihten beri iki merkez, Antakya ve İskenderiye arasında çekişme sürmektedir.

patriği seçimidir. 428 yılında İmparator Teodosius II, Antakyalı bir ruhbanı, başkent patriği olarak atar, adı Nastur'dur, hiçbir seçim onu belirlememiştir. Görevine başlar başlamaz düşün ayrılıklarını göz önünde bulundurarak bunları çözmek için İsa'nın doğası hakkında kararını verir. İsa çift doğalıdır. Biri, içinde Tanrısal Söz'ü barındıran İsa, diğeri de insan İsa'dır. Bu iki doğa arasında bir bağ vardır ama birleşme yoktur. Meryem, insan olan İsa'nın annesidir. Söz'ün değil. Meryem Ana, *antropotokos*'tur, *teotokos* değil. Yukarı Mısır manastırları ruhbanlarının haberdar ettiği İskenderiye patriği Kurillos Nastur ile polemiğe girer. Kendilerini ikisi karşılıklı rakip görürler hem Konstantinopel patriği ve hem de Antakya Kilisesi çıkışlı olmasından.

Papa Celestine onu şikâyet eder ve destek görür.[57] Savaş sahası genişler. Nastur ve imparator, Kurillos ve Papa karşı karşıya kalırlar. Teodosius acele Efes Konsili'ni toplar (431) Kurillos ilk gelir ve Antakya Patriği Yuẖanna gelmeden konsili başlatır. Henüz Antakya'dan ne piskoposlar ne de ilahiyatçılar gelmiştir.

Bir gün süren konsilde Nastur'u görevinden azlederler. Ama Antakya heyeti gelince bu sonuca itiraz eder. Uzun oturumlar, tartışmalarla geçen evrelerden sonra imparator görevi geri alır ve konsile uyar. Kurillos'un formülü şudur: "Söz'ün tek doğası vardır" kabul edilir. Kilisenin resmî doktrini olur; "Meryem Tanrı'nın anası" onaylanır. Nastur Konstantinopel'i terkeder. Bir sürgünden öbürüne giderken suçlanmasından birkaç yıl sonra ölür, ama doktrini

57 Roma, idari sorunlara öncelik vererek İskenderiye'den gelen dogmatik çözümlerle doktrin tartışmalarını halletmeyi tercih etmekteydi. Amedeé Thierry, *Nestorius et Eutychès. Les grandes hérésies du Ve siécle,* Paris Librarie academique Didier 1878, s. 47.

Urfa'da yayılır; daha sonra da Pers'ten Tello'lu[58] Yuẖanna öncülüğünde taraftar bulur.

Efes Konsili'ne göre İsa'nın çift doğasının birleşmesi tam açıklığa kavuşturulamamıştı. Bu da Kristoloji tartışmalarını yeniden canlandırdı. Kurillos'un partizanlarının taviz vermez tavrı, Hıristiyan birliğinde yeni bir çatlak oluşturdu. Konstantinopel'den bir ruhban Evtihi, Kurillos'un hayranı Nastur doktrinine karşı mücadelenin başını çeker. Kurillos'un formülünden çıkarak, aşırı uç bir doktrin geliştirir. İsa'nın insan kimliği ile tanrısallığının beraber olamayacağını savunur. Konstantinopel patriği Flavien bunu dinî mahkeme önünde açıklar. Evtihi İsa'da çift doğanın olduğunu reddeder. Flavien onu mahkûm eder ve o da Papaya müracaat eder. Ancak Papa'nın yine Nastur'a (karşı) tutumu sorunu çözemez.

499'da imparator Efes'te ikinci bir konsil oluşturma emri verir. İskenderiye patriği, Diyoskoros (Kurillos'un yerine gelen) konsili yönetmektedir. Gücüne güvenerek Evtihi'nin suçunu affeder. Flavien ise azledilir ve sürgün edilir. Papa Leon II "Efes eşkıyalığını" İmparator Teodosius huzurunda şikâyet eder. Ancak Teodosius düşüncesini değiştirmez. İmparatorun kaza ile ölümü olayların akışını değiştirir. Kadıköy'de yeni bir konsil toplanır 8 Ekim 451'de.

Leon'un benimsediği Antakya doktrini (çift doğa) formülü nihai olarak kabul edilir. İsa mükemmeldir. O hem Tanrı, hem gerçek insandır. Çift doğalıdır. Bu doğalar

---

58 Tel Mawzal'ın kısaltılmış şekli olan Tillo, Süryanice kökenli bir sözcük, günümüzdeki Viranşehir'in adı yakın zamana kadar Consnantina'dır. (*Ed.*)

biribirine karışmadan, değişmeden, bölünmeden, ayrılmadan.[59] Bu çift doğa formülü (Diyofizitizm) Evtihi'nin önerdiği tek doğa formülüne tercih edilir. İskenderiye ekolünün 431'de Efes'de ortaya koyduğu, Tanrıbilimsel formül Kadıköy Konsili'nde reddedilmiştir. Aslında bu (Kristolojik tartışmalar) Antakya ve İskenderiye'deki iki ilahiyat okulunun zıtlaşmasının yansımalarından başka bir şey değildir. Birçok maceralı safha sonrasında, Efes'ten itibaren Doğu Roma İmparatorluğu'ndan reddedilen (Nasturilik) Nsibin'e yerleşir ve daha sonra Pers İmparatorluğu'nun Hıristiyan doktrini olur. Aslında Persler Mazdacılık dininden vazgeçmez ama Bizans'ın kovduğu Hıristiyanlara hoşgörü ile yaklaşırlar.

Asurlar arasında bu doktrine sadık kalanlar ve inananlar çoğaldı. Bunlar Nasturi Heterodoksluğu öncesi Hıristiyanlığı benimsemiş ve Bizans'ın ulaşamayacağı Saliq-Qtisfon [Bağdat'a yakın, İkizkent] dinî merkezine bağlanmışlardı. Bu kilise merkezi daha sonra Sasani Kralı Şapur'dan zarar görür ve yandaşlarından bir kısmı Nsibin Okulu ilahiyatçılarına sığınırlar.

Nsibin'deki ilahiyatçıların kendileri de Urfa'ya sığınırlar.[60] Orada 5. yy.'da Nasturi doktrini ile tanışırlar. Nasturi Hıristiyanlığı kısa zamanda özerk hale gelir. Katolikosu seçer ve Pers kilisesinin bağımsızlığını ilan eder. Ancak Nasturiler'in tamamen ayrı bir kilise haline gelmesi, 498'de bir Nasturi Saliq ve Qtisfon başpiskoposluğu mertebesine

---

59 Joseph Hajjar, *Les Chrétiens uniates du Proche-Orient*, Paris, Sevil, 1962, s. 24.

60 Nsibin Okulu Aziz Afrem (306-373) tarafından Nasturilik ve Yakubilikten önce kurulmuştur. Nsibin, Pers tarafından işgal edilince (363) Urfa'ya sığınırlar. (*Ed.*)

seçilmesiyle Acem ve Bizans kiliseleri arasındaki kopuşu gerçekleştirir.

Ermeni kilisesi 451'de Kadıköy Konsili'ne katılmaz. Ermeni ordusu Pers ordusu ile Avarayr Ovasında çarpışmaktaydı. Konsilin sonuçlarını daha sonra öğrendiler. 6. yy.'da Ermeni Katolikosu 431'de Efes'te yargılanan Nasturilik doktrinini Kadıköy'deki doktrine yakın bulur. Dvin'de 6. yy.'ın ikinci yarısından beri bulunan Ermeni Katolikosluğu, 555'te Kadıköy Konsili'ni afaroz eder.

O tarihten beri Ermeni Kilisesi Havari [Gregoryen] ve başına buyruktur. 451'den 512'ye Monofizitler ve Kadıköy yanlıları arasındaki mücadele zorludur. 512'den 518'e Monofizitler İskenderiye ve Antakya patrikhanelerinin başlıca piskoposlarını kendi doktrinlerine inandırdılar. 519'da İmparator Jüstin Monofizitizmi yargılayınca Mısır'a sığındılar. 527'de Jüstin'in tahta çıkışı yeni umutlar doğurur ama, İmparatoriçe Teodora'nın[61] desteğine rağmen 536'da Monofizitizm yine yasaklanır. Yanlılarına tek çare kalır: Kendi hiyerarşilerini kurmak. İmparatoriçe Teodora iki ruhban atar. Teodor ve Yakub Baraday. Urfa metropoliti olan Baraday yeni Monofizit akıma adını verir. Suriye'den yayılan bu mezhep düşmanları tarafından Yakubiler olarak anılır.[62] Baraday tek başına hareket eder Antakya patriğinden

61 Urfalı Süryani bir ruhbanın kızı olduğu söylenen imparatoriçe Teodora için bkz., Atiya A.S., *Mezopotamya'da İlk Doğu-Batı Süryani Kiliseleri*, Nsibin Yayınevi, 1995, s. 18. (*Ed.*)

62 **"Burdë'ono"** Süryanice "yırtık elbiseli adam" demektir. (S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 14.). Yakup Baraday Suriye, Ön Asya ve Mezopotamya çevresini yıllarca dilenci kılığında gezmiş, bu şekilde Bizans takibinden kaçabilmişti. Bu lakap aynı zamanda imanın gerektirdiği maddi değerleri terketmeyi simgeleyebilir.

bağımsız olarak din adamlarını kutsar. Bu durum Yakubi Kilisesi'nin temelini atar.

Monofizitler Roma ve Bizans'tan tamamen ayrılırlar. Her kilise doğduğu ve büyüdüğü yerde demirli kalır.[63] Kıptiler Mısır'da, Gregoryenlar Ermenistan'da, Yakubiler Suriye'de, patriklik makamı Antakya'da. Bizans'ın reddettiği Yakubi Kilisesi Pers'e kadar yayılır ve orada Nasturilikle rekabet eder.

Yakubi manastır düzeni ruhbanlığı, Kıpti ruhbanlığından çıkmış ve önce Musul bölgesinde Mar Mattay Manastırı'nda, 6. yy.'dan itibaren bir Yakubi Metropolitliği'dir[64] ve Tur Abdin'e Mısır'dan[65] gelen Aziz Mar Awgin, Tur Abdin'de papazlığın kurucusu olarak yerleşmiştir. Hıristiyanlık önceleri, Ortodoks olsun, sapmalardan sonra mezhepler olsun, bir kentleşme olayıydı. Ancak piskoposlar taşraya gidince kasabalılara ve dağlılara dini anlatıyor ve topluluğa alıyorlardı. Böylece Nsibin çevresinde ve Tur Abdin'de kiliseler ve Yakubi manastırlar genellikle Şemsi [Ermeni] tapınakları üzerine inşa edilmişlerdi. Yakubi Kilisesi etkisini Bekaa Vadisi'nden Yukarı Mezopotamya'ya, Amid'den Mardin'e yayar. Tur Abdin'de ise himaye göreceği bir tapınak bulmuştur.

363'ten sonra, Tur Abdin, 2,5 yy. boyunca Doğu Roma İmparatorluğu'nun en doğu kalesiydi (Jülien'in Perslerle imzaladığı ünlü barış antlaşması). Jülien'in ölümünden sonra,

---

63 Joseph Hajjar, *Les Chrétiens uniates du Proche-Orient*, Paris, Sevil, 1962, s. 28.

64 4. yy.'da Matta adında bir ruhban bu manastırı kurar. 6. yy.'da Yakubi olur. Süryanice "Mar/Mar," "Sayın" ünvanı aziz ve üst ruhbanlar için kullanılır. Aynı sözcük aynı anlamda Nasturi ve Yakubiler'de de kullanılır. (*Ed.*)

65 Awgin 363'de öldü. Aziz Antun'un izleyicilerindendir.

Mezopotamya'da Dicle sınır oluşturmuştur.[66] Başlıca manastırlar, Doğu Roma topraklarında kalır ama kaleler sınırın her iki yanında da inşa edilirler. Demek ki Tur Abdin, Pers'in 613'deki istilasına kadar stratejik bir mevki olarak görülebilir. Orada yaşayanlar fanatik Bizans taraftarıdır. Bu ifade tarihçilerin şu düşüncesini doğrular: Monofizitlerin Hıristolojik tartışmaları Bizans'a karşı isyan niteliği taşımaz ve Süryanilerle Kıptileri imparatorluktan koparıp ayırma amacı gütmemektedirler. Bu kiliseler Doğu Roma İmparatorluğu'nu taşıdığı bir mesafe kabul etmekteydiler. 6. yy.'da Bizans ve Pers arasındaki savaş halkı etkilemez. Pers ordusu 696'da Dicle'yi geçer Dara'yı işgal eder, Ön Asya'yı, Mısır'ı alır. Monofizit kiliseler Bizans'a sadık kalırlar ama Nasturi korkusundan veya doğalarında bulunan bir adapte olma duyusundan duruma göre kendilerini kurtarma yolunu bulurlar.[67]

Böylece Arap istilası sırasında, Yakubi, Kıpti, Nasturi ve Ermenileri ayıran bölgelerle sıralanırlar. Perslerin 611'de Antakya'yı alması ile yeni bir grup oluşur: Bizans'a sadık Kadıköy Konsili yanlıları. Yakubiler onları Melkit olarak adlandırırdı (Süryanice "Malik", "kral" demektir). Bizans İmparatoruna sadakatlerinden dolayı. Bizanslılar ve Persler bu mücadelelerde yıpranırlar ve Arap istilasına zemin hazırlarlar.

---

66 Andrew Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier. The Early History of Turabdin*, [Dicle Sınırında. Ruhbanlar ve Manastırlar. Turabdin'in Erken Tarihi], Cambridge, Univer. of. Cambridge Oriental Publication 1990, s. 265. S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 18.

67 Joseph Hajjar, *Les Chrétiens uniates du Proche-Orient*, Paris, Sevil, 1962, s. 58.

Kadıköy yanlısı Hıristiyanlık ve Monofizitlik Bizans sınırındaki Arap aşiretleri arasında çok yayılmıştı. Hıristiyanlık ayrıca çölün içine kadar büyük vahalarda da tanındı. Bu da Arapların, doğu Hıristiyanlarına karşı olan tutumlarını açıklamaktadır. Yeni İslam inanışında (cihat) çoktanrılı dinlerle amansızca mücadele etmekteydi, ancak kitabı olan uluslara (İbraniler ve Hıristiyanlar) bir bedel (dhimma, zımmi) ödemek koşulu ile himayelerini sağlayıp yaşam imkânı vermekteydiler. Böylece İslam toprağında yeni bir kategori doğar. "Dhimmi"ler kendi imanlarına sadık ama anlaşma ile bağlı olanlar. Eğer anlaşmayı bozarlarsa Dhimmi'ler isyancılara layık görülen cezalarla bastırılacaklardı.

B. Arap, Türk ve Moğol Hâkimiyetinde Diyofizit ve Monofizit Kiliseler

Araplar Sasani Krallığını yıktığında, Pers hâkimiyeti, ayrılıkçı (Diyofizit ve Monofizit) kiliseleri üzerine yönelir. Müslüman hâkimiyetinin ilk yüzyılları bu kiliseler için olumlu dönemlerdir.[68] Yeni statüleri onlara eksik olan açılma imkânını sağlamaktaydı. Her ne kadar kişi başına verdikleri vergi, onları yerel memurların denetimine zorunlu kılsa da, bazı Hıristiyanlar'dan eziyet görse de, diğerleri halifenin sarayına girebilmekteydiler. Bu yeni siyasal kimlik, yaşama güçlerini canlandırmıştı. Değişken bir ortama uyum sağlayarak günü gününe yaşamaktaydılar. Nasturi Kilisesi en uygun koşullara sahip olmuştu.

Saraydaki Nasturi doktorlar Hıristiyan hiyerarşi ve

68 Tam tersine, imparatorluktan koptuğu halde Arap akımına direnebilen Melkit Kilisesi, Kadıköy Konsili yanlıları kilisesinin kalıntısı olarak üç patrikliğin görüşlerini (Antakya, İskenderiye ve Kudüs) Arap toprağında muhafaza eder, ama gölgede kalır.

Müslüman ileri gelenleri arasında bağlantıyı sağlamaktaydılar. Bu kilise, misyonerce gelişimini Abbasi halifeliği sırasında pekiştirir. Başkentleri olan Bağdat'ta katolikos Timoteus I merkezini kurar. 8. yy. sonunda *İncil*'i tanıttığı alan, orta Arabistan'dan Çin'e Orta Asya'dan geçer. Oradaki Türk aşiretlerine Hıristiyanlığı öğretip bu yayılımı da manastırlar kurarak sağlamlaştırmıştır. Yakubiler ise Kadıköy yanlısı görevi sürdürürler.

7. yy.'da Bizans toprağında da Arap yayılımı başlar. Antakya 635'de, Amid 639'da, Urfa 640'da ele geçirilmişti. Yakubiler Suriye'nin kuzeyinde ve Yukarı Mezopotamya'da Bizans manastırlarının çevresinde yoğunlaşmaktaydılar. Buraları gelişim merkezleri olup Hellenistik miraslarını böylece korumaktaydılar.

Der[69] Zafaran Manastırı Mardin'in 3 km. doğusundadır. Adını sarı safran renkli taşından alır. Zafaran Manastırı'nın ilk kuruluşu Ermeni Şemsi mabedi olarak yapılmıştır.[70] 793'de [1293 olacak (*Ed.*)][71] satın alınarak Yakubi Süryani

69 Der kelimesi Ermenice, rahip, papaz, patrik demektir.

70 Daha sonra terk edilmiş ve 1125'te tekrar inşa edilmiştir.

71 1293'te Der-Zafaran Manastırı Metruk haldeydi ve kışları Kürt köylüler ve çobanlar tarafından kullanılıyordu. Yakubilerin Manastırı 1293'te Kürtlerden satın aldıkları sanılmaktadır. 1360'larda Manastır 60 yıl kadar terk edilerek boş kalmış daha sonra tamir edilerek Yakubi merkezi haline getirilmiştir. 1870'lerde manastırın 2. kat ve ilaveleri ünlü Ermeni mimarbaşı Sarkis Lole Giso [Levon] tarafından yapılmış ve Manastıra bugünkü ihtişamını kazandırmıştır. Manastırın içinde bir Bizans kilisesi 2 güneşe tapan Şemsi [Arevortik] Ermeni mabetleri vardır. Biri manastırın bodrumunda diğeri patriklerin mezarlarının bulunduğu yerdedir. Tavanda Ermeni Şemsilere ait semboller (zehirli yılan) günümüze kadar gelmiştir. Der-Zafaran manastırındaki kiliselerin sunakları Doğuya bakmaktadır. Kilise sunaklarının Doğuya bakması bir Ermeni geleneğidir. Manastırdaki Bizans kilisesine ait Yunanca yazılar günümüzde de mevcuttur. (*Ed.*)

manastırına dönüştürülmüştür. 8. yy.'da Mardin'de yapılan Yakubi Sinodu Antakya patriğinin ve Doğu bölgesindeki temsilcisi Mafriyen'in[72] yasal haklarını belirlemiştir. Geniş bir idari özerkliğe sahiptiler.

11. yy. başlarında Bizans'ın tekrar Kuzey Suriye'yi ele geçirmesi, Bizans'ın en parlak döneminde, Yakubi Kilisesi'ni ulaşılması güç Amid ve Mardin bölgelerine sıkıştırır. Tur Abdin Platosu, onun merkezi ve sığınağı haline gelir. Yakubiler, zamanla Arapça'yı benimserler, Süryanice devamlı gerilemektedir ve birçoğu da İslam dinini kabul eder. 1034'te Yakubi patrikliği Antakya, Bizans'a geçince Amid'e yerleşir.

Ermenistan Arap hâkimiyeti altında feodal yapısını korur. Ermenistan'ın batı kısmı Bizans kalır ve bölgelere ayrılır. Arap toprağı olan Ermenistan kısmı ise valilere bağlıdır. 9. yy.'ın ikinci yarısında halifelik zayıflar. Bizans baskısına direnmek için Araplar 428'de Sasanilerin yok ettiği Ermenistan'ı Bağdatlı prensler himayesinde toparlamaya, güçlendirmeye çalışmaktaydılar. Bizans'ın tekrar istilası 10. yy.'da başlar ve Türk akınları[73] başlarken Ermenistan'ı yanlış politika uygulayarak yavaş yavaş ele geçirir ve doğal bir kale görevini gören bu devleti alır.

9. yy.'ın ikinci yarısı Ortadoğu'nun siyasi ve dinî görünümünü değiştiren üç önemli olayla anılır.

---

72 Mafriyen sözcüğü Yunanca, patrikten hemen önce gelen Bölgesel Patrik için kullanıldı. (*Ed.*)

Yakubilere Mafriyenlik statüsü İmparator Jüstinyen (527-565) döneminde Ahudéméh'e (559-575), patriklik statüsü ise sultan Abdülmecid tarafından 1871 yılında Ignatius Pierre (1871-94) döneminde İstanbul Ermeni patriğinin oluru ve onayı ile verilmiştir. [Ed]

73 Bkz., Claude Mutafian ve Eric Van Lauure, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris, Autrement, 2001, s. 48.

1- Büyük Doğu sapmacılığı 1054'te Bizans'ı Roma'dan ayırır.

2- Malazgirt'te 1071 Bizans yenilgisi Ön Asya'yı Selçuklu Türkler'ine teslim eder. 1085'de Amid'i alırlar.

3- Papa, Bizans'ın ümitsizlikle yaptığı yardım isteği üzerine 1054'te bölünmüş Hıristiyanlığı birleştirmek ve Hıristiyan şövalyelerin savaş isteklerini başka yöne çevirmek için bir haçlı seferi başlatır.

Haçlı seferleri, bir fetih savaşı halini alır ve Bizans için felakete döner. Kostantinopel Haçlılar tarafından 1204'te talan edilir. Haçlılar Hıristiyan kiliselerini birleştireceklerini iddia ederler, sadece Elen olanları değil ama (tüm Heterodoks) kiliseleri feodal bir yapıda toplayacaklardı.

İlk misyonerler 12. yy.'da gelirler. Kuzey Lübnan'ın dağlarındaki merkezine yüzyıllardır çekilmiş yaşayan Maruni Kilisesi'ni bulurlar. 1182'de itirazsız Roma'ya bağlanır.

Yakubi Kilisesi, Haçlılarla direkt temasa Urfa, Antakya ve Kudüs'te geçer ama yandaşlarının yarısından fazlası Mezopotamya'da Selçuklu hükmü altındadır. Yakubiler'in fark ettiğine göre dinî prensipleri Müslümanlarca, Franklardan daha iyi korunmaktadır. Ancak, Roma ile yakınlaşma Süryani patrik Mihayel (1166-1199) zamanında oluşmaya başlar. Bunun merkezi bazen Mardin'de bazen Zafaran Manastırı'ndadır ve patrik Antakya'da bir süre kalmaktadır. Ama bu yakınlaşma geçicidir. Moğol istilası kuvvetler dengesini tekrar altüst eder. 1252'de Süryani edebiyatının en önemli simalarından biri olan [Grigoriyos Yuhanun] Bar-'Ebroyo[74] (İbrani oğlu) Moğollarla tanışmaya gider. Babası

74 Diğer adı Ebu El Farac'dır, (1264-1286) Eseri Türkçeya çevrilmiştir: Abul'l Farac Tarihi 2 cilt, Çev. Ernest A. Wallis Budge- Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, 1999. (*Ed.*)

İbrani bir doktordu ve dinini değiştirdi. Yakubi Kilisesi'nin mafiryanı idi.

Daha sonra Nasturi patrik Mar Yab-Alaha III ile dostane ilişkiler kurar ve kilisesini Latinlere karşı yönlendirir. Yakubi Patrik İğnatiyos III Mardin'de oturmaktadır, ama yeminini Roma'da yapmıştır. Buna rağmen kilisenin özerk olmasını istemekteydi. Papa reddedince, patrik 1245'te Roma ile bağlarını koparır. Nasturi kilisesi, Haçlı istilası dışında kalmıştır. 1236'da katolikos, Dominikan bir papaz aracılığı ile Roma bağlantısını kurmuştu. Ancak Roma'nın taviz vermez tutumunu Nasturiler'in reddetmesi nedeni ile ilişkiler kesilmişti. Moğolların gelişi Nasturilere yeni bir güç katar. Hakikaten 1206'da Doğu Moğolistan'da Nayman aşireti Nasturiliğe geçti. Moğol komutan Hulagu'nun eşi[75] de Nasturi'ydi. 1258'de Bağdat'ı alınca son Abbasi halifesi öldürülür ve sarayı katolikos Makixa'ya[76] verilir. O da orayı bir kiliseye dönüştürür.

Moğol asıllı bir Nasturi din adamı olan Mar Yab Alaha III 1281'de *Saliq*'de katolikosluk mertebesine seçilerek, "Tüm doğunun katolikos patriği" sıfatını taşır. Yavaş yavaş Nasturi katolikosu "Babil Patriği" olarak anılmaya başlar ama merkez 'Mar Ağa' İran'dadır. 1304'te Yab Alaha III Mar Ağa'dan Papa Benoit XI'e son bir birleşme çağrısı yapar, ama sonuç alınamaz. Nasturi kilisesi, tüm Hıristiyanlık dünyasından, onunla bağlarını koparır. Hakikaten 13. yy. sonunda Nasturi kilisesi Asya'da yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başlar zira yandaşları İslam'a geçerler. Moğol İlhanlılar'ının çevresinde eziyet görürler. Erbil'de Hıristiyanlar katledilir. 15. yy.'ın başlarında Timurlenk,

75 Adı Dokuz Hatun'dur. (*Ed.*)

76 Makixa II, 1257-1265. (*Ed.*)

imparatorluğundaki son Hıristiyan izlerini de yok eder. Nasturilik nihayet, Hakkâri'ye Van Gölü güneyine ve Urmiye Gölü batısındaki platoya sığınır. Bu bölgedeki Kürt aşiretleri ile yakın temastadır. Heterodosks kiliselerin Roma ile birleşme sorunu; "birliği," demek ki Haçlılar'dan beri mevcuttur.

Ancak papalığın taviz vermez tutumu, 1215'de[77] IV. Latran Konsili'nde ifade edildiği gibi, bu kiliseler için caydırıcı bir etki taşır. Roma'nın mecbur etmek istediği bir kökten Latinleştirme politikası vardır. Haçlı seferlerinin feodal din adamlarına doğu hiyerarşisini dayatır.

Kilikya Ermeni Krallığı 1198'de kurulup aynı zamanda Germen İmparatorluğu'na ve Roma Kilisesi'ne bağlılığını iddia ederken Moğollarla da politik pazarlık yapmaktaydı. Ama İlhanlı Kazan'ın 1295'de İslam'a dönmesi ile Ermeni-Moğol ittifakının sonu gelir ve krallık 1375'de yıkılır. Haçlı seferleri bozguna uğrar. Konstantinopel Latin İmparatorluğu 1261'de çöker ve son kale Akralı Aziz Yuḫanna 1291'de düşer.

1439'da Floransa Konsili'nde Bizans ve Roma arasında bir anlaşma imzalanır. Amaç Konstantinopel'i kurtarmaktır. Anlaşma Doğu Kiliseleri tarafından onaylanır. Gölgede, Arap hâkimiyetinde kalan Melkitler 1439'daki birleşmeye güvenir.

Ermeni kilisesi de imzalar, Urfa Yakubi başpiskoposu Abdallah da patriği tarafından Floransa'ya yollanır. Ancak batı Hıristiyanları Bizans ve Konstantinopel ile ilgili değillerdir ve 1453'de Osmanlılar burayı alır. Bu birleşmelerden sonuç alınmaz.

77 4. Latran Konsili, Katarları ve Vandalları mahkûm eder. Musevilere karşı yasalar koyar ve taviz vermez bir tutum sergiler.

C. Yukarı Mezopotamya'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar (640-1514)

Bu küresel, basitleştirilmiş ama karmaşık tarihte imparatorluklar yıkılır ve yükselirler; bölgesel bir tarihte, belki bir yönde sınırlı olarak daha detaylı, daha belirgin bir şekilde, sanki bir haritadan kesilmiş bir karenin büyütülmesi gibi öne çıkan şeyler olur.

Dağlık bölgelerde Arap istilası (az barışçı) bir şekilde gerçekleşti. Mardin'de Araplar Hıristiyanları katledip kalanları da zorla Müslümanlaştırırlar. 833'de Dara, Nsibin, Amid, Resulayn'daki [Ceylanpınar] Hıristiyan ileri gelenler öldürülür. 868'de ülke "Hamdani" prensleri egemenliğine geçer. Bu hanedanlık güçlüdür, 944'te Cizre'den Halep'e kadar olan toprakları ele geçirir. Bağdat Halifesinin yolladığı bu prens Mardin yöresine yerleşir. Ordusuna kalenin eteğinde karargâh kurar. Bu hanedan yok olunca (10. yy. sonu) Mervani Kürtleri Yukarı Mezopotamya'da hâkim olurlar.

Amid bölgesinde yerleşip Bizans'tan Urfa'yı alırlar, daha sonra yine kaybederler. 1036'da küçük Sasun krallığı Ermenilerinin Müslüman hacılara saldırması üzerine Mervani Emiri onlarla anlaşır.[78]

Mervaniler de sıraları gelince, Türk Selçukluları tarih sahnesine girince, 1095'de yıkılırlar. Selçukluların Artuk hanedanı, Mardin'e yerleşir (Orada Ermeni piskoposluğu vardı). Daha sonra da Miyafarikin'e [Silvan] yayılırlar. 12. yy.'da bu krallığın sınırları Harput'tan Mardin'e uzanır. İlk Artukoğulları çevredeki ahaliyi Müslümanlaştırır,

78 Bkz., Claude Mutafian ve Eric Van Lauure, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris, Autrement, 2001, s. 50.

okullar ve camiler inşa eder.[79] 12. yy.'ın sonunda Artuklu kralı en önemli Yakubi binasına (40 Şehitler Kilisesi'ne) el koyar ve Yakubi merkezi camiye bağlanır.[80]

Artukoğulları -Batı'daki Rum Selçukluları saltanatı- Güney'deki Eyyübiler (Mısır'dan Van Gölü'ne kadar olan bölge hâkimiyetlerinde) arasında bağımsızlıklarını korurlar. Moğolların gelişi, güçlerini yok etmez ama azaltır. Moğol İlhanlıları eyaletlere ayrılmışlardır. Artuklular da bir eyalette Moğollara bağlı olarak yaşarlar. 12. yy.'da, bu Müslüman hanedanlar Yukarı Mezopotamya'da, Artukoğulları Mardin'de, Eyyübiler Hısın-Kifo'da (Hasankeyf) yerleşip yaşarlar.

Timurlenk, Mardin'e 1393'de gelir. Kente saldırır, yıkar ve Kral İsa'nın sığındığı kaleyi almaya boşuna çabalar, başaramaz, kentin surlarını yıktırır. Camileri, evleri, hamamları yerle bir eder. 1410'da Karakoyunlular Artukoğulları hanedanını yıkar.[81] 15. yy.'ın ortasında Karakoyunlular daha doğuya hareket ederler. Rakip Akkoyunlular hanedanı ile yapılan savaşlar sonucunda Akkoyunlular Mardin'i işgal ederler.[82] Akkoyunlular bu tarihten itibaren Anadolu'nun

---

79 Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel-Suha Ünsal, *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul Tarih Vakfı, 2001, (Artukoğulları ve Başkentleri, Mardin Bölümü) s. 85-106; İ. Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], Artuklu devleti (1095-1424), s. 10-11.

80 Muhtemelen Şehidiye Camisinden söz edilmektedir ki Şehidiye Camisinin Yakubi ibadethanesinin üzerine yapıldığına dair bir kaynakyoktur. Kaynaklar Caminin fütühat gereği olarak yapıldığını işaret etmektedir. 1915 yılında ünlü mimarbaşı Sarkis Lole minaresini yeniden inşa eder. Minarenin ayırıcı özelliği vardır. Çıkış ve iniş merdivenleri ayrıdır. Bu özellikte bir diğer Cami ise Edirne'de Sinan tarafından inşa edilmiştir.

81 Bu Türk asıllı hanedan bölgeye Moğollar tarafından yerleştirilir, daha sonra Timurlenk ile savaşır.

82 Bu beyliklerin bayrağında kara bir koyun veya ak bir koyun vardır.

doğusunda, Erzincan'dan Harran'a hüküm sürerler. Başkentlerini Amid'de kurarlar. Artık "Amid" "Diyarbakır" olmuştur.[83] Akkoyunlu hükümdarı Mardin'i yeni baştan inşa eder. Azerbaycan ve Tebriz'den gelen aileleri oraya yerleştirir. Camiler, çarşılar, hamamlar, evler yenilenir. Yeni okullar ve yeni camiler inşa edilir. Kral Hasan'ın yeğeni İbrahim Mardin'in 1468'den 1507'ye valisi olur.[84]

İranlı Safevilerin yenilgisinden sonra, Osmanlılar hakimiyet alanlarını Mardin'in ötesine Erbil ve Kerkük'e kadar yayarlar. Yukarı Mezopotamya'nın Osmanlı'ya katılması Selim I döneminde (1512-1515) kesinleşir. Diyarbakır, Mardin, Tur Abdin 400 yıl Osmanlı olacaklardır.

D. Osmanlı Hâkimiyetinde Yukarı Mezopotamya Hıristiyanları

1439'da Floransa Konsili'nde oluşturulmaya çalışılan birliklerin fazla ömrü olmadı. Kıptiler, Yakubiler ve Nasturiler kiliselerinin yönlerini değiştirmeden tekrar topluluklarına döndüler.

1453'de İstanbul'un Mehmet II tarafından alınması, Bizans İmparatorluğu'na bir son verir, ama bu Osmanlı İmparatorluğu genişlemesinde sadece bir aşamadır. Bu genişleme ancak 16. yy. başında durmuştur. Asya'da 1514

83 Karakoyunluların hâkimiyeti çok geniş bir bölgeye yayılır, Güney Kafkasya'dan Basra Körfezi'ne... Tebriz başkenttir. Bu iki beylik arasında Hısın-Kifo'daki küçük Eyyübi krallığı bulunur (Bkz., Claude Mutafian ve Eric Van Lauure, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris, Autrement, 2001, s. 8).

84 Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel-Suha Ünsal, *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul Tarih Vakfı, 2001, (Türk Asıllı Beylikler Bölümü) s. 106-111.

Çaldıran zaferi geçici de olsa İran Safevileri ile savaşlara son verip Osmanlı hükümranlığını vurgular. Babıâli'nin Hıristiyanlara karşı tutumu diğer Müslüman teokrasiler gibi (Arap, Selçuklu, Türkmen) olmuştur. Yerine ve durumuna göre uygulaması değişmekle birlikte, belli bir vergi ödemekle sağlanan bir ayrıcalık altında...

Osmanlı sisteminde Rum Kilisesi 1054'ten beri Roma'dan ayrılmış olup yasalar çerçevesinde patrikhanesine sahiptir, geniş bir idari özerklikle ve serbestçe dininin icaplarını yerine getirmektedir.

15. yy. sonundan önce İmparatorluk'taki Ermeniler bir patrik çevresinde toplanmış ve İstanbul'da Rum Kilisesi gibi onlar da patrikhane kurmuşlardır.

Bu tarihte, Ön Asya ve Yukarı Mezopotamya ve patriğin yetkisi bölgeler fethedildikçe genişler, çünkü fetih tamamlanmamıştır.[85] Sultan bu yetkileri Ortodoks olmayan kiliselere de vermektedir. Ancak bu iki kilise bu bağımlılıktan kurtulmaya çalışmaktadırlar. Ermeni Kilisesi bir ulusun kilisesidir. Merkezi 1441'den beri Eçmiyadzin'dedir. Bu kent önce İran, sonra Rus topraklarında kalacaktı. Eçmiyadzin'deki katolikos "tüm Ermenilerin katolikosu"dur. Ancak Osmanlı Ermenileri üzerinde, çok etkisi yoktur. Onları İstanbul patriği[86] temsil eder.

Ayrıca Ermeniler, imparatorluk içinde ve dışında da özel bir ekonomik pozisyona sahiptirler. Diğer Monofizit veya Nasturi toplulukları gibi bir bölgeye sıkışmamışlardır. Tüm Ön Asya ve Rumeli'de mevcutturlar ve varlıkları belirgindir.

---

85 Y. Ternon, s. 33-34.

86 Aslında Katolikos Grigor IX. Sis'te Kilikya'da kalmıştır. Onun yerine geçenler "Kilikya'nın Büyük Evi Katolikosu" olurlar. Dinî idarenin yetki yayılma alanı Kilikya'dan Kuzey Suriye'ye kadardır.

Ermeni Kilisesi gibi, Nasturi Kilisesi de İran ve Osmanlı topraklarında bölünmüş bulunmaktadır. Patriklik merkezi 14. yy.'da Musul'da iken, 15. yy.'da Cizre'ye geçer. Rabban-Hürmüz Manastırı (Musul yakınında) 16. yy.'da Diyarbakır'a, Salamas'a (Urmi) -İran'da Urmiye Gölü kıyısında- ve nihayet 17. yy.'da Hakkâri dağlarına yerleşir. Ancak bu makama sahip olan aşirete göre yine yer değiştirir. Nihayet "Koçanes" adlı küçük kentte Bervari'de Çölemerik [Hakkari] yakınında (Kürt emirinin merkezi) sabitlenir. Ve aynı zamanda patriklik bir aileye ait olur ve patrikten sonra yerine yeğenler veya kuzenler geçer.[87] 1552 yıllarında Roma'ya doğru bir açılma yaşanmıştır. Rabban-Hürmüz Manastırı'ndan Yuẖanna Sulaqa, Papa Jules III tarafından kutsanmış ama geri dönünce hapsedilip öldürülmüştür. Ona bağlı olanlar vardır ve Nasturiler 1675'e kadar bölünmüş halde kalırlar. Yakubi Kilisesi ise Tur Abdin dağlarına çekilir. Orada Türkmen, Arap, Kürt, Ezidi aşiretleri, arazilerini ufak ufak işgal ederler. Bu plato hakiki bir etnik mozaik haline gelir. Ancak genel eğilim Müslümanlaşma yönündedir.

Böylece köyler ve aşiretler karışıktır, hem Kürt, hem Yakubi[88] aileler vardır. Yakubi yerleşimin yaşama alanı gittikçe daralır, Müslüman baskısı yüzünden Yakubiler yavaş yavaş platonun batı kısmını terkederler ve Tur Abdin'e sığınırlar. Bu uzak ve başkentle bağlantısı olmayan bölgede Yakubiler, Ermeni patrikliği tarafından belli bir hor görülmeye maruz kalırlar. Ayrıca dil farklılığı sosyoekonomik

87 Patriklik makamına hak kazanmak için belli koşullar gerekmektedir. Örneğin geleceğin patriği hiç et yememiş olmalıydı, annesinin karnında bile (S. Rondot, *Chrétiens d'Orient*, s. 159).

88 M. Chevalier, *Les Montagnards du Hakkari et du Kurdistan septentrional*, 1985, s. 290.

durumun daha düşük olması (en azından İstanbul Ermeni burjuvazisiyle kıyaslanınca) da buna eklenir.[89] İslam baskısı ve Osmanlıların dinî yetkileri satışa çıkarması sonucu oluşan müdahalelerden Yakubiler Katolik ve Protestan misyonerler için bir av haline gelirler. Sadece patriklik makamı sabit kalır. Bu, 1293'den beri Zafaran Manastırı'dır. Bazı dönemler patriklik Diyarbakır'da idi.

1574'te Papa Grigor XIII'ün bir delegasyonu, Mar Behnam Manastırı (Musul güneyi) ruhbanlarına uğramış ve Roma bağlantısı kurmaya çalışmış. Ancak Patrik Na'mat-Allah'ın (yemini, inancı, isteği) kilisesini yönetememiştir. Papa bu Doğulu Heterodoks kiliselerine açılmaya çalışıp onları sinesine toplamak istemiştir.

Papa birleşme için hiçbir fırsatı ihmal etmez. Böylece 1582'de Gregoryen takvimin kabul edilişi ile tüm kiliselerle düzenli bir iletişim ağı kurulur. Aslında ilişkiler, önce Fransız diplomatlar tarafından yürütülmekteydi. Fransa ve Babıâli arasında imzalanan kapitülasyonlar 1553'ten itibaren Fransa'ya politik ve ticari imtiyazlar vermişti. Doğunun her köşesinde kurulan konsolosluklar Fransa'nın dinî himayesinde gelişmiş bir misyonerlik aktivitesi sürdürmeye temel teşkil etmekteydiler. Bu himaye Osmanlı İmparatorluğu'na yollanan tüm Katolik misyonerler için geçerliydi. İşte bu sıfatla 17. yy.'da Kapusenler gelir.

1- İmanı Yayma Derneği aracılığıyla (1622'de Grigor XV tarafından kuruldu).

2- Papaz Jozef du Tremblay, ünlü gri kardinalin yolladığı Cizvitler Lübnan'a yerleşirler.

---

89 Claude Selis, *Les Syriens orthodoxes et catholiques*, Bruxelles Brespols, 1988, s. 36.

3- Karmelitler (yalın ayaklılar) Mezopotamya'ya giderler.

4- Dominikanlar daha önceden Mezopotamya'ya gitmişlerdi.

Halep tüm bu misyonerlerin yayılım merkeziydi. Kentte her Doğu Kilisesi topluluğundan güçlü topluluklar mevcuttu. Misyonerler ekibi oraya yerleşir, tüm bu gruplar varken bir de Fransiskanlar gelirler.

1653'de François Picquet'in Halep Fransız Konsolosluğu'na gelmesi bu misyoner hareketini canlandırır. Maruni Kilisesi hemen Fransa himayesine girer. Konsolos Picquet ve Marunilerin birlikte hareketi ile Yakubi Kilisesi bölünür. 1656'da Mardinli bir Yakubi, Andıravos Ahican [Andırawos Axijan] katolikliğe geçmiştir. Süryani Katolik patriği olarak, Maruni patriği tarafından kutsanır. Patrik (Yakubi) İğnatiyos XXI Şam'un'un[90] ölümünde Halep misyonerleri onu yasal patrik olarak kabul ettirmek isterler. 1662'de Sultan'dan gelen bir fermana sahip olurlar.[91] Roma bu atamayı ancak 1662'de kabul eder. İlk Süryani Katolik Patriği Andıravos Ahican aynı yıl vefat eder. Fransız diplomasisinin desteklediği misyonerler patriklik merkezinin yeni başkanı olarak Petrus Şahbaddin'i (İğnatiyos Petrus) adı altında atamaya çalışırlar.

Zafaran Manastırı'nın Yakubi patriği İğnatiyos XXI. Abdülmesiẖ, Ermeni ve Rum hamilerinin aracılığı sayesinde yasal patrik olarak atanır, kabul edilir. Süryani Katolik

90 1455'ten itibaren -İğnatiyos IX- tüm Yakubi patrikler "İğnatiyos" adını rütbe olarak taşırlar.

91 Kiliselerin tercihlerini patrik veya piskopos seçer, sultan, ferman ile onaylar.

patrikliği Halep'te 1690'a kadar kalır. 1712'de bu sona erer. Ama 18. yy.'ın sonunda tekrar canlanır. Yakubiler bir hamle daha yapacaklardır. 1665'de Hindistan'ın Malabar'daki Nasturi topluluğu, Portekiz etkisi altında Roma'ya bağlanır, ama bir kısmı da Yakubi Kilisesi'ne geçer.

Misyoner hareketi sonucunda Nasturi Kilisesi'nin bir kısmı da Katolikliğe katılır. 1667'den itibaren önce Fransız Kapusenleri havarilik görevlerini yürütürler. Mr. François Picquet 1674'den itibaren Babil Havarilik Piskoposluğu'ndan sorumludur. Ona bu görevi (İmanı Yayma Derneği: Propaganda) vermiştir ve Diyarbakır'ın patriği Petrus için yüklü bir ücret ödeyerek onay fermanını alabilmiştir. Artık Keldani olarak anılan Roma'ya bağlanan Nasturiler'in yeni ruhani lideri 1685'de görevinden çekilir; ama patriklik makamına gelenler Katolikliğe sadık kalırlar. Yerine gelen Yusuf II, papa tarafından *Babil Kilisesi ve Keldani Ulusu Patriği* olarak kutsanır. Fermanla onaylanmasına rağmen Keldani Kilisesi'nin durumu 19. yy.'a kadar sağlam bir hale gelmez.

Keldani patriği önce Bağdat'a yerleşir, sonra Musul'a (19. yy.'ın ikinci yarısında) geçer. O Urmi Nasturileri Katolikliğe geçmekteydiler, ama hareket Hakkâri'ye ulaşmaz. Bu bölgeye 19. yy.'dan önce hiçbir batılı gezginci ulaşamamıştır. Roma, Ermenileri de Katolikliğe katmaya çalışmaktadır. Papalık önce Polonya ve Galiçya'daki diyasporada bazı başarılar elde eder. Osmanlı İmparatorluğu'nda "antikatolik düşünce" İstanbul patriği tarafından kişisel bir dava haline getirilir. Bu husumet 1706'da o derece şiddetlenir ki Fransa, Katolik olan Ermenilere eziyet eden Patrik Avedik'in görevinden alınmasına etki eder. Şöyle ki, onu korsanlar vasıtası ile kaçırtıp bir kalede hapsettirir. İşte bu zor atmosferde Katolik Ermeniler taciz

edilirken, papaz Sıvaslı Mehitar Venedik'e kaçar ve orada 1717'de Saint Lazar adasında Ermeni Katolik bir ruhani manastır kurar. 1740'da Halep'in Ermeni piskoposu Abraham Ardzivyan, Roma'ya bağlanır, Papa Benoit XIV onu, ilk Ermeni Katolik patriği olarak tanır. Böylece 18. yy.'ın ortasında tüm doğu kiliselerinin Roma'ya bağlı toplulukları oluşmuştur.

Bazıları yerel bölgede, hiyerarşiye rağmen ve tüm diğer topluluklardaki yanlılara rağmen ortaya çıkmış basit oluşumlardır. Keldani Kilisesi iki patrikliğe bölünmüştür, biri Musul'da (Dominikanlar'ın 1750'de Musul misyonunu devralması üzerine Dominikan himayesinde) diğeri de Diyarbakır'dadır. İkisi de aynı hakları iddia etmektedirler. Anlaşmazlık ancak 1830'da Musul Katolik Patriği Yuẖanna Hürmüz lehine çözülür, kilisesi artık Keldani Kilisesi adını taşıyacaktır ve rütbesi "Babil Patriğidir."

Aynı şekilde Süryani Katolik Kilisesi 1721 tarihinden beri patriksizdir ama Lübnan'da yeniden yapılanır. Mar Behnam ruhbanları tarafından desteklenen Mihayel Carve [Mixayel Jarwe], dört Yakubi piskoposla Roma Kilisesi'ne geçer. Onlar da onu Mardin Patriği olarak kabul ederler. Daha sonra 1797'de Pie VI tarafından patrik olarak kutsanır.

Ancak bu birleşen kilisenin Yakubi Patrikliği vasiliğinden ayrıldıktan sonra "Süryani Katolik Kilisesi" adını alması için 1830 yıllarını beklemeliyiz. Ruhani liderinin da "Antakya Patriği" sıfatı, merkeze bağlı olmanın prestijini taşır.[92] 1854'de Süryani Katolik patrikliği resmî merkezi

92 Hakikaten Roma'ya bağlı kiliselerde 3 Antakya patriği vardır. Çünkü Maruni ve Melkit kiliseleri ruhani başkanları da bu sıfatı taşır.

Mardin'dedir. Oraya 18. yy.'dan itibaren bir Kapusen ruhbanlar misyonu da yerleşmiştir.

Bağdat ve Musul'a yerleşmiş İran kökenli tüccar bir aileden gelen ve Mardinli bir Ermeni olan Melkun Tazbazyan (1654-1716) 1680 yılında Katolikliğe geçmişti. Roma'daki "Propaganda Koleji"nin de eski talebesiydi. Mardin'e gelip bir okul kurmak istedi. Ancak diğer Hıristiyan toplulukların saldırıları ile karşılaştı. 1685'de geri döner. 1708'de Mardin Katolik Piskoposu olarak tayin edilir, ama 1714'de görevine son verilir. İstanbul'a döner, orada iki kez tutuklanır. Hapiste Abraham Ardzivyan'la karşılaşır. Bu zat geleceğin Ermeni Katolik patriğidir.[93] 19. yy.'da Roma'ya bağlı Katoliklerin kesin ayrılması diplomatların himayesi sayesinde gerçekleşir. Bu şekilde diplomatlar Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na müdahalesini yasal kılacak bir bahane bulmuş oluyorlardı. Ancak bu olaya, Roma ile oluşturulan ilişkiler açısından yaklaşılmalı, daha geniş olan "Doğu Sorunu" açısından bakılmamalı.

İlk etapta 1830'dan 1862'ye birleşen kiliseler Roma'nın belirlediği bir çerçevede bir iç organizasyon kurmaya çalışırlar. Cizvit Benoit Planchet 1852 ve 1854'de Latinizasyonu tartışan iki konsile de (Keldani ve Süryani) başkanlık eder. Bu konsiller Pie IX (1846-1878 yıllarında papa) tarafından kontrol edilir. Yayınladığı *Reversurus* adlı bildirgede, Roma ile bağlantının tehlikeye girebileceği durumlar ve kararlar açıklanır. Ermeni Katolik Patrikliğinin statüsü yeni baştan elden geçer. Bundan böyle piskoposları kutsal merkez (Roma) seçecektir. Ruhbanlar ve laikler patrik seçimine katılmayacaklar ve göreve atanma Roma onayı ile gerçekleşecekti.

93 *Ermeni Hastanesi*, aylık dergi, Ocak 2001, sayı 615, s. 16-22.

"Propaganda" içinde "Doğu Ayin Düzeni Sorunu" adlı bir komisyonun kurulması kopma riskini daha da güçlendirdi. Pie IX'un radikal tutumu daha sonra Leon XIII devrinde biraz yumuşar ve kendisi merkeze bağlı politikayı biraz gevşeterek gerginleşen durumu düzeltir.

Ermeni Katolik ve Ermeni Gregoryenlar arasında da gerilim artmaktadır. 1828'de 20.000 Ermeni Katolik Fransa ajanı olmakla suçlanıp İstanbul'dan atılmışlardı. Fransız hükümeti itiraz edip 1829 Edirne Anlaşması ile Babıâli'nin Ermeni Katoliklere kendi topluluklarını oluşturma izni vermesini sağlar. Böylece Doğu Ayin Düzenleri olan Ermeni, Keldani, Maruni, Melkit ve Süryaniler gruplaşır.

Tüm bu Katolikler, Ermeni ve Rum patriklerinin yetki alanı dışındaydılar. 1830'da imzalanan bir ferman ile Osmanlı tebası Katoliklerin, Heterodoks kiliselere bağlılığı nihayet bulur. Sürgün edilen Ermenilerin dönüşü kabul edilir. Ancak Babıâli, Roma'nın atadığı piskoposu kabul etmez ve dinî kurulla laiklerin önerdiğine "onay fermanı" vereceğini açıklar. Giderek büyüyen sorunlar, patriklik makamının İstanbul'a taşınması ile ancak 1876'da durulur.

Leon XIII (1878-1903) papalığı süresince Kutsal Papalık Makamı'ndan, tekrar Fransa'ya, Doğu Hıristiyanları'nı koruma görevi verir. Fransız misyonerleri ve Roma'ya bağlı Doğu Kilisesi ruhbanlarının ilişkileri gelişir ve sıklaşır.

Böylece Musul'da Dominikan misyonunun Berré ve Altmayer papazları Mezopotamya'da Havarilik Kürsüsü Delegesi olarak atanırlar. Aynı şekilde Mardin Kapusenleri İtalyan başkanı da misyonun, Kapusenlerin bir Fransız şubesi haline gelmesini ister.

19. yy. aynı zamanda Amerikalı Protestan ve Anglikan misyonerlerin gelişi ile de etkilenir. 1823'de *American*

Board of Commissioners for Foreign Missions Beyrut'a yerleşir. 1825'de *Church Missionary Society* Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da, Katoliklerle, özellikle İran ve Mezopotamya'da çalışmalarını yayar. Bu misyonerler açıkça anlaşamaz ve mücadele ederler.

Doğu Hıristiyanları tarihinin bu özetinden sonra dil ve anlam bakımından bir de adlandırma konusunda toplu bir bakış bize ilerdeki sayfalarda toplulukları ayrı ayrı tanımayı kolaylaştırır.

Aramca konuşan Hıristiyanlar'dan Süryaniler dilleri daha sonra Süryanice olmuş. Doğu Süryanileri ya da Nasturi Heterodokslar. Batı Süryaniler, Kadıköy karşıtı Monofizitler, Doğu Süryanileri (Nasturiler), Heterodoks Nasturiler, bir kısmının Roma'ya bağlanmasıyla Keldaniler.

Batı Süryanileri: Heterodoks Süryani Ortodoks Kilisesi, yani Yakubiler ve karşıtları Süryani Katolik Kilisesi. Bu incelemenin devamında bu dört sıfat, açıklamalar bırakıldığı için kullanılacaktır. Hasımların kullandığı anlamın hakaret manasını göz önünde bulundurmadan: Nasturi, Yakubi, Keldani, Süryani Katolik...

Bu sıfatlar küçük harfle yazılır, zira bir dinin yanlılarını belirtir, bir ırk veya ulusu değil, eğer biri için büyük harf kullanılırsa, hepsi için de gerekir. Asur-Keldani ise ancak 1920'de ortaya çıkar ve büyük harf kullanılır. Çünkü bu yeni konsept politik istekler doğrultusunda Doğu Süryanileri (Nasturiler, ataları Asurlar) ve Aşağı Mezopotamya'nın Batı Süryanileri'nin[94] kiliselerini bir grupta toplamaktaydı.

94 Maruniler, Melkitler, Kıptiler, Yukarı Mezopotamya coğrafyası dışındalar.

Ermeniler için ayrım daha kolaydır. Bir bölümü Gregoryen, diğeri Katolik yanlısı, bu nedenle büyük harf kullanılmıştır.

Bir diğer adlandırma sorunu ise "uniat" [Roma'ya bağlanan] ya da "unatisme" [Roma ile birleşen] konusudur. İlk başta bu terim Ortodoks Hıristiyan Ukraynalılar'ın Katolikliğe geçişlerinde kullanıldı ama daha sonra yayıldı ve misyonerlerin raporlarında Roma'ya bağlı Doğu Hıristiyanları'nı adlandırmada kullanıldı, sorunun tümüne "uniatism" dendi. Hıristiyan kiliseleri uzmanları ile uzun çalışmalar sonucunda bu iki sözcüğü kullandım.

Nihayet Protestan misyonerlerin çalışmaları Süryani ve Ermeni, özellikle Heterodoks kiliselerde etkili olur ve hangi kiliseden kaç yanlının ayrılıp değişik Protestan mezheplerine katıldığını saptamak zordur.

Bölüm 3

19. YÜZYILDA DİYARBAKIR VİLAYETİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun idari bölümlere, yani eyaletlere ayrılması, 1831'de yapılan ilk modern nüfus sayımına tekabül eder. 1864'de bu bölünme biraz değiştirilmiştir. Her vilayet idari bir bütündür, sancaklara bölünmüştür, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere...

Vilayeti, vali yönetir. Sancakları mutasarrıflar yönetir ve bunlar valiye bağlıdırlar. Kazaları, kaymakam yönetir ve mutasarrıfa bağlıdır. Nahiyeleri ise müdürler... Müslümanlar için dinî otoritenin sahibi müftü veya kadıdır. Her idari bölümde bulunur, kasabalarda ise imam vardır. Ermeni Gregoryen topluluğun Diyarbakır'da bir piskoposu vardır. Ermeni Katoliklerin ise Mardin'de başpiskoposu bulunur ve Diyarbakır'da piskoposları vardır. Süryani Katoliklerin patriği Mardin'de, piskoposu Diyarbakır'dadır. Yakubiler'in patriği Zafaran Manastırı'nda, iki piskoposlarından biri Diyarbakır, diğeri Mardin'dedir. Keldaniler'in bir piskoposu Diyarbakır'da, diğeri Mardin'dedir. Nasturiler'in ise bu vilayette merkezi yoktur. Kuzeyde Harput vilayeti, doğuda Bitlis ve Van, güneyde Musul ve Halep aralarında Deyrizor sancağı olan Diyarbakır vilayeti üç sancağa bölünür.

Diyarbakır Sancağı; merkez sancak

Kuzeyde Ergani Sancağı; 3 kazası var

Mardin Sancağı (güneydoğuda) 5 kazası var: 1- Merkez Mardin kazası, 2- Nsibin, 3- Cizre, 4- Midyat, 5- Savur. Toplam olarak vilayet alanı 46.800 km.^{2}, 3200 kasaba ve köy.[95]

Bu vilayet topraklarının dörtte üçü tarıma elverişlidir. Çok yüksek dağ yoktur. Orta yükseklikte tepelerin kuzeybatıdan güneydoğuya meyli azalır, Mezopotamya Ovasına iner. Torosların son kıvrımları ender tepelerdir. Toroslar Van vilayetinde doğuda birden yükselirler.

Doğuda Karacadağ yüksek ormanlarla kaplıdır. Mardin dağları batıda Cudi ve Cizre yakınında Qiyore[96] dağları vardır. Yollar çok kötü durumdadır. Tüm vilayette sadece 300 km araba yolu bulunur. 200 km.'si Ergani'den Nusaybin'e, 100 km.'de Siverek'ten Diyarbakır'adır.

A. Halklar

1881'de başlayan resmî nüfus sayımı 10 yıl içinde tamamlandı. Diyarbakır vilayeti için 471.462 kişi, 328.644'ü Müslüman, 135.549'u Hıristiyan, kalan 9.000'i ise Kürt Ezidi azınlıklar[97] olarak bulunur. Bu sayılar güvenilir değildir, zira, göçebe aşiretler sayıma tabi tutulmamışlardı. Ayrıca bu sayımın amacı Hıristiyan sayısının azınlık olduğunu göstermekti. Ermeni patrikhanesinin verdikleri de doğru değildir. 1912 İstanbul Patrikhanesinin verdiği sayı Diyarbakır için 296.000'dır. Diyarbakır'da 131.000 Müslüman,

95 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 407-409, Ön Asya'nın (Anadolu'nun her bölgesinin yorumlanmış ve tanımlanmış istatistiki idari coğrafyası 4. Cilt Paris, Ernest Leroux, 1891, Cilt II. Sh 407-409

96 Bu dağlar [Cudi, Qiyore] Massius-Masis sıra dağlarının parçalarıdır. (*Ed.*)

97 *A.g.e.*, s. 412.

165.000 Hıristiyan vardı. Müslümanların 45.000'i Türk, 86.000'i Kürt'tü.[98]

19. yy.'ın yazarlarının verdiği nüfus bilgilerine göre Michel Chevalier, Diyarbakır, Mardin ve Cizre kentleri için çok değişken sayılar bulmuştur, iki katı veya acayip oranlardan söz edilebilir. Demek ki ancak ortalama bir değer düşünülmelidir.

Kürtler

Diyarbakır vilayeti, 16. yy.'dan beri Kürt yerleşim bölgesi olan, Hakkâri'nin güney [kuzey olmalı -(*Ed.*)] doğusundaki [batı olmalı (*Ed.*)] Batı Kürdistan'ın içinde yer alır. İran kökenli olan bu halk, önce Botan'dan (Dicle'nin sol yakası nehir ile kolu Botan suyu arası) giriş yapmış -Hıristiyanlıktan önce- Kürtler. Bu ilk alandan daha doğuya yayılmışlar, Büyük Zap Suyu yukarı havzasına ve Hakkâri dağlarına ulaşmışlar.

10. yy.'da İslamiyeti benimseyen Kürt aşiretleri Ermeni Platosuna doğru ilerlerler. Kuzeyde 9. yy.'da görülürler. Daha sonra batıya ve güneye, Diyarbakır vilayetine inerler. Bu yayılım sırasında Kürt ırkına farklı elemanlar katılır.

Kürtlere: İran, Arap, Türk, Ermeni, Yakubi, Nasturiler[99] katılır. 1639 anlaşmasından sonra İran ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki yüzyıllık savaş nihayet bulur. Genellikle Sünni olan Kürt aşiretleri de Kürdistan dağlarına çekilirler. Bölgeleri 1.000 km. uzunluğunda 200 km. genişliğindedir.

---

98 Savaştan önce Türkiye'de Ermeni nüfusu, İstanbul Patrikhanesi'nin yaptırdığı istatistiklere göre, Paris Turabian Basımevi, 1920, s. 11, 21-22.

99 19. yy.'da Kürt, Türk, Ermeni karışık aşiretler hâlâ mevcuttur.

Kürt prenslikleri 19. yy.'a kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'a karşı savunma bölgesini oluştururlar. Kürt yaşamı aşiret temeline dayanır. Bazı aşiretler göçebedir, bazıları yarı göçebe, ama büyük bir kısmı yerleşmiştir. Göçebeler büyük alanlarda hayvancılık yaparlar. Mezopotamya Platosundan Toros otlaklarına ve şöhretlerinin anlattığı gibi savaşçı ve talancıdırlar. Ama 19. yy.'da bu aşiret yapısına feodal bir gelişim eklenir. Ancak bir emirin yönettiği bu prenslikler aşiretlere pek benzemez. 19. yy.'ın ilk yarısında emirlerin yarattığı isyanlar, bağımsız monarşiler kurma çabaları görülür.

En önemlisi Botan Emiri Bedirhan'dır. 1844'den 1847-'ye süren bu isyan süresince 10.000 Nasturi Hakkâri'de Kürtler tarafından öldürülür. Bedirhan Tiyari'yi ve (1.000 ölü) patriğin merkezi Txuma [Tuxub]'yı (800 ölü) yıkar... Osmanlı askerî harekâtları bu prensliklere son verir ve bu feodal yapının parçalanmasını sağlarlar. Tekrar aşiret sistemine dönülür. Bu sistemle dinî ve resmî otoriteyi bağdaştıran ve Müslüman tarikatlardan destek alan şeyhler devri başlar. Bu isyanların bastırılması Kürt halkının batıya doğru hareketini tetikler, bu hareket Araplar ve Hıristiyanlar aleyhine gelişir. Böylece Tur Abdin batısında, 1850'de hemen her yer Kürt bölgesidir ve plato da üçte iki Kürt yerleşimidir.[100] 1880'de Savur kazası tamamiyle Kürt'tür.[101] Kürt halkı küçük birimlere bölünmüştür.

---

100 S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 70.

101 Savur ve çevresinde yoğun bir şekilde yerleşik bir halk olan Muhallemiler yaşamaktadır. Müslüman oldukları için sık sık Kürtler'le karıştırılırlar. Tovmas Mıgirdiçyan Muhallemiler'in kökeni üzerine şu bilgileri verir:

Ataerkil sadakatler ve eski düşmanlıklara sahiptirler.[102]

Hıristiyanlar onların bellibaşlı kurbanlarıdır. Kürt ağalarının haraç istedikleri Hıristiyan kasabaları vardır. İlişkiler feodal yapıdaki gibi derebeyinden efendisine şeklindedir. Bu tarz yasal haracı (zimni) aşar ve Hıristiyan köylerine yaşamı imkânsız kılar.

Batılı güçlerin, Osmanlı politikasına müdahalesi Hıristiyan topluluklarla Kürt aşiretleri arasındaki ilişkiyi yavaş yavaş değiştirir. Babıâli söz verdiği reformları bu uzak eyaletlere yapmaya girişmediği gibi bu iki ahali arasındaki karşıtlıkları körükler. Kürtler'in dinî fanatizmini uyandırır ve onları gittikçe daha az cezalandırır. Böylece eskiden iyi ilişkiler olmasa bile en azından dengede olan halklar arasındaki ilişkilerin yerini rekabet ve husumet alır. S. de Courtois'in sözünü ettiği gibi, üç grup Kürt aşireti arasında karmaşa yaratıldı.

Yerleşik Kürtler köylerinde yaşarlar ve Hıristiyan komşuları gibi çiftçi, çoban veya zanaatkârdırlar. Yarı göçebe olanlar yılın yaz döneminde sürülerini dağdaki otlaklara götürürler ve kışın geleneksel göç yolunu izlerler.

"Masis Dağı Ermenileri-Tur Abdin (Hacılar Dağı)'nın bugünkü adı Ermeni Masis dağlarıdır. Bölgenin Ermeni ve Yakubi (Süryani) halkı, Yakubi patrik İsmail öncülüğünde inançlarını inkâr etmeye kalktılar. Dinlerini değiştirerek Muhallem'i derebeyliğini kurdular. Yakubiler tarihinde, Zahfaran Manastırı'nın verdiği bilgiler doğrultusunda Türk Sultanı tarafından İstanbul'a gönderilen patrik İsmail, şeyh İsmail adını alır ve maddi manevi ödüllerle halkının başına döner. Onları organize eder sonra da düşmanlarını kılıçtan geçirir." *Diyarbakır Vilayeti Katliamları ve Kürtlerin Vahşeti*, Tovmas K. Mıgirdiçyan, Kahire 1919. (*Ed.*)

102 Gerard Chaliand, *Le Malheur kurde* (Kürt Felaketi), Paris Seuil, 1992, s. 58.

Bu aşiretlerin şöhreti şiddettir. Hırsızlık, gasp, talan ve cinayeti kolaylıkla işlerler. Çevrelerine uyguladıkları terör sadece Hıristiyanlara karşı değil, diğer Kürt aşiretlerine de karşıdır.

Babıâli göçebeliğe karşı mücadele ederken Kürt şiddetini Hıristiyanlara doğru yönelterek[103] bazı aşırılıkları bastırır. Bozulan Osmanlı idaresiyle 19. yy. sonunda Diyarbakır vilayetindeki Hıristiyan toplulukları, ihmallerin yol açtığı artan bir güvensizlik ortamında yaşamaktaydılar. Kürtler ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler ise ırkçılığa dayanır ve Hamidiye Alayları'nın kurulması ile patlama noktasına gelirler.

Hıristiyanlar

Gerçek nüfus sayısı ne olursa olsun Diyarbakır vilayeti Hıristiyan halkı iki aşamada incelenir; 1) Roma'ya bağlı olanlar, 2) Roma'ya bağlı olmayanlar.

Bu vilayette Hıristiyanlık her mezhebe bölünmüş ve iç içe karışmıştır. Katolik olmayanlar da, ilk baştaki düşünce ayrılığından çok etkilenmiş haldedir. Gregoryen Ermeniler ve Yakubiler her zaman anti-Nasturi olmuşlardır. Aynı, Kadıköy karşıtı kökleri vardır, buna rağmen ayrılma aynı koşullarda olmamıştır.

Uniatisme (Roma ile birleşme) ise Keldani, Süryani Katolik ve Ermeni Katolikleri yaklaştırır. Bu yakınlaşma 19. yy.'da kurulan Ermeni Katolik Patrikhanesi bünyesinde bu üç topluluğun temsil edilmesine varmıştır. Ermeniler vilayetin kuzeyinde kalabalıktırlar. Lice kazasında (Diyarbakır

---

103 S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 71-73.

merkez sancağına bağlı), Ergani sancağında, Palu kazasında da (Harput vilayetine yakın) Ermeni çoktur. Vilayetin güney sınırı Ermeni yayılım bölgesini belirler. Aynı zamanda Katolik misyonerlerin Ermeniler üzerinde etkileme alanı da sınırlanır. Öyle ki 19. yy.'da Mardin sancağındaki tüm Ermeniler Katoliktir, halbuki Diyarbakır sancağında (orada ilk Hıristiyan topluluğu temsil ederler) Ermeniler Gregoryen'dır. Bu farklılık Ermeni Katolik ve Gregoryenlar arasında gerilim yaratır. Ancak hem Diyarbakır hem de Mardin'de Hıristiyan burjuvazi üst sınıfın Ermeni olması bir olumluluktur. Diyarbakır'da Nasturiler yoktur. Tüm Doğu Süryanileri orada Keldani'dir ve diğer iki Katolik topluluğa, özellikle Ermenilere yakındırlar ve köylerde Keldani ruhbanı yoksa Ermeniler'le ayin yaparlar. Nasturiler'le ayrılık 18. ve 19. yy.'da oluşmuştur.

Keldaniler platoda kalmışlar, Nasturiler dağlarda. Ayrıca Tur Abdin'de Yakubi kilisesi yayılımı yavaş yavaş son Nasturi manastırlarını da ortadan kaldırmıştır. Bunlar platonun güney yamacındaydılar. Böylece Mar Awgin Manastırı 17. yy. başında Yakubi olur.

Vilayette Gregoryen Ermeniler ve Yakubiler yakındır. Bu yakınlık, Ortodoksluğa sadık imanları koruma refleksi ve gelen Katoliklik ve Protestanlığa karşı birleşme durumundan faydalanmıştır.[104] Ancak Bar-'Ebroyo'nun izin verdiği Ermeni Gregoryen ve Yakubi arası evlilikler yine de azdır. Halbuki Ermeni Katolik ve Süryani Katolik arasında daha çoktur.[105] Yakubiler'in, Ermenilerin yapabildiği gibi kimliklerini sergilemeye imkânları yoktur. Onlar dinî bir

---

104 *A.g.e.*, s. 65.

105 M. Chevalier, *Les Montagnards du Hakkari et du Kurdistan septentrional*, 1985, s. 74.

topluluk olarak kalırlar ve bir ulus olarak görülmezler. Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini germezler ne de bu ilişkiyi koparmaya niyetleri vardır ve bu nedenle Babıâli için bir tehdit unsuru olarak görülmezler. Halbuki Yakubiler ve Süryani Katolikler arasındaki kopukluk daha önemlidir. Mardin sancağı Yakubi Süryanileri için Tur Abdin, onların sığındığı dağdır. Yakubiler'in Katolikliğe geçmesi bu topluluk için hayati bir tehdittir. Yakubiler hakkında misyonerlerin ve gezginlerin edindiği, negatif bir imaj, bu kilisenin de, aynı bölgedeki Nasturi kilisesi gibi Roma'ya bağlanabileceği düşüncesini doğurur. Demek ki, Yakubiler'in Süryani Katoliklere karşı, Osmanlı otoritesinin ilgisizliği önünde verdiği savaş, ümitsiz bir çaba olarak tanımlanabilir. Mardin'de Süryani Katolikler ve tümü Katolik olan Ermeniler doğal müttefik olmuşlardı. İki burjuvazi de bankaları, ticareti, liberal meslekleri sahiplenmişlerdi ve iki topluluk arasında karışık evlilikler de çok görülmekteydi.

1856'da Kutsal Papalık Makamı'nın da isteğiyle Diyarbakır'da bir yardımcı konsolosluk kurulması "Katolik varlığı"nı güçlendirir. Hemen akabinde bir İngiliz konsolosluğunun açılması ise dikkat çekicidir. Ama diplomatlar misyonerlerin heyecanını paylaşmazlar ve hatta bazıları Toros Hıristiyanlarını ilkel ve vahşi bulup onları kendi devirlerine döndürmeye değmeyecek varlıklar olarak görürler.[106] Mezopotamya'daki misyoner hareketi karışıktır, Protestan ve Katolikler arasında sıklıkla görülen çatışmalarla engellenir. Fransa'nın Erzurum konsolosu Kont de Challaye'nin hatıratı 1834'de kaleme alınmıştır.

106 S. Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 46.

Konu: "İran'da Protestan ve Lazarist misyonların ve Katolik mezhebinin bugünkü durumu ve geleceği"dir.

Bu yazılarda Avrupa'nın misyonerlerin temiz heyecanı ve gayretini nasıl utanmadan politik amaçlar için kullandığı anlatılır.[107] Ayrıca batılı misyonerlerin Doğulu Hıristiyanlara karşı hissettikleri horgörüyü, misyonerler arasında ise Katolik ve Protestanların birbirine karşı husumetini gözler önüne serer.[108] İran'da bu iki grubun çatışması daha şiddetli olmasına rağmen (yazılan bu hatırat Diyarbakır'daki yardımcı konsolosluk açılmadan önceki durumu özetler) gerilim bir yüzyıl boyunca sürecektir.

İran'da Amerikan Protestan misyonerleri İngiltere'den acil bir destek ve himaye sağlarlar, oysa Osmanlı'da Fransız pozisyonu sağlamdır. İngiliz Anglikan Protestan kiliseleri ve Amerikan Protestan Episkoposlukları, özellikle Yakubileri çevirmek için çalışmaktaydı. Protestanlar onlara Katolik misyonerler gibi dürüstçe yaklaşacaklarına, Yakubi patrikhanesine maddi yardım yapmaktaydılar.

İngiltere ise bir Yakubi zümresini, Ermeni milletinden bağımsız[109] olarak tanınması için diplomatik destek vermekteydi. Protestan misyonerler ayrıca Katolik olmayan kiliseleri de etkilemeye çalışıp özellikle Ermeni Havari ve Tur Abdin'deki Yakubiler arasında çalışmaktaydılar. 1884'te Musul Dominikan misyonu Yakubi bölgesi (Midyat ve Cizre)

---

107 Jean-Michel Hornus, Un rapport du consul de France á Erzroum sur la situation des chrétiens en Perse au milieu du XIXe siecle (1854), *Cahiers d'etudes chrétiennes orientales*, 8-11, 1970-1973, s. 27.

108 Aynı yer.

109 S. de Courtois 1882'de böyle bir Milletin yaratıldığını gösteren bir kaynak bulmuştur. Ama bu kaynak ispatlanmamıştır (*Mem.* Cıt.. s. 41 not: 27). İstanbul Ermeni Patriği'nin Yakubi Kilisesi çıkarlarını temsil etmekten vazgeçip geçmediği bilinmemektedir.

iki ev açarken, Protestanlar Midyat'ta 80'li yıllarda bir ev açtılar.[110]

Fransa ve İngiltere arasında diplomatik rekabet misyonlar seviyesinde de görülür. Katolik ve Protestan din adamları kendi diplomatlarına bilgi toplar ve onları desteklerdi.

B. Mardin Sancağı

Bu kadar uzak ve izole bir bölge hakkında bilgiler, Osmanlı yönetimi, diplomatlar, din adamları ve bazı ender gezginler tarafından verilmiştir.

Vital Cuinet gibi coğrafyacılar, Osmanlı raporlarından gelen bilgileri iletmektedir. Diyarbakır'da bulunan elçiler daha inanılır ve güvenilir kaynaklardır. Kendi sefaretlerine bulundukları yerler ve durumları hakkında düzenli rapor vermekle yükümlüdürler. Raporlarında öncelikler belirlidir. Böylece, vali sıfatı ile başta bulunan görevlinin önemli rolünü, mutasarrıfı veya kaymakamı inceler onun etkisi ile bölge huzur içinde mi yoksa anarşi ve korkuya yenik mi düşmüş, yazarlar. Bu diplomatlar, değişmekte, gelişmekte olan bu toplulukların günlük yaşamlarından detayları

110 Rahip Duval (Musul Dominikan misyonu idarecisi) Rahip Bernard'ı Cizre misyonu müdürü olarak ve Rahip Gallandi da Midyat'takinin müdürü olarak atar. Bu sonuncu gelişmeden az sonra Kürtler tarafından soyulur. Rahip Duval (bizim misyonerlere düşman olanların planladığı bir darbe olarak düşünür) vazgeçirmek ve kaçırmak içindir.

Diyarbakır'ın Fransa yardımcı konsolosu Felix Bertrand'ın raporu 19 Ağustos 1889'da İstanbul Fransız elçisi Kont de Montebello'ya yollanmıştır. S. de Courtois mem.cıt. Annexe-111.

iletirler. Ekonomik durumun kötüleşmesini Kürt ve Ermeni toplulukları arasındaki ilişkilerin bozulmasını endişe ile izlerler. Başka bölgelerdeki gibi burada da, Osmanlı Hıristiyanları, sıkıntılarının başkentteki Ermeni patrikhanesine iletilmesinin Osmanlılarca ihmal edilip bunlara çare bulunmamasıyla yabancı diplomatlara başvurmaya başladılar. Direkt olarak veya hiyerarşik düzen dahilinde müracaat ettiler. Onların gittikçe büyüyen ümitsizliği Katolik misyonerlerin, merkezlerine yolladıkları raporlarda açıkça görülür. Bu raporları, Yakubiler ve Gregoryen Ermeni aileler hakkında elçilerin raporlarından daha hassastır. Çünkü her an bölgede ve toplulukla ilişki halindedirler ve onların sözcüsü pozisyonundadırlar.

Yolcular ise bir yeri, bir anı, yakalar ve anlatırlar ama bu topluluklarda bir yabancıya farklı gelen ne varsa onu belirtmeleri açısından önemlidirler.

Mardin Sancağı Coğrafyası

19. yy. sonunda bu sancağın nüfusu Osmanlı kaynaklarına göre 193.022 kişidir. 122.000'i Müslüman (bunların üçte ikisi Kürt, 3.300'ü Çerkes, 3.300'ü Arap'tır), Hıristiyanlar 70.000 kişidir.[111] Bu sayılarda hata payı olabilir. 1891'deki istatistiklere göre Mardin kenti nüfusu 25.000 kişi (15.700 Müslüman (4.000'i Kürt); 10.000 Müslümanın Türk olduğu kabul edilebilir (1.700'ü Arap). Buna göre 8.720 Hıristiyan sayısı daha önceki sayımlara ve misyoner raporlarına göre çok fazladır. 1835'de As'ad Muhammed adındaki valinin yaptırdığı sayımda 2.943 Müslüman 3.190

111 V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, (Asya'daki Türkiye), C. 2, s. 494-519.

Hıristiyan, 50 Musevi[112] bulunur. Aynı tarihlerde iki yolcu, Mardin nüfusunu biri 12.500, diğeri 18.000 olarak öngörür.

Papaz Rhétoré'nin bir raporunda ise 25.000'e ulaşır. 1874'de 8.500 Hıristiyan (4.200 Ermeni, 1.500 Yakubi, 1.200 Süryani Katolik, 600 Keldani) 1900'de Mark Skyes'e göre bu kentte 35.000 kişi var, yarısı Hıristiyan (1.000 Süryani Katolik ve 6.200 Ermeni).[113] Mardin kenti tepedeki kaleye doğru yükselir. Kale, Ermeni krallar dönemine aittir. Asi bir kaledir. Yokuş o kadar diktir ki bir sokaktan diğerine bir evin zemini önündeki evin çatısıyla aynı hizadadır. Her evin böylece Mezopotamya Ovasına geniş bir bakış açısı vardır.

Birçok ev sarı veya beyaz, güzel, yontulmuş taşlardan yapılmıştı. Mardin'de 20 cami, 45 Müslüman mescidi, 3 Kuran kursu, 9 kilise, 3 manastır, 1 Protestan tapınağı, 700 dükkân ve 5.000 özel mülk ikametgâh bulunuyordu. El Latif Cami'sinin minaresi en yüksek yapıdır, kilisesi kubbeleri ve çan kuleleri ile evlerin terasları, minareler hoş bir görüntü oluşturur. Kürtçe ve Arapça konuşulur. Hıristiyanlar ve Müslümanlar, yolcuların (gezginlerin anlattığına göre) iyi geçinirler. Mardin bir hoşgörü merkezidir. Yalnız Ermenilerin at binme hakları vardır, yeşil kıyafet giyebilirler ve Müslümanları rencide etmeden onları *Selam*

112 Ermenistan'da Yahudiler özellikle Van bölgesinde (4. yy.) çoktu. Sasaniler onları sürdü veya yok edildiler (Şapur II). Kürdistan'da da Yahudiler tek tük vardır, aynı Doğu Aramca şivesini (Sureth) konuşurlar, Nasturiler gibi. 19. yy.'da Kürdistan'da 50.000 Yahudi vardır. Mardin vilayetinde son önemli merkez Nusaybin'dedir. 1914'de 600 Yahudi vardır. Toplam nüfus 2000. (M. Chevalier, *Les Montagnards du Hakkari et du Kurdistan septentrional*, 1985, s. 77-78.)

113 M. Chevalier, *Les Montagnards du Hakkari et du Kurdistan septentrional*, 1985, s. 281. 1764'den 1914'e kadar 15.000'den 30.000'e kadar değişen sayılar verir.

aleyküm[114] diye selamlarlar. Sebastian de Courtois'ya göre Mardin'in insan zenginliği birçok mirasın ve kültürlerin bir karışımıdır, Türk, Arap, Kürt gibi...

Bu zoraki beraber yaşama uzun süre barış içinde sürer ve bundan bir hoşgörü ortamı doğar. Kentin gelenekleri, başka kentlerdekinden daha esnek bir şekilde, 19. yy.'ın ikinci yarısındaki Müslüman fanatizmine dayanırlar.[115] Ancak Mardin coğrafyasının izole olması bu kentin yavaş yavaş sönükleşmesini açıklayabilir.

Eskiden Urfa, Musul ve Halep gibi kentlere rakipti, kumaş dokumaları, dericiliği ile meşhurdu. 19. yy.'da Mardin'de sadece yerel ihtiyaca yetecek üretim kalmıştı. Ancak zengin bir tarım merkezi, tahıl, üzüm, meyve ve hayvancılık ürünleri bakımından önem taşırdı. Mardin kazası 105 köyden oluşurdu. Zafaran Manastırı'nın varlığı ve Dara harabeleri yöreye dikkatleri çevirir. Büyük, kubbeli yeraltı sarnıçları, kayalara oyulmuş mağaralardaki kutsal mezarlar ve harabeler vardır. Buralarda kışın göçebe Kürtler yaşar. Kaya mezarlar Şemsi geleneğidir.

Mardin'in güneyindeki Nusaybin kazasında 8 nahiye vardır ve 240 köy mevcuttur. Halkın üçte ikisi Müslümandır. 30.000'in 15.000'i Kürt'tür. Nusaybin'de 10.000 kişi yaşar, yarısı Hıristiyan'dır. Bu bölgedeki geniş otlaklarda hayvancılık yapılır. Çünkü iyi sulama yapılmadığından eski kanallar tıkanmıştır, tarım gelişememiştir. Mardin'in doğusunda, Tur Abdin Platosunda Midyat kazası bulunur. Burası da 21 nahiyeye bölünmüştür. 410 köyü

---

114 S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 54.

115 Aynı yer.

vardır (sancaktaki köy sayısının yarısı kadar). Kazadaki 45.000 kişiden çoğunluğu Kürttür.[116] 16.500 kişi Yakubidir. Ayrıca hem yerleşik düzende hem de konar göçer Ermeni aşiretleri yaşarlar. Bir de Şemsi Ermeniler dört köylerde yaşarlar.[117]

19.yy.'da Tur Abdin'deki Yakubi sayısını değerlendirmek hiç kolay değildir, çünkü bu plato idari bir birim değildir, Midyat ve Cizre kazalarına yayılır. 1891'deki Osmanlı nüfus sayımı bu kazalar için yanlıştır.[118]

S. de Courtois bu halkın değerlendirmesini ve sınıflandırmasını batı kaynaklarını ve Süryani Ortodoks (Yakubi) kaynaklarını inceleyerek belirledi. (Ancak Yakubi ruhaniler topluluklarını çok gösterirler). Tüm bu bilgileri gözönünde bulundurarak Tur Abdin platosunda sadece 26.000 Yakubi sayısına ulaştı. Tüm sancak için[119] 65.000 Yakubi bulunurken Midyat 6.000 kişilik küçük beyaz taş evleri olan küçük bir kenttir. Cizre kazası daha doğuda dokuz nahiyeye bölünmüştür, 210 köyü vardır. 35.000

---

116 Muhallemi olmalı. Özellikle Tur Abdin'de bu dönem Kürt varlığı çok zayıf, buna karşın Ezidi varlığı güçlü. Aynı konum Mardin ve çevresi için de bu geçerlidir. (*Ed.*)

117 Bu köyler: Şol, Şamran, Şamarah, Safari'dir. Bu köylerde halen şemsi Ermeniler az da olsa bulunmaktadır. (*Ed.*)

118 Osmanlı yönetiminin verdiği değer kabul edilemez. (1891) 22.400 Hıristiyan'a 3000 Yakubi Midyat kazası için mümkün değildir., V. Cuinet, C. 2, s. 515. Cuinet istatistikleri: Müslüman 3.481, Kürt ve Türkmenler 16.547, Çerkesler 912, Araplar 102, ezidiler 1.200, Çingeneler 1.200, Ermeni ortodokslar 2.276, Ermeni katolikler 2.250, ermeni Protestanlar 5.000,Rum Ortodokslar 4.600, Keldani katolikler 4.000, Süyani Katolikler 1.000, Yakubiler 3.006 kişi toplam 45.874. Cuinet'in sayıları bu konuda en güvenirilir kaynaktır. (*Ed.*)

119 S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 60-61.

kişilik nüfusun 25.000'i Müslümandır. 14.500'ü Kürt'tür. Cizre'de 10.000 kişi yaşar, yarısı Hıristiyandır. Savur[120] kazası daha küçüktür 5 nahiye ve 97 köy vardır. 25.000 nüfusu vardır, yarısı Kürt'tür. Merkez Savur çok izoledir, 3.900[121] kişilik küçük bir yerleşim birimidir.

Mardin'de Osmanlılar

17. yy.'da Mardin'e atanan valiler yerlerinde durmazlar ama Hıristiyan halka eziyet etmekten de geri kalmazlar. Böylece halk da çareyi İslamiyet'e dönmekte bulur. 1647'den itibaren Mardin Bağdat'a bağlanır. 1735'de I. Mahmut bir Kürt paşayı Mardin'e vali atar ve böylece makam aynı soyun tekelinde kalır. Ama 1777'de Mardinliler isyan ederler ve Osmanlı yönetimi bunu değiştirir.[122] Milli aşireti Kürtleri Mardin valiliğine otururlar. Durum sükûnete ermeyince Bağdat valisi Süleyman Mardin'e gelir ve un pazarında bir Kürt ileri gelenini çarmıha gerer.

1806'da başıboş Kürt çeteleri kenti istila ederler, kaleleri yıkarlar, çarşıyı ve evleri talan ederler ve üç gün boyunca katliam sürer. Yeni vali Hüseyin Kürt şefini idam eder ve geleneğe göre kellesini Bağdat valisine yollar. 1815'de Erbil'den buraya bir Müslüman vali atanır. O da Kürtler'in komploları ile karşı karşıya kalır. Valiler arka arkaya gelir giderler. Kentte asayişi sağlayamazlar. 1817'de vali Ahmet Ağa, Yakubi patriğini tutuklar.

120 Savur Ermenicede vadi anlamındadır. (*Ed.*)

121 1.050'i Ermenidir. 2 okul ve bir kilise mevcuttu. Okululun biri kızlar diğeri erkekler içindir. (*Ed.*)

122 İshak Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 13.

Sarkis Şadyan onu savunan Ermeni avukattır. Büyük bir ücret karşılığında özgürlüğünü elde eder. Yakubiler, Sivaslı[123] 40 Şehitler Kilisesi'nin mallarını ve Mar Mihayel[124] Manastırı'nın ve Mart Şmuni[125] kilisesinin mülkünü satmaya mecbur olurlar. Katolik Süryaniler'den patriği kurtarmak için yardım etmelerini isterler. Tam fidye ödenmişken yeni vali Abdülkadir, Sarkis Şadyan'a tekrar ödemeleri gerektiğini söyler. Avukat kentteki Müslümanlar'dan para toplamaya çalışır ama reddedilir. 1831'de yeni bir vali olan Osman, Sarkis Şadyan'ı tutuklar ve onu öldürtür. Cesedini yollarda sürükler, mallarına el koyup satar. Aslında 1836'ya kadar kentin hâkimiyeti, Milli aşiretine mensup Kürt beylerinin elindeydi, bunlar Babıâli'nin otoritesine bağlanmak istemiyorlardı.

1839'da Mardin'in Bağdat'a bağlılığı değiştirilip, Musul'a bağlanır, 1845'de ise Diyarbakır'a bağlanır. Bu dönem Kürt isyanlarını bastırma sürecidir. 1839 Temmuz'unda Hakkâri Nasturileri'ne yollanmış Amerikalı misyoner Asahel Grant, kendini, İbrahim Paşa'nın Türklere karşı kazandığı zaferden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda

---

123 Bu manastır, Mardin'de Yakubi topluluğun merkezidir. 1297'de yapılmış, 16. yy.'da tekrar onarım görmüştür. Sivas'ın 40 şehidi İmparator Licinius (308-324) tarafından donmuş bir göle atılmışlardır. Onlardan biri sıcak bir banyo düşüncesine dayanamayıp şehitlik mertebesine sırt çevirdi ve kaçtı, yerine 39 dindarın sayesinde Hıristiyan olan Romalı bir asker geçmiştir. (H. Hollermeger, *Lebendiges Kulturerbe*, s. 319).

124 Mar Mihayel kentin alt tarafında küçük bir düzlükte bulunur. Mardin'in eski kiliselerinden biridir. Çan kulesi 20. yy.'da eklenmiştir.

125 Üç sunağı olan bu kilise 12. yy.'da yapılmıştır. Kentin güneybatısında bulunur. Bir iç avluyu sınırlayan yüksek duvarlarla çevrilidir.

coşan yabancı düşmanlığı akımının içinde buldu.[126] Diyarbekir'dedir ve Protestan papaz Holmes ile onu alıp Musul'a götürmek üzere geldiğinden, Mardin'e beraber sığınırlar. Kent çapulcularla doludur. Kürtler valiyi katletmişlerdir, Osmanlı devlet memurlarına ve Hıristiyanlara da saldırıp öldürmektedirler. İki misyoneri yok etmek için aramaktadırlar. Ancak iyi ki onlar kentten çıkmışlardır, Zafaran Manastırı'na sığınmışlardır. Mardin daha sonra Musul paşası tarafından ele geçirilir. O da eski bir valiyi atar. Bu, Kürt Ali Bey'dir, ancak o da isyan eder[127] ve görevden alınır. Mardin Hıristiyanlarının durumu gittikçe zorlaşır. 1868'den (bu tarihte mutasarrıflık kurulur) 1891'e kadar olan süre içerisinde Mardin sancağı için[128] en az 18 vali görev alır.

Mardin'de Misyonerler

17. yy.'da Karmelitler Mardin'e gelip Yakubilere ve Ermenilere kendi inançlarını öğretmeye başlarlar. Birkaç Ermeni'yi etkiler ve onları rahip olmaları için Roma'ya yollarlar. 1681'de Mardin'e gelen Cizvitler, Yakubiler'in isteği üzerine tutuklanırlar. Halep'e doğru gitmek için fidye ödemeye mecbur olurlar. Daha sonra doktor olarak geri dönerler ama başarısız olurlar. Yakubiler tetiktedirler ve

126 24 Haziran 1839'da Osmanlı ordusu Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim tarafından yok edilmiştir. Nizip'de Fırat'ın sağ kıyısında. Diyarbakır'da iken rahip Holmes ile Mardin'e sığınır. Onu Musul'a götürmek için gelmişti.

127 Asahel Grant, *Les Nestoriens ou les tribus perdues*, (Nasturiler veya Kayıp Boylar), Paris Libraine Delay, 1848, s. 17.

128 Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel-Suha Ünsal, *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul Tarih Vakfı, 2001, s. 241.

papaz Jozef (bir Karmelit 1690'da Bağdat'tan gelmişti) Mardin'den kovulur.[129] Buna mukabil Kapusenler 1685'de kentte bir misyon açmayı başarırlar. Gregoryen Ermeniler, Katolikliğe dönmeye devam etmektedirler. Misyoner Melkon Tazbazyan bu görevde başarılıdır ama İstanbul'a yollanır ve tutuklanır.

1770'de Karmelitler Mardin'de bir ev inşa etmeyi başarırlar, Yakubiler'le iyi ilişki içindedirler ve 1782'de tüm batı Süryanileri (Yakubi ve Süryani Katolikler) patriği olarak İğnatiyos III Mihayel Jarwe'nin makamına atanması törenlerine Zafaran Manastırı'nda katılırlar. Ama bu daha önce gördüğümüz gibi[130] Yakubi kilisesinde bir uyuşmasızlık dönemidir. Başka bir patrik İğnatiyos XXIX Matta, 29 Mart'ta başa geçer ve Mihayel Jarwe 1783'de Roma'ya katılır. Süryani Katolik patriği olarak kabul edilir ve Havarilik merkezi Mardin'dedir. 1721'de kesintiye uğrayan Süryani Katolik patrikler geleneğini devralır. Süryani Katolikler ve Yakubiler'in ayrılığı ancak Piskopos Anţun Samẖiri'nin (1853 -1864)[131] Katolik patrikliğine atanması ile belirlenir. Mardin'de Katolik misyonların yerleşmesi devam eder.

19. yy.'da ise Tur Abdin'de yayılır. 1838'de Lyon çevresi Kapusenleri Mardin misyonunda bir okul açarlar. 1876'da misyona Lons le Saulnier Fransiskanları'nın açtığı bir kız okulu eklenir. İlk Kapusenler İtalyan'dırlar ama halk genellikle Fransız misyonerleri tercih etmektedirler. Böylece Mardin misyonundaki İtalyan Kapusen başkan, merkezin emriyle bu misyonun bir Fransız bölgesine nakledilmesini

---

129 İshak Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 36.

130 Bkz., *Supra.*, s. 41.

131 Patrik Samẖiri Avrupa'ya gider ve Paris'te Napolyon III ile karşılaşır.

"Propaganda"dan rica eder. Kapusenler ayrıca Osmanlı yönetimi ile de problemler yaşamaktalar. Ruhbanlardan biri, papaz Salvador, kentte doktor olarak görev yapmaktadır. Üstlerinden manastıra dönme emri alır, reddeder ve Yakubi patriği İğnatiyos XXXIV, Petrus IV (1872-1894) yardımı ile onu Yakubi bir papaz olarak atar ve ona Osmanlı tebası temin eder.

1893'de ölümünde Yakubi Patrik Petrus IV, daha sonra da halefi Abdülmesiẖ II, onun mal ve mülkünü Yakubi kilisesine intikal ettirmeye çalışırlar ama hükümet bunlara el koyar.[132] 19. yy. sonunda Mardin Ermenileri'nin hepsi Katolikliğe geçmişlerdir ve Mardin'deki Ermeni patrikliği merkezi hep görevdedir. Patriğin bulunduğu merkez katedrale (Surp Kevork) atanmıştır. Bu 420 yılında yapılmış eski bir kilisedir.

1891'de Mardin piskoposu Melkon Nazaryan, Aziz Hovsep kilisesini yaptırır. Bu sırada Ermeniler Mardin'de iki erkek okuluna sahiptir.[133] Keldaniler'in Diyarbakır'da merkezileşmiş bir patrikliğe bağlı piskoposları vardır. 19. yy.'ın sonunda Mardin'deki küçük Keldani topluluğu 200 kişiye inmişti. Çoğunluğu esnaf ve zanaatkâr olan bu ailelerden en ünlüsü Şoẖalar'dır. Kiliseleri 7. yy.'da yapılmış eski bir kilisedir. Keldani patrikliği makamı yedi yıl boyunca (1883'den 1890'a kadar) boş kalır. Ve piskopos Ḫanna Eliya Mallus (1890-1908) bu göreve atanır. Ermeni Katolik ve Keldani toplulukları sağlam yapıya sahip olunca

132 İshak Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 38.

133 Joseph Tüfenkçi "Mardin'de Katoliklik" *Les Mission Catholiques*, 1914, s.. 29-31. S. de Courtois'e bu önemli makaleyi bana ilettiği için teşekkür ederim. Aziz Yusuf, 1887'de inşa edildi, 1894'de ibadete açıldı Şar bölgesinde.

misyonerlerin çalışmaları Mardin'deki Yakubileri kendi yönlerine çevirmeye yoğunlaşır. Sayıları istatistiklere göre 3.000'den 8.000'e kadardır. Misyonerlerin amacı açıktır: Süryani Katoliklerin yani yeni dönmelerin heyecanını korumak. Bir yüzyıl boyunca mevcutları 1.000'den 6.000'e böylece çıkmıştır. Kitle halindeki bu mezhep değişikliklerinin nedeni yeni çıkan fermandır. Buna göre Ermeni Katolik patrikliği bağımsız bir statü kazanıyor ve İmparatorluk'un diğer Katolik kiliselerini yargılama hakkına sahip olmuş oluyordu. Batı Süryanileri Roma'yla birleşince Avrupalı elçilerin himayesine girebileceklerini umuyorlardı.

1860'da patrik Anţun Samẖiri tarafından inşa edilen katedral Azize Meryem'e adanmıştı. Aziz Afrem Manastırı 1834'de tamir edilmiştir ve 15 din görevlisini misafir eder.[134] Kuruluşu Surp Minas Gregoryen Ermeni manastırıdır. Patrik Gorgis Şelhot (1874-1891) tarafından onarılmıştır.

Mardin'de Yakubi kilisesi merkezinde misyonerler onun güçten düşmesinden faydalanıp topluluk yanlılarını birliğe doğru yöneteceklerini ummaktadırlar. Yakubiler negatif bir imaj taşırlar. Eski, ve aşırı muhafazakâr gelenekleri, Süryani Ortodoks (Yakubi) kilisesini, adeta diğer Hıristiyan kiliselerden[135] farklı ve daha aşağı konumda tutar.

Tur Abdin'e gelen Avrupalı ziyaretçiler de bu önyargıları paylaşmaktadırlar. Yakubi din adamları tahsilsizdirler. Cahil bir topluluğun ortasında uyuşuk bir yaşam sürerler. Halkı

---

134 Süryani Katolik patriği genellikle Beyrut'ta oturur. Mardin piskoposu patrik yardımcısıdır. (*Ed.*)

135 S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 40.

bilinçlendirmekten çok elde edecekleri yardımı, vergiyi, geliri düşünen bir hiyerarşik yapı içindedirler. 7 Temmuz 1881'de papaz Rhétoré'den Musul misyonu müdürü papaz Duval'e yazılan bir mektup (Cizre'den Mardin'e bir yolculuk nedeniyle) misyonerlerin bakış açısını yansıtır:

"Kampımızın yakınındaki köyde Yakubiler yaşamaktaydı. Bu saf insanlar bizi ziyarete geldiler. Beraberlerinde bazı ileri gelenler vardı. Bu zavallı ruhbanların cehaletinin ne derece olduğuna inanamazsınız. Bütün bölgede yayılmış hurafeler, yanlış inanışlar, saçmalıklar onların hatasıdır."[136]

1880 yılı başlarında Mardin'de yaşanan bir olay da Yakubi kilisesinin ne kadar dayanıksız ve güçsüz bir konumda olduğunu gösterir. Süryani Katolikler'den gelecek darbelere karşı nasıl pasif kaldığı görülür...

"Yakubi mezhebinden bir kız çocuğu 10 yaşında zorla evlendirilmiştir. Ermeni Katolik ve Keldani piskoposları bu olayı kınayan Süryani piskoposa katılırlar, bu evliliğe karşı çıkarlar. Mutasarrıftan olayı çözmesi ve hakem olması istenir. Kız çocuğu ailesine geri verilir. Aile ise korunmak için Süryani Katolik kilisesine sığınır. Yakubiler karşı çıkarlar, ilk evliliği hâlâ geçerli sayarlar. Patrik Petrus IV davaya aracı olur ve İstanbul'a taşır. Babıâli hassas bir araştırma yaptırır, 1882 Nisan'ında ilk evliliği geçersiz sayar. Mardin'deki Katolikler sevinirler, bu olay Yakubileri incitir, küçük düşürür."[137] Bütün gayretlerine rağmen Süryani Katolik kilisesi Tur Abdin'deki köylere sokulamaz.

136 *A.g.e.*, s. 36.

137 Fransız Kapusen rahip Joseph'in 3 Mayıs 1882 tarihli mektubu, kendi üstüne hitap eder. Bir kopya da Diyarbakır'daki Fransız konsolos yardımcısına gider. (Bu öykü için bkz., S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 35, not 5, s. 38-40.)

Burada Yakubiler imandan çok sosyal yapı olarak güçlü ve bağlıdırlar. 19. yy. ortalarında Protestan misyonerler Mardin'e yerleşirler. Bir ev satın alır ve Yakubilere vaaz vermeye başlarlar. Amerikalı misyoner Alpheus Andrus 1868 yılından itibaren Mardin'dedir. 20. yy. başlarında Mardin'de Protestanlar 4 tapınak, 6 okul, 1.000 kadar yandaşları ile Katolikleri öfkelendirecek kadar fazla olanağa sahiptirler. Mardin'deki Amerikan misyonunun dağıttığı sonu gelmez yardımlar onun her yere girebilmesini sağlamıştır. Böyle yoksul bir bölgede Protestanlar en iyi konuma sahiptirler ve fırsatları kullanabilirler.

1914'de Keldani papaz Jozef Tüfenkçi[138] Mardin'den şöyle yazmaktadır:

"Paranın verdiği güç, bu zavallıların gözünü boyamıştır ve Katolikliğe geçme ihtimallerine aşılmaz bir engel meydana getirmiştir. Protestanlık, Katolik çocukları okullara ve işliklere maddi yardım vasıtası ile çekebilmektedir. Misyonerlerin tüm çabalarına rağmen her yere sızmaktalar ve Katolikliğe karşı savaş verip, Türkiye'deki sefaletin ve savaş ortamının yarattığı zorluklara dayanarak bu canları kendilerine çeviriyorlar. Böylece yeni katolikliğe geçenler bu sefer de protestanlığa dönmektedirler."

Hıristiyan kiliselerinin bu bölünmeleri Osmanlı idaresince çok iyi kullanılır. 1895 ve 1915'de bölünmüş topluluklara darbe indirir. Felaketler sırasında Hıristiyanlar birleşip, güçlenip kendilerini koruyacaklarına kavgalarıyla çok fazla meşguldüler.

---

138 J. Tüfenkçi, "Mardin'de Katoliklik" *Les Mission Catholiques*, 1914, s. 30.

Bölüm 4

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ABDÜLHAMİT KATLİAMLARI

Abdülhamit Dönemi: Diyarbakır'daki Fransız konsolos yardımcısının Mayıs 1887'den Mart 1890'a yolladığı raporlarda Felix Bertrand, büyükelçi Kont de MonTıbbello'ya şunları yazar: "Osmanlı sosyal yapısının yavaş yavaş çöküşü, kıtlıklar, güvensizliğin artması, Tur Abdin'deki ilk Süryani katliamlarının başlaması."[139]

Konsolos, sosyal dokuyu parçalayan olayları tek tek açıklamakla ve Müslüman bakış açısının Hıristiyanlara karşı yavaş yavaş nasıl değiştiğini anlatmaktadır. Zimmi statüsünden yabancı konumuna geçmişlerdir. Bir Hıristiyan'ın adaletle bir sorunu olduğunda, topluluğu, hükümet görevlisinden önce Fransız konsolosuna müracaat etmekteydi, bu işlem de Müslümanların husumetini artırmaktaydı.

Hıristiyanlar ekonomisini canlı tuttukları bir toplumdan gittikçe soyutlanmaktalar. Onları tamamen bu ekonominin dışına çıkarma düşüncesi de büyümektedir.

1887-1888 kışı özellikle sertti.

---

139 S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 74.

Bir çekirge salgını, kıtlık ve açlık Diyarbakır'da yaşayanları mahveder, köy ve kasabadakiler kentlere sığınırlar. Ama hükümet hiçbir önlem almaz. Müslümanlar da Hıristiyanlar gibi zor durumdadır. Durumu rapor eden konsolosa göre, bu koşullarda sözümona vergiler talep eden idare ve devlet memurlarının yozlaşması, düzenledikleri yasadışı el koymalar, rüşvet ve haraç, sefaleti dayanılmaz kılmaktaydı.

Konsolos ayrıca, Osmanlı devlet memurlarının dürüstçe görev yapmasının zor olduğunu, hiç saygı görmediklerini, Kürt ağaların mutlak hâkim olduğunu, eşkıyalığın ise gelenek haline geldiğini anlatır; insanlar suç işleyince ve haklarında takip ve tutuklama kararı çıkınca dağlara sığınmaktadır.[140]

İlk şiddet olayları Ekim 1889'da görülür, Diyarbakır çevresi Ermeni köyleri ve Tur Abdin Yakubileri'nde talan ve cinayet haberleri yayılır. Valinin yönettiği soruşturma Hıristiyanların bildirdiği suçlara hiç tanık bulamaz. Bir Müslüman Kürt ağaya karşı gelemez. Ancak konsolos, Tur Abdin Cizre, Nusaybin (Mardin çevresi) bölgelerinde işlenen suçların faillerini adlarıyla bildirir.

Suçlular Şeyh Uso ve Şeyh Sa'do'dur. Bunlar Hıristiyanlar gibi Müslümanları da ezen küçük bağımsız tiranlardır.

---

140 Diplomatik belge no: 4. 19 Ağustos 1889 S. de. Courtois bu belgeyi incelemiştir. Nantes Yabancılar Masası Bakanlığı *"Inventaire des archives de l'ambassade de France en Turquie. Fonds ancien de Constantinople, 1947"* (Fransa'nın Türkiye elçiliğinde arşiv envanteri) Costantinopolis eski temelleri 1947., II. Bl. Diyarbakır konsolosluk muhaberatı 1874-1879 iki dosya no. 23, Felix Bertrand'ın mektupları vardır. Bkz. S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 80-183.

Burada onların yaptığı kötülükleri tek tek anlatmak çok uzun olurdu.[141] Genellikle köylüler, Kürtler ve Araplar arasındaki ezeli mücadelenin kurbanı olurlar. Örneğin Milli aşireti Mardin'in batısında Viranşehir yöresini hâkimiyeti altında bulundurur. Buna karşın Arap Şammar aşireti platonun güneyini haraca keser.

Osmanlı adaleti ise karışıklıkları tetiklediği bahanesiyle Hıristiyanları suçlar. Geri yansıtılan bir suçlamadır bu, gelecekte kural haline gelecektir.[142]

Fransız konsolosunun anlattıkları, Doğu vilayetlerindeki İngiliz temsilcilerinin Kürdistan'da işler çok iyiye gidiyor şeklindeki ifadelerini çürütmekteydi. 1878'den itibaren İngiltere Ermenileri himaye görevi yüklenmişti. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre Ermeniler reformlardan faydalanacaklardı. Bu uluslararası güçlerin istediği reformlar Sultan tarafından vaaa edilmişti, ama bu reformları uygulamaktan hep kaçınmaktaydı.

1891'de Abdülhamit "Hamidiye Alayları"nı kurar. Bu hafif süvari alaylarının çoğunluğu Kürt'tür. 1892'de 40 iken 1899'da 63'e çıkar. Bir alay 500-1.000 kişidir. Bir alayın kurulmasını sağlayan her aşiret belli sayıda adam verir ve komuta aşiret reisinde olur. Devamlı hizmette olmazlar ve ancak hizmetteyken maaş alırlar. Bu sisteme bağlı aşiretler silahlıdır ve diğer aşiretlere baskı yapıp hâkimiyet altına almayı sağlayacak üstünlüğe sahiptirler.

Hamidiye alaylarının kurulması en üstün aşiret hegemonyasını güçlendirir. Bunlar Doğu Anadolu illerinde sulhu

---

141 Diplomatik belge, no: 5, 18 Ekim 1889 (S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 81.

142 Türkler'in reddetme politikası çok eskilerden beri mevcuttur.

sağlamak bahanesi ile terör estirir ve anarşiyi sürdürürler. Suçları hiç cezalandırılmadığından *Hamidiye*'nin Kürt reisleri akınları arttırırlar. Victor Bérard'ın anlattığı gibi; "Düzenlenmiş hırsızlık; yasallaştırılmış cinayet, ödüllendirilmiş tecavüz uygulamaktalar."[143]

Bunun üzerine İngiliz konsolosları Fransız meslektaşları ile ağız birliği yapmışçasına durumların gittikçe bozulmasından endişe ederler ve kendi ülkelerine, durumlar düzelmezse, Hıristiyan halkın yok olmasına sebep olabileceğini öngörerek haber iletirler. Bu güvensiz ortam 1894'ten itibaren hızlı bir şekilde kötüye gider.[144] Sason olaylarının benzerleri kuzeyde Diyarbakır vilayetinde Silvan'da yaşanır. Buralarda Ermeni köyleri Kürtler tarafından talan edilip yakılırlar.[145]

1894 Ekim'inde Diyarbakır valisi Suri Paşa'nın yerine Mardin mutasarrıfı Enis Paşa getirilip bu vilayetin idarecisi olarak atanır. Enis Paşa Selanik dönmesidir.[146] 1890'da ve 1891-1894'de iki kez Mardin mutasarrıflığı yapmıştır. Bu dönemlerde Kapusenler için çeşitli idari zorluklar yaratmıştır. 1892'de Mardin çarşısı yangınında, tüm Ermeni dükkânları tahrip olmuştur, bunun kasti olarak düzenlendiği düşünülmüş ve azmettirici olarak Enis Paşa'dan kuşkulanılmıştır.

---

143 Victor Bérard, *La Politique du Sultan* (Sultanın Politikası), Paris, Ermend Colin, 1897, s. 215-223.

144 *Blue Book, Turkey*, 1890-1891, no: 1, 1893, no: 3-6.

145 Diyarbakır'da Fransız konsolos yardımcısı 15 Ocak 1894'den beri Gustave Meyrier'dir. Onun diplomatik belgeleri Claire Muradyan öncülüğünde yayınlanmıştır. Gustave Meyrier'e, *Les Massacres de Diarbekir* (Diyarbakır Katliamları), L'Inventaire, 2000. Diyarbakır vilayetinde 1895 olaylarını aydınlatmak için referans kitabım budur.

146 Yahudi kökenli bir aileden gelir. Çocukken İslamiyet'i kabul etmiştir.

Diyarbakır'da Hıristiyanlara karşı ilk tacizler şubat 1895'de başlamıştır. Gustave Meyrier'in Fransa konsolos yardımcısı olarak atanması ise 1894'tedir. Bu zat olayların çoğalmasına ve Hıristiyan-Müslüman nefretinin artmasına tanık olmuş ve anlatmıştır. Ancak bu husumetin Ermeni meselesi çerçevesini de aştığını ekler:

"Bu gidişat ırk farkı göstermeden tüm Hıristiyanlara uygulanıyor, Ermeni, Keldani, Süryani, Rum farketmiyordu... Dine karşı bir nefrete dayanmaktadır. Acımasız olmasının nedeni ise, bir kesimin gücü ile bir diğerinin zayıflığıdır. Hatta Ermeni meselesinin dışındadır; çünkü Ermeniler en fazla kötü muameleye tabi tutuluyorlar ise en kalabalık grup oldukları içindir. Yapılan hazırlıklara gerekçe olarak da, halk güvenliği için disiplin ve otorite gerekliliği gösterilmektedir."[147]

Konsolosun bu notları, Diyarbakır vilayeti çevresindeki çeşitli topluluklara da dikkat çekmektedir. Hükümetin sadece Ermenilere karşı kışkırttığı Kürtler bu hareketlerini diğer topluluk mensuplarına da yaymışlardır. Merkezî idare bu yayılmaya tüm yok edişin tamamlanmasına kadar göz yummuş ve ender olarak düzeltilmiş ve engellenmiştir. 1895 Haziran'ında her taraftan Kürt aşiretlerinin saldırıları bildirilmektedir. Bunlar ise hükümetten Hıristiyanları katletme emri aldıklarını iddia etmektedirler.

Ekim'de Enis Paşa valilik makamına atanır. Hıristiyan topluluk şeflerini, bu atamadan memnunluk duyduklarını bildirecek bir teşekkür mektubunu sultana göndermeye mecbur eder. Ekim sonunda dünya güçlerinin Sultan Abdülhamit'i kabul etmeye mecbur ettikleri reformlara dair fermanın haberi Diyarbakır'a gelince ortalık kızışır.

147 Gustave Meyrier'e, *Les Massacres de Diarbekir*, 2000, s. 53.

Kasım 1895 Diyarbakır katliamları hikâyesi *Sarı Kitap*'ta[148] konsolos yardımcısı Meyrier'in iletişiminden daha geniş detayla anlatılmaktadır.

Sarı Kitap'ta bu noktalara dikkat çekilmektedir:

1- Osmanlı idaresinin direkt ve indirekt sorumlulukları.

2- Ermenilerin yönünden hiçbir şekilde tahrik edilmemeleri (Oysa Babıâli Ermenilerin isyan ettiklerini iddia etmektedir).

3- Müslüman halkın katliama katılması (ister Kürt jandarma veya asker olarak). Aşiret Kürtleri kente girememiştir çünkü vali kapıları kapattırmıştır.

4- Katliamın her türlü Hıristiyan topluluğa, özellikle Yakubilere yayılması.

5- Diyarbakır çevresindeki Hıristiyan köylerinin yok edilmesi.

Diyarbakır sancağının 119 köyü 6000 aile yani yaklaşık 30.000 Hıristiyan ölü veya kayıp, köyler talan edilip yakılmış.[149] Özellikle şu köyler:

Miyafarikin:[150] 1.000 kişilik nüfus, 15 kaçıp kurtulan.

Sa'diye:[151] 3.000 kişilik nüfus, 3 kurtulan.

Qutırbıl:[152] (Ermeni ve Yakubi) 300 aile, 4 kurtulan.

Qarabaş: (Yakubi) Papaz Armalé haritadan silinmiş 10

148 *Livre jaune, Affaires armeniennes (1893-1897)* et supplement (1895-1896), (Sarı Kitap, Ermeni Meseleleri, 1893-1897 ve eki 1895-1896), Paris, Imprimerie nationale, 1897.

149 *Livre jaune*, belge, no: 44, 18.12.1895, 30.000 kurban biraz abartılmıştır.

150 Günümüzde Silvan. (*Ed.*)

151 Günümüzde Tanoğlu. (*Ed.*)

152 Günümüzde Karpuzveren. (*Ed.*)

köydeki 4.000 kişinin tümünün de boğazlandığını[153] anlatır ve köyleri ad ad verir.

Katliamlarda valinin direkt sorumluluğu vardır, çünkü emrettiği için başlatılmış ve yine onun emriyle son bulmuştur. Vali görevdeyken bir katliam ihtimali ve korkusu hep vardı. Görevden alınınca bu ihtimal ve tehlike ortadan kalkmıştır. Katliamların diğer Hıristiyan topluluklara yayılması idari güçlerin ve Kürtler'in işidir. Yakubi patrik Abdülmesiẖ'in başına gelen kötü olaylar bu karışıklık ve çelişkileri vurgular.

Diyarbakır Hıristiyanları, topluluk başkanlarının Enis Paşa ile ilgili Sultan'a teşekkür mektubunu gönderdiklerini öğrenince çok öfkelendiler. Kiliseleri işgal edip ruhbanları tehdit ettiler. Bunun üzerine Enis Paşa Yakubi patriği Abdülmesiẖ'i Diyarbakır'a çağırır. Geldiğinde ise kentte katliamlar başlamıştır. Enis Paşa bunları başlatmış ve sonra da baskı kurmak için bahane olarak kullanmıştır.

Patrik geldiğini valiye bildirir, o da yolda refakat etmesi için bir birlik yollar. Ama patrik kenti cesetlere basarak kateder. Vali onu idari merkezde kabul eder ve ona, Hıristiyanlara silahları teslim etmelerini emretmesini söyler. Patrik kabul eder. Yakubi kilisesine silah aramaya gider. Ama silah yoktur ve beraberinde gelen askerler elleri boş dönerler.[154] Daha sonra patrik Barsom bu olaya farklı bir bakış açısı getirecektir. Yakubi patriği Süryani Ortodoks kilisesini kurtarabilirdi. Sultan'a telgraf çekebilir ve Süryaniler'in korunmasını sağlayabilirdi.[155]

---

153 İshak Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 42-65.

154 *A.g.e.*, s. 43.

155 S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 92.

Ancak bu düşünce "yerel taşkınlıkları bastırma" diyen Türk tezi yönündedir, çok gerçekçi değildir. Aslında Enis Paşa karışıklıkları düzenleyip planlamaktaydı. Mardin'in durumu ve konumu özeldi. Bazı yerel koşullar resmî makam sahiplerinin görüş ve davranışları bir bütünlük şeması ve davranışları üzerine yerleştirilmişlerdi. 1895'de sancağının kalanı talan ve tahrip edilirken Mardin korunabilmişti. Nedenleri şöyle sıralarız: Mardin'in Hıristiyan ve Müslüman ileri gelenleri, Diyarbakır'da meydana gelen katliamın kendi kentlerine de yayılmasından korkmaktalar. Mardin kenti kendini çevreleyen surlara sahip değildir. Kürt aşiretleri saldıracak olursa korunamaz, bu da korkuyu artırmaktadır.

Kasım'ın ilk günlerinden itibaren panik halindeki Hıristiyanlar kiliselere sığınırlar.

Platodaki köylerin tahrip edildiğini, özellikle Ermeni köyü Tel Armen'in yıkıldığını öğrenmişlerdir. Enis Paşa, Mardin Müslüman ileri gelenlerine ulak yollayıp (aynı şeyleri) yapmaya davet etmiştir. Bunlar ise ikiye bölünmüştür. Fanatikler hemen harekete geçmeye hazırdırlar. Ilımlılar ise anarşi durumu yaratılmasından sakınırlar.

9 Kasım Cumartesi Kürt aşiretleri Mardin kapılarına geldiğinde, kentin batısındaki ('Ayn-Since) köyünü yakıp yıkmışlardı. Kürt reisler kentin Müslüman ileri gelenleri: Ahmet Ağa, Muhammet Said Ağa Mışkeviyelerin[156] reisi. Faraj Bey, Mındılkeviyelerin[157] reisi. Mutasarrıf Hüseyin Şükrü Bey'in desteğiyle kenti aşiretlere karşı koruma kararı alırlar. İki Kürt [Muhallemi (*Ed.*)] reis silah ister ve alırlar.

156 Muhallemi aşireti. (*Ed.*)

157 Muhallemi aşireti. (*Ed.*)

(40 Martin tüfek) 300 lira garanti olarak Ermeni İskender Adem [Atamyan (*Ed.*)] ve Raffi Çermeyan (Çerme) ile birlikte karşılanır. (*Ed.*)[158]

Mardin'in korunması, Batı Kapısı'ndan Büyük Minare'ye kadar olan bölgede Mışkeviyeler tarafından sağlanır. Bu yörede Ermeniler çoğunluktadır, kalan kısımdan da Mendelkaviyeler sorumluydu.

Kalenin tepesinden Osmanlı askerleri Kürt aşiretlerin hareketlerini takip etmektedirler. Ama kuşatma kaldırılır. 11 Kasım'da Kürt aşiretleri yeni bir saldırı planlar, ama püskürtürler.

Mutasarrıf onlara Şeyh Abdülrahman'ı yollar onları ikna edip geri çevirir. Aşiret reisleri ona hükümetin emrine itaat ettiklerini söylerler ve Mardin kenti Müslümanlarının da Ermenilerce satın alınmış olduklarını iddia ederler. Ama geri giderler...

16 Kasım'da kentin eteğinde kamp kurarlar. Mar Mihayel Manastırı'nın yakınında. Mışkeviyeler saldırır ve onları kaçırtır. Sükûnet yavaş yavaş kurulmaktadır.

Dükkânlar 20 Kasım'dan itibaren açılmaya başlar. Sadece cuma ve pazar tatil günüdür. Ama askerler ve Kürtler her şeye hakları olduğunu zannetmektedirler. Ermeni çarşısından geçerken ne görürlerse alırlar. Hırsızlıklar çoğalır, mutasarrıf çalınan eşyalardan bir kısmının geri verilmesini sağlar, ama bu çok az bir miktardır. Kürtler Yusuf Cenenci'ye (Ermeni ileri gelen) küfrederek ve lanet ederek geri verirler. Ortam Noel'e kadar gergin kalır. Şeyh Abdülrahman'nın oğlu Şeyh Muhammet Said Mardin'e

158 1895 olayları ile ilgili rahip Armalé'nin raporu Editörün Ekleri Ek 1'de. (*Ed.*)

gelir. Bu Diyarbakır katliamı suçlularından biridir. Mardin Müslümanlarını öldürmeye teşvik eder ve Hıristiyanları talan etmeye. Mardin Müslüman topluluğu yine ikiye bölünmüştür. Ahmet Ağa, "Hıristiyanları Mışkeviye Kapısı'ndan [Bab el Mışkiye] camiye kadar korumaya söz verdik, akdimizi bozmayacağız. Biriniz bu çizgiyi geçerse onun kellesini keseriz," der.

Mışkeviler toplantıya bir nokta koyarlar. Dönüş yolunda iki Mışkeviye şefi Ahmet ve Muhammet ağalar İskender Atanyan'ın evinden geçer ve hazırlanan komployu anlatırlar. Daha sonra haber Kadir Efendi'ye ulaşır ve Ermeni katedralinde Piskopos Nazaryan'a haber vermeye giderler. Ancak entrikacılar boş durmaz. Yusuf Cenenci'ye sataşırlar. Muhammet Said elebaşı olarak, sahte bir belge hazırlarlar. Buna göre Hıristiyanlar huzur ve asayiş içinde yaşamaktalar ve iki köyden başka Kasım'da hiçbir şey tahrip edilmemiştir. Bu sahte belgeyi toplumunun yönetim kurulu üyesi[159] imzalar. Onu aynı toplumun dinî liderleri de imzalarlar. [Belge ile ilgili geniş bilgi: Armalé'nin raporu, Editörün Ekleri Ek 1'de. (*Ed.*)]

Bunu öğrenen Muhammet Ağa kızar: Kendini Mardin Yakubi Süryanileri tarafından ihanete uğramış hisseder, kardeşi Ahmet Ağa ile İskender Atamyan'a gider. Ancak orada sakinleştirilir. 1896 Şubat sonunda yeni bir mutasarrıf Mardin'e atanır: Şakir Paşa. Sükûnet geri gelir.

Mutasarrıf, Protestan papazı serbest bırakır. Ayrıca kardeşi Yakub (öğretmen) ve Said Ağase de ailelerine yazdıkları mektupta politikadan söz ettikleri için tutuklanmışlardı. Onlar da serbest kalır. 20 Nisan'da hükümetin

---

159 İmzalıyanlar: Abdülmesih Şehristan ve Abdülmesih Hanaşe - bugünkü soyadları Güzeliş ve bir kısmı da Özkardeşlerdir. [Ed]

yolladığı iki müfettiş Mardin'e gelir, biri Hıristiyan, diğeri Müslüman'dır. Midyat'a doğru yola çıkmadan önce 10 gün kalırlar.[160] 1895 Kasım'ında Mardin korunmuş ama tüm çevredeki Hıristiyan köyler yıkılmıştır: Tel Armen, Göliye,[161] Bınebil, Kal'at-Mara. Zafaran Manastırı da Kürtler tarafından saldırıya uğramış ama dayanmıştır. Bazı karışık haberler olmasına rağmen Tur Abdin Yakubileri de yıkımdan paylarını almışlardır. Midyat'ta da katliamlar olur ama Cizre'de papaz Galland (Dominikan) misyonu olduğundan olay olmaz. Konsolos Meyrier Cizre Hıristiyanlarının sağ kalmasını redif taburu komutanı Rıza Efendi'nin, Vali'nin emirlerini uygulamamasına bağlar.[162]

Bir yıl sonra 1896 Kasım'ında papaz Galland, Tur Abdin köylerinden geçer ve birçoğunun yakılıp yıkılmış olduğunu görür.[163] Tur Abdin'deki Yakubi katliamları hakkında anlatılanlar çelişkilidir, ama bunların da katliamda yok olan büyük bir topluluk olduğunu anlatacak kadar yeterlidir. Diyarbakır'daki katliamlarda ölen Ermeni olmayan Hıristiyanlar yanlışlıkla ölmemişlerdir, tam tersine cinayetler her topluluktan Hıristiyan'a yayılmıştır.[164]

Kaçırmalar ve zorla İslamiyet'e döndürmeler de katliamın diğer bir yönüdür. Dininden dönmek o sırada bir

160 İshak Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 61-67. Yakubiler, Süryani Ortodoks'tur. Bu tanımı kullanma nedenim daha fazla açıklık içindir.

161 Bugün Göllü. (*Ed.*)

162 Gustave Meyrier'e, *Les Massacres de Diarbekir*, 2000, s. 158-159. Mardin sancağı Mardin'de oturan bir askerî subayın emrindedir. 4 redif taburu var. Bunlardan ikisi Mardin'de, ikisi Cizre'de bulunur.

163 S. de Courtois, *Une communauté syriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 103.

164 *A.g.e.*

Hıristiyan'ın ailesini ve kendisini kurtarmak için yapacağı tek şeydi.[165]

1895'de Ermenilerin olduğu her bölgede din değiştirmeler görülmekteydi. Diyarbakır vilayetinde Ermeniler kadar Süryaniler de bu zorunluğa boyun eğdiler.[166]

Kadın ve çocukların kaçırılması ise Kürt aşiretleri için alışılmış bir olaydı. Hem katliam öncesi hem de katliamlar esnasında. Çoğu Müslüman olmuş, onları kaçıran ailelerle bütünleşmiş, bazıları esir gibi kalmış ve tekrar satılmışlardır. Halep'deki Bab-Nera çarşısı esir pazarıdır. Bu pazarlar Dünya Savaşı sonuna kadar sürer. Diyarbakır konsolos yardımcısı Gustave Meyrier Kürt veya Arap aşiretlerinin kaçırdığı Ermenileri bulmak için vaktinin ve gücünün çoğunu harcamış ve her zaman da başarılı olamamıştır.[167]

Diyarbakır vilayetinde 1895 katliamlarının incelenmesi iki bakış açısı ortaya çıkarır:

1- Global: Olayı çok büyütmeden nakletmeye çalışan diplomatlar, bazan kontrol edemedikleri, ılımlı, hafifletilmiş öyküleri de yazmışlardır.

2- Olayı yaşayanlar, katiller ve kurbanların anlattıkları ise çıkarlar sonucunda çelişkilidir. Mardin konusunda rol alanlar, nasıl davranacaklarına, direneceklerine ya da taviz vereceklerine dair mücadele verir ve entrikalarla boğuşurlar.

---

165 Bir Hıristiyan Müslüman olmak için kelime-i şahadet getirir: *Allah'tan başka Allah yoktur, Muhammet de Allah'ın elçisidir.*

166 İstanbul Fransız elçisi Paul Cambon: 7.500 dönme, 5.720 ölü. 133.600 nüfuslu Diyarbakır vilayeti için sayılar.

167 G. Meyrier, *Les Massacres de Diarbekir*, 2000, s. 175-200.

İşte bu dönemde dostluklar ve düşmanlıklar ortaya çıkar. Bu dramdaki kişileri harekete geçiren nedenler, kör bir nefretten, verilen söze sadakata kadar geniş bir yelpaze içinde yer alır.

Bir eski dostun bir katile dönüşmesi böyle zamanlarda çok az şeye bağlıdır. Bu yaklaşımla basitleştirilmiş öykü yerini karmaşık olaylara, anekdotlara bırakır. Bu şekilde 1915 olaylarını anlamaya çalışacağız. Niye Hıristiyan toplulukları yok edildiler?

1895 katliamları ve 1915 Soykırımı arasındaki geçiş dönemi incelenerek buna yanıt aranmaya çalışılacaktır.

Bölüm 5

MARDİN SANCAĞINDA GÜNLÜK YAŞAM (1896-1914)

1908'deki Jön Türk devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü ertelemez. Bazı idari reformların uyandırdığı ümitler çok çabuk söner. İktidardakiler birbirini parçalamakta, Trablusgarp ile Balkan Savaşları ile Afrika ve Avrupa'daki toprakların kaybını kesinleştirmektedir. 1913 yılında Osmanlı İmparatorluğu küçük bir Avrupa parçası dışında bir Asya imparatorluğudur.

İttihat ve Terakki Partisi gittikçe daha radikalleşen milliyetçi bir parti haline gelir. Ana amacı Türk hegemonyasıdır ve hayali, Asya'da Türk ırkının gelişmesidir. Mardin'de, siyasal yaşamdan uzak olan bu bölgede, halk bu trajik durumu bilemez. Ancak ekonominin çöküşünü ve toplulukları arasındaki ilişkilerin bozulmasını far keder. Ancak geçmişteki gibi daha acil sorunlarla boğuşmaktadır. Kürtler'in yarattığı ve yaşattığı anarşi, dinsel-mezhepler arasındaki ezeli çekişmeler...

A. Kürt Sorunu

1895'den Sonra Babıâli Kürt aşiretlerini idare etmekte tamamiyle yetersiz kalır. Diyarbakır vilayeti ve çevresinde

Hamidiyeler ve onlara bağlı adamları yerel güç ve egemen davranışlarıyla korku vermekteydiler. Köyleri talan eder, kervanları soyar, yol keser, cinayet işler ve resmî makamların gözü önünde pervasızca davranırlar, çünkü bu makamlar İstanbul'a[168] zıt düşmemek amacıyla hiçbir önlem alamamaktaydılar. En asi iki aşiretten biri Cizre'den Mustafa Paşa idaresindeki Koçerler'dir; diğeri ise İbrahim Paşa'nın liderleri olduğu Milliler. Bu kişi bu tarihte bölgedeki tüm Kürt reislerin en güçlüsüdür. Çok zengin, akıllı, kurnaz bir adamdır ve en önemlisi Babıâli'nin koruyuculuğuna sahiptir. Her fırsatta gücünü gösterir ve yayılır, çevreden ve komşulardan bu yöntemle haraç toplar.[169] Viranşehir'e hâkimdir ama Siverek üzerinde hak iddia etmek isteyince Karakeçi Hamidiyeleri ile mücadele etmek mecburiyetinde kalır. Şefleri Halil Bey'dir. Bu reis Millilerin ve Turkanların köylerinin büyük kısmını talan etmekle yetinmemiş İbrahim Paşa'nın hâkimiyetine sığınıp 15 gün önce terkedilen bütün hasatı yakmıştır.[170]

Babıâli'nin Kürt sorununa bakışı çelişkilidir. Ayaklandırdığı güçleri kontrol etmez. Ancak rakip aşiretleri barıştırır ve bir Hamidiye alayını basit bir aşirete tercih ederek müdahale eder. Aslında yeterli gücü vardır ve baskı uyguladığında şiddetlidir. Sultan sadece hamidiye alayları arasında uyumu, öbür aşiretlerin aleyhine olsa bile, sağlamaya çalışmaktadır. Mardin çevresine has olan Kürt

---

168 Konsolosluk belgeleri Diyarbakır 1900-1914 konsolos yardımcısının adı okunamamıştır. No. 17 (13.8.1902, S. de Courtois, *Une communautésyriaque en péril á la fin de l'Empire ottoman, Diarbékir, Mardin et le Turabdin (1880-1919)*, 2001, s. 110, s. 184.

169 *A.g.e.*, Belge no: 12, 27 Temmuz 1904, s. 112.

170 *A.g.e.*, Belge no: 13, 18 Temmuz 1901, s. 111.

ağalar arası rekabet, sancağın zayıflamasına ve Hıristiyan ailelerin göçüne neden olur. Bu da Sultan'ın ulaşmak istediği amaçtır. İstanbul'dan bölgeye yollanan üst düzey memurlar sözde reform amacı ile gelmişlerdi. Ancak onlar Kürt reislerine "birbirinizi öldüreceğinize, himayemizdeki Hıristiyanlarla uğraşın, rekabetten uzlaşmaya geçin" demişlerdi.[171]

Hıristiyanlar ise gittikçe daha fazla korkmakta ve patrikleri ve misyonerler aracılığıyla Fransız konsolos yardımcısından yardım istemektedirler. Fransızlar ise, durumun bu şekilde birkaç yıl daha sürmesi durumunda bölgedeki Hıristiyan nüfusun göçler, katliamlar ya da zorla İslamiyet'e döndürme sonucunda yok olacağını düşünmekteydiler.[172]

1905 Temmuz'unda, Jön Türkler, Diyarbakır'da örgütlenmeye başlar. İbrahim Paşa'nın eşkıyalığını protesto etmek amacı ile kentin telgraf merkezini işgal ederler. 14 Kasım 1907'de tekrar işgal ederler. Kentin valisinin yeğeni Ziya Gökalp de destekleyicilerdendir.

Telgrafhane (11 gün) işgal altında kalır ve asiler ancak Sultan'dan İbrahim Paşa'nın sürgünü ve talan ettiklerini geri vermesi koşulu ile geri çekilirler. Başkentten yollanan bir araştırma heyeti sürgün kararını doğrular ancak Sultan, İbrahim Paşa ve adamlarını affeder.[173]

1908'de ilan edilen Meşrutiyet ilanı ile (Temmuz 1908) Sultan'ı destekleyen İbrahim Paşa, Jön Türklere karşı isyan

---

171 *A.g.e.*, Belge no: 2, 9 Ocak 1901, s. 117.

172 *A.g.e.*, Belge no: 2, 9 Ocak 1901, s. 120.

173 Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel-Suha Ünsal, *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul Tarih Vakfı, 2001, s. 330. Ziya Gökalp İttihat ve Terakki Merkez Komite üyesi olacaktır. Pantürkizm yanlısıdır.

eder. Bunlar, her koşulla onun hâkimiyetini sona erdirmekte kararlıdırlar. Sürgünde Şam'da bulunan İbrahim, hâkimi olduğu Viranşehir bölgesine gelir; oğlu Abdülhamid, "Deli" lakaplı kumandanı Hurşit ve Siverek'ten gelen 12. Hamidiye alayı subayı İsmail Bey ile karargâh kurar.

Hükümet ordu yollar. Üç gün çarpışma sonucunda kayıplar yüksektir: 150 Hamidiye ve 18 asker. Osmanlı ordusu 2.000 gönüllü ile güçlendirilmiş halde Viranşehir üzerine yürür. Komutan Emin Paşa'dır. İbrahim, Hüseyin Kanco'ya sığınır, ancak reddedilir ve teslim olması öğütlenir. Ailesi, aşireti ve altınları ile kaçar. Birçok saldırıdan sonra ihtiyar reis Nusaybin yakınlarında öldürülür. Adamlarından bir kısmı teslim olur. Oğulları ve Hüseyin Kanco Trabzon'a muhakeme edilmek üzere yollanır. Daha sonra Diyarbakır'a getirilir ve affedilirler.[174]

1908'den sonra durumlar biraz düzelir. Hamidiye alayları prensibi sadece adları değiştirmekle devam ettirilecektir. "Aşiret Alayları" adını alırlar. Kuzeyde Rus sınırından Urfa ve Mardin, Erzurum Van arası yayılırlar. 1912-1913 yıllarında Balkan savaşlarında da kullanılırlar.

1913 seçimlerinden sonra iktidara gelen Jön Türklerin doğu vilayetlerindeki Kürt ve İttihat Terakki komitecileri arasındaki ilişki açıktır. Kürtler eski, birleşme karşıtı Türk-ler'den yanadır. İslam dinini, düşmanlarına karşı korurlar ama iktidara bağlıdırlar. Ancak Bitlis gibi özellikle vilayetlerde uygulanan baskı ve Kürt reislerin asılması İttihatçılara düşmanlığı körükler, uzlaşmayı imkânsız kılar.

Bu basitleştirilmiş şemaya taşra ve başkent İttihatçıları arasındaki anlaşmazlığı da yerleştirmeliyiz. Komite 1908

174 *A.g.e.*

Selanik kongresinde Kürt veya Arap aşiretlerine ve onların feodal sistemine karşı bir politika belirler. Musul ve Diyarbakır'daki küçük çapta ziraat ve hayvancılık yapanlar mebusları vasıtası ile dahiliye vekaletine, Arap aşiretlerin talanlarını özellikle Şammar aşiretinin; ki bu aşiret Millilerle devamlı çatışma halindedir ve Kürt akınlarını şikâyet etmektedirler.

Ancak 1913'de Jön Türkler iktidara gelince o kadar çok sorunla karşı karşıya kalırlar ki, önceliği, ulusal bir burjuvazi kurmaya, tarımda yenilik projelerine verirler.

Böylece zengin ziraatçilere imtiyaz verirler ve taşradaki İttihatçıların ağaların lehine geliştirdikleri görüşlere katılırlar.

B. Mardin Hıristiyanları

1915'de Mardin'de yaşanacak dramın başrol oyuncuları yavaş yavaş sahneye çıkmaktadır. Bunlar kimliksiz kişilikler değildir. Belirsiz istatistiklerden çıkmazlar. Dramın başrollerinde Mardin'in eski ailelerinden tanınmış kişiler vardır. Basit insanların sahip olamayacağı bir nüfuzları vardı. Yerleşik aşiretlerin Kürt ağa ve beyleri, artık hepsi Katolik olan büyük Hıristiyan aileler vardı. Sadece Yakubiler hariç tutulmuştur, ama asıl kimliklerini korurlar; Ermeni, Keldani, Süryani Katolik. Bu Hıristiyan aileler kentin ekonomisini ellerinde tutarlar. Mezopotamya, Suriye, Lübnan özellikle Halep'te kardeşleri, akrabaları vardır. Zengin ailelerin çoğunluğunun Halep'te yakını vardı. Ona tereyağı, yün, deri, badem, ceviz yollanırdı. Oradan ise istenen mallar gönderilirdi.[175]

175 *Positio*, s. 348-349.

Çocukları da Hıristiyan okullara giderler. Bazıları kendi eğilimlerini bulup, seminerlere din okullarına yönelirlerdi: Musul'daki Dominikanlar'da, Lübnan'da Bzommar'da Ermeni Katolik patrikliği merkezinde, Maruniler'de, Melkitler'de, diğer Katolik topluluklarda. Mardin asıllı bu ruhbanlar gönüllü olarak doğdukları yerlere dönüp görev yaparlar.

Ermeni Katolikleri ileri gelenleri: Bankacı, sanayici, tüccar, avukat, entelektüel, uzun saygın bir geçmişe sahiptiler ve devlet otoriteleri karşısında topluluklarını temsil ederler.

- Cenenciler, [Çermeyan-Ed], Maloyanlar, Atamyanlar, Kaspolar, Şellimiler, Ḫammallar,[176] Mimarbaşilar, Dokmaklar, Terziyanlar, Babıkyanlar, Ḫancolar, Şoḫalar.[177] Bu aileler birbirine yakındır. Aynı semtte yaşarlar, her gün görüşürler, taraçalarında birbirlerini görür, yolda, işte karşılaşırlardı. Aralarında çocuklarını evlendirirlerdi. Kürt ve Müslüman ailelerle ilişkileri iyiydi. Ancak hükümet birçok düzenle Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki itimat ortamını zedeledi.

1895'den sonra Müslümanların iyiniyetli sözleri aslında kötü amaçlar gizlemekteydi. Ermeniler zengindir, korumasızdır ve iştah uyandıran av gibidir. Mardin'de Hıristiyan topluluğun çimentosu kilisedir.

Üç Katolik piskoposun her biri geniş bir topluluğa sahiptir, ama zayıftırlar ve Kürtler'in tehdidindedirler. Ermeni piskoposu ise ayrıca topluluğundaki yandaşları,

---

176 Hammal'lar adı üzerinde hamaldır. Bu aileden biri hamal diğeri şemsiye tamircisiydi. (*Ed.*)

177 *A.g.e.*, s. 445.

Ermeni siyasal partilerinin çağrılarından da korumak zorundadır.

Süryani piskoposu, yandaşları Yakubiler'in saldırgan düzenlerinden korumalıdır. Aslında Yakubileri (hakiki imana) döndürme programının başındadır. Ayrıca Protestan misyonunun aktivitelerinden de sakınmalıdır. Başpiskopos Maloyan'ın biyografisi, "azizlik kutsanması"[178] nedeniyle açılan araştırmalar sonucunda tamamlanmıştır. Buna dayanarak genç bir ruhbanın yaşamının safhalarını ve Ermeni Katolik topluluğunun çalışmalarını doğru bir şekilde tanıma fırsatı elde edilmiştir.

Şükrallah Maloyan, Mardin'de 15 Nisan 1869 yılında doğdu. Piskopos Melkon Nazaryan'ın ilgisini çeken genç, 14 yaşında Bzommar Manastırı'na [Lübnan] eğitim için gönderilir. 1869'da papaz olur ve İğnatiyos adını alır. Görevini önce Mısır'da ifa eder. Piskopos Hovsep Gulyan, Mardin'de 35 yıldır ruhbanlık yapmaktadır. 1902'de bu kente piskopos olarak atanır. Piskopos Nazaryan'ın 1900'de ölümünden sonra o makama layık görülmüştür. Bu zat da yaşlı ve sakattır. Osmanlı resmî daireleri ile sorunlar mevcuttur. Topluluğun malları satılmak ve el konmak isteniyor. Üst makamlardan yeni bir ruhban ister (İğnatiyos Maloyan'dan).[179] Patrik hemen karar veremeyince, tükenmiş olan piskopos Gulyan, Bzommar'a çekilir. Topluluğun durumu tehlikelidir. Piskoposluk kendi haline terk edilmiştir.

---

178 *A.g.e.*, s. 24-63. Piskopos Maloyan biyografisi. Onu piskopos Andre Mar kaleme aldı. Bzommar Ruhani Kurulu üyesi. Piskopos Mar'ın kuzeni (1915'te öldü), s. 64-82.

179 İğnatiyos Maloyan, İstanbul'da patrik Pavlos Sabbağyan'ın sekreteri olup, "vartabet" (rahip) sıfatı için yetiştirildiğinden söz edilir.

Ermeni siyasi partiler özellikle "Hınçak" Partisi bu karışık durumdan yararlanmaya çalışmaktaydılar. Ermeni Gregoryenler ise Mardin'e bir ruhban yollayıp bazı yandaşları geri kazanmaya çalışıyorlardı. İğnatiyos Maloyan o sırada Mardin'e dinî vekil tayin edilir. 1910 yılının *İsa Mesih'in Kudüs'e Girişi Günü*'nde (Dzağgazart-Nehire)[180] gelişi, yandaşlarca coşkuyla kabul görür. Piskopos Gulyan'ın istifası istenir. "Sapmalara" geri dönüşe izin vermekle itham edilir, İğnatiyos Maloyan düzeni kurar.

Yeni dönem Ermeni Gregoryenler tekrar katolikliğe geçer, ruhbanları Mardin'i terk eder.

Bağdat'taki Havari delege ile kurduğu iletişim, piskopos Dure ve Bzommar manastırı müdürü ile ilişkileri, faaliyetlerinin göstergesidirler. Başpiskopos Maloyan topluluğu toparlamaya çalışmaktadır. Bzommar'a seminere yollamak için bazı seçimler yapar ama kabul edilmezler. Bir kolej kurmak ister.

- Üst makamlara bazı şikâyetleri iletir.

- Tel Armen'den Papaz Avedis Farcoyan kilisesini restore ettirmek için borçlanmıştır,[181] halk şikâyetçidir.

- Bir seminarist Cinan dağında boğazlanan ruhbanın ölümünü iletir. Patrik Piskopos Gulyan'ın istifasını kabul eder, makamı boştadır. İğnatiyos Maloyan'a topluluk yandaşlarının tercihlerini araştırma görevi verilir. Büyük çoğunluk başpiskopos Maloyan'ı istemektedir. Mardin için 647 oy verilmiştir, kendisi 578 oyla seçilir. Yirmi yaşın üzerindeki tüm Ermeniler oy vermiştir. Mardin Ermenilerinin

---

180 Paskalya Yortusu öncesi, Pazar günü kutlanır. (*Ed.*)

181 Rahip Farcoyan 1911 Ağustos'unda 30 TL borç bırakarak yoksulluk içinde ölmüştür.

maddi kaynaklarını korumayı üstlenen 30 kişilik laik kurul da onu istemektedir.

Piskopos Dure, Roma'ya seçimin sonucunu ve kendi değerlendirmesini yollar. Yeni patriğin atanmasının da biraz geciktirilmesini salık verir. Referandumun etkilerinin yatışması ve son kalan "schismatiques" / "Heterodoks"[182] Ermenilerin bölgeden çıkmasına zaman tanımak amacındadır. Ermeni milliyetçi hareketinin ona göre iki mahzuru vardır.

- Aşırı sosyalist ve devrimcidir.

- İstanbul'daki "Heterodoks" Ermeniler tarafından yönetilmektedir. Bunlar da Katolik ve "schismatiques" "sapmış"ları bir grupta birleştirmektedirler.

Bağdat piskoposu 1911 Ocak'ında hâlâ Mardin'de "Heterodoks" bir Ermeni papaz bulunduğunu bildirir.

Seçimden sonra[183] hâlâ yirmi kadar Katolik onun ayinine katılmışlardır. Böylece sabretmeye devam edilir. 22 Ekim 1911'de İğnatiyos Maloyan Roma'da Patrik Paul Terziyan tarafından piskopos olarak kutsanır. Kasım'da Mardin piskoposluğuna atanır. Mardin'e dönüşünden önce Roma'dan, kardinal Gotti'ye yolladığı rapor uyarı niteliğindedir.

Topluluğunun Katolikleri'ni tehdit eden Heterodoks gruplar; Hınçak Partisi, Türk Hükümeti, Amerikalı Protestanları bildirir. "Amerikalıların en yeni eğitim imkânlarına sahip büyük bir kolejleri vardır. Kızlar ve erkekler bir arada eğitim görmektedir. Bu ne büyük skandal! Ahlaksızlık ve

182 Schimatiques terimi Vatikan tarafından *sapkın* anlamında kullanılmaktadır. Biz Heterodoks terimini kullanmayı tercih ettik [*Ed.*]

183 *Positio*, s. 33.

yok olmaya yol açacaktır. Birçok Katolik genç de burada eğitim görmektedir."[184]

Topluluğun kısıtlı olanaklarını üzüntü ile açıklayıp beş misyonun (Viranşehir, Derik, Tel Armen, Dara, Piran) çok ümitsiz durumda olduğunu anlatmaktadır. Mardin'e geldiğinde Başpiskopos Maloyan kaynak bulmak için araştırma yapar. Önce doğrudan Mikhitaristlere müracaat eder, ama patrik bu müracaatı zamansız bulup hiyerarşik saygısızlık olarak telakki eder.[185] Kürsüden bir Yakubi'nin yayınladığı "Saygıdeğer Papa ve Katolik Kilise Gizemleri" hakkındaki yazısını yargılar ve yırtar, çünkü bu şaşkın ruhbanın yazdıklarını yanıltıcı bulur.[186]

Şiddetli bir astımı olan başpiskopos Maloyan'ın Mısır'a tedaviye gitmesi gerekir. Yokluğunda topluluğu vartabed Paul Kasparyan yönetecektir.

1912 Mayıs'ında Mardin'e döndüğünde yandaşların coşkuları ile karşılanır. Bir kız okulu açmayı başarır ve 1893'de piskopos Hasun tarafından *Hayır İşlerinde Çalışan Rahibeler* (filles de la Charite) kurumuna tekabül edecek şekilde kurulmuş Tertemiz Anarahimli[187] rahibelerinden beş tane getirtir. Ancak yine sağlık nedenleri yüzünden İskenderiye'ye gitmesi gerekir. İtalya'ya Padova'ya meşhur KBB uzmanı Ermeni Askeryan'a tedavi için gider ve ameliyat olur.

Prof. Aslan'ın *Casa di Cura* kliniğinde 26 gün geçirir. Nefes darlığı biraz düzelmiştir. 1913 Ağustos'unda Mardin'e döner. Topluluğunun her bölümünü ziyaret eder, 20.000

184 *A.g.e.*, s. 522.

185 *A.g.e.*, s. 82.

186 *A.g.e.*, s. 25.

187 Fransızcası *Immaculée Conception.* (*Ed.*)

yandaşdan fazlası bulunan doğu bölgesindeki Tel Armen, Viranşehir, Derik, Nsibin, Savur, Tur Abdin'i gezer. Ama sağlığı hâlâ zayıftır ve astımı onu devamlı yatmaya zorlar. Mardin'deki Süryani Katolikler, Yakubiler'le açıkça ihtilaf halindedirler. Toplulukta iki piskopos ve 15 ruhbanları vardır. Aynı zamanda Protestanlarla da rekabet halindedirler. Bunlar Yakubileri yıpratmakta ve yeni katılımları engellemektedirler. Mardin'deki 200 Protestan ailenin bir bölümü eski Yakubi ailelerdir.

Mardin'in yeni genç patrik vekilinin bir mektubu 1914 Nisan'ında *Les Missions Catholiques*'de yayınlanmıştır. Piskopos Teofil-Gabriyel Tappuni bu yazısında bir Yakubi piskoposunun, piskopos Severiyos Samuel Laẖdo. Turabdin'de Mar Malke Manastırı metropoliti, nasıl mezhep değiştirdiğini anlatır.[188]

1913 yılı sonlarında Yakubi bir ağa Şam'un Malke ona gelir ve Katolik olmak istediğini söyler. Piskopos onu kabul eder ve vekil tayin eder. Birkaç gün sonra Şam'un Malke, Mardin'in 80 km. doğusundaki köyüne döner (Badıbbe), yanında yirmi kadar silahlı adamı vardır. Çevresindekileri de Katolikliğe dönmeleri için etkiler. Başpiskopos Tappuni'nin yolladığı Papaz Ḫanna Take ise durumu inceler. Ağanın memleketlisi ve akrabası olan Piskopos Laẖdo'yu da Katolikliğe geçirmiştir. Zafaran Manastırında kapatılan Mar Malke manastırı piskoposu Yakubi Laẖdo, ruhbanlar

188 Piskopos Gabriyel Tappuni, Bir Yakubi piskoposun acıları ve mezhep değişimi, *Les Missions Catholiques* dergisi, 1914, s. 181-185. başpiskopos Tappuni 3 Ağustos 1879'da Musul'da doğmuştur, buradaki Dominikanlar'ın seminer öğrencisi olmuştur. 9 Kasım 1902'de rahip olur. 19 Ocak 1913'de başpiskopos derecesini Patrik Afrem Raẖmani elinden almıştır. Mardin'in patrik yardımcılığına getirilmiştir. Yalnızca 34 yaşındadır.

ve hizmetkârların gözetiminde tutulmaktadır, hatta kötü muamele bile görmektedir.

Bu olaylar üzerine vartabed Jozef Tüfenkçi, Mardin'in Keldani ruhbanı Zafaran Manastırı'a bir ziyaret yapar. Piskoposun acınacak durumunu görür, onunla görüşmeyi başarır. Mardin Yakubi patrik vekili ile bir görüşme ayarlar. Piskopos Laẖdo elleri bağlı Zafaran Manastırı'dan Mardin'e götürülür.

Orada genel patrik vekili ona hakaret eder ve geri yollar. Süryani Katolik kilisesi önünden geçerken piskopos kaçar ve katedralin kapısına atılarak imdat ister. Papaz Matta Hrimo ve hizmetkârlar katedralden çıkarlar. Piskopos yerdedir ve onu götürmekle sorumlu konvoydaki adamlar ona vurmaktadırlar. Piskopos Laẖdo kurtarılır ve korumalar efendilerine rapor vermeye gönderilir.

16 Şubat 1914'de piskopos Katolik Kilisesi'ne kabul edilmek için müracaat eder. Arapça bir iman tazeleme dilekçesi yazar ve hatalı Yakubilik'ten resmî olarak çıkmayı ister.

19 Şubat 1914'de Antakya Süryani Katolik Patriği İğnatiyos Afrem II Raẖmani bu dilekçeyi kabul eder ve 28 Şubat'ta resmileşir.

Yakubi topluluğu Tur Abdin'de 10 köyü kapsamaktaydı ve 2.300 yandaşa sahipti. Bu platodaki en önemli birimdi. Emri altında dört manastır vardı. Mar Malke episkoposluk merkezi,[189] Mar Yuhanun,[190] Mar Abrohom, Mar Eliyo.

189 Mar Malke, [Mısırlı Kıpti] rahip Malke tarafından kurulmuştur. Kendisi Aziz Mar Awgin'nin yeğeniydi.

190 Mar Yuhanun da Aziz Mar Awgin'in bir öğrencisiydi. Getrude Bell tam Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ziyaret ettiği sırada boştu, kimse orada yaşamıyordu.

Bu mezhep değiştirmeden sonra Yakubiler Mardin'den Nusaybin'e daha sonra da Mar Malke'ye bir patriklik vekili yollar. Bu zat Katolik düşmanı olarak tanınmaktadır. Böylece kilise köy ve manastırların emniyetini ve mezhep değiştirme hareketini durdurmayı garantiye almak istemektedirler.

1914 başlarında yazdığı bir raporda başpiskopos Tappuni, Tur Abdin'de 30.000 Hıristiyan yaşadığını tahmin eder, çoğunluğu Yakubi'dir. 100 kadar köye dağılmışlardı. Çevrede 80.000 kadar Kürt yaşamaktadır. Vartabed Jozef Tüfenkçi'nin 1914 yılının[191] *Les Missions Catholiques*'de çıkan bir yazısında, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce Mardin topluluğu Hıristiyanları'nın 70 km yarıçapındaki bir bölgedeki sayımı birçok köyü kapsar ve sancaktan farklı bir yüzey kaplar. Mardin kuzeyinde;

Mansuriye: 1.000 nüfus, 500 Yakubi, 100 Protestan, 80 Süryani Katolik, kalan Müslüman...

'Awine [Sürgücü]: 600 nüfus, 160 Ermeni Katolik ve Keldani, kalanı Müslüman...

İsa-por: 300 nüfus, 80 Ermeni Katolik ve Keldani, bunlar terkedilmiştir.

Ayrıca Kara-por, Derik, Kerdilak (İsa-Poir çevresi) ve başka Katolikler Müslümanların arasında kendi başlarına terkedilmişlerdir. Mardin Keldani piskoposu İsrael Udo onlara yardım edecek maddi güce sahip değildir. Mardin doğusunda;

Qal'at-Mara [Eski Kale]: Zafaran Manastırı yakınındadır, 1.500 nüfus, hemen hepsi Yakubi'dir, 100 Süryani Katolik, 80 Protestan...

191 J. Tüfenkçi, makale, s. 31.

Bınebil [Bülbül]: 600 nüfus, 50 Protestan, 80 Süryani Katolik, kalanı Yakubi...

Qıllıth [Dereiçi]: 1.000 nüfus, 600 Yakubi, 100 Protestan, 60 Süryani Katolik, kalanı Müslüman...

Bafava [Kayadere]: 500 nüfus, 300 Yakubi, 150 Protestan, 50 Süryani Katolik.

Ma'sarte [Ömerli]: 300 nüfus, 100 Yakubi, 20 Katolik (ruhbanları yok), kalanı Müslüman.

Dara [Oğuz]: 500 nüfus, 100 Ermeni Katolik, kalanı Müslüman.

Nusaybin: 3.000 nüfus, 200 Keldani, 200 Yakubi, 60 Protestan, 100 Musevi, kalanı Müslüman ve Gregoryen Ermeniler'dir.

Mardin güneyi:

Qëşor (Goliye) [Göllü]: Mardin'den görülen 8 km uzaklıkta bir köy; 1.000 nüfus, 800 Yakubi, 120 Süryani Katolik, 80 Protestan.

Tel Armen [Kızıltepe]: 6.200 nüfus, hepsi Ermeni Katolik,[192] bir bölümü Gregoryen Ermeni'dir. Ayrıca 100 Katolik Keldani de vardır. Ruhbanları olmadığından ayinlerde Ermenilere katılmaktadırlar. Protestanlar hiçbir zaman bu köyde tutunamamışlardır.

Mardin batısı:

Derik: 7.000 nüfus, 600 Ermeni Gregoryen, 200 Ermeni Katolik, 100 Yakubi, 50 Keldani. Bunlar ayinlerde Ermeni Katoliklere katılıyorlar.

Piran: 600 nüfus, 80 Ermeni Katolik, kalanı Müslüman.

Ḫılele: 200 nüfus, 60 Katolik, kalanı Müslüman

192 Tel Ermen Kilisesi'nden Agop Farcoyan adlı rahip tarafından inşa edildi. *Les Missions Catholiques*'in muhabiriydi.

Viranşehir: 7.000 nüfus, 600 Ermeni Katolik, 150 Ermeni Gregoryen, 200 Yakubi, 100 Keldani (Ermeniler ile ayin yapan), 100 Süryani Katolik, 80 Protestan, kalanı Müslüman.

Salime: 200 nüfus, birkaç Katolik aile dışında Müslüman.

Bu sayılar Mardin sancağının 800 köyünden sadece bir kaçına aittir. Öncelikle, çoğunluğu Yakubi olan köylerde Protestanların başardığı önemli mezhep dönüşlerini gösterirler. Ayrıca Ermeni, Süryani Katolik, Yakubi ve Kildaniler'in yaşadığı bölgelerde mezheplerin yakın ikişkisini, Ermenilerin Katolikliğe geçişlerinin coğrafi sınırlarını anlatır.

Bu yazı, Hıristiyan sayımı sonucunu değiştirmek için (bir yıl sonrasına göre) bir neden mevcut olmadığı dönemde yayınlanmıştır. Sözü edilen köylerdeki sayılar 1915 katliamlarında en inanılır kaynak olacaktır.

İKİNCİ KISIM:

DİYARBAKIR SANCAĞINDA ERMENİLERİN SOYKIRIMI

Katliamları yıllarca inceleyerek yazdığım bu kitabın amacı kitleler ile birey arasındaki bağlantıyı kurmaktır. Savaş tarihçisi, komuta mevzisinden bakmaktadır. Muharebe hatıratlarından olayların akışını takip eder ve bu dehşetli mizanseni kontrol edenlerin yerinden görür. Tam aksine, çatışmalardaki asker ise, yanıbaşında düşen ölülerden söz eder, bölüğünden belki de bir tek kendisi sağ kalmıştır, ama onun anlatımı operasyonun bütünlüğünde birliklerin hareketinin rolünü açıklamaz.

Sinemacılar bir savaşın karmaşasında basit bir askerin duygularını anlatmak için bu bakış açısının ters çevrilmesini çok kullanırlar.

Bir soykırımdan söz ederken aynı çıkmazdayız. Donuk istatistik genellikle hatalı olarak binlerce, yüz binlerce kimliksiz ölüden söz eder. Bir adı, geçmişi ve yaşamı olanın kaderi ile istatistikler arasındaki mesafeyi nasıl azaltabiliriz. Aslında soykırımın anlamı bu kişilerin kaybı, yaşamlarının aniden akışının kesilmesi ile açıklanır. Hakikaten olayı algılama farklıdır; bakış açısının genişletilmesi veya odaklanması ve derinliği, tanığın konumuna bağlıdır, emir merkezinden veya savaş alanından olmasına... Ayrıca bu kolektif cinayetleri emredenler gizlilik içinde çalışmaktalar.

Hakikati deforme edip silikleştiren bir sis perdesi örter gibiler. Ama bazan olaylara yakın bir kişi kurbanla katili arasına girer. Tarafsız, genellikle sabit, öykücü, tarihçi, tanık olur, katılmaz, sağ kalan bir kurbanı sorgular veya konuşma ihtiyacı hisseden bir celladı dinler. Bunların verdiği bilgiler duygularla şekil değiştirmiştir.

Tarihçi yazar kişisel bir anıyı, macerayı anlatmak için doğal olarak gittiğimiz kişidir. O böylece öyküleri toplar, sıcağı sıcağına olayın yaşandığı yerde, geçtiği anda.

Çevre ve merkez arasında bireyin tarihi ve bütünün arasında bir bağdır bu. "Tarihi gerçeğin" değerli tanığıdır. Bu gerçekliğe yaklaşılabilir, ancak hiçbir zaman tamamen açıklanıp kurgulanamaz.

Mardin'de 1915'de Süryani Katolik katedrali Aziz Afrem'de "tarihçi" görevi yüklenmiş kişiler mevcuttu. Dinlemesini bilir, kaydederlerdi. Onlara nakledilen olayların korkunçluğu karşısında öfkelerini ve isyanlarını zorlukla kontrol ettiler.

Kültür, dinî inanç, mezhep bakımından farklıydılar. Bu da raporlarının gerçekliğinin garantisidir. İçeriği tamamen gerçektir. Ermeni Soykırımı'nın uygulandığı diğer bölgelerde statülerinden dolayı itiraflara daha mesafeli olan diplomatlar vardı. Ortaçağın yazıcıları gibi bu din adamları da, tanıkların itiraflarını ve belgeleri unutulmaktan korudular ve kendi yorumları ile aydınlattılar.

Mardin kenti üzerinde bakışımızı sabitleştirmeden önce, operasyonların merkezine odaklanmalıyız. Oradan infaz emirleri verilmeye başlandı. Burası bölgenin merkezi Diyarbakır'dı. Mardin kentini ise, bu tarihçi ruhbanlar sayesinde günbegün bir aileden öbürüne (özellikle tanınmış aileler ve din adamları için) takip ettik, katliam operasyonunun safhalarını, 2.000'den fazla üyesi olan bir

topluluğun yok edilmesini kurgulayabildik. Mardin'deki tarihçi ruhbanlardan başka, günümüz tarihine yardım edebilecek bir diğer kişi ise olaylara tanık olan Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan önceki Diyarbakır'daki İngiliz konsolos vekili, Ermeni asıllı Thomas K. Mıgırdiçyan'dır.

1914 Kasım'ında hareketine kadar, kentte bilgilenir. Daha sonra Kahire'de iki tane sağ kalan tanığın itiraflarını dinler. -Levon Kasabyan, Harutyun Kasabyan'ın en küçük oğlu, babası Diyarbakır Fransız konsolosluğunda görevliydi- ve Tomas Donciyan,[193] Diyarbakırlı bir sanayicinin oğlu.

Böylece Diyarbakır vilayetindeki Ermeni katliamının akışını düzenleyebiliriz. Tarihler ve mekânlarda yerleştirerek global bir bakışla katliamları açığa çıkartabiliriz. Diyarbakır'dan yola çıkıp vilayeti inceleyebiliriz. Kentin ve buna bağlı sancağın içinde katliamlar tahlil edilebilir. Mardin için daha çok ayrıntı bulunduğundan, sonuç olarak bir Osmanlı sancağında bir Hıristiyan topluluğunun yok edilmesinin daha hassas bir algılamasını gerçekleştirebiliriz.

Mardin sancağı kent ve kasabalarındaki bir çevre gezisi bize yok edişin nasıl diğer Hıristiyan topluluklara yayıldığını gösterecektir.

Nihayet daha geniş bir trajediye gelinmektedir. Bu da Mezopotamya ovasına varmak için Diyarbakır vilayetinden geçen Ermeni tehcir kafilelerinin kitlesel imhasıdır. Tarihçinin eleyip düzenlediği, bu bütünleştirilen öykü aslında

193 Tomas K. Mıgırdiçyan, *Les massacres de la province de diarbekir et la férocité des Kurdes* (Diyarbakır Eyaleti Katliamları ve Kürtlerin Vahşeti), Kahire, Krikor Jihanian Press, 1919.

kişisel birçok anının toplamıdır. Ancak tanıkların anlatımındaki süzmelerin (tarihte) karışıklık yaratmaması için kitabın ikinci bölümünde bir antoloji çerçevesinde bu hatıralar, konularına göre sıralanıp yazılmıştır.

Bu sistem sürekliliği bozmadan tarihi kurguyu tamamlar. Cellatlar ve kurbanlar arasında uzun zaman beraber yaşamış ama cinayetlerle bölünmüş iki grup da değişik tepkileri yansıtır. Şöyle ki, aynı kişi komşusuna bir felaket ânında yardım ederken, baskılar veya tehditler altında, hatta nedensiz, değişebilir, sözüne ihanet edip, koruduğunu öldürebilir. Diyarbakır vilayeti Kürt toprağı (ülkesi) olduğundan ve Hıristiyanların katillerinin çoğunluğu Kürt olduğundan, birçok yıl sonra bile bu aynı Kürtler onları talana ve cinayete teşvik edenlerin kurbanı olmaya devam edeceklerdi. Kötülüğün geri dönüşü ve intikamın saçmalığı hakkında düşüncelerle devam edebiliriz...

Bu kişisel hatıralarda yanlışlar, abartılar aynı olay için çelişkiler, bu tarihî dönemi dikkatle inceleme gereğini doğurur. Çekilen acılar, büyük felaketler ve duyulan dehşet, raporların hassas ve doğru olmasını engelleyebilirdi. Özellikle kurbanların sayısı abartılıdır, ama ne kadar abartılmıştır. Bin diye anlatılan 500 mü? Yoksa 100 mü? Öyle bir acı gelir ki hakikatin arayışı mikroskobun büyütmesi gelir dayanır. Bir kişi gördüğünü anlatır ve eğer bunu söyleyen tek kendisi ise tersi kanıtlanamaz.

Bölüm 1

SOYKIRIM YAYILIMI

Bir Avrupa savaşı tehdidi güçlenince, Osmanlı Savaş Bakanı Enver Paşa, 22 Temmuz'dan itibaren Almanya ile görüşmelere başlar. O dönemde, İstanbul'daki Alman büyükelçisi Wangenheim, Osmanlı ordusunun zayıf olmasından dolayı bu yakınlaşmaya sıcak bakmamaktaydı. Ancak İmparator Guillaume II, Avusturya'nın Sırbistan'a ultimatom yollamasından itibaren Osmanlı ile anlaşmanın kârlı olacağı düşüncesindeydi.

Savaş 1 Ağustos'ta başlar ve 2 Ağustos'ta Sadrazam Sait Halim ve Wangenheim bir anlaşma imzalarlar. Almanya 31 Aralık 1918'e kadar Rusya'nın tehdidi altındaki Osmanlı topraklarına himaye sözü vermektedir. Bu andan itibaren Berlin, Osmanlı İmparatorluğu'nun fiili olarak savaşa katılmasını ister. Osmanlı da zaten 2 Ağustos anlaşması ile onların yanında çarpışmaya söz vermişti. Babıâli tedbiri elden bırakmaz ve 3 Ağustos'ta genel seferberlik ilan eder.[194]

Rhétoré'ye göre 29.700 Hıristiyan, Diyarbakır sınırlarında yaşamaktadır. Bunların büyük çoğunluğu (25.000)

194 Yves Ternon, *Les Armeniens. Histoire d'un génocide*, (Bir Soykırım Tarihi), 1996, s. 211. Belge Yayınları 2012, çev. Emirhan Oğuz.

Gregoryen Ermeniler'dir. (1.000) Katolik Ermeniler; (2.000) Yakubiler; (1.250) Keldaniler; (250) Süryani Katolikler; (1.250) Protestanlar.[195]

Bu sayılar, Ermeniler için özellikle abartılmıştır. Kevorkyan ve Pabuççiyan'ın sayılarına da bakmak gerek. 14.100 Ermeni çoğunluğu,[196] Kürt olan 45.000 kişilik bir nüfusta bulunuyordu.

Genel seferberlik hemen 3 Ağustos'ta ilan edilir. Her kent ve kasabaya, vilayetlere iletilir. Diyarbakır vilayetine de aynen iletilir. Askere çağrılanların 10 gün içinde teslim olmaları gerekmektedir, aksi takdirde tutuklanıp çok ciddi şekilde cezalandırılacaklardır. Kentin ve çevrenin Ermenileri de diğer Osmanlı vatandaşları gibi gelip orduya katılmaktaydılar. Ancak kayıtlar gecikmekte ve köylüler sefil hanlarda, tüm paralarını tüketerek beklemekteydiler.

Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler ise 1895'ten beri pek fazla düzelmemiştir. Türkler uzun zamandan beri, Diyarbakır'daki Ermenilerin ekonomisini yıkmayı amaçlamaktaydılar. 1910'da Jön Türkler'in de önderliğinde kurulmuş "Türk Rönesansı" [*intibah*], Müslümanları toparlayan kuruluştu ve vilayette ihracat ve ithalatı ele geçirmeye çalışmış ama başarılı olamamıştı.

Seferberlik emri Diyarbakır Jön Türkler'ine Ermenilere ait mallara ordu için el koyma fırsatı verir. İttihat Terakki'den iki ileri gelen Attar Hakkı [Tekiner] ve Cercis

195 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 24, verilen rakamlar.

196 Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Pabuççiyan, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman á la veille du génocide*, (Soykırım Arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler), Paris, Arhis 1992, s. 397.

Ağazade Kör Yusuf'un [Göksu] başkanlığında bir komisyon bu amaçla kurulur.[197] Jön Türkler çarşıda talan yapıp Ermeni dükkânlarını kundaklamayı tasarlamaktaydılar. Bu çarşı, bakır ve altın işçiliği yapan zanaatkârlar, ipekli, pamuklu kumaş satıcıları, dericiler, halıcılar ve el işlemecileri[198] ile ünlüydü. Ancak bu projeyi gerçekleştirmek için istifa eden vali Cemal Bey'in gitmesini beklemekteydiler.

19 Ağustos'ta İttihat ve Terakki Partisi'nden gelen direktifler uyarınca çarşı kundaklanır. Ermeni tüccarlar yangınla mücadele etmeye çalışırlar, mallarını kurtarmak isterler ama Türk polis ve jandarmalar onlara engel olur. Yangın 1.080 dükkân, 3 kervansaray, 13 fırın, 4 marangozhaneyi kül eder. Hamamlar ve daha birçok bina zarar görür.[199] Fransız ve İngiliz konsolosları ve tüccarların verdiği sayılara göre zarar ziyan yarım milyon Türk lirası kadardır.[200] Bu mallar sadece Ermenilere aitti. Sadece 60 tane Türklere ait dükkân yanmıştı. Ama sahipleri önceden tedbir alıp içini boşaltmışlardı. Bu yangın Diyarbakır polis komiseri Gevranizade Memduh[201] [Güran] tarafından programlanmıştı.

---

197 *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir* (Olaylar ve Belgeler. Diyarbakır'daki Ermeni Katliamı Safhaları), İstanbul, G. Keşişyan (oğul) matbaası, 1920, s. 5.) Bu kitap 1919'un 20 Ekim'inde basıldı. Sağ kalanların ve özellikle Tomas Mıgırdiçyan'ın anılarına dayanarak yazılmıştır.

198 Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Pabuççiyan, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman á la veille du génocide,* (Soykırım Arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler), Paris, Arhis 1992, s. 397.

199 İshak Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], 5 Bl.

200 1 Osmanlı lirası 1915'te 24 Frank. [Osmanlı lirası dönemin altına endeksli parasıdır ve 1 OSL 7,2 gr. altın ihtiva eder. (*Ed.*)]

201 Memduh bu dramın merkez (kilit) adamlarından biridir. Mardin katliamının başlıca lideridir. Orada Koranlı Memduh Bey olarak geçer.

Yeni vali Hamit Bey 23 Ağustos'ta gelir. Hemen Memduh'u çağırır. İttihat ve Terakki komitesi onun Adana'ya atanmasını sağlar. Oradaki görevi de aynı olacaktır. Kundaklama!

6 Eylül'de kent yeniden talan edilir. Kürt askerleri Van'a gitmeden önce kenti yağmalarlar. Hıristiyan aileleri haraca bağlar ve yolculukları için ne lazımsa çalar, özellikle binek hayvanları ve para. Vali birkaç tabancayı yakalar[202] bulunduranları tutuklar.

Vali Hamit Bey, Diyarbakır'da 28 Mart 1915'e kadar kalır. İttihatçılardan Feyzi Bey [Pirinçioğlu] ve Zülfi Bey'le [Tigrel] devamlı ihtilaf halindedir. Bunlar kentteki komite şubesini yönetir ve Ermenilere karşı yapılan saldırıları örgütlerler. Feyzi 1895 katliamlarının başlıca düzenleyicisi Pirinççizade Arif'in[203] oğludur.

Arif Efendi, Abdülhamit tarafından madalya ile ödüllendirilmiş işlettiği cinayetler nedeniyle, 1908'de ise Meşrutiyet'in ilanında Osmanlı meclisine mebus seçilmiştir. Oğlu Feyzi de, 1914'te, mebus seçilmiştir [Arif'in ölümü üzerine- ed]. Fanatik bir Türk milliyetçisidir, radikal pantürkizmin tezlerine inanır. 27 Ağustos 1914'de[204] İngiliz konsolos vekili Diyarbakır'da onunla görüşmüş ve düşüncelerini bu yönde belirtmiştir. Vali Hamit Bey [Kapancı] bu Jön Türk ileri gelenleri ile anlaşamaz. Ayrıca kentteki genç Ermenilerin isyanı da onun önemli bir problemidir.

202 İshak Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], 9. Bl.

203 Pirinççizade, konsolos Meyrier'in belgelerinde kayıtlıdır. Arif Efendi adıyla anılır. *Les Massacres de Diarbekir*, 2000, belge no 109, 124, 125, 127, 128, 140, 146.

204 Bkz., Ek 1A.

Seferberlik ilanından sonra Diyarbakır'da 2.000 genç Ermeni emirlere uymayı reddeder ve evlerinin damlarına sığınır ve polisle 5 ay mücadele ederler.

Birbirine yakın damlarda bir araya gelmişlerdi ve bu durum kentin Ermeni ileri gelenlerini endişelendirmekteydi. Buna "teraslar" (damlar) taburu deniyordu. Vali ile görüşüp bu durumun sonlanmasını istediler. Hamit Bey onlara yaşam garantisi verip hemen askere işçi olarak alınacaklarına ve çevreye dağılıp çeşitli işlerde çalıştırılacaklarına dair teminat verdi. Diyarbakır'dan bir Keldani Ḫanna Şamunoğlu'nun anlattıklarına göre Hamit Bey, Karabaş köyünün Keldani halkını kurşuna dizdirmişti. Suçları Erzurum vilayetine kaçmaktı, ancak bu bir iftiraydı, zira öldürülenler hiç köylerinden çıkmamışlardı.[205]

Olayda Vali'ye, müfettiş Ömer Naci,[206] Teşkilatı Mahsusa'nın askeri örgütlenmesi sorumlularından biri yardım etmişti.

---

205 J. Na'im, *Les Assyro-chaldéens et les Armeniens massacres par les Turcs*, (Asur-Keldaniler ve Ermenilerin Türkler Tarafından Katledilmesi), yayınlanmamış belgeler. Bir görgü tanığının ele geçirmesi ile ortaya çıkmıştır. Paris Bloud & Gay 1920, s. 152-153. Türkiye'de tutuklu müttefik askerler ve savaş suçluları hapishanesi ruhbanı olan rahip Jozef Na'im, Keldani'dir. Anlattığı olayların bir kısmını görmüş, tanık olmuştur. Ayrıca kaynaklarını belirttiği birçok anıyı da derler. Kitabı Londra'da 1919'da tamamlanmıştır.

206 İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi üyesidir. 1910'dan itibaren Ömer Naci, Dr. Nazım ve Bahaddin Şakir'in arkadaşıdır. Ermeni katliamı ile ilgili Teşkilatı Mahsusa sorumlusu ve ayrıca askerî örgütlenmesinin özel bir üyesidir, bu sıfatla savaş başında Mezopotamya'ya yollanmış ve Arap halkını İngiltere aleyhine kışkırtmak görevini tamamlamıştır. 1916'da tifüsten ölür. [*David Gaunt, Katliamlar, Direniş, Koruyucular* (Belge Yayınları, Çev. Ali Çakıroğlu, 2007) adlı eserinde, Dr. Reşit'in ölümüne olduğu gibi Ömer Naci'nin ölümüne kuşku ile bakar. S. 255. (*Ed.*)]

Ne olursa olsun Feyzi ve Zülfi, Vali'nin gönderilmesini ayarlamak isterler. İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki Merkez Komitesi'ne müracaat ederler.[207] Vali Hamit'i, Ermenilere yardımla suçlar ve onun Ermenilerin piskoposu ile sıkı ilişkide olduğunu iddia ederler. Bu suçlama Şubat'ta yapılır. Tam o sırada Merkez Komite, İmparatorluk'taki Ermenileri yok etme kararı almıştır.

Hamit, Talat tarafından görevinden alınır, yerine Musul Valisi olan[208] Dr. Reşid atanır. Reşid, Ermeni soykırım tarihinin herhalde en büyük katillerinden biridir. Çerkes asıllı bu doktor, bu bölge ve hatta daha da ötesine kadar olan yerlerde de Ermenilerin yok edilmesinden bizzat sorumludur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan az önce, Osmanlı hükümetince Hollandalı yönetici Westenenk'e refakat etmekle görevlendirilmişti. Bu Hollandalı, Avrupalı güçlerce kuzey bölgesi (Trabzon dahil, ayrıca Sıvas ve Erzurum) genel müfettişi atanmıştı.[209]

8 Şubat 1914'te imzalanan Rus-Türk anlaşması uyarınca hakları vardı. Savaş patlayınca Westenenk hâlâ

---

207 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başharfleri "Comite Union Progres" (CUP) olarak veya "İttihat" olarak da geçer.

208 Hamit Diyarbakır Jön Türk Komitesi'nin tek kurbanı değildir. 15 Eylül 1914'te komutan Müştak Bey annesine, eşine ve kardeşine, Diyarbakır kumandanına bıraktığı mektuplardan sonra intihar eder. Komisyonun cinayet projelerini Jön Türk talanlarını anlatır. Erzincan ordusundan gelen gizli bir emre itaat etmek istemez. Buna göre askeri makamlarda Ermenilere işkence edilmesi ve yok edilmeleri emrediliyordu. *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, s. 7-8. Osmanlı ordusunun savaşa girmeden böyle bir emir vermesi gariptir.

209 Diğer müfettiş Hoff'un yardımcısı da Feyzi'nin oluşu Osmanlı'nın *reformlardan* ne anladığının ifadeleri olsa gerek. (*Ed.*)

İstanbul'dadır. Anadolu'ya yollanır.[210] Reşid ise Musul'a atanmıştır.

Mart sonunda Diyarbakır valisi olması da tesadüfi değildir. Bu kente 25 Mart 1915'te gelir. Merkez Komite'den, Talat'tan kesin emirler almıştır. Bu vilayet için, iki yıl süresince mutlak hâkimdir. Sadece dahiliye vekaletine karşı sorumludur. Yeni vali beraberinde ekibini getirmiştir. Üç güvendiği adam:

1- Çerkes asıllı subay Rüşdi Bey, jandarma komutanı olur.

2- Şükrü Bey, o da Çerkes asıllıdır, yardımcı sıfatı taşır.

3- Bedreddin Bey, genel sekreter görevi üstlenir ve bölgenin sivil idaresini yönetir.

Reşid'in yanında ayrıca yaveri Tevfik Bey vardır.

Adana'dan, polis komiseri Memduh'u da çağırır ve kente komiser atar. Reşid kararları tek başına alma yetkisine sahiptir. Sadece Bedreddin'in vali üzerinde etkisi vardır. Ondan daha fanatik, tüm Hıristiyanlara vahşi bir kini olan bu genel sekreter, valiyi, katliamda aşırıya yöneltir.

Daha sonra görüleceği gibi, cinayet projesinin ilk başlarda sadece Ermeniler'le sınırlı kalması düşünülürken, olayın diğer topluluklara da yayılmasının sorumlusu Bedreddin olmuştur.

Reşid ise Merkez Komitesi'nin, Ermeni cinayetlerini uygulatmak için vazgeçilmez ihtiyacı olan kilit adamıdır. Ermenilere karşı nefreti hiç hafifsenmez, Talat ile hızlı iletişim kurmak için direkt İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir telgraf hattı kurdurur.

---

210 Yves Ternon, *Les Armeniens. Histoire d'un génocide*, (Bir Soykırım Tarihi), 1996, s. 204-207. Belge Yayınları, 2012. Çev. Emirhan Oğuz.

Yaptığı ilk işlerden biri de Kafkas asıllı korumalarına (Şükrü'nün komuta ettiği 50 kadar adam) iki önemli İttihatçının Yasinzade Şevki Bey [Ekinci], bir müftünün oğlu ve 1895 katliamları düzenleyicilerinden Cemilpaşazade Mustafa[211] yönetiminde bir milis eklemek olmuştur. Bu milisin (çeteler) yöre eşkıyalarından oluşmuş 1.000 kadar adamdan oluşmuş bir gücü vardır.

Bu miliste olmak öyle imkânlar sağlamaktadır ki, bazıları 500 liraya kadar ödeme yapıp milise katılmak isterler.[212] Gelir gelmez Reşid bir komisyon kurar. Bir üst konsey: Meclis-i Ali başkanı kendisidir. Feyzi başkan vekili, konseyin diğer üyeleri kentin Müslüman ileri gelenleridir, Reşid'in adamları özellikle Bedreddin, Rüşdi, Memduh.[213] Bu adamlar vilayetteki Ermeni katliamlarını programlar, yardımcıları Çerkesler ve Kürt aşiret reisleridir.

Diyarbakır halkı, henüz ülkenin geri kalan bölgesinde neler olduğundan haberdar değildir. Sansür, bilgilerin yayılmasını, haberlerin alınmasını sınırlamaktadır.

Osmanlı ordu kaçakları Erzurum'dan gelip kent halkına Sarıkamış'taki yenilgiyi anlatırlar. Ayrıca Van Ermenileri'nin isyanından, bu vilayetin Ruslar tarafından işgalinden ve

---

211 Konsolos Meyrier, Cemil Paşa'dan söz eder. Yemen'in eski valisi fanatizmi ile tanınır. Evinde komite yandaşları toplantı yaparlar. Meyrier'e göre katliamın örgütleyicilerinden biridir. Birçok kez onun görevden alınması ve uzaklaştırılmasını yetkili makamlara bildirir. 1896 Mayıs'ında Cemil, oğlunu, Kürtleri, bayram kutlamalarında ayaklandırmaya yollar. *Les Massacres de Diarbekir*, 2000, Belgeler, 30, 94, 109, 124, 140, 141, 146, 191.

212 *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (Olaylar ve Belgeler), s. 13-14. Bu milis üyelerinin adları bellidir, aralarında mebus Zulfü Bey [Tigrel], komite mesul kâtibi Attar [Attarzade Hakkı] Bey, İttihatçı delege [Cercisağazade] Kör Yusuf Bey [Göksu] var.

213 *A.g.e.*, s. 18-19, 17 adlık bir liste verir.

Doğu Anadolu'da başlayan ilk Ermeni katliamlarından söz ederler.

Diyarbakır vilayeti tüm savaş süresince Rus cephesinden (sadece kuzeydoğu ucu hariç) uzakta kalır. Demek ki Ermeni halkının tehcirini belirleyecek nedenler askerî gereklilikten kaynaklanmamaktadır. Reşid, öncelikle "dam taburları"ndaki genç Ermenileri yok etmekle başlar. Kazmaları bırakıp silaha sarılmalarından korkmaktadır.

16 Nisan Cuma, şafakta Ermeni mahallesi polislerce sarılır. Jandarma ve milisler (bu üç grup katliamlarda el birliği etmişlerdir) de onlara katılır. Silah arama ve kaçakları bulma bahanesiyle kapıları kırarlar. 300 kadar genci tutuklar ve silah altına almak bahanesiyle merkez hapishanesine götürürler. Bir tellal silahların 24 saat içinde teslim edilmesi gerektiğini ilan eder.

Ermeniler 1895 katliamlarından beri silahlanmışlardır ve silahların sadece bir kısmını teslim ederler. Öteki toplulukların Hıristiyanlarının ise sadece bahçelerindeki serçeleri korkutup kaçırmak için kullandıkları kurusıkı altıpatları vardır. Bunları da hemen iyiniyetle resmî görevliye teslim ederler. Ancak Vali hâlâ silah kaldığını bilmektedir. Aramaları arttırır. Bu da görevlilere yasadışı bir kazanç kapısı açar. Örneğin Memduh, Haçaturyan ailesinin döşeklerinden birinde 4.000 TL bulur (90.000 frank) ve sahiplenir.[214]

---

214 Memduh [Güran], Soykırımda tarifsiz bir zenginliğe sahip olur, 1. Meclis'e Kemalistler tarafından Ergani mebusu olarak çağrılır fakat Ankara'ya gelmez. Memduh kumarbazdır, Soykırımda edindiği zenginliği kumar masalarında kaybeder. Son oyununda parası kalmadığında oyuna kızını koyduğu Diyarbakır'da hâlâ söylenir. Soykırımdan yıllar sonra bir köşede kör ve sefil bir durumda ekmek dilenirken bir kurbanı tarafından tanınır, kurban tarafından ekmek parası verilir. 30'lu yıllarda sefillik içinde ölür. [Ed]

Bu aramalardan özel haneler dışında kilise ve okullar da nasibini alır. "Haneye tecavüz" durumu üç Ermeni partisinin (Hınçak, Taşnak, Ramgavar) piskoposlukta bir toplantı yapmasına neden olur. Diyarbakır Ermeni Gregoryen piskoposu Mıgırdıç Çılgıtyan ile durumu incelerler.

Başka bir toplantı daha düzenlerler ve laik topluluk temsilcileri de katılır,[215] ayrıca Katolik piskopos, Protestan piskopos ve diğer ileri gelenler de vardır. Yirmi dört saat hükümet emirlerine bir direniş ihtimalini tartışırlar.

Harutyun Kassabyan,[216] Cırcis Kazazyan (eyalet konseyi üyesi), Diran Kazazyan, Dikran Avanyan (vilayette görevli), İstepan Matosyan, Donciyan kardeşler, Avukat Giragos Yenokyan.

Vartabed Çılgıtyan'ın da desteğiyle topluluğu ümitsiz de olsa silahlı bir direnişin tek çare olduğuna iknaya çalışırlar. Haklarını ve onurlarını tüm güçleriyle savunmalıydılar.

Ancak topluluğun diğer üyelerinden, örneğin 1895'in kahramanı Hovsep Kazazyan,[217] Mıgırdiç Yegenyan, tüccarlar, Dikran Haçaduryan önderliğinde aksi görüştedirler. İmkânlar kısıtlıdır. Ancak bir ay dayanabilirler. Sonra en büyük felaketler Ermenileri beklemektedir.

---

215 Ermeni kilisesinde her bölge bir kurulla yönetilir. Bu kurulda topluluğun seçtiği laikler görev alır ve kilisenin yönetimini, okulu ve topluluk içi işlerini düzenler.

216 Harutyun Kassabyan, Diyarbakır'daki Fransız konsolos vekili Osmanlı yurtdaşıdır. 1914'te Fransız konsolosluğunun kapanmasından sonra da Diyarbakır'da kalır.

217 Hovsep Kazazyan, muhtemelen konsolos Meyrier'in birçok kez, sözünü ettiği Hovsep Kazazyan'ın oğludur. *Les Massacres de Diarbekir*, 2000, s. 5.

Tartışma ortamı o kadar gergindir ki Dikran Haçaduryan, Vartabed Çılgıtyan'ı tehdit eder, onu devlet güçlerine teslim etmekle korkutur; sürgün ettirmekle tehdit eder. Amacı Ermeni topluluğunu korumaktır. Böylece ileri gelenler toplantısı, devlete karşı koymama kararı alır. Ancak verilecek emirlerin kapsamını bilmemektedirler.[218]

Silahlar teslim edilsin veya edilmesin 1.600 üst düzey ileri gelen tutuklanır. Nisan sonundan Mayıs 1915'e kadar. Bu arada silah aramaları kesintisiz sürmektedir. Tutuklamalar da devam etmektedir.

Ermeni siyasi parti üyeleri, yardım kuruluş üyeleri, okul temsilcileri, dinî kurul temsilcileri, devlette memur olan Ermeniler, bankacılar, avukatlar, mülk ve iş sahipleri, tüccarlar, mimarlar, mühendisler, hapse atılırlar.

Ayrıca Keldani ve Süryani Katolikler de gözaltına alınmaktadır. Hepsi iğrenç hücrelere tıkılmaktadırlar. 50 kişilik bir koğuşa 300-350 kişi sığdırılmaktadır. Üç dinî topluluğun ruhbanları da kurtulamazlar. Vartabed Çılgıtyan ve 9 Gregoryen ruhban, Katolik piskopos vartabed Andreas Çelebiyan yaşlı biridir ve 3 ruhban, Protestan vartabed Hagop Andoriyan. Tutuklular sorgulanmakta ve kendilerine işkence edilmektedir.[219] Birçoğu hücrede ölür, cesetler her gün kentin surlarından dışarı atılır.

Diyarbakır'daki (American Board) misyonerlerinden Dr. Floyd Smith, Matosyan ailesinin üyelerini istekleri üzerine hapishaneye kadar refakat eder. Hücreler vilayet binasındadır. Gardiyanlar içeri girmesine izin vermez, ancak tutuklular arasında Harutyun Kassabyan ve Dikran

218 *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (Olaylar ve Belgeler), s. 52-55.

219 Bkz., Anı D 1.

İlvanyan'ı tanır.[220] İlk tutuklama dalgasından 38 gün sonra, 25 Mayıs'ta, tutuklular hapishane avlusuna toplanır. Müftü adlarını bir deftere kaydeder ve sözde İstanbul'dan gelen bir telgrafı okur. Bu telgrafın içeriği, işkence ettikleri azınlık Hıristiyanları ile devlet otoritelerinin ilişkilerindeki ikiyüzlülük, hainlik ve fesatlığı göstermektedir:

"Devlet, ona karşı saldırılarınıza, davranışlarınıza rağmen, sizleri affediyor, her zamanki alicenaplığıyla ve hiçbir ceza uygulamıyor. Sadece sizleri Musul'a tehcir ediyor. Savaş bittiğinde evlerinize dönebileceksiniz. Sizi büyük bir sorumluluktan kurtarmaktadır. Evlerinizden eşyalarınızı ve paranızı isteyebilir ve yolculuğa hazırlanabilirsiniz."[221]

Daha sonra tutuklular hücrelerine geri dönerler. Bu sırada Reşid, tehcir kafilelerinin yok edilmesi kararını yazılı belgelerle sabitler ve kurduğu komisyonun üyeleri bu belgeyi imzalarlar. Muhacir aileleri elbise getirme hakkına sahiptir.

28 Mayıs Cuma, bu izin iptal edilir, aileler artık hapishaneye yaklaşamamaktadır. Ertesi günü haberdar edilirler. Tutuklular Musul'a doğru hareket edeceklerdir. Onlara giysi ve yiyecek getirebilecekler. Cumartesi bazı kadınlar eşleriyle son bir görüşme yapabilirler ve onlardan çektikleri işkenceleri dinlerler.

---

220 Dr. Floyd O Smith (American Board) misyoneri görevine tam savaş öncesi atanmıştı. 1915 Haziran'ında Osmanlı makamlarınca geri gönderilmesine kadar orada kaldı. *Turkish Atrocities: Statment of American Missionaries on the Destruction of Christians Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, (Türk Dehşetleri: Osmanlı Türkiyesi'nde Hıristiyanların Yok Edilmesinde Amerikan Misyonerlerin Durumu, 1915-1917), James L. Barton derledi. Ann Arbor MI, Gomidas Institute, 1998, s. 88-93. Rapor Eylül 1917'de yazılmıştır.

221 *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (Olaylar ve Belgeler), s. 24.

30 Mayıs Pazar günü şafakta Yasinzade Şevki Bey komutasında bir çete birliği tutukluları çıkartır, onları arabalara doldurur. Arabalar dolunca kalanlar ikişer ikişer bağlanıp Diyarbakır caddelerinde arabaların arkasından sürüklenir. Yolda giderken tutuklular Kürtçe ve Türkçe şarkılarla damlarda ve pencerelerde kendilerini takip eden ailelerine son bir selam yollarlar. Mardin kapısına gelince, konvoy Dicle köprüsüne yönelir. 15 dakika yürüyüşle köprüde dururlar. Askerler halkı konvoylardan uzakta tutmaktadır. Her biri dikkatlice aranır, askerler kıymetli eşyaları Musul'da geri verme sözüyle toplarlar. Yirmi üç kelek üzerinde 630 kişi vardır. (Bu sayı 1.060'a[222] kadar değişebilir, değişik kaynaklarda). Tutuklanan 1.600 kişiden 600'den fazlası sallara binmiştir. Diğerleri hapiste ölmüş veya serbest bırakılmışlardı. 18'den 35 yaşa kadar olan gençler ise yol yapımında çalıştırılmış ve yavaş yavaş günde 1-2 tane öldürülerek yok edilmişlerdir (Jozef Na'im'e göre).[223] Sadece vartabed Çılgıtyan sala binmez, kentte dolaştırılıp hakaret edilir ve tekrar hapse götürülür, işkence edilir ve o gece öldürülür.[224]

Kelekler hava ile şişirilmiş tulumların su üstünde tuttuğu sallardır. Suyun akış gücü onları sürükler ve salcı

---

222 Rakamlar değişmektedir. *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (Olaylar ve Belgeler)'de 630 kişi denilir, s. 25; H. Simon, *Mardin la ville heroique.*'da 1060, s. 134; J. Na'im, *Les Assyro-chaldéens et les Armeniens massacres par les Turcs*, (Asur-Keldaniler ve Ermenilerin Türkler Tarafından Katledilmesi)'de 700, s. 157; Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça]'da 680; bir diğer tanık ise 800, *Positio*, s. 266.

223 J. Na'im, *Les Assyro-chaldéens et les Armeniens massacres par les Turcs*, (Asur-Keldaniler ve Ermenilerin Türkler Tarafından Katledilmesi), s. 152-159.

224 Bkz., Anı D 2.

kum tepeciklerine takılmamaları ve devrilmemeleri için salı sırıklarla yönetir. Varış noktasında sökülürler, tulumlar söndürülür ve her şey kervana yüklenir, zira nehirden yukarı gidilemez. Dicle üzerinde[225] kelekler tek ulaşım aracıdır. Tehcir kafilesinin hareketinden birkaç gün sonra ailelerine Cizre'ye vardıklarına dair haber yollanır. Aslında öldürülmüşlerdir, daha sonra çeteler bizzat katliamın tanığı olarak olayları anlatırlar.

Nehir üzerinde bir günlük bir yolculuktan sonra sallar Kürt aşiretince belirlenmiş bir yere yanaşır (Mebus Feyzi belirler). Feyzi yöredeki Kürt aşiretlerini gezip, hükümetin Ermenileri nasıl yok etme kararı aldığına dair bilgi vermiş ve plan yapmıştır.

Cizre'den dönerken Şikeftan Köyü'nde (Dicle üzerinde) durur. Burası Raman aşireti mülküdür. Millilerin lideri İbrahim Bey'in dul eşi onu ağırlar. İbrahim Bey 1895'te Ermenileri korumuştu, onun iki oğlu 'Amaro [Ömer] ve Mustafa'yı Diyarbakır'a onunla gelmeye ikna eder. Onları yaveri ilan edip hediyelere ve şereflere boğar. Hepsi Reşid ile beraber tehcir kafilelerinin yok edilmesini programlar. Ganimetin paylaşılması da düzenlenmiştir. Kelekler sahile yanaşınca Şikeftan'da 'Amaro'nun adamları beklemektedir. Şakir adamlarına salları sözde bir saldırı bahanesi karşısında terk etmesi emrini verir. Yola karadan devam edilecektir. Sallardan iner inmez, tutuklular ikişer ikişer bağlanır. Rezvan[226] adlı bir vadiye yöneltilip öldürülürler.[227]

---

225 V. Cuinet, *La Turquie d''Asie*, (Asya'daki Türkiye), C. 2, s. 429.

226 Bespan olmalı. (*Ed.*)

227 Bkz., Anı D 3.

10 Haziran 1915'de Musul'daki Alman konsolosu Holstein büyükelçisine şu telgrafı iletir:

"1.614 Ermeni (erkek, kadın, çocuk) Diyarbakır'dan çıkarılıp Musul yolunda giderken sal yolculuğu sırasında tümü öldürülürler." Birkaç gündür nehir devamlı ceset ve insan uzuvları taşımaktadır. Başka tehcir konvoyları da halen yoldadır. Onlara da cinayetlerin doğurduğu dehşeti, vahşeti bildirdim. Sadece Diyarbakır Valisi'nin sorumlu olduğunu söyledi.[228]

228 *Archives du génocide des Armeniens*, (Ermeni Soykırımı Arşivleri), Johannes Lepsius'un toplayıp sunduğu belgeler. Paris, Fayard, 1986, Belgeler 78, s. 93. Musul Valisi Haydar Bey üzerine, bkz. *İnfra*. s. 182.

Bölüm 2

DİYARBAKIR'DA UYGULAMANIN YAYILIŞI

Dr. Reşid, valiliğinin ilk iki ayında bölgesindeki Ermeni halkın yok edilişini planladı. O binada kendisine verilen bir görevi yerine getirmekte idi. İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi'nin aldığı bir karar doğrultusunda dahiliye vekili ona bu görevi vermişti. Oysa başka öncelikli kararlara da yönelebilirdi. Savaş bütün şiddetiyle sürmekteydi. Ruslar Van vilayetinin bir kısmını işgal etmişti ve kuzeydoğu cephelerinde durum vahimdi. Bitlis'e doğru ilerliyorlardı.[229]

Vali asker toplayabilir, 3. Ordu teçhizatını temin eder, kuvvetlendirirdi. Çünkü Sarıkamış felaketinden sonra ancak toparlanan 3. Ordu, Rus baskısı karşısında gerilemekteydi. Ama o, bütün bunlara rağmen tam tersine Ermeni askerlerin silahını alıp onları öldürtür. Kürt aşiretlerini ise savaşa katılmamalarına rağmen silahlandırırdı (Bunlar Osmanlı tebası olmalarına rağmen asker değillerdi).

229 1915 Şubat'ında Osmanlı İmparatorluğu 3. Ordu'yu toparlayacak güçte değildir. Bütün gücünü Boğazlar'a saldıracak müttefiklere karşı saklar. 25 Nisan'dan sonra ise Gelibolu'ya yöneltir, 3. Ordu'da ancak acemi erler vardır. Nisan'dan itibaren artık askerler denizden gelemezler. Sivastopol'daki Rus filosu Samsun ve Trabzon yolunu bloke etmiştir. Bağlantılar Bağdat demiryolu, Kayseri ve Sivas'tan geçmelidir. Teçhizat tamamlanır ama askerin bilgisi savunma hattı oluşturacak düzeyde değildir.

Polisi ve jandarmayı kendi halinde ailelerin evlerine arama emriyle yollayıp hayali komploları veya farklı silahları ortaya çıkarma düşleri kurup, hapishanelerden hırsızları azat edip, katiller ordusu yaratmak amacı ile eşkıyayla anlaşma yapıyordu.

Dr. Reşid öldürür, talan eder ve kişisel çıkarı için çalar. Ancak metotla çalışır, emir aldığı üzere aşama aşama gider. İki ayda kendi bölgesindeki Ermeni topluluğunu yok etmiştir. Hatta İstanbul'a hayali bir Ermeni komplosunun resimlerini bile yollamıştı. Nisan'dan itibaren saklanmış silahlarının resmini. Öldürülen sözde Türk ileri gelenlerin ceset resimleri aslında Şikeftan'da öldürülenlerin kıyafetleri soyulup, onlara Türk giysileri ve türbanları giydirildikten sonra çekilmiş resimleriydi. Bu resimler halka gösterildi ve kitaplarda, dergi ve gazetelerde yayınlandı, herkes Ermeniler'in katliam yaptığına inandırıldı. Hatta Amerikan basınında bile görüldüler, ama aksi ispatlandı. Bu resimlerde Ermenilerin katlettiği Kürtlere ağlaşan kadınlar görülmekteydi.[230]

---

230 Sahtekârlık 1916 sonunda kanıtlanır. Fa'iz-El-Ghusein, *Martyred Armenia*, (Şehit Ermenistan) Bombay 1916, kitabı, aslı Arapça'dan çevirilip New York'ta (Tankian Publishing Corporation) tarafından Montreal'de, Londra'da; Richard Kloyan'ın kitabı, *The Armenian Genocide. New Accounts from the Armenian Press 1915-1922)* Berkeley, Anto Prenting 1985, s. 165'de; Fa'iez-El-Ghusein'in kitabından söz edilir (1915 Eylül'ünde Bombay'da basılan Şehit Ermenistan) Bu kitabın Fransızca bir çevirisi de vardır. Fa'iez-El-Ghusein (Ermenistan'da Katliamlar, Beyrut Donikyan Basımevi, 1917).

Bu sahtekârlık aynı şekilde; Tomas Mıgırdiçyan tarafından da nakledilmiştir, s. 74, 75; Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, (Osmanlı Ordusunda Dört yıl 1915-1919, Çev. Vedii İlmen Yaba Yayınları, 2008), New York, Numa Lee 1926, s. 139-140). Bu da Venezuellalı bir subaydır. Osmanlı ordusunda görevlidir, aynı mizanseni ifşa eder. Siirt ve Bitlis katliamlarında kurbanların cesetlerinin soyulup Türk giysi giydirilmesinden söz eder. (*Ed.*)

Ancak bir Ermeni isyanına misilleme bahanesi hiç inanılır değildir. Ermeni ileri gelenleri Cuma gününden itibaren tutuklanmaya başlar, oysa Van isyanı 13 Nisan'da başlar. İstanbul harekatları 24 ve 25'te yer alır. Bu vilayette Doğu Anadolu'da birçok yörede olduğu gibi önceden belirlenmiş bir program uygulanmaktadır.

İttihatçıların sorumlularının keyfine kalmış tarihlerde bu yok etme planı işlemektedir. İlk tehcir kafilesinin katliam haberleri geldiğinde "Yüce Konsey" 2. kez Feyzi başkanlığında camide toplanır. Diyarbakır'ın Müslüman ileri gelenleri hazır bulunurlar. Ayrıca askerî ve sivil memurlar ve İttihatçı yanlıları da gelir. Tartışmalar üç gün sürer. Vilayetteki[231] Ermenilerin yok edilmesi için kurulacak organizasyon hazırlanır. İki nokta açıklığa kavuşturulur. Müftü İbrahim ve Kadı Necip, genç kadın ve çocuklara dokunmamak taraftarıdır.

On iki yaş altındaki her iki cinsiyetten çocukların Müslümanlığa döndürülmesi amacındadırlar. Bu karara Kürt beylerinden, Reşid, iki mebus Feyzi ve Zülfü [Tigrel] ile Şevki, [Müftüzade] Şerif [Uluğ), Veli Necdet [Sünkitay] şöyle bir değişiklik getirirler:

"Ermenilerin kitle halinde imha edilmesi, ancak sadece kadınların ayrı tutulması."

Bu kararı hepsi imzalar. Tartışmaya konulan ikinci konu ise Memduh ve Bedreddin'in Mardin'e gönderilmeleri ve Ermenilerin katliamını plan-layıp uygulamaya memur edilmeleriydi. Böylece hem sancakta hem de kentte imha

231 Bu toplantıdan söz eden tek belge, bkz., *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (Olaylar ve Belgeler), s. 31-35. Bu nedenle ne içeriğinden ne de çerçevesinden tam bir kanıt yoktur. Ancak olayların akışı bu bilgileri gerçek ve inanılır kılar.

planı gerçekleşecekti. Diğer Hıristiyan toplulukların da katliama tabi olup olmayacağı konu edilmemiştir. Konu 3750 Ermeni Gregoryen ailenin ve birkaç Ermeni Katolik ailenin Diyarbakır'da imha edilmesidir. Bu plan 1915 Haziran'ında uygulanır. Osmanlı otoriteleri İstanbul'da belirlenen program uyarınca hareket ederler. Bu metot bütün doğu eyaletlerine uygulanır. Böylece 1895'teki cinayetlerde ortaya çıkan sorunlar önlenir. O tarihte katiller evlere girip kurbanları orada öldürmekteydiler. Tehcir tekniği bir kentten Ermeni nüfusunu kademeli olarak boşaltmayı amaçlar. Önce erkekler, sonra kadınlar, çocuklar ve yaşlılar...

Haziran başlarında, Ermeniler korkudan evlerine kapanmışken, jandarma ve polis günde 100-200 erkeği tutuklayıp elleri bağlı kentin dışına (Gözle) veya Mardin kapı bahçelerine sürüklüyor ve infaz ediyordu. Yol inşaatı işçileri ve asker toplama memurları da bu gibi işlerde onlara yardım ediyordu. Böylece bir aydan daha kısa bir zaman içinde yaşlılardan ve dağlara kaçabilen birkaç kişiden başka tüm Ermeni erkekler katledilmiş oldu. Tüm Ermeni din adamları Gregoryen ve Katolik ilk konvoyda öldürülürler.

Piskopos Çılgıtyan hapiste diri diri yakılır.

Katolik Piskopos Andre Çelebiyan Haziran'da hâlâ yaşamdadır. Reşid'e önce 4.000 lira para ödemiş, özgürlüğünü satın almıştır. Ama tutuklanır. Bir müddet merkezde polis gözetiminde tutulur, sonra Halep'e gitmek üzere hazırlık yapması emredilir. Parası kalmadığından İstanbul'dan getirtmek üzere mühlet ister, kabul ederler, para gelir ve çalarlar. 18 Eylül 1915'de kentin dışına çıkarılır topluluğundan iki ruhban ile beraber yolda Müslüman kadınlarca hakaret edilir, sakalı yolunur ve

taşlanır.[232] *Immaculée Conception*/ Tertemiz Anarahimliler kuruluşuna bağlı dört rahibe de aynı zamanda tutuklanmışlardır. Üçü konvoylarla aynı zamanda öldürülür, dördüncüsü Diyarbakır'da[233] zengin bir Müslüman'a satılır.

Protestan topluluğundan vartabed Hagop Andoriyan tüm ailesi ile öldürülür, damadı Bedros Mavliyan ve başka Protestan aileler de Karabahçe yolunda katledilirler. Haziran sonunda çocuk ve kadın konvoyları toplanır. Her yerdeki gibi bunlar zengin sanayici ve bankacı ailelerdir, yüzyılardır Diyarbakır'da oturmaktadırlar. Kazazyan, Tırpancıyan, Yevgenyan, Handoryan gibi... Bunlar tehcir emrini ilk alanlardır.

24 saat içinde harekete hazır olun emri geldi. Belirli saatte gelen arabalara kıymetli eşyanızı yükleyin dendi. Vazo, halı, mücevher, vs. yüklenince birinci konvoy en kısa sürede imha edildi. Kadınlar Mardin yolundan biraz uzakta Alipınar köyüne götürülüp çetelerce sorgulandı. Onlara evlerindeki altın ve mücevherlerin yerlerini söylettiler, sonra onları köyün dışına götürüp öldürdüler. Bu ilk dalga geçince jandarma komutanı Rüşdi, milis şefi Şevki emir

232 Piskopos Çelebiyan 1899'dan itibaren piskopostur, rahibelerle ve bir Ermeni katolik ileri geleni Amsih Sabbağyan ve bazı yanlılar ile beraber tutuklanır. Dicle kıyısında koltukaltlarına kadar toprağa gömülür ve taşlanır. Can çekişirken sağ elini kaldırmasını ve yanındakileri öldürülmeden önce kutsamasını ve yüzüğünü öptürmesini emrederler. Bkz. J. Naslian, C. 1, s. 314-315. Ayrıca Bkz., *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (*Olaylar ve Belgeler*), s. 40.

233 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 37. Bu rahibenin 1915 Ağustos'unda hâlâ bu evde bulunduğunu bildirir.

vererek her gün 100 kadar evde arama yaptırdı. Kimse kaçmasın diye kapılara da bir nöbetçi diktiler. Evler soyulunca, ev ahalisinin şarap küpünü kırıp hareket zamanını geciktirmesi veya daha iyi araba ısmarlaması gibi bahaneler fayda vermedi ve hepsi aynı kadere katlandılar. Akıbetten kaçamadılar. Birçok Ermeni, Kürt köylerine yollandı. Osmanlı ve Kürt aşiret reisleri arasında bir anlaşma vardı.

Müftü İbrahim, Ermenilerin Müslümanlaştırılmasına taraftardı. Ailelere dinlerinden vazgeçip yaşamlarını kurtarmaları önerildi. Böylece 350 Ermeni aile, 25 Ermeni Katolik ve 12 Keldani[234] aile Müslüman oldu, her aile için müftü 4.000-5.000 TL alıyordu, her gün miktar artmaktaydı. 20-24.000'e kadar yükseldi.

Ama Diyarbakır'ın Türk ileri gelenleri dönme Ermeniler'in de tehcir edilmesi gerektiğini emrettiler. Bir gece bu ailelerden birçoğu toplandı ve kentin dışında öldürüldü.

1-3 yaş arası 400 çocuk Protestan okulunda toplanırlar. Reşid, üst konseyi ikna eder, onların öldürülmelerini emreder. Bir sabah, bir araba okulun kapısına dayanır, çocukların yarısını içine doldurur ve onları Dicle Köprüsüne götürür ve ayaklarından saçlarından savrularak sulara atılırlar. Diğer yarısı ise Siverek yolunda Diyarbakır'dan 50 km uzakta Karabahçe'de bıçaklanır, doğranır, öldürülür. Bazıları köpeklerin önüne atılır, havaya atılıp şişe geçirilir...

Bu faciayı doktor İsmail Bey nakletmiştir. İsmail Bey sağlık müfettişiydi. Tanrı'nın Türkleri hiç affetmeyeceğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkayacağını söylerdi. Bu bozguncu sözler üstlerinin kulağına gitti, görevden alınıp

234 *A.g.e.*, s. 35-36 verdiği rakamlardır. Dinden çıkmayı çok kınardı.

İstanbul'a çağrıldı.[235] Dört ayda –yani Haziran başından Eylül sonuna (1915) kadar– Reşid ve adamları Diyarbakır'ın Ermeni ahalisini yok ettiler. Operasyonlar sükûnet ve düzen içinde uygulandı. Sessizce... Sadece işkence görenlerin çığlıkları duyulmaktaydı.

1895'te kentte yaşanan karmaşa görülmeden, bölgede bulunan yabancı diplomatlar etkilenip telaşlanmadan, raporlarında Diyarbakır'dan fazla bahsetmeden, operasyon tamamlandı. Ermeni mahallesinde kan akmadı, kapılar kırılmadı, kaşla göz arasında evler boşaltıldı. İlk aşamada kurbanlar bazı değerli eşyalarını genellikle arabalarla beraberlerinde götürdüler. Katilleri ise bunları sahiplendiler, onları yok etmeden önce veya sonra.

İkinci aşamada terkedilen mallarla ilgili yasa uyarınca 25 Mayıs'ta Osmanlı hükümetinin izniyle Reşid bir Komisyon[236] oluşturdu, sözde bu malları koruyacaktı, ama aslında hepsini sahiplendi. Aileler tehcir edilince, Rüşdi, milis şefi Şevki vs. eve girip kıymetli eşyaları topladı.

Onlardan sonra Komisyon'un resmî hırsızları mobilyaları ve işe yarar olan eşyayı götürürdü. Evde kalanlar ise Ermeni Aziz Gıragos Kilisesine[237] taşınır veya komşu

---

235 *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (Olaylar ve Belgeler), s. 40-41, 51-52.

236 Bu komisyon üyelerinin listesi *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (Olaylar ve Belgeler), s. 45-46'da bulunur. Emval-i Metruke Kanunu Dahiliye vekaleti tarafından 25 Mayıs 1915'te açıklanan 34 maddelik bir yönetmeliktir. Tehcir edilen Ermenilerin mallarının teslim alınıp yönetilmesini düzenler, s. 95, not 8.

237 16. yy.'da kurulmuş bu katedral, 1883'de tamamen yenilendi. Çünkü bir yangında tahrip olmuştu. Bu kiliseye bağlı piskoposlukta dinî konsey hüküm sürer. İkinci Ermeni kilisesi Surp Sarkis.

evlerden birine yahut Müslüman halka çok ucuz fiyata satılır, ya da ahbaplara hediye edilirdi.

Satın alanlarda genellikle para olmazdı ve eşyayı aceleyle alır, sonra da ödemeyi unuturlardı. Boşalan evler sonradan Türklerce işgal edilirdi. Fakir Müslümanlar, orta halli Ermenilerin evlerine; devlet görevlileri, memurlar ve orta halli Müslümanlar ise zengin Ermenilerin evlerine sahip oldular. Böylece Kazazyan ailesinin güzel evi, jandarma komutanına, Minasyanlarınki Bedreddin'e (Mardin'e gitmeden önce) Tırpancıyanlarınki Veli Necdet Bey'e [Sünkitay], Kâtipyanlarınki ise Bedirhan Hasan Bey'e nasip oldu.

Kilisenin mobilyası ve rahibelerin Fransız okulundaki eşyaları polis komiseri Resul Hayri tarafından kaldırılmış, Cercisağazade Kör Yusuf [Göksu] da paylaşmıştı.

Hırsızlar 12.000 altın lirayı Tırpancıyanların evinde kasada bulmuşlardı. Reşid 1 milyondan fazla lira toplamış, Rüşdü, 200.000-300.000 civarında, Şevki 150.000'den 200.000'e...[238]

Tehcir konvoylarının akıbetini bilmek hiç kolay değildir. Sözde Mardin yoluna doğru giderler. Birçoğu Karabahçe yakınında imha edilir. Milletvekili İstepan Çıracıyan'ın karısı, konsolos yardımcısı Harutyun Kassabyan'ın karısı, iki kızı Roza ve Virjini[239] ile öldürülür, oğlu Leon ise Kürt kıyafetleri giyip saklanır, 1917 Aralık ayına kadar kaçar. O tarihte kurtarılır.[240]

---

238 *Faits et documents. Episodes des massacres armeniens de Diarbekir*, (Olaylar ve Belgeler), s. 45-48.

239 *A.g.e.*, s. 41.

240 Leon Kassabyan daha sonra Kahire'ye gider. Tomas Mıgırdiçyan'ın belli başlı bilgi kaynaklarından biridir.

Yok edilmeyen konvoyların Mardin'den geçişleri sırasında, halk tarafından gerekli yerlere haberi verilmekte ve daha sonraki akıbetleri ise tanıklarca anlatılıp nakledilmekteydi. 510 kadın ve çocuktan müteşekkil Diyarbakır zenginlerinin bir konvoyu 13 Temmuz'da Dara yakınında katledilip yok edildiler.

Bu konvoyda bulunan bayan Kazazyan onu almak isteyen bir Kürt şeyhin dinini terketmesini şart koşmasıyla ölümü tercih etmiştir.[241] Keldani ve Süryani aileler önce bu tehcir konvoylarına katılmış, ancak bazıları için maalesef geç kalınmış bir kararla Ermeni olmayan bu ailelere af çıkmıştır.

Bu af Reşid ve Zülfi'ye bu ailelerden büyük miktarda para çekip sözde himaye vaat etmeye yaradı. Bu vesileyle Keldani patriği Süleyman, Reşid'e 1.500 lira verir. Karşılığında topluluğunun bir kısmının komşu bir eyalete, Fıskiye'ye yollanmasını ister, orada bir yol inşaatında çalışacaklardır, ama piskopos bu işçilerin yiyeceğini de sağlamalıydı! Ve maalesef hepsi katledildiler.[242]

Toplam 34 Keldani aile (200-240 kişi) tehcir edilip öldürülür. Süryani Katolik piskoposu topal, çok yaşlı ve hastadır. Yatağında ruhunu teslim eder. Talancılar hiç beklemeden evine dalar ve hayali bir hazineyi[243] bulmak için darmadağın ederler. Yakubiler de 26 aile kaybederler (150-180 kişi). Bunlardan 70'i zengin ileri gelenlerdir. 80 Yakubi ise iki Süryani Katolik aile gibi (Şaqqa ve Bali'ler)[244]

241 H. Simon, s. 137-138.

242 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerre sainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 37.

243 *A.g.e.*

244 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], (çev. B) s. 390.

din değiştirmişlerdir. Tehcirden sonra Diyarbakır'da 1.200 Gregoryen Ermeni kalmıştır, bunlar da Müslümanlığa dönmüşlerdir, küçük bir Ermeni Katolik topluluğu da vardır. 1916 Temmuz'unda Rhétoré kentte 100 kadar Ermeni Katoliğin fakir ama serbest olarak yaşadığını öğrendi. Mallarına el konmuştu, iş bulamıyorlardı. Yardım ulaşamıyor ve sefalet içinde yaşıyorlardı.[245]

245 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 346.

Bölüm 3

DİYARBAKIR MERKEZ SANCAĞINDA KÖY VE KENTLERDE SOYKIRIM

Bu kitap Mardin ve bu sancaktaki Ermeni soykırımından söz eder. Ancak bu özel bölgeden başlamadan, Ermenileri imha hareketinin emirlerinin gönderildiği, eyalet merkezi Diyarbakır'daki olayları o anki koşullarında kurgulamalıyız.

Mardin'deki soykırımın bir başka önemi ise bu katliamların diğer Hıristiyan topluluklara de geniş bir yayılımıdır. 1919'daki Barış Konferansı'nda, Süryani Katolik patriği İğnatiyos Afrëm Raẖmani bu sorunu gündeme getirdi:

"Türkler'in Ermenileri katlettiği söylendi ve yazıldı. Asıl gerçek Türkler'in Ermeniler'le beraber diğer Hıristiyanları da yok ettiğidir. Süryani Katolikler, Süryani Monofizitler (Yakubiler), Keldaniler, Nasturiler... Kendi hesabına Süryaniler için ister Monofizit ister Katolik olsun, patrikliğin her topluluğunda hemen hemen binlercesi katledilmiştir."[246] Nasturi ve Keldaniler için ise durum farklıdır.[247]

---

246 Barış Konferansı'nda sunulan önerge savaş sırasında "Süryani Toplumunun Başbaşa Kaldığı Zararlar", ekte S. de Courtois,

247 *La Question Assyro-Chaldéenne 1920-1921*, Paris, Henry Maillet Basımevi, 1921.

Bu önemli noktaya en doğru ve en hassas biçimde yanıt vermek mümkün müdür? (Ermeni mi yoksa Hıristiyan soykırımı mı?)

Diyarbakır vilayetinde diğer doğu vilayetlerinin aksine Ermeniler, Hıristiyanların çoğunluğunu oluşturmaktaydılar. Diyarbakır sancağındaki eziyetlerin tarihi sıralamasına bakarsak (Ergani sancağındakiler döküman eksikliğinden bu incelemede yer almazlar) görmekteyiz ki İstanbul'dan gelen emirler önce sadece Ermenilere yönelikti ve Reşid ile adamları bunu ilk tutuklama dalgası sırasında özellikle (İleri gelenlerin gözaltına alınmasında) daha geniş bir alanda uyguladılar. Daha sonra başkentten gelen ateşkes emri sadece kentlerde uygulanmış ama köy ve kasabalarda Hıristiyan nefreti cihat çağrısı ile körüklenmiş ve halk Hıristiyanların kitle imhasını mezhep farkı gözetmeksizin gerçekleştirmiştir.

Bu özel durumu incelemek için Diyarbakır merkez sancakta neler olduğunu görmek lazım. Orada Ermeniler rahatça çoğunluktaydı. Ancak dökümanlar bölük pörçüktür. Sadece bazı kaza veya nahiyenin durumu ortaya konabilmektedir.

Viranşehir

Aynı adlı kazanın büyük bir kasabasıdır, Diyarbakır'ın güneybatısında kentten yirmi saatlik yürüme yolunda yer alır. 3.000 Hıristiyan yaşardı.1000 Gregoryen Ermeni, 650 Katolik Ermeni, 750 Yakubi, 250 Süryani Katolik, 450 Keldani.[248]

---

248 Rahip Rhétoré'nin bu sayıları, rahip Tüfenkçi'nin sayıları ile çelişir.

1914'de 7000 nüfustan çoğunluğu Müslüman, 600 Ermeni Katolik, 150 Ermeni Gregoryen, 100 Süryani Katolik, 100 Keldani, 200 Yakubi ve 80 Protestan. Viranşehir örnek bir mezhep karışımı[249] sergiler. İlk Yakubi patriği Sargis (348-351) Tillo doğumluydu. Bu da Viranşehir'in eski adıdır. 19. yy.'da Milli Kürtleri aşireti reisi İbrahim Paşa'nın iyi niyeti sayesinde kendi sahası olan (mülki bölgesi) Viranşehir'de Mardin Hıristiyanları ve Siverek'ten gelip yerleşenler çok olmuştur. Evler yapmış, ticaret kurmuş ve Viranşehir'i ekonomik olarak geliştirmişlerdir.

1880'den itibaren eski kent Tillo uzun zamandır harabe iken yeni bir refah dönemi görür. 1911'de bir Ermeni Katolik kilisesi Aziz Vaftizci Yuḫanna inşa edilir.

Aziz Afrëm bir Süryani Katolik kilisesi yaptırır. Ermeni Gregoryenlerinki ise Meryem Ana kilisesidir, İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra, oğlu Halil Bey Hıristiyanlara karşı iyi davranışları sürdürür ama daha sonra hükümetin emirlerine uyar. Viranşehir'deki Hıristiyanların yok edilmesi hakkında iki rapor vardır: Piskopos Armalé'nin detaylı bir raporu[250] Piskopos Rhétoré'den daha kısa bir rapor.[251]

Rhétoré'ye göre Reşit, yaveri Tevfik Bey'i yollayıp katliamı uygulatmıştı.

---

249 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 40; J. Tüfenkçi, s. 31.

250 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], (çev. B) s. 350-359.

251 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 39-42.

Armalé raporunda ise bu küçük uzak kentte yabancı tanıklar olmadan nasıl bir programla cinayetler işlendiği görülür. Aslında program aynı Diyarbakır'daki gibidir ya da Mardin ya da Doğu Anadolu'nun herhangi bir kenti gibi... 1 Mayıs 1915'te Ermeni Katolik kilisesinde aramalar, papaz Samuel Ḫolozo önce tutuklanmış sonra salıverilmiş. Ertesi günü Süryani Katolik kilisesi aranır, papaz Gabriyel Menaşe rahatsız edilmez.

13 Mayıs'ta Ermeni ileri gelenleri tutuklanır. Arakilyan, Tatiyos Mardo, Amsiẖ Faranji ve Süryani Katolikler: Bıţrıs ve Yusıf Rume, Brahim Quryo devrimci bir partiye üye olmakla suçlanır ve tartaklanarak tutuklanırlar.

18 Mayıs'ta iki topluluğun de başka ileri gelenlerinin gözaltına alınması. 'Abdülahad Şalbo'nun avlusundaki kuyuda sözde bir kutu kurşun bulunur.[252]

28 Mayıs Cuma günü, 13 Mayıs'ta tutuklananlar bir mağaraya götürülüp öldürüldüler, tüm bir ay boyunca işkence edilmişlerdi. 3 Haziran'da papaz Ḫolozo, Diyarbakır'a götürülür ve orada 15 Haziran'a kadar gözaltında tutulur, sonra öldürülür.[253]

7 Haziran Pazartesi günü (Rhétoré'ye göre Çerkes) askerler çarşıya dağılır ve Ermeniler'in evlerini ararlar. Erkekler ve çocukları tutuklarlar. 12'den 70 yaşına kadar hepsi 470 kişi, aralarında vartabed Menaşe de vardır. O da tartaklanır, sakal ve bıyığı yolunur. 11 Haziran gecesi askerler tutukluları dörder dörder bağlar, şafakta onları

252 Bkz., Anı, D 4.

253 Viranşehir üzerine başka anlatımlar da Sofiye Yawne, Habib Yawne'nin kızı, Farcallah Rahtawan'ın (1915'te öldü) eşi 1966'da anlattı (*Pasitio*, s. 216-220, tanık 4). Ona göre Holozo Harput'ta öldürülür.

Haftmala adında komşu bir köye götürürler ve orada öldürürler. Elbiseleri çıkartılır, kente götürülüp ganimet gibi paylaşılır. Hamza Ağa'nın oğlu Eyüp kendi elleriyle Menaşe'yi öldürmekle övünür.[254] Rhétoré anlattıklarını, Viranşehir katliamını, Menaşe'nin öldürülmesi çerçevesinde geliştirir. Çünkü onu iyi tanımaktadır. O Musul Dominikan manastırı eski öğrencilerinden biriydi. Müslüman dostları ona muvakkaten "İslamiyet'e geç" demişlerdi, yaşamını kurtarmak için... Ama o reddetti ve Resulayn yönüne giden bir kafileyle gönderildi.

Yol boyunca Çerkes askerler ona dininden dönmesi için baskı uygularlar, reddedince el ve ayaklarını kesip ölüme terkederler.[255] Olayların değişik nakledilmesi tarihçinin bir olayı aydınlatmak ve yeniden kurgulamakta ne kadar zorlandığını göstermektedir. Olayı ya tanıklarden, ya sağ kalanlardan ya da anlatanlardan öğrenmekteyiz.

11 Haziran Cuma günü varlıklı Ermeni ailelerinin tutuklanması.[256] Hemen hemen 1.000 kişinin tümü yakın mağaralara götürülür, soyulur ve boğazlanır. Elyas Kixo'nın küçük kızı Marta'nın gözlerini oyarlar. Katiller ganimeti paylaşır. 14 Haziran'da İkinci Ermeni kadın konvoyunda bulunanların hepsi öldürülür.

254 H. Simon, s. 134, bu katliam tarihini 1 Haziran olarak verir. Rhétoré'ye göre Viranşehir'in yok edilmesi bir günde gerçekleşti.

255 Rhétoré, Manaşe öldüğünde gerçekleşen mucizeyi anlatır. "Vücudu ışık saçtı ve Müslümanlar korkuyla karışık bir hayranlığa kapıldılar." Mardin üzerine anlatılan şehitlere dair "ışık saçma olayı" birçok yerde kurtulanlar tarafından veya cellatlar tarafından değişik kişi ve yerlerde anlatılmıştır, görülmüştür.

256 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça] (çev. B) liste Arakilyan, Mardo, Miro, Tatiyus, Marimo, Kixo, Tanbal, Sahdo, Zabuf, Yawne, Šad, Karko, Allus ve diğerleri. Süryani Katolik Armalé'nin verdiği adlarda başka bir ek yoktur.

16 Haziran'da 3. Kafile Resulayn'a yönelir, oraya tamamen soyulmuş (her şeyleri alınmış) birkaç kişi zar zor varabilir.

Sonraki günlerde Süryani Katolik ve Yakubiler'in evleri talan edilir ama evdekiler tutuklanmaz. Daha sonra gözaltına alınmışlar mı? Armalé'nin bahsettiği bu kafile hangi mezheptendir?

"25 Ağustos Çarşamba, gün batarken 200 kadın ve erkekten oluşan bir grup gördük, çocuklarını taşıyorlardı, Viranşehir'den Mardin'e gelmişlerdi, çıplak ayaklıydılar, bitkindiler. Kendi kazalarının kaymakamının emri ile sancak idaresine kayıt olmaya gelmişlerdi. Bu zavalılar evlerini ve işlerini düşmanlarına terkedip gelmişlerdi. Yaşlar yanaklarından akmaktaydı, başlarına toprak koyup düşmanlarının öcünü istiyor ve onların pençesinden kurtulmak istiyorlardı."[257]

Derik

Bu kasaba, çevrenin merkezi Diyarbakır'dan 13 saat yürüme yolundadır. Burada 3.000 Hıristiyan yaşardı, çoğunluğu Yakubi ve Ermenilerdi. 1.782 Ermeni (356 ev) bunlardan 1.250'si Derik'te yerleşmiş, Vartabed Tüfenkçi'ye göre Derik'te 7.000 nüfus var. Çoğunluğu Müslüman, 600 Gregoryen Ermeni, 200 Katolik Ermeni, 60 Süryani Katolik, 50 Keldani (ayinlerde Ermeni Katolik kilisesine katılırlar.) Bunlar sakin vatandaşlardır, bağcılık, meyvecilik yaparlar, aynı Viranşehir'dekiler gibi düzenli vergi verirler.

Reşid, Derik kaymakamına onları öldürmesi emrini verir. Ama kaymakam valiye Hıristiyan yurttaşlarını iyi

257 *A.g.e.*, (tr. B), s. 94.

vatandaş olarak gördüğünü ve emirlerine ancak başkentten yazılı emir geldiğinde uyacağına dair cüretkâr bir yanıt verir. Reşid onu Diyarbakır'a çağırır ve yolda Çerkesler'ine öldürtür.

Daha sonra bu cinayeti İstanbul'a Derik Ermeniler'inin üzerine atarak iletir, bu da ona Derik'lileri cezalandırmak için bir sebep vermiş olur. Tevfik Bey ilçeye yollanır ve emirleri uygular. Viranşehir'deki gibi beceri ile halleder.

20-30 Haziran'a küçük gruplar halinde önce erkekler, sonra kadınlar tehcir edilir ve öldürülür. 27 Haziran'da değişik mezheplerden ruhbanlar asılır.

J. Rhétoré'nin anlattığına göre Süryani Katolik papaz Brahim Garmo kalabalık tarafından hakarete uğrar ve bir Kürt omzuna oturur onu eşek gibi mahmuzlar ve böğrüne bıçakla vurur. Daha sonra öldürülür ve parçalanır.[258]

Derik katliamının üzerinden çok geçmeden 40 kadar Ermeni'nin dağlarda saklandığı öğrenilir. Reşid, Derik'e Harun adında birini bu sorunu çözmek için yollar. Bu adam önce belli bir miktar para karşılığı kaçakların canlarının bağışlanacağını söyler. Ona kaçakların mağaralarda sefalet içinde yaşadıklarını söylerler. O zaman Harun sözde Sultan'dan gelen bir ateşkes emrini ilan eder. Kaçaklar teslim olur ve Derik'te öldürülürler.[259]

---

258 Derik üzerine değişik anlatımlar vardır. Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 43; *Al-quşara* (tr. B) s. 345; H. Simon, s. 140. Katliamı 11 Ağustos olarak bildirir. Bu da yanlıştır.

259 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 43-44.

Siverek

Ortaçağda Severag (Kara harabeler) adıyla anılıyordu. Diyarbakır'ın 85 km. batısındadır, çoğunluk nüfus Müslümandır. 1880'de bölge merkeziydi, 35.000 nüfus 8.250 Ermeni çoğu Havari. Siverek o sırada 10.000 nüfusluydu, 3.750 Ermeni.[260]

İlçede –1895 katliamlarından sonra Ermeni nüfus azalmıştır ve kentte artmıştır– 1914'te 5.450 Ermeni (10.000 kişi üzerine).[261] Fırat'ın suladığı bir platoda Diyarbakır'dan Urfa'ya giden istikamette yarı yoldadır. 19. yy.'ın sonundan beri kent kervan geçişlerinden geçimini sağlarken, bağlanan Berlin-Bağdat tren yolu ile canlanan garı, kente yeni bir hareket katar.[262]

Mayıs 1915'te arama ve tutuklamalar başlar.[263] İleri gelenlere işkence edilir ve öldürülürler. Kurbanlar arasında papazTomas Mırjan (Süryani Katolik) de vardır.

Başka ruhbanlar de hapiste öldürülür veya yolda yakındaki çölde katledilirler. Tehcir edilen kadınlara genellikle tecavüz edilir, bazıları kaçırılır veya satılırdı.

Kaçabilenler Urfa'ya veya Halep'e gelirlerdi.[264] Harran'dan bir Bedevi göçebe olan Fayez el Hüseyin,[265] savaş başında görevinden alınır, sonra hükümete karşı komplo ithamı ile tutuklanır. Bir Arap milliyetçi partisinin üyesi

---

260 V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, (Asya'daki Türkiye), C. 2, s. 465-467.

261 R. Kevorkian, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, *a.g.e.*, s. 400.

262 *A.g.e.*

263 Biyografisi editörün eklerinde verilmiştir. (*Ed.*)

264 Patrik Raẖmani, S. de Courtois, *mem. a.g.e.*, ek. s. 43.

265 Harput vilayeti eski kaymakamı, daha sonra da Havran'ı temsil eden Osmanlı meclis üyesi.

olmakla suçlanır. Beraat eder ama sürgün edilir. Erzurum'a Cemal Paşa'nın emriyle (Suriye valisi) Rus ordusu Erzurum'u tehdit ederken asker gözetiminde Diyarbakır'a yollanır.

Bu zat Diyarbakır'a doğru yol alırken Urfa'dan geçer ve daha sonra Siverek'ten... Oraya katliamdan sonra varırlar. Hatıratında gördüğü vahşeti anlatır[266] (cesetler, kanlı...).[267]

Lice

Lice kazası, Diyarbakır sancağı kuzeydoğusunda, Bitlis vilayeti sınırındadır. 230 köyü kapsar. Lice 35.000 nüfuslu küçük bir kenttir, Diyarbakır'dan 70 km (18 saat yaya yolu) uzaktadır. 1914'te orada 2.650 Ermeni yaşardı, çoğu Gregoryen, ayrıca 1.980 de Yakubi vardı. Dağlardaki 33 köyde yaklaşık 3.000 Gregoryen Ermeni vardı. Lice Hıristiyanları katliamının nakledilmesi Siirtli bir Keldani ailesinden olan Adamolardan Na'man efendi tarafından yapılmıştır. Lice'deki Duyunu Umumiye müdürüdür.[268] 1915 baharında kaymakam Enis Bey Müslüman halktan topladıkları ile bir milis kurar. Daha sonra Hıristiyanlara silahlarını teslim etmelerini ve üstüne de adlarını yazmalarını ister. Bu silahlar milislere dağıtılır. Hıristiyan memurlar işten çıkartılır ve Hıristiyanların 50 ileri geleni tutuklanır. Onları konuşturmak için falakaya çekerler, tırnaklarını sökerler ya da sakallarını yolarlar. Sonra ikişer ikişer bağlanıp kentin dışına çeteler tarafından çıkarılır, Diyarbakır'a doğru

266 Bkz., Anı, D 5.

267 Faiez –El-Ghusein, *Şehit Edilmiş Ermenistan.*

268 J. Na'im, *Asur-Keldaniler, a.g.e.*, s. 169-176.

ilerlerken yolun yarısında öldürülürler. Yeni tutuklamalardan sonra ikinci bir konvoy oluşturulur. Değişik mezheplerden ruhbanların kafilesidir. Lice'den geçerken Müslüman çocukların hakaretlerine maruz kalırlar.

Hapishaneler Hıristiyan tutuklularla dolmaktadır. Kaymakam ailelere eğer bir fidye öderlerse, tutukluların serbest kalabileceğini duyururlar. Yüzbaşı Süleyman birkaç kişi serbest bırakır, 2-3 gün sonra yine tutuklar ve her defasında fidye alır.

Kent böylece tüm erkeklerden boşaltılır. 10 yaşına kadar erkek çocuklar bile gider. Hepsi öldürülürler.

Sağ kalan biri bulununca yol ortasında öldürülmekte ve kentte, yollarda teşhir ederek dolaştırılmaktaydı. Lice çevresindeki tarlalardaki tanıkların anlattığına göre çocuklar kesik kellelelerle top oynamakta ve ağaçlara kesik başlar asılmaktaydı.

Erkeklerden sonra kadınlar ve çocuklar da konvoy halinde kenti terkederler. Türk hanımlar Hıristiyan annelere çocuklarını kendilerine bırakmalarını söylerler ama daha sonra bakmaz ve onları aç ve çıplak olarak terkederler.

Çevre köylerde; Fum, Şımşım, Qum, Tappa, Nagle... Ermeniler ve Yakubiler yaşardı. Çeteler ve Kürtler sadece erkekleri boğazlıyor veya herkesi kılıçtan geçiriyorlardı. Fum ruhani lideri çocukların yuhalamaları eşliğinde yollarda sürüklenir. Pasor Köyü belediye başkanı Lice'de tutuklanır ve belediye binası lağımına ayaklarından baş aşağı asılır.[269] Küçük Hanike Köyünde (Lice'den 6 saat uzaklıkta) Reşid'in binbaşı rütbeli adamı İbrahim Bey bir milis toplar. Bu köyde 400 (refah içinde) Ermeni ailesi yaşamaktadır. Bir akşam erkekler tutuklanır, iplerle

269 Kayserili Muhammet Alim Efendi'nin anlattığı bir olay, *A.g.e.*, 175.

bağlanırlar. Tellal halktan sözde ordu için adam ister ve toplar. Yalnız kalan kadınlar 20-30 toplanırlar, zira gece çeteler arama bahanesi ile evlere girmektedirler. En güzel kadınları kaçırırlar veya kocalarını kurtarmak bahanesi ile para, mücevher isterler ama kocaları zaten öldürülmüştür.

Birkaç ay sonra Rus ordusu Lice'ye girer. Lice, Diyarbakır vilayetinde Rus ordusunun girdiği tek yerdir. J. Rhétoré'nin anlattığına göre ön saflardakiler Ermeni askerlerdir ve "babalarımız, kardeşlerimiz, analarımız nerde?! Onları kestiniz!" diyerek Müslümanlara saldırırlar. Başka köylerde de katillerin katledildiği görülmüştür ama yer belirtilmemiştir.[270]

Miyafarikin (Silvan)[271]

Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda Dicle'nin 25 km kuzeyinde Antok dağ silsilesindeki Miyafarikin eski bir kenttir. Bizanslıların Martyropolis kentidir. Ermenistan'ı Mezopotamya'ya bağlayan bir yol üstündeydi. 1914'te, kazada; 26.000 Kürt, 13.284 Ermeni, 2.333 Yakubi vardı. Ermeniler 70 köye dağılmıştı. Miyafarikin 9.000 nüfuslu bir kenttir. 4.200 Ermeni genellikle Kürtçe konuşur.[272] J. Rhétoré farklı sayılar verir. Miyafarikin çoğunluğu Kürt bir kent 25.000 nüfus; 2.500 Gregoryen Ermeni, 1.500 Keldani, Yakubi, Süryani Katolik, Rum Ortodoks[273] aileler.

---

270 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 49.

271 Dönemin Silvan Kaymakamı Ömer Adil Tigrel'in biyografisi editörün eklerinde verilmiştir. (*Ed.*)

272 R. Kevorkian, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, s. 401. Aras Yayıncılık 2012, Çev. Mayda Saris.

273 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 51.

J. Rhétoré bu kazada Hıristiyan ölümleri hakkında fazla bilgi vermez, sadece tümünün öldürüldüğünü yazar.

Bu arada köyde yaşayanlardan 15 Yakubi de öldürülür.[274] Ka' biye köyünde Yakubiler ve Keldaniler yaşardı. Askerler tüm erkekleri öldürdükten sonra kurbanları kilisenin yüksek terasına toplarlar ve onlara din değiştirmelerini ya da adam başına 5 Türk Lirası fidye ödemelerini teklif ederler.

Bu kadar paraları yoktur ve dinlerini de değiştirmezler. Hepsini yukarıdan aşağıya atarlar.[275] Bazı erkekler kaçıp Sason dağlarına sığınırlar (kuzeye) ve oradan mücadele etmeye devam ederler.

Diyarbakır merkez sancağında Ermeni Soykırımı incelemesinin sonunda olayları kurgulamanın ne kadar zor olduğunu görürüz. Zira bilgiler bölük pörçüktür, bazı bölgeler karanlıkta kalmıştır. Diyarbakır kentinde olayların ilk aşamalarının titiz bir hassasiyetle takip edilebilmesi mümkün olmuştur. Ama ileri aşamalarda tanıklar azaldığından olayların takibi imkânsız hale gelmişti. Nasıl böyle bir terör ortamı hayal edebiliriz?

Bazan bir "kurtulan" gizlice bir kiliseye sığınıp kendi de tehlikede olan bir rahibe duyduğu, gördüğü veya yaşadıklarını anlatmaktaydı.

Yok olan bir Hıristiyanlığın kırılgan, zayıf hafızası olduğunun bilincindeydi, tanık olduklarını nakletmeyi görev biliyordu. Bazan bölgeden geçen bir yabancı kanlı ceset yığınlarına rastlamaktaydı. Ender olarak katiller yaptıklarıyla övünmekteydiler. Tabii ki otoriteler yapılanları rapor

274 Bkz., Anı D 6.

275 *A.g.e.*, s. 52.

etmemekteydiler. Beraber yaşadıkları Müslüman dost ve komşularının sadece din farkı yüzünden birdenbire katillere dönüştüğünü gören zavallı Hıristiyanların yaşadığı acılı devirlere, yok olan dünyalarına, parçalanan ailelere ait belgeleri nasıl toparlayabiliriz.

Bu felaket anlarını yeniden kurgulamaya kalkıştığımızda, örneğin Derik veya Viranşehir'e ait sadece parça parça bilgiler ve belgeler vardır, biz bunları bir bulmaca gibi birleştirmeye çalıştık.

- Coğrafi konum
- Demografik yaklaşım (nüfus)
- Kişisel tanıklık, tanıklar
- Enkaz, yıkım manzaraları

Elimizdeki parçalardan birkaçıdır, ama kişi ve kitle arasındaki bağı sağlamaz. Mardin için bulunan, toplanan belgenin zenginliği bu açıdan tarihçi için çok değerlidir. Tekrar hatırlatalım ki, Diyarbakır vilayeti idari olarak üç sancağa bölünmüştür.

- Merkez sancak Diyarbakır
- Ergani[276] (Soykırım belgeleri dağınık.)[277]
- Mardin sancağı, bu kitabın konusudur.

---

276 Bkz., Anı D 7 Palu.

277 Vilayetin kuzeyinde bu sancak hakkında bilgiler azdır. Başlıca kentler; Ergani-Maden mutasarrıflığın merkezidir. 1.150 nüfus 3.100 Ermeni ve önemli Rum topluluk Dicle'nin kaynağı Gölcük nehri yakınında.

Palu: Çoğunluğu Ermeni bir kent 9.850 nüfus (5.250 Ermeni). Palu kazası 15.573 Ermeni, [R. Kevorkian'a göre *Osmanlı İmparatorluğu'da Ermeniler*, Aras Yayıncılık, s. 407.]

Çüngüş: Çermik kazasında 10.200 Ermeni (12.650 nüfus). Bir kısım Ermeni Katolik. 1906'de bir Ermeni Katolik kilisesi yapıldı. [Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique*, s. 134.]

Palu'daki 1.200 Ermeni askerin 1914 Kasım'dan beri yol yapımında çalıştığını ve 1 Haziran 1915'te öldürüldüklerini nakleder. Çüngüş civarında 5.000 kadını Yutandere uçurumuna attıkları nakledilir. Y. Ternon, *Bir Soykırım Tarihi, Belge Yayınları,* 2012, Çev. Emirhan Oğuz, s. 273.

ÜÇÜNCÜ KISIM:

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MARDİN

Bölüm 1

AĞUSTOS 1914 - MAYIS 1915

3 Ağustos'ta Mardin, savaşın başladığından haberdar olur. Halk genellikle, ne savaşı kimin çıkarttığını, müttefiklerin kim olduğunu ne de Avrupa'nın niye savaşa girdiğini bilmez.

Ancak Osmanlı hükümetinin genel seferberlik ilanını idrak eder. 20-45 yaş arası tüm erkekler silah altına alınır. Bir süre sonra bu emir 18'den 50 yaşa genişler. Hıristiyan topluluklarının dinî veya laik temsilcileri hükümetin emirlerine uyarlar ve sorumlu olanları İmparatorluğun emirlerine uymaya yöneltirler. Ancak, bazıları, özellikle de gençler, bu tezcanlılığı göstermezler. Müslüman veya Hıristiyan hepsi askerlikten kaçmaya çalışırlar. Sivil otoriteler asker birlikleri oluşturup, yollardan tüm askerliğe uygun olabilecekleri toplarlar.

Onları iplerle bağlar ve sayı belli bir sayıya ulaştığında askerlik şubesine teslim ederler. Ancak birlik komutanları rüşvet almakta ve askerî doktorlar malul, sakat raporu verebilmekte, dolayısıyla çareler yaratılmaktadır.

Hıristiyan aileler mücevherlerini satmakta veya borçlanarak erkekleri askerlikten kurtarmaya çalışmaktaydılar.

Tüm mezhep ve topluluk ruhbanları askerlik bürosuna çağrılıp, yandaşlarının yaşı, adları gibi bilgileri vermeleri istenmektedir.

Köylerde askerler, muhtar veya dinî lidere ordunun hizmete çağırdıklarını teslim etmesini emretmektedirler. Evler aranıp (bu arada talanlar da başlar) kadınlar dövülür, bazan tecavüz edilir; bahane eşleri veya oğullarının yerini söyletmektir.

Bu kitlesel itaatsizliğin nedeni (her topluluk adamı için) Osmanlı askerinin yaşam koşullarının ağırlığıdır. Başkentten uzak bir bölgede askere alınan bilir ki birliğine gitmek için tren ve araba bulamaz. Kışlaya gitmek için gece gündüz yürümelidirler. İyi beslenemeyecek ve iyi giyinemeyeceklerdir (az mercimek veya fasulye). Bir başka nokta da Hıristiyanların ve Arapların (Hıristiyan veya Müslüman) her zaman hakaret ve tacizlere muhatap olduğudur. Bu da onları askerlikten kaçmaya yöneltir. Ancak sonuçta 1914 Ağustos'undan itibaren, tüm Osmanlı ailelerinin bir veya daha fazla ferdi orduda bulunmaktadır.

Mardin'de, hemen hemen her gün bir asker konvoyu kenti terk eder. İlk konvoy 4 Ağustos'ta hareket eder ve 300 kişiyi kapsar. Daha sonra 100'er kişilik üç konvoy 5'inden 7'sine oluşturulur. Askerlere beş günlük yiyeceği yanlarına almaları emredilmiştir. Genellikle yalınayak yürürler. 10 Ağustos'ta Mardin'in iki Katolik piskoposu Başpiskopos Maloyan ve piskopos Tappuni, mutasarrıf Şefik Bey'e giderler.[278]

---

278 Mardin mutasarrıflarının Osmanlı kaynaklarınca verilen listesi (Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel-Suha Ünsal, *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul Tarih Vakfı, 2001, s. 241). Mehmet Şefik 1912'de, Hilmi Bey 1913'te tekrar sonra Şefik Bey 1914'te 15 gün

29 Temmuz Çarşamba 1914'ten itibaren iki Katolik topluluğun üyeleri (Ermeni ve Süryani) Kapusenlerin kilisesinde toplanırlar. Bölgeden geçen bir Cizvit papaz André Giustiniani vaaz vermektedir. İki piskopos bu vaazın sonunu bekler ve mutasarrıfı görmeye giderler. Ondan, 40 yaşından büyük erkekleri askere almamasını rica ederler. Mutasarrıf sadece başkentten gelen emirlere uyduğunu söyler, ama ricalarını Babıâli'ye ileteceğine dair söz verir. Yanıt 12 Ağustos'ta gelir. Seferberlik emri 30 yaşından büyükleri kapsamayacaktır.

Yakubi piskopos Elyas Ḫılule Ermeni piskoposu ile topluluklarının çıkarlarını görüşmek üzere bir toplantı yaparlar. 17 Ağustos'ta mutasarrıf kentte ve kiliselerde yeni bir emir ilan eder, 30'dan 45'e tüm erkekler silah altına alınacaktır. Sadece 8 gün içinde 43 altın lira bedel ödeyenler muaf olabileceklerdi.

10 Eylül'de yeni bir emir daha ilan edilir. 20-45 tüm erkekler[279] silah altına alınacaktı. Durmadan değişen bu çelişkili emirler karşısında genç Hıristiyanlar evlerinden kaçıp kilise ve manastırlara sığınmaktaydılar. Ancak o ana kadar belli bir dokunulmazlığa sahip olan mabetlere Osmanlı hükümeti asker yerleştirip, yandaşları kontrol etmeye başlar. Gençler kaçmak için kadın kılığına girer ama bazıları, örneğin Surp Kevork kilisesi çıkışında olduğu gibi- yakalanırlar.

---

sonra da Hilmi Bey vali olmuş. 17 Haziran 1915'te mahkeme reisi Edip Bey bu makamda bulunmuş sonra İbrahim Bedri (Bedreddin) 12 Eylül'de atanmış. Ancak 1915 Mayıs'a kadar Hilmi Bey'in mutasarrıflığı tartışılmaz. Sonra Şefik eski makamına dönmüş kısa bir süre için bkz. *İnfra*.

279 *Positio*, s. 89-91.

Başpiskopos Maloyan vilayet sarayına gider, kutsal yerlerin dokunulmazlıklarına yapılan tecavüzü şikâyet eder. 19 Eylül'de yeni Hıristiyan askerler konvoyu Diyarbakır'a götürülür. Mardin çıkışına kadar kadın ve çocuklar ağlayarak onların peşlerinden gider. Silah altına alınanlardan çoğu fakir insanlardır. Birkaç yedek elbise, az yolluk ve yalınayak yola çıkmışlardır. Köy ve kasabalarda kadınlar kocalarının yerine çalışmaya mecbur olacaklardır.[280]

6 Ekim Salı günü mutasarrıf makamına dinî topluluk liderlerini çağırtır. Onlardan dönüşümlü olarak Osmanlı ordusuna yiyecek ve elbise sağlamaları istenir. Din adamları masrafları topluluklar arasında paylaştırırken nüfus çoğunluğuna göre dağıtır ve yardımları toplamak üzere bir komisyon oluştururlar.

Böylece iki Katolik piskopos, her aile için, buğday, et, yağ, meyve miktarını saptar ve onaylar.

Mutasarrıf ayrıca, her zengin aileye ordu için 2-3 katır parasını ödeme mecburiyeti getirir. Kiliselerde papazlar yandaşları çağırıp onlara satın alacakları eyer, hayvan yemi, binek hayvanlarını bildirir. Hasta askerler için yumurta toplanır.

Ancak istenenler Kasım'da artar. Rusya Osmanlı'ya 2 Kasım'da savaş açar. Fransa ve İngiltere 3 Kasım'da...

Mutasarrıf bu devrede orduya gerekli ne görürse el koyar: Çarşaflar, tüm kumaşlar, deri, ip, iplik, odun, yağ, un, hatta lüks maddeler, el işleri, güzel kokular...

Askerler evlerde ve çarşılarda ne bulurlarsa el koymaktadırlar. 23 Kasım 1914'te Sultan ve Şeyhülislam cihat ilan ederler ve tüm dünya Müslümanlarını toplayıp

280 A.g.e., s. 92.

Hıristiyanlara karşı ayaklanmaya çağırır.[281] Ermenileri yok etme kararı alınınca bu çağrı, onların kullandığı başlıca gerekçe olacaktır. Ayrıca cihat çağrısı tüm Hıristiyanlara karşıdır. Böylece Ermenilere yönelik karar tüm diğer Hıristiyan toplulukları da kapsamış bulunur. Aralık'ta yeni bir mutasarrıf Hilmi Bey atanır.

Hilmi Bey liberal bir kişidir, tüm Osmanlı tebasının eşit olduğunu ve dinin özel bir sorun olduğunu, devleti ilgilendirmediğini düşünür. Ama kiliselere karşı ilk saldırı 5 Aralık'ta düzenlenir. Kapusen papaz Leonard Malke günün olaylarını defterine kaydetmiştir.[282] On iki asker Kapusen misyonuna gider ve aniden kiliseye girerler. İki papaz vardır:

Papaz Daniel; İtalyan tabiyetinde 80 yaşında, kör bir adamdır.

Papaz Leonard Malke, Lübnan Ba' abdath doğumlu (Osmanlı) 33 yaşındadır.[283] İki papaz Fransa'yı temsil ederler. Manastırda, kapütülasyonların hükümleri uyarınca görev yaparlar. Misyonun yanında Lons Le Saulnier

---

281 Cihat çağrısının tam metni Andre Mandelstan, *La Sociéte des nations et les Puissances devant le probleme armenien*, (Cemiyeti Akvam ve Ermeni Meselesi Karşısında Güçlerin Durumu), Paris, Pedona 1926, s. 372-373, tarafından yayınlanır.

282 Leonard Malke notlarını rahip Armalé'ya teslim etti. O da kendi kâğıtları ile beraber 1915 Nisan sonuna kadar toprağa gömdü.

283 Malke'nin biyografisi Lübnan'da rahip Selim Rızkallah, *Leonard Melki, Capucin Libanais. Un martyr du genocide armenien 11 juin 1915*, (Leonard Malke Lübnanlı Kapusen Ermeni Soykırım şehidi 11/6/1915), Ba' abdath el Math Compu Type Haziran 2001, tarafından yayınlandı. Bu kitap bana Bay Fares Malke tarafından hediye edildi. Teşekkür ederim rahip Leonard Malke'nin kutsanma, aziz kabul edilme, prosedürü 2001'de başladı. Dinî bir mahkeme kuruldu. Bilgiler 2001 Ekim'inde piskopos Fares Malke tarafından verildi.

Fransiskan rahibelerin evi vardır. Üçü Osmanlıdır. Mardin doğumludurlar. Rahibe Pasfik, rahibe Marin Farziye ve rahibe Agathe.[284] Diğerleri Fransızdırlar.

Ancak havarilerin girişimi aracılığı ile Kasım'dan sonra Mardin'i terkedebilmişlerdi. Askerler önce manastır odalarını arar her yere mühür yerleştirir, kapıları tutarlar. İki din adamını çıkartır ve her yeri kapatırlar.[285] Hıristiyanların manastıra bıraktığı değerli eşyalara da el koyarlar, altın, gümüş, kıymetli taşlar, halılar... Daha sonra rahibelerin evine yönelirler. Onları tehdit eder, hakaret eder, vurur ve yere yatırırlar. Manastırı iyice arayıp talan ettikten sonra onları kovarlar. Orada da odaları mühürlerler.

5 Ocak 1915'te kilisenin mobilyası ve değerli eşyası ve rahibelik evinin eşyaları mezatta satılır.

9 Şubat'ta iki dinî bina da ordu tarafından işgal edilir. İhtiyar papaz Daniel'e sadece bir oda bırakılır.

1914'ün Noel günü Mardin Süryani Katolik patriklik makamına Musul misyonundan 3 Dominikan papaz gelir. 1914 Temmuz sonunda Fransız ruhbanlar askere çağrılmış ve kitle halinde Beyrut'tan ayrılan gemi ile Osmanlı toprağındaki Fransızlar gibi Fransa'ya gitmişlerdi.

Erkeklerin çalıştığı işyerlerinde sadece birkaç yaşlı ruhban veya sakat papaz kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu savaşa girince Musul misyonu kapatılır. Misyonerler Harput'a

284 Rahibe Pacifique ve Agathe ailelerinin yanına dönerler. Sadece rahibe Marin Farziye Mardin'de kalır (Süryani Katolik piskopos makamında). Ailesinin üyeleri tehcir edilip öldürülmüşlerdir.

285 Rahip Leonard kutsal eşyaları ve kutsal kupayı kurtarıp gizli bir yere, bir Mardin Ermenisi'nin evine saklamıştır (Ḫanna Marquzi). Manastırdan kovulunca sokakta yatmıştır. Ertesi günü kutsal kupayı Süryani Katolik Kilisesi'ne götürür ve orada ayinde kullanır.

yönlendirilir. Aralarından üçü piskopos Marie-Dominique Berré, Hyacinthe Simon, Musul misyon müdürü ve Jacques Rhétoré yolculuğu devam ettirecek durumda değillerdi, Mardin'de kalmak için izin isterler, Süryani Katolik patrikhanesinde konaklarlar. Böylece Başpiskopos Tappuni'nin misafirleri olurlar.

1915 başlarında Hıristiyan evlerinde aramalar çoğalır, sözde asiler, kaçaklar aranmaktadır. Başpiskopos Maloyan ve başpiskopos Tappuni tekrar saraya (vilayete) gider, mutasarrıf ve ordu sorumlusu ile görüşme talep ederler. Onlardan kaçakların adlarını ister ve aramaları kendileri yapmayı teklif ederler böylece polis ve ordu boş aramalarla aileleri korkutmayacaktır. İki Osmanlı memur kabul ederler ve Hilmi Bey bizzat Süryani patrikhanesine gidip 11 Şubat'ta iki din adamı ile iki saat görüşür.[286] Şubat'ta bir Türk telgraf şirketi bir bildiri ile Osmanlı vatandaşlarını, vatan hainlerini cezalandırmaya çağırır. Daha sonra bir hükümet emri Hıristiyan asker ve jandarmaların silahlarının alınmasını emreder, onları tren, ambulans ve hastane görevine verir.

Aynı şekilde Osmanlı sivil memurlar da görevlerinden azledilir, posta memurları, tahsildarlar, muhasebeciler...[287]

28 Mart'ta (pazar, Zeytindalı bayramı) askerler Mardin kilisesini işgal ederler. O tarihe kadar muaf sayılan kilise görevlilerini askere almaya gelmişlerdir. Piskoposlar hemen askerlik dairesi başkanına telgraf çekerler ve Babıâli'nin bu yönde iznini hatırlatırlar. Onlara hak verilir

286 *Positio*, s. 94.

287 Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique*, s. 37. Bu idari notun gönderilmesi (Şubat 1915) tarihi Ermeni Soykırımı kararının alınması ile ilgili yeni bir delildir.

kazanırlar ama kutsal Paskalya arifesi öncesindeki haftada askerler kilise çevresinde yerleşirler. Paskalya günü Hilmi Bey kiliseleri ziyaret eder ve din büyüklerini tebrik eder. Onlara cesaret ve mutluluk temenni eder. Hatta Süryani patrikhanesindeki üç Dominikan ruhbanın kentte serbestçe dolaşabilmelerine izin verir. Çünkü korkudan odalarından çıkmamaktaydılar.[288] Paskalya ertesi Salı günü İstanbul'dan olağanüstü bir haber gelir.

Sultan başpiskopos Maloyan'a bir fermanla değerli bir Osmanlı nişanı layık görmüştür. *El Şahani* adındaki bu nişan hiçbir Hıristiyan'a verilmemiştir. Süryani Katolik ve Keldani piskoposları kentin ileri gelenleri onu tebrik ederler. Ama Ermeni piskoposu düşündüren sorunlar vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinden gelen haberler huzurunu kaçırmakta ve onu endişeye sevketmektedir.

Mardin'de askerlik şubesi başkanı Hıristiyanları taciz edip, Müslümanları onlara karşı kışkırtmaktadır. Başpiskopos Maloyan onu piskoposluğa yemeğe davet edip yumuşatmaya çalışır ama başaramaz.

20 Nisan Salı günü İmparatorluk fermanı vilayete gelir ve Hilmi Bey nişanın sahibini çağırıp, resmen ona vermek ister. Bir tören düzenlenir, Osmanlı bayrağı Ermeni kilisesi çatısına çekilir.

22 Nisan'da Pazartesi, öğrenildiğine göre, Mardin Müslümanları geceleri toplantılar düzenlemekte ve Kürt köylerine gidip şeyhleri Hıristiyanlara karşı kışkırtmaktaydılar.

---

288 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 128-130.

30 Nisan'da askerler Ermeni kilisesine girer, saklanmış silahları ararlar! Piskopos onlara kapıları açar.

Hiçbir şey bulamazlar ama tüm mektup, gazete ve topluluk dosyalarına el koyarlar ve İstanbul'a yollarlar.

Kapitülasyonların koşullarına göre tüm Ermeni Katolikler Fransız himayesinde sayılmaktaydılar.

Osmanlı İmparatorluğu savaşa girdikten sonra Fransa'nın çıkarları İstanbul Amerikan konsolosluğu himayesine girdiğinden başpiskopos Maloyan Halep'teki Amerikan konsolosuna (Jesse Jackson) haber verip durumları anlatır. Ona Yusuf Sa'or'un kızını Ḫabbo'yu yollar.

Daha sonra ruhbanları 1 Mayıs'ta toplar ve onlara diğer Ermeni topluluklardan gelen bilgileri[289] vermek mecburiyetinde hisseder. Korkularını onlara anlatır: Yeni bir katliam hazırlanmaktadır. Bunu haber veren ön işaretleri açıklar: Mardin ve Diyarbakır'da dükkân talanları Hıristiyanların zorla silah altına alınması, aramalar, kadınlara tecavüzler, yakılan eşyalar, Müslüman mahallesinde vurulan bir Hıristiyan, kapatılan Kapusen kilisesi, kovulan rahibelerin kışla olan evi, Qal' at-Mara'da Süryani Katolik kilisesinin soyulması, Mardin'deki Aziz Afrëm kilisesinden çalınan gümüş eşyalar ve kupalar...

Onlara daha endişe verici olanın ise, birkaç ay önce askerlikten kaçmak için bahaneler arayan, bedel veren veya firar eden Müslümanların artık gönüllü olarak orduya katılmaları, bu arada Hıristiyan askerlerin silahsızlandırılması ve yol inşaatlarına verilmesi olduğunu söyler. Sivillerden ise (Hıristiyan) evlerindeki paslı kılıç veya eski av tüfeklerinin bile alındığına dikkat çeker.

289 Armalé'nin da yardımı ile rahip Rızkallah tarafından bu konuşmanın tamamı bulunmuş ve *Positio*'da yayınlanmıştır. S. 98-100.

Mardin Müslümanlarının tüm bu olaylara rağmen gelip Hıristiyan komşularını teselli etmelerini unutmaz, ama 1895'te yaptıkları yardımları hatırlatmaları ve onlara kötülük yapılmayacağını söylemeleri bile içini ferahlatmamaktadır.

Nihayet piskopos bir mana veremediği bu nişandan da söz eder. Aynı gece vasiyetini yazar. Topluluğunun idaresini piskopos Ohannes Poturyan (Saryan)'a bırakır, yardımcı olarak da piskopos Gabriyel Katmerciyan ve piskopos İğnatiyos Şadyan'ı atar.[290]

290 Başpiskopos Maloyan'ın vasiyeti Arapça yazılmıştır. Fransızca'ya çevirisi H. Simon tarafından yapılmıştır, s. 55-57. Aslına en uygun çeviri *Al-quşara* s. 134-135, *Positio* 101. Ayrıca S. Rızkallah da yazmıştır, s. 87-88.

Bölüm 2

MAYIS 1915

A. Katliam Hazırlıkları

1915 Mayıs'ı başında Reşid Bey, Diyarbakır valisi, Mardin mutasarrıfı Hilmi Bey'e kentinin ileri gelen Hıristiyanlarını tutuklama emrini yollar. Hilmi Bey, pikopos Rhétoré'nin bahsettiği telgrafla yanıt verir:

"Ben vicdansız biri değilim Mardin Hıristiyanlarını suçlayacak bir neden bulamıyorum. Emirlerinize uymayacağım..!"[291]

Keldani bir tanık daha geniş bir cevabı nakleder: "Mardin Ermenileri Katolik mezhebine bağlıdırlar ve sadece Arapça konuşurlar. Gregoryen Ermeniler'le ilgileri yoktur. Bağımsızlık yanlılarının partisinden değildirler. Silahları da yoktur. Suçsuzdurlar ve onları itham edecek bir unsur yoktur. Diğer topluluklara gelince, onların arasında da tutuklanacak kimse yoktur."[292] Ayrıca Hilmi Bey, İstanbul'a birçok telgraf yollayarak bu tasarıya karşı çıkar ve Mardin Hıristiyanlarına dokunulmamasını üst makamlara rica eder. Yanıt alamayınca istifa eder.

---

291 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 56.

292 A. Sarafian'ın naklettiği Arapça bir tekst, çeviri B.

Başka bir kaynağa göre de azledilmiştir. Ne olursa olsun Musul'a daha düşük bir kademedeki göreve atanır.[293] Hilmi Bey birkaç hafta sonra gider. Diyarbakır ileri gelenlerinin tutuklanmaları başlar.[294]

Reşid, hemen düzeni kurar. Üç emin adamından müteşekkil bir komisyon oluşturur.

- Polis komiseri Koranlı Memduh Bey,

- Vilayet sekreteri İbrahim Bedreddin Bey, 1915 Eylül'de mutasarrıf atanır.

- Yaveri Şakir Bey'i Mardin jandarma kuvveti başına getirir.

Mardin vatandaşlarının "infaz komitesi" olarak adlandırdığı, komitede Şükrü Bey de vardır. Memduh da tarihçilerce bu lakapla anılır.

Bedreddin komite başkanıdır, ceza mahkemesi başkanını da emrine alır (Halil Edip Efendi) ve Mardin Belediye Başkanı yardımcısı Hıdır [Çelebi][295] Kömıre'yi [Kömüre], de tehcir organizasyonu başına getirir. Bu komitenin kurulma tarihi Diyarbakır mebusu Hasan Efendi'nin [Feyzi Pirinççizade] Mardin'den geçiş tarihine rastlar.

Hasan Efendi 1895 katliamı elebaşlarından Arif'in oğlu-

---

293 Hilmi Bey Musul'a hareket edince Reşit onu Mezopotamya'daki yolunun üstündeki bir kentin kaymakamı vasıtası ile öldürmek ister ve emir telgrafı çeker, ama ona idari olarak bağlı olmayan ve Hilmi Bey'in dostu olan bu kaymakam telgrafı çok geç aldığını iddia ederek kazasından bir yolculuk nedeniyle uzakta bulunduğunu söyleyip Hilmi Bey'i öldürtmez. (*A.g.e.* Çeviri, B)

294 Bkz. *Supra*, s. 87-88.

295 [Hıdır Çelebi, tehcir organizasyonunun başında olmasına karşın bazı önemli kişileri ve aileleri koruduğunu I. Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 485.de örnekleriyle anlatır. (*Ed.*)]

dur.[296] Ancak, Hasan'ın asıl adı mebus Feyzi'dir. Diyarbakır Ermenilerinin yok edilmesinde başlıca rollerden birini oynar ama tarihçiler ilk etapta onu bu adla anar. 1913'te Hasan idari seçimlerde rakibi olan Ohannes Kazazyan'ı[297] (Mardin Ermeni Katolik topluluğundan tanınmış bir ailenin üyesi) öldürtmüştü. O tarihte babası Arif ve komiser Memduh'u çağırmış ve bu ikisi Bay Kazazyan'ı yol ortasında tabanca ile vurmuşlardı. Kurban birkaç saat yaşamış ama katillerin adlarını verememişti.[298] Hasan ayrıca, Diyarbakır'dan Mardin'e Müslümanları Hıristiyanlara karşı kışkırtmak ve öldürtmek amacı ile yollanmıştı. Onları hepsinin yok edilmesi gerektiğine ikna edecekti. Tam sırası olduğunu Avrupalı güçlerin müdahale edemeyeceğini ve Almanların da kendi taraflarını tuttuğunu açıkladı.

Mardin'in Müslüman ileri gelenleri 1895'te Ermenilere yardım edip Kürtlere karşı savaşmışlardı ve Hıristiyan hemşehrilerine zarar verme taraftarı değillerdi. Ama mebusun verdiği güvence ve diğer kentlerdeki Müslümanlardan farklı davranmamış olmak uğruna yavaş yavaş katliam fikrine uyarlar. Kentteki bu propaganda çalışması tamamlanınca Hasan sancağın önemli merkezlerinde dolaşmaya devam eder. Kürt köylerine de gider reislerle toplantı yapar. Bunlar Hıristiyan köylerini ve kentlerini yakıp yıkmak karşılığında bir garanti isterler: Hükümetten gelen Hıristiyanları öldürme emri ve karşılığında herhangi bir ceza olmaması.

---

296 G. Meyrier, Katliamlar, *a.g.e.*, belge: 109, 124, 125, 127, 128, 140, 146, Ek I.

297 Ohannes değil Hovsep Kazazyan. (*Ed.*)

298 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 59-69, Kazazyan adı, Cozazian veya Kasasian olarak geçer.

Bu katliam emri onlara ulaşır, ama iş bitince otoriteler bu suçlayıcı belgeyi ele geçirip imha ederler. İnfaz komitesi yaklaşık 500 milisten oluşur, seferberlik başında kurulan bir nevi milli muhafız alayıdır (1914 Ağustos'ta), kurulma bahanesi polise savaş halinde asayişi korumaya destek olmaktır. Bu milis Al Khomsun [El Hamsin, El Xamsin], Kürtler ve Ensariler[299] arasından toplanmıştır. Bunlar genellikle hırsız, eşkıya, katillerdir, hapishaneden çıkarılmışlardır. Mardin çetesini oluştururlar. Şefleri iki Ensari'dir -Nuri Ensari, Tahir el Ensari- Fuad Karadiç, zaptiyeler (jandarma) da komitenin emrindedir, Hıristiyan jandarmalar azledilmiştir. Bu adamların çoğunluğu da Çerkesdir. Çünkü Diyarbakır valisinin kendi de Çerkesdir, bunlar onun adamlarıdır.[300] Mayıs'ın ilk günlerinde Memduh Mardin'e gelir gelmez "infaz komitesini" toplar ve kentin Müslüman ileri gelenlerini çağırır. Onlara tahrif edilmiş belgeler göstererek başpiskopos Maloyan ve genç Ermenilerin "ittifak komplosu" ile bağlantıları olduğunu ve onlara "silah ve cephane" geldiğini açıklar.

Onlara Hıristiyanların öldürülmesini isteyen bir dilekçe imzalatır, gerekçe ise: "Hükümete karşı çıkmışlar", "yabancı güçlerle işbirliği yapmışlar" ve "silah saklamaktadırlar".

Gizlilik yemini ettirir, sonra Diyarbakır'a gider, bu delilleri sunar ve 10 Mayıs'ta Mardin'e geri döner, tüm Hıristiyanları öldürme yetkisi ile[301] tekrar ileri gelenleri toplar. Onlara takip edilecek uygulama sırasını açıklar ve

---

299 Ensari veya Ansarieh Suriyeli, Tripoli bölgesinin Müslüman mezhebidir.

300 J. Rhétoré, bu konuda (s. 65) ilginç bir nazariye sunar. Çerkes kadınları devamlı kandan evlilikler sonucunda kısırlaşmışlardır ve kocaları Ermeni kadınları kaçırıp bu yolla soylarının devamını sağlarlar.

301 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 141.

katliamın özellikle "El Xamsin" milisi tarafından yapılacağını anlatır. İleri gelenlerden Bin Rafael Kandir toplantıdadır ve Hıristiyan dostlarını uyarır. Oysa diğerleri Hıristiyan dostlarını ziyaret eder ve onları temin ederler.[302]

B. Kaynaklar Üzerine Notlar

Burada kırk gün için olaylar bir kurban çevresinde odaklanır; Başpiskopos İğnatiyos Maloyan.

Ermeni Soykırımı'nda görülen ender ve özel durumlar, piskoposun öldürülmesini en yüksek doğrulukla ve hassasiyetle gözler önüne serme imkânı verir.

Aziz kutsanmasını[303] hepsi ilerki yıllarda güven telkin ettiler. Bazıları direkt tanık olmuşlardı. Diğerlerinin piskoposun konvoyunda ölen yakınları vardı. Bir kısmı bilgileri doğruca Türk, Kürt veya Çerkes katillerden toplanmıştı.

Selim Rızkallah, anketi yürüten bunların sonunda 17 dökümanı da incelemişti, bu belgelerın bir kısmı dinî arşivlerde tutulup yayınlamışlardır. Başpiskopos Maloyan'ın muhaberatı ve Bzommar Ermeni Katolik patrikhanesinin verdiği bilgiler de dikkate alınmıştır.[304]

---

302 Abdo Bızır'in anlattıkları, *Positio*, s. 338.

303 Bu kutsama 7 Ekim 2001'de Papa Jean Paul II tarafından onaylanmış ve ilan edilmiştir.

304 Hazırlayıp açıklamak yönünde araştırma yapan ekibin anketi çok büyük ciddiyet ve dikkatle 1966'da başladı. 26 tanık sorguya çekildi. Dinî mahkemede (12) bu tanıklar sorgulanmışlardır: Piskopos Cenenci Kamışlı piskoposu tarafından 1966'da (Tanık 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10) piskopos Eduard Kurdy: Şam patrikhane vekili tarafından 1988'de, (6a, 6b, 8) Haşmetmaap patrik İğnatiyos Pierre XIV Batanian tarafından Lübnan'da 1966'dan 1970'e (11, 12, 13a, 13b, 13c, 13d, 14) piskopos Antranik Ayvazyan –Kamışlı dinî vekil tarafından 1986'da (16, 21), iki tanık da (1, 227) yazılı bir rapor vermişlerdi.

Bu liste yine de eksiktir, başka dellliller de eklenmelidir. Özellikle papaz Jacques Rhétoré'nin anılarını, Keldani rahibin ve Ara Sarafian'ın.[305] Ancak bu bilgiler bir amaç için toplandılar, bir dava uğruna bu da bazı noktalara dikkat çekmeyi gerektirir.

- Bu belgelerın çoğu başpiskopos Maloyan'ı bir din şehidi gören din adamları ve ruhaniler tarafından yazılmıştır. Bir şehitti ama, aslında Ermeni olduğu ve Mardin topluluğu Ermeni Katolik piskoposu olduğu için öldürüldüğü de göz ardı edilmesin.

- Mardin sancağında Gregoryen Ermeni olmaması, Katolikliğe dönüş için yapılan uzun bir misyonerlik çalışması sonucudur. Ama bir Gregoryen Ermeni'nin inancının da daha zayıf olduğu anlamına gelmez (bir Katoliğe göre).

- Ayrıca aralarında Ishak Armalé'nin de bulunduğu birçok tanık Süryani Katoliktir ve Yakubiler'le uzun süredir anlaşmazlık içerisindeydiler. Ama dürüstçe ve gerçeğe sadık kalarak "Heterodoks kardeşlerinin" katliamını naklettiler.

Mardin sancağındaki cinayetlerin doğurduğu en önemli soru Ermenilerin kitle halinde imhasının niye diğer Hıristiyan topluluklara de yayıldığıdır. İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'nin uygulamaya koyduğu yok etme projesi Ermenilere yönelikti. Bu durum yeterince delille kanıtlanmıştır. Ermeniler öldürülmeliydiler, çünkü onlar belli bir etnik milliyete sahiptiler, neden Hıristiyan olmaları değildi. Bu program özellikle Diyarbakır vilayetinde öyle gruplara

---

305 Tanıkların ve belgelerın listesi Pocitio bibliyografyasındadır. Bkz. Bu kitabın başında belgeler hakkında açıklamalar: "...tarafından yayınlanan tanıklığı..."

yayıldı ki hepsi sadece Hıristiyandılar ama kimi Katolik, kimi de Yakubiydi.

Bu karar İstanbul tarafından mı alınmıştı, yoksa Diyarbakır veya Mardin'den mi? Yerel idarelerin düşüncesi miydi? Savaş durumu eski hesapları temizleme imkânı mı verdi? Bu kararı Reşid mi verdi? Vali, Talat'tan kesin emir aldı mı? Yoksa Memduh veya Bedreddin'in etkisi miydi bu?

Bu iki kişi özellikle iğrenç insanlardı. Tüm bu hikâye yalanlar üzerine kuruldu. Suçlular sahte belgeler hazırladılar, izleri karıştırdılar, delilleri yok ettiler. Bu sorulara net ve kesin cevaplar bulmak zordur. Ama bazı unsurlar cinayet programının yayılımının diğer Hıristiyan topluluklara sıçramasının hükümet emrinden çok yerel idarelerin kararı olduğunu göstermektedir.

C. İlk tutuklamalar

1 Mayıs 1915'te, 12 Süryani Katolik asker kaçağı olmakla itham edilirler. Oysa hiç askere gitmemişlerdi. Tutuklanırlar. Aralarından ikisi Kerim Ohan ve 'Abdülnur Mina, Mardin'de binlerce kişi önünde kurşuna dizilirler.[306] İki gün sonra 2 Mayıs'ta Ermeni kilisesi aranır, akabinde milisler Süryani Katolik patrikhanesini istila ederler. Binaları ararlar hatta yeni ölmüş ve kilisede gömülü bir piskoposun mezarına saygısızlık edip, altüst ederler. Orada olduğunu iddia ettikleri silahları bulamazlar. Ertesi günlerde ilk cinayetler başlar, kurbanlar arka arkaya çoğalır.

- Bahdi Kavka, Maklaşe'nin oğlu, Karbo (Mıksi Ḫanna Dum'un oğlu), Yusuf Nehbiya. Sonra Yusuf, Cırcis Kendir'in tek oğlu annesinin gözü önünde evinde asılır.

---

306 Abdo Bızır'in tanıkliği, *Positio*, s. 102.

Ḫanna Cenenci'nin oğlu Davut ortakları tarafından kaçırılır, parçalanarak öldürülür, cesedi torbaya konup evinin önüne bırakılır, annesi 21 Mayıs'ta onu orada bulur.[307] 23 Mayıs Pazar günü Hacı Goze'nın oğluTahir, genç bir Süryani Katolik olan Quryo'nun oğlu İsa bir bahçeye götürülür, bir ağaca bağlar, tecavüz eder, kulaklarını, burnunu, ellerini keser. Sonra arkadaşlarını çağırır, kurbanı parçalarlar.[308]

15 Mayıs'ta tutuklamalar başlar. Memduh, bir Rum ailesinin evini işgal eder, oraya El Xamsin milisinin komuta merkezini kurar. Aynı gün 17 Ermeni tevkif edilir. Kapusenler kilisesine kapatılırlar. Ermeni ileri gelenleri özellikle Cenenciler, Kendirler, Müslüman dostlarından tutukluların özgürlüğü ve tutukluları serbest bıraktırmak için aracı olmalarını isterler. Onlara 1895'teki Mardin halkının dayanışmasını hatırlatırlar. Müslümanlar onları teskin ederler ve koruyacaklarını söylerler... Sonuçta Ermeniler Memduh'a 500 altın lira verirler ama polis sözünü tutmaz.

25 Mayıs'ta bir Ermeni tüccar Ḫanna Adam'ın oğlu Giriés tutuklanır. Ali adında bir polis onu Fransiskan rahibelerinin manastırına götürür (Buraya 1914 Aralık'ından itibaren ordu el koymuştu). Onu soyar, döver ve Müslüman olmasını söyler. Genç adam reddeder. Rahibe Marin Farziye

307 Davut Cenenci 15 yaşındadır. Babası, Muhammet Şerif ile ortaktır. Bu kişi sahte belge ile Bay Cenenci'ye baskı yapar ve malına el koyar. Davut 21 Mayıs'ta değil 5 Haziran'da Şerif tarafından kaçırılmış (I. Armalé'ya göre) öldürülmüş ve parçalanmış. I. Armalé, torbaya konma ve evinin önüne bırakılmayı doğrular. Polis olayı örtbas eder.

308 Vincent Mistrih, Memoires de A.Y.B. sur les massacres de Mardine, (Mardin'deki katliamlar Hakkında A.Y.B. Hatıratı), *Armenian Perspectives,* Nicholas Awde (*Ed.*), Curzon Press Richmond 1997, s. 287-292.

duyar çığlıkları. Ailesine haber vermeye gider, gelirler onu alırlar.

6 Haziran'da milis onu [tekrar] tutuklar. 26 Mayıs'ta Süryani Katolik kilisesi yeniden aranır.

Milisler Cırcis Ḫanco adında bir Ermeniyi tutuklar ve işkence ederler. Bahane, silahların yerini söyletmektir. Cırcis'in babası yüksek bir fidyeyi Memduh'a ödeyerek oğlunu kurtarır. Ama onunla beraber tutuklanan diğer 5 kişi hapiste kalırlar.

26 Mayıs'ı 27'ye bağlayan gece milisler Süryani kilisesi karşısında bir çukur kazıp oraya silah saklamak isterler. Ertesi günü gelip o silahları bulup Süryani Katolikleri itham etmek amacındadırlar.

Ama kilise bekçisi uyumamaktadır. Onların planını bozar. Milisler silahları gömemeden yalan delilleri ile geri giderler. Ancak Memduh, Ermeni Habib Yawne'ye, milis şeflerinden Nuri Ensari tarafından işkence ettirip silah saklanan yeri söyletir. Ama bu yer Kürt bölgesidir, Muhammed Farah'ın mülküdür.

Polisler silah ve bombaların resimlerini çekerler ve Mardin Ermeni mahallelerinde bulunduğunu söylerler. Resimler İstanbul'a yollanır.[309]

Başpiskopos Maloyan tehlikenin büyüdüğünün bilincindedir. Ama topluluğunun endişesini yatıştırıp idari emirlere uyma ve dine sığınmayı önerir. Birçok tanığa göre, onlar piskoposu uyarmış ama o Mardin'den gitmek istememiştir. Hatta biri, Ermeni ileri gelenlerinin, özellikle 'Abdülkadir Çelebi'nin [Faşux] ona Sincar'a kaçmayı teklif ettiğini anlatır. Orada emniyette olacaktı ama Başpiskopos

309 A. Sarafian, s. 263.

Maloyan "bir çoban koyunlarını kendini kurtarmak için terk edemez" demiştir.[310] Az sonra saraydaki dostlarından biri ona tuzak hazırlandığını haber verir. Komiser Memduh'un yolladığı bir ajan Tel Armen[311] köyünde genç bir Ermeni olan Sarkis'i bulur, ona öldürme tehdidiyle beyaz bir kâğıt imzalatır ve daha sonra sayfaya şunları ekler:

"Ben 25 tüfek ve 5 bombayı Mardin Ermeni Katolik piskoposluğuna götürdüm" Genç adam nasıl bir oyuna geldiğini anlayınca itiraz eder, ama yakalanır ve öldürülür.[312]

---

310 Sincar üstüne, bkz. *İnfra*, s. 215 ve devamı.

311 Bugün Kızıltepe. (*Ed.*)

312 *Positio*, s. 114.

Bölüm 3

HAZİRAN 1915
MARDİN ERKEKLERİNİN KATLİAMI

A. Hıristiyan ileri gelenlerin tutuklanması

2 Haziran sabahı Başpiskopos Maloyan Süryani Katolik piskoposluğuna gider. Başpiskopos Tappuni ile Papaz Armalé ve 3 Dominikan ruhbanın yanında görüşür. Kendisine karşı yapılan düzmece suçlamayı anlatır. Topluluğunun yönetimini teslim ettiği 1 Mayıs tarihli mektubunu okur ve katlayıp dostu Tappuni'ye teslim eder. "Bunu evinizde saklayın" der:

"Sürüyü, koyunlarımı mümkün olduğu kadar uzun süre muhafaza et, benden sonra işlerimden sorumlusun ta ki üstlerin başka bir çözüm önersinler. Çünkü bu boş dünyadan gidiş vaktim gelip çatmıştır."[313]

3 Haziran Perşembe bayramdır. Ayin normal seyrini takip eder. Vaazında piskopos yandaşlarını hükümete itaate yönlendirir. Ermenilerin Diyarbakır'dan Musul'a[314] tehcir haberine rağmen kent sakin kalır. Akşam saat sekizde Mardin milisler ve jandarmalar tarafından çevrilir.

---

313 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 119; *Positio.*

314 Bkz. *Supra*, s. 89-90.

Bir tellal dışarı çıkma yasağını ilan eder ve emre uymama cezasının idam olduğunu bildirir. Polisler Hıristiyan mahallesine girer ve Ermeni ileri gelenlerini tutuklarlar. Bir jandarma taburu Ermeni piskoposluğuna gider.

Başpiskopos Maloyan saraya gitme emri alır. Oraya atla gitme izni ister ama jandarma ve polisler eşliğinde yürümeye mecbur edilir. Saraya gelince bir hücreye tek başına hapsedilir. Altı ruhban onunla birlikte tutuklanmıştır.

- Papaz Boğos Sanyur (piskoposun sekreteri, Mehitarist ruhbanlarından)

- Papaz Iğnatiyos Şadiyan

- Papaz Ağustin Boğdoyan

- Papaz Leon Nazaryan

- Atanasiyos Batanyan

- Antuan Mar[315] Ermeni Katolik topluluğundan da ileri gelenler tutuklanır.

İbrahim Kaspo'nun anlattığına göre:

"O gün yemeğe davetli misafirlerimiz vardı. Yerel yönetimin üst düzey yöneticileriydiler. Onlardan biri, tanıyanlara bakılırsa şeytani biri olan Necib Aminzade Efendi şöyle dedi: Memduh Bey Diyarbakır'dan gelip doğru vilayete gitmiş (mutasarrıfın ikametgâhı). Bu ne demektir? Bu bir dil sürçmesi değilse nedir?

---

315 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 67. Altı Ermeni ruhbanın adını verir. Ayrıca iki Süryani Katolik ruhban da tutuklanmıştır: Rafayel Barda'ane, Petros İsa, Abdo Bızır değişik bir listede 12 ad verir. Dördü Süryani ruhbandır (*Positio*, s. 340). Süryani Katolik patrik Raḫmani farklı bir şekilde yazdığı iki Süryani ruhbanların adını da verir. Raphael Bardaani ve Pierre İssa (S.D. Courtis, *mem.* citek, s. 40.

Memduh Bey'in gelişinden haberdar olduğu ve onu masalarına davet edenlere karşı yapılacaklara yardım edeceğini anlatır. Yiyip içtikten sonra giderler. Karşılıklı gidip gelmeye alışkındık. Ancak o günü ailemiz onları son kez ağırladı, giderken abim kapıya çıkıp onları uğurladı ama üzgün bir yüzle geri döndü. Yolda Başpiskopos Maloyan'ı çok sayıda polis ve jandarmanın arasında görmüştü. Piskoposun saraya hep atla gittiğini bilirdik."[316]

4 Hazıran Cuma günü tutuklamalar kitlesel hale gelir.

- 662 Hıristiyan; I. Armalé'ya göre,

- 405 kişi, H. Simon'a göre[317] 5 Haziran Cumartesi yaklaşık 200 kişi daha tutuklanır ve önce Fransiskan rahibelerin evine sonra da hapishaneye doldurulurlar.

İbrahim Kaspo'nun anlattığına göre:

"Yolda rastladıkları herkesi tutukluyorlardı. İki kardeşim Mansur ve İlyas o gün gözaltına alındılar. Babam evdeydi, çünkü resmen tatildi. Cumartesi gelince babamın vilayete gidip idarecisi olduğu hazine işleri ve özel sorunları halletmesi gerekiyordu. Bir Türk dostuna danışıp görevlerini yapmaya gitti. O gece ailemiz dul ve yetimlerden oluşur hale gelmişti."[318] Kapusenler kilisesine yapılan yeni bir baskın sonucunda bir dosya bulunur.

316 İbrahim Kaspo, Anılar, el yazması anıları Arapça'dan çeviridir. *Positio*, s. 347-354, 51 paragrafa bölünmüştür. Burada s. 19-20, s. 353.

317 H. Simon'a (*Mardin la ville heroique*, s. 54) göre 10 ruhban, 395 laik (226'sı Ermeni Katolik, 112 Süryani, 30 Keldani, 27 Protestan) tutuklanır. Piskopos Mar'a (*Positio*, s. 129) göre 4 Haziran'da 3 Türk subay bir gün önce Diyarbakır'dan gelmiş ve 15 ruhban ve 862 laikin tutuklanmasını emretmişlerdi. Onları hapishaneye ve kışlaya doldurmuşlardı. Herhalde ama 3 ve 4 Haziran tutuklamalarını beraber söylemekteydi.

318 Bu genç Ermeni Katolik 1915'te 16 yaşındadır.

İçinde Arapça olarak, *Aziz Fransuva Kardeşliği Cemiyeti* üyelerinin adları yazılıdır.

Polisler bunu "Fransız ittifakı" olarak algılarlar.

Tutuklananlara işkence edilir ve "Fransız ittifakı" itiraf ettirilmek istenir.

Yalancı tanıklar ayrıca "Kutsal Kan Derneği" diye Müslüman kanı dökmeyi amaçlayan sözde bir kuruluşu da ihbar ederler.[319] Tutuklanan Yakubi ileri gelenleri hiçbir güç tarafından himaye edilmediklerini anlatmaya çalışırlar.

Sadece Papaya tabi Katoliklerin Fransa'nın imtiyazlarına sahip olduklarını anlatırlar. Dürüstçe itirazları sonucunda 85 Yakubi 4 gün sonra salıverilirler ve zaman kazanırlar.

Keldani bir tanığa göre; piskopos Gorgis Maẖan, Yakubi patrikhanesi delegesi ve topluluğundan 8 ileri gelen, Müslümanlara katılıp bir dilekçe imzalarlar. Burada Ermenilerin sözde suçları yazılıydı.[320]

Hapiste kalanlar:

J. Rhétoré'ye göre 410 Hıristiyan, 230 Ermeni, 113 Süryani Katolik, 30 Keldani, 27 Protestan.[321]

Sarayda (vilayet) hapsedilmesinden az sonra mahkeme salonuna çıkarılan Başpiskopos Maloyan'a, Memduh ve Halil'in ve kentin birçok önde geleninin yönettiği sorgulamada

---

319 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça], s. 169, 250; *Positio*'da çevirilmiş, s. 133.

320 A. Sarafian, *a.g.m.*, s. 264. Keldani tanığın anlatımlarına göre Piskopos Gorgis Maẖan ve diğer Yakubi ileri gelenleri bu belgeyi imzaladıktan sonra, üç Katolik mezhep Hıristiyanlarının tutuklanmasını sağlamak için Müslümanlarla birleşmişlerdi.

321 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 68.

silahların ve topların saklandığı yerleri itiraf ettirmeye çalıştılar.

Memduh, bu arada Sarkis'in tanıklığında piskoposluk binasına iki kasa silah götürüldüğünü açıklar. Topluluk ileri gelenleri de oradaymış. Bu belge birçok Müslüman görgü tanığının da imzaladığı bir vesikadır.[322]

Bunun üzerine Piskopos Maloyan, Sarkis'in şahsen getirilmesini ister. Ama boşuna, çünkü genç Ermeni çoktan öldürülmüştür. Memduh, piskoposu "*Fedai*" cemiyeti başkanı olmakla suçlar. Piskopos Maloyan, komiserin Taşnak Partisi'ni ima ettiğini anlayınca, her zaman açıkça Ermeni siyasi partilerine karşı çıktığını söyler.

Suçlamaları temelsiz kalan Memduh bunun üzerine piskoposu yere yıkar ve vurur. Orada bulunanlardan biri Müslümanlığı kabul etmesini söyler ama Iğnatiyos Maloyan reddeder.[323] Gece mahkeme üyelerinden Bitlisli Zülfi'nin oğlu Nuri, piskoposun konduğu hücreye girer.

Onun ayaklarını bağlar ve on iki sopa vurur. Sonra ona kalkmasını ve yatağına gitmesini emreder. Ama mahpus yürüyemez, onu ayaklarından sürükler, başı yere çarpar. Kolları açık yere yatırılır, işkenceler devam eder, ayak tırnaklarını çekerler. Bu işkence 10 Haziran'a kadar sürer.

Piskopos cellatlarına yalvarıp annesi ile bir görüşme ayarlatır.

322 İ. Armalé bu varsayılan belgedeki tanık listesini vermektedir. (*Positio*, s. 389) Ayrıca sözde silahlar teslim edilirken piskoposun odasında olan ileri gelenleri de listeler.

323 *Positio*, s. 121-123. Olay yerinde yaşayanların sözlerini nakleden, tek bir dolaylı tanığın anlatımında *Şartlı geçmiş* zorunlu olarak kullanılmıştır.

Birbirlerine veda ederler. Başpiskopos Maloyan, yürüyebilmek için –işkence edildiğini söylemeden– geniş ayakkabılar ister.[324]

Piskoposun annesinin bir komşusu Feride Manqalo şöyle anlatır: "Mardin'de Piskopos Maloyan'ın ailesinin komşusuyduk. O bayram günü Piskopos Maloyan'ı kilise tören yürüyüşünden sonra ruhbanlarla beraber tutukladılar ve hapsettiler. Ertesi günü annesi hatırladığım kadar adı Feride idi (aslında Teresa) onu görmeye hapishaneye gitti. Dönüşte aralarında olduğum birçok kişi etrafını sardık, neler olduğunu sorduk. Ağlayarak acı acı gördüğü ve duyduklarını anlattı."[325] 'Abdo Ḫanna Bızır piskoposun sorgulanmasını bazı farklılıklarla nakleder. Bu genç adam 1915'te yirmi yaşındadır. Mardin'de oturmaktadır ve Müslüman ailelere yakındır. 1917'de olaylara tanık olanlardan ve Müslümanlardan bilgi toplar.

Hapishane sorumlusunun ağzından Piskopos Maloyan'ın sorgusu ve işkencesi hakkında bilgiler alabilmiştir.

---

324 Bu anıları Der Krikor Mar anlatmıştı. Bzommar topluluğu üyesi bu Ermeni Katolik, Mardin doğumluydu. Ailesinden biri vartabed Antuan Mar 11 Haziran 1915 konvoyuyla yola çıkmış ve bu kafilenin ilk kurbanı olmuştur. Savaşın sonunda Der Krikor Mar, Mardin topluluğundan 1919'dan 1929'a sorumlu olmuştur. Olayların gerçek yüzlerini araştırır ve rapor olarak bu kalan topluluğun durumu ile beraber Piskopos Jean Nasliyan'a sunar. Bu zat ise H. Simon'un ve papaz Berre'nin anlattıklarını belgelemektedir, ama Der Mar'ın adını dipnotta anar. (Jean Nasliyan, *a.g.e.*, Bl. 1, s. 323-324.) Aynı olay *Positio*, s. 128-131'de tekrar nakledilir. İki versiyon karşılaştırılınca ikincisi (piskopos Mar'ınki) daha geniştir.

Bu zat daha sonra patrik olur. *Positio*'nun yazarı ise (not 8'de, s. 130.) 2 raporun Berré'nin olduğunu söyler. Ama aslında Antuan Mar'ındır.

325 Feride Manqalo 13 a numaralı tanık; 85 yaşındayken sorgulanır. Ermeni Katolik, Lübnan'ın Bırc Hamud kentinde yaşamakta ve Yakup Gındora ile evlidir (*Positio*, s. 235-236).

Bu kişi Muhammet Şelımo Abara'dır.

Piskoposu sorgusu sırasında el ve ayaklarından zincire vurmuşlar. Memduh üçlü ittifak ülkelerinin yolladığı silahların yerini söyletmek istemiş. "Annen Fransa, amcan İngiltere, dayın Rusya" iddiaları tekrarlar. Başpiskopos Maloyan, dürüstçe iddiaları reddetmiş, silah olmadığını söylemiş.

Milis şefi Nuri Ensari, "boş yere inkâr etme silah ve patlayıcılar nerede" demiş. Maloyan yalan olduğunda ısrar edince, Memduh öfkelenmiş onu yere atmış, ileri gelenlerin önünde işkence etmiş. Daha sonra askerlere teslim edip işkence odasına yollamış.

Bızır'e göre 6 Haziran'da 5 tutuklu daha; Samo Sıt-Ixwe; Samo Ḫanço; Samo Mırşo; Apraham Çerme [Çermeyan]; Ḫanna 'Ammun; Memduh'un önünde zincirlenir.[326]

Onlara Maloyan'ın silahları ve patlayıcıları hükümete isyan için aldığına dair tanıklık yaparlarsa kendilerini ve ailelerini serbest bırakacağına söz verir.

İki kere tutuklular yalancı tanıklığı reddederler. Onlar da işkence odasına gönderilirler.

Gece yarısından sonra Memduh, altı milise, onları kentin güneyine, Aziz Mihayel Kilisesi yakınına götürmelerini ve kurşuna dizmelerini emreder. Başka görgü tanıkla-rına göre Başpiskopos Maloyan sarayın üstündeki binada tutuklu bulunmaktaydı, orada ona işkence uygulandığını ve çığlıkların duyulduğunu anlattılar. Piskopos falakaya yatırılmış ve ayak tırnakları çekilmişti.[327]

---

326 *Positio*, s. 341-343, Samo, Samuel adının samimi bir kısaltmasıdır.

327 Elyas Bedo (tanık no: 14) s. 240243, Tevfik Ğiso (tanık no: 7) s. 225-226, Farac Habbaz (tanık no: 5) s. 220-221, Gabriyel Bedros (tanık no: 13) s. 239-240. Birçok tanığa göre işkenceyi Nuri yapmaktadır.

İbrahim Kaspo dışarıdadır. Ailesinin iki abisi ve babasını serbest bıraktırmak için yaptığı teşebbüsleri anlatır:

"Bazı dostlar bize idari makamlara, itaat, yapılan hizmetler ile dostluk ve sadakatimize dayanarak bir serbest bırakma dilekçesi sunmamızı önerdiler. Biz dostumuza gidip böyle bir dilekçe yazdırdım ve ben bizzat götürüp sundum. Bunun dikkate alınacağı konusunda gayret göstereceklerine beni temin ettiler. Ama ümitli değildim. Bize önemli miktarda borçları vardı, bu tarih için bile çoktu. Onlar için bundan kurtulmanın en uygun zamanıydı."

Son yanıt "boşuna uğraşmayın" oldu. Makamlar kararın kesin olduğunu ve tutukluların Diyarbakır'a[328] naklinin hazırlandığını bildirdiler.

J. Rhétoré tutuklu bir ileri gelene ziyaret izni alan birinden, 410 kişi olan hapistekiler hakkında bilgi alabilir, tüm ötekiler gibi bu adam da çok kötü durumdadır. Acı çekmektedir, üstübaşı kirlidir. Ziyaretçi, din adamlarının da kötü muamele ve hakaretlerden paylarını aldığını ve dindarca dayandıklarını anlatır.

Jandarmadakiler, dinî görevlerini hep ihmal etmiş olanları bile ölüme hazırlamaktalar. Herkes öleceğini bilmekte ve hazırlanmaktadır.[329]

Papaz Berré raporunda Mardin Amerikan misyonundan Protestan bir papaz olan Alfeus Andrus'un da tutuklulara yaklaşabildiğini nakletmiştir.[330]

---

328 *Positio*, s. 355-356.

329 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 70.

330 A. Beylerian, *a.g.e.*, s. 85, rahip Andrus hakkında: Bkz. *İnfra* III'e, Bölüm IV, Ünite s. 154.

B. Birinci Erkek Kafilesi

İnfaz komitesi olayları engellemek için tehcir kafilesini gece harekete geçirir. 9 Haziran akşamı askerler Mardin kalesine çıkar ve zincirler ve kalın iplerle onları döverler. Tutuklular dörder dörder (veya bazı tanıklara göre ikişer üçer) bağlanır.

Bazı kişiler "Ermeni teşkilatına" üye olmakla itham edilirler. Bunların bilekleri zincirli ve boyunlarında demir halkalar vardır. Askerler gece tutukluları nakil için hazırlarlar.

10 Haziran'da sabahın birinde, bir tellal Hıristiyan mahallesinden geçer ve bu gece sokağa çıkacakların kurşuna dizileceğini bildirir. Daha sonra Memduh'un başta, kılıç elde gittiği yüz kadar jandarma, polis ve milisin[331] refakat ettiği kafile hareket eder. Mardin'in anacaddesinden geçer, hepsi Hıristiyan (Ermeni, Süryani, Keldani, Protestan) 417 erkek vardır.

Kafile önce Müslüman mahallesinden geçer,[332] orada kadın ve çocuklar onlara hakaretler eder, lanet yağdırır ve

331 Tutuklayanlar, hapsedenler, tehcir edenler, infaz edenler anılarda genellikle *askerler* bazen de *polisler, jandarmalar* veya *milisler* olarak nakledilmiştir. Tanıklar onların tam olarak hangi gruba ait olduklarını bilememektedirler. Milislere (Çete) ait bilgi daha doğrudur. bunlara Xamsin (El Xamsin) deniyordu. Keldani bir tanığa göre bunlar atlı veya yaya 80 kişiydi ve tutuklulara refakat ediyorlardı.

332 417 tutuklu sayısı rahip Armalé'nin belirttiği rakamdır. J. Rhétoré 410 kişi der, H. Simon ise 404 kişiden bahseder. İki Dominikan da tanıklıkların mezheplerine göre liste yapar ve Yakubileri ayrı kaydederler. Bu grupta bunlar Protestan'dır (eski Süryani Katolikleridir ki Protestan olmuşlardır). Keldani tanık 480 erkekten söz eder. Bunların 35'i Süryani Katolik, 20'si Protestandır. Başpiskopos Maloyan'ın da bulunduğu 11 ruhbanın 6'sı Ermeni, 5'i Süryani Katoliktir diye nakleder.

taş atarlar. Ermeni mahallesine gelince her yer sessizdir. Aileler pencerelerin gerisinde, damlarda gezinirler. Ama gece aydınlıktır ve bu tanıklar konvoyu görürler. Kadın ve çocuklar sessizce eşleri ve babalarına veda ederler. Bu yürüyüş Hıristiyanlara İsa'nın haçla ölüme yürüyüşünü anımsatır.

Kentin kuzeybatı kapısına gelen konvoyu yakındaki Katolik katedrali Aziz Afrëm'deki ruhbanlar ve komşu binadaki Protestan misyonerler görür onları kutsar ve veda duaları okurlar.

"Cenaze alayı yavaşça, sessizce kentin yollarında ilerlemekteydi. Ama bir gün önceden haber alan ruhbanlar, Mardinli Ermeniler, dikkatle bekleyip gidenleri son bir defa kutsamak ve yolculamak için tetikteydiler.

Kalın iplerle birbirine bağlanmış halde yürümekteydiler. Birçoğu kollarından zincirliydi, hatta bazılarının boynunda demir halkalar vardı. İşte H. Simon, Süryani Katolik patrikhanesinin penceresinden diğer iki Dominikan ruhban ile "ölüm kervanı"nı böyle takip etmişti.[333] Jacques Rhétoré de Aziz Afrëm'in bir diğer penceresinde yanındadır. O da direkt bir tanıklık verir ve kesin bilgiler iletir:

"Papaz Leonard (Kapusen) konvoyun başındaydı, Aziz Fransua dinî kuruluşundan iki yeni ruhbanla manastırının önünden geçerken başını kaldırdı, kutsal binayı son bir defa selamladı, orada iyilik yaparak yaşadığı yılları andı.

Aynı anda yanındaki bir asker başına bir dipçik darbesi indirdi ve şöyle dedi:

'Pis Franci doğru yürü!' Bu hareketi ve hakareti yapan daha sonra bu olayı anlatıp övünmüştür ve şefinin bu Franci'ye müsamaha edilmemesini emrettiğini anlatmıştır.

---

333 Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique*, s. 61.

Konvoyda aynı zamanda yaşlı bir ruhbanın onun zorlukla yürümesine yardım eden genç bir ruhbana bağlı olarak geçtiğini içimiz burkularak gördük. Yaşlısı, Süryani papaz Rafayel Barda' ane, genci ise Süryani topluluğunden Petros İsa'ydı. Bundan başka 75 yaşında bir dedenin oğulları ve torunları ile zincirlenmiş halde götürüldüğünü gördük. En son Ermeni başpiskopos Maloyan gelmekteydi.

Tutuklanmadan önce onu bekleyen zorlukları düşünerek korkmaktaydı ve dostluklarla teselliye ihtiyacını olduğunu düşünüyordu. Ama hapse atılınca herkesi ruhunun huzurlu hali ve cesareti ile şaşırttı.

Böylece konvoyun sonunda yürümekteydi, ayakları çıplaktı ve bir suçlu gibi elleri kelepçeliydi. Ama bu hakaretten bir gurur payı çıkarır gibi, emin adımlarla, başı dik ilerlemekteydi. Yüreği ile Mardin'de kalan çocuklarını düşünüp onları kutsar gibiydi...

Tanrı'dan onlara iman ve gerekli cesareti vermesini, üstlerine çöken bu dehşetli fırtınayı atlatacak gücü bulmalarını temenni etmekteydi.

Altı ruhban ikişer ikişer bağlı olarak yanında yürümekteydiler."[334]

Onlar kenti terkeder etmez Aziz Afrëm yandaşlarla dolar. Kadınlar diz çöküp kiliseye öyle girer ve ağlayarak dua ederler.[335]

Daha sonra olanları görgü tanıklarının (milis ve konvoy refakatçileri) anlattıklarından öğreneceğiz, ayrıca katillerin elinden kurtulan bazılarının anılarından tutukluların akıbetine dair bilgi alabileceğiz.

---

334 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 72-74.

335 Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique*, s. 63.

Başpiskopos Tappuni hakikatleri dostu olan bir askerî doktordan dinlemiştir. Bu doktor kafileye refakat etmiş ve infazları görmüştür.[336]

Bu bilgiler özellikle değerlidir, çünkü erkek konvoylarının infaz metotları her yerde aynı olduğundan tüm Anadolu'da kentlerde yakalanıp tutuklanan küçük grupların akıbetini ve katledilen birçok erkeğin sonunu bu şekilde aydınlatabiliriz.

10 Haziran Perşembe şafakta kafile Mardin dışındadır, Diyarbakır yolunda ilerlemektedir. Mardin'den iki saat sonra[337] Ahraşke adlı yerde, Memduh 4 ileri geleni çözdürür... Na'um Cenenci, İskender Adam ve oğlu Ağustin (3'ü de Ermeni); Süryani Katolik İskender Ḫammal. Onlara 800 Türk Lirası karşılığında serbest bırakabileceklerini söyler. 8000 teklif ederler. Dördünü yakındaki bir taşocağına

---

336 Özellikle Kürtler daha sonra veya o sıralarda misilleme korkusu olmadığından konuşmuşlar. Başpiskopos Tappuni, Türk askeri doktor 'Abdo Bızır'in tanıklığını, Molla Mahmut'un oğlu Abdulaziz'in ve Tel Ermen'deki eski misyonerlerin anlattıklarını değerlendirmiştir. Paşo Sarrac katliamdan on gün sonra hemen Tevfik Ǧiso'ya açıklamalarda bulunur. Babasının yanında çırak olarak çalışmıştır ve Mardin dışına askeri kıyafetle gelir. Gizlice konvoyu götüren 50 askerden biri olduğunu itiraf eder (*Positio*, s. 149). Nuri Ensari, Mihail Siyufi'ye övünür (tanık no: 6, *a.g.e.*, s. 140), Gabriyel Atallah (tanık no: 18) Ǧiso'nun anlattıklarına katılır. "Tüm bunlar konvoylara refakat edenler tarafından nakledilmiştir. Ahmade Qasoye Raşşık ailesi fertleri arasında, ayrıca Şeyh Paşo tarafından konuşulmuştur (*Positio*, s. 152). Warde Qamarci (tanık no: 13, s. 151-152) şöyle anlatmıştır: "Bu askerlerden 'Arsoye Raşit ve Hasane 'Aliko komşumuzdu, bizden biraz yukarda otururlardı aralarında konuştuklarını duyduk."

337 Mesafeler genellikle "kervanların yürüyüş saatleri" cinsinden değerlendirilir. Anılarda "km" cinsinden mesafe tanımlaması enderdir.

sürükler ve bıçaklarlar.[338] Sabahın altısında konvoy, Aderşek Kürt köyüne Şeyhan civarına varır.

Memduh Bey tutuklulara idam emirlerini okur. Müslümanlığa dönecekleri serbest bırakacaktır, reddedenlerin ise ölüme hazırlanmaları için bir saatleri vardır. Sözünü şöyle tamamlar: "İmparatorluk dün size 'binlerce imtiyaz' tanımıştı, bugün 'üç kurşun' layık görüyor."[339] Başpiskopos Maloyan herkes adına ona yanıt verir. Dininden dönmeyi reddeder ve sadık bir Osmanlı tebası olduğunu vurgular. Vatanına ihanet etmediği gibi, dinine de ihanet etmeyecektir. Daha sonra piskopos ve ruhbanlar tutuklular arasında dolaşır ve ölümü cesaretle karşılamak için imanlarına başvurmalarını söylerler.

Ruhbanlar ekmeği alır kutsar ve her bir parçasını tutuklulara dağıtırlar. Daha sonra Kürtler ve askerler, dininden dönen Hıristiyanlara, bu kutsama ve komünyon sırasında koyu bir bulutun tutukluları örttüğünü ve dua bitince dağıldığını anlattılar. Değişik kitlesel hayal görme hikâyeleri (kafilenin yok edilmesi konusunda) anlatılmıştır.

Hissedilen acılar arasında değişik şeyler vardır. Bazıları hiç bilinmeyen, daha önce hiç duyulmamış bir kokunun yayıldığını anlattılar.[340] Verilen saat dolunca Memduh yakındaki (Şeyhan mağaralarında) öldüreceği 100 kişiyi ayırır. Askerler daha önce komşu köylerden Kürtleri yardım etmeleri için çağırmışlardı.

"Bu yerde kafile 100 kişi kaybeder, bunlar zincire vurulmuşlardı."

---

338 Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique*, s. 64.

339 *A.g.e.*

340 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça]; *Positio*, s. 141.

Onları yoldan uzakta bir vadiye götürdüler, üstleri arandı, kıyafetleri alındı, her şeylerine el kondu ve bir grup halinde toplandılar. İnfaz komutanı askerlere hazır olmalarını ve işaret verince ateş açmalarını emreder.

Daha sonra emir uygulanır. Hepsi öldürülür, şehit edilir.[341] Memduh konvoydan tekrar 100 kişi ayırır, onları Şeyhan'dan bir saat uzaklıkta (Qal 'et Zerzevan)[342] denilen yere götürür.

Orada dörder dörder taşlanarak, bıçaklanarak, kılıçtan geçirilerek, kuyulara atılarak, sopalarla dövülerek öldürüldüler. Kalan 200'den biraz fazla olan tutuklular, aralarında Piskopos Maloyan da bulunarak ertesi gün infaz edilmek üzere bırakıldılar. Çıplak ayaklarla, bağlı olarak, iki saat taşlı yollardan dikenli çalılardan geçirilirler. Bir vadiye (Diyarbakır'a dört saat yürüyüş yolu uzaklığında) varınca 11 Haziran Cuma 1915[343] günü öldürülürler. Bu şehitlerin ölümü ganimet toplamak için koşup gelen Kürtleri bile hayrete düşürmüştür.

H. Simon'un anlattığına göre başpiskopos Maloyan herkesle beraber öldürülmemiştir. Onu yandaşlarından ayrı bırakarak, onların ölüm acısını ona çektirmek istediler.

Genellikle polis onu ata bindirip kafilenin önünde yürütmüştür. Böylece Kara Köprü denilen Diyarbakır'a üç saatlik mesafedeki mevkiye gelindiğinde sadece kendisi kalmıştı. Orada öldürülecekti.[344]

---

341 Abdo Bızır'in tanık oldukları, *Positio*, s. 154.

342 Zarzuwan, Zırzawan Kalesi, Romalılar Kuyusu.

343 Sadece rahip Simon farklı bir iddiada bulunur: Başpiskopos Maloyan astımlıydı ve kalp rahatsızlığı vardı. Bir hafta işkenceden sonra çıplak ayakla dağlık bölgede yürümesi imkânsızdı. Muhtemelen atla götürülmüştür.

344 Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique*, s. 67.

Memduh son kez piskoposa silahları ve topları sakladığı yeri bildirmesi ve dininden dönmesini emreder. Başpiskopos Maloyan ona "hiçbir zaman silah saklamadığı, eğer sahip olsaydı kardeşlerinin öldürülmesine izin vermeyeceği" cevabını verir. Ona nasıl dininden dönmesini söyleyebildiklerine şaşar, Memduh'tan onu öldürmesini ister. Polis tabancasını çıkarır ve boynuna bir kurşun sıkar. J. Rhétoré'nin yazdığına göre:

"Birkaç saniye sonra Memduh'un bir işareti üzerine piskoposun başının arkasına bir kurşun sıkar ve onu öldürür."

Naaşının ne olduğu bilinmemektedir.[345]

Türk adli tabibi, Başpiskopos Tappuni'ye din adamının başına ve göğsüne iki kurşun yediğini söylemiştir. I. Armalé'ya göre piskoposu öldüren Memduh'tur ama "Paşo Serrac" adlı biri övünerek ona şöyle anlatmıştır:

Memduh başpiskopos Maloyan'ı öldürünce ben de sakalından tutup bıçağımı çıkardım ve boğazına, göğsüne üç kere sapladım. Ona karşı olan kinimi giderdim.[346] Memduh ve adamları Diyarbakır'a doğru yollarına devam ederler ve orada Reşid Bey'e yapılan işler hakkında rapor verirler. Bir Türk doktor, başpiskopos Maloyan'ın yolda kalp krizinden öldüğünü bir belge ile doğrular. Reşid ve Memduh, Mardin'e telgraf çekip Maloyan ve tüm kafilenin sağ salim Diyarbakır'a vardığını bildirir.

Maloyan ve birinci kafiledekilerin ölümleri hakkında kesin bilgiler vardır. Aynı dönemde Osmanlı İmpara-

345 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerre sainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 78.

346 Armalé, *Al-quşara fi nakabat al-naşara*, 1919 [1970, Arapça]; *Positio*, s. 195.

torluğu'nda işlenen binlerce cinayetin hangi çerçevede gerçekleştiğini bize tüm açıklığı ile anlatan hikâyeler mevcuttur.

Ancak bunların dayandığı dökümanlarda bazı teferruat farklılıklarının olması dikkat çekicidir. Özel yer ve kişi adları Fransızcaya uyarlanmış ve imlaları farklı olarak bildirilmiştir. Bazı tanıklara göre kimi zevatın söyledikleri farklı yansıtılmıştır. Bu eski çağlarda da görülen bir olaydır (La Etpopoie).

"Tabii ki söylev bizdendir ama başka yerden bildiklerimizden ilham almış olabiliriz."

Doğal olarak, bir hikâyeyi oluşturmak için birçok tanığı dinlemenin tam hakikati yansıtmak için çok kesin bir metot olabileceği kuşkuludur. Ancak bu sorunlar da, karşıtlıklar da tanıkların anlattıklarından ortaya çıkan hakikati değiştiremez. Burada elde edilen bilgiler öbür tarafta olanlara yani katillere[347] dayanarak toplanmıştır.

Hıristiyan tanıklar ancak bir sene sonra katliamın detaylarını öğrenebildiler, çünkü katiller yemin edip kafilenin sağ salim Diyarbakır'a vardığını söylemişler ve sır vermemişlerdi.

Ama Mardinlilerin cinayete kurban gitmesinin ispatı kıyafetlerinin Kürtlerde görülmesiydi, olaylardan yaklaşık "iki ay sonra Mardin sokaklarında kömür satan bir Kürt'ün" Süryani papaz Rafael'in Mar düğmeli cübbesini giymesi örneği verilebilir. Bu rahip de kafiledeydi.[348]

12 Haziran Cumartesi günü "Marin Farziye" adlı rahibenin anlattıkları: "Kafiledekileri bağlayan ipleri kente geri

347 *Congregatio de Causis sanctorum, Relatio et vota*, s. 27-30.

348 Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 78.

taşıdılar. Hiçbiri kurtulamadı, çünkü ipleri ancak onları kaçamayacak hale getirdikten sonra çözüyorlardı.[349] Ayrıca rahibe; cesetlerin 15 gün çıplak olarak Mardin-Diyarbakır yolunda kaldıkları, daha sonra toplanıp gaz dökülüp yakıldığı, kalanların ise bir çukura gömülüp üstünün örtüldüğü ve izlerin yok edildiğini ekler.[350]

Olayın Müslüman tanıkları, vuku bulan olağanüstü olayları anlatıp, işledikleri cinayetin yükünden kurtulmaya çalışırlar. Nuri Ensari, Mihail Siyufi'ye övünerek, Başpiskopos Maloyan'ı bizzat öldürdüğünü anlatmıştır.

"O anda 25 kurşunu ona sıktım ama ölmedi, bana dedi ki, 'boş yere yorulma bana da acı çektirme bu haçı çıkart!' Onu aldım ve tek bir kurşun daha attım ve öldü."

İşte o anda bu Hıristiyan hainin üzerine gökten bir ateş indi (hepimizin ve tüm askerlerin) korkudan kendimizi yere atmamıza sebep oldu.[351]

Birçok tanık da bir bulut veya ışık hüzmesinden söz eder. Tüm Hıristiyanları katliam esnasında sarmıştır.

---

349 Rahibe Marin Farziye [Marie de l'Assomption]'nın anlattıkları Lübnan'da Kapusenler Kütüphanesi'nde iki el yazması mektup halinde (Fransızca kötü bir imla ile yazılmış) bulunuyor. *Positio*, s. 268-273, belge 28.

350 Bu anı Faiz-el Ghusain (anı D5) da doğrular o da Siverek'te gördüğü cesetlerin daha sonra gömüldüğünü anlatmıştır.

351 *Positio*, s. 150, 1950'de (Elyas, Cercis, Nasri Nazarian) Nuri Ensari'nin anlattıklarını doğrular. Bu hikâyeyi Nazira Lole Mixo adında bir Müslümanla evli bir kadından dinlemiştir. Başpiskopos Maloyan'ın arkadaşlarına komünyon verdiği yerin yakınında yaşıyordu. Elyas Nazaryan, olaydan dokuz ay sonra bir fırtınada, Nuri'nin evi üzerine büyük bir kaya düştüğünü nakleder. Evdeki herkes ölmüştür. Sadece kafileden kaçırılan ve haremine kattığı bir Ermeni kadın, kızı ile bahçede olduğundan kurtulmuştur. (J. Nasliyan, *a.g.e.*, cilt 1, s. 342.) Bkz. *İnfra*, Kitap II, anı S.

Kürtler 7-8 katliam yerinden yükselen bir ışık görmekteydiler.[352] Türk adli tabib ise piskopos öldüğünde saçları üzerinde beyaz bir ışık ve vücudu üstünde ise yeşil bir renk görüldüğünü anlatmıştır.[353]

Askerler aralarında cinayetlerini konuşmuş ve anılarına vuku bulan olağanüstü olayları eklemişlerdir. Dualar, ekmek kutsanması, paylaşılması ve infazlar esnasında mucizeler olmuştur.

Kalan 200 kişinin "komünyonu" katilleri o kadar etkilemiştir ki, kafilenin yarısının yok edildiğini belirtmeyi unutup, bir yıl sonra en azından hayali olayları hatıratlarına eklemekteydiler. Bu olayları ve süresini hepsi farklı anlatmaktaydı.

Aslında kurbanlardan hiçbiri dininden dönmemiş ve bu kuvvetli imanları katilleri şaşırtmıştır.[354]

C. İkinci Erkek Kafilesi

İlk kafile tehciri, Mardin mutasarrıfı Hilmi Bey'in yerine tayin edilen Şefik Bey'in göreve geldiği döneme rastlar. Bu makamda daha önce de 1912'de görev almıştır. Van'dan gelmektedir. Gelir gelmez infaz komitesinin cinayetlerini tespit eder ve İstanbul'a telgraf çekip olaylara son verilmesi için önlem emri ister. Dinlenmeyince istifa eder. İstifası kabul edilir.[355] Bedreddin'in atanmasından önce Şakir mutasarrıflığın idaresini yüklenmiştir.

---

352 Yusuf Khazahat (tanık no: 16) o sıralarda altı yaşındaydı, *Positio*, s. 247. Abdo Bızır, *Positio*, s. 153.

353 *A.g.e.*, s. 155.

354 Bkz. *İnfra*, s. 1, kafile kurbanları listesi.

355 Bkz. *Supra* III kısım, 1. Bölüm, not 1.

11 Haziran Cuma, ilk konvoyun hareketinin ertesi günü ikinci bir operasyon Süryani Katoliklerin merkezine yönelir. Piskoposluk, polisler ve milislerle çevrilir. Birçoğu patrikhaneye hücum eder ve 7 ruhbanı, kilise görevlilerini, piskoposun yardımcılarını, okul öğretmenlerini, hatta o sırada orada geçici misafir olarak bulunan bir kişiyi de tutuklarlar. İtirazlara ve etraftakilerin tanıklıklarına aldırmazlar.

Bir polis 3 Dominikan papazın odasına girer ve onlara çıkmalarını emreder. Onlar ise Fransız olduklarına dikkat çekerler. Bu nedenle kurtulurlar ama milisler onların Musul civarından gelmiş Keldani uşaklarını götürürler.

Tutuklanan 7 ruhbandan 4'ü o sabah bir ölüm önsezisi ile ilk ayinlerini erkenden yapmıştı. Onlar tutuklamaya gelmeden kentte her yaştan, zengin fakir erkekler toplanır. 11 Haziran akşam 266 Hıristiyan Mardin hapishanesine doldurulur. 181 Ermeni Katolik, 50 Süryani Katolik, 19 Keldani, 4 Protestan 5'i Ermeni Katolik olan 12 piskopos, Nerses Çeroyan, Mıgırdiç Kalyunciyan, Vartan Haddadyan, Minas Na'amyan, Gabriyel Katmerciyan - 7 Süryani Katolik piskopos - Matta Hrimo, Ḫanna Bınebili, Ḫanna Tabbe, Matta Malaşe, Luviz Mansorati, Yusuf Rabbane, Yusuf Mimarbaşi[356] Genç piskopos Gabriyel Katmerciyan, Başpiskopos Maloyan'ın özel kâtibiydi. Başpiskoposun 1 Mayıs'ta yazıp 2 Haziran'da Piskopos Tappuni'ye verdiği vasiyette kendi yerine idare heyetine seçtiklerinin arasındaydı.

356 J. Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 83; *Mardin la ville heroique*, s. 69-70. Aynı adları verirler ama farklı bazı imlalarla.

Matta Hrimo, Süryani patrikhanesi avukatıdır, Ḫanna Tıbbe Musul Dominikan semineri eski öğrencilerindendir ve Mellus, H. Simon'a göre "Yakubiler'in korkusu ve Havari gayretin timsalidir."[357]

Tutuklulara vakit geçirmeden işkence edilmeye başlanır. Birçok ruhban ve ileri gelen işkence odasına götürülür ve dövülür, özellikle Ḫanna Bınebili.

Matta Hrimo'nun tanık olduğu anılarda: "Ruhbanlardan ve ileri gelenlerden bazılarını işkence odasına aldılar, onları kalın iplerle astılar ve vahşice vurmaya başladılar. Ḫanna Bınebili ve diğerlerinin başına gelen budur.[358]

Gardiyanlar din adamlarının değerli eşyalarına göz diktiler, özellikle boyunlarında taşıdıkları haçlara, onları koparıp alır ve ayaklar altında çiğnerler. Yedi Süryani Katolik ruhban ayrıca hakarete tabi tutulur ve vilayetin yerlerini süpürmeye mecbur edilirler.[359]

Hanna Tıbbe'ye acayip bir teklif yapılır.

Katolik inancını reddetmesi ve Muhammed'in yetimleri cemiyetine girmesi (yani Yakubilere katılması).

Reddedince dövülür, sakalının yarısı yolunur, diğer yarısı yakılır. Tıbbe yine de dayanır ve hücresine yanık bir yarım sakalla döner.

"Hapse neşe ile dönüyordu ama sakalının feci hali gördüğü kötü muameleyi kanıtlıyordu."

Dostları ona acıdıklarını söyler ve izahat isterler.

"Bir mahallenin köpeklerinin bu mahalleye yabancı bir köpeğe saldırdığı gibi bana saldıran insanlar gördüm ama

357 Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique*, s. 69-70. Anı M 1a.

358 *Positio*, s. 401.

359 Anı M 1b.

şimdi farkediyorum ki hiçbir şey hissetmemişim. Hayretle görüyorum, sakalımın yarısının kaldığını ve onun da kavrulmuş olduğunu."[360]

İşkenceler sırasında piskopos J. Rhétoré'nin eklediği gibi "birçok Hıristiyan, çektiği acıları hissetmemiştir."

13-14 Haziran gecesi tutuklular tehcire hazırlanır. Matta Hrimo'nun anıları: "14 Haziran Pazartesi gününün ilk saatlerinde, geceyarısı, gardiyan odalardan dışarı çıkmamızı emretti. Dışarda neşe ve coşku dolu askerler ve subayların sıralandığını gördük. Her yönden bize yanaşıp çevrelediler ve bizi kışlaya götürdüler. Bir subay ilerledi ve ruhbanları bir kenara sıraladı, emirlerine itaat ettik. Tek tek adımızı okuyup bizi zincirledi. İlk çağrılan Matta Malaşe idi. Bu subay onun boynuna demir halkayı geçirirken zevkle sırıtıyordu. Daha sonra kabadayıları üzerimize saldı. Bu kabadayılar: Mışkeviye ve Daşi aşiretlerinden, paşanın damadı Farıs, Amcası Ömer ve Vasi, Muhammet Sait Ağa'nın oğlu, Kuzeni Yasin ve diğerleridir. Aramızdan 84 kişiyi seçip boyunlarına demir halka geçirdiler. Ayrıca Ḫanna Tıbbe'nin ellerini bağladılar ve onu Tel Armen'den genç bir Ermeni ile beraber zincirlediler. Demir zincirler tükenince kalın ipler getirdiler ve beşer beşer bağladılar. Diğer askerler başlarımızın üzerine yalın kılıç çekip hiçbirimizin kaçmasına fırsat vermediler. Zincirleme ve bağlama bitince tehcir görevlisi ve Xamsin milisleri geldiler ve bizi neşe ile çevrelediler.[361]

---

360 J. Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 90.

361 İşkenceciler, Mışkeviye ve Daşi aşiretleri Kürtleri'dir. Kurbanlar onları iyi tanımakta ve kimliklerini bilmektedirler. (Bkz. *Supra*, 1. Kad, 4. Bölüm). 1895'te Mardin Kürtlerinin Ermenilere yaptığı yardım hikâyeleri.

14 Haziran sabahı şafakta 266 erkekten müteşekkil bir kafile beşer beşer bağlı veya zincirli Mardin'i terk eder.

Mışkeviye kapısından (Bab ıl-Mışkiye) çıkan kafile, ilk konvoy gibi Diyarbakır yolunu takip eder. Jandarma kumandanı Abdülkadir ve yaveri Şakir başta giderler. Tevfik, Reşid'in yaveri Mardin'den gelip sancak Ermenilerini yok etme planında görevli ekibe katılmıştır. O da ikinci konvoyun başındadır.

Mışkeviye kapısına gelince, zincirleri ve gevşeyen ipleri kontrol ederler, sağlamlaştırırlar, herkese sopa ile vurur, mızrakla dürtükler, tokatlar ve hakaret etmeye başlarlar. Aşağılık kelimelerle alıştıkları adi küfürlerle hiçbir şeyi eksik bırakmazlar. Yanımda Ahmad Şayal duruyordu, her an bana vurup yüzüme tükürüyordu.

'Aptal beni bırak, ahlaksız, dinsiz! Görmüyor musun ki sessizce arkadaşlarımın arkasında yürüyorum, beni rahat bırak' dedim, beni bıraktı, diğerlerine saldırmaya başladı.

Yakındaki kaynağı geçince, üstümüzden elbiselerimizi zorla çıkarmaya, yanımızdaki para ve yiyecek ne varsa almaya başladılar.

Elyas Şoẖa'nın başına gelen bir olayı anlatmak gerek:

Dört genç kardeşini ilk kafilede kaybeden Elyas yüksek ateşle yatağa düşmüş, ölmesine ramak kalmıştı. Ama tutuklandı ve bizimle yürümeye zorlandı. Bu dönemde gücü yerine geldi ve sağlığı düzeldi. Tanrı onu ilaçsız tedavi etmişti.

'Ayn-Ağa adındaki kaynağa gelince, su içmek için mola istedik. Bize oturmamızı emrettiler. Onlar da silahlarını, bizi öldürmek üzere kontrol etmeye başladılar. Bizden kalacakları nasıl paylaşacaklarını tartışmaya koyuldular."[362]

---

362 Matta Hrimo'nun anıları, *Positio*, s. 402-403.

Piskopos Rabbane'nin kollarındaki ipler o kadar sıkmıştı ki, bir saatlik yürüyüş sonrası acısı yürümesine engel oldu. Aslında bu bağlama bilinçliydi. Askerler, böylece tutukluların çantalarını taşıyamamasını sağlıyorlar, daha sonra onları kapıyorlardı.

Ancak Rabbane'nin çantası yoktu, yanında yürüyen asker biraz para karşılığında ipleri gevşetmeye razı olur.[363]

İlk molada askerler yere yıkılan nefes nefese kalan yorgun tutuklularla alay ederler. Onlara "İsa'nız ne yapıyor sizin için?" diye sorarlar.

Bir tutuklu yanıt verince ölesiye dövülür ve yolda terk edilir.

Kafile hareket edince askerler onun hâlâ nefes aldığını görürler ve birkaç kurşunla işini bitirirler. Gece kafile Şeyhan'a varır. Mardin'den 6-7 saat saat uzaklıktadır.[364] Matta Hrimo anılarına şöyle devam eder:

"Şeyhan yakınına gelince Şeyh Musa adında bir yatırın önünden geçtik. Askerler bize üç defa oturup kalkmamızı ve kendileri için kutsal olan bu yere saygı göstermemizi emrettiler. Su kıyısına gelince aç susuz çöktük, tükenmiştik, bize ekmek satmaları için yalvardık, biraz kara çavdar ekmeği verdiler, yedik ve dinlendik.

Bir müddet sonra bize doğru geldiler. Grubu ikiye bölmek istiyorlardı. Bir kısmını bir mağaraya götürmeye, kalanı ise bu kutsal yerde dağıtmaya niyetliydiler. Biz kabul etmedik, zira beraber acı çekmek ve ölmeyi tercih ediyorduk. Onlara 'hep beraber gidelim' dedik. Bunun üzerine hepimizi dikenler, çalılar ve çamurlu yollardan, o acı geceyi

363 J. Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 94.

364 İlk erkek kafilesi Şeyhan mağaralarında yok edilmiştir.

geçireceğimiz mağaraya ulaştırdılar. Oraya girdik ve yaklaşık iki saat kaldık. Kürtler aşiretleriyle kamp kurmuşlar ve arılar gibi kaynaşmakta, kötülükler tasarlamaktaydılar. Ellerinde baltalar, silahlar, kamalar, kılıçlar, sopalar vardı. Korkuyla ürperdik. Tehcir görevlisi gelip bize Türkçe hitap ederek, 'çocuklar geceyi burada geçireceksiniz, ama korkarım ki Kürt aşiretleri saldırıp kalan para, yüzük, altın, gümüş, neyiniz varsa çalacaklar. En iyisi siz onları bana emanet edin. Bir yere kayıt tutar, sizin için saklarım Diyarbakır'a gelince herkesin malını geri veririm' dedi.

Görevli her şeyi topladı ve bir torbaya, altın, gümüş, saatler, yüzükler, mücevher ve zincirleri doldurdu. Bunu da kolunun altına aldı, neşe içinde heyecanla gitti. Askerler, ondan sonra geldiler, kalan ne varsa toplayıp gittiler. Bagajlarımız, paramız, ayakkabılarımız, şapkalarımız, kıyafetler, onların eline geçti. Ancak örtünecek kadar bıraktılar üstümüzde başımızda... Bu halde gece sekize kadar bekledik. Görevli muhafızlar mağarayı korumakta ve Kürtler saldırıp kan dökmek için uygun saati beklemekteydiler.[365]

Gecenin sonunda bir asker bağırarak şu emirleri verdi:

"Elleri zincirli ve boynu halkalı olanlar öne çıkın!" Bunlar Hrimo'ya göre 84 kişiydi (Rhétoré ve Simon'a göre 75 kişi). Tel Armen ahalisi, Mardin ileri gelenleri ve 3 ruhban (Ḫanna Tıbbe, Matta Malaşe, Yusuf Mimarbaşi) çıktılar. Onları öldürdükten sonra Kürtler ve askerler cesetlerin üzerine hücum edip son kalan elbiseler için kavga ettiler.

Bu kargaşa şafağa kadar sürdü. İlk elemeden sonra, tutuklular katliamın başladığını anladılar ve dua etmeye koyuldular. Yanlarında biraz yiyecek kalmıştı. Ölümü beklerken hep beraber son bir yemek yediler.

---

365 *Positio*, s. 403-404.

Gecenin ilerleyen saatlerine kadar bu inanılmaz sahne görüldü. Öleceğini bildiği halde huzurlu ve mutlu görünen insanlar topluluğu.

Kafileye refakat eden milislerden biri bu insanları hayretle seyretmekteydi. Papaz Yusuf Rabbane'ye yaklaşıp ona sordu.

"Öleceğinizi bilmenize rağmen niye neşelisiniz?"

Piskopos ona şöyle yanıtverdi: "Bu ölüm bizim için ölüm değildir, ama daha iyi bir yaşamın başlangıcıdır. Ümit ediyoruz ki Tanrı bize o yaşamı haksız yere öldürüldüğümüz için daha güzel yapacak."

Bu izahattan sonra milis din adamına aşırı saygı ve hayranlıkla davrandı.

Hatta bir gün ona "size bir şey söylemeyi çok arzu ediyorum, ama arkadaşlarımdan çekiniyorum," dedi.[366]

İlk katliamdan dört saat sonra, askerler mağaraya gelir ve tutuklulara çıkmalarını emrederler. Hareket emri verilmiştir. Henüz çok yürümemişlerdi ki, yolu kesen küçük bir dere ile karşılaştılar. Tutuklulardan biri, su içmek için biraz uzaklaşır. Bir silah sesi ile konvoy refakatçileri "kaçak" haberini alırlar. Askerler kaçağı kovalamaktansa tüm kafile üzerine ateş açarlar. Piskopos Gabriyel Katmerciyan

---

366 J. Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 98. Din adamlarının hatıraları doğal olarak uzun bir duadır. Kaçmış bile olsalar veya kardeşlerinin acısına sadece tanık bile olsalar, bu olayları Tanrı'nın yolladığı bir sınav olarak görürler kurbanlar için... Öteki dünyada tüm bunların telafi edileceği inancı ile neşe içinde ölümü beklerler. Aynı iman gücü kadın kafilelerinde de görülür. Anıları naklederken bazı kısaltmalar yaptım. Zira bu katliamın manasını saptırabilirdi. Benim için bunu Tanrı istememiş ama katil ruhlu insanlar düzenlemiştir.

bir kurşunla vurulur. Piskopos Yusuf Rabbane onun yanında yürüdüğünden arkadaşının kanına bulanır. Ḫanna Bınebili, Katmerciyan'a isabet eden kurşunun sekmesi sonucunda yaralanır, sol kalçadan giren kurşun sağ kalçaya yerleşir. Piskopos öldürülmemek için acısını saklamaya çalışır. Genç bir Süryani Rızkallah Dokmak, Katmerciyan'ın naaşı önünde dua ederken bir kurşunla vurulup öldürülür. Bir diğeri, Habib Hallak ölümüne yaralanır. Bir Kürt gelir ve bir dipçik darbesi ile işini bitirir, tam da Bınebili ona son kutsamayı yaparken.[367] Bu ikinci kafiledekilerin çektiği acıları, kurbanların bizzat anılarından öğreniyoruz, bu da çok ender bir durumdur. Hakikaten ilk kafilenin aksine kaçıp kurtulanlar olmuştur. Kaçanların sağ kalması bazı olağanüstü durumlar sayesinde olmuştur.

İşte onlardan biri:

Bu kurşunlamadan sonra konvoy tekrar yola koyulur. Az sonra tutuklular Diyarbakır'dan gelen 3 atlı görürler. Dörtnala doludizgin gelirken bağırıyorlar ve boru çalıyorlardı. "'Afu! 'Afu!" (Af! Af!)[368]

Bir jandarma subayı olan komutanları, jandarma komutanı Abdülkadir'e tutukluları bağlayan ipleri çözmesini, biraz dinlendirip Diyarbakır'a, Sultan'ın affını resmen kabul etmeye götürmesi gerektiğini söyler.

---

367 J. Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 100. Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique*, s. 70-71. Matta Hrimo değişik bir versiyon sunar. "Kürtler ve askerler mağara çıkışında bir tuzak kurmuşlardı, tutuklulara yakın bir kaynağa gidip su içmeleri söylenmişti. Oraya gitmeye yeltenenler vurulacaktı (*Positio*, s. 405). Raḫmani raporunda adların imlası değişiktir. Jean Tahe, Mathev Malache, Jozef Mimarbaşı, Jean Mazzale, Jacop Fareh.

368 Sultan affetti. (*Ed.*)

Bölgenin başkentine gelince bir seçim yapılır, çünkü af Ermenileri kapsamamaktaydı. Hepsi hapishanede tutuklu kalırlar.

Diyarbakır'dan bazı Hıristiyanlar onlara yiyecek getirir. İki gün sonra bu kafileden sağ kalanlar Mardin'e geri götürülür. Ermeniler hapiste kalır. Ermeni olmayanlar affolur. Ancak evlerine gider gitmez gardiyanları için bir bahşiş vermeliydiler.

Böylece Ermeni bir ileri gelen Sait Batanyan iki üç gün Mardin'de hapiste kalır, dövülür. Her işkencede cellatlarına durmaları için para verir. Nihayet evine dönmesine izin verilir.[369] Memduh Bey, başpiskopos Tappuni'ye de 30.000 frank yatırma koşulu ile kendine topluluğunun yaşamını kurtarma imkânı sunar. Ancak bu bir sır olarak aralarında kalacaktı.

Mardin Süryani Katolikleri el ele verir, neleri varsa satar ve bu miktarı bulurlar. "Peapaz Berré: Şahsen bu altınların sayılmasına tanık oldum" der.[370]

Keldani bir tanık, Ḫanna Mağzel'in adını verir. Aslında bu Şeyhan'da yaralanan ve Mardin'e dönen Bınebili'dir. Burada başpiskopos Tappuni'ye gelir. Sakat kalmıştır. 1916'da tifodan ölür.

Aynı tanık bu kafileden olan ve Mardin'e dönüp serbest bırakılan iki ruhbanın daha adını verir. 'Abdülmesiẖ Harmuş ve İskender Fatufiya. Bunlar da iki gün sonra ölürler.[371] Bu kafilenin 4 Ermeni rahibi Mardin'de hapse konur.

---

369 J. Réhetoré, *Les Chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerresainte proclamèe par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 2005, s. 100-104.

370 A. Beylerian *a.g.e.*, s. 92.

371 A. Sarafian, cit (tr B). Arapça'dan İngilizce'ye çevrilen adların imlaları Fransızca çevirilerinden farklıdır.

27 Temmuz'da Dara'da öldürüleceklerdir. Vücutları kuyulara atılır. Konvoylardan (ikinci) kurtulan tüm Ermeniler daha sonra başka kafilelerde öldürülür. Aziz Afrëm'e sığınan 3 Dominikan, Matta Hrimo'nun akıbetini, Mardin'e dönüşünü anlatmışlardı [anı M 1c].[372]

Haklı olarak son anda yetişen Sultan'ın bu resmî affını sorgulayabiliriz.

Mardin'den çıkan bu ikinci erkek konvoyunun üçte ikisi bu afla kurtuldular. Af Süryani Katolikler ve Keldaniler için geçerliydi. En olası nazariye, Hilmi Bey'in yerine mutasarrıf atanan Şefik Bey'in, bizzat Hıristiyan tehciri ve katliamlarına taraftar olmayıp İstanbul'a müracaat etmesi ve dahiliye vekaletinden gelen bu emri sorgulaması (yani kendi üstlerine karşı) olabilir. Bunun üzerine Diyarbakır'a gelen (yeni emre göre) kafile sorumlusuna[373] iletilmesidir. H. Simon ise katliamın, Piskopos Tappuni'nin İstanbul'daki otoriteye müracaatı ile durdurabildiğini iddia eder, Reşid Bey'in bu kararı başkentten aldığı bir emir doğrultusunda uygulamıştır. Bu "af" ise sadece İttihat'ın, Ermenileri İmparatorluk'tan yok etme "kararı"dır. *Mardin* kitabı Türk yazarları, dahiliye nazırı Talat'tan Diyarbakır valisi Reşid'e gelen şifreli bir telgraftan söz eder.

Son zamanlarda mezhep farkı gözetmeden diğer Hıristiyanlar da öldürülmüştür (Diyarbakır vilayeti Ermenileri ile beraber). Diyarbakır'dan Mardin'e yollanan delegelerin topladığı özel bilgiler bize ulaşmıştır. Öğrendiğimize göre 700 kadar Ermeni Mardin'den gece operasyonları ile uzaklaştırılıp koyun gibi boğazlanmıştır.

---

372 Hrimo'nun üç Dominikan'a anlattığı olaylar, her biri tarafından farklı yorumlanıp nakledilmiştir. Bkz. Anı M 1c.

373 A. Sarafian, *a.g.e.* [çev. B].

Buna benzer katliamların toplamında 2.000 kadar ölü olduğu varsayılıyor.

Bu olayın hızla kesin olarak durdurulması gerekmektedir, yoksa tüm Hıristiyan ahalinin katliamı kaçınılmaz olur. Ermenilere karşı uygulanan politik ve idari önlemler hiçbir şekilde diğer Hıristiyanlara yayılmamalı zira bu kamuoyunda çok kötü bir etki yaratır. Diğer Hıristiyanların yaşamına da kasteden bu harekete hemen son vermeniz emredilmektedir.

Bizleri olayların gidişatından günbegün haberdar ediniz. Dahiliye nazırı, 12 Temmuz 1915.[374] Bu belge 12 Temmuz tarihlidir. Demek ki ikinci kafileden sağ kalanlara tanınan affın üzerinden bir ay geçmiştir. Ayrıca iki ispatı vardır: Dahiliye nazırı tüm Hıristiyanların yok edilmesini emretmemiştir. Sadece Ermenilere karşı hafifletilmiş deyimle "politik ve idari önlemler" uygulanacaktır. Mardin'deki 2.000 Hıristiyan'ın katliamı bu tarihte hükümet tarafından bilinmektedir.

2001 yılında yayınlanan Türkçe resmî bir kitapta bu belgenin yer alması cinayetlerin itirafı olarak görülebilir. Şu varsayımı kurgulayabiliriz: İttihat ve Terakki Partisi katillere geniş planlı bir hareket izni tanır. Birçok nedenden eski hesapların temizlenmesi, kinler sebebiyle yok etme programı diğer topluluklara de rahatça yayılır. Özellikle Diyarbakır vilayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun en çeşitli Hıristiyan mozaiğinin bulunduğu düşünülürse bu yayılım çok kolay olmuştur. Ama taşkınlıklar, aşırılıklar İçişleri Bakanlığı'na ulaşınca, program kısıtlanır ve sadece Ermenileri yok etmekle sınırlanır. En azından yabancı tanıkların bulunduğu kentlerde buna dikkat edilir.

374 Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel-Suha Ünsal, *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul Tarih Vakfı, 2001, s. 335.

Birçok tanığın ve özellikle Hyacinte Simon'un naklettiği Yakubilere karşı olan ithamlara gelince "ayrılan kardeşlerin" kardeşler arasındaki kindar kurnazlığı sessizce geçiştirilemez. Sözde, onlar işkence ve tacizlerden kurtulmuş, Osmanlı'ya sadakatlerini ispatlamak isterken aslında Katolikliğe geçen eski Süryanilere karşı olan husumetlerini açığa vurmuşlardı.

Yakubi piskoposu Ermeni ve Süryani Katoliklerin imanları ve siyasi amaçları bakımından bir olduğunu açıklamış "olabilir mi?" Bu da Süryani Katoliklerin kaderini Ermenilere bağlamıştır.

Yakubi piskoposu topluluğuna aforoz tehdidi ile Süryani Katoliklerle konuşmayı men etmişti. Onlara ihanet etmek amacı ile sadece ilişki kurabilirlerdi. Hyacinte, Yakubileri Katolik misyonların çalışmasını engellemekle suçlar. Bu amaçla en ateşli misyoner ruhbanları tutuklatırlar. Luviz Mansorati, Yusuf Rabbane Süryani Katolik okulunda görevliydiler. En gayretli (Yakubileri Katolikliğe çeviren) rahipler Ḫanna Tıbbe ve Matta Malaşe. Suçlamasının dayanağı olarak da psikoposluğa gelen milislerin Yakubi'lerden aldıkları tarifle tutuklama yapmalarıydı. "Birinin sakalı kırmızı, diğerinin gözleri kara"[375] Dominikan rahibin misyoner gayretine direnen bu topluluğa karşı eski bir hesabı olması da ihtimal dahilindedir. Mardin sancağında aslında, Yakubiler de katliamdan pek kaçamadılar.

Mardin'deki Süryani Katolikler ve Keldanilere tanınan af, infaz komitesince öyle bir imtiyaz olarak görüldü, ki bu bir kazanç kapısı haline getirildi: Hapistekileri serbest bırakmak ve yenilerini tutuklamamak için[376] Keldani psikoposu

375 H. Simon op ct s. 78-79, s. 82.

376 Bkz. [Anı M 6c].

İsrayel Udo, Süryani psikoposu Tappuni, muntazaman haraca bağlandılar. Arazileri rehine vermek ve büyük miktarda borçlanarak topluluklarını koruyabildiler.[377]

D. 1915 Haziran katliamları hakkında yorumlar

Soykırımın ilk aşaması: İlk iki grup Ermeni erkeğin (ileri gelenler ve diğerleri) yok edilmesi Mardin'de 1915'in Mayıs ve Haziran'da gerçekleştirildi. Diyarbakır'da ve diğer eyaletlerde uygulanan muameleler Mardin'de de görüldü. Bunlar beş basamaktı: Arama, tutuklama, işkence, tehcir, infaz, ancak Mardin'e özgü bazı durumlar görülmüştür: Operasyonlar diğer Hıristiyan topluluklara (Katolik ve Protestan) yayılmıştır.

Bu karar yerel bir kararla merkezden bağımsız olarak uygulanmıştır. 15 Haziran'da 2. Kafileye gelen af bunu ispatlar. Bu af Ermeni olmayanlara tanınmıştı. Bir diğer husus ise tüm Mardin Hıristiyanlarını tutuklama kararı veren sorumludur. Yakubileri sonradan salıverme kararı veren kişi, aynı sorumlu mudur? Haziran'da Hıristiyanların akıbeti konusunda farklı düşünen iki idari güç vardır: Mutasarrıf Şefik Bey ve İnfaz komitesi, burada Memduh başlıca rolü oynar. Komitenin başında olan Bedreddin'in orada olup olmadığı bilinmemektedir veya emirleri o mu vermekte yoksa Memduh başına buyruk mu davranmaktadır. Alınan kararlarda kurbanların mallarının talanı önemli bir nedendir. Belki de başlıcasıdır. Memduh düzenlenen talandan en büyük payı toplamaktadır.[378]

---

377 J. Rhétoré. 112 bkz. H. Bölüm 6. Kısım.

378 H. Simon *a.g.e.*, s. 89.

Aziz-Afrëm'e sığınan üç Dominikan ruhban ve I. Armalé bu olayların başlıca tanıklarıdır. Katolik kurbanlarda dinî şehitler ve katolik iman için can verenleri canlandırırlar. Üç Fransız'a göre Hyacinte Simon'un kelimeleri ile (kullandığı heyecanlı terimler tanıklığın gücünü azaltır) Mardin şehri yere ve göğe dinî istikrarın eski tarzda ve ikinci vatana harika bir sadakat gösterisini sunmuştur. (Fransızların ve kilisenin) tanıklarının kahramanlıklarının heyecanla anlatılması Mardin'de Doğu Anadolu'da süregelen olaylardan dikkatimizi dağıtmasın Bu: "Ermeni soykırımın ilk aşamasıdır."

Bölüm 4

MARDİN ERMENİLERİNİN TASFİYESİ

Sultanın lütfü (af emri) ile Mardin Ermenileri için infaz komitesinin programladığı tasfiyenin gerçekleşmesi gecikir. Vilayetin geri kalanı ve Doğu Anadolu eyaletlerinde ise, aksamadan uygulamalar sürmektedir. Haziran sonunda yok edilmesi tasarlananlardan sadece 1/5'i öldürülmüştür. 2 Temmuz'da 600 erkekten oluşan üçüncü bir konvoy, Mardin'de hapishanede bulunan 1 konvoydan sağ kalanları ölüme götürür. Şehir surlarının yakınında infaz edilirler. Ama Ermeni topluluğunun geri kalanı henüz tehcir edilmemiştir. Oysa vilayetin kalan kısmında ve diğer Doğu eyaletlerinde tehcir tamamlanmıştır. Bu gecikmenin sorumlusu mutasarrıf Şefik Bey midir? J. Rhétoé'ye göre bu zat dürüst ve adil olup infaz komitesince yönlendirilmeyi kabul etmemektedir. Herhalde yapılan haksızlıklara itiraz hakkının olmadığının farkındadır.[379]

Reşit, nasıl Hilmi Beyi öldürtemediyse Şefik Beyi de ortadan kaldırmayı başaramaz ancak onu başka yere yollatır. Ağustos'ta bu zat Bağdat vilayeti idarecisi valinin sekreteri (mektupçu)[380] olarak atanır. Bedrettin ancak

379 J. Rhétoré, s. 113.

380 Bağdat'taki görevinden sonra Şefik Bey Maraş'a mutasarrıf atanır. Oraya 1916 Temmuz'unda gider ama görevini devralmaz zira tifo veya tifüsten ölür.

Eylül'de, Mardin mutasarrıfı olarak atanır. Bu gecikmeli tayin tam yetkiye sahip olan infaz komitesi planlarını etkilemez. Şefik Beyin gidişi ve Bedrettin'in göreve gelmesi arasında Reşid'in emir eri Çerkes Şakir mutasarrıflığı yönetir. Bedrettin'in ne zaman Mardin'de olduğu, ne zaman Diyarbakır'a döndüğü (1915 Haziran ve Ağustos arası) ve bulunmadığı sırada kararları kimin aldığını tespit etmek zordur. Memduh veya Tevfik ama herhalde Şakir değildir. Bu trajedinin etaplarının kurgulanması cinayetlerin temelinin şeytani üçgen tarafından geliştirildiği ortaya çıkarır: Bedrettin, Memduh ve Tevfik. Bedrettin şüphesiz en fazla nefret dolu olanıdır. Memduh en açgözlü, Tevfik ise en zalimidir. Ama her üçü de iğrenç katillerdir. Bu üç adam Reşid'in onlara verdiği tam yetki ile çalışırlar. Reşid'i ise verildiği vilayete Talat ve İttihat Terakki merkezi komitesi göndermiştir. Askerî ve sivil idareyi temsil eder ve her türlü yöntemi kullanma hakkı ile tüm Ermenileri yok etme misyonları vardır.

Herhangi biri kullanılan yöntemi eleştirir veya şikâyet ederse, onu tehdit eder ve inatçı memurların akıbeti hakkında uyarırlar.[381] Reşit iki kaymakam öldürtmüştür ve bu bilinmektedir. Bu üçlü, 1915 Mayıs'ından itibaren Mardin üstünde hüküm süren terörün failleridir. El Xamsin[382] milisleri, asker jandarma ve polislerden orduya alınamayacak kadar yaşlı, 50 yaşından fazla olan kişiler bunların emirlerini gözleri kırpmadan uygularlar. Mebus Hasan (Feyzi)nin yönlendirdiği Kürt aşiretleri, onların ellerinin altındadır. Bu aşiretlerle, ganimetin nasıl paylaşılacağı kararlaştırılmıştır. Ama yine de infazlar sırasında milisler

381 Bkz., Anı M 2d.

382 Mardin Arapçasıyla El Xamsin. (*Ed.*)

ve Kürtler arasında kavgalar çıkar. Prensip olarak (üçlü) para, mücevher ve değerli taşları alıkoyar, askerler kurbanlarının son bagajları ve elbiselerini paylaşır. Kürtler ise satabilecekleri veya alıkoyabilecekleri kadın ve çocukları seçerlerdi. Paylaşım sırasında askerler ve Kürtler arasında kavgalar çıkardı. En önemli servet taşınır ve taşınmazlar ise devlete kalırdı ama üçlü önceden büyük bir payı kendilerine ayırırlardı.

A. Ailelerin tutuklanması
Başlıca Ermeni ileri gelenlerin aileleri

Temmuz başında Bedreddin ve iki suç ortağı, Mardin Ermeniler'in "etnik temizliğini" gerçekleştirirler. Şehrin Ermeni zengin ailelerinden para çekme [sızdırma] yöntemi bulurlar. Bu aileler birinci erkek konvoyu akıbetini bilmemektedirler. Haklı bir endişe ile tükenirken bile ümit etmekten geri kalmazlar. Gidenleri (hayatta) hayal ederler. En önemli ailelerden biri (Cenenciler) ilk konvoyla Diyarbakır'a tehcir edilen şeflerinin canlı geri gelmesi amacı ile Tanrı'dan yardım diler ve sadece kuru ekmek, soğan ve mercimek yiyerek kendilerini çileye sokarlar. Hepsi küçükten büyüğe 1 ay süreyle bu perhize uyar.

Ama ne yazık ki ölümlere engel olamadılar. 13 Temmuz'dan itibaren Memduh bu ileri[383] gelenlerin eşlerini çağırır ve onlara hem eşleri hem de ailelerini kurtarmak için Bedreddin ile tespit ettikleri fidyeyi teklif eder. Bu da 1.000 Türk lirasıdır.[384]

---

383 Y. Rhétoré, s. 128.

384 1.000 Türk lirası 23.000 Fransız Frangına eşdeğerdir. I. Armalé'ya göre Bayan Cenenci ve iki başka kadın, Hacı Göze'ye gider (Memduh

Pazarlıklardan sonra bu fidye 750 lira'ya indirilir. (17.500 Fransız frangı) Diğer aileler için bu rakam 300 ila 700 Türk lirası arasında değişmekte idi. Üç gün boyunca hanımlar gelir ve ödemeleri yaparlar. Çünkü Memduh sözünü değiştirip bazı sorunlar çıktığını söyler ama belli bir miktar daha verirlerse belki halledebileceğini ima eder.[385] Böylece 14 Temmuz akşamında bir hile düşünür. Kurbanlara Diyarbakır'dan yollanmış sözde sahte bir telgraf gösterir. Bunu Birinci Konvoydaki muhacirler Ermeni Katolik patrik vekiline yazmışlardır. "Biz hayattayız Naum Cenenci, Antun Kaspo, İskender Adam [Atamyan]"[386] 15 Temmuz Perşembe, Ermeni kadınlara, ailece hazırlanmaları ve eşleri ile buluşmak üzere yola çıkacakları bildirilir. Yanlarında para, mücevher ve özel eşyalar hatta üç günlük yol için yiyecek almaya hakları vardır.

Polisler onlara valinin en zengin 12 ailesine araba ve diğerlerine de atlar vereceğini böylece en iyi şartlarda seyahat edebileceklerini bildirirler. Güvenlik sağlanacaktır. Milis ve polisler onlara refakat edecektir. 15-16 gecesi en zenginlerin evlerini polis çevirir. Kapılarında bir araba durur ve tüm aile oraya binmeye davet edilir. Çevrilen ilk ev Cenenci'lerinkidir. Süryani Katolik kilisesi yanındadır. Gece yarısına doğru, Katolik patrikhanesine sığınmış Dominikanlar bayan Ohanne (Şamme) Cenenci'yi (Naum

değil) ve aileleri için aracı olmalarını rica ederler. Keldani tanığın anlattığına göre fidyeyi Garo Kassar adında Türkçe konuşan bir Ermeni kadın ödemiştir. Mutasarrıfa 1.000 Lira verir. Bir diğer 1.000 Lira ise [Ermeni, (*Ed.*)] Katolik Makisiye Lole Mahdesi'nin kızı tarafından ödenmiştir (A. Sarafian, *a.g.m.*, [tr B]).

385 Memduh "gönül rahatlığıyla" daha başka rüşvetler de istemiş. Ama "Ermeni kadınların gururu şerefi" karşısında geri çekilmiş.

386 Simon, *a.g.e.*, s. 106.

Cenenci'nin eşi) kızları ile evin terasında diz çöktüklerini görürler. Başpiskopos Tappuni onları penceresinden takip eder ve uzaktan kutsar[387] kendi hareketlerinden sonra evlerinin talan edileceğini bildiklerinden evin hanımları, onları gözetleyen polislerin şüphesini çekmeyecek şekilde ne var ne yok yoksullara dağıtırlar.

Daha sonra sıra Kaspo'ların evine gelir. Mardin'in en zenginlerindendir. Ailede dört erkek kardeş vardır. Bunlardan üçünü zaten tutuklamışlardı. Aile reisi en büyük kardeş Boğos Kaspo büyük fidyeler vererek kaçmış ve saklanmış (binlerce altın lira) kuzeni Şükrü Kaspo ile yakalanır. Ailesinden kırk kadar (büyük anneden küçük çocuklara) kişi de gözaltına alınır. Polisler bir evden diğerine giderler.

Ermeni aileleri iyi tanımaktalar. Haziran ayındaki tutuklamalardan kaçabilen ileri gelenler bu gece eşleri ve çocukları ile gözaltına alınırlar. Cenencilerden Bedros, Dikran, Ḫanna efendiler,[388] Boğoslar'dan Filip ve Boğos efendiler, Na'ami'lerden Selim ve Nasri efendiler, Petros ve Mişel efendiler, Ermeni piskopos vekili Ohannes Saryan (90 yaşında)[389] Ayrıca Adam [Atamyan] ailesi, Çerme'ler [Çermeyan], Kendir'ler, Maloyan'lar, Piskopos Maloyan'ın annesi Teresa 20 kadar çocuk ve torunları ile tutuklanır. Piskoposun gelini Ḫana (kardeşi Malallah'ın eşi onunla

387 Simon, *a.g.e.*, s. 108.

388 Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayan ileri gelenler (efendi) sıfatından daha fazlasını kullanamazlardı. Dominikan rahipler, çoğunlukla Ermeni aileleri (yan) eki ile belirtilmemişlerdi ama Ermeni rahiplerde kullanmaktaydılar.

389 H. Simon, *a.g.e.*, s. 108 Rahip Saryan, Mardinde kalan son Ermeni rahiptir, kurtulmak için 300 TL ödemişti.

beraber idam edilir.)[390] Kadınlar ve genç kızlar, yolculuk adetlerine göre başlarına beyaz bir örtü örtmüşlerdir. Boğosların evinde 38 kişi vardı. Askerler salonun merdivenlerinden inen iki sıra halinde 16 genç kadın görürler, başlarında beyaz muslin örtüler, ellerinde mumlarla geçerler. Bu yürüyüş yavaş yavaş sükûnet içinde gerçekleşir. Bu kadınlar ölüme gittiklerini bilmektedirler. İleri gelenlerin evleri tasfiye edilince polis kapıları mühürler daha sonra ganimeti ele geçirmek ve aralarında paylaşmak üzere geleceklerdir.

B. Ermeni ileri gelenlerin Ailelerinin ilk kafilesi

Sağ kalmış erkekler, kadınlar, çocuklar, yaşlılardan oluşan bir konvoyla ileri gelenlerin aileleri vardı. 17 Temmuz'da sabahın ikisinde Mardin'i terk etmişti. Arabalar ve binek hayvandan da bulunan kafilede 250 kişi vardı (Dokuz aile).

Memduh onları şehrin çıkışında bekler. Konvoyu durdurur, para ve mücevhere el koyar. Kurbanlara şöyle bir açıklama yapar; eşleri ile buluşmak üzere Halep'e giderken yolda Kürt ve Arap eşkıyalar tarafından soyulma tehlikeleri vardır. Para ve mücevherleri yolculuk sonunda onlara geri verilecektir. Daha sonra konvoy tekrar hareket eder Şakir ve Tevfik refakat ederler. Memduh ise ganimeti ile geri döner.

Muhacirler güneybatıya yönelirler (Resulayn'a doğru), Tel Armen yolundan ilerlemektedirler. Bay Petros Cenenci,

---

390 Bu isimleri piskopos Mar (*Positio* s. 335) vermiştir. Rahip Saryan burada Ohannes Buturyan adı ile anılır. Demek ki başpiskopos Maloyan, Puturyan'a [Buturyan] topluluğunu emanet etmişti. 1 Mayısta yazdığı mektupla (bkz. *Supra* 1112 Bl. S. 111).

üç yaşındaki çocuğunu arabanın penceresinden Hıristiyan bir köylünün kollarına atmayı başarır. Bu kadın ona bakacaktır ama çocuk üç ay sonra ölür.[391] İki saatlik yolculuk sonunda kafile Harrin'de durur. Milisler tutuklulara soyunmalarını emrederler. Elbiselerin astarlarında bile para ararlar. 17 Temmuz gecesi kafile 'Abdüliman Kürt köyüne gelir. Mardin'den 7 saat uzaklıkta Tel Armen yakınındadır. Bu köy Xalciye aşiretinden Osman Ağa'nın mülküdür. Bir toz bulutunda, milislerin şefi İbrahim Bey'in oğlu Halil Bey'in komutasında Viranşehir'den gelen 70 süvari çıkagelirler. Babasının ölümünden sonra Halil Bey hoşgörü siyaseti gütmüştü. Daha sonra Tevfik Bey Viranşehir'e gelip Ermenilerin katliamını planlama işini ortaya koyar. Bunun üzerine Halil, zengin bir ganimet uğruna hükümetin emirlerine uymuştu.[392]

Ancak bu kez konvoyun geçtiğini haber alıp, Ermeni dostları için bir kurtuluş fırsatı yaratmak istedi. Hakikaten tutuklulardan çoğunu babası zamanından çok iyi tanımaktaydı. Özellikle Cenenci ailesi ile son zamanlara kadar çok samimi ilişkileri vardı.

Cenenciler onları kurtarmaya geldiğini zannederler. Ama ümitleri çabuk söner, Tevfik, Halil ile konuşur. Cenenci ailesine yardım etmekten vazgeçirir. Halil süvarileri ile Viranşehir yoluna geri döner.

Birkaç saat sonra gece olurken Tevfik, Boğos Kaspo, Dikran Cenenci ve onun eniştesine bir arabaya binmelerini emreder. Araba askerler refakatinde uzaklaşır. Az sonra bir vadide araba durur. Üç adam indirilir ve bıçaklanır. Başkalarını da kafileden ayırıp öldürmüşlerdir.

---

391 H. Simon, *a.g.e.*, s. 110.

392 Bkz. *Supra*, 3. bölüm kısım 3, s. 98-100.

Bir Kürt gurubu kafilenin kalanına hücum eder, talan eder, kadın ve çocuklardan seçer götürürler. Askerler sözde onları uzaklaştırmak için ateş ederler ama daha çok Ermenileri vururlar. Daha sonra askerler ve milisler Kürtlerle anlaşıp ganimeti paylaşırlar. O zaman katliam başlar.

Caniler sistemli bir şekilde davranırlar. Her aile tek tek çağrılır ve köyün dışına götürülür. Polisler küçük çocukları annelerinden koparıp Kürtlere verirler. Daha sonra genç kızlar ve kadınların elbiseleri çıkartılır. Bu da, elbiseleri lekelememek ve tahrip etmemek içindir, ayrıca cesetlerin belirlenmesi de böylece zorlaşır.

Ya bıçakla ya da askerlerin silahı ile öldürülürler. Bu kadınlar ölüme hazırdırlar. Dinlerinden dönmeyi reddederler.

Biri arkadaşlarının cesetlerinin manzarasından korkup aman dilemiş ve İslam olmuştur.[393] Şallıme ailesi en önce katledilir.

Şeyh Tahir Ensari bayan Şallıme'ye tecavüz etmek ister ama direnç görür ve kadını öldürür.[394] Daha sonra bayan Ohanne Şamme Cenenci'nin elleri ve kafası kesilerek öldürülür.[395] Kız Fehime bıçaklanır. Bayan Roza Adam (Şefik Adam'ın eşi, Diyarbakırlı Çelebiyanlar'dan) cellatlarına şöyle bağırır. "Niye Kürtlere bebeklerimizi çalma izni veriyorsunuz. Ya bizi koruyun ya da katledin, bizi hem sizlerden hem de onlardan kurtarırsınız."[396] Helen Adam eşi ve iki oğlu öldürülmüş 45 yaşında bir kadındır. Canilerden, yalvararak kızlarına ve gelinlerine acımalarını ister. Hemen öldürülür ama çocuklarından bir çoğunu Kürtler

393 J. Rhétoré' s. 143.

394 Piskopos Mar'ın notları, *Positio*, s. 336.

395 Bkz., Anı M 2a.

396 *A.g.e.*

götürür. Bir buçuk yaşındaki küçük bir oğlan daha sonra bulunup geri satın alınacaktır.[397] Şükrü Kaspo'nun karısı kızı ile bir Kürt tarafından götürülür ve bir Arap'a satılırlar.[398] Bu infazların teferruatlı bir anlatımı başpiskopos Maloyan'ın gelini tarafından (I. Armalé ve 3 Dominikan ruhbana) nakledilecektir. Ḫane (Jeanne) kaçmayı başarır ve 13 ay bir Kürt köyünde yaşadıktan sonra Mardin'e döner.[399] Daha sonra Kürtler toplandıkları çocuklarla giderler. Milisler ve polisler ipek elbiseleri ve dantel gömleklerini alırlar. Gece yarısına doğru işleri bitince katiller araba veya atlarla Mardin'e doğru yola koyulurlar. Mardin'e dönünce, Memduh, Ermeni kadıların Resulayn'a vardıklarını ilan eder. Oradan gidip kocaları ile buluşacaklar, der. Ama 18 Temmuz'da onu, atının üstünde iki ağır torba ile gelirken görürler. Ermeni bir hizmetçisi vardır. Cinayetlerinden veya topladığı ganimetlerden haberi olmasından şüphelenir. Bir gün onu bir alışveriş için Diyarbakır'a yollar. Yolda ona refakat eden jandarmalar tarafından öldürülür. Memduh Diyarbakır'dan sağ salim vardığını ve dostlarına selam ettiğini yazdırır.[400]

C. Erkek konvoylarının tekrar toplanması

Dördüncü erkek kafilesinde 300 Ermeni Katolik, 2 Temmuz konvoyunda tehcir edilip öldürülmeyen, ikinci konvoydan sağ kalan Ermeniler[401] (2 Temmuz; hiç bilgimizin olmadığı üçüncü konvoy tarihidir).

397 *A.g.e.*
398 Bkz., Anı M 2b.
399 Bkz., Anı M 2c.
400 J. Rhétoré' s. 150.
401 Bkz., *Supra* s. 135.

Sağ kalan 4 ruhban bu kafileye katılır: Nerses Çeroyan, Mıgırdıç Kalyoncuyan, Vartan Haddadyan, Minas Naamiyan. Ayrıca 3 başka Ermeni rahip: İstepan Holozyan, Boğos Şadyan ve Tel Armen topluluğu rahibi Agop.[402] Konvoy Mardin'den 27 Temmuz'da hareket eder ve Mardin'den bir günlük yürüyüş yolundaki Dara adındaki köye götürülür. Eski tarihi Dara şehrinin harabeleri yakındadır. Pers kralı Darius'un kurduğu bu şehir artık harabeler arasındaki sefil bir köydür. Bu harabelerin altında ve çevrede eski şehre su sağlayan veya hapishane olarak kullanılmış muazzam sarnıçlar vardı. Türk katiller kurbanlarını yok etmek için bu sarnıçları çok uygun buldular ve Allah bilir binlercesini oraya attılar. Kurbanlardan hiçbiri (ben Müslüman olurum) demez ve bu 300 erkek Hıristiyan olarak ruhbanların onlara verdiği dinî güçle dua ve yardımla direnerek, boğazlanarak bıçaklanarak öldürülürler ve Dara sarnıçlarına atılırlar.[403]

Genellikle katiller, kurbanları öldürüp onların vücutlarını sarnıçlara veya tarlalardaki silolara atarlardı. Bazen sadece yaralı olanlar bir müddet sonra cesetlerin arasında gözlerini açar ve bu kuyulardan çıkmak isterler. Yardım istemek için bağıramazlar zira öldürülmekten korkarlar. İki sağ kalan, ne korkunç şartlarda buralardan kurtulabildiklerini anlatmışlardır.[404]

402 J. Rhétoé s. 89 Rahip Istepan Ḫolozyan 1845'te doğmuştur. Surp Hosep kilisesi rahibidir. Tutuklandığında yere yatırılıp silahların yerini söyletmek üzere öldürülmüşlerdir (*Positio*, s. 328).

403 J. Rhetone s. 89 (İlyas Nazar) adında genç sağlam bir adam öldürülmeden kendini kuyuya atar. Sağ kalır ve gece oradan çıkar ve çölde izini kaybettirir. Savaştan sonra Beyrut'ta yaşar (İbrahim Kaspo anıları, *Positio* s. 358).

404 Bkz., Anı M 3a.

Mardin'e getirilen ikinci konvoydan sağ kalan Ermeniler sadece 25 kişidir. Bunlar da hasta olup kaleye hapsedilmişlerdi. Gardiyanlar onlardan haraç almaktaydılar. Ağustos'ta şehrin dışına çıkar ve öldürülürler. Daha sonra, 30 genç Ermeni'den oluşan bir konvoy Nusaybin'e doğru ilerler. Askerler onları İslamlaştırmak üzere baskı yapar. Daha sonra öldürülürler. Askerler onların elbiselerini soyar ve Mardin çarşısında satarlar.[405]

Ermeni askerler ise silahsızlandırıldıktan sonra hayatta kalmışlardı, bunlar sistematik olarak öldürülürler. Hatta aileleri de yok edilir.

Dr. Luviz Markizi 3. Orduda görevlidir. Tutuklanmaz ama babası, tüm ailesi tehcir edilir ve servetine el konur.[406] 12 Ağustos'ta Zennar bahçelerinde Mardin kalesi arkasında 50 Ermeni asker katledilir. Vücutları bir kuyuya atılır. 24 Ağustosta Mar Mihail manastırı eteğinde -Mardin'e 10 dakika yolda- 12 Ermeni asker öldürülür.[407] Birçok Mardinli erkek nakliye veya yol yapımında amele olarak çalıştırılmaktadır. 17 duvarcı ustası El Şehit camii minaresini inşa ederler ve bunlar İslama dönmeye zorlanırlar. İhtiyaç olduğundan çalıştırılmış, ancak 1915 Ekimi'nde öldürülmüşlerdir.[408]

405 J. Rhétoré, s. 115.

406 *A.g.e.*, s. 114.

407 H. Simon, *a.g.e.*, s. 141.

408 Öldürülen asker sayısı burada belirsizdir. J. Rhétoré (s. 114) 600 kişiden bahseder daha sonra da 400 askerin öldürülmesini ama herhalde 1915 Ekim'inden sonra tüm Diyarbakır vilayetinde öldürülmüş askerlerden bahsedilmektedir.

D. Mardinli Ermeni ailelerin yokedilmesi

Mardin'de Ermeni ailelerin tasfiyesi Temmuz sonundan 1915 Ekim sonuna sürer.[409] Her hafta kafilelerle aileler (ailenin tüm fertlerinin hepsi birden) tehcir edilmekteydi. Tüm konvoylar yok edilmez. İbrahim Kaspo, Mardin'i Temmuz sonunda annesi, kardeşi 'Abdülkerim ve iki Süryani Katolik aile (Mimarbaşı ve Dokmak) beraber terk etmişti.[410] Bu Ermeni ailelerin ikinci konvoyuydu. Kaspo'ya göre[411] o Resulayn'a vardı ve Halep'e geçti. Üçüncü Mardin'li Ermeni ailelerin konvoyu 600 kişiliktir ve şehri 10 Ağustos'ta terk eder. Sıcak dayanılmaz derecededir, kafiledekileri çöle susuz götürürler. Kikiye adlı Kürt köyü Mardin'den 9 saat uzaklıktadır. Oraya gelene kadar birçoğu ölmüş veya öldürülmüştür. Kikiye'de Kürtler onları beklemektedir. Kadın ve çocuklardan seçtiklerini ayırırlar ve kalan 300 sağ kalanı da öldürmeye hazırlanırlar. 30 kişiyi soyup ölüme hazırlarlar. Ancak Kürtler ve askerler arasında bir kavga çıkar. Kadınlar kaçar ve çölün mağara

409 J. Rhétoré s. 152-155 Bazı konvoylar için anılar belirsizdir. Piskopos Mar 26-31 Temmuz kafilelerinden bahseder. Yaşlı kadınlar ve bebeklerden oluşmaktaydılar. Bu kafilede Babikyan, Garabetyan ve Hanço aileleri katledilip Twa kuyularına atıldılar (*Positio*, s. 336). Ancak bu anılar şüphe kaldırır. Bir önceki paragrafında gömlekli genç kadınların küçük gruplar halinde Suriye'ye ve Hicaz sınırına doğru tehcir edilip, oralarda kurşuna dizildiklerini anlatır. Bu bilgiyi (sadece) kendisinden okuduk. J. Nasliyan (*a.g.e.*, C. 1, s. 343-344) farklı bir kronoloji verir. 17 Temmuz Suriye'ye genç kızların tehciri Hicaz Tufelile (toufelileh) sınırında kurşuna dizilmeleri, 26-31 Temmuz'da yaşlı kadın ve bebekler konvoyu Şeddade yönünde ilerlerler. Aslında piskopos Mar'ın raporunu nakletmektedir (*Positio*, s. 336).

410 *Posito*, s. 360 -364 bkz. V bl.. Vll ünite. Seferberlik anısı.

411 Bkz., Anı M 5.

kovuklarına yerleşimden uzak yerlere saklanırlar. Daha sonraki günlerde başka bir konvoydan kaçıp sağ kalan biri Mardin'e gitmek üzere yolda onlara rastlar. Elbise ve ekmek tedarik eder. Ama birçoğu ölmüştür. Bir kısmını da Kürtler tekrar ele geçirmişlerdir.[412]

Başka bir konvoydan kurtulanlar, J. Rhétoré'ye iki genç kızın infazını anlatırlar. Katrin Sarkis ve Zakiye Maxule[413] adında iki arkadaş, Rahibeler okulunda öğrendiklerini duaları okuyarak Mardin'den çöle yürüyorlardı. Yanlarında silahı omuzunda bir asker yürümekteydi. Bu dualar onu rahatsız etmekteydi. Onlara susmaları için bağırır. Biraz ara verir sonra yine Arapça tespih dualarını gittikçe artan bir sesle okurlar. Asker Arapça bilmektedir, onları iki kurşunla öldürür. Genç kızlar yolun kenarına tespihleri ellerinde yıkılırlar. Bu genç kızların ailelerini götüren konvoy da yok edilir.[414] Belki de 300 kişilik, kadın ve çocuk konvoyudur. 23 Ağustos Resulayn'a doğru giderken Şalaẖ'ta Mardin'den dört saatlik uzaklıkta[415] yok edilmişlerdir. O halde bu dördüncü kafile olmalıdır.

15 Eylül'de 125 kadın ve çocuktan müteşekkil bir konvoy Musul'a hareket eder. İki aşamada yok edilmiştir. İlki, Mardin caddelerinde, ikinci etapta ise Harrin'de Mardin'den dört saatlik yürüyüş uzaklığında, Zalatyan ailesi bu ikinci gruptadır. Beş kişiden oluşur, baba Nasri, anne ve üç

412 J. Rhétoé'nin anlattığı bu konvoydur (s. 164-165) ama onu 12 Ağustos'ta yerleştirir. Aynen bir Keldani tanıkda ikinci bir kadın konvoydan bahseder. Birinciden iki gün sonra hareket etmiştir (19 Tem.) Tel Ermen'e yönelmiştir. Bu kasaba o sırada boşalmıştır. Ahalisi kasaba kilisesinde katledilmiştir (A. Sarafian makale Ct.) (tr. B).

413 Aslı Boğosyan'dır, Maxule mahalli lakaptır. (*Ed.*)

414 J. Rhétoré, s. 161-163; [bkz. Anı Msb, Maro Tapik].

415 H. Simon, *a.g.e.*, s. 141.

çocuk. Bunlardan Vardane (Rozin) 18 yaşında bir kızdır. Tutuklanır ve bu konvoya katılırlar. Anne baba çocuklara ölümden korkmamayı öğretirler. Harrin'e gelince konvoy durur ve infazlar başlar. Kurbanlar önce soyunmalı, sonra kuyu başına götürülüp, orada askerler, köyün Kürtlerinin de yardımı ile başlarını idam sehpasına koyar, boğazlar ve cesetleri kuyuya atarlar. Vardane'nin babası öldürülür. Kız annesinin arkasında yürümektedir. Annenin kucağında ise bebek kardeşi vardır. Bir asker onu ve yedi yaşındaki kardeşini kendine ayırır, anne ve bebek öldürülür.[416] Bu kafileden 125 kişiden sadece 1 kadın dininden islam'a döner.[417]

Bu kafileden birkaç kişi nasıl olursa Musul'a veya Halep'e varabilmiştir. Halep'ten bazıları Humus, Hama, Şam yakınına Tufeylek'e [Toufeileh] inerler, orada Müslüman olmaya zorlanırlar.

17 Ekim'de, milisler hapiste haraca kestikleri tutukluları çıkartırlar. Şehrin dışında Mişkeviye Kürtleri tarafından öldürürler. Mihayel İzmirli'nin (Keldani topluluğundan)[418] kızı Kirkur Anfiye bu konvoyda bulunan Keldani bir bayandır.

Mardin'den yaz ortasında hareket eden yüzlerce kişilik bir kafileden bir kadın kaçmayı başarır. Talan ve infazlar hakkında birçok doğru bilgi sağlar. Konvoydaki herkes öldürülmüştür. Kurbanlar öldürülmeden soyunmalıydılar. Birçok kadın, Kürtlerin temasına tahammül edemediğinden kendileri soyunmayı tercih ediyorlardı. Ölüme korkusuz

416 Bkz., Anı M 4a.

417 J. Rhétoré, s. 152-155.

418 A. Sarafian, art, ct, [tr. B].

gidiyorlardı ve göğe yükselecekleri için huzurluydular.[419] Bu kadına göre kurbanlar kuyu ve sarnıç kenarında öldürülmekteydiler. Böylece cesetler hemen ortadan kalkıyordu. Açık arazide tarlalardaki cinayetlerde ise infaz şekli değişmekteydi; hançer, kılıç, ateşli silahlar kullanılıyordu. Başlar, kadın göğüsleri, eller, kollar kesiliyordu. Hamile kadınların karınları deşilip bebekler parçalanıyordu. Cesetler ortada vahşi hayvanlara yem bırakılıyordu.[420]

Keldani tanık, Çerkeslerin çelişkili davranışlarını da nakletmekteydi. Çerkesler, Resulayn'dan gelmekte ve Kürtlerin yanında talan ve katliamlara katılmaktaydılar. Ancak bazıları 400-500 Ermeni erkek, kadın, çocuk kurtarmıştır. Mardin'e binek hayvanları ile gelmekteydiler ve gece jandarmaların da yardımıyla adam başı 10-20 lira karşılığında Sincar'a Mardinlileri kaçırmaktaydılar. Cabur Arapları da Ermenilerin bu kurtarışında rol almışlardır.[421]

1915 Ekim sonunda, Mardin'de sadece yüz kadar Ermeni kalmıştır. Yaşlılar, sakatlar, hastalar... Bedrettin Memduh'a onlarında süpürülmesini emreder. Memduh buna değmeyeceğini söylese de Bedrettin ısrar eder.

Başkent'in emirlerine uymalıydılar, böylece son bir konvoy çöle doğru hareket eder ve orada yutulur. Bir tek Ermeni kaçıp kurtulabilir. 46 yaşlarında Said Nani adında, köyde ve şehirde mülkleri olan zengin bir adamdır. Tüm servetine el konmuştur. Polis onu tutuklamaya her geldiğinde kaçmış ve nihayet unutulmuştur. Evinin kurumuş kuyusunda saklanmaktadır. Her sabah Süryani olan karısı

---

419 Bkz., Anı M 4b.

420 J. Rhétoré, s. 168; [anı M3c, M3d, M7a, M7b].

421 A. Sarafian makale Ct [tr. B].

oraya indirmekte ve akşam nefes alabilmesi için yukarı çıkarmaktadır. Ona Müslüman olmasını salık verir. Kardeşi de rahat yaşamak için Müslüman olmuştur. Ama o sefalet içinde her şeyini kaybettiği halde reddeder. Bir ay inziva sonunda bir rahip ile konuşur, o da biraz yardım eder.[422]

Altı aydan daha kısa bir sürede Mardin Ermenileri yok edilmiş oldular. Sadece bir aile kaldı. Tüm güvenlik garantisi ve hatta yerel güçlerin saygısı da dahil olmak üzere tüm ayrıcalıklara sahiptiler. J. Rhétoré'nin yazdığı gibi bunlar "kötü hayatı olan bir aileydi." İnfaz komitesi işte böyle Ermenilere ayrıcalıklar tanımıştı. Bunlar şeytanın seçtikleriydi. Sadece yirmi kadar aile reisi soylarını korumak için İslam olurlar. Ama kadınlar genellikle itiraz ederler. Aile kayıtlara Müslüman olarak geçer ama bu iradelerine rağmen olur.[423]

İlk tutuklamalar ve aramalar Mardin'deki tüm Hıristiyanların hedef alındığı zannını verse de Haziran sonundan itibaren sadece Ermenilerin tehcir edilip yok edileceği ortaya çıkmıştı. Mardin'de en azından durum buydu, ama diğer şehirler ve sancağın diğer köylerinde başka mezhepteki Hıristiyanlar da katledildiler.[424]

E. Ermeni malları müsaderesi

Talan ve tutuklamaların diğer Hıristiyan topluluklara yayılmasının nedenlerinden biri de kazanç ve ganimettir. İnfaz komitesi tüm Ermeni mallarına el koyar. Evler, dükkânlar,

---

422 J. Rhétoré, s. 170-171.

423 *A.g.e.*, s. 172.

424 Bkz. *Infra* IV. Bölüm.

mağazalar ve içindekiler, araziler, kiliseler, manastırlar, okullar her şeye el konur. Aileler tehcir edilir edilmez komitenin adamları koşup evlere girmekte ve eşya, halı, çamaşır, yiyecekler her şeyi götürmekteydiler. Ya evlerine doldururlar ya da çarşıda satarlardı. J. Rhétoré'nin anlattığına göre bir hırsız, soyduğu evin halılarının yerine kendi eski ve yırtık halılarını sermişti.[425] Tavanlar ve duvarlar araştırılıp, zemindeki taşlar sökülmekte ve gizli bölmeler ve hazineler aranmaktadır. Talancılar bazen altın bulmakta ve Osmanlı İdaresine vermek yerine kendileri saklamaktaydılar, zira Osmanlı İdaresi öldürttüğü Ermeni mallarını kendi hakkı kabul etmekteydi. Ancak ne hükümetin ne de talancıların bu mallarda hakkı yasal olmadığından ilk bulan almaktaydı. Bazı Ermeni aileler mallarını paralarını ve hatta çocuklarını komşu Müslüman ailelere emanet etmekteydiler. Ancak güvenleri genellikle suistimal edilmekteydi. Çocuklar öldürülüp mallara el konmaktaydı. 'Abdülmesiẖ İncem böyle durumda ailesinden beş kişiyi kaybeder.[426]

Ermeni evlerine[427] Kuzeydoğu Anadolu'da Rus ordusu tarafından işgal edilmiş topraklardaki Müslüman aileler getirilip yerleştirilir. Böylece Mardin'de Müslüman ahali 1/3 oranında artırılır. Ama şehir buna rağmen uzun süre

---

425 J. Rhétoré, s. 173.

426 A. Sarafian, *a.g.e.*, s. 265 I. Armalé'ya göre Amsiẖ İncem'in tutuklanmasından sonra komşusu Hacı Göze, Mardin'in en önemli ileri gelen Müslümanlarından biri, eşine ve 7, 9 yaşlarındaki iki çocuğuna himaye vaat edilmiştir. Kabul edilmiş, evin ve dükkânın anahtarlarını almıştır. Hacı Göze dükkân ve evi talan etmiş çocukları ve annelerini öldürmüş cesetleri şehrin dışına atmıştır [bkz. Anı M 6a I. Armalé]. I. Armalé ayrıca Mardinli kadınların Hacı Göze'yi (Bkz., *Supra*, n 4) ziyaretlerini anlatır.

427 Bu aileler Van ve Bitlis vilayetlerinden gelmekteydiler. Ateşkesten sonra her şeyi kapı ve pencereleri bile söküp alıp geri gideceklerdir.

zanatkar ve tüccar eksikliği çeker. Yeni gelenler kilitçi, terzi, marangoz, duvarcı, kunduracı, demirci veya doğramacı olarak yeterli değildirler. Bazı Müslümanlar Ermenileri öldürmeden önce[428] bu ekonomik sonuçları düşünmüş olmak gerekliliğine dair söylenmekteydiler. Ama hiçbir önlem alınmıyordu.

Rahip Berre'nin duyduğuna göre Mardin mutasarrıfı Bedreddin olaylardan sonra Kürt beylerin yanına elçiler yollayıp aşiretleri talana ve cinayetlere yönelten otoritelerin yazılı emirlerini içeren evrakı konvoyların geçiş gününü ve yollarını belirten kâğıtları geri istemiştir. Ancak Kürt reisler daha sonra değerli olabilecek bu kâğıtları vermeyi reddederler.[429] Bu mesajlardan birkaç tane bulunabilmiş, *Positio* bölümünde nakledilmiştir: "Hiçbir Hıristayan'ı korumayın ve sağ bırakmayın. Bu emre uymayanın Tanrı'nın yanında yeri yoktur." "Hiçbir dost veya iyiliksevere acımayın." "Küçük veya büyük hiçbir Hıristiyan'a acımayın. İşte bizim düsturumuz. Acıma yok. Asla asla."[430]

Ara Sarafyan'ın anılarını naklettiği Keldani tanık, Mardin'deki Hıristiyan dinî binalarının yıkımı ve talanının bir bilançosunu yapar: Keldani kilisesi talan edilip elbise deposu haline gelmiştir. Keldani okulu ve iki başka bina, yandaki yolu büyütmek bahanesi ile yıkmışlardır. Kapusenler kilisesi cephane deposu olmuştur. Manastırın duvarlarından biri yolu genişletmek bahanesi ile yıktırılmıştır. Haçlar kubbelerden sökülüp çıkarılmıştır. Manastır ve Fransiskan rahibelerin merkezi, askerî hastane olur. İki Ermeni kilisesi,

428 J. Rhétoré, s. 173-174.

429 A. Beylerian, *a.g.e.*, s. 98.

430 Bu ibareler (*Positio*'da s. 171) nakledilmiştir. Referans; Süryani katliamları n. 122, n. 123 ama bu dökümanlar bibliografyada yoktur.

Surp Kevork (metropolitlik merkezi) ve Surp Hovsep Kilisesi talan edilmiştir. S. Hovsep kütüphanesi talan edilir. Surp Kevork'un çan kulesi ve haçı yıkılmıştır. Kilise ve piskoposluk binası, Müslüman çocuklar ve Müslümanlaşan Ermeni çocuklar için yetimhane olur. Surp Hovsep kilisesi Müslüman mültecilere verilmiştir. Ateşkese kadar orada kalırlar. Katolik manastırı Aziz Afrëm askerlerce işgal edilmiş ve hastahane haline getirilmiştir.[431]

F. Mardin Ermenileri'nin imhası hakkında yorumlar

Başpiskopos Maloyan'ın kutsanması vesilesi ile açılan, araştırmaların ortaya çıkardığı özel durumlar, bulunan evraklar ve bilginin çeşitliliği, tarihçiye alışılmamış bir teferruat ve bilgi bolluğu ile kurgulama fırsatını gerçeğe azami yaklaşacak şekilde verir. Öncelikle bölgenin özel sosyal yapısını inceleyelim. Misyoner hareketleri ile araları farklı Hıristiyan toplulukları ve Kürt toprağında Müslüman mezheplerinin yan yana yaşaması, genellikle uyulan "suskunluk kuralını" kırmıştır (ister seyirciler, ister cellatlar seviyesinde). Süryani Katolik patrikhanesi ise korunmuş bir özgür konuşma bölgesi oluşturmuştur. Orada gizlice de olsa güvenlik içinde, tanıklar (katiller ve kurtulan kurbanlar), gelip itiraf dinlemek için eğitilmiş kişilere (rahip) gerçekleri anlatmaktaydılar. Bu durum tarihçileri en yakın açıdan olayları takip edebilmeyi, ama aynı zamanda da sapma, gerçek dışı görünen noktaların fethedilme imkanını sağlamıştır. En hassas, kırılgan unsur kurban sayısını doğrulukla tespit etmektir. Bir gün Osmanlı arşivleri serbestçe incelenebilir hale gelip cinayet organizasyonlarının düzenlendiği

431 A. Sarafian *a.g.e.*, Tr (B).

kurbanların adlarını içeren tarihli listeler ortaya çıkmadıkça tüm adlar ve tam sayı hatasız bir şekilde açıklanamaz. Bu durum Mardin bölgesinde özellikle ortaya çıkar. J. Rhétoré ve şehrin Hıristiyan nüfusu ile ilgili kayıtlar tutmaktaydı. Ona göre Mardin Ermenileri nüfusu olaylardan önce 6.500 kişi (10.500 sancak için) idi. Ancak bu sayı Kevorkyan ve Papucciyan'ın verdikleri rakamlarla çelişkidedir. Onlar 13.967 Ermeni sancak için, 7.692 Ermeni Mardin kazası için. Bunların arasında 1.000 kişilik mezhebi belirtilmemiş Ermeni köyleri vardır.[432] J. Rhétoé' yaptığı çizelgede Gregoryen Ermenileri en başta işaretler ve her sütunda eksikliklerini çizgilerle belirtir. Protestanlar ise, hangi 'Heterodoks' mezhebe misyonerlerinin[433] etkisi ile kazanıldıklarını belirtmeden kaydeder. Ancak, sancak Ermenileri'nin Katolikliğe geçişi tamamen olmayabilir. Kafile dönemindeki kayıtlar ve anılara dayanılırsa, sayıların gittikçe belirsizleştiği tehcir süresince gözlemlenir.

I. Kafile (erkek) 4 değişik Hıristiyan mezhebinden 230 Ermeni Katolik, II. Kafile 180 Ermeni Katolik '80'i affın haberinden önce öldürülmüş, buradan kurtulanlar 2 ve 27 Temmuz'daki kafilelere katılmıştır ve sayıları belirsizdir. 300-600 Ermeni I. Ermeni ileri gelenler aile kafilesi: 250 kişi. Böylece Temmuz sonunda bireysel infazlar ve öldürülen Ermeni asker sayısı haricinde Mardin'den 1000 Ermeni yok olmuştur. Kürtler ve Müslümanların kaçırdığı kadın ve çocuk sayısı ise bilinmemektedir. Bu da Ermeni asıllı Mardin nüfusunun % 20'sini oluşturmaktaydı. Ancak istisnai olarak tarihçilerin anlattıklarına dayanarak Haziran ve Temmuz 1915'teki özellikle, 11 Haziran'daki kafilenin

---

432 R. Kevorkian ve S. Pabucciyan, *a.g.e.*, s. 413.

433 J. Rhétoré, s. 243.

kurbanlarının adlarını, tüm Hıristiyan mezhepler karışık olarak[434] saptayabiliriz. Tüm diğer tanıkların anlatımları incelendiğinde (örneğin Keldani papaz Na'im'in naklettikleri rapora katılmayacak kadar geç ele geçtiklerinden) kafile hareket tarihleri ve kişiler hakkında farklı bilgilerin olduğu ortaya çıkar.[435] Mardinli Keldaniler hakkında az bilgi vardır. Mardinli Keldani bir rahip olan Jozef Tüfenkçi'nin anlattığına göre; "18 genç kız Yusuf [Nuri Ensari adlı jandarma komutanının] elinden kaçmış ve ona gelip himaye edilmelerini istemişler, ama tekrar geri alınmışlardır." Bu genç kızlar Yusuf'un yaptığı hayvani vahşeti anlatmışlardır.

Yusuf ve arkadaşlarının yaptıkları vahşet nedeniyle, birçok genç kız Kürt köylerine geldiklerinin üzerinden 24 saat geçmeden ölmekteydiler. Onlar, Yusuf tarafından tehcir kafilelerinden kaçırılıyorlardı. Rahip Tüfenkçi, Zekiye ve Arşalus'u hatırlıyor, tekrar geri gittiklerini de ... 1915 Haziran'ından itibaren sekiz ayın içinde Yusuf'un elinden 40 genç kız geçtiği söyleniyordu. İlk tehcir kafilesinin 485 erkek ve bunlardan sadece 83'ünün Süryani[436] olduğu

434 Bkz. Ek 2.

435 A. Sarafian, *a.g.e.*

436 Bu kısım A. Sarafyan'dan aktarıldı, *a.g.m.*, s. 268 Farah 'Alya Hadaye 20 Mayıs 1919 tarihli bir tanılıktır. Türk savaş katilleri üzerine British Forcigan Office dosyasında nakledilir (Vartkes Yeğyayan (ed) Docton'an Produchions Pasadena CA 1991 s. 230). [Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri*, Belge Uluslararası Yayıncılık, Çev. Jülide Değirmencler. 2007]. Jozef Tüfenkçi, 12 görgü tanığından biridir. Mardin'de görevli üç katilin davasında tanıklık yapmıştır. İbrahim Bedri Bey (Bedreddin) Mutasarrıf (12 Eylül 1915-11 Aralık 1916. Arif Fevzi Bey Diyarbakır mebusu, tarihçiler bazen. –Hasan– diye yazar. Bitlisli Nuri'nin oğlu Yusuf, jandarma çavuşu. Ayrıca (*Missions Les Catholiques* 1914)'te (Mardinde Katoliklik) adlı makalenin de yazarıdır.

hakkında bilgiyi bu kafileden sağ kalan Faraẖ ‘Alya Hadaye’den elde etmiştik.

Bu sayılar Sarafyan ve Dominikanların naklettiği Keldani tanığın verdiği sayılara yakındırlar. Ancak bunlar ilk konvoydan sağ kalanlar olduğunu belirtmemekteydiler. Demek tanıklara göre bakış açısı değişmekteydi. Olayların yeniden kurgulanması, aylar hatta yıllar boyu kurbanların çektiği acıyı dinlemiş olan din adamlarının hissettiği azapla damgalanmıştır. Onlar bu kurbanları, vahşi hayvanlara atılan ilk Hıristiyanlarla özdeşleştirmekteydiler. J. Rhetone’nin yazılarının başlığı “Hıristiyanlar, vahşi hayvanlara!” idi. Onların ölüme yürüyüşleri ise İsa’nın haçla dağa çıkmasına benzetiliyordu. Ne yazık ki kurtaramıyorlardı, dualarıyla yardım etmeye çalışıyorlar, çektikleri acılar ve cesaretleri ile şehit sıfatını (imrenme ile) onlara sunuyorlardı.

Mardin tehciri incelenmesi, toplanan bilgilerle bağlantılı olarak ilk kafilelere odaklanır. Ancak tanıklara göre Temmuz sonundan Ekim’e Ermeni kafileleri her hafta Mardin’den çıkıp geri gelmemekteydiler. Bunların tarihleri ve kaç kişiden oluştuğu –tüm sayı, kadın sayısı, yaşlı, çocuk sayısı- belirsiz veya bilinmemektedir. Oysa Ermeni, kurban sayısının 4/5’ini oluşturmaktaydılar. Bir bilginin inandırıcılığı gerçekliği içeriğinden çok, hangi şartlarda yazıldığı ile ilgilidir. Böylece (Mardin katliamı) incelenmesi ve kurgulanmasında iki belgeyi kapsam dışı bırakmamın nedenlerini açıklamalıyım. “Mardin katliamı hakkında A. Y. B.’nın anıları” Vincent Mistrih tarafından derlenmiştir.

Yazarı 1989’da 93 yaşında ölmüştür, anlattığı olayların görgü tanığıdır. Kürt kılığındayken anlattıklarını 207 sayfalık bir deftere, safça Mardin Arapçası ile her sayfa da on satır kadar yer ve tarih belirtmeden kaydetmiştir. Bu

kullandığı ve bildiği tek lisandır. Din adamlarının ve diğer tanıkların naklettiklerinde bulunan aynı kişilerle karşılaşırız. Ama I. Armalé'nin raporu ile önemli farklılıklar görülür. Yazıya çevrenin tarifi, Mardin çevresindeki köylerin listesi ile başlar. Bu bilgi başka hiçbir yerde yoktur, ama tüm bir sayfa eksiktir, bu da listeyi eksik bırakır.[437]

Kayda alınmayan ikinci tanık (ABCF-American Board of Commissioners for Foreign Mıssions) bir misyonerdir. Yaşlı bir adamdır. 1868'den beri Mardin'de olan rahip Alpheus N. I. Andrus'tur. 1915 sonunda Türk otoriteler onu Sivas'a gitmeye zorlar, meslektaşı Dr. Thom ile beraber bu doktor tifüsten ölür. 1916 Mayıs'ında rahip Andrus Kayseri'den geçip İstanbul'a gider. Arada Mardin'de kalan eşi ölür. Rahip, 1917 yazı sırasında Amerikan elçisinin öğütleri üzerine İstanbul'dan hareket eder. Osmanlı ve Amerika'nın siyasi ilişkileri bu esnada kesiktir. Bu dönemde raporunu yazar (demek ki bu ilk elden bir evraktır) ve ABCF topluluğunun sekreteri James Barton'a[438] iletir.

Dokuz sayfalık bu raporda iki kısım vardır: Görgü tanığı olduğu olaylara ait kısım. Burada; Mardin'den geçen tüm tehcir kafilelerinden ve daha sonra Sivas ve İstanbul'a giderken gördüklerinden bahseder. Mardin sancağındaki ikinci kısımda ise şehir ve köylerdeki katliamları görgü tanığı olarak nakleder. Rahip Andrus'un Mardin üzerinde verdiği tek bilgi şudur; "Mardin'deki ilk aramada, tutuklamada mali bir pazarlıkla ilgili Ermeni ileri gelenlerinden biri için hapishaneye gittim. Şehrin en önemli tüccarlarından

437 Vıncent Mıstrih, makale, Ct., s. 287-292.

438 Alpheus N. I. Andreus, Türkler'in Vahşeti, *a.g.e.*, s. 96-104. Bu rapordan birkaç yerde AYDIN'da (*a.g.e.*) bahsedilmiştir.

biri idi. Hücresinden çıkarıp hapishane girişinde görüştük. Yediği dayaktan ne kadar acı çektiğini ve zarar gördüğünü maalesef fark ettim, ayak tabanları zedelenmiş ve yaralı idi ve ayakta zor duruyordu, çok acı çekmekteydi.[439]

1915 Mardin olaylarının yeniden kurgulanması, İshaq Armalé'nin eseri olmadan, imkânsız hale gelirdi. En iyi dinleyici tanıktı. Hıristiyan ve Müslüman şehrin toplumunu çok iyi tanımaktaydı. Dostluklarını ve düşmanlıklarını da .... hangi Müslüman'ın Ermeni veya Süryani komşusunu ihbar ederken nasıl bir çıkar sağlayacağını da bilmekteydi. Birçok tanık, kurbanlar ve hatta katiller ve cellatlardan anılar toplar. Her şeyi kaydeder, hiçbir teferruatı ihmal etmez. Cesaret kurnazlık ve ikiyüzlülüğü açığa çıkarır. Sadece kendisi tehcir kurbanlarının listesini yapmıştır. Ermeni soykırım tarihinde kafilelerle kaybolan ve ölülerin adlarını vermiştir. Rahip Armalé'nin raporu sayesinde bir yıkık şehrin gündelik hayatına ayna tutmaktayız. Hükümetin tüm Ermenileri yok etme kararı aldığı ve altüst ettiği bu şehirde ikiyüzlülük, ihanet, korku, ölüm gündelik her acı varlığı hissedilir olur. Dostlar ve komşular arası ilişkiler, biri Hıristiyan diğeri Müslüman olduğu için tamamen değişmiştir. Bu anılara dayanarak polislerin ve katillerin yöntemlerini arama, tutuklama, işkence ve haraç sistemlerini açığa çıkarmaz. Hatta tutukevinin yerleşim düzeni bile anlatılmıştır. Saray'da hücreler bodrumda işkence odası (şeytanın odası) daha yukarıdadır. Duvarlar incedir, tutuklular kurbanların çığlıklarını ve falakanın darbelerini sayar ve dinlerler. Zavallılar tekrar aşağı hücrelerine atıldıklarında yaralarını, yanıkları, kırıkları görür ve yaşadıklarını

439 *A.g.e.*, s. 98.

dinlerler. Sultanın affı ile hapisten çıkan özellikle Süryani Katolikler (II. Kafile) rahip Armalé'ya gidip anılarını nakletmiş, o da kaydetmiştir.[440]

440 Bkz., Anı M6 a-M6 b.

DÖRDÜNCÜ KISIM:

MARDİN SANCAĞINDA HIRİSTİYANLARIN TASFİYESİ

Bölüm 1

MARDİN MERKEZ İLÇESİ

Vital Cuinet'in verdiği bilgilere dayanarak Mardin sancağının; 5 kaza, 43 nahiye ve 1.062 köye bölündüğünü, merkez kaza (Mardin)'in ise 105 köyden oluştuğunu ve mutasarrıflığın merkezi olduğunu öğreniyoruz.[441] Mardin şehri sancağın halkının 1/5'inden daha azını barındırmaktaydı. J. Rhétoré'ye göre ise[442] sancakta, çoğunluğu Ermeni olan değişik Hıristiyan mezheplerinden toplam 74.470 kişi bulunmaktaydı. Kevorkian ise, 1914'te (Mardin Merkez kazada) 7.962 Ermeni, 12.609 Süryani, Katolik ve Yakubi[443] yaşadığını nakleder.[444]

---

441 V. Cuinet; Asya'daki Türkiye, *a.g.e.*, Cit II s. 494.

442 J. Rhétoré s. 54 ve tablo s. 243.

443 R. Kevorkian ve S. Papucciyan, *a.g.e.*, s. 413.

444 Cuinet'in Mardin şehrine ilişkin istatistikleri: Müslümanlar 38.781, Kürtler ve Türkmenler 76.127, Çekesler 3.312, Araplar 3.302, Ezidi ve Kızılbaşlar 1.500, Çingeneler 1.500, Ermeni Ortodokslar 11.606, Ermeni Katolikler 8.000, Ermeni Protestanlar 9.000, Rum Ortodokslar 6.600, Rum Katolikler 130, Keldani katolikler 14.820, Süryani Katolikler 4.000, Yakubi Süryaniler 13.754, Capuçin 4, Fransisken 6, Yahudiler 580. Toplam 193.022 kişi.

Bu sancak Ermenileri'nin (imhasının) uygulanması Diyarbakır Valisi Reşid tarafından emredilmiştir. Rafael Nogales 1915 Mayısında Van'da jandarma kuvvetleri komutanı idi. Onun anlattığına göre Reşid, bizzat, Talat'ın kararı ve emri altında hareket ettiklerini ve operasyonu planladıklarını doğrulamıştı. Nogales'e göre; "Katliamlar ve tehcir, dikkatle düzenlenmiş ve uygulanmış bir plana göre yürütüldü. Bu olayların sorumluluğu büyük vezirin yönettiği partiye ait olduğu şüphesizdir. Talat Paşa ve emrindeki sivil güçlere" (Aslında Talat ancak 1917'de (başvezir) atandı. Ama Nogales kitabını Almanya'da 1925'te yayınlamıştır). Bu parti ve yandaşlarının amacı önce Ermenileri ve daha sonra da tüm azınlıkları yok etmekti.[445]

Reşid ve adamları Mardin'de tehciri planlayıp şehrin Ermenileri'ni öldürmeyi programlarken aynı zamanda çevre köyleri de yok etmeyi amaçlıyorlardı. Ancak görevde olduğu müddetçe iyi olmaya çalışan idari güç ile karşı karşıya gelirler. Böylece Şefik Bey, çeteleri (16 Haziran'dan beri Kürtlerle işbirliği yapıp Mansuriye [Mardin'e yarım saat uzaklıkta] köyünün halkının bir kısmını katlettikleri için) hapse atmıştı.

Şefik Bey'in gidişinden sonra, Haziran sonunda Bedreddin, Memduh ve Tevfik cinayetlerinin devamını sağlarlar. Mardin infaz komitesinin davet ettiği Kürtlere emir verildiğinde Hıristiyan köylerine saldırmak üzere hazır

---

Mardin merkez ilçe: Müslümamlar 10.000, Kürtler 4.000, Araplar 1.700, Ermeni Ortodokslar 4.330, Ermeni Katolikler 1.200, Ermeni Protestanlar 1.700, Keldaniler 580, Süryani Katolikler 90, Yakubi Süryaniler 810, Capuçin 4, Fransisken 6, Yahudiler 580. Toplam 25.000 kişi.

445 Rafael Nogales; "Hilal Altında Dört Yıl" *a.g.e.*, s. 146, 135 [*Osmanlı Ordusunda Dört Yıl*, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 2008. ed].

bulunmaları duyurulur. 1896'da hükümet, Kürtleri talan nedeniyle tutuklamıştı. Onlar da idari merkezlerden kendilerine verilmiş yazılı emirleri gösterip suçsuz olduklarını iddia etmişlerdi; 1915'te Kürt aşiretlerine talan ve katliama izin veren aynı yazılı emirler yollanmıştı. Bir köyün içine giren Kürtler her şeyi götürülerdi; kapı, pencere pervazları ve hatta duvara çakılı vidaları bile sökerlerdi.

Mardin sancağı köyleri; Kürt, Ermeni, Yakubi, Keldani ve güneyde Araptırlar. Ender olarak karışık olurlardı. Buna mukabil kasaba ve şehirlerde halk karışıktır. Köylerdeki halk aynı kültürle, aynı geleneklerle ve aynı dine sahiptir. Her topluluğun başkanının en önemli sorunu dinî bir varlık yani bir rahip, bir kilise ve ayin sağlamaktı. Ama Keldaniler'in durumunda olduğu gibi, ayinlerini yönetecek bir ruhbanları olmadığından komşu (Ermeni Katolik) bir mezhebin ayinine katılırlar, köylüler düşmanları karşısında savunmasızdırlar. Çeteler ve Kürtler bir köye saldırınca tüm ahali öldürülür veya kaçırılırlar. Yıkım Haziran'da başlar: 1 Haziran Awina'de Mardin'e iki günlük yolda, 10 Haziran Behayre ve Kıllıth, Mardin'e 7 saat uzaklıkta Bafava, 12 Haziran Ma 'serte Mardin'e 6 saat uzaklıkta. 16 Haziran Mansuriye, Bınebil. 17 Haziran, Qal 'at-Mara 19 Haziran. 25 Haziran[446] Brahimiye Mardin'den 5 saatlik yolda, tüm bu Hıristiyan köyler yıkılır, ama hepsi Ermeni köyü değildi. Sancak Ermeni ahalinin yerleşim bölgesinin güney sınırındadır. Katliamların kronolojik kurgulanmasını oluşturacağımıza, her kazaya ait tanıklardan toplanmış bilgileri nakletmek daha anlamlı olacaktır.

446 H. Simon *a.g.e.*, s. 134-136.

1. Tel Armen[447]

Adından da anlaşılacağı gibi bu köy tamamı Ermeni yerleşimidir. 3.000 kişilik bir kasaba'da 700 Ermeni Katolik aile yanında, Katolikler, Keldaniler ve Müslümanlar da yaşar. Bu rakamlar J. Rhétoré'den alınmıştır. Başka yazarlarla çelişebilirler. I. Armalé 6000 Ermeni Katolik, piskopos Jozef Tüfenkçi ise daha ılımlı davranarak 1914'te, 1.200 nüfus'un hepsi Ermeni Katolik, sadece 100 kişi Keldani, onlar da ruhbansızlıktan Ermenilerin ayinine katılırlar diye not yazmıştır. Protestanların ise tüm gayretlerine rağmen asla köye kabul edilemediklerini de ekler.[448]

Tel Armen köylüleri müreffeh ziraatçilerdir. Aile başına ortalama 200 dönüm düşer. Veya tüccardırlar köyde yüz kadar dükkân vardır. Güneye Halep'e giden kervanların durduğu alışılmış mola yerlerinden biridir. Orada dinlenir ve gerekeni satın alırlar. Anbarları arpa ve buğday doludur. 1915 Nisan'ında savaşa asker toplama bahanesi ile 500 erkek Mardin'e götürülür. Oradan Diyarbakır'a yollanırlar. İşçi taburlarına katılıp Haziran'da öldürülürler.

Vilayette olan durumdan kasaba (köy) haberdar edilmiş olsa dahi, köylüler onları koruyacak (müdir)lerine güvenirler. Ama, maalesef işte bu Müdir Derviş katliamı düzenler. Katiller bir Müslümanın dükkânında toplanır ve hazırladıkları bildiriyi, Müdir, Ziraat Bankası müdürü Necim Bey ve iki ileri gelen 'Abdülrahman Favvas ve Mahmud 'Abdalo imzalarlar. 11 Haziran'da Mardin'den gelen askerler küçük şehirde mevzilenirler, Vartabed Anţun ve

---

447 *Al-quşora* [tr B] s. 435-439; J. Rhétoré s. 186-189; H. Simon Op Cit s 40 ve 93.

448 J. Tüfenkçi (Mardin'de Katoliklik), *a.g.m.*, s. 31.

Minas'la Ermeni ileri gelenleri çağırır onları tutuklarlar. Sonra Şeyhan'a götürüp öldürürler. Ertesi Cuma 18 Haziran'da on kadar Ermeniyi daha toplarlar. Aralarında Serop Ğazzo, Mihail Malke, Gorgis Gad'un... vardı. Onları sorgu için Mardin kalesine götürürler. Orada sekiz gün kapalı kalırlar, sonra tekrar Tel Armen'e götürürler. Birkaç gün sonra Müdir 70 kişi toplar. Sözde askerlerle beraber köyü korumaya yardım edeceklerdi. Vartabed Bulıs Use kaçmaya çalışırken öldürülür. Sonra 10 ile 70 yaş arası tüm erkekler kiliseye götürülür. Askerler çobanları sürüleri ile köye çağırırlar. Müslüman çobanları geri yollayıp Ermeni çobanları bir yerde toplarlar, atları ve sürülerine el konur. Tutukluların eşleri Müdir'e gidip açıklama ister ve endişelerini dile getirirler. Derviş onları rahatlatır. Bu da onları daha fazla endişelendirir. Müdir askerleri komşu köy Brahimiye'ye yollar ve 60 kişiyi (Ermeniler ve Yakubiler) tutuklatır. Askerler Süryani Katolik bir papazı (İbrahim) ancak mezhebini inkâr edince bırakırlar. Bir grup Yakubi de salıverilir. Bu köylüler Brahimiye'ye geri yollanırken Dervişin emriyle Şahtana[449] aşireti Kürtleri tarafından katledilirler. Papaz İbrahim'in kafası kesilir ve askerler başıyla top oynarlar. Brahimiye'nin diğer köylüleri de tutuklanırlar, Tel Armen'e götürülür ve kiliseye kapatılırlar.

1 Temmuz'da komşu köylerden 2.000-3.000 Kürt, bir tanığın anlattığı gibi[450] Tel Armen'e gelirler. "Topraktaki toz zerreleri kadar kalabalıklar." Mardin infaz komitesi tarafından gönderilmişlerdi. Askerlerin yardımı ile kiliseye

449 Şahtanalar Mardinli ünlü bir önde gelen Acem asıllı ailedir. Şahtana şah'tan gelir. Bunlardan iki lider, kıyım sırasında adı geçen Kürt grubu yönetti.

450 V. Mistrih (A. Y. B. Hatırat) *a.g.m.*, s. 291, yazar Tel Armen'den biridir. Kürt kılığında katliamdan sağ kurtulmuştur.

sığınan ahaliden 100 kadar erkeği dışarı çıkartıp dörder dörder bağlarlar. Kalabalık onları taşlar Serop Ğazzo ölür. Tutukluları Goliye yoluna yöneltir orada öldürülürler. Kürtler Abdüllah Çelebi (Hacı Kermo'nun oğlu) yönetiminde tekrar kiliseye dönerler, kapıları kırar, içeri girer, kadın ve çocukları soyarlar ve bıçaklarlar. Küçük çocuklar sunak üzerinde bıçaklanır, parçalanır. Kasap tezgâhı gibi kullanırlar, bazılarının ise boğazını sıkarlar. Kadın ve çocukların bir kısmı ise ovaya götürülüp buğday gibi ezilirler. İki saatte, iki kilise ve evler boşaltılır. Kürt kadınları Kürt süvarilerinin arkasından yayan gelirler. Ermeni evlerini talan eder, ganimetlerini katırlara yükleyip, dağlarına geri dönerler.[451]

Beğendikleri bir kadın veya genç kız görünce bıçaklarını bellerine koyarlardı. 70 kadın bu şekilde kışla avlusuna götürülüp, soyulup tecavüz edildiler. Birçok tanığın anlattığı üzere Derviş, Patrik Boğos'un torunu, papaz Yakub'un kızı Hatun'a defalarca tecavüz etmiş ve günün sonunda da öldürülmüşlerdi.

Kızıltepe köyü (300 nüfus Yakubi, Tel Armen'den birkaç kilometre uzaktadır.) Kürtlerin saldırısına uğrayan köylüler direnir ve kendilerini savunurlar. Kiliseye sığınan 100 kadar köylü sağ kalır.[452] Brahimiye, 50 evlik bir Süryani Katolik köyüdür. Halkın çoğu Tel Armen'e kaçar ve Ermeni kilisesine sığınırlar. Bu köyden Ḫanna Şehe [Şexe] adında bir Protestan o gün Mardin'dedir. Kürt kılığında Tel

451 Bkz., Anı SM 1.

452 S. De Courtois (mem. Ct. s. 148) Sağ kalanlardan birinin torunundan olayları nakleder. Tanığın babası annesinin kollarında bebekmiş, başına yediği bıçak darbesi ile kafasının gerisinde büyük bir iz kalmış. Halepte 2000 yılında ölmüş.

Armen'e gelir ve katliama tanık olur. Mardin'e döner, papaz Andrus'a[453] gördüklerini anlatır.

1916'da Almanlar Tel Armen'de bir otomobil istasyonu kurarlar. Kilise katliamın izlerini taşımaktadır. Burası garaj olarak kullanılır. Daha sonra Avusturyalılara geçer, onlar da kendi dinsel görevlilerine emanet ederler. Böylece Katolik ayinlere açılır. Kötü hatıraları silmek amacıyla köye Kızıltepe (Kazal Tebba) denir.

2. Goliye (Qşor)[454]

Mardin'in güneyinde 8 km. uzaklıkta 3.000 kişilik bir kasabadır (Rhétoré) ama piskopos Tüfenkçi 1.000 kişi der. 120 Süryani, 800 Yakubi, 80 Protestan, Andrus'e göre ise 300 evin tümü Hıristiyan'dı. Çalışkan ve müreffeh bir köydür. Bir tarım merkezidir. Evler tuğladandır, kiliseler taştandır. Yakubilerin kilisesi 1727, Süryani Katoliklerin kilisesi de 1872'de inşa edilmiş. 1896'da bir Kürt hücumu ile kasaba harap olmuş, erkeklerin bir kısmı öldürülmüş, ama Goliye yeniden yapılanmış ve bolluğa ulaşmış bir nüfusu oluşmuş.

Goliye katliamı, çeteler ve Kürtlerin arasında anlaşma olduğunu, dolayısıyla Mardin'den gelen emirlere göre hareket edildiğini ispatlar. 2 Temmuz'da milis El Xamsin kasabayı işgal eder. Çeteler halka, evlerini terk etmeme emri verir. Öğleye doğru 4-5 bin Kürt, Tel Armen civarından gelip Goliye çevresinde toplanır. Güneş battığında milis komutanı Yusuf (Bitlisli Nuri veya Nuri Ensari)'nin oğlu

453 Andrus *a.g.e.*, s. 101.

454 *Al quşara*'ya göre (tr B) s. 433-434, J. Rhétoré s. 192-196, H. Simon *a.g.e.*, s. 93-94.

saldırı emri verir. Yusuf'un yaveri Muhammed Bey köyü kuşatıp kimseyi kaçırmama emri verir. Gece çökünce beş Kürt reis Muhammed Bey'e giderler. Hıristiyan'lara Kürtlerin gitmesi için 300 lira fidye önerelim derler. Birkaç milisle Muhammed Bey kasabanın başkanına giderler. Eliya Cabbur, Süryani Katolik başkan onları rededer.

Ertesi günü şafakta Kürtler Goliye'ye saldırılar.[455] Milis önce kasabayı korur gibi yapar ama sonra onlarla beraber, öldürür ve talan eder. Hükümetin emirlerine rağmen kasabalılarda 100 kadar saklı silah vardı. Cabbur'un büyük evine çekilirler, direnir birkaç Kürt öldürürler. Ama çok dayanamazlar. Kürtler çetelerle beraber saldırır ve safları yıkarlar. Dışarıya çıkmayı ret edince etrafı kuşatan saldırganlar çatıya çıkar ve çatıyı çökertirler. Daha sonra içeri gaz döküp yakarlar. Sabahın sekizinde 2.500 kişi ölmüştür, çoğu Cabbur'un evinin avlusundaydı. Evdeki cesetler yakılır, cesetler oraya atılır. Diğerleri kuyulara sürüklenip içine atılır. Aralarında hâlâ sağ olanları ise Kürtler, Allah adına boğazlarlar. Yanlarındaki Kürt kadınlar bağrışırlar, Kavs adında biri 50 kadar çocuğu bir çatıya çıkarıp ayaklarından tutup aşağı savurmaktaydı.

Katliam bitince Kürt kadınları yanmamış evleri talan ederler. Ganimet o kadar çoktur ki iki günde ancak boşaltırlar. Yangın 3 gün sürer. Üç gün üç gece Mardin teraslarından alevleri ve dumanları gözlerler, ganimeti götüren uzun katır kervanları da görülür. Bedreddin bunları terasta sigara içip serinlerken seyreder. Papaz Andrus raporunda,

455 Armalé bu aşiretlerin listesini verir. Mılliye, Daqoriye, Mersaniye, Kikiye, Xaljiye, 'Arbaniye, Mışkeniye, Severekiye, Derkawiye, Dınbiliye; Dağ Kürtleri: 'Afs, Ğars, Şeyhan. Araplar: Baqqara, Kharajne, Ḫarb, Daşiye, Mışkeviye.

Mardin'deki evinden yangının alevlerini gördüğünü ve dürbünle bakarak Kürtlerin talanını takip ettiğini anlatır.[456]

Bir felaket olacağını hisseden otuz kadar Süryani Katolik ve birkaç Yakubi Goliye'den 1 Temmuz'da kaçmayı başarır. Kürt köyü Tomıke'ye sığınırlar. Reisleri Halil Ağa onları himaye eder. Birkaç gün sonra Goliye'den dönen Kürtler Tomıke'den geçer. Sığınan Hıristiyanları öldürmek isterler. Ama Halil Ağa konuklarını korur, onlara direnir, hatta onları İslamlaşmaya bile zorlamaz. Bu iyi adam tüm savaş boyunca bu kişileri koruyacaktır. 1917'de Almanlar Goliye'ye yerleşirler. Süryani Katolik kilisesini yıktırır ve taşları ile ev yaptırırlar. Hükümet (terk edilen) evleri, Rus orduları önünden kaçıp gelen Karahisar bölgesinin Kürtlerine vermiştir.

3. Mansuriye[457]

Mansuriye, Mardin'e en yakın köydür. Kuzeye doğru yarım saatlik yürüyüş yolundadır. Piskopos Jozef Tüfenkçi'ye göre; 1914'te 1.000 kişi nüfus vardır. 500 Yakubi, 80 Süryani Katolik, 80 Protestan ve kalan Müslüman. I. Armalé ise 400 aile yarısı Hıristiyan yarısı Daşi aşiretinden Kürtler olarak anlatır. Süryani Katolikler ve Yakubiler kiliseyi ortak

---

456 Andrus art cit s. 100-101. Anlatan Baẖde Divra adında bir Protestandır. Ona göre Goliye Hıristiyanları Mardin idari makamlarından köyü koruması için bir asker birliğin gönderilmesini istemişler ve Kürtler geldiğinde oradaki askerlerden köyün ileri gelenlerini ele vermelerini istemişler. Bunlar ise hem kapıları açmış hem de Hıristiyanları katletmek ve evleri yakmak için yardım etmişlerdir. Bkz., Anı SM 2.

457 *Al-quşara* [tr B] s. 429.

olarak paylaşırlar. Köylüler dokumacıdır. Ünlü Yakubi Patrik Iğnatiyos I. Pilate (1591-1597) bu köyden çıkmıştır.

Savaşın başında Daşi'ler Hıristiyan komşularını takip ederler. Yakubiler ikili oynar ve eski Yakubi yeni Süryani Katoliklerin listesini otoritelere verirler. Bunlar Osmanlı ordusuna katılmak zorunda kalırlar. Aranan bu yeni askerlerden genç bir erkek Saliba'nın hikâyesi Yakubi ve Süryani Katoliklerin arasındaki anlaşmazlığı Yakubilerin öfkesini ve Katolikliğe dönenlere karşı nefretlerini gösterirler. Saliba çocukken Katolik olmuştu. Yakubi topluluğu, jandarmalar eliyle onu kaçırtmış ve iki gün hapiste tutmuştu. Sonra Yakubiler onu Zafaran Manastırına yollamış orada manastır hizmetinde yedi yıl çalışmıştı, ama Süryani Katoliklerle de gizlice mektuplaşmıştı. Bunu öğrenen Yakubi piskopos Gorgis bir rahiple, vartabed Betros ona vurmasını emretmişti, rahip, Saliba'nın parmaklarını kırmıştı. O da Zafaran Manastırı'dan kaçmış ve başpiskopos Tappuni'ye sığınmıştı. Savaşın başında onu, Tanrıbilimi (İlahiyat) tahsili alması için Maruni manastırı Şerfe'ya[458] Lübnan'a yolladı. İsyancı olarak arandığından manastırı terk etmek ve tüm savaş boyunca başka Maruni manastırlarda saklanmak mecburiyetinde kaldı.

Çarşamba 16 Haziran 1915'te, Daşiler, Hıristiyanlara saldırır. Onlar da çoğunlukla kiliseye sığınırlar. Kürtler oraya girer ve 40'tan fazla kişiyi öldürürler. Sonra evleri sarar, var olmayan hazineler ararlar, Hıristiyanlara gizli definelerin yerini öğrenmek için işkence ederler ve nihayet öldürürler. Daha sonra evleri mobilyasını dahi boşaltırlar.

---

458 Bu manastır Süryani Katoliklerine aittir. Mardin'den sonra burası Patrikhane olarak hizmet de gördü. (*Ed.*)

Hâlâ Mardin mutasarrıfı olan Şefik Bey, bu olayları öğrenince Mansuriye'ye askerler yollar, kasabaya yaklaşan birlik trompet çalar. Daşiler ise kaçarlar, köylerine sığınırlar. Ama tüm ganimetin büyük kısmını götürürler. 17 Haziran'da Mansuriye Hıristiyanları Mardin'e kaçarlar. Yakubi kilisesine sığınırlar. Orada 10 gün kalacaklardır. Daha sonra Yakubi piskopos, Şefik Bey'e evlerine gelip biraz eşya alma iznini vermesini rica eder. Kabul edilince 70 kadın Mansuriye'ye gelir, askerler de refakat etmektedir. Elbise ve erzak alırlar ve Mardin'e doğru yönelirler. Dönüş yolunda Daşiler onları çevreler ve eşyaları ile El-Qaysariye mağarasına doğru yürütüp, orada hepsini öldürürler. Sadece 2 kadın kaçar ve Mardin'e gidip olanları anlatır. Mardin'deki hükümet güçleri ise hâlâ kadın gruplarını Mansuriye'ye dönmeye ikna etmek için çalışmaktaydılar. Korunacaklarını vaat ediyorlardı.

Böylece 100 kadarı bir ay köylerinde kalır. Bir gece Daşiler saldırır ve insanları köyün dışına sürükleyip öldürürler. Cesetleri ise bir kuyuya atarlar. O tarihten sonra kimse Mansuriye köyüne dönmez, evler sökülür, tahtalar yakılır veya satılır. Sadece kilise kalır. Mardin'de kalan Mansuriyeli sığınmacılar tüm savaş boyunca dokumacı olarak çalışırlar, hiçbir saldırıya uğramazlar.

4. Kal 'at Mara[459]

Kal 'at Mara Mardin'e 4 km uzaklıkta Zafaran Manastırı yakınındadır. 1.500 kişilik nüfus Yakubidir. Üç rahip, bir kilise ve bir *İncil* kursu vardır, ama mezhep değiştirme

459 *A.g.e.*, s. 422.

hareketi başlamıştır. Ve 100 Süryani Katolik, 1 papaz, 1 kilise, 1 kurs, 80 Protestan, 1 mabet, 1 kurs mevcuttur.

11 Haziran Cuma günü Kal 'at Mara kadınları Mardin'e gelip başpiskopos Tappuni'ye Kürtlerin saldırıya hazırlandıklarını haber verirler. Onlara Zafaran Manastırı'na sığınmalarını önerir, köyün halkı manastıra gider. Daşi Kürtleri, İsmail Ali ve Ahmet Merzo onları rahatlatıp geri döndürmeye çalışırlar. 15 Haziran'da köylülerden 54 kişi, bazı eşyalarını almak için evlerine dönünce yanlarındaki iki askere rağmen öldürülürler, çünkü askerler Daşilerle işbirliği yapar, manastır çıkışında katledilirler. Onlardan sadece iki erkek Mardin'e kaçabilir. Biri yaralı olup Protestan Hastanesine sığınır, orada Dr. Thom onu tedavi eder ve iyileştirir, köylüler saklandıkları manastırdan ölüm riskine rağmen, çıkar ve kurbanları gömerler. Daha sonra 60 erkek köye döner ve üzüm toplamak isterler ama Daşiler saldırır. 24 Haziran Perşembe günü Bitlisli Nuri'nin milisleri ile manastıra gelir. Kal 'at Mara köylülerinden 450 kişiyi Mardin'e amele taburlarına katılmak üzere yollar. Aralarında bulunan 15 Ermeni ayrı tutulup Xaço sapağında boğazlanırlar. Vücutları bir mağaraya atılır. Nuri manastıra geri gelir. Manastırı kuşatır ve kalanların sağ kalması için pazarlığa başlar. Her ay iki Mecidiye[460] vermeleri gerekmektedir, bu tüm kuşatma süresi içindir.

Ancak birkaç ay sonra bir salgında birçok köylü ölür. Savaşın sonunda sadece 30 aile kalmıştır. Bir kısmı köyde bir kısmı ise Habur'da.

460 Gümüş para = 4 frank 25 Santim.

5. Ma ‘sarté, Bafava, Bınebil[461]

Ma ‘sarte’ 800 kişilik bir Hıristiyan köyüdür, Mardin’den 20 km uzaktadır. Piskopos Tüfenkçi’ye göre ise; 300 nüfus, 100’ü Yakubi, 20 Katolik kalanı Müslüman’dır. Ahali bağcılık, aba dokumacılığı yapar. Haziran başında Ma ‘sarté şeyhi Hüseyin Barqo, Mardin’e gider ve ne yapması gerektiğini hükümet görevlilerine sorar. Görevliler ona Hıristiyanları öldürmesini söylerler. Köye dönünce Şeyh Hıristiyanları çağırır ve onları rahatlatacağını anlatır. Köylüler gelince Kürtler tümünü öldürmeye hazırdırlar. 80 kişi ölmüştür. Birkaç kişi Yakub Melki ve kardeşleri bir mağaraya sığınmayı başarırlar. Oradan Bınebil ve daha sonra ise Zafaran Manastırı’na gidip Ma ’sarté’de olanları anlatırlar.

Bu katliamın haberi Bafava’ya gelince halk ne yapacağını şaşırır (Bkz. Tüfenkçi 500 nüfus: 300 Yakubi, 60 Süryani Katolik, kalan Protestan). İki gün sonra köyün şeyhi Hüseyin ve adamları onlara saldırır ve öldürürler. Evler talan edilir, sadece 3 kişi kaçıp Bınebil’e gider ve halkını uyarır.

Mardin’den 8 km. uzaklıktaki köyde, olanları öğrenen Bınebil halkı başına geleceği anlar.[462] Direnmeye ve savunmaya hazırlanırlar. Bınebil savunmasını J. Rhétoré ve I. Armalé anlatmıştır.[463] Ancak anlatımları farklılık gösterir, J. Rhétoré’ye göre Kürtler köyü istila eder. Halk direnir. Evlerine mevzilenmişlerdi ve hazırlanmış deliklerden ateş ediyorlardı, hiç boşa kurşun atmıyorlardı. Bir keresinde

461 *Al-quşara* (tr B) s. 424.

462 Bkz. Tüfenkçi, 600 nüfus; 30 Süryani Katolik, 50 Protestan.

463 J. Rhétoré, s. 184.

askerlerin trompeti (çünkü onlarda Kürtlerle beraberdi) bir hücum emri çalmaktaydı.

Bir Bınebilli bu sesten huzursuz olup "susacak mısın domuz" deyip çalana bir kurşun sıkar, boynuna saplanır ve ölür. Askerler ve Kürtler başarısız bir kuşatma sonunda ölülerini bırakıp çekilirler. Ancak J. Rhétoré'nin anlattığı gibi uzun boylu iri yapılı olan dev Bınebilliler'de de 70 ölü vardır. Ama ölenlerin kadınlarının, eşlerinin silahını alıp onların yerine ateş ettiğini görmüşlerdi. Köylüler, saldırganlar yine döner diye silahlarını tamir eder ve barut ile kurşun imal ederler. Yeni silahlar almak için evlerinin kapılarını bile satarlar. Ama kimse bu cesurlara bulaşmayı göze alamadı. Bu kahramanca anlatıma karşın I. Armalé'nin notlarında birçok savaşma, pazarlık, ihanet verilen sözden dönme bulunur. Neticede Zafaran Manastırı'na dağlara kaçış. Birkaç aylık bir mücadele sonunda ise Bınebil yıkılmış ve halkının büyük kısmı ölmüştür. Üçüncü bir hatıratta Protestan papaz Garabet Laẖdo, papaz Andrus'a anlatır. Garabet Laẖdo 1895 katliamının sağ kalan bir yetimdi, papaz Andrus onu alıp yetiştirmişti.[464]

Bu farklılıklar tam hakikati bulmanın ne kadar zor olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Katliamlar sonunda dağ köylerinde ıssız uzak yerlerde sadece sağ kalanların ağzından olayları öğrenebildik. Birçok anı yazanın varlığı olaylara bakış açıları ile ilgili farklılıklar yaratmıştır. J. Rhétoré Hıristiyanların iman ve cesaretini anlattığı kahramanlık anılarını yazar. Yakubilere bile Kürtlere direndikleri için Heterodoks gözüyle bakmaz. I. Armalé daha fazla bilgi toplamıştır, kurbanların ve cellatların kimlikleri hakkında o da sayıları biraz abartılı. En sağlıklı bilgi kaynağı ise J. Tüfenkçi'dir. 1914'te olayların arifesinde bölgeye yerleşmiştir.

464 Andrus, makale, Ct. S. 101; bkz., Anı SM3 a, b, c.

Bölüm 2

TUR ABDİN'DE KATLİAMLAR[465]

Papaz Berre, Tur Abdin'deki durumu şöyle özetler: "Tur Abdin'den kalabalık gruplar halinde gelenler, dağlardaki bazı köylere sığınıp, uygun yüzey şekillerinden dolayı tahkim ederler. Köylere doğrultulan topları bile ele geçirerek son kuvvetlerine kadar direnir ve onları ele geçirmek üzere gelen Türk güçlerini püskürtürler."[466] İşte bu basitleştirilmiş ifade dağlarda vuku bulan olayları özetler. Bunlar tam bilinememektedirler. J. Rhétoré'nin el yazmasından bir defter kayıp olduğundan, tek kaynak I. Armalé'nin[467] yazısıdır.

Tur Abdin, Midyat kazasını kapsar ama Mardin kazasının doğusuna taşar ve güneyde Nusaybine, doğuda ise Cizre'ye kadar yayılır. Sebastian de Courtois'nın yazdığına göre, uzun zaman, Tur Abdin'in Ermeni topluluk olmadığından olayların dışında kaldığı zannediliyordu. Ancak Lübnanlı tarihçi Ray Jabre Mouawad (bu yazarın dediği gibi) şöyle demişti, "Tur Abdin örneği merkezî idarenin Batı

---

465 Tur Abdin ve çevre köylerindeki kıyım ve direnişlerin daha geniş dökümü için bkz., Gaunt David, Bet-Şawoce Jan, Donef Racho, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Uluslararası Yayıncılık, 2007.

466 A. Beylerian ait. Ct. S. 93.

467 *Al-quşara* (tr.B).

Süryanileri (Yakubi ve Süryani Katolik) konusundaki düşünceleri hakkında bizi şüphede bırakır. Bu dağlarda Ermeni yoktur, ancak başlıca şehir Midyat'ta birçok Ermeni Katolik vardır (valilik merkezi), ancak İmparatorluğun tüm eyaletleri gibi Tur Abdin'de bu katliamlardan payını aldı."[468]

S. de Courtois'nın eklediği gibi 1895'te Yakubi toplumu Kürtler tarafından saldırıya uğrayıp katliamlar yapılır.

Tur Abdin'deki köylere yapılan saldırılar iki dalga halinde gerçekleşti. Bunları olayları inceleyerek açıklayabiliriz. İlk saldırılar 1915 Baharı başındadır. Direniş birkaç bölgede düzenlenmiştir, ama ancak iki vahada başarılı olur. 1917'de Osmanlı ordusu yeni bir saldırı düzenler, Tur Abdin masifinde yeni bir düzen oluşturmaya çalışır. I. Armalé'nin yazıları bir düzine kadar köyün hikâyesini kapsar. Bunlar burada incelenmiştir. Aslında Mardin çevresindeki Yakubi köylerinde katliam haberi duyulduğunda, Tur Abdin çevresinden kalabalık gruplar Midyat'a sığınırlar.

1. Mıḏyaḏ [Midyat][469]

Midyat Tur Abdin'deki tek şehirdir, I. Armalé'ya göre 7.000 kişi yaşar, çoğunluğu Yakubi'dir. Diğer bazı Hıristiyan mezheplerden de birkaç ev bulunur[470] (Süryani Katolik,

---

468 S. de Courtois, *mem.*, ct. S. 154.

469 *Al-quşara* (tr.B) s. 395.

470 Cuinet İstatistiklerinde Mardin genel: Müslümanlar 3.481, Kürtler ve Tükmenler 16.547, Çerkesler 912, Araplar 102, Ezidiler ve Kızılbaşlar 1.200, Çingeneler 1.200, Ermeni Ortodokslar 2.276, Ermeni Katolikler 2.250, Ermeni Protestanlar 5.000, Rum Ortodokslar, 4.600, Keldani Katolikler 4.000, Süryani Katolikler 1.000, Yakubi Süryaniler 3.006. Toplam 45.874. Mardin merkez Müslümanlar 3.000, Kürtler 500, Ermeni Ortodokslar 500 ve Rum Ortodoks 2.000. Toplam 6.000 kişi.

Ermeni, Keldani, Protestan, İslam). Kevorkyan ve Pabucciyan'a göre 1914'te Midyat kazasında; 1452 Ermeni Midyat'ta yoğunlaşmış olarak yaşardı.[471] Bu eski Selefkos şehri Sasaniler tarafından tamamen tahrip edilmişti. M.S. ilk yüzyıllarda ise Hıristiyan olmuştu.

6 Haziran Pazar günü, kaymakam, Hıristiyanların Hasankeyf müdürü tarafından öldürüldüğünü öğrenir. Yapılan araştırma olayı doğrular. Bunun üzerine kaymakam Hıristiyanların korunmasını emreder. 11 Haziran'da askerlerini Ḫabsıs'a (Midyat kuzeyi) yollar. Bu köy Kürtler tarafından çevrilmişti, askerler Hıristiyanları koruyacaktı.[472] Ancak 21 Haziran'da şafakta askerler Hıristiyan evlere gelip silah ararlar. Jandarma komutanı Rauf Bey zor kullanır, izin vermeyenlerin kapılarını açtırır ve Ermeni Katolik ve Protestanlardan 100 kişi tutuklar. Onları bir hafta hapiste tutar. 28 Haziran gecesi, tutuklular zincirlenir papaz Afrëm ve Ḫanna Safar'ın arabulucuklarına rağmen kaymakam bu kişileri şehrin dışına çıkarma emri verir. Bu arada tellallar da sokağa çıkma yasağını duyururlar. Tutuklular Sita[473] kuyusuna götürülür, işkence edilir, soyulur ve boğulup kuyuya atılırlar.

---

471 R. Kevorkian *a.g.e.*, s. 415.

472 7. yy.'da Ḫabsës'ta Mar Šam 'un Zayte (Aziz Simon Zayte) kilisesi inşa edilir. Tur Abdin Platosu'nun güneydoğusundadır. Büyük bir zeytinliğin ortasındadır (Hans Hollerweger, *Lebendiges Kulturerbe Turabdin*, *a.g.e.*, s. 134-137).

473 Tutuklananlar için 90, 103, 110 gibi değişik sayılar veriliyor. çoğunluk Midyat'tan, önde gelen Galle Hürmüz ailesinden Süryani Protestanlar, diğerleri Keldani, Süryani ve Ermeni Katolik. Aralarında Hasankeyf'ten Ermeniler'de vardı. Tümü önce Midyat'ta bir süre Hükümet Konağının altındaki zindanda kaldı. Mardin'e Askerî Mahkemede yargılanmak üzere yola elleri bağlı çıkarıldılar. Yolda ilahiler söyleyerek Midyat'tan ayrıldılar. Midyat'in batısında kalan

2 Temmuz Cuma, kaymakam Saliẖ'e[474] bir haberci yollar; Bışar Bey ondan, bu nahiye müdürü Hassano'nun, Kürt aşiretlerini toplayıp Hıristiyanları öldürmesi emri verilir. Ertesi günü Saliẖ'e saldırılır, erkekler öldürülür, kadınlara tecavüz edilir, evler talan edilip hayvanlar çalınır. Hassano ganimeti toplar. Şalıẖ'ta 80 Müslüman evi ve 30 Yakubi evi vardır, piskoposluk merkezidir. Orada meşhur Mar Yakub[475] manastırı kurulur.

Şalıẖta olanları öğrenince Midyat Yakubileri direnme kararı alırlar. Silah bulmaya çalışırlar. Kaymakam onların bu kararını öğrenir ve kurnazlığa başvurur. Onlara her eve bir asker yollayıp himaye edeceklerini vaat eder. Yakubiler reddeder ve evlerine çekilirler. 16 Temmuz'da kaymakam askerlere Yakubi evlere saldırı emreder. Direniş sürdüğünden Kürtleri çağırırlar, tüm vilayetten, hatta Siirt'ten bile gelirler. Çatışmalar bir hafta sürer ve Hıristiyanlar sayıca az olduklarından yenilirler. Katledilirler.

I. Armalé'ya göre 10.000 kurban vardır, papaz Hürmüz Danẖo da aralarındadır. Ancak 1.000 erkek, aralarına papaz Bıtrıs Ḫammal'i alarak kaçabilirler. 'Ayn-Wardo'ya varıp, 50 günden fazladır kuşatmaya direnenlere katılırlar.[476] Evleri ararken Kürtler ve askerler, 500 kişi bulurlar. Onları bir hana kapatırlar, sonra beş yaşından küçük çocukları ayırıp onları Yakubi köyü Enhele götürürler ve halka "işte bunlar sizindir alın ve büyütün" derler.

Estel'i geçtikten sonra Muhallemi köyleri arasından geçirilen esir kafile Sinje kuyuları adlı yerde durduruldu. Burda tek tek tutukluların elbiseleri soyulur, sonra kurşuna dizilirler. Cesetler kuyulara atılır. (*Ed.*)

474 Bugün Barıştepe, Midyat'ın kuzeyinde köy. (*Ed.*)

475 *A.g.e.* s. 124-130.

476 Bkz., *Infra*, s. 173-175.

Papaz Andrus'un raporu I. Armalé'nin raporundan farklıdır. Görgü tanıklarının ve araştırmacıların anlattıklarına dayanır. Midyat Yakubileri erken davranmış ve kuşatmaya dayanmış direnmişlerdi. "Mardin'den iki erkek tehcir kafilesinden sonra hükümet Midyat'ta tutuklamalara başladı. 70 ileri geleni kapattılar. 10 gün sonra dörtlü gruplar halinde bağlanıp hapisten çıkarıldılar. Onlara, Diyarbakır'a götürülüp Savaş Mahkemesine [Divanıharp] çıkarılacakları söylenir. Ancak bunun yerine yürüyerek dağlara götürüldüler ve vahşice katledildiler. Midyat'tan birkaç kişi tutuklulara yardım etmeye çalışıyorlardı. Onlara nasıl hunharca davranıldığını gördüklerinde hemen Midyat'a dönerler ve yaşanılan katliamı anlatırlar panik olur, kurbanların aileleri 'yarın sıra bize gelecek kendimizi koyun gibi boğazlatacak mıyız, hemen bir şeyler yapalım' derler. Aynı gece erkekler toplanır, hükümetin silah deposuna giderler, silah ve mühimmata el koyarlar, resmî binalara saldırır, jandarma ve askerî garnizona hücum eder 200 kişiyi köyden kovar, şehrin stratejik noktalarına üs kurar ve bir kuşatmaya karşı hazırlanırlar.

Hükümet hemen Mardin'den birlikler yollar, Savur'dan Kürt ağalarını çağırır ve tüm çevredekilere de haber salıp Midyat'ı istila edecek olan birlik komutanına yardım etmelerini emreder.

Şehir büyük ve zengin, ganimetin de bol olduğunu düşünerek Kürtler hemen ve istekle gelirler. 10 gün boyunca Midyat halkı asker ve Kürt sürüsüne direnir. 100 kadar Kürt'ü öldürür veya yaralar. Ama askerlerin ateşine cevap vermeyecek kadar sağduyulu olurlar; ne ülkelerine karşı hain ne de hükümete karşı asi olduklarını söylerler. Ama Kürtlere karşı kendilerini savunmaktadırlar. Onlar düşmandırlar.

Kasabanın savunmasını kendileri yapamayacakları kadar büyük, Kürt baskısının, karşı konulamayacak kadar kuvvetli olması ve cephaneliğin azalmaya başlaması ile komşu köylerle bağlantı kurdular. Geri çekilme harekatı planlandı. Kürt çemberini kırıp 'Ayn-Wardo'da cephe oluşturmaya çalışacaklardı. 'Ayn-Wardo daha küçük yerleşim birimiydi, su ve erzak bakımından zengin, doğal bir kale gibiydi. Sinyal verilince hep beraber fırlarlar ve Midyat'lı çok sayıda insan karanlıktan yararlanıp kaçabilir. Bir aydan fazla bir süre, gözü pek dağlılar dayanırlar. O kadar çok Kürt saldırgan öldürürler ki bunlar çekilmeye başlar. Hükümette artık onlara güvenemeyeceğini anlayınca Midyatlılar'la anlaşmaya yanaşır. Mardin'den ayrılacağım günün sabahı (1 Ekim 1915) hükümetin dağlılarla anlaşma yapması için yolladığı piskoposu gördüm. Kuşatılanların hükümete güvenleri olmadığı için onlara hiçbir faydası olamayacağını bilmekteydi. Görünüşe göre bir düzenleme yapılmıştı. Çünkü Midyat'ta Protestan ayinlerin yeniden başladığını duydum. İlk tutuklanan ve öldürülenlerden olan Protestan papazın kardeşi bu görevi üstlenmişti."[477]

I. Armalé, Midyat hakkında şu olayı anlatır. 1915 Mart'ında şehir idaresi 120 Hıristiyan işçiyi toplayıp onlara eski camiyi söktürmek istedi. Daha büyük bir tane yaptıracaklardı. İşin yarısında ücret verilmediğinden işçiler devam

477 Andrus: *a.g.e.*, s. 101-103 J. Rhétoé'nin yazılarının 13. Bölümünün adı; (Tur Abdin'de katliamlar) bölüm kayıptır, burada Midyat'taki olaylar anlatılır. Sadece halkın direnişini kadınların şereflerini koruma cesaretlerini ve askerlerin onları tedavi eden doktor Karagülle ve ailesini katletmelerini anlattığı özet kısım mevcuttur. H. Simon (*a.g.e.*, s. 138) da bu cinayetleri nakleder. Dr. Naum Karagülle'nin Ermeni Protestan, Stella'nın da Katolik olduğunu ekler. Biografi Na 'man Karagülle *Infra annexe* 3.

etmek istemez, hepsi öldürülür. 1916 Baharında Midyat mollasının oğlu Zübeyir inşaat bitirmek ister sağ kalanlardan 30 Hıristiyan işçi toplar Süryani Katolik kilisesini yıkıp onun taşları ile büyük camiyi bitirmeyi emreder. Mardin'den de dönmüş bir eski Ermeni Ḫanna Sami'yi ustabaşı tayin eder. Caminin yanına bir de minare olmasını ister. Ancak çalışmalar sonuçlanmaz.[478]

2. Kfar-boran (Kerboran)[479]

Kerboran, Midyat'ın Kuzeydoğu yönünde 30 km. uzağındaki bir kasabadır. Çevredeki tepelerde bol su bulunur, eskiden halk su değirmenleri ile tarlaları sulardı. Köy halkı 350 aile Yakubi Süryani ve Ermeni Katolik'tir. 1900'de Aziz Quryaqos Yakubi kilisesi inşa edilmiştir. Süryani Katoliklerinin de bir kilisesi vardır. Bazı Yakubi ve Süryani Katolik, Protestanlığa geçmişlerdi ve kendi toprakları vardı.

Sancakta katliamlar başladığında Müdir, Kürt aşiret reislerini Hıristiyanları öldürmeye yönetir. Aliye Rammo'nun oğlu Mustafa komutasında Kürtler kasabaya doğru yürürler, kuşatır ve Hıristiyan evlere girmeye çalışırlar. Kasaba dört gün dayanır. Sonra Kürtler çatıları söküp evlerin içine saman doldurup ateşe verirler. Ancak 600 kişi kaçmayı başarır, dışarı çıkar. Güzel kız ve kadınlar haricinde kalanlar hapse atılır. Daha sonra evler ve kiliseler talan edilir.

Müdir, Yakubi Piskoposu Yakub'u Der-Salib'ten çağırır ve ona; "Aşiretleri talan ve cinayetlerde engelleyememekteyiz.

---

478 *Al-quşara* [tr. B] s. 395.

479 Günümüzde Dargeçit, Midyat'ın kuzeydoğusunda nahiye. (*Ed.*) *A.g.e.*, s. 390-395.

Eğer seni yakalarlarsa öldürürler, tavsiyeme uy ve İslam ol...." der. Piskopos kabul eder ve dinini değiştirir. Müdirin evine misafir gibi yerleşir. Bunu öğrenen kilise görevlisi Yusuf'un oğlu Yakub, her türlü tehlikeye karşı hükümet binasına gider, piskoposu görmek istediğini söyler. Onu müdürün sağında, başında beyaz bir türbanla bulur. Ona hakaret edip yüzüne tükürmekten kendini alamaz. Hemen tutuklanır ve öbür Hıristiyanların hücresine atılır. Ertesi gece askerler ve Kürtler hapishaneye saldırırlar tutukluları çıkartır, ikişer ikişer bağlayıp şehrin dışına götürür ve öldürürler.

Katliamdan sonra Kerboranda 3-4 İslama dönmüş Hıristiyan kalır.[480] Dönme piskopos ise Müdir'in himayesinde saklanır. Kürt reis Mustafa'ya karşı korur ama zorla götürülüp iki adamınca öldürtülür.

3. Karjos (Kfar Gawze)[481]

Bu büyük Keldani kasaba platoya hâkim bir tepenin üzerinde, Tur Abdin'in kuzey ucunda yer alır. Evler, bağlar, badem ağaçları ve çınarlarla çevrilidir. Köyde Aziz Yakub kilisesi vardır. Karjos'un kuzeydoğusunda kayada oyulmuş Mar Barsom manastır, Tur Abdin'dekilerin en eski ve ünlülerinden biridir.[482] Burada Hıristiyan ve Müslümanlar iyi ilişkiler içindedir. Katliamlar başladığında Kürt ağası Hasan

---

480 1970'de Kerboran halkının (2.000) 2/3'ü hâlâ Hıristiyandır. 1979'da son Hıristiyanlar da köyü terk eder. O zamandan beri Yakubi kilisesi Aziz Kiryakos harap haldedir (Haus Hollerweger, *Turabdin a.g.e.*, s. 213).

481 Günümüzde Gercüş, Midyat'ın kuzeyinde kaza. (*Ed.*) *Al-quşara* (tr.B) s. 404.

482 Hans Hollerweger, *Turabdin a.g.e.*, s. 194-197.

Şemdin Hıristiyanları temin eder ve onlara koruma sözü verir. Ama daha sonra fikir değiştirir, köyün insanlarını tutuklar çıplak ayakla bir şelaleye kadar yürütüp şelaleden aşağı atar. Sağ kalanlar Midyat'a kaçarlar tüm varlıklarını terk ederler. 1915 Haziran'ından sonra Mar Barsom'da yaşayan olmadı.

4. Boté[483]

Bote', Midyat ve Kerboran arasında yarı yolda bir Yakubi köyüdür. Verimli bir platoda kurulmuştur. Tepede kale, kilise, Mar Afrëm bulunur. Geleneksel olarak saldırılarda halka koruma sağlamıştır, köy çanak ve çömlekleri ile meşhurdur. Üç kulplu büyük küpleri suyu serin tutardı.[484]

Bote' hâkimi Osman, iki oğlu Cemil ve Nedim'i tüm Hıristiyanları öldürmek üzere köye yollar. Kimse kaçamadan onları iki kiliseye (Yakubi ve Süryani Katolik) doldururlar ve ateşe verirler. Birkaç kişi hariç herkes ölür, kaçabilenler 'Ayn-Wardo'ya sığınırlar.

5. Qıllıṯ [Qelıṯ][485]

Platonun kuzeyinde Mardin'den 30 km. mesafede 1.000 kişilik bir yerleşimdir. 1500 metrelik bir tepenin yamacına kurulmuştur. Bağlar ve bahçeler arasındadır. Köyün aşağılarında nehir kıyısında kavak, söğüt ormanı bulunur.[486]

---

483 Günümüzde Bardakçı, Midyat'ın kuzeydoğusunda köy. (*Ed.*) *Al-quşara* (tr. B] s. 395.

484 Hans Hollerweger *Turabdin a.g.e.*, s. 188-191.

485 Günümüzde Dereiçi, Savur'un doğusunda kaza. *Al-quşara*, (tr. B) s. 411.

486 Hans Hollerweger *Turabdin, a.g.e.*, s. 142-149.

(Tur Abdin'in cenneti) olarak adlandırılır. Köyün merkezinde 7 yy.'dan kalma eski bir Yakubi kilisesi Mar Yuẖanna bulunur. Beş ruhban görevlidir. Halkın ¾'ü Hıristiyan'dır. 600 Yakubi, 100 Protestan, 60 Süryani Katolik'tir. Süryani Katolik kilisesi 1881'den kalmadır. Protestan mabedi de aynı devirdendir. Halkın maddi durumu iyidir. Toprakları ve sürüleri vardır. Hükümet Kürt ağaları saldırıya yöneltir. Hıristiyanlar kiliseye sığınırlar. Canlı canlı yakılırlar. Aralarında 3 Yakubi ruhban vardır, bunlar İbrahim Tomas, Mesud ve 'Abdallah.[487]

Genç bir Protestan evinin bacasından kaçarak katliamdan kurtulup, Mardin'e gider, papaz Andreus'a Qıllıt'deki Protestan yerleşimin katliama kurban gittiğini anlatır. Rajdiye, Mığajniye, Deraveriye[488] Kürtleri sabah erkenden saldırdılar. Papaz H̱annuş İbrahim evinin eşiğinde öldürüldü, yaşlı annesiyle birlikte silahı olan köylüler evlerini korudular ama çoğu öldürüldü. Birçok kadın ve çocuk kaçırıldı, çok azı kurtuldu. Kürtler hükümete tehcir için yardım etmediler, öldürüp, talan ettiler. Bu köy tamamiyle Hıristiyan'dı (1/3 Protestan, 2/3 Süryani). 250 ev tamamen boşaldı. Kürtler evlere ve topraklara sahip oldular.[489]

---

487 S. De Courtois, mém. *a.g.e.*, s. 148 (Ray Jabre Mouawad'ın kitabından alıntı).

488 Rajdiye, Mığajniye ve Deraveriye aşiretleri köken olarak Süryani, Müslümanlığa zorla geçtikten sonra Kürtleşme ve Araplaşmaya yöneldiler. Daha geniş bilgi için bkz., Tan, Altan, *Turabdin'den Berriye'ye, Aşiretler, Dinler, Diller ve Kültürler*, Nûbihar Yayınları, 2011. (*Ed.*)

489 Andrus act. Ct. S. 100.

6. Ḫasno (Ḫısno d Kifo)[490]

Dicle'nin sağ kıyısında falezler üzerine kurulmuş bir kasabadır. Tur Abdin'in kapısıdır ve Şalıẖ gibi bir piskoposluk merkezidir. Çoğunluğu Yakubi olan Ermeni ve Protestan da bulunan 500 Hıristiyan'ın köyüdür. Karışıklıklar çok erken 5 Haziran'da başlar. Midyat kaymakamı, Şkafta'daki Kürt ağanın oğlu 'Amar [Ömer][491] vasıtası ile kale kumandanı Ahmet Münir'e Hıristiyan'ları öldürme emrini iletir. Askerler ve Kürtler birleşirler. Hıristiyanlar kaleye sığınırlar. Kumandandan himaye isterler, bir kısmı ise evlerinde kalmıştır. Dört saatte hepsi öldürülür. Cesetler falezlerden Dicle'ye atılır. Kadınlar saldırılardan kaçmak için Dicle'ye atlarlar. Bir kaç ileri gelen hapiste tutulur. Yakubi din adamı Zeki ve sonra Protestan Gorgis öldürülürler. Sağ kalan yoktur. Piskoposluk merkezi Haç Manastırı tahrip edilir.[492]

7. 'Ayn-Wardo'da Elli İki Gün[493]

Kerboran'da Yakubiler birkaç gün ancak direnebildiler. Bınebil de ise Zafaran Manastırı'ın yakınlığı onlara uzun dayanma gücü verdi. Ama 'Ayn-Wardo (tamamen Yakubi köyü) 52 gün dayanır. Burası Midyat'ın doğu yönünde 10 km.

490 Günümüzde Hasankeyf. (*Ed.*); *Al-quşara* [tr. B] s. 412.

491 Ünlü Diyarbakır valisi Çerkes Reşit'in Dicle üzerinden keleklerle yolladığı Ermeni, Keldani, Süryani ve Melkit Rum kafilelerin taşımacılığının yöneticisi, 'Aliye Rammo'nun oğlu 'Amare Rammo. Daha geniş bilgi için bkz., Demirer, Hüseyin, *Ha Wer Delal, Emine Perixane'nin Hayatı*, Avesta Yayınları, 2009. (*Ed.*)

492 S. De Courtois, mém. *a.g.e.*, s. 149.

493 Günümüzde Gülgöze, Midyat'ın kuzeydoğusunda köy. (*Ed.*) *Al-quşara* [tr. B] s. 405-409.

uzaklıkta, dağ sırasının eteğindedir. Bu dağlar kuzeyde Tur Abdin'i çevreler ve onu, Dicle vadisinden ayırır. Hıristiyanların katliam haberleri geldiğinde, Yakubi topluluğunun reisi Mes'ud, köyün erkeklerini toplar ve Kürtlere karşı savunma hazırlıkları yapar. Bu sırada Midyat, Bote, Kerjos, Zaz, Ḫabsıs ve diğer köylerden buraya kaçıp kurtulan Hıristiyanlar gelmekteydi. Onlar cinayetleri anlattılar. Toplam 6.000 kişilik bir kuvvet birleşti.

Midyat kaymakam'ı Kürt köylerini toplayıp onlara, adamlarını ikiye bölmelerini önerir. Bir grup Enhel'e (Midyat'ın güneyinde bir köy) diğeri de 'Ayn-Wardo'da saldıracaktı. Kürt reislerden biri, Aziz Ağa[494] kaymakama kuvvetleri toplayıp önce 'Ayn-Wardo'yu saf dışı bırakmak gerektiğini söyledi. Kaymakam bu stratejiyi onayladı. Midyat'ta, Arnas, Mzizaẖ, Ramma (Ahmet ve Salım ağanın adamları) aşiretlerini toplar. Tüm Mardin aşiretleri de katılır. Toplam 13.000 adam. Kaymakam onları silahlandırır, ücret verir. Kürt ordusu kadın ve çocuklarla beraber 'Ayn-Wardo'ya doğru çıkarlar. Kasabaya hâkim bir tepeye kamp kurar ve devamlı ateş ederler. Kuşatanların cephanesi azalınca Diyarbakır ve Mardin'e haber yollar. Reşid ve Bedreddin onlara cephane ve bir de top yollarlar. Muhammet Sait Ağa'nın oğlu Şevket Bey bunları kumanda eder, çatışmalar devam eder. 200 saldırgan ve 300 köylü ölür. Bu sırada bir Süryani Katolik Nano Mahdesi ailesi ile

494 Midyatlı Mahmadoler aşiretinden, eski belediye başkanı Ziver Midyat'ın dedesi. Sözlü anlatımlara göre 1916'da Mustafa Kemal'in emriyle Süryani İsa Zatte, Kürt İsaye Ḫamo ve Muhallemi Xalaf Beg'le birlikte tutuklandı. Mardin'e gönderilirken, yolda Savur'un Dengizan Köyü'nde kurşuna dizilir. Daha geniş bilgi için bkz., Tan, Altan, *Turabidin'den Berriye'ye, Aşiretler, Dinler, Diller ve Kültürler*, Nûbihar Yayınları, 2011, s. 203. (*Ed.*)

'Ayn-Wardo'ya sığınmak üzere kaçarken Kürtler tarafından yakalanır ve öldürülürler. Sadece küçük bir çocuk kurtulur, Nasir; o da iki yıl Şeyh Sıdki'nin yanında kalacaktır. Başpiskopos Tappuni onu satın alıp amcasına Halep'e yollayana kadar!

Bu kuşatma sırasında Mes'ud, dökme demir ve kurşun olan tüm eşyaları eritip cephanelik imal eder, Midyat kaymakamı bunun üzerine Dara Şeyhi'ni kuşatılanlarla anlaşması için aracı olmasını ister. Şeyh 3 köylüyü çağırır, onları aldatırsa karısını boşayacağına yemin eder! Ve onlara silahları teslim ederse hayatları bağışlayacaklarına dair söz verir. Üç elçi reddeder ve çatışmalar devam eder. Bu dirence sinirlenen Kürtler baskıyı arttırırlar. Kuşatma 30 gün daha uzar. Kuşatanlar Bedreddin'e haber verirler, o da 'Ayn-Wardo'ya iki Yakubi ruhban,[495] Yakub ve Ḫanna'yı yollar. Direnenleri teslim olmaya ikna edeceklerdir. Ama başaramazlar. Ancak köyde yiyecek tükenmiş, tüm yenebilecek hayvanlar bitmiş, herkes açlıktan ölmek üzeredir. Cephanelik de bitmektedir. Ölüler ise kokmaya başlamıştır. 52 gün kuşatma sonunda Kürtler Arnas'taki halkın Müslüman olduğunu köydekilere bildirirler ve anlaşma yapıldığını söylerler, kendilerinin de bir elçi seçip çatışmaların bitmesi için anlaşma önerirler. Hıristiyanlar Şeyh Fetḫullah'ı ('Ayn-kaf[496] Şeyhi İbrahim'in oğlu) çağırmalarını isterler. Bu zat 'Ayn-Wardo'dan ileri gelenlerle konuşur ve

495 Bedreddin 'Ayn-Wardo'ya Mardin'den piskopos Cırcis'le rahip Ḫanna'yı yollar. 'Ayn-Wardo'ya ulaşan ruhbanlar köyün dışından direnişçilere silahlarını bırakmak ve devlete teslim olmak için çağrılar yaptı. Direnişçiler çağrılarına kurşunla yanıt verdi. Canlarını kaçarak zorla kurtaran ruhbanlar aynı günde Midyat'a dönmek zorunda kaldı. Mardin'e eli boş döndüler. (*Ed.*)

496 Günümüzde Kayapınar, Gercüş'e yakın. (*Ed.*)

kaderlerini belirlemek üzere danışırlar. Fetẖullah Hükümet sorumluları ile görüşüp Kürtlerin uzaklaştırılmasını sağlayacağına söz verir.

Hıristiyanlar bunun üzerine silahları toplar ve şeyhe verirler. O da kuşatmayı kaldırır ve Hıristiyanlara dokunulmamasını emreder. Bu kuşatma 52 gün sürmüştür.

Bu arada *Musa Dağ'da 40 Gün*'ü de hatırlayalım.[497] Hıristiyanlar köylerinde barikat kurarlar, komşu köyün Kürtlerinin onları öldürmek için beklediğini bilmektedirler. Böylece piskopos Bıtrıs Ḫammal 'Ayn-Wardo'da 1917 kışına kadar kalır. PiskoposTappuni'ye bir mesaj yollayarak ayin yapmak için gerekeni göndermesini rica eder. Piskopos ona Mardin'e gelmesini teklif eder. Ama o korkar ve ancak Midyat'a kadar gider. 'Ayn-Wardo'ya dönerken yolda öldürülür. Kuşatma kalktıktan sonra söz verilenin aksine köylülerden büyük bir kısmı öldürürlür. I. Armalé bunun (hain kurnazlıkla, kahramanın cesaretle yaptığından fazlasını halleder) tezini doğruladığını yazmıştır.

8. Azıx [Hazax][498]

1.000 m yükseklikte bir tepenin üzerine tünemiş olan Azıx bir dağ köyüdür. Cizre'ye yakın Tur Abdin'in doğu sınırındadır. Ağustos 1915'te Cizre'den gelen Kürt aşiretleri ilk saldırıyı yaparlar. Köylüler kahramanca direnir. Ekim'de

497 Franz Werfel, *Musa Dağ'da 40 Gün*, çev. Saliha Nazlı Kaya Belge Uluslararası Yayıncılık 2007.

498 S. De Courtois (*mém*. Cit s. 159) Bu konuda kitap yazan Süryani Yakubi bir tarihçi Azëxlı Jean Ḫannuš'tan buranın kuşatması hakkında bilgi almıştır. Patrik Raḫmani'nin raporu da bu ifadeleri doğrular. (f 39)

3.000-4.000 kadar Osmanlı askeri[499] Azıx'i kuşatır, köyün konumu istilayı önlemektedir ve köylüler silahlıdırlar, kuşatma 24 gün sürer, daha sonra birlikler çekilir; birkaç ay sonra Diyarbakır'dan yollanan ek kuvvetlerle tekrar geri gelirler. Köyde tüm mutfak aletleri, bakır kovalar vs. hepsi eritilmişti ve cephanelik imal edilmişti ve barut da sumak köklerinden yapılmıştı.[500] Azıx I. Dünya Savaşı sonuna kadar direnebilir. 1927'de köylüler silahlarını Kemalist güçlere teslim eder ve teminat isterler.

9. Savur[501]

Savur 'Awine[502] kazasının merkezidir. (5 nahiye ve 97 köye bölünmüştür) Mardin sancağı kuzeybatısında yer alır.

---

499 Günümüzde İdil. Aylarca Kürt aşiretlerine karşı direnen Azıx halkı, örgütlü bir Silahlı Direniş Hareketi kurmuştu. Adı da Mesih Fedaileri idi. Silahlı direnişi bastırmak için bölgeye İT'nin önde gelen adamlarından Ömer Naci Bey yollanır. Yanında cezaevlerinden devşirilmiş 8.000 Teşkilatı Mahsusa adamıyla geldi. Yardımına Ethem Bey ve yanındaki milislerde yollandı. Enver Paşa'dan gelen şifrelerin "imha edin" talimatı doğrultusunda Azëx haftalarca saldırıya maruz kalır. Azëx teslim olmaz! Ömer Naci Bey büyük kayıplar verdi. Mesih Fedailerinin bir gece düzenlediği baskınla 500 çete imha edilir. Atlar salınır, askerler ve atlar Nusaybin'e doğru kaçarak canlarını zor kurtarır. Ömer Naci Bey ateşkes ilan etmek zorunda kalır. Askerî operasyon böyle sona erer. Daha sonra, Kemalistler bunun intikamını alacaktı. Kimi direnişi liderler Hafif Süvari Taburları eliyle kimi de İstiklal Mahkemeleri'ne götürülürken yollarda sindirildi. Geriye kalanlarınıda Amed'de işkencede yaşamına son verildi. Burda yaşlı başpiskopos Behnam, 'Aqrawi'de öldürüldü. (*Ed.*)

500 S. de Coutois (*mém. a.g.e.*, s. 159) kuşatmayı yöneten Osmanlı subayları arasında bir Alman Bernard Pulls da vardır. Savaştan sonra Bavyera'da bir manastıra çekilmiştir.

501 Savur Ermenicede vadi anlamına gelir.

502 H. Simon (*a.g.e.*, s. 134)'den 'Awine'de 1 Haziran'da 200 kişinin öldüğü öğrenilmiştir.

Kaza Midyat'a ait değil, ama Tur Abdin Platosu'nun sınırında, Qılleth'in 10 km. batısındadır. Bu kasaba Dicle'nin kollarından Şeyhan Suyu'nun iki kaynağının birleştiği yerde kurulmuştur, 4.000 nüfusu vardı. 19. yy.'da kaza Hıristiyan halkın bir kısmını kaybedip çoğunlukla Kürt oldu. 1915'te sadece 300 Hıristiyan (çoğunluğu Ermeni) bulunuyordu.[503] Bu bölge için Kevorkyan ve Papuccian 1914'te 1.032 Ermeni nüfus belirtmişlerdir.[504]

Yine Piskopos Armalé'nin yazılarından Savur Hıristiyanlarının akıbetini öğrenebiliyoruz. Özellikle kadın ve çocuk konvoyu erkeklerin katliamından sonra hareket etmiştir, bunlar hakkında bilgi verir.[505] 1915 Haziran'ında Savur Müslümanları Mardin'e danışıp Ermenilere karşı ne yapmaları gerektiğini sormuşlardı. Bedreddin onlara öldürme serbestliği tanır. 4 ileri gelen zat tutuklanır, işkence edilir daha sonra diğer erkekler tutuklanır. Üç hafta sonra hapisten çıkarılırlar. Mardin'e gittiklerini zannetmektedirler ama Savur'dan çıkınca öldürülürler. Kurbanların arasında Prof. Elyas'ın oğlu Yusuf da vardır. Katiller kasabaya döner ve kurbanların eşlerine, kocalarına kavuşmak üzere Mardin'e gideceklerini ve yollar emin olmadığından sahip oldukları para, altın ve mücevheratı muhafaza etmek ve orada onlara geri vermek üzere isterler. Ardından tüm Hıristiyan kadın ve çocuklar tutuklanır ve kışlaya hapsedilir.

503 Cuinet'in Awine/Savur istatistikleri, Awine'de Hıristiyan nüfus: Ermeni Ortodokslar 500, Ermeni Katolikler 2.000, Ermeni Protestanlar 300, Keldani Katolikler 3.590, Süryani Katolikler 210, Yakubi Süryaniler 3.194. Toplam 9.794. Savur'da Hıristiyan nüfus: Ermeni Ortodokslar: 500, Ermeni Katolik: 1.000 ve Süryani Yakubi 102. Toplam 3.874

504 R. Kevorkian *a.g.e.*, s. 415.

505 *Al-quşara* [tr.B] s. 413.

Müslümanlar Hıristiyan mallarını talan eder veya belediyeye devredilirler. Kadın ve çocuklar iki gün kışlada aç ve susuz kalırlar. Daha sonra yalınayak Mardin yoluna çıkarlar. Savur yakınındaki harabelere yaklaşınca konvoya eşlik eden askerler ateş etmeye, kılıçlarıyla vurmaya veya boğazlamaya başlarlar. Böylece azalan konvoy dağ yollarından Bakais'e ulaşmayı başarır. Askerler o zaman kadınların elbiselerini soyar ve giysilerde altın ararlar. Daha sonra örtünecek bir şeyler verir ve giderler. Kafiledekiler Mardin'e doğudan geçer ve Qabala'ya gelir. Sonra Rışmıl'a[506] varırlar. Bu iki Kürt köyünün halkı konvoydan seçtikleri çocukları kaçırırlar, kadınlara saldırılar, hakaret eder ve vururlar. Sağ kalanlar yürümeye devam ederler, yüksek dağ patikalarını takip ederler. Harrine'e doğru gidip sonra Nusaybin'e gelirler. Sonra Xarab-kund'a dönerler. Askerler nihayet tutuklulara dinlenme izni verirler, tutuklandıklarından beri hiç yiyecek verilmemişti. Ertesi sabah çevre köylerden gelen Kürtler gelip kadınları tek tek soyarlar, öldürüp kuyuya atarlar.[507]

10. [Deir el - Omar]
Mar Gabriyel, Kefarbé, Basıbrina[508]

Bu üç köy Midyat'ın güney doğusunda 'Ayn-Wardo'ın güney'inde Azıx'ın batısındadır. Bunlar Süryani Katolik bir

506 Qabala ve Rışmıl, iki Muhallemi köyü. Bunlar geçmişte Ermeni ve Süryani Hıristiyan'dı, zorla İslama geçmek zorunda kaldılar. Mardin Arapçasını kullanırlar. Muhallemilerin kökenine dair Tovmas Mıgırdıçyan'ın tesbitleri 99 nolu dipnotta belirtilmiştir. (*Ed.*)

507 [*hatırat* M3f].

508 Günümüzde Mar Gabriyel Manasıtırı, Güngören ve Haberli. [ed.] *Alquşara* [tr. B] s. 392. (*Ed.*)

azınlıkla genellikle Yakubi köylülerdi. 1915'te saldırıya uğradıklarını ama bu saldırıların başarısız olduğunu öğreniyoruz. 1917'de ikinci bir saldırı düzenlenir. Bu durum Tur Abdin Platosu'nda Kürtler ve Hıristiyanlar arasında devamlı bir savaş hali olduğunun göstergesidir.

Mar Gabriyel Manastırı saldırısı Şeyh Şandi tarafından yönetilir. Halife Ömer'in 7. yy.'da bu manastırı yaptırdığı iddia edilmektedir. Oysa Süryani'ce adı 'Umro'dır (Ömer değil). Bu da manastır demektir ve yapı 4. yy.'ın sonunda Kadıköy Konsili'nden önce inşa edilir. Şeyh'in adamları ruhanileri ve 70 kişi öldürürler. Sadece iki genç kaçar. Biri 'Ayn-Wardo'a diğeri Basıbrina'ya sığınırlar. Mar Gabriyel (Der Umur) Turabdin'in en meşhur Yakubi manastırıdır. Kartmin'den 2 km. ve Midyat'tan 22 km. uzaktadır. 4-5. yy. mimarisini izlerini taşımaktadır. Mar Şmuyel'in mezarı ile yeraltı mezarlığı, Théodora kubbesi (7. yy. başları), 512'de İmparator Anastas'ın[509] kutsanması için yaptırılan kilisenin ön girişi Kefarbe' altı ay direnir, sonra kuşatma kaldırılır. Kürt aşiretleri gelirler ve kiliseye sığınmış toplu haldeki köylüleri katlederler.[510]

1915'te Tur Abdin'in diğer Yakubi köyleri gibi Basıbrina'daki 200 aileyi de otoriteler himaye vaat ederek temin ederler. Ancak kasabanın Yakubi başkanı Malke Ḫanna Ḫaydo, Basıbrina'yı koruyacak askerlerden kendilerini korumak için silah ister. Reddedilince onların silahlarını alır ve askerleri köyden kovar. Askerler Midyat'a giderler ve kaymakam'ın intikamını planlar. 1917 Baharında iki Yakubi, papaz İsa ve 'Ayn-Wardo ileri gelenlerinden biri

---

509 Hans Hollerweger *Turabdin, a.g.e.*, s.49-91.

510 Köyde iki kilise vardır. Aziz İstefan ve Aziz Vaftizci Yuhanna, *a.g.e.* s. 244-249.

olan Gorgis'i çalınan silahları geri alması için yollar. Malke çarpışma zamanının geçtiğini düşünüp kabul eder ve silahları geri verir. Onu aldatırlar ve askerler geceyi kilisede geçirmek ister. Bu arada Kürt aşiretlere haber verilmiş, köydekilerin silahsız olduğu söylenmiştir. 100 kişi kadar ek kuvvet de gelir. Malke'ye saldırır ve öldürürler. Kürtler Basıbrina'ya girer. Askerler gider ve köyü onlara terk ederler. Durum karışır çünkü köylüler iki guruba ayrılırlar. Malke taraftarları ve Awgin adlı bir zat'ın yandaşları, bu ikinciler Kürtlerle ortaktır. İkinci grup birinciyi yok eder. Sadece küçük bir grup Barsom'a sığınır ama öldürülürler. Basıbrina o sırada iki Kürt aşireti tarafından işgal edilmiştir, kiliseyi ve evleri talan ederler. Hayatta kalanlar sadece yirmi kadar Awgin taraftarıdır. Hevirki aşireti lideri Alike Batte,[511] arkadaşı Malke'nin başına geleni duyunca aileden sağ kalanları köyüne davet eder ve savaş sonuna kadar onları misafir eder.

Bu katliamların gerçekleştiği şartlar, bazı kalelerin kendilerini savunma durumu genel vaziyetin karmaşıklığı ve birçok ara ilişkiyi anlatabilir. Hıristiyan ve Kürt toplulukları arasındaki entrika, intikam, ödenecek borçlar verilmiş sözler, yeminler üzerine kurulmuş ilişkiler hakkında yeterli bilgi yoktur. Bu nedenle olayların tam gerçekçi bir kurgulaması yapılmayabilir. Toplumsal bağlar açıklanamadan sadece olayları nakletmiş oluruz. Ancak savaş ve Osmanlı otoritelerinin Ermeni'lerin öldürülme emrini onlar vermesi, Ermeni'lerin azınlık olduğu bölgelerde hatta var olmadıkları yerlerde (Turabdin) değişik bir şekilde yorumlanmıştır. Kürt aşiretleri eski kavgaların hesabını bu fırsatta

---

511 Hevirki aşireti lideri Alike Batte, bu sıra Malke'nin kardeşi Şam 'un Ḫanne Ḫaydo ile birlikte Harput cezaevindedir. (*Ed.*)

temizlemeyi düşünürler. Otoriteler onları engellemez, kontrol etmez hatta cinayete teşvik ederler. Oysa kurbanların Ermeni değil Yakubi olacakları belliydi. Bu emirler herhalde Midyat veya muhtemelen Mardin belki de Diyarbakır'dan geliyordu. Ancak İstanbul hükümetinin Tur Abdin Hıristiyanlarını yok etme emri vermesi pek muhtemel değildir. Araştırmalar çerçevesinde düşünülebilecek en olası varsayım budur.

Bölüm 3

CİZRE VE NSİBİN (NUSAYBİN) KAZALARI

1. Jazire [Cizre] Kazası[512]

Tur Abdin'in Doğu yamacında, Dicle'nin sağ kıyısında bulunan bu kaza, dokuz nahiyeye bölünmüştür, 210 köyü bulunur. Cizre İbn Omar Mardin'den 125 km. uzaklıktadır. Şehir surlarla çevrilidir. İki redif taburu orada bulunurlar. Nüfus 10.000 civarında, yarısı da değişik mezheplerden Hıristiyandır; Ermeniler,[513] Süryani Katolikler, Keldaniler,[514] Yakubiler. Fransız Dominikan ruhbanlar Cizre'de bir Keldani ve bir Süryani Katolik okul yönetirler. Ayrıca çevrede de bu iki mezhepten okulları vardır. Ama Cizre öncelikle bir Kürt şehridir.[515] Osmanlı İmparatorluğu'nun

512 Günümüzde Cizre. *Al-quşara* [tr B] s. 383, H. Simon *a.g.e.*, s. 146. (*Ed.*)

513 Kaza için bkz. Kevorkian; 2.716 Ermeni yerleşik, 1.565 Ermeni göçebe az çok Kürtleşmiş ama Hıristiyan.

514 Keldani nüfusu: 6.300 kişi (16 kasaba ve Cizre şehrinde yaşarlar) A. Sarafian *a.g.m.*, [tr B].

515 Bu konuda Cuinet farklı rakamlar vermektedir. Kürtler nüfusun 1/5'den daha azının teşkil etmektedirler. Müslüman 2.400, Kütler 2.060, Ermeni ortodoks 2.500, Ermeni Katolik 1.250, Ermeni Protestan 1.000, Keldani Katolik 250, Yakubi 100. Toplam 9.560. Cuinet cilt 2, s. 513. (*Ed.*)

ticaretin ve sanayinin içinde yeri bellidir. 19. yy. başlarında bölgeyi yöneten Kürt reisi Bedirhan, bölgesindeki refahın bu ekonomik dengeye bağlı olduğunu anlamıştı ve bu dengeyi korumaya kararlıydı.[516]

1915 Nisan'ında Reşit, Cizre'ye bir kaymakam atar. Zülfi, bu zat Kürtleri mezhep farkı gözetmeden tüm Hıristiyan'ları öldürmek için kışkırtmaktadır. Nisan sonunda, Diyarbakır mebusu Feyzi, Cizre'ye bir propaganda gezisi nedeniyle gider. Kürtleri ve Türkleri, *Kuran*'da[517] yazıldığı gibi görevlerini yapmaya davet eder, rastladığı herkesi kışkırtır. Tehditler belirginleşince Keldani Piskopos Yakub Abraham kaymakamı ziyaret eder. Ama hakaret görür ve kovulur. Ona; "Bir gün gelecekte 100 kg. arpa dolu bir çuvalı bir eşek gibi size taşıtacağız" der. Diyarbakır'da katliamlar başlar başlamaz Yakubi piskopos Benham[518] (Azıx)'e kaçar.

Ancak üç Yakubi ruhban şehirde kalır ve katliam kurbanı olurlar. 28 Ağustos gecesi piskopos Yakub tutuklanır, işkence edilir ve katledilir.[519] Cesedi Dicle sahilinde terk edilir. Diğer Katolik ruhbanlar da tutuklanır: Bir piskopos

---

516 J. Rhétoré s. 224. Yazılar Bedirhan'dan bahseden bir hikâye ile bölünür. 225. sayfadan itibaren bir defter eksiktir.

517 *Olaylar ve Evraklar*, Diyarbakır *a.g.e.*, s. 14. Bu gezi dönüşünde Feyzi, Şikeftan'da durur ve Mardin'den çıkan 1. Tehcir kafilesinin katliamını hazırlar.

518 Adı geçen başpiskopos Behnam 'Aqrawi, bölgede Süryani Ortodoks Kilisesi'nin ruhani lideridir. Cizre'den geleneksel olan ruhani ziyareti için İdil'e gelmiş ve orada direniş nedeniyle kalmak zorunda kalmış. (*Ed.*)

519 Ya 'qub Abraham 3 Ocak 1848 'de doğdu. 1882'den itibaren Cizre'de Keldani Katolik Kilisesi piskoposudur. Katili Abdulaziz Çaviş Mardinli'dir. (*Ed.*)

Flavien Mihayel Malke Süryani Katolik[520] iki Süryani Katolik başpapaz Şamun ve Afrëmit din adamı Paul Qıstan, Üç Keldani ruhban. Musul Dominikan semineri eski öğrencileri papaz Elyas Isa, Markos Tomas, Ḫanna Xatune, şehre yakın bir tepede kurşuna dizilirler. Din adamlarının cesetleri nehre atılır. Cizre'deki Dominikan rahibeler misyonu Suzan Samḫiri, Recina Raffo ve yardımcıları Wardo tarafından yönetilir. Katliamlar sırasında rahibe Suzan orada değildi.[521] Arkadaşları tutuklanır.

29 Ağustos'ta tüm Hıristiyanlar gözaltındadır. İleri gelenlere gizli silah depolarını ifşa etmeleri için işkence edilmektedir. Daha sonra alışılmış yöntemlere göre, zincirlenir veya iplerle bağlanıp şehrin dışına götürülür ve öldürülürler. Tüm kurbanların elbiselerini infaz edilmeden çıkartılmaktadır. Kadın ve çocukların sırası ise 1 Eylül'de gelir. Geleneksel Musul'a götürülme vaadi ile eşlerine veya babalarına kavuşacaklarını sanırlar. Keleklere bindirirler. Kürtler çocukları kaçırmışlardır. Kelekler bir Kürt köyü yakınından geçerken kadınlar onlara taşlar atar veya kıyıya yaklaşmak isterlerse bıçak darbeleri ile karşılaşırlar. Böylece Dicle kıyılarında Recina ve Wardo'nın bıçaklanmış cesetleri bulunmuştur.[522] Nehir taşıtları daha sonra Dicle'nin içine devrilmekteydiler. Su, o kadar çok ceset taşımış ve doludur

---

520 Flawiyan Malke 1862'de doğmuştur. 19 Ocak 1913'ten beri Cizre'de Süryani Katolik Kilisesi piskoposudur. (*Ed.*)

521 Rahibe Suzan kurtulur ve 1917'de Musul'a gider. Rahibe Katrin adını alır ve 1921'de ölürken Alkoş'daki [Irak] manastırın müdürüdür. 1653'te Rahibe Man'e Poussepin tarafından kurulan (Presentation Rahibeleri) birliği hakkında bilgileri Jean-Man'e Merigoux'un (Ninovaya git! Irak ile bir dialog Musul ve Hıristiyan köyler Paris, Cerf. 2000 s. 462) kitabından aldık.

522 *A.g.e.* s. 462.

ki, Musul halkına bir ay boyunca Dicle suyu içmemeleri söylenir. Ermenice bir ağıt bu boğulmalardan bahseder; "nehirler bilir Kürtlerin bize ne yaptığını, bize işkence ettiler, öldürüp suya attılar."[523] Cizre'de sadece dört Hıristiyan kadın kalmıştır. Bir Müslüman onları saklamaktaydı. Ama daha sonra bulunup öldürülürler. Sadece 'Afife, Malak Mimarbaşı'nın kızı yüksek bir fidye ödeyerek Mardin'e ulaşır. Dinî yapılar, özellikle Keldani piskoposluk binası, on bir kilise ve üç şapele el konmuştur.[524]

Cizre katliamından üç hafta evvel, 9 Ağustos'ta birçok Yakubi köyü ve on beş Keldani köyü yerle bir edilir. Kurbanlar arasında J. Rhétoré üç Keldani ruhbanı anar; Ağustin Murcane, Musul Aziz Yuẖanna Semineri eski öğrencileri; Tomas Şerin, Petros de Taqiyan[525] J. Rhétoré'nin naklettiği gibi; Papaz Ağustin Mansuriye Köyü'nde görevliyken[526] Müdir onu çağırır ve Sultan'ın iradesini bildirir. İslam'a dönmeyen tüm Hıristiyanlar öldürülecektir. Papaz, Sultan'a itaatini bildirir ve bu emri topluluğuna iletme hakkı ister. Müdir kabul eder. Papaz müminlerini toplar ve hükümetin onları öldürmeye kararlı olduğunu söyler, imanlarına sadık olmaya ve bu şekilde sonsuz hayata sahip olacaklarına teminat verir. Mansuriye köylüleri Kürtler gelip saldırdıklarında ölmeye hazırdırlar. İşkenceciler özellikle papaz Murcane'ye çok kötü davranırlar. Önce bıçaklarlar sonra da ipin iki ucunu yavaş yavaş acı çektirerek, işkenceyi uzatarak boğarlar.

523 "Axpure kidé Kurde mezi inč g'ene, gue čarčaré guengo g'espané, gue nédé".

524 A. Sarafian *a.g.m.*, [tr B].

525 Rahip Rhétoré'nin yazısı s. 234'te devam eder. Cizre üzerindeki bölüm 239. sayfada biter.

526 Mansuriye (Mardin'e yakın) farklı bir yerdir. (*Ed.*)

Tomas Şerin ise, Peş-Habur köyünde öldürülür. O köyün ruhbanıdır. Burada 1.300 nüfus vardı. Dicle'nin sol kıyısında Cizre'ye bir günlük yolda müreffeh bir köydü. 8 Ağustos'ta göçebe Kürtlerinin reisi Muhammet Ağa Artuşi Köyü'ne saldırır. Bu aşiret her yıl Mezopotamya Ovası'na kışı geçirmeye inmekteydi. Baharda ise Kürdistan dağlarına geri dönmekteydi. Yaz için hazırlanırken Reşid, onları Hıristiyan katliamına katılmak üzere davet eder. Önce Peş-Habur'a saldırırlar. Katliamda takip edilecek program bildirilmiş olduğundan ilk etapta ileri gelenleri, sonra tüm erkekleri en son da çocuk ve kadınları götürürler. Gruplar halinde Dicle'nin öbür kıyısına çıkarırlar. Peş-Habur, Diyarbakır vilayetine bağlı değil, Musul'a bağlıydı. Aslında Reşid'in yönetiminde değildi, nehrin diğer kıyısında Cizre kazasındaydılar. Diğer bir anlatıma göre ise Peş-Haburlular dost bir Kürt ağanın oğlu Naif Ağa tarafından ona sığınmak üzere Dicle'yi geçip gelmeye ikna edilmişlerdi. Bu bir tuzaktı ve köyün reisi Yakub beraberinde ailesi (40 kişi) ve köylüler ve papaz Şerin'le yola çıktı, tuzağa düştü. Varır varmaz silah ve bıçakla karşılaşırlar, papaz Şerin'in iki kolu kesilir ve sonra taşlanarak öldürülür. Kadınlara ise tecavüz edilir ve öldürülürler. Yakub'un gelini, kardeşi Nisan'ın eşinin burnu, kulakları, elleri, kolları, göğüsleri kesilmiş, gözleri oyulmuştur. Kocası Nisan'ın diğer kardeşleri öldürülür. Toplam olarak 900 kişi katledilir. Cesetler Dicle'ye atılır.

Peş-Haburlulardan birkaç kiş, şüphelenmiş ve yola çıkmamışlardı. Onlar Zahle'ye[527] doğru kaçarlar. Bir kısmı ise Dicle'yi yüzerek geçer ve Musul vilayetinde Alqoş'a sığınırlar.

---

527 Yanlışlıkla Zaho yerine Zahle adı kullanıldığını düşünüyoruz. Zahle Lübnan'da bir kenttir. (*Ed.*)

Katliam tamamlanınca Muhammet Ağa, küçük Mar Yakub Köyüne yönelir. Burası Peş-Habur'dan 12 saat yürüyüş yolunda güneydoğu yönündedir. Orada Dominikan ruhbanların sahip olduğu binayı ele geçirmeye kararlıdır. Bu köyde Peş-Habur gibi Musul vilayetine bağlıdır. Vali Haydar Bey[528] ise Hıristiyan katliamına karşıdır. Mar Yakub'a gelmeden Muhammet Ağa, Keldani köyü Şize'de durur ve talan eder. Henüz ambarlanan buğdaya el koyar. Yaklaştığını haber alan Mar Yakub köylüleri Dehok'taki bağlı oldukları kaymakama giderler ve onları bekleyenin ne olduğunu anlatırlar. O da Mar Yakub'a asker yollar. Askerler geldiğinde Muhammet Ağa, Dominikanların binasında rahatça yerleşmişti ve adamları talanı sürdürmekteydiler. Askerlerin geldiğini duyunca Kürtler kaçarlar. Birkaç gün sonra Haydar Bey Muhammet Ağa'yı tutuklatır. J. Rhétoré bu tutuklamayı şöyle yorumlar; "böylece Musul'daki otoritelerin Hıristiyanları koruduğunu, komşunun ise yok etmek istediğini görüyorduk."[529]

Mar Yakub örneği, Diyarbakır vilayetindeki katliamların sorumluluğunu ve tüm Hıristiyan mezheplere yayılımının (en azından köylerde) nedeninin Reşit olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Haydar Bey'in davranışı muhakkak örnek teşkil eder. Ancak valinin görevinde bırakılmasının tek nedeni Musul vilayetinde yaşayan Ermenilerin hemen hemen olmamasıdır. Oraya tehcir edilip, varan Ermeni sayısı da çok azdır.

---

528 Vali Haydar Bey Botan ve Cizre'nin kırsal alanlarında, Kürt aşiretleri ile birlikte, tüm Doğu-Batı Süryani köylerini imha etti. Aynı yöntemi Zaxo'ya bağlı kalan köylerde de yaptırdı [Biyografisi Editörün eklerinde verilmişir. (*Ed.*)

529 J. Rhétoré s. 239 bkz. Haydar Bey hakkında *Infra* V.bl, başlık V Musul.

2. Nsibin (Nusaybin) Kazası

Mardin'in güneyinde bulunan Nusaybin kazası sekiz nahiyeye ve 240 köye sahiptir. Nsibin, eski devirlerin Nisibis de Mygdonie'sidir,[530] önce İran, sonra 1514'te Osmanlı'ya Çaldıran Savaşı ile geçmiştir. 2.000 nüfusu vardır; 800 Hıristiyan, 200 Yakubi, 690 Ermeni vardı. Şehirde Yakubi nüfus (60 kişi) bulunmaktaydı. Nusaybin'de üç kilise vardı, Aziz Agop (mezarı aynı yerde), Ermeni Meryem Ana Kilisesi, Keldani şapeli harabe halindedir.[531]

Nsibin'nin ilk Hıristiyan kurbanı, otuz yaşlarında olan papaz Ḫanna Şoḫa'dır. Keldani kilise ruhanisidir. Mardin'deki, İspanya'nın fahri konsolosunun oğludur. Mardin'in en eski ailelerinden birine aittir.[532] 1915 Şubat'ta bir yabancı kilisesine girer. Erzurum'daki Osmanlı ordusundan kaçan bir Keldanidir. O devirde bu olaya çok sık rastlanırdı, her çevrede ve şehirlerde bile. Müslüman evleri kaçaklarla doluydu. Bunlar bazen saklanmazlardı bile ve rahatsız edilmemek için polise ödeme yaparlardı. Papaz Şoḫa bu kaçağı birkaç gün himaye eder. Ama Nsibin Müslümanları, Şoḫa ailesinden öç alma fırsatı aramaktaydılar. Çünkü onlara göre fazla zengindiler. Papaz Şoḫa'yı ihbar ederler. Papaz tutuklanır ve Mardin'e götürülür. Keldani topluluğu piskoposunun müdahalesine rağmen bir hafta hapsedilir.

530 Mygdonie Kralı, Ermenistan imparatoru II. Dikran'ın yeğeni Koris'tir.

531 Cuinet'ye göre Nusaybin: Müslüman 6.000, Kürtler ve Türkmenler 13.000, Çerkesler 1.000, Ermeni Ortodokslar 3.000, Ermeni Katolikler 1.000, Ermeni Potestanlar 1.000, Keldani Katolikler 2.000, Süryani Katolikler 1.000, Yakubiler 1.000. Aziz Surp Agop, Nusaybinli olup mezarı Nusaybin'deki Surp Agop Kilisesindedir. [Ed]

532 *Al-quşara* [r. B] s. 140-141, J. Rhétoré s. 25-28.

21 Mart'ta Diyarbakır'a tehcir edilir. Yanında dört başka Hıristiyan daha vardır. Mardin'den geçerken boynunda demir halka vardır, hakaretler görür, halk taşa tutar. Diyarbakır'a geldiğinde çamura bulanmış ve boynunda bir zil vardır. Mayıs ayında, Harput yolunda diğer Hıristiyanlarla beraber öldürülür.[533]

Nsibin'de katliamlar 16 Ağustos 1915'te başlar.[534] İlk öldürülenler ileri gelenlerdi. Şehrin (birkaç saat yürüme yolunda) dışına çıkarılır ve öldürülürler. Yakubi piskopos ilk katledilenler arasındadır. Daha sonra erkeklerin sırası gelir ve nihayet kadınlara sıra gelir. Şoẖa ailesi özellikle göz önündedir. Aile üyeleri Mardin üzerinden Diyarbakır'a götürülüp sorgulanacaklardır. Bir gardiyan 'Abdülkerim Şoẖa, annesi Maryam ve karısı 24 yaşında Şemme' ve çocuklarını götürür. Jandarma, bayan Şoẖa'ya eşinin ve çocuklarının cinayetinin vahşetini yaşatır. Sonra evine götürür ve tecavüz etmeye çalışır. Direnince de bıçaklar.[535]

'Abdülkerim'in kız kardeşi Maryam'ın kızı, on iki yaşında bir kızcağız bu cinayete tanık olur. Birkaç ay tutsak yaşar ve kurtulan annesi Maryam'ın yanına gider.[536] Diğer bir anı ise [SM4] Nsibin'deki tüm Hıristiyanların öldürüldüğünü nakleder. Sadece Sincar'a kaçabilenler kurtulur. Tur

533 H. Simon op ct s. 164.

534 J. Rhétoré s. 220.

535 *A.g.e.*, s. 220-222 Katil cinayetini anlatmıştı. Birçok kişi onun ağlayarak " O kadar iyi bir kadını öldürdüğüm için çok üzgünüm" dediğini anlattı.

536 Benzer bir anı da AYB (V. Mistrih] "anıları *a.g.m.*, s. 290 A. Y. B.") Tarafından nakledilmiştir. Çocuğu kaçıran askerin adı Şevket Bey'di. Küçük kız evinden kaçar, Şevket Bey onu para çalmakla suçlar. Mahkeme çocuğun suçsuzluğunu ispatlar, ailesinin cinayetine göz yumar ve onu amcasına emanet eder.

Abdin'in güney yamacındaki birçok Yakubi köyü (Nsibin ve Cizre arasında basamaklar halinde bulunurlardı) yok edilirler.[537] A Dara'da Mardin ve Nsibin arasındaki yolun uzağında küçük bir köy vardı. Nüfus 500 kişilik karışık bir toplumdur. Kürtler ve 100 Ermeni Katolik vardı. Piskopos Drue apostolik delege eski Ermeni şapelini restore ettirmişti. 14 Haziran'da Ermenilerin Kürt komşuları onları evlerinden çıkartır, bağlar ve eski Dara şehrinin harabeleri arasındaki sarnıçlara götürür, orada öldürür. Sadece iki erkek Behayre Köyü'ne kaçar ve kurtulur. Biri savaşın sonuna kadar demirci olarak çalışır. Dara Ermenileri'nin yok edilmesi Haziran ve Temmuz'da kuzeyden gelen konvoyların imhası için köyü boş ve uygun durumda bırakır. Konvoydakiler burada öldürülüp cesetler sarnıçlara atılmaktaydı.[538]

1916'da Bağdat demiryolu inşaatındaki Almanlar yakındaki Nsibin'e tatile gelmekteydiler. Şehrin nehirlerinde çıplak yüzerler ve bu kılıkta resim çektirirlerdi. Kürtlerin öfkesi ve Müslüman kadınların utancıyla onları öldürdükleri Hıristiyanlardan daha kötü görürlerdi.[539]

537 Bkz., Anı SM 5.

538 Bkz. Anı M 3.

539 J. Rhétoré s. 221.

Bölüm 4

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE SOYKIRIM KURBANLARININ YAKLAŞIK BİLANÇOSU

Sayıları verenlerden Jacgues Rhétoré ve Hyacinthe Simon bile kurban sayısının yaklaşık olduğunu söylemektedirler. Bu sayı dramdan kaçıp kurtulan ender tanıkların anlattıklarından ortaya çıkmıştır. "Zihinlerinde öyle bir karmaşa, gözlerinde o kadar çok kan vardı ..."[540] Mezheplerine göre kurbanları ayırmak da aynı ölçüde zordur. J. Rhétoré birçok ama zorlukla kontrol edilebilecek bilgileri toplamıştı ve bir bilanço oluşturmuştu. Sayıları kayıpları kapsamaktaydı. Ancak Müslüman ailelerde sağ kalabilmiş kadın ve çocuk sayısını oranını bilmek imkansızdır. Ayrıca Mardin sancağı için tanıkların oranını bilmek imkansızdır. Ayrıca Mardin sancağı için tanıkların anlattıkları yeterli güvenirlikte olsa bile diğer bölgeler için aynı şey söylenemez. Çünkü Mardin sancağında Aziz Afrëm'de göreceli bir güvenlikte bulunduklarından ruhbanlar topladıkları bilgilerle, kurbanların hassas bir muhasebesini tutmaktaydılar. Ancak Diyarbakır merkez sancağı ve Ergani (Bitlis ve Harput vilayetleri güneyinde) gibi özellikle Ermeni katliamlarının çok hasar yarattığı

---

540 H. Simon op cit s. 145.

yerlerde sayılar kesin değildir. Apostolik Ermenilerin Hıristiyanların çoğunluğunu teşkil ettiği Diyarbakır Sancağında kurbanların yüzdesi diğer iki sancağa göre fazladır ve bu vilayet için iki kurban bilançosu düzenlemek mantıklıdır. Bir vilayetin tümü için üç sancakta ölenlerle beraber, diğeri ise Mardin sancağı için.

Diyarbakır Vilayeti[541]

Diyarbakır Vilayeti Hıristiyanların tablosu 1915-1916 işkence döneminde kaybolanlar

Milletler	*Kişi sayısı*	*Kaybolan*	*Kalan*
Ermeni Gregoryen	60.000	58.000	2.000
Ermeni Katolik	12.500	11.500	1.000
Keldani Katolik	11.120	10.010	1.110
Süryani Katolik	5.600	3.450	2.150
Yakubi	84.725	60.725	24.000
Protestan	725	500	225
Toplam	174.670	144.185	30.485

Kaybolan 144.185 kişiden hemen hemen tüm erkekler öldürülmüştür. Sağ kalanlar çoğunlukla kadın ve çocuklardır. Dominikan misyonerler üç topluluktan (Ermeni, Süryani, Keldani) ölen Katolik kurban sayısını şöyle belirlemişlerdi. Toplam 29.220 kişiden 24.960'ı kayıptır. Böylece vilayetteki Katoliklerin sadece 1/7'si kalmıştı. Yakubilere gelince J. Rhétoré'ye göre Diyarbakır[542]

541 Sayıları J. Rhétoré (s. 241) vermiştir.

542 S. de Courtois mem. Ct. s. 162 patrikhane listesi III. ektedir. (bu *mémoire*).

vilayetinde en az 100.000 kişi olduklarını söylüyorlardı. Bu sayı kendisine biraz fazla geldiğinden daha olası bir rakam verir.[543]

Süryani Ortodoks (Yakubi) patrikhanesi 1919'daki Barış konferansında Mezopotamya ve Ermenistan'da I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan kayıpların bir listesini sunmuştur. Bu liste Osmanlı planı uyarınca vilayet ve kaza düzeninde yapılmıştır. Yapıtında Sébastien de Courtois sadece Diyarbakır vilayetine ait daha açık bir yorum sunar. Ayrı ayrı yapılmış olmalarına rağmen J. Rhétoré ve Yakubi piskoposun yaptıkları tabloların birbirini doğruladığı ortaya çıkmıştır. Ancak iki tablo arasındaki 17.000 kişilik fark ise, J. Rhétoré'nin Mardin'den 1916 Kasım'ında yani Tur Abdin'deki ikinci katliam dalgasından önce ayrılmış olmasından kaynaklanır. Bu da bir varsayımdır.

Diyarbakır Vilayetinde Yakubi Kurbanları

Bu tablonun adı, "1915-1916 arasında savaşta Mezopotamya ve Ermenistan'da Süryani Kadim Ortodoks ulusundaki kaybın listesi."[544] Bu liste[545] ayrıca Bitlis, Harput Vilayetleri ve Urfa sancağındaki hasarları da verir. Toplam: 90.313 ölü.

543 *A.g.e.* s. 163.

544 Liste çok eksik hazırlanmış, birçok yer örneğin Malatya, Adıyaman, Adana, Van, Ergani, Antep,... ve çevresi hiç yer almamış. (*Ed.*)

545 Yazar listenin tamamını orijinal yapıtta vermemiş, biz burada tamamını verdik. (*Ed.*)

Şehir ve kaza	*Yerleşim sayısı*	*Aile sayısı*	*Katle-dilen*	*Yıkılan manastır*	*Öldürülen Ruhani*	
Diyarbakır ve çevresi	30	764	5379	5	7	
Silvan	9	174	1195	1	1	
Lice	10	658	4706	5	4	Piskopos yrd. Simon
Derik		50	350	1	1	
Siverek	30	897	5725	12	12	Piskopos Danḫo
Viranşehir	16	303	1928	1		
Mardin	8	880	5815	12	5	
Savur	7	880	6164	2	3	
Nusaybin	50	1000	7000	12	25	Patrik yrd. Sţefan
Cizre	26	994	7510	13	8	
Beşiri	30	718	4481	10	10	Başpapaz Gabriyel
Baravat	15	282	1880	1	1	
Midyat	47	3995	25830	60	60	Piskopos yrd. Afrëm Dayro da Şlibo Piskoposu Ya 'qub
Bitlis	12	130	850	1	-	
Siirt	-	100	650	1	2	Piskopos yrd.
Şirvan	9	283	1870	2	4	
Garzan	22	744	5140	12	9	
Harput	24	508	3500	5	2	
Urfa	-	50	340	-	-	
Toplam	*345*	*13350*	*90313*	*156*	*154*	

J. Rhétoré'nin Diyarbakır vilayeti Ermenileri hakkında verdiği sayılar, 1914 için Kevorkyan ve Pabucciyan'ın yaptığı incelemelerden çıkan sayılardan daha azdır. 72.500 (iki Ermeni mezhep için) J. Rhétoré, Kevorkyan Pabucciyan 106.867. Ancak J. Rhétoré'nin sayılarında Ergani sancağı kurbanları herhalde yoktur. Kevorkyan'a göre 38.460 Ermeni bu sancakta yaşardı. 68.401 sayısı Rhétoré'ninkine yaklaşır.[546]

546 R. Kevorkian, *a.g.e.*, s. 395-403. 106.000 Ermeni sayısı İngilizce *Mavi Kitap*'ta geçer. *a.g.e.*, s. 538. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde

Mardin sancağı için sayılar gerçeğe daha yakındırlar. J. Rhétoré'nin hatıratındaki tablo Yakubi patrikhanesinin verdiğine yakındır. Vilayetteki 84.725 Yakubinin 51.725'i Mardin sancağındadır.[547] Ama papaz Rhétoré apostolik Ermenileri (Gregoryenlerin) eksikliği vurgular ve Ermeni Katoliklerin sayısını azaltır. 10.500[548] Kevorkyan ve Papucciyan'a göre ise sancaktaki Ermeniler 13.967, Asur-Keldani 68.210 [bu sayı Rhétoré'nin verdiği 63.445 sayısına yakındır. Keldani, Süryani, Katolik, Yakubi.][549]

Mardin Sancağı Hıristiyan Kurbanları[550]

1915-1916 Felaketleri Döneminde Mardin Sancağında kaybolan Hıristiyanların Tablosu

	1914 Mardin	*1914 kaza*	*Felaket öncesi*	*Kayıp sayısı*	*Sağ kalan*
Ermeni Gregoryen	-	-	-	-	-
Ermeni Katolik	*6.500*	*4.000*	*10.500*	*10.200*	*300*
Keldani Katolik	*1.100*	*6.770*	*7.870*	*6.800*	*1.070*
Süryani Katolik	*1.750*	*2.100*	*3.850*	*700*	*3.150*
Yakubi	*7.000*	*44.725*	*51.725*	*29.725*	*22.000*
Protestan	*125*	*400*	*525*	*250*	*275*
Toplam	*16.475*	*57.995*	*74.470*	*47.675*	*26.795*

a.g.e., s. 11. Ermeni (105.000 nüfus) (296.000 toplam nüfus) 131.000 Müslüman, 60.000 diğer Hıristiyan mezhepler. Vilayetin güneyi hariç orada Ermeni az.

547 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yakubi sayısı 200.000, savaş sonrası 60-70.000'miş. (30–40)000 Diyarbakır Vilayeti Bitlis Harput'ta. 30.000 Musul Halep Urfa Sancağı (J. Rhétoré, s. 242, S.de Courtois, *mém a.g.e.*, s. 154).

548 J. Rhétoré, s. 243.

549 R. Kevorkian S. Papuccian *a.g.e.*, s. 412. Bu sayılar J. Tüfenkçi'ninkilerle Mardin ve bazı köyler için farklıdırlar.

550 J. Rhétoré, s. 243.

Bütün bu belirsizliklere rağmen bazı sonuçlar ortadadır. Diyarbakır vilayetindeki hemen hemen tüm Ermeniler öldürülmüştür. % 95'ten fazlası vilayette, % 97'den fazlası Mardin sancağında. Keldani topluluğu üyelerinin % 90'ını kaybetmişti. Süryani Katolik topluluğu 2/3'ünü kaybetti. Sağ kalan Keldani ve Süryani Katolikler hemen hemen hepsi Mardin sancağındadırlar.

İlk tablo: J. Rhétoré

Sağ kalan Süryani Katolik sayısı	2.150	Diyarbakır vilayeti
Sağ kalan Süryani Katolik sayısı	3.150	Mardin sancağı

Yakubi topluluğu ise vilayette müminlerin 2/3'ünü kaybetti. Sancakta ise 2/5'ini kaybetti.

Raporun ikinci kısmı:

"Katliamların nedenleri"[551] Rahip Berré bir soru sorar. O tarihte bunu tanıklara sormaktaydılar. Ancak bu basit soru, "Bu katliamlar sadece göstermelik mi? Yani başka bir deyişle Ermeniler aslında suçlu muydu?" Bugün soykırım gerçeği çevresinde safça kalır. "Soruyu böyle sormamın nedeni sadece Ermeni ulusunun mevzubahis olmasındandır. Her yerde sadece Ermenilerin katliamından bahsediliyor. Ancak önceden yazdığı rapora göre, sadece Mardin ve Diyarbakır bölgesi için bile 120.000'den fazla Ermeni olmayan Hıristiyan yok edilmiştir.[552] Bu belki hafifsenecek bir sayıdır, korkunç bir katliamın küçük bir safhasıdır. Ancak bu sayı göz önünde bulundurulup Ermeni suçluluğu bile varsayılsa, bu sakin halkın, günahsızların öldürülmesini açıklamamaktadır. Ayrıca Ermeni ulusunu suçlarken hiç olmazsa kadın ve

551 A. Beylerian act. Ct. S. 95.

552 Rahip Berré, Mardin ve çevre bölgelerinde katledilen Hıristiyan sayısını kendi itiraf ettiği gibi yaklaşık olarak hesaplamıştır.

çocukları muaf tutmalıydı." Bu misyoner, tüm diğer Katolik ruhbanların çoğu gibi kökleşmiş bir düşünceye sahiptir; Ermeni Havari topluluklar devrimci komitelerin etkisinde basına ve hatta okullara kadar. Hıristiyanlığa zıt bir tesir altındalar. Diğer raporlarında bu Ermeni komitelerini dinsiz Frank-mason, dinsiz İttihat-Terakki cemiyetlerine yaklaştırmaktalar. "Uzun yıllar en şerefli ve etkin (Vanlı) Ermeni ailelerle ilişkide olduğundan, bu şehirdeki zengin tüccarların okullarda ve basında komitelerce yapılan antihıristiyan propagandaya karşı olduklarına eminim. Tüm bu aileler Taşnak komitesi şeflerinin zalim baskılarından yakınmaktaydılar. Ölüm tehdidi altında belli tarihlerde yüksek meblağlar ödemeye mecbur edilmekteydiler. Tehditler hafifsenemiyordu, çünkü Van'da evlerin kundaklandığı ve karşı görüşte olanların öldürüldüğü, direnenlerin sindirildiği bilinen bir gerçekti. Van Belediye Başkanı Bay Kapamacıyan birkaç yıl önce komitelere karşı olduğunu açıkça belirttiği için kapısının önünde öldürülmüştü.

Keldani	18.000
Süryani Katolik	2.700
Yakubi	100.000
Mardin Ermeni Katolik	7.000
Kurban toplam	*127.700*

Ayrıca 90.000 Ermeni Havari de öldürülmüştür.

İnanıyorum ki, halkın büyük çoğunluğunu teşkil eden, çalışkan köylülerin tek istediği rahatça işleriyle ve ticaretle uğraşmaktı.

Ayrıca komiteler her zaman Ermeni Katolikleri devrimci harekete (vatanseverlik eksikliğinden) katılmadıkları için suçlamaktaydılar."[553]

553 A. Beylerian, *a.g.m.*, s. 95.

Rahip Berré'ye göre şaşılacak olan İmparatorluğun merkezindeki savaş sahasından en uzak bölgelerdeki halkların niye öldürüldüğüydü. Bu iç bölgelerdeki Süryani Yakubi'lerin niye "Ermeniler kadar insanlıkdışı" muameleye tabi tutulduğunu düşünüyordu.

(Hamid) devri katliamları ile karşılaştırıldığında René Pınon'un[554] sorduğu soru akla gelir. Almanların olaydaki sorumluluğu neydi? Alman hükümeti Jön Türkler'den resmî olarak hiçbir zaman kopmadı ama Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmadığını iddia ederken, onların cinayetlerine de suç ortağı oldu. Şu deyimin geçerliliğini ve gerçekliğini sorgulayabiliriz. "Alman metodu, Türk uygulaması" Tüm araştırmalarda Hamit devri katliamları ve 1915 kıyımı arasındaki fark açıkça ortaya çıkmıştır. Ancak olayların analizinden görünen köy ve şehirlerdeki kitle cinayetlerinin, Jön Türklerin uyguladığı bir Devlet Metodu olduğuydu. Bu sistem daha sonra 20. yy.'ın başka totalitaristlerince benimsenmiştir. Aslında rahip Berré, bu olayların manasını "Osmanlının Hıristiyan halka duyduğu geleneksel husumeti" olarak yorumlar; Fransa'ya nefreti ve "Hıristiyan ulusların gittikçe artan gücü, önemi ve refahına karşı Osmanlının hissettiği kinin ifadesiydi."[555] I. Armalé de bu görüştedir. "Türkiye'nin bize yaşattığı haksızlıklar ve cinayetler sadece Hıristiyan olduğumuz içindi. Yoksa hiçbir suç işlenmemişti. Çekilen işkenceler değer verdiğimiz Hıristiyanlık nedeniyle, erkeklerimiz ve kadınlarımızın en korkunç ölümlere layık görülmesi boğazlanmalar, tehcir edilmeler, hepsi Hıristiyanlık düşmanlığıydı."[556]

---

554 *Ermenilerin İmha Edilmesi Alman Metodu, Türk Uygulaması*, Paris, Akademik Perrin Kitabevi, 1916.

555 A. Beylerian, *a.g.m.*, s. 100-101.

556 Al *quşara*, s. 81; (*Positio*, s. 175).

Diyarbakır vilayetindeki cinayetler hakkında söyleneceklerden şüphe edilmeyecek bir husus, belli bir imha metodu ve teknik sistemin uygulanacağıdır. İnfazı yöneten ve gerçekleştirenler belli ki protokol çerçevesinde davranma emri almışlardı ve aşamalar birbirini takip etmekteydi. Önce Hıristiyan evleri aranmaktaydı, silah bahanesi Hükümete ihanet söylentilerini ve dolayısıyla nefsi müdafaa hakkının doğduğunu yaymaktaydı. Etaplar düzenleniyordu ... en son konvoya kadar. Aynı işkenceler aynı tutuklu gruplanmalar, erkeklerin şehrin birkaç saatlik uzaklığında tenha veya sarnıç, kuyu, mağara gibi uygun yerinde öldürülmesi ... kadınlara aynı yalanlar, eşlerine kavuşma bahanesiyle yola çıkarmalar, aynı hilelerle fidye paraları toplama, aynı tarz şiddet ve aynı final.

Kırmızı mühürlü bir İmparatorluk fermanı okunarak ölüme mahkûm etme, dinden döndürme baskıları, kıyafetleri çıkarttırma, bıçakla katletme, bazen doğrama, kadınlara tecavüz (sağ, ölü veya yarı ölü olsa bile).

Cesetler yakılır veya kuyulara atılır. Ama hepsi aynı pozisyonla bırakılır, erkekler yüzüstü, kadınlar sırtüstü, çocuklar ayağından savrulup parçalanır. Topluluğun şehit kayıtları, hemen hemen hepsi ruhban olan tanıklar tarafından tutulur. Papaz Rhétoré'ye göre Diyarbakır Vilayeti için; 2 Piskopos, 30 Ermeni Katolik ruhban (19'u Mardin'den), 3 rahibe, 1 piskopos, 29 Süryani, Katolik ruhban (Mardin topluluğundan). Tüm Osmanlı İmparatorluğunda; 3 Keldani Piskopos (Siirt, Artvin, Cizre), 10 ruhban Cizre, 2 piskopos ve (Yakubi)[557] ruhban öldürülmüştür. H. Simon, Musul seminerinden 12 eski öğrenci ve 6 rahibe, çırak'ın biyografisini yazmıştır.[558] H. Simon'un biyografileri şu başlıkta

557 J. Rhétoré' s. 244.

558 H. Simon *a.g.e.*, s. 153-177.

toplanır: "Dominikan ailemizin altın kitabından koparılmış bir sayfa." Mardin topluluğu ölüm kayıtlarını Piskopos yardımcısı Mar tutmuştur. Topluluktan 19 ruhban ölmüştür.[559] Hepsinin kısa birer biyografisini ve Piskopos Mar bunlara, 19 ileri gelenin de biyografilerini ekler [ek 3].[560] Ancak Diyarbakır Vilayeti için, Ermeni Havari şehit kayıtları bu yazarlarca nakledilmemektedir. Halbuki her türlü bilgi ile donanmışlardı. Yardımcı sorumlu, Selim Rızkallah, ilk erkek kafilesindeki 417 kişinin adını tam olarak tespit edememiştir. Ama 1915 Haziran ve Temmuz'unda Mardin'de öldürülmüş yüzlerce kişinin hemen hemen tümünü içeren listeler hazırlayabilmiştir.[561]

Osmanlı arşivleri bu olayların kanıtlarını içermektedir. 16 Temmuz'da Suriye Valisi Cemal Paşa, Fırat'ta yüzen cesetler hakkında kayıtlarda bulunur. Reşid'in cevabı; "Fırat bizim vilayetle ilgili değildir, cesetler muhtemelen Erzurum vilayeti veya Harput'tan gelmektedir. Burada ölenler terk edilmiş sarnıçlara atılmakta veya her zaman yapıldığı gibi yakılmaktadır. Ender olarak gömülmektedir."[562]

Diyarbakır vilayetinde öldürülen Ermeni kurbanların sayısı, Reşid'in itiraf ettiği gibi, oradaki nüfustan fazladır. 18 Ağustos'ta 1915'te Diyarbakır Valisi, Dahiliye Vekaletine çektiği telgraf'ta şunları yazar: "Şehir ve çevresinde tehcir edilecek Ermeni kalmamıştır. Dışarıdan gelenler hemen yola havale edilmekte ve kavşaklar Ermeni konvoyları ile

559 *Positio* s. 327-330.

560 *A.g.e.*, s. 330-331.

561 Bkz., Ek 2.

562 *İttihatçıların dava kayıtlarından Ermeni Katliamı Davası*, Paris ed. Diasporas 1981 s. 266.

tıkanmıştır. Benim bölgemden tehcir edilenlerin sayısı 120.000 kişiyi bulmuştur."[563]

28 Eylül 1915'te bir telgrafta: "136.084 Ermeni Sivas ve çevresinden Cizre'ye yollanmıştır. Hâlâ 6.055 Ermeni mevcuttur ve yakında yola çıkacaklar. 40 Ermeni ise Malatya-Cizre yolundadır."[564]

Bu resmî evrakta sadece tehcir mevzubahistir ve sadece Ermenilerle ilgilidir. İçişleri Bakanı Konvoydan önce Sivas yolundan Resulayn, Nsibin'e yönlendirdiğini ama bedevi ve aşiret saldırılarından Siverek'ten geçirildiğini yazmıştır.[565]

Alman elçisi, Reşid'in caniyane tutumundan haberdardır. Katliamlar ve tehcir sadece Ermenilerle sınırlı kalmamış ve kitle imha cinayetleri diğer Hıristiyanlara da yayılmıştır.

10 Temmuz 1915'te Musul Konsolosu Holstein, Wangenheim'e şu telgrafı yollar (10 Temmuz'daki üstteki telgrafı tamamlar bkz. üst) "Eski Mardin Mutasarrıf Şefik Bey halen Musul'dadır ve şu yeni bilgileri iletmiştir; Diyarbakır Valisi Reşid Bey, azgın bir hayvan gibi vilayetindeki Hıristiyanlara saldırmaktadır. Diyarbakır'dan Mardin'e jandarmalar getirmiş ve emri üzerine o gece 750 Hıristiyan (çoğu Ermeni) toplamıştır, aralarında Ermeni piskoposu da vardı. Onlar şehrin civarında koyunlar gibi boğazlanmıştır. Reşid Bey kanlı eserini suçsuzlara karşı tamamlamakta, bugün kurban sayısı 2.000'i geçmiştir.

Eğer hükümet hemen tedbir almazsa Reşid Bey'e karşı, şehrin alt tabaka Müslüman ahalisi de katliama katılacaktır. Vilayetimizde durum günbegün daha kötüye gitmektedir.

563 A. Aydın, *a.g.e.*, 335.

564 *A.g.e.*

565 *A.g.e.*

En iyisi, hükümet'in Reşid Bey'i görevden almasıdır. Böylece işlenen cinayetleri onaylamadığını göstermiş olurdu. Bu da buradaki karışıklığı biraz düzene koyardı."[566]

566 Ermeni soykırım arşivleri, Johannes Lepsius'un kitabının Fransızcası, "Almanya ve Ermeniler 1914-1918, Podsdam 1919, Paris, Fayard 1986 s. 107-108 [document 110].

BEŞİNCİ KISIM:

ERMENİ KATLİAMI SIRASINDA MARDİN

Bölüm 1

TEHCİRİN YÖNLERİ

Doğu Anadolu'nun diğer vilayetlerinde de, Ermenilerin yok edilmesi, Diyarbakır'daki sisteme benzer şekilde gerçekleşmiştir. Katliamlar her bölgenin idari sınırları dahilinde yer alırlar. Yok edilen köyler, tutuklanan erkeklerin az mesafe ötede öldürülmeleri, imha edilen kadın ve çocuk konvoyları. Ancak sadece kadın ve çocuklardan bir kısmı vilayetin idari sınırlarını aşabilmekteydi. Bu olaylarla ilgili Osmanlı arşivlerinin verdiği bilgiler az ve ulaşılmazdır. Bilgiye ulaşabilen durumlarda ise doğrudan tahrip edilmişlerdir. Çünkü plan tarihini; paylaşma ve sorumluluklardan kaçma temeli üzerine yeniden yazılmasıdır. Kafilelerin muhteviyatı, güzergâhı ve akıbeti hakkında sadece sağ kalabilenlere ve tarafsız tanıklara güvenebiliriz. Bunların verdiği rakamlar genellikle abartılmıştır. Felaketlerin nakledilmesinde sıkça görülen bir durumdur. Duygular görüşü saptırır.[567] Ayrıca bu tanıklar sabittir veya kafilelerle yolda

567 Olayları reddedenler burada ve her yerde sayılardaki hatalara dikkat çekerler ve bunun şahitlerinin anılarını geçersiz kıldığını

karşılaşmış veya yol boyunca yürürlerken cesetleri görmüşlerdir.[568]

Başlıca yön;Trabzon'dan başlar Erzincan'da, Erzurum vilayetinden gelenlerle birleşir (yukarı Fırat) nehrini takip ederek iner, Malatya üzerinden Harput vilayetine ulaşır. Orada Sivas'tan gelen muhacirlere katılır. Demek ki Trabzon, Sivas ve Erzurum vilayetlerinden gelen mülteci akımları Harput vilayetinde buluşurlar. Malatya'ya gelen kafileler az çok hafifletilmiştir çünkü *Teşkilatı mahsusa* veya yerel güçlerdeki öncü birliklerin emirleri bu doğrultudadır.

Tüm bu emirler gizlidir ve çoğunluğu şifahen verilmiştir. Başkent'ten yollanan telgraflar ender olarak saklanır. Zaten şifreli evrak olduğundan cinayetleri ret edenlerce kolaylıkla inkâr edilirler.[569] Yok etme mekanizmaları kurgulanabilse yine de, bu emirlerin içeriği ve iletilme yöntemleri hakkında tüm bilgiye sahip olamayız. Ama buna mukabil tanıklar cinayet planlarının neticelerini müşahade etmekteydiler. Kafilelerin akıbetleri ortadaydı. Böylece Amerikan Konsolosu Leslie A. Dawis Harput vilayetini haklı bir görüşle *Mezbaha Bölgesi* olarak tanımlar.[570]

---

iddia ederler. Tam aksine bu hatalar değerini arttırır. Bu görgü tanığı 2.000 kişilik bir kafile ile karşılaştığını anlattığında muhtemelen saymamıştır. Bazı belirsiz ve değişken kavramlara dayanarak bu konvoyu değerlendirmiş ve tahmin yürütmüştür.

568 Bkz. Fayiz el-Hüseyin [D5], rahip Andrus [D8]) anılan tarihçiler tehcirin yönlerini haritalarda saptamışlardır.

569 Y. Ternon: Bir soykırım reddedilmesi konusunda araştırma, *a.g.e.*

570 Leslie A. Dawis, Katliam Bölgesi Ermeni Katliamı hakkında bir Amerikan Diplomat'ın raporu, 1915-1917 Neu Roghelle Aristide Caratzan 1989.

Anadolu'nun bağrında dağlık bir bölgede yer alan bu vilayetten geçen kafilelerin çoğu tamamen yok edilmişlerdi. Sağ kalanlar Adıyaman ve Birecik üzerinden Halep'e inerler. Demek ki Diyarbakır vilayeti sınırından içeri girmeden geçerler. Doğu Vilayetleri kafilelerinden Halep'e ulaşan, sadece birkaç bin kişi olur. Bu dört vilayetten 600.000 kişi öldürülmüştür. Tehcirin başlıca akımı hedefi Halep'e varmadan hemen hemen tükenmiştir. Daha sonra imparatorluğun diğer bölgelerinden de Ermeni muhacirler gelmeye devam edecektir. Güney Halep, Suriye, Filistin'e gönderilecek veya Fırat boyunca dizilen temerküz kamplarında duraklayıp son hedefleri Deyrizor'a varacaklardı.

Bu başlıca yön dışında, kuzeyden gelen büyük kafileler Harput vilayetini başka bir yöne doğru terk ederler. Doğuya Diyarbakır'a doğru giderler. Bu Doğu-Batı akımına ters bir akımdır; Güneybatı Mardin'den geçen sağ kalan tanıkların anlattıklarına göre bu kafileler vilayeti geçerken yok olmaya mahkûm edilmişlerdi. Bu yön değiştirmenin açıklaması da budur. Reşit vilayetindeki Ermenilerin yok edilmesini programlamaktan başka, diğer bölgelerden gelen muhacirlerinin geçen kafilelerinin de imhasını düzenlemekteydi.

Muhacirler, Diyarbakır vilayeti sınırlarına girdikleri anda, kaderlerinin birdenbire kötüleştiğini iddia etmekteydiler. Zaten pek çoğu Diyarbakır'a varamadan katledilmişti. Oraya varanlar ise öyle bir yorgunluk, tükenmişlik ve had safhada yoksunluk halindeydiler ki; kadınlar ve çocuklar acımasızca katledilmekte, son paraları alınmakta, son giysileri çalınmaktaydı. Harput'tan gelen ve Diyarbakır'dan geçen bu akım, Bitlis vilayetinden çıkan iki kol ile birleşir. Bunlar önemli değildir. Muş sancağı Ermenileri bu yörede katledilmişlerdi. Bu iki koldan biri Kuzeyde Lice'den geçer. Diğeri Doğu'da Miyafarikin'den. İkisi de Diyarbakır'a Siirt

sancağından gelen muhacirleri taşırlar.[571]

Nihayet 1915 Ekim'inde ters akımla kafileler Urfa'daki sağ kalanları Siverek ve Mardin'den geçerek Musul'a taşırlar. Diyarbakır vilayetini geçerken yok edilmeye mahkûm edilmişlerdi. Anadolu'daki 7 Doğu vilayetindeki Ermenilerin tehciri hâlâ yeterince incelenmemiştir. Sağ kalanlar azdır. Askerler veya milisler onları çevirir ve öldürürler, ama olaylar hakkında konuşmazlar. Uzun kafilelere yol boyu rastlayanlar ise sadece bir müddet tanık olurlar. Ancak bazı hususlar belirlenmiştir. Harput vilayeti gibi, Diyarbakır vilayeti de bir imha ve yıkım merkezidir, bir ölüm bölgesidir. Mardin, bu vilayette Diyarbakır'ı geçen sağ kalanların toplandığı noktadır. Dicle yolu ile[572] Musul'a doğru hiçbir transfer yoktur. Dicle üzerinde Cizre, Mezopotamya sınır kapısı Nusaybin'e ender olarak sağ geçebilirler.

Diyarbakır vilayetindeki Ermeniler'den çok ender kişi Resulayn'a varıp Halep'e doğru trene binebildiler.

Mardin'de Ermeni olmayan çoğu Katolik Hıristiyan bir nüfus vardı. İnançları ve sosyal bağlarıyla felaketlerde Ermenilere bağlandılar. 1915 Haziran'ında açıklanan afla korunmaktaydılar. Vilayeti geçen tehcir Kafilelerinin anılarını dinlediler. Bu anılar çok değerlidir, çünkü bu geçip gidenler az ötede öldürülürler. Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik Hıristiyan topluluklar kendi patrikhaneleri çevresinde toplanmışlardı. Bu gruplaşma Osmanlı idari

---

571 Bitlis vilayeti idari bakımdan 4 sancağa bölünmüştür. Merkez sancak Bitlis, Muş sancağı, Siirt, Genç. 218.404 Ermeni nüfusunun 140.555'i Muş sancağındadır. Anadolu'da Ermeni topluluğunun yoğun ve en homojen olduğu bölgedir (R. Kevorkian *a.g.e.*, s. 463).

572 Keleklerle giden tek kafile 30 Mayıs'ta hareket eden erkeklerdir. Diyarbakır'dan çıkar ve yolda durdurulup yok edilir.

bölümlerine uymayabiliyordu. Diyarbakır veya Mardin toplulukları merkezleri Diyarbakır vilayetleri haricindeydiler. Ruhbanlar uzak seminerlerin Musul veya Lübnan'ın öğrencileriydiler. Piskoposlar, Diyarbakır vilayeti dışında merkezlerden gelen raporları toplamaktaydılar. Diyarbakır vilayeti Ermeni soykırımının incelenmesinde, en az bir harici olayı, Siirt sancağı katliamlarını[573] eklemek gereklidir.

Tehcir haritası incelendiğinde kurbanların maceralarının iki şehirde nihayetlendiği görülür. Kuzey'de Resulayn, Güney'de Deyrizor Bu iki şehir arasında bir çöl bölgesi yer alır. Habur Nehri burayı sular. Habur'un kaynağı ve kolları Mardin dağlarıdır. 1916 Temmuz'dan sonra Deyrizor'da toplanan Ermenilerin çoğu burada öldürülmüşlerdi. Ancak Kuzey'den gelen Ermenilere tek sağ kalma imkanı da Resulayn'a varıp, Musul Sincar veya Halep trenine binmekti. Bu sağ kalma noktaları ayrıca incelemeye hak kazanırlar.

Diyarbakır vilayetinde Ermeniler ve diğer Hıristiyan toplulukların yok edilmesi yedi aylık bir sürede tamamlanır. 1915 Nisan'ından Ekim'e. Bu tarihler arasında katiller tamamen Reşid tarafından denetlenir. O da ittihat ve Terakki komitesi emirlerine uymaktadır. Kendi veya adamları verilen talimatları da aşan kararlarla uygulamayı yürütmektedirler. Ermenilerin yok edilmesinden sonra, onların akıbetini paylaşmamış olan diğer toplu Hıristiyanlar da hâlâ rahatsız edilmektedirler. Devamlı haraç istenmekte, tutuklanmakta ve öldürülmekteler. Bu vilayette Ermenilerin

573 J. Rhétoré ve Armalé; Urfa, Resulayn ve Deyrizor katliamlarını naklederler. Ama bunu incelemeye katmak, sınırladığımız çevreden çıkmaktır. Ancak Siirt katliamlarından bahsetme hakkımız var, çünkü Mardin tarihçileri tarafından yakından incelenmiştir.

yok edilmesi diğer Doğu vilayetlerinkinden üç ay sonra neticelenir. Ancak tüm imparatorluk sınırları içinde olan tasfiyeden önce nihayetlenir, çünkü Deyrizor ve Resulayn yörelerindeki sağ kalan Ermenilerin imhası 1916[574] Temmuz'una kadar sürmüştür. 1915 Ekim'inden sonra cinayetlerin tarihi Diyarbakır vilayeti için savaşın seyri ile karışır, güneyde cephe çizgisi, Bağdat'ın İngilizlerce işgalinden sonra (Mart 1917) yaklaşır. Almanlar ise Diyarbakır vilayeti güneyinde Demiryolu'na yakın istasyonlar kurarlar.[575] Kuzeyde ise Ruslar Diyarbakır vilayeti kuzeyindeki Lice'ye kadar inerler. Daha sonra cephe çizgisi 1916 Bolşevik Devrimine[576] kadar sabit kalır.[577]

Oysa Ermeni kıyımı en şiddetli ve geniş kapsamlı şekilde Diyarbakır vilayetinde gerçekleşmiştir. Bu da 1915'te planlanan operasyonların askerî durumdan bağımsız olarak düzenlendiğini açığa çıkartır. Diplomatların görüşü de bu yöndeydi. Alman elçisi Wangenhaim, konsoloslardan düzenli raporlar almaktaydı ve bu konuda hiç şüphesi yoktu; "Tehcir kafilelerinin oluşturulması askerî durumlar neticesinde olmadı. Diyarbakır Ermenileri'nin Musul'a doğru tehcir edildiği varsayılmaktadır, yolda öldürülmüşlerdir."[578] Birkaç hafta sonra tehcirin askerî operasyonlarla ilişkili olmadığını fark edince şu sonuca varır; "Bu şartlar

574 Y. Ternon, Ermeniler, *a.g.e.*, s. 288-299.

575 *Dünya savaşında Türk muharebesi* kumandan Larchee-Paris-Chiron et Berger– Levrault, s. 318-364.

576 1917 olmalı, (*Ed.*)

577 *A.g.e.* s. 365-427 (s. 404'te haritaya bkz.).

578 Vahakn N. Dadrian, Alman ve Avusturya kaynaklarında Ermeni Soykırımı Dökümanları *Soykırımın genişleyen döngüsü çevresi, Eleştirel* Biyografik Görüş 3. Cilt New Brunswick Transaction Publishers 1994 [s. 99].

ve tehcirin yönlendirme, yönetme metotları hükümetin Ermeni ırkını Türkiye'den yok etme amacı güttüğünü kanıtlamaktadır.[579] Hohenlohe prensi, Ağustos'ta Wangenheinm'in yerine atanır, elçi hastadır. Prens ise şiddetle Osmanlı hükümetinin yerli Hıristiyanları yok etme kararına karşı çıkar. Ermenilerin tehciri vahşet çerçevesindedir, bu katliama sadece seyirci kalınmıyor ama açıkça hükümet emirleri ile yönlendiriliyor. Bu da Ermenilerin yok edilişidir.[580]

579 *A.g.e.*

580 *A.g.e.*, s. 100.

Bölüm 2

DOĞU BÖLGESİ TEHCİR KAFİLELERİ

Yedi Doğu vilayetinde Ermeni soykırımı aynı sistemle gerçekleştirildi. Ancak aşamaların kronolojisi farklıdır. Şehirlerde ilk aramalarla ileri gelenlerin ilk tutuklamaları arasında az veya çok bir süre geçmekteydi. Aynı şekilde kafilelerin içeriği, ritmi de sorumlu otoritelerce tespit edilmekteydi. Ancak Doğu vilayetleri için değişmeyen bir kural sağlam erkekler konvoyunun yani ilk oluşturulan kafilelerin hareket ettikleri vilayet sınırlarını aşamadan yok edilmesidir. Hareket noktalarından az uzakta,[581] en geç üç gün içinde imha edilmekteydiler. Tanıkların yollarda rastladığı kafileler demek ki sadece kadın çocuk ve yaşlı konvoylarıdır. Böylece Mardin'de aileler tehcirin en şiddetle sürdüğü dönemde her kadın, kendi ailesine de sıranın geleceğini bilmekteydi. Komşu illerden gelen kafileler bu arada şehrin kapısında konaklamakta veya şehre girmekteydiler. Sağ kalanların anlattıkları, onlara kucak açan Hıristiyanları dehşete düşürmekteydi. Aziz Afrëm tarihçileri ise bu anıları kronolojik bir sıralamaya tabi tutup düzenlice kaydetmek çabasındaydılar. Müşahade ettiklerine göre Osmanlı otoritelerinin Diyarbakır vilayetinde tüm kafileleri yok edeceği yönündeydi.

---

581 Y. Ternon (*Les Armeniens*-Ermeniler), *a.g.e.*, s. 272.

Kuzeyden gelen bu konvoylardan sağ kalanlar, vilayetin içlerine perişan bir halde gelmekteydiler. Üstlerinde paçavralar kalmıştı ve az bir parayı da yaşam savaşı için ancak saklayabilmişlerdi. Bagajları yol boyunca jandarmalar veya Kürtler tarafından çalınmıştı.

Oysa akıbetleri kaderleri, diğerlerinin Diyarbakır bölgesine girdiklerinde karşılaştıklarından daha iyi olmuştu. Bazı kafileler çok acı çekmemiş ve muhacirler yol boyu jandarmalarca Kürtlerin vahşi açgözlülüğüne karşı korunmuşlardı. Çok yorgun ve bitkin olanlar yürüyemediklerinde, yollarda vurulmamıştı. Ama hepsinin ortak olarak hemfikir oldukları nokta, Reşid'in bölgesine girdiklerinde cehennemi yöntemlerin başladığıydı. Tutuklu sayısı hızla düşmekteydi. Kızgın sıcağa rağmen su içmeye izin verilmemekteydi ve ilk sırada çocuklar ölmekteydi. Askerler, yürüyüşü hızlandırmakta ve yavaş olanları vurmaktaydı, örneğin; 8.000 kişilik bir kafile bölgeye giriş yapar ve Mardin'e vardığında 4.000 kişi kalmıştır. Kalanlar yollara serilmiş, nehirlerde boğulmuş, Kürtler tarafından kaçırılmıştır. Çünkü onlara kaçırma ve öldürme hakkı izni ve hatta emri verilmişti. Diğer bir kafile Erzurum'dan gelmiş olup belli bir yerde jandarmalar çevredeki Kürtleri çağırıp kadın ve çocukları kaçırabileceklerine dair heveslendirmekte ve konvoy yok edilmekteydi.

Daha sonra Ekim'de, Mardin'de kalmış Hıristiyanlar, Batı'dan, Anadolu'nun merkezinden Ankara, Bursa, Konya, Urfa'dan gelen konvoylar gördüler. Bunlar kuzeyden gelenlerden daha iyi durumdaydılar. Anlattıklarına göre mallarını düşük fiyatla satabilmiş birkaç günde yola hazırlık yapabilmiş ve biraz parayı yanlarına alabilmişlerdi. Ancak yolda askerler veya şehrin çıkışında ahali tarafından soyulmuşlardı. Jandarmalar da altın hırsından bazen tüm

kafileyi öldürmekteydiler.

1915 Kasım'ında Erzurum'dan gelen Hıristiyan askerlerinin anlattığına göre Diyarbakır vilayetinin kuzeyinde, yan yana yatmış kadın cesetleri dolu vadiler görmüşlerdi. Koyun sürüleri gibi ölüler vardı. Anlattıklarını kaydeden J. Rhétoré verdikleri 50.000 sayısını biraz abartılı bulur ama tanıkların[582] "pek çok kalabalık - bir sürü" hissini ve dehşete kapılmalarını nakleder. Bir Keldani tanığın anlattığı kafile hikâyesi, vilayet Müslümanlarının ne derece vahşete kapıldıklarını ve muhacirlerin akıbetini belirleme yetkisi ile neler yaptıklarını anlatır; "Bu tarihte Mardin'e kadın kafileleri gelmekteydi, Harput, Erzurum, Erzincan ve diğer Ermeni bölgelerinden gelmekteydiler. Bu kadınlar sağ salim Diyarbakır bölgesine gelebilmişlerdi. Bu sınırı geçtiklerinde bir av haline gelmekteydiler. Hırsızlık, talan, çocuk kaçırma, kadın tecavüzleri her şey mübahtı. Bir kafile bu şehrin köylerine güneş batmadan varmıştı, köyün dışında konakladı geceyi geçirme hazırlığında iken köylüler erkek, kadın, çocuk gelir ve saldırırlar, çalarlar, kaçırırlar. Bir kadın aç bir kurt gibi 7 Hıristiyan kadına saldırarak arka arkaya boğdu, tavuk boğazlar gibi ve yaptığı işten, katliama katılmaktan gurur duyarak döndü."Bu hikâye kafilelerin kadınlarınca Mardin'e gelindiğinde anlatılmıştır.[583]

Bu kadar çok acı çektikten sonra mülteciler tepkisiz hale gelirler. Darbeler altında hakaretlere rağmen bir kelime söylemeden bir sürünün hayvanları gibi ilerlerler. Kendilerinden biri, bir çocuk, bir akraba, bir felaket yoldaşı tükenip yıkılınca ilgisiz kalırlar. Bir gün, Bitlis'ten gelen büyük bir kafile Mardin'e varıp Süryani Katolik rahibelerin

582 J. Rhétoré s. 252.

583 A. Sarafian *a.g.m.*, [tr B].

manastırı yakınında dururlar. Askerler 300 çocuğu ayırırlar. Anneler yorgunluktan bitkin, yerde çömelmiş ne bağırıp ne ağlayarak, bakışla olayları takip ederler. Askerler çocukları Kürtlere verir. Onlar da iki yaşından küçük, yani bakıma muhtaç ve işe yaramaz gördüklerini öldürürler. 3'ten 5 yaşa kadar olanları da Müslüman olarak eğitip belki bir gün satmak üzere[584] götürürler. Başka bir gün bir Kürt küçük bir çocuğu kaçırır ama "o annesinin eteğine yapışmıştır, Kürt eline vurur, zavallı anne, Kürt ve çocuğu uzaklaşırken, kuzusu çalınan bir koyunun çıkaracağı kadar ses çıkarır..."[585]

Bu kadınlar sadece ölümü beklemekteler. Bazıları çocukları ile suya atılır. Bir kadın Urfa'dan üç çocuğu ile çıkmıştır, biri 4 diğeri 6 yaşında ve bir de bebek. Nehrin kıyısında duran kafilededirler. Kürtler gelir ve iki büyüğü götürmek ister. Onları öper ve nehre atar. Yaptığını bizzat kendisi, Mardin'den geçerken anlatmıştır.[586]

1915 Haziran'ından Ekim'e Mardin ve çevresi geniş bir mezarlıktır, toprak binlerce kadının kanlarına doymuştur. Kafileler çevre bölgelerden devamlı gelmekteler. "Binlerce Ermeni kadın uzak eyaletlerden getirilmekteydi. Beyaz uzun giysileri içinde koyun sürüsüne benzemekteydiler. Her yıl yukarı Kürdistan'dan Suriye ve Mısır mezbahalarına götürülen koyun sürüleri gibiydiler. Bu yıl koyunlar savaştan dolayı yoklar. Yerlerine onlar ve kanlı katliamlar var. Mezbaha ise Mardin çölüdür. Ne kadar çok Hıristiyan kanı içmiştir."[587]

---

584 J. Rhétoré s. 253.

585 *A.g.e.*, s. 252-253.

586 *A.g.e.*, s. 254; [Anı C1].

587 *A.g.e.*, s. 272.

J. Rhétoré ve H. Simon konvoy geçiş tarihleri hakkında doğru bilgi toplamaya çalışırlar ancak bu zor bir iştir. Konvoy içerikleri ve akıbetleri çok farklı nakledilmektedir.

"Hyacinthe Simon'a göre, tam rakam vermek için, Resulayn, Nusaybin'e gitmek, 65 derin kuyunun içindeki cesetleri saymak ve etrafta yığılı cesetleri hesaplamak gerekirdi. Mardin ve Diyarbakır'daki tüm haremleri araştırmak, sakladıkları kız ve delikanlıları bulmak, Mezopotamya çölünü katetmek, o engin araziye kurbanları geri vermesini bağırmak gerekirdi. Kürt bir atlının terkisinde cinselliğe ve yaşın güçsüzlüğüne yenik düşmüşlerin izlerini sürmek istedim. Ama imkanım ve fırsatım olmadı."[588]

Ancak iki din adamı, büyük kafilelerin geçişlerini takip eder ve tarihleri saptarlar:

-1915 Haziran sonunda büyük bir Ermeni kadın kafilesi kuzeyden gelir ve Diyarbakır eyaletine girer (Rhétoré'ye göre 6.000 kadın, Simon'a göre 12.000 kadın). Sistematik olarak tasfiye edilirler. Askerler kafileyi imha ettiğinde birkaç yüz kişi ancak kalmıştır. Cinayetler, Diyarbakır Mardin arasında bir nehir kıyısında işlenir. Üç kadın, Müslüman köylüler tarafından kaçırılır. 12-13 yaşlarında bir genç kız kaçabilir ve Mardin'deki Hıristiyanlara sığınırlar. "Bu korkunç katliam'ın safhalarını, konvoyu takip eden ve eşekleri askerler için idare eden üç Hıristiyan nakletmişler" (J. Rhétoré yazdı).[589]

-1 Temmuz'da gece 2.000'den fazla Ermeni kadın Mardin'e gelir. Aziz Afrëm manastırı bahçesine konaklarlar, nöbetçiler vardır ama şehrin Hıristiyanları birçok hile ile onlara giysi ve yiyecek getirmeyi başarırlar.

---

588 H. Simon, *a.g.e.*, s.43.

589 J. Rhétoré, s. 261.

-"Bu, bölgemizde Tehcirin ilk görülmesiydi. Bu insan enkazlarının 35 günlük yürüyüşten sonra, üst baş yırtık, aç, bitkin, tükenmiş, çıplak ayak güneşte kavrulmuş... Gözlerde katliam manzaraları, donuk tevekkül ve acı dolu görüntüler, bazı ipek elbise kalıntıları ve bazı paçavralar son zenginlik ve son yoksulluk izlerini taşımaktaydı."[590]

-5 Temmuz'da 3.000 Ermeni'den oluşan bir kafile Ermeni Katolik kilisesi avlusuna yığılır ("az erkek, çok delikanlı"). Mardin Hıristiyanları askerleri atlatır ve tutuklularla konuşurlar. Böylece tüm Ermenilerin mahkûm olduğu öğrenilir. Diyarbakır'dan sonra Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Harput'ta da olaylar aynıdır. Mardin'de daha önce erkeklerin imhası yaşanmıştı. Şimdi de tekrarlanacaktı. Kadınların akıbeti yaşanacaktı.

Neticede, acıma duygusunun Diyarbakır vilayeti sınırları içinde mevcut olamayacağı öğrenildi. Bir hamile kadın doğurmuş ve bebeğini nehre bırakmış, kendisi de orada öldürülmüş. Gerekçe, kafile yürüyüşünü geciktirmesi. Bazı konvoylar gidecekleri yere varamıyor, birçoğu tasfiye ediliyor, çocukları Kürtler çalıyor.

Hakikat ise, bir felakettir. Haziran ayı boyunca 12.000 Ermeni kadın tehcir edilip Diyarbakır ve Mardin arasında katledilmiştir (R. Rhétoré'nin biraz önce anlattığı 6.000 kişilik kafiledir).[591]

6 Temmuz'da bu kadınlar Resulayn'a doğru yola çıkar. Mardin Müslümanları kafileye yaklaşır ve polislerin sırıtışları karşısında 3-10 yaşlarında çocukları kaçırırlar.[592]

590 H. Simon, *a.g.e.*, s. 98.

591 *A.g.e.*, s. 99.

592 *A.g.e.*, s. 100.

-7, 8, 9 Temmuz'da Mardin'e kafileler gece gelir. Bunlar Harput ve Diyarbakır'dan getirilen ileri gelenlerin eşleridir. Araba ile seyahat ederler, bagajları vardır ve uzun yola gerekli her şeye sahiptirler. Musul'a varmayı umut etmekte, orada eşleri ile buluşmayı hayal ederler. Memduh için bu bir fırsattı. Onların para ve kıymetli eşyasına el koyar ve gece Musul'a yola çıkarır. Oraya hiç varmayacaklardı. 13 Temmuz'da Diyarbakır'ın ileri gelenlerinin eşi 510 kişi Dara'da öldürülür.[593]

10 Eylül'de Harput ve Erzincan bölgesinden binlerce Ermeni Mardin'den geçer. Kadınların anlattığına göre Diyarbakır'dan çıktıktan sonra 800 kadın katledilmiştir.

Sivas ve Harput'tan çıkan 80.000 kişilik mülteci Musul'a gitmekteydi. Diyarbakır'a vardıklarında 12.000 kişidirler. Mardin'e vardıklarında ise 4.000 kişidir (14 Eylül) Yolda askerler 8.000 kadını öldürmüşlerdi. 15 Eylül'de Musul'a doğru yola çıkarlar, Nusaybin yakınında öldürülürler. Bir subayın itiraflarına göre; Sivas ve Harput'tan "80.000 kadın tehcir ettim der ve ekler, nasıl gök üstümüze yıkılmadı" (H. Simon nakletti).[594]

Ekim'de Urfa'dan[595] gelen kadınlar konvoyu Mardin'den 20'sinde 2.000 kişi, 28'inde 3.500 kişi geçer. Musul'a yönelirler, akıbetleri belli değildir.

Katliam ve kaçırmaların muhasebesi çoğunun akıbetini özetlemektedir. Doğu vilayetlerinin Ermeni kadınları için önce erkekler ölmüş anne çocuklarla kalmış onlar da ya kaçırılmış ya dağılmıştır. Diyarbakır'da doğan 8 yaşında bir

593 *A.g.e.*, bkz ust. 2 Bl. 2 Unite.

594 H. Simon, *a.g.e.*, s. 94.

595 14 Ağustos'ta Urfa direnişi başlar. Osmanlı Ordusu bastırır. Alman topçuları destek verir. 4-6 Ekim 1915.

Ermeni çocuk, Kürt köylülerince kaçırılır, konvoydan önce yaşadığı köyü anlatır. Orada gördüklerini;

Bursa'dan gelen bir Ermeni kafilesiydi, zavallıları silahlı Çerkesler çevreliyordu, kırbaçlıyor ve hakaret ediyorlardı. Köyün dışında konakladılar. Nehrin yakınında durumları acınacak haldeydi. İskeletler gibiydiler. Uzun yürüyüş onları tüketmişti.

Köyün ahalisi hemen onlardan elde edebilecekleri kârı düşündüler. Hemen yoğurup ekmek pişirdiler ve fahiş fiyata sattılar, bu zavallı açlara da, onlara bir parça lavaş için son paralarını verdiler.

Nasılsa kaderleri belirsizdi, konvoy refakatçileri de onları soymuştu, daha önceki kafileler gibi katledileceklerdi (Ermeni çocuk bu zavallılara ekmek satmaz hepsini parasız verir ve evde dövülür ama cesaretinden dolayı gurur duyar.)

Ertesi günü tekrar nehrin kıyısına gider. Önce kimseyi göremez. Her yer ıssız ve sessizdir. Mültecilerin yola devam ettiğini düşünür. Ama nehre yaklaşınca dehşetle görür ki, kıyı kanlıdır ve ceset doludur.

Bir gün önceki yolcular yola devam etmek için nehri geçeceklerdi. Güzergah buydu. Nöbetçiler suya girmeye tereddüt edenleri kıyıda öldürmekteydiler. Bunlar yüzme bilmiyordu ve kılıçlardan kaçmak için nehre girerler ve akıntıya kapılıp boğuluyorlardı. Cesetleri kıyıya vuruyorlardı. Bazıları karşıya geçebildi. Orada atlı jandarmalar yola devam için onları toplamaktaydı ama tükenmişlerdi ve orada öldürülmeleri emredilmişti, hepsi öldürüldüler.[596]

596 H. Mutevelian 1915 sürgünü hatıratı, Beyrut Donikyan 1984 s. 35-37.

1919'da ittihatçıların davası sırasında 1331 (1915) 15 Eylül'lünde yollanmış şifreli bir mesaj İçişleri Bakanlığına Reşit'ten gelmişti. Diyarbakır vilayetinden atılmış Ermeni sayısının 120.000 olduğu bildiriliyordu. Bu sayı bölgedeki Ermeni nüfusundan fazladır.[597] Valinin itirafına göre diğer bölgelerden gelen Ermeniler de öldürülmüştü.

597 Y. Ternon (Les Armeniens) *a.g.e.*, s. 273. Türkçesi: *Bir Soykırım Tarihi*, Çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları 2012.

Bölüm 3

MARDİN ESİR PAZARI

Kaçırılanları akıbeti

Kürtler bir tehcir konvoyuna saldırıp kadın ve çocukları kaçırırken aile nüfusunu arttırmaktan başka, ülkenin belli başlı esir pazarlarında satacakları tutsakları düşünüyorlardı. Bu pazarlar Diyarbakır, Viranşehir, Cizre, Urfa ve Mardin'de kurulmaktaydı. J. Rhétoré ve H. Simon'un söylediğine göre Mardin'de katliam döneminde esir fiyatları çok yüksek değildi.[598] Satıcılar, mallarından ve ganimetlerinden en kısa sürede kurtulmak istiyorlardı. Böylece 5-7 yaşlarında 5-20 kuruşa (1.50 F-6 F) bir kuzu fiyatına satılıyordu. Genç bir kız veya 14-15 yaşlarında bir genç delikanlı 2-3 mecidiyeye (9 F-13.50 F) alıcı bulmaktaydı. Genellikle Hıristiyan bir kadının değeri daha fazla 1 Türk lirasıydı. (23 F) Bazı kişiler için arttırma 25-30 lira hatta daha fazla yükseliyordu. Eğer genç kadın önemli bir aileye aitse değeri yüksekti. Böylece Mardinli Kaspo ailesinden küçük bir kız 8 liraya satılmıştı. 3-8 yaşlarında küçük bir çocuğu satın almak için iyi bir alışverişti. Müslüman bir ailede geçireceği 1-2 ay sonunda hele iyi muamele gördüklerinde ilk ailelerini

598 J. Rhétoré, s. 314, H. Simon, *a.g.e.*, s. 127-129.

unutup yeni evlerine bağlanırlardı. Bazen bu gibi çocuklar akrabaları tarafından bulunup satın alan ailelerine geri gitmek bile istemiyorlardı. "6 yaşlarında bir erkek çocuk Müslüman bir evde geçirdiği bir yıl sonunda dinî uygulamalara öyle bir uymuştu ki müezzinin sesini her duyduğunda namaz duruşunu alır, eller, kulaklar arkasında dünyevi seslerden uzaklaşmak için her hareketi, hatta iki zamanlı namaz pozisyonlarını bile uygulamaktaydılar. Beş altı yaşlarında küçük Ermeni kızlar gördüm ki, Arapça İslam dualarını kelimei şahadet formüllerini, eskiden Hıristiyan dualarını söyledikleri rahatlıkla ve güvenle tekrarlamaktaydılar."[599]

Mardin'de halka açık satışlar 15 Ağustos'ta başladı. İlki kadınların satışı oldu. Polisin iyimser bakışları altında sürerdi. Hyacinthe Simon'un anlattığına göre Bir Süryani Katolik kadın (Yusuf Sa'do-Nano'nun dul eşi), o gün pazarlık ederek yüzlerce Hıristiyan kadını satın alır.[600] Tehcirden etkilenmemiş olan Mardinli Süryaniler tutsakları satın alıp evlat edinmek istiyorlardı.[601] Başpiskopos Tappuni satın alabileceği kadar çok çocuğu kurtarmak için tüm parasını feda eder. Böylece 2.000 çocuğu ailelerinin yanına yerleştirir ve masraflarını öder. Özel serveti olmadığından borç alır. Ama polis araştırma yapmakta, saklanan Ermeni olup olmadığını soruşturmaktadır. Tappuni, satın alınan bu çocukların Süryani Katolik olduğunu iddia eder ve dost olan bazı memurların yardımı ile onları Bedreddin'in yıkıcı öfkesinden sakınır.[602] 1916'da satışlara sunulan gruplardan

599 J. Rhétoré s. 320; [Anılar C 2].

600 H. Simon, *a.g.e.*, s. 127 Sa'do Nano, Reis Bıro'nun damadıdır. (Bkz., Anı D 6).

601 Süryaniler genellikle Ermeni erkek çocuklarını evlat edinmişlerdir. (*Ed.*)

602 J. Rhétoré s. 325-326; [C 3 anılar].

biri 600 çocukluk bir gruptur. Arkasından 200'lük ve 200'lük bir diğeridir. Tüm bu çocuklar satılamadığından Osmanlı yönetimi bir yetimhane açar ve onları oraya yerleştirir.

Bazıları kaçırdıkları veya satın aldıkları insanlara adilane davranırlar. Onlara aile bireylerine olduğu gibi davranırlar hatta yardım etmek için başkalarını da satın alırlar. J. Rhétoré, Savur'dan bir Müslüman ileri gelenden bahseder. Bu zat onları kurtarmak amacı ile yirmi kadar genç kız satın alır ve onlara Müslüman olmalarını hiçbir zaman teklif etmez.[603] Ancak genellikle sahipler esirlerine din değiştirmeleri yönünde baskı yapmaktaydılar, ret cevabı alınca da sert davranıyorlardı.[604] Bu kabalıklar dinî önyargılardan kaynaklanıyordu. Bitlis'ten iki genç Ermeni kızı sahipleri tarafından günde iki kez dövülmekteydi çünkü efendileri "Hıristiyanlar ancak dövülmeye müstahaktır" diyordu. Müslüman evlerdeki bu Hıristiyan kadınlar için hayat, özellikle fakir evlerde ya da Kürtlerde çok zordu. Fiziksel cezalar olmasa bile bir hareme bağlıydılar ve evdeki diğer kadınların nefretini yaşıyorlardı. Bazen satın alan onları tekrar elden çıkarıyordu çünkü evdeki kargaşa bitmek bilmiyordu. Neden kıskançlıktı. Esir pazarındaki düşük fiyatlardan faydalanan açıkgözler ise Ermeni kadın koleksiyonu yapıyorlardı. J. Rhétoré bir subayı anlatır. Bu adam evine 12 kadar kadın doldurup onların ihtiyaçlarına yetişmek için askeriyede sorumlu olduğu dükkânı satmaktaydı. 13-14 yaşlarında genç kızlar Müslüman eşleri olmaktaydı. Diğerleri hizmetçi gibi muamele görmekte ve evin en ağır işlerinden sorumlu olmaktaydılar en aşağılayıcı

603 *A.g.e.*, s. 326.

604 Bkz., C 4, a, b, c, anılar.

işler onlara verilmekteydi. Oysa Müslüman eşler akşama kadar gezer ve gevezelik ederlerdi.[605]

“Başpiskopos Maloyan’ın baldızının esir olduğu evde bir eşeğin görevini yüklendiğini ve kötü muamele görmekten, kaba bir efendinin dayağından kolunun kırıldığını anlatırlar.

Esir olduğu köyde görülen rahibe Sayde çeşmeye omzunda testi ile giderdi. Bu da evde hizmetçi görevi yüklendiğini gösterirdi. Yani yorgunluk ve aşağılama ayrıca hakaretler ve kötü muamele de onun payına düşerdi.”[606]

Vilayette 1915 Sonbahar ve Kış’ında binlerce çocuk hastalık, mahrumiyet, kötü muamelelerin acılarından ölür. Katliamların başından itibaren ailelerinin ebeveynlerinin tutuklandığını tehcir edildiğini ve öldüğünü görmüşlerdi. Hastalandıklarını fark eden efendileri onlardan en kısa zamanda kurtulmayı amaçlarlar; bazen da kendi elleriyle öldürür ve cezasız kalırlar. “Kendi gözlerimle gördüğüm bir olay da hasta olan beş yaşlarında küçük bir kızı sahibi canlı canlı bir gübre yığını altına gömmüş ve üstüne de bir taş koyup ayaklarıyla bastırmıştı. Ancak bu sırada orada olan diğer bir Hıristiyan görmüş ve çukurdan çıkarmak istemiş. Ama barbar ve haris adam 5 kuruş (1.50 F) almadan izin vermemiş, gömmek için harcadığı çabanın değerini istemiş. Buna rağmen küçük çocuk kurtarılamamış çünkü adam taşı bastırırken bel kemiğini kırmıştı, hastalığı iyileşemeyecek bir şey değildi. Birkaç gün de ölmüş, büyük acılarının arasında annesini çağırıp ağlamıştı.”[607]

605 *A.g.e.*, s. 338
606 *A.g.e.*, [C5 a, b anılar].
607 *A.g.e.*, s. 342.

Ateşkesten sonra kaybolanlardan bazılarını arayıp bulmak mümkün oluyordu. Ama bazıları Müslüman evlerle öyle bütünleşmişlerdi ki tanınamıyorlardı veya yeni kimliklerini terk etmek istemiyorlardı.[608] Dr. Şahap Gedik'in bana yakın zamanda anlattığına göre evrakların incelenmesi neticesinde her köyde her Kürt ailesinde bir kuşak öncesinde bir Ermeni'nin varlığı ortaya çıkmaktaydı. Bunun nedeni ise Kürtlerin çok büyük sayıda Ermeni kadın ve çocuğu Mardin bölgesinden kaçırıp köylerine götürmesiydi. 1945'te Mardin'de askerî doktor göreviyle bulunurken birçok köyü ziyaret etmiş ve Kürtlerin 1915 olaylarından bahsetmelerini dinlemiştir. Bu uzak bölgede misyonlar ve kuruluşların gücü yetmediğinden 1918 ateşkesinden sonra çok az çocuk geri verilmiştir. Böylece Mardin yöresindeki Kürtler etnik köken bakımından Kurdo-Ermeni'dirler.

608 Bkz., C 6 anı.

Bölüm 4

SİİRT KATLİAMLARININ HABERLERİ MARDİN'E ULAŞIR

I. Armalé ve 3 Dominikan ruhban, Siirt katliamları hakkındaki bilgileri Mardin'de duyarlar.[609] Papaz Na'im'e Keldani görgü tanıkları da olaylar hakkında benzer hikâyeler anlatırlar. Bu anlatanlar, sağ kalanların felaketleri anlattığı kötü hatıralarını naklettikleri araçlardan başka bir şey değildirler. Bu raporların kesişmesi Siirt'te Mayıs'tan Eylül'e 1915 yılında meydana gelenler hakkında kesin fikir edinmemize yardım eder. Bazen karşıt görüşler olunca bir şüphe katsayısı belirir. Ayrıca bu bölgede, Hıristiyan çoğunluğu Ermeniyken, ender sağ kalanlar Keldaniler'dir. Öncelikle kendi topluluklarının Hıristiyanlarının akıbeti ile ilgilenirler. Bu da olaylara bakışı biraz değiştirir. İşte hikâyeyi ilginç kılan Mardin'den uzakta vuku bulan olayların Mardin'e varan yansımasıdır.

Şehir, idari olarak Diyarbakır vilayetine bağlı olmamakla beraber Keldani topluluğunun en önemlilerinden biridir, 30 köyü kapsar. Orada Keldaniler, diğer Hıristiyanlarla öldürüldüler. Sancak coğrafi olarak Diyarbakır çevresine (taşrasına) bağlıdır. Hakikaten kuzeyde Ermeni Toros

609 Maalesef J. Rhétoré'nin Siirt üzerine anlattıkları birkaç sayfa sonra kesilir. Bkz. (s. 300-314) eksiktir.

dağları ile, Botan Suyu, Batı'da ve Güney'de Dicle arasında sıkışmıştır. Böylece Siirt katliamlarından sonra değişik topluluklardan sağ kalanların bir kısmı Mardin'e sığınır ve orada hikâyelerini anlatırlar. Bu arada Bitlis çevresi de 1915 Mayıs'ında savaşa gömülmüştür. Vali olan Mustafa Abdülhalik [Renda], Talat Paşa'nın kayınbiraderidir ve 1915 Nisan sonundan itibaren Ermenilere eziyet etmeye başlar. Bu vilayette çoğunluk olan Kürtler de onu desteklerler. Mayıs sonu Van valisi Enver paşa'nın eniştesi Cevdet [Belbez], kendi bölgesindeki operasyonları yönetir ve savaşın başından itibaren İran sınır bölgesindeki Hıristiyanları katlettirir. Mayıs sonunda Rus ordusunun baskısı karşısında Van şehrini boşaltmaya mecbur olur. Ermenileri, çekildikleri kendi mahallelerinde yok edememiştir. Ancak Hakkâri'nin dağlarında yenilmez olan Nasturilerine saldırır ve güneye kaçar. Siirt'e 8.000 askerle girer. Bunlara kendisi *kasap taburları* adını vermiştir. İşte bu çerçevede Siirt ve çevre köylerin katliamları yönetilir.

Siirt şehri, Bitlis'in güneybatı yönünde 50 km uzaklıkta, Mardin'den 4 günlük yürüyüş mesafesindedir. Botan nehrinin, Sason dağlarının güney yamaçlarında oluşturduğu güzel bir vadi'de bulunur. Bağlar, bademlikler, incir, nar ve fındık ağaçları ile iki katlı evler inşa edilmişlerdir. Bu bir tür alçıdır ve evlerin nemli ve kırılgan olmasını sağlar.[610] Uzaktan beyaz evleriyle şehrin güzel bir görüntüsü vardır. Ama bunlar genellikle haraptır ve lağımlar açıktan, yollarda akar. Siirt sancağı 60.000'den fazla Hıristiyan barındırır. Bunlardan 25.000 Ermeni Havari'dir.[611] 20.000 Yakubi, 15.000'i Keldani bazı Süryani Katolik ve Nasturi vardır.

610 V. Cuinet, *a.g.e.*, Bl. 2, s. 601.

611 R. Kevorkian, *a.g.e.*, s. 502.

Şehrin nüfusu 1914'te yaklaşık 7.442 kişi olarak belirlenmiştir. 3.320'si Kürt, 4.032 (423 aile) Ermeni'dir. Bu sonuncuların iki kilisesi vardır. Havarilerin Aziz Taddeus ve Katoliklerinki Barthelemeos (ikisi beraber Tatyus Partoğomyos)'a adanmıştır. Bir de Protestan tapınağı vardır.[612] Ermeni topluluğu piskoposluğu komşu Aziz Agop manastırında yerleşmiştir. Bu sayılar diğer toplulukları hesaba katmıyor. Halbuki Siirt Merkez kazası 36 köyü kapsar. Çoğunluğu Keldani ve Yakubi'dir. Bu kazadaki 12.000 Hıristiyan'ın en az 7.000'i Keldani'dir. Çoğu köylüdür. Siirt Keldani topluluğu başpiskoposu Adday Şer'in sorumluluğundadır. Bu din adamı Musul Dominikan papazlarının eski bir öğrencisidir. Tarih üzerine önemli araştırmaları olan ünlü bir bilim adamıdır.[613] Fransız Dominikan ruhbanlarının Siirt'te bir evi vardır. Ayrıca bir manastır ve iki okul (kızlar ve erkekler için), (Presentation) rahibelerinin şehirde dört Hıristiyan kadının yardımı ile idare ettikleri bir yetimhaneleri de vardır. 21 Kasım 1914'te Osmanlıların 1. Dünya Savaşına girişinden üç hafta sonra üç misyonere: Michel de Boisset, Luwiza Sayığ ve Chariot, Fransa'ya dönmeleri emredilmiş ve onlar da okulları ve yetimhaneleri Osmanlı tebası ruhanilere ve öğretmenlere terk edip giderler.[614] Yönetim Lübnan'da[615] Şarfe Manastırı yöneticisinin kardeşi Süleyman'a geçer. Osmanlı tebası altı rahibe Siirt'te kalırlar. Misyon kilisesi

---

612 A.g.e. s. 503.

613 Daha geniş bilgi için bkz., Kuroš Hërmëz Nazlu, *Ünlü Asurlar'dan (Keldaniler'den, Süryaniler'den) Seçmeler II*, Nsibin Yayınevi, Södertälje, 1996, s. 23-32; *Analecta Bollandiana*, C. 83, 1965, Brüksel. (*Ed.*)

614 J. M. Mérigoux (*Va a' Ninive*) Irak ile dialog Musul ve Hıristiyan köyler (*a.g.e.*, s. 459-461).

615 *Al-quşara* (tercüme B) s. 386.

cami olur, okul ise askerî mağaza olur. Artık yetimler ve rahibeler ise polisin tacizine maruz kalmaktadırlar.[616]

Mayıs 1915'te bir Kürt topluluğu Siirt'e yönelir. Başpiskopos Adday, mutasarrıf Hilmi Bey'e 500 lira sunar. O da Kürtleri uzaklaştırır. Belediye başkanı Abdülrezzak birçok Keldani ailenin dostudur. Bu tarihlerde makamından azledilir ve kini olan Hami Efendi atanır. Söylentilere göre bazen Kürtlerin gelişi bazen da askerlerin gelişi haber verilmektedir.

Siirt katliamları 5 Haziran 1915'te birdenbire Cevdet ve *kasap taburlarının* gelmesi ile başlar. Aslında, ordusu Siirt'te çok kalmaz Bitlis'e doğru yol alır. Halil'in [Enverin amcası Halil Kut] 5. Hareket bölüğü ile birleşen Cevdet, Bitlis'i kuşatır. Haziran ortasında orayı yıkar ve Hıristiyan halkı yok eder.

Sağ kalanların anlattığına göre, bu ordunun varlığı Ermeni evlerine hücuma imkân vermiş ve böylece başlatılan olaylar daha sonra alışılmış seyrine varmış. Fransız Dışişleri Bakanlığına daha sonra sunulan bir raporda (16 Ocak 1918'de) Basra'daki Fransız konsülü bir Keldani'nin anlattıklarını nakleder. Ona göre katliam şöyle gelişti: "Siirt'teki Keldani topluluğunu tamamen yok olmuş farz edebiliriz. Aslında resmî kayıtlar 767 insanın adını bildiriyorlardı. Ama bunlar şehrin bir saat uzağındaki bir tepenin yamacında bir günde kurşuna dizilenlerdir. Sokaklarda ve evlerde öldürülenlerle sayı çok artar. Katliamlar bir aydan fazla sürdü. 1915 Mayıs ortasında başladılar ve Haziran'da ancak bitti. Hiç kimse kurtulmadı. Çeteler şehirdeki Hıristiyanların Kürtler ise köylerdekileri yok ettiler."[617]

---

616 J. M. Mérigoux, *a.g.e.*, s.460.

617 MAE A. 394-3 Ermeni katliamında Keldani halkının kurbanları, s. 186-194.

I. Armalé'nin anlattıkları papaz Na'im'in sağ kalan Keldani'lerden topladığı bilgiler ışığında Siirt Hıristiyanlarının yok ediliş safhalarını canlandırabiliriz.[618]

Alışılmış şema uyarınca 5 Haziran'dan itibaren askerler evleri talan ettiler. İleri gelenler tutuklandı. Aralarında önemli ailelerden Mansur, 'Abbuş, Kındir, Nasri, Sa'do, Hikari'ler vardı. Din adamları da tutuklandı yalnız piskopos Adday kaçabildi ama sonunda yine de öldürüldü.[619] Çeteler tarafından kışlalara doldurulup elbiseleri çıkartılmış. Çete birlikleri asker kaçaklarından oluşturulmuştu, bu kaçaklar eşkıya milisini oluşturmak için gizlendikleri yerlerden gelmişlerdi. Siirt'in Müslüman ileri gelenleri onları yönetmekteydi. Milislerin silah olarak bir kılıçları vardı. Dört gün boyunca tutuklulara işkence edilir. 8 Haziran Salı günü Dominikan evine saldırılır, askerler istila eder ve talan başlar. Müdire rahibe Suzan dövülür, birçok genç kız kaçırılır. 9 Haziran'da 7'şer kişilik gruplarla tutuklular, 100 kadar çete eşliğinde Siirt'in bir saat uzağında Zaryebe vadisine[620] götürülürler. Mardin'den Mar Afrëm Manastırı'ndan bir Süryani Katolik din adamı kısa bir vaaz verir, insanları İsa imanı içinde ölmeleri için dua eder. Daha sonra hepsi boğazlanır.

618 J. Na'im, *Türklerin Katlettiği Asur-Keldaniler ve Ermeniler, a.g.e.*, s. 48-96. Sayfa 57-58'de Siirt'teki talan ve katliam'ı yöneten ve uygulayan Müslüman ileri gelen ve resmî görevlilerin bir listesi yer alır. [Na'im'in listesinde yağmacı ve cellatların başlıcaları olarak yer alanlar: Kaymakam Hilmi, jandarma kumandanı Hamdi, belediye başkanı Hami, belediye görevlisi Emin Basri, Fathullah Efendi, tüccar Hacı Abde Musulli, tüccar Fardo'nun oğlu İbrahim, Fardo'nun yeğeni Aziz'in oğlu Hacı Ömer, Molla Hıdır, Molla İlyas, Hacı İbrahim Hasene, Hamit Ağa ve dört oğlu, Hamdi'nin oğlu Hacı Memed. (*Ed.*)]

619 Bkz., Anı 31.

620 Günümüzde Siirt'te ünlü Kasaplar Deresi. (*Ed.*)

Bir ay boyunca kadınlar evlere kapanmış yaşarlar. Soruşturma ve talanlardan kurtulan erkekleri evlerde saklarlar. Gündüz bir evden diğerine teraslar arasından gider gelirler. Gece boşalmış evlere girer ve yiyecek getiririrler. Bazı Müslümanlar onlar için alışveriş yaparlar. Pencerelerden ip sarkıtarak bunları yukarı çekerler. Ama daha sonra bir tehcir tehdidi belirginleşir. Çeşitli kurnazlıklarla, resmî yöneticiler ve askerler evlerde kalıp saklanan Hıristiyanların bir listesini oluştururlar ve kurtardıkları değerli eşyaları ellerinden alırlar.

11 Temmuz'da, bir Pazar sabahı Hıristiyan evleri boşaltılır, kadın ve çocuklar kışla avlusuna toplanır. Geceyi orada geçirirler. Ertesi sabah Bitlis'ten gelen bir kadınlar konvoyuna birleştirilip tehcir edilirler. Toplam olarak 1.000'den fazla kadın bu ilk konvoyla Siirt'ten ayrılırlar. Beraberlerinde götürdükleri çocuklar hepsi altı yaşın altındadır. Diğerleri ise ya kaçırılmış ya da öldürülmüştü. Çakıllı, taşlı yollarda, çıplak, aç, susuz, sıcaktan tükenmiş çocuklar kucaklarında yürütülürler. Günler sonra Savur'a varırlar. 250 kişi kalmışlardır. Kaymakam, Mardin'e ne yapması gerektiğini sorar. Bedreddin "onları alıkoy" diye cevap verir. Bu da hepsini yok et anlamındadır. Bunun üzerine dağ yollarına yönetilirler. Hamile bir kadın yolda ölü bir çocuk doğurur, yürümeye mecbur edilir, az sonra o da ölür. Konvoy'un kalanı, Vadi-Waweli adında bir vadiye gelir. Orada Kürtler beklemektedir. Kadınlar taşlanır, elbiseleri alınır, birkaç genç kızı kaçırırlar.[621]

Daha sonra iki konvoy daha çıkarılır. İkincisi; 15 gün sonra Ermeniler ve Yakubiler kadın konvoyu. Üçüncüsü; İkinciden 8 gün sonra 600 Keldani kadın. 16 Ağustos'ta sağ

621 Bkz., Anılar S2, S3.

kalan bazı kadınlar Mardin'e ulaşırlar. Orada I. Armalé'ya olayları anlatırlar. Aralarında bir Dominikan rahibe Warina ve üç kadın vardır. Üçüncü konvoya aittiler. Bunlarda ilk iki konvoy gibi dayanılmaz şartlarda yürütülmüşlerdir. Her etapta çeteler gece olunca meşalelerle gelip, kurbanlarını seçiyor, tecavüz edip öldürüyorlar. Annesi, kardeşleri onların çocukları ile yürüyen rahibe yüzünü çamura bulayıp kendisini çirkinleştirmişti. Anne katledilmiş, kardeşlerden biri Kürtlerle gitmek istemediği için öldürülmüş kendisini ise ölü diye terk etmişlerdi. Mardin'de Aziz Afrëm Manastırına varınca Musul'dan 3 Dominikan rahibi görmek onu sevindirmişti. Kendi konvoyunda 350 kadından sadece 10'u sağ kalabilmişti. Mardin yakınında kadınlar giyinmek için paçavralar tedarik etmişlerdi. Papaz Berré onları Aziz Afrëm'da karşılar, misafir eder. Başpiskopos Tappuni'ye emanet edilip rahibeler manastırına dinlenmeye sonra da Musul'a gönderilir. Yabancılar masası, bakanlığına yolladığı raporda papaz Berré rahibe Warina'nın anlattıklarını nakleder: "Kürdistan'da Siirt'teki bir misyon okulunda öğretmen olan Siirt'li bir rahibe 1915 Eylül'ünde Mardin'de bizimle buluşabildi ve tanık olduğu katliamlar hakkında ayrıntılı bilgi verdi.

Siirt'teki tüm Hıristiyanlar; Ermeni, Keldani, Süryani Katolik toplam 12.000 kişinin tümü katledilmişlerdi. Aileler kendi evlerinde tek tek işkence görüp öldürülmüşlerdi. Musul seminerinden eski bir öğrenci olan Keldani bir papazı şehrin sokaklarında parça parça kesmişlerdi. Birçok erkek, sokaklarda benzer işkencelere maruz kalmışlardı. Şehrin Müslüman halkı katliama katılmıştı. Siirt'in Keldani başpiskoposu Adday Şer seminerimizin eski öğrencisi kaçmak istemiş yolda yakalanmış ve arkasından yollanan jandarmalarca kurşuna dizilmiştir, daha sonra kadın ve çocuk

konvoyları oluşturulmuş ve çeşitli yönlere yollanmışlardır. Öğretmen rahibelerimiz ve öğrencilerimizden birçok genç kız, birçok kadınla beraber Siirt'ten Mardin'e giden yollarda Kürt çetelerine teslim edildi. Kürtler yolun yarısında önceden belirlenmiş bir yerde pusu kurmuşlardı. Önce elbiseleri çıkartılan kızları, jandarmanın da yardımı ile küçük gruplar halinde birbirlerine bağlıyorlardı, çocuklar ise anneleri ile bağlanıyordu. Her grup hedef olarak bir yerde durdu ve bu deliler tarafından taşlandı. Taşlar isabet ettiğinde sevinçten bağırıyorlardı. Komşu köyden bir Kürt aşiret reisi kadınlara acıdı ve evine 20 kadarını götürüp onlara aylarca baktı. Mardin'de Hıristiyan evlerde kabul göreceğinden emin olduklarında serbest bıraktı. Öğretmenimiz de bunların arasındaydı. Kürt reis daha sonra da bize Siirt'teki okullarımızdan iki öğrenci yolladı. Siirt'ten başka konvoylarla çıkartılan birçok kadın da Mardin'e sığınmıştır. Anlattıkları olaylar bu bölge katliamları hakkında bize verilen bilgileri doğrulamıştır. Zavallı yol arkadaşlarına yapılan her türlü işkenceye tanık olmuşlardı."[622]

Mardin Keldani piskoposu İsrael, 60 kadar Siirt'li kadın ve çocuğu Kürtlerden satın almıştır. Büyük ihtimalle üçüncü konvoy kurbanlarıdır.[623]

Siirt'in Dominikan rahibelerinin akıbeti Papaz Simon'un başlıca düşüncesidir çünkü çoğu Mardinliydiler. Bunlar altı yerli rahibeydi. Siirt misyonunun Fransız ruhbanları gittikten sonra burada kalmışlardı, tek sağ kalan rahibe Warina'dır, Aziz Afrëm'e sığınmıştır. 63 yaşındaki Müdir'e rahibe Suzan Ka'ka Siirt'teki evin kurucusudur, 12 Temmuz'daki konvoyla gitmiştir. Üç günlük bir yürüyüş

622 A. Beylerian, *a.g.m.*, s. 90-91.

623 J. Na'im, *a.g.e.*, s. 87; [anı S 4].

sonunda tükenir düşer, konvoy milisleri elbiselerini soyar ve tam kalbinden bir kurşunla vurur. Savur'da (Mardin'den 15 saat uzakta) Mardin ileri gelenlerinden üçünün kızı Kürtler tarafından taşlanır ve öldürülür. Anna: Hakuf Habbo'nun kızı 33 yaşında, Sayde: Said Sa'do'nun kızı 30 yaşında, Recina: Kendir ailesinden 30 yaşında rahibe vardı. İlk yürüyüş gününün sonunda kervan Dara'da Tıllen'de duruyorken çeteler tarafından bıçaklanır. Teyzeleri ve yeğeni de birkaç saat sonra öldürülürler.[624]

Siirt'te sadece bir grup çocuk kalmıştı, onları arada sırada besliyorlardı. Rus ordusu yaklaşınca onları da öldürdüler. Şehrin Müslümanları Hıristiyanların [Ermenilerin- *Ed*] mal ve emlakına sahiplenirler. Evleri baştan aşağı ararlar, duvarları, gizli yerleri araştırır ve bazen para bulurlar.

Dükkânları talan ederler. Malları çalar saçarlar. Keldani katedrali ahır olmuştur ve Hıristiyan [Ermeni-Ed] mezarlığını darmadağın etmişlerdi. Çevredeki 36 Keldani köy yerle bir olmuştur, halkı ya köyde öldürülmüş ya da Siirt'e götürülüp konvoylarla tehcir edilmiştir.[625] Redwan'da yaşayan 500 Keldani kadın ve çocuk petrole bulanıp yakılmışlardı.[626] Sadece Keldani topluluğu adına 31 kilise 7 şapel ve eski bir manastır tahrip edildi.

---

624 H. Simon, *a.g.e.*, s. 170-171, biyografik fişler.

625 J. Na'im'de başlıca Keldani köylerin listesi vardır, *a.g.e.*, s. 49 [*Sĕcĕrt/Siirt* 2000; Sadağ 2.000; Mar Gurya 1.000; Gudyanes 500; rjadide 1.000; Redwan 500; Dehok 500; Ketmes 1.000; Der Šems 200; Piris 1.000; Tentas 500; Tel Mšar 1.500; Tel Newri 500; Benkif 200; Mart Šmune 300; Hartevin 200; Der Mar Ya'kub 500; Bekend 500; 'Ayn Dare 200; Berke 500, Birem 500; Arskanes 500, Galwaye 500; Girej 500; Artun (Tahtayta) 1.000 Bu adlar ve sayılar Na'im'e ülkede olan ve yıllarca Başpiskoposluk Genel yardımcılığı yapan *Bajari* tarafından ulaştırılmıştır. (*Ed.*)]

626 *A.g.e.*, s. 87.

Basra'da Fransız konsülün Keldani bilgi kaynağı, Siirt olaylarının farklı bir yorumunu getirir. Musul'a gelen değişik mezhepte Hıristiyan konvoylarını doğrular: Siirt'li Ermeni kadınlar Musul'a ilk gelenlerdir. Yola çıkarken 1.700 kişi olan sayı 600-700 kalmıştır. Sekiz günlük zorunlu yürüyüş sonunda perişan haldedir. Gelenlerin hepsi yaşlı kadınlardır. Çünkü genç olanlar ya Kürtler tarafından kaçırılmış, satılmış ya da jandarmalar tarafından öldürülmüştür.

Bu perişan kadınlar Havari Kürsüsü Delegesi[627] tarafından evlere yerleştirilip Alman konsolos Holstein tarafından yepyeni elbiselerle donatıldılar. Sonra hepsinin kaderi aynı oldu. "Siirt'in Keldani kadınlarının kaderi çok açık ama bir o kadar da kahramanca ve hayranlık uyandıracak gibidir. Bir ay kadar Türk subay ve askerlerin ahlaksız tacizlerine maruz kaldılar ve sonra da namuslarına düşkün oldukları için amansızca cezalandırıldılar. Eşleri ve çocuklarının kaybından sonra nihayet evlerinde oturacakları vaat edilmişti. Ama sığınaklarından çıkartılıp meçhul bir istikamete yollandılar. Şehirden kortej halinde çıktılar. Hepsi siyah giyinmişti, ağlıyorlardı, Dominikan rahibeler (16 tane) önden gidip ilahiler söylüyorlardı. Siirt'te 6 stajer rahibe vardı. Büyük rahibe (müdire) yaşlıydı ve bir kabza darbesi ile öldürüldü, çünkü artık yürüyemiyordu (rahibe Suzan). Aralarından bir kaçı ve birçok genç kız nehre atlarlar, katillerinden namuslarını korumak için ölürler. Diğerleri Kürtler tarafından götürüldüler. Büyük çoğunluğu yollarda yorgunluktan öldüler ya da şu yöne bu yöne onları yöneten jandarmaların darbeleri altında can verdiler. Tanıdıklarımdan gördüğüm 9'u (5 kadın, 4 kız) Musul'a öyle perişan bir halde geldiler

627 Délégué Apostolique, Vatikan temsilciliği. (*Ed.*)

ki; benim gidişimden sonra iki kız yeğen ve iki küçük erkek yeğenin de Musul'a aileme katılmayı başardığını öğrendim. Buna eklenecek 4 kuzen ve bir kuzen Musul'a 15 Mardin'li kız, 10 kadar kişi Halep'e, 40 kadarı Kürtler tarafından tutulan kadın (Tello köyünde Siirt'in 1 saat doğusunda) 20 kadar başka Siirt'e diğer köylere hepsi yaklaşık 100 kişi. İşte 7.000-8.000 kişilik Siirt Keldani topluluğundan kalanlar. Piskopos şehrin din kurulu, 30 küçük köyün tümü toplu olarak yok oldu."[628]

628 MAE, A 394-3 Ermenistan katliamlarında Keldani ırkının kurbanları s. 191-192.

Bölüm 5

BOĞULANLAR VE KURTULANLAR

Halep, Resulayn, Musul, Sincar[629]

1915 Nisan'ından Ekim'e Doğu Anadolu'yu kasıp kavuran fırtınada bir Ermeni nasıl sağ kalabilirdi? Evler, ocaklar tahrip edilmiş, aileler parçalanmış, ergen erkeklerin tümü hemen hemen yok olmuş, yaşlılar ise tehcirin acılarına dayanamamışlardı. Kadın ve çocuklar ise kafilelerde öldürülmüşlerdi. Tüm bunlara rağmen, Diyarbakır vilayetinde bile sağ kalabilenler oldu. Bunlar felaketten had safhada etkilenmiş durumdaydılar. Çoğu kadın ve çocuklar (şehirde veya Kürt köylerinde, Müslüman ailelerde tutuklu) olmak üzere birkaç bin kadardılar. Zorla İslam'a dönmüş hizmetçi gibi kötü hizmetlerde kullanılan veya aileye dahil edilenler de vardı. Kaçmaya çalışmıyorlardı. Çünkü yakalanınca cezalandırılıyor hatta öldürülüyorlardı. Ender olarak kaçıp kurtulabilenler de olmaktaydı. O durumda vilayetteki en emin sığınak olan Mardin'e geliyorlar ve Süryani Katolik veya Keldani aileler onları himaye ediyordu. Piskopos Gabriyel Tappuni ve Piskopos İsrael Udo'nun koruyucu kanadına sığınıyorlardı. Çünkü bu kişiler onları yerleştiriyor, gerektiğinde

629 Bu bölüm başlığı Primo Levi'nin *Boğulanlar ve kurtulanlar Auschwits'den 40 yıl sonra* adlı kitabından alınmıştır. Paris Gallimard 1986.

ise bedelini ödeyip satın alıyorlardı. Bu kaçıp kurtulanlar birkaç yüz kişiydi, çoğunluğu çocuklar daha çok yetimler demek gerekir. Vilayetin Hıristiyan köyleri haritadan silinmişti. Azıx gibi bir direniş merkezi istisna teşkil etmekteydi. Tur Abdin Yakubi'leri katliamdan kurtulanlar manastırlara sığınmaktaydı. Öncelikle Patriklik merkezi Zafaran Manastırı'nda sağ kalmaları için pahalı pazarlıklar yapılmaktaydı.

1915 sonunda Mardin şehri, Mardin sancağı, tüm Diyarbakır vilayeti bir felaket manzarası arz etmekteydi. Soykırımın başlıca yöneticileri. Bedreddin ve Memduh Mardin'de, Reşid ve yardımcıları Diyarbakır'da hâlâ faaliyette oldukça, sağ kalan ender Ermeniler ölüm tehlikesinde sayılıyorlardı. Kurtuluş fırsatı, bu *ölüm bölgesinin* sınırlarının ötesindeydi. Vilayetin durumu buydu. Aylarca kuzeyden Harput ve Bitlis'ten kafileler akın akın gelmişti. Osmanlı ve Rus orduları arasında savaş, Bitlis'te cehennem yaşanmıştı. Harput'ta ise *mezbaha bölgesi* adına yaraşan kitle katliamları yaşanmıştı. Tüm muhacirler bunu bilmekteydi, kurtulmak için Güneye kaçmak Diyarbakır sınırlarını aşmak Resulayn demiryoluna ulaşıp, oradan da Halep'e varabilmek veya Nusaybin'den Musul'a gitmeli, nihayet bu güvensiz ortamda Ermenilerin dostça karşılandığı Sincar'a da ulaşabilse hayatları kurtulabilirdi.

Bu bölümü yazarken amacım iki yerel tarih arasında bağlantı kurmaktır;

1.-Raymond Kevorkyan'ın[630] Andonyan ve diğer

630 Dr. Kevorkian, Suriye Mezopotamyası'ndaki temerkuz kamplarında Osmanlı Ermenilerinin tehcir ve yok edilişi 1915-1916 soykırımın ikinci safhası *Güncel Ermeni Tarihi Dergisi* 2 1998 [Raymond Kevorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, Çev. Naringül Tateosyan, (*Ed.*) Sait Çetinoğlu, Belge Uluslararası Yayıncılık 2011. ed].

çoğunlukla dinî kökenli Ermeni'nin hatıratları.[631]

2.-Diyarbakır vilayeti Ermenilerin yok edilmesinin, Ermeni olmayan Katolik din adamlarının yazdığı kitap ve hatırata dayanarak incelenmesi; anıları özellikle Mardin'de başka tarih yazıcıları tarafından toplanmıştır. Birkaç ayrıntı haricinde bunlar tam tamına örtüşmektedir. Halep'te Aram Andonyan'ın topladığı bilgiler ile çakışmaktaydılar. Bu iki yerel tarih birleşir ve bireysel hikâyelere kadar birbirini tutar ve tamamlar. Soykırım veya kitle cinayetlerini yazan bir tarihçi için çalışmanın en hassas noktası, olayın kurgusu -genel tarih- ile bir şehrin bir köyün bir ailenin bir kişinin kaderi arasındaki -yerel tarih- bağı kurmaktır. Buna göre bu bölüm çok önemlidir, çünkü Diyarbakır vilayetinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin yok edilişinin incelenmesinde odak seçilen bölgenin tüme bağlanmasını anlatır. Bu bağlantıyı kurmak için dört yer seçilmiştir. İki parçalı bir kıyafeti birbirine bağlayan 4 düğme gibidirler: Halep, Resulayn, Musul, Sincar. İlk ikisi için gerekli bilgi R. Kevorkyan'ın kitabından derlenmiştir, benim eklediklerim, sapma ve birleşme noktalarının açıklamalarıdır.

Diğer ikisi için ise Katolik belgeleri olayların titizlikle incelenmesine imkân sağlar ve biz de bunu yapmak istiyoruz. Böylece iki parça iki bölgenin karşılıklı örtüşmesi ile birleşir. Burada Halep, Resulayn orada Musul, Sincar… Aynı düşünce akışında J. Rhétoré'nin tüm bir bölümü ayırdığı Urfa ve Deyrizor'dan da biraz uzak durdum, çünkü bu yerel hikâyeler başka eserlerde de derinlemesine incelenmiştir, özellikle Kevorkyan'ın kitabında Deyrizor hakkında epey

631 Suriye Mezopotamyası'ndaki temerküz kamplarındaki Ermenilerin hayatı.

bilgi vardır. Nihayet eklememiz gereken son bilgi de bu evrakın Dominikan arşivlerde ve Nubar Paşa Kütüphanesi raflarında on yıllardır kaldığı ve hiçbir yazarın başvurmadığıdır.

Bilgilerin bir merkeze yönelmesi kanıt değeri taşımaktadır. Sivil veya askerî bir otoritenin verdiği emirleri uygulayan yerel güçlerin incelenmesi Soykırımı planlayanların katliam amaçlarını açığa çıkartmaktadır. Diyarbakır vilayeti için ahalinin çoğu Kürttür ve Kürt aşiretleri bilfiil Türklerin teşviki ile cinayetlerine katılırlar. Kürdistan'ın güneyinde Suriye ve Mezopotamya'da Arap ve Çeçen aşiretler faaliyettedir. J. Rhétoré ve I. Armalé ile diğer (Andonyan'ın topladığı) bilgiler arasında aşiretlerin kimliği hakkında farklılıklar vardır. Ruhbanlar, Çerkesler derken diğerleri Çeçen demekte ve sonuca ulaşabilecek bir bilgi de sunamamaktaydılar. Ancak Andonyan'ın sorguladığı tanıkların verdiği kesin bilgiler, neticede Çeçenler olduğuna karar verir. Her durumda da Kuzeyde ve Güneyde Kürt veya Çeçen emirler aynıdır. Ganimet paylaşımı önceden belirlenmiştir. Cinayetler aynı vahşetle uygulanır. İttihat ve Terakki komitesinden bir sorumlu teşvik ve emir vermektedir.

1. Halep

Halep bir Arap şehridir. Oradaki Ermeni topluluğu çok önemli değildir. Ancak 1915'ten itibaren kafilelerin karşılaşma noktası olur. Önce Doğu bölgelerinden gelen birkaç bin sağ kalan sonra İmparatorluğun diğer bölgelerinden gelenlerin toplanma yeri olur. İttihat ve Terakki Partisi oraya tehcir alt komitesini yerleştirir. Yöneticisi 'Abdüllahat Nuri'dir. Bu komite hakkında R. Kevorkyan bilgi vermiştir. "Halep tam anlamıyla bir yerleşim (şehir) merkeziydi.

Orada bir sığınak bulmak ve jön Türklerin katliam çılgınlığının geçmesini beklerken saklanmak mümkündü. Halep'in avantajlarından biri de orada en az on yıldır yaşayan ve bu sıfatla tehcirden kurtulan bir sınıf Ermeni'nin bulunmasıydı. Öyle ki 1915 Sonbahar'ında Halep on binlerce kaçak barındırmaktaydı. Çoğunluğu maddi imkanlara sahip olup paranın gücünü kullanarak gizli ikametgahlar kiralayabilmiş ve genel polisi rüşvetle atlatmıştı. Ancak her şeye rağmen bu sığınaklar da"[632] çok emin değillerdi ve polisler aman vermeden şehirde gizlenmiş Ermenileri ortaya çıkarmaya çalışıyorlardı. Ender emin barınaklardan biri Hotel Baron'du. Mazlumyan kardeşler tarafından işletilmekteydi. Onnik ve Armenak'ın oteline yüksek bürokratlar, Halep'ten geçmekte olan üst düzey subaylar gelirdi. Aram Andonyan ise aylar boyunca saklanarak tüm Türk zevatın itiraflarını odasının duvarından dinleyip kaydetmiş ve sağ kalanların anılarını toplamış. Mardin'deki[633] tarih yazıcı Dominikan aynı misyonu yüklenmiştir. İşte bu şartlar altında Mardin'den birkaç Ermeni, Halep'te bulunan akrabalarının yanına gelebilmişti. Önce Resulayn'a gidip oradan Halep'e doğru trene binmişlerdi. İbrahim Kaspo'nun anlattıkları, Aram Andonyan'ın topladıklarını tamamlar. Bunlar nakledilmeye değer. Raporun ilk kısmında[634] yaşadıklarını anlatır. İkinci kısımda ise *seferberlik* başlığı altında Dünya Savaşı yıllarında Halep'teki durumu yazar. Bu anılarda

632 *A.g.e.*, s. 25-26.

633 Aram Andonyan, *Ermeni katliamı ile ilgili resmî belgeler* Paris Turabyan Basımevi 1920. (Aram Andonyan, *Gomidas Vartabed İle Çankırı Yollarında*, Belge Yayınları, 2012.) Ayrıca; Flavia Amabile, Marco Tosatti, *Halep Baronları*, Roma Gamberetti editrice 1998.

634 Bkz., Anı M5.

Halep'teki Arap, Ermeni toplumunun 1. Savaş yıllarındaki günlük yaşantısı çarpıcı bir tablo gibi çizilir:

"*Seferberlik*... sadece telaffuzu ve hatırlanması bile yaşayanları ve tüm Suriye'yi muhtemelen titretir. Bu ilk Cihan Savaşı'nın anılarıdır. Bazıları "davulun sesi" olarak hatırlar, zira Osmanlı İmparatorluğunun savaşa girdiği gün her yerde davullar çaldı. İşte bu nedenle biri için; "*seferberlik*te doğdu bir diğeri *seferberlik*te öldü, kimi... *seferberlik*te askerdi, dönmedi ..." denir. Bu dertli günlerden birkaç anı nakletmek istiyorum .

Cahillik (okur yazar olmama) halkın çoğunluğunun sorunuydu. Okuma bilenler istisna idi. Ne radyo ne televizyon vardı. Basın ise hükümetin zaferlerini sadece coşku ile yayımlamaktaydı. Halkın ilgilendiği fiyatların yükselmesi ve besin maddelerinin piyasadan yok olmasıydı. Özellikle yurtdışından ithal edilen kahve, şeker, petrol fiyatlarını ise hayal bile edemezdiniz. Basit halkın bu maddeleri bulup bulamayacağı ise hiç önemli değildi. Herkes için önemli olan gıda idi. Yani ekmek. Halkın çoğunluğu ne savaşın nedenlerini ne müttefiklerin kim olduğunu, ne de saldırgan devletleri bilmekteydi. Herkesin bildiği genç erkeklerin Osmanlı ordusu saflarında dövüşmek için kadın ve çocuklarını bırakıp gittikleriydi. Ancak geride kalan ailelerin bir günlük ekmeğinin bile olmadığını gidenler bilmekteydi. Her kadın ailesine yiyecek bulmak için çabalamalıydı. Garlarda bazen ekmek satıyor askerlere yumurta portakal vererek birkaç kuruş kazanıyorlardı. Çocuklar ise hemen hemen çıplak, şehre dağılıp dilenmekteydiler. Şeref, namus en alt basamağına kadar düştü. Bir ekmek için zavallı aç bir kadının namusuna tecavüz ediliyordu, bu kadın o sırada ne yaptığının farkında değildi.

Tifüs salgınları halkı kırıp geçmekteydi. Yollarda, kadın, erkek, yaşlı aç insanların inleyip "an (e), an (e)", "açım açım" kelimenin tümünü tamamlayamadıklarını duyabilirdiniz. Ama kim onlara yardım edebilirdi. Az zaman sonra öleceklerdi! Belediyenin cenaze arabası gelip onları toplar ve genel bir mezara doldururdu. Cesetlerin üstüne de kireç atılırdı.

Şehrin belli başlı çarşılarında dükkânlar kapalıydı. Camiler, kiliseler, okullar askeri hastaneye çevrilmişti. Gençliğin büyük bir kısmı askerlikten veya ordudan kaçmaktaydı. Bu nedenle hükümet şehirlere taburlarla asker yollayıp yolda ordu için uygun olabilecekleri toplama emri vermişti. Onları iplerle bağlarlar ve yeterli sayıya ulaşınca askerlik şubesine teslim ederlerdi.

Ancak tabur komutanı rüşvet alabilmekteydi, bu konuda birçok şarkılar bestelenmiştir:

-Oğlum bu sokaktan kaç, kâğıtçı (askeri komutan lakabı) ipiyle geliyor.

-Nikahı üzerine yemin etmiş gümüş *baraghid*[635] almayacak ama bir Osmanlı lirası alır.

-Kaç oğlum kaç, Sahkam ve Urgulli (iki başka komutan) geliyor.

-Gümüş baraghid almıyorlar ama Osmanlı lirası isterler.

-Kaç oğlum kaç, kara kaplan (bir jandarma) geliyor, İstanbul'dan gelir sandım ama Manzul'danmış."[636]

Askerlikten kaçanlar sadece silah ve kurşundan değil ama askerlerin sürdüğü sefil hayattan da ürkmekteydiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda arabalar ve trenler yetersizdi.

---

635 Baraghid = 1 altın kuruşa eşdeğer para.

636 Manzul = batakhane mahallesi.

Bu nedenle Askerler günlerce, dinlenmeden, iyi beslenemeden, korunamadan yürümekteydiler. *Karavana* ise biraz mercimek veya fasulyeden ibaretti. Bunlardan başka Arap askere kötü muamele edilir. *Pis Arap* denirdi, bu da askerlikten ve oradaki sefil hayattan kaçmaya neden olurdu.

Seferberlik ilanından itibaren hükümet orduya yarayabilecek tüm kumaş, odun, demir, iplik dokumalara el koydu.

Aynı şekilde tüm lüks üretim örneğin: Parfümlere, kıymetli kumaşlara da el konmuştu. Tereyağı, yün ve deri de orduya aitti. Tüm bunlar için para ödenmiyor veya alındı makbuzu verilmiyordu. Savaş adına müsadere ediliyordu. Halep'in merkezi pozisyonundan dolayı Bağdat'a kadar giden demiryolu ile taşıma operasyonları hiç sona ermiyordu. Osmanlı ordusundan başka, Alman ve Avusturya birlikleri de şehri işgal etmişlerdi.

Tüm bunların üstüne Ermeni mülteciler çıplak ayak, elbise yırtık, akın akın gelip yolları doldurmaktaydılar. Polis onları kovalayıp çöle doğru sürmek istemekteydi. Her gün yollarda ölen onlarcasını görebilirdiniz. Belediye onları gömmeyi üstlenmişti. Genellikle açlar, eve ekmek götürenlere saldırmaktaydılar. Hamur evde mayalanır ve yoğrulurdu, pişirmek için fırına götürenler hırsızlara da hazırlıklı olmalıydılar.

Unun yarım kilosu 3 mecidiye (60 altın kuruş yani altın Osmanlı lirasının yarısından fazlaydı). Halk matem ve endişe içindeydi. Her ailede bir evlat, bir kardeş, bir dayanak askerdeydi. Jandarmalar köylerde gezer ve gençliği toplar orduya götürürdü. Böylece köylü kadınlar erkeklerin yerine çalışmalıydılar. Mahsul azalmaktaydı, askerî hastanelerde yaralılar ve ordu için ihtiyaçlar artmakta, yollarda kaçaklar veya casusların asılmış cesetlerine rastlanırdı. Temizlik ve iyi gıda yokluğundan bitler çoğalmakta, uyuz salgın hale

gelmekteydi. Özellikle Ermeni mülteciler yollarda, bulvarlarda onlarca ölmekteydiler.[637]

2. Resulayn

Resulayn hakkında başlıca bilgiler Andonyan tarafından derlenmiştir: *Soykırım tarihi için bilgiler*[638] ve *Ermeni katliamı hakkında resmî belgeler*[639] kitaplarındadır. Ama J. Rhétoré' ve I. Armalé'de her biri Resulayn katliamları hakkında birer bölüm ayırmışlardır. Böylece bu farklı kaynakları karşılaştırıp ayrılma ve çakışma noktalarını tespit edebilme imkanımız oldu. Andonyan, Resulayn'le ilgili bazı bilgiler verir. "Eski Mezopotamya başkenti Kapara'nın harabeleri üzerinde inşa edilmiş küçük bir Çeçen köyüydü. Yirmi hanesi varken demiryolunun geçmesi ile büyük önem kazandı. Kaymakamlık İdari Merkezi oldu. Orada iki nehir birleşir ve Habur'u oluşturur. Viranşehir'e 8 saatlik bir yoldadır, köyden 3 saat uzakta Sefa, 50 evlik bir Çeçen kampı bulunur. Eskiden Kaymakamlık Merkezi binadaydı. Tren yolu geçince merkez Resulayn'e geçti. Köyden Deyrizor'a 6 günlük yoldur. Bu geniş çöl arazisinde sadece üç grup köy vardır ki; Sefa, Ḫsiçe [Ḫasake], Şeddade de ahali yerleşiktir. Yörenin kalan ahalisi göçebe Araplar'dır.

Tüm bu bölgede Resulayn'den Deyrizor'a 3.000 nüfus vardı; 1.200 Çeçen, 1.800 Arap."[640]

---

637 Bu hikâye Arapçadır. *Posino*, s. 364, 368'de Fransızca'ya çevrilmiştir. "Yaşadığım Mardin" başlığı altındadır. S. 347-374 [anı M5].

638 Kevorkian Ermeni mültecilerin imha edilmesi. *A.g.e.*, s. 107-120.

639 A. Andonyan, *a.g.e.*

640 Kevorkian; Ermeni mültecilerin yok edilmesi, *a.g.e.*, s. 107.

I. Armalé şehri farklı tanıtır; "Şehir, Habur Nehri kıyısındadır, Arapların fethettiği eski bir Bizans şehridir. Hıristiyan topluluklar oraya yerleşmiştir. Daha sonra şehir Çerkes olur. Savaştan önce Alman baron Marx Oppenheim orada arkeolojik kazılar yapmaktaydı. O, piskopos Maloyan'ın bir dostuydu ve ona çalışmaları hakkında bilgi vermekteydi. 1915 başlarında Resulayn'da yüz kadar Hıristiyan bulunmaktaydı. Kaymakam onları korumaktaydı. Hatta 3 Çerkesi, Hıristiyanlara saldırdılar diye dövdürüp cezalandırmıştı."[641]

Bu yarı çöl bölgede, Teşkilatı Mahsusa üyeleri önce, daha uysal olan Çeçenlerle daha sonra da Araplarla bağlantı kurarlar. Onlara hayatlarını daha iyi bir düzeye çıkarmak için tehcir kafilesine gidenlerin mallarını teklif eder, kadın ve çocukları kaçırmaya teşvik ederler. Kalanı zaten öldüreceklerdi. Kafileler iki şekilde gelirler. Önce kuzeyden yaya gelenler. Sonra 1916 başından itibaren batıdan trenle gelenler. Andonyan ilk grubun hangi şartlarda yok edildiğini bilmemektedir. "Resulayn'deki ilk katliamlar hakkında bilgi almak imkansız hale gelmişti. İç bölgelerden gelen kafilelerin son bireyleri de buraya kadar gelebilenler tamamıyla katledilmişlerdi. Hiçbir tanık bırakılmamıştı. En şanslılardan kaçabilenler başka yerlerde öldürülmüşlerdi."[642]

I. Armalé bu kafileler hakkında bazı bilgiler edinebilmiştir. "Eylül'de kuzeyden gelen konvoylar gelmeye başlar. Sivas'tan gelen 1.500 aç susuz çıplak Ermeni su içmek için nehre atılırlar, çok fazla su içerler; 200 kişi ölür, ertesi günü askerler sağ kalanları götürür, döve döve tümünü öldürürler."[643]

---

641 *Al-quşara* (tr B) s. 359.

642 Kevorkian, Ermeni muhacirlerin yok edilmesi, *a.g.e.*, s. 108.

643 *Al-quşara*, s. 359 (tr B).

1916 Mart'ında ikinci katliam dönemi başlar aynı yılın Kasım'ına kadar sürer. Andonyan'a göre 30.000 kişi (I. Armalé'ya göre 7.000) mevzubahistir. Hemen hepsinin kökeni; Avrupa Türkiye'si -Anadolu'nun batı veya merkezi bölgeleri- Kilikya. Ancak bu dönem, uzun bir sükûnet süresi sonrası başlar. Kaymakama rağmen yapılan ilk katliam operasyonları ile mültecilerin kamplarda tutulması arasında bir sakin dönem geçer. Mülteciler 1915 Ekim'inden itibaren demiryolu ile gelmişlerdi. Şehrin çevresinde çadırlar kurulmuştu. Andonyan, J. Khéroyan'ın anlattıklarını nakleder. 1915 Ekim sonundan itibaren Cemal Paşa'nın emri ile mülteci konvoyu sorumlusu olarak yollanmış bir kişidir.[644] Resulayn'a gelince sancak ve kaza sorumluları ile görüşür. Deyrizor Mutasarrıfı Ali Suat Bey, Resulayn kaymakamı Yusuf Ziya Bey onu saygıyla karşılarlar. İki sorumlu da mültecileri olabildiğince iyi şartlarda yerleştirmek istemektedirler. Çevredeki Arap saldırılarına karşı korurlar (Bir Arap bu nedenle öldürülmüş ve kellesi bir kazığa geçirilip köyde gezdirilmiştir).

Dört ay boyunca mülteciler kabul edilebilir şartlarda yaşarlar. Mültecilere yardım ediliyor, posta ile yollanmış paketler veriliyor, göreceli bir rahatlık ortamı sağlanıyordu. Ancak başka tanıklar ise Andonyan'la konuştuklarında farklı ifadeler vermekteydiler.[645] Suadiye adında (Ali Suat Bey'e ithafen) bir toplanma merkezi oluşturulur. Bu köyde bir mahalledir. İmkânı olan Ermeniler için kurulmuştur. Çarşılar, sanatkârlar, fırınlar gelişir, ekmek çıkar hatta Suat

644 Kevorkian, Ermeni mültecilerin yok edilmesi, *a.g.e.*, s. 110-115.

645 Onnik Bedrosyan'ın anlattıkları, "Bizi giydirdiler ve epey yardım ettiler. En zenginleri şehirde ev bile yaptırdı" (*A.g.e.*, s. 116). Ama Zareh Ğugasyan'a göre orası bir ölüm bölgesidir (*A.g.e.*, s. 117-118).

Bey Ermeni mimarlar ve duvarcılar sayesinde bir askerî hastane meydana getirir.[646] Halep Valisi Mustafa Abdülhalik [Renda] eski Bitlis valisiydi, Halep'e katliam düzenlemek için gelmişti ve üstlerine [Yusuf] Ziya Bey'in davranışlarını rapor eder, verdiği emirlere uymadığını anlatır. 1916 Şubat'ında, Van eski valisi Cevdet Bey Adana valisi olarak atanır ve yeni görevine giderken Resulayn'dan geçer. Resulayn'da 50.000 Ermeni mülteci görünce şaşırır ve üst makamlardan ölümlerini ister.[647]

Bu nedenle 1916 Mart başlarında Ziya Bey Rumkale'ye atanır (kuzeyde Fırat kıyısı) ve yerine Koçana (Rumeli) kökenli genç Kerim Refi, Resulayn'a kaymakam olarak atanır. Çeçen şefler Halep'e çağrılır, aralarında katliamlardaki vahşeti ve hırsı ile meşhur Resulayn belediye reisi Hüseyin Bey[648] de vardır. Abdülhalik onlara yeni kaymakamla işbirliği yapıp kampı yok etmelerini ister. Silah verir ve resmî emirle mülteci konvoyu koruması sıfatı ile transferleri[649] düzenler. 17 Mart'ta Refi Bey mülteci çadırlarını bu Çeçenlere çevreletir. Her türlü iletişimi engeller ve konvoyları oluşturur, tüm mültecileri harekete geçirir. Konvoylar güneye yönelir ve Şeddade yolunda Cırcıb Nehri'nin Habur'a kavuştuğu yerde Araplar ve Çeçenler tarafından imha edilirler.

---

646 Andonyan (*a.g.e.*, s. 39-40) Ali Suat Bey, Resulayn yakınında bir çiftlik satın almış ve Durri adında biri tarafından idare ettirmekteydi. Bu çiftlik'te çalışan mültecilere ücret vermemekteydi.

647 A. Andonyan, *a.g.e.*, s. 44-45.

648 Hüseyin Bey, Kemalistlerce de korunmuş cezası affedilmiştir. 6.11.1921 tarihli kararname ile "hakkındaki hırsızlık ve bir Ermeni kadının cezalandırılması ile ilgili Hüseyin Bey ve oğlu Ramazan hakkındaki kovuşturmanın ertelenmesine". BCA.30.18.1.1/93.3

649 *A.g.e.* s. 46-47.

J. Rhétoré' bu bilgileri onaylar ama Kheroyan'ın anlattıklarından daha kötümser bir tablo çizer; "Mülteciler önce insancıl otoritelerin emirleri ile asgari ihtiyaçlarına kavuştular ve yaşam savaşı verdiler. Hatta Çerkeslere[650] karşı bile korundular, çünkü bunlar yörede yerleşmiş ve jandarma görevi yapmaktaydılar. Ama maalesef bu bölgede buraya getirilen zavallı muhacirleri misafir etmeye gereken her şey eksikti. Bir an oradakilerin toplamı 40.000'e ulaştı. Yüz binlerle ifade edilen kafilelerin enkazlarıydılar. Bunların çoğu da kadın ve çocuklardı. Onlara köyün dışında kamp kurdular, Yaz'dı güneş kızgındı. Kışın ise yağmurda soğukta çadırdaydılar. Pek azı birkaç tahta ve çöldeki çalılardan yaptıkları barakalara sığınabildi. Yorgunluğun yokluğun ve acıların tükettiği bu insanlarda en basit hastalık hemen ağırlaşıyordu. Bu nedenle ölüm oranı çok yüksekti. Tifüs, fakir ve sefil toplulukların süpürgesidir. Onları kitle olarak yok etti. Ne ilaç ne de doktor vardı, onlara yardım edecektir. Açlık da bu zavallıları kırıp geçirmekteydi, çöplerle besleniyorlardı.[651]

Dört ayda, 1915 Aralık-1916 Mart tarihlerinde 13-14 bin kişi açlık ve hastalıktan öldü. Ancak ne Rhétoré, ne Armalé, ne Khéroyan, Resulayn'da Ermenilerin yok edilmesinin aşamalarını anlatmazlar. Tek bir anda olur gibi yazarlar. J. Rhétoré; " En büyük felaket ise Deyrizor bölgesi valisinin değiştirilmesi oldu. Ali Suad Bey iyi bir insandı.

---

650 Zareh Ğugasyan'ın anlattıklarında şahitlerin Çerkes ve Çeçen'i neden karıştırdıklarını anlamaktayız. "Ertesi sabah kalktığımızda kampı Çeçenler sarmıştı. Bunlar Çerkes ülkesinin bir halkıdır. Müslümandırlar. Kafkasya'dan göç etmişlerdir. Orada Ermeniler'den zarar gördükleri söylenir. (Kevorkian, Ermeni Mültecilerin Tasfiyesi, *a.g.e.*, s. 118).

651 J. Rhétoré, s. 278-279.

Yerine gelen öncelikle İstanbul'daki şeflerinin hoşuna gidecek bir şeyler yapmak istiyordu. Resulayn'daki kampı onlara ülke için zararlı bir pislik yuvası olarak tanıttı. Aslında çevre çöldü. İstanbul'dan ona, her şeyi yapma yetkisi verildi. Bir anda 25.000 kişi öldürüldü veya bölgeden geçen nehirde boğuldu. Bu olay 1916 Baharı'nda gerçekleşti."[652]

Armalé'nin naklettiğine göre Refi Bey 3 Çerkes eşkıya getirir. Komutanları, içlerinden en gaddar olan Hüseyin Bey'di. Kampı çevrelerler ve bir grup Ermeni'yi yola çıkarırlar, onları Habur'a götürüp öldürürler. Sonra paralarını ve elbiselerini alırlar. Daha sonra kampa döner, bir başka gurubu da dağın eteğine götürüp orada boğazlarlar. Haftalar boyunca Ermenilerin çadırları boşalır. Yaklaşık 70.000 kişi öldürürler. Sadece bazı mülteciler bu Çerkeslerin[653] ellerinden kurtulmayı başarırlar.

Kheroyan'a göre kamp 23 Nisan'da hemen hemen boştur. Suadiye mahallesi ise 11 Nisan'da boşaltılmıştır. Birkaç yüz kişi ancak kalmıştır. Mayıs'ta Çeçen çiftliklerine sığınanları da toplarlar. Hastahane inşa eden Ermeni işçi grubu da Şeddade'de denen mezbahaya yollanacaklardı. Bu tarihte Deyrizor kaçakları Ali Suad Bey'in görevinden alındığını söylerler. Yerine gelen Resulayn kaymakamından daha dökücü vahşi biridir.[654]

A. Andonyan'ın kitabı, Na'im Bey'in kendisine sattığı evraklara dayanarak düzenlenmiştir.

Resulayn[655] katliamlarının aşamalarını kurgulamayı başarmıştır. Baştaki yazarlar Ziya Bey'in atanması (1916

---

652 *A.g.e.*

653 *Al-quşara* [tr B] s. 359.

654 Kevorkian, Ermeni mültecilerin tasfiyesi *a.g.e.*, s. 114.

655 A. Andonyan, *a.g.e.*, s. 38-54.

Mart) ile Salih Zeki'nin[Zor], Suat Bey'in (1916) Temmuz'da gitmesi ile yerine göreve gelmesi arasındaki zaman farkını dikkate almamışlardır. Andonyan Zeki ile Halep'te Temmuzda Hotel Baron'da karşılaşır. Ziya'nın Resulayn'a ve Zeki'nin Deyrizor'a gelmesinden önce konvoylar muntazaman buradan hareket etmekteydiler ama hedefe (Resulayn) varmaktalar. Mülteciler tekrar dört kafilede toplanır. İkisi Deyrizor'a, ikisi de Musul'a gider. Mülteciler oraya sağlam varır ve akrabalarını temin etmek için mektup yazarlar.[656]

"[Salih] Zeki'nin Zor'a gelmesinden önce 2.000 kişilik bir kafile Musul'dan çıkmış ve bir aylık maceralı bir yolculuk, acılar ve yokluklar sonunda sekiz günlük normal yolu kat edip Sincar dolaylarına gelmişlerdi. Burası Şeddade ve Musul arasındaki yarı yoldadır. 1916 Temmuz'da, Zeki gelip, bunu öğrenince hemen telgraf çekti ve mültecileri geri getirmelerini istedi. Sözde onları evlerine yollayacaktı. Bu yeni gelenin sözlerine kandılar ve Deyrizor'a döndüler. Köprünün ucundaki kampa yerleştirildiler. 15 gün sonra ise kafile operasyonları (bu mülteciler için de dahil olacak şekilde) başladı."[657]

Böylece görmekteyiz ki 1916 Şubat'ında yerel katliamlar ve Ermeni halkının tehciri bitmiştir. Hükümet Enver ve Talat kuzey Suriye ve Kilikya'da bulunan mülteci gruplarının işini bitirmek istemektedir. Emirlere uymayan memurları azleder ve kendi adamlarını yerleştirir. Tasfiye edilen ilk kamp Resulayn'dekidir. Ama Temmuz'da Zeki, Deyrizor'a geldiğinde 200.000 kişiyi öldürmesi gerekir ve yeterli

656 *Al-quşara* [tr B] s. 359.

657 Aram Zirékyan'ın anlattığı, Kevorkian'da, Ermeni mültecilerin yok edilmesi *a.g.e.*, s. 177.

adamı yoktur. Bunun üzerine Refi Bey'in Çeçen katillerini tutar. Refi Bey, Zeki Bey'in emrindedir. Bu arada 200-300 Ermeni aileye zaman kazandırmıştır. Resulayn'de sağ kalırlar. Ama Çeçen katillerle bile, Zeki tüm Deyrizor mültecilerini tasfiye edemez. Arap aşiretlerden yardım ister ve kurbanların elbiseleri karşılığında gelir yardım ederler.[658]

Resulayn'e başka mültecilerde gelmektedir, hareket yine başlar.

J. Rhétoré: "1916 Ağustos'ta Mardin otoriteleri Resulayn'a yollamak üzere Ankara'dan, Adana'dan ... vs. 300 mülteci ayırırlar. Bu 300 kişi Kale'de tutukluydular, yollandıkları yerde öldürülürler. Eylül'de, Halep'te tutulan 5.000 Zeytun'lu Resulayn'a yollanır. Şeddade'ye doğru hareket ederler orada öldürülürler. Tümü ülkenin en güzel gençleriydi. Bu katliamlarda bulunan bir Çerkes katil olmasına rağmen acınarak bu güzel gençlerin ölümünü anlatmıştır. Eğer silahları olsaydı biri, bile bizlerden on kişiyi öldürecek güçteydiler demiş. Şeddade Müdir'i Hıristiyanların katledildiği bir bölgenin idarecisi olmaktan utanç duyup istifa etmiştir. Yerine bu operasyonları şevkle yöneten bir Çerkes gelir. Ama şehrin kapısında 12.000 kişi öldürtünce acemiliğinden sıcakta gömülmemiş cesetler ortamı kokutup kalanlar yöreyi boşaltmak zorunda kalmış.

1916 Eylül ortalarında, Resulayn yakınındaki demir yolunda çalışan 250 Ermeni Almanların yanında iş görmekteydiler. "Gelin, gerekirse sizi koruruz" demişlerdi. Bunlar çölde saklanan konvoylardan kurtulmuş genç adamlardı. Güvenerek gelmişlerdi. Ama yukardaki tarihte Çerkesler, katliam emri ile gelirler ve Almanlar da hiç engel olmazlar.[659]

---

658 A. Andonyan *a.g.e.*, s. 48.
659 J. Rhétoré, s. 281-282.

Intilli'den Resulayn'a yeni bir mülteci dalgası gelmiştir. Intilli başka bir mülteci toplama kampıdır. 50.000 kişi Toros demiryolu tünel inşaatı şantiyesi yakınındadır. Resulayn'deki gibi Alman mühendisler binlerce Ermeni işçiyi kullanırlar. Orada aileleri ile kalmaktalar. Cevdet, Adana'ya doğru giderken Intilli'den geçer ve kampı tasfiye emri verir. Ermeniler ya kampta öldürülür ya Resulayn'a doğru harekete geçirilir ama hemen hepsi yolda öldürülür. Resulayn'e varabilen 500 kişidir. O sırada Çeçen katiller Deyrizor'dan dönmekteler, kalan mültecileri toplarlar, Intilli'den de alıp Şeddade yoluna giderler. Orada Deyrizor'dan sağ kalan son Ermenilerle beraber öldürülürler.[660]

Bu son katliamla beraber (1916 Aralık) 300.000 Ermeni'nin tasfiyesi tamamlanır, kamplar boşaltılır. Sadece Güney Suriye'deki kamplarda Filistin'dekiler kalır. Cemal Paşa tasfiyeyi ret etmektedir. Şeddade'de kuzeyden gelip Diyarbakır vilayetini geçenler, Fırat'ı takip eden batıda Malatya'dan Halep'e Deyrizor'a gelen iki mülteci gurubu ölümle karşılaşırlar. Yalnız biraz daha doğuda Musul ve Sincar gibi sığınaklar kalır.

3. Musul

Bu 70.000 nüfusluk şehir, aynı adlı vilayet ve merkez sancağın idari merkezidir. Musul bölgesi 300.000 km^2'ye yayılır. Mezopotamya'nın kuzeyinde Ermeni-Kürt Platosu (Diyarbakır ve Van vilayetleri), güneyinde Suriye çölü

660 A. Andonyan, *a.g.e.*, s. 52-53 Intilli hakkında Grigorios Balakian Ermeni Golgotası J. Muradyan'ın Fransızca tercümesi yayımlanmış [Balakian'ın bu eseri Belge Uluslararası Yayıncılık tarafından yayına hazırlanmaktadır. (*Ed.*)]

(Deyrizor sancağı) ile İran arasında Bağdat vilayeti kuzeyindedir. Musul, Dicle'nin sağ kıyısında bulunur. Büyük bir platoda kumlu nehirlerle sulanır. Büyük tarım yoktur. Göçebe aşiretlerin sürüleri otlar. Halkın çoğunluğu Arap, Kürt ve Türkler'dir.

Savaş çıkınca, Dr. Reşit, Musul valisidir. Diyarbakır'a atanmasından sonra, Urfa mutasarrıfı, Ali Haydar Bey [Vaner] onun yerine geçer, vilayeti idare eder. 1919'a kadar, Van valiliğine atanana kadar, tüm savaş boyunca bu görevde kalır. Haydar Bey tüm tanıkların anlattığı gibi, Musul'a yığılan binlerce mülteciyi kurtarmaya emirlere karşı gelerek çabalar. Ancak o da hükümetin sadık bir görevlisidir. 23 Haziran 1915'ten itibaren bir Osmanlı birliğinin başına geçerek kuzeyde Artuşi Kürtleri ile beraber çalışıp Hakkâri'deki Nasturileri yok eder. O tarihe kadar yenilmezdiler. Bu cezalandırma operasyonunda Aşita[661] adlı Nasturi köyünü yok eder ve Patrik Mar Şam 'un'un kardeşi Hürmüz'ü öldürürler.[662] Bu atakla, Nasturi aşiretleri İran'a doğru yaz otlaklarına doğru çekilirler. Operasyon sonunda hükümet Ali Haydar Bey'e Musul valisi ve paşa ünvanı verir.

Ancak Ali Haydar, İstanbul'dan gelen Ermenileri öldürme emirlerine uymak istemez. Onun için, onlar herhangi mültecilerdir. Onları korur, yaşatır. Ali Haydar, Keldani patrik Yusuf Emanuel II. Tuma ile ilgili ilişkilerde bulunur ve bu da tavrının bir sonucudur. 1915 Yazı'ndan itibaren kuzeyden yola çıkan Ermeni mülteci kafilesi Musul'a perişan bir halde gelmeye başlarlar.

---

661 [Çığlı Köyü-Çukurca. (*Ed.*)]

662 Josef Alichoran, "Soykırımdan Diasporaya" 20. yy.'da Asur-Keldaniler, Stina 39 (1994) s. 363-398 (burada s. 374), Guillaume Aral'a bana bu makaleyi yolladığı için teşekkür ederim.

Bazı kafileler Mardin'den, Cizre'den, Siirt'ten gelmekteydi. İlk kadınlar Siirt Ermenileri, Havari Kürsüsü Delegesi'nin evine yerleştirilmiş ve Alman konsolosu Holstein tarafından yeni kıyafetlerle giydirilmişlerdi. Vali astlarına Ermenilere kötü davranmama emri verir. Keldani ve Süryani Katoliklere onlara sahip çıkma görevini bırakır. J. Rhétoré bir Osmanlı görevlinin sebep olduğu "kötü bir olay"ı nakletmeden geçmez: "Kuzeyden gelen bir kadınlar kervanı (25.000 kişilik) Musul'a aylar süren bir yürüyüşten sonra geldi. Yoldaki cinayetler, soygunlar, açlık, yorgunluk, hastalıktan ölümlerle 6.000 kalmıştı. Bu kadınların bir kısmı (Havari Kürsüsü Delegesi'nin) binasına yerleştirdiler, valinin yaveri Ali Bey bu barınağın idaresinden sorumlu oldu. Bu sefil adam sıfatından yararlanıp mültecilere her türlü eziyeti yapardı. Bu binada kurumuş bir kuyu vardı. Daha sonra orada 48 kadın cesedi bulunmuştur. Bu zavallılar oraya ümitsizlikten mi, yoksa maruz kaldıkları utanç verici durumlardan kurtulmak için mi atlamışlardı. Belki de şefleri Ali Bey onları oraya atmış ve böylece bir gün yaptıklarının ortaya çıkmamasını sağlamış olabilirdi.[663]

1915 Kasım'ında Enver'in amcası Halil, Osmanlı 6. Ordunun başına getirildi. Görevi Bağdat'ı korumaktı. Oradan geçer ve sığınan Ermenilerin tehcir emrini verir. Haydar emirlerine uymamayı başarır. Musul Hıristiyanları durumu hakkında en teferruatlı anıları Davit Sasson[664] Uluslararası Yahudi Birliği Okul Müdürü nakleder. Olaylara tanık olmuştur ve 1919'da bağlı olduğu Birliğin merkezine,

663 J. Rhétoré s. 291.

664 Elizabet Antebi; Fransız Musevi misyonerleri 1860-1939, Paris Calman Levy 1999, s. 230-238 Birlik 1908'de bir okul açmıştı. Musul'da 20.000 kişilik bir Musevi topluluğu vardı. İlk müdür bir Bulgar'dı. Maris Sidi 1912'de bir Acem, David Sasson yerine geçer.

durumları mektuplarla anlatır. Anlattığına göre savaş sırasında Musul nüfusu iki katına çıkmıştı. 70.000'den 125.000'i geçmişti. Mülteciler tüm Osmanlı İmparatorluğundan gelmekteydiler. Sadece Ermeniler değil ama diğer Hıristiyan topluluklar ve Kürtler de gelmişti. Tüm diğer tanıklar gibi David Sasson'da ölüm nedeninin önce tifüs, kolera ve sıtmadan olduğunu müşahade eder. Bu salgınları Osmanlı askerleri, Alman askeri kadar mülteciler de taşımaktaydı, ama bu salgınların nedeni katliamlardı. "1915'te Ermeni katliamı yaşandı, 1916'da Tanrısal adalet, intikam feci bir salgın baş gösterdi. Tarlalarda aptal gibi su kuyularına, kaynaklara, Dicle'ye atılan cesetler çürümekte ve bu sırada önüne geçilmez hastalık mikropları ortaya çıkarmaktaydı. Ne yazık ki birçok masum da bu salgınlarda öldü. Tifo, sıtma, sarı humma, kolera ve mülteci göçleri ile taşınan tifüs felaketlerin en beteri halkı kırıp geçti."[665]

Bu salgınlar, ortamdaki şüphe havasını ağırlaştırdı. Vali elinden geldiği kadar halkı rahatlatmaya çalıştı ama astlar suçu Hıristiyanlara atmaktaydı. Her gün askerler Hıristiyanları tutuklamakta askerî mahkemeye çıkarmakta idama ve hapse mahkûm etmekteydi. Tüm bu kötü muameleye rağmen 1916 ve 1917 başında Musul yine de, oraya varabilen Ermeniler için bir sığınak sayılıyordu. 1917 Mart'ında Bağdat'ın İngilizler tarafından işgali, durumu aniden kötü hale getirdi. Türk birlikleri, Alman askerî misyonları Avusturyalılar, aileleri ile kaçan Türk memurları Musul'a çekildiler, bu da fiyatlarda aşırı artışlara neden oldu. Özellikle buğday fiyatları. "Yerel otoriteler bölgeyi denetleyebilseydi, tahıl eksikliği böyle bir kıtlık yaratacak düzeyde değildi, toprak sahiplerinin de para hırsına gem vurulamadı.

665 E. Antebi, op cit s. 234.

Eski Arap kökenli zengin toprak sahipleri, beyler ve paşaların kendileri de idari konsey ve belediye meclisi üyesiydiler, çok güçleri ve nüfuzları vardı ve otoritelerde, siyasi nedenlerle onlarla zıtlaşmak istemiyorlardı. İnsanlar ölürken, ekmek 30, sonra da 35 frank / kilosu, satılırken birçok toprağa gömülü depolardaki bol tahıl kaçak olarak istedikleri fiyattan zavallı aile babalarına satılmaktaydı.[666]

Bağdat'ın alınmasından sonra hükümet okulları, kiliseleri, seminerleri müsadere eder. David Sasson'un okulu da askerler için bir sağlık ocağı olur. Piskopos Jean Nasliyan'a göre Avusturyalı askerlerin tavrı dikkate değer. Alman-lar'dan daha dürüsttüler. Gıda maddelerini dağıtmakta, mültecilere yardım için para toplamaktaydılar. Açlık Kürt mülteciler arasında Ermeni mültecilere verdiği hasardan daha fazla zarar vermişti. Çünkü Ermeni kadınlardan sağ kalanlar zengin evlerde hizmetçi olarak çalışmaktaydılar. Diğerleri Arap isimleriyle saklanmakta ve Müslüman kimliği ile ırkdaşlarına yardım etmekteydiler. Bu Hıristiyan dayanışması birçok Ermeni mültecinin sağ kalmasını sağlar. Fırıncılar, Türk üst düzey zevatın uşakları, Süryani Katolik veya Keldanilerle evli Ermeni kadınlar, petrol arama şirketleri memurları Ermenilere yardım etmekteydiler.

Bu durum savaşın sonuna kadar böyle devam etti. Yine de durum ciddiyetini korumaktaydı. Birçok Ermeni mülteci, İngiliz birlikleri ile Bağdat'ta ilişki kurmak istiyordu. Yakalananlar asılırdı.[667] 1917'de Enver, Musul birliklerini teftişe gelir. Mültecileri iki guruba böler. Bir kısmı bir kampa konur. Diğer kısmı Deyrizor'a yollanır ve öldürülür.

---

666 *A.g.e.*, s. 235.

667 Nasliyan bkz. *a.g.e.*, 1. Cilt, s. 346-347.

Askerlerin kötü muamelesi, salgınlar ve açlık, Musul Hıristiyanlarının 1/3 ünü yok eder. (halkı ve mültecileri ile beraber). Açlık Musul'un (1 Kasım 1918'de) İngilizler tarafından işgaline kadar çok zarar verir (Mondros Mütarekesi ertesi günü).

4. Sincar

Dağlık Sincar bölgesi çok yüksek değildir. Yüksekliği 1.450 m.'dir, ama ıssızlığın içinde azametlidir. Mezopotamya çölü üstünde, Kürdistan'ın güney sınırı ucunda, doğudan batıya uzanmış Musul'un batısında yükselir. Birçok mağaranın oyduğu kalker bir platodur. Birçok kaynak burada doğar. Yamaçları taze sularla serinler, nar ve hurma ağaçlarıyla süslenir.[668]

Bu sular Habur'a akar. Bu yayla Sincar sıradağlarının doğudan batıya uzantısıdır. İdari açıdan Sincar bir kazadır, Musul merkez sancağına bağlıdır. Tek nahiyesi (Tıl- 'Afar) ve 72 köyü bir tek şehri Balad (kaymakam'ın yeri) vardır. 1884'te kazanın nüfusu 18.000 idi, yarısından çoğu Ezidi'ydi.[669]

Sincar çok eski çağlardan beri bilinmekteydi. Asurlular kuzeydeki kabilelere karşı savaşlarında bölgeyi katederler. Ama adı Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Pers kralı Şapur[670] Roma lejyonlarını yendiğinde tarihe geçer, 360'da Konstanse Sincar'da 5 lejyon kaybeder. 630'dan itibaren Yakubi

---

668 Malte-Brun, *Geographie universelle*, Paris, Gustave Barba, 1850 bölüm "Turquie d'Asie", s. 15.

669 Vital Cuınet, *a.g.e.*, s. 839-842.

670 Pers kralı II. Şapur, [309-379]. (*Ed.*)

piskoposluğu Tigrit'te [Irak] bir Mafiryanla[671] bağlı olarak görülür.

Daha sonra orada bir Nasturi piskoposluk kurulur. Bu nedenle ülkede Süryanice kitabeler taşıyan birçok kilise ve manastır harabesi bulunmaktadır. 12. yy.'da ise oraya Ezidiler yerleşir. Kendi düşmanları tarafından "Şeytana tapanlar" olarak adlandırılan Ezidiler üzerine en fantastik destanlar ise 19. yy.'da anlatılmaya başlar.

Aslında Ezidilerin Kürt bölümü, ön İslam paganizmi, sufizm, Acem zerdüştlüğü gibi ezoterik dinlerin yanında yok olmadan yaşayabilmiştir.[672] Hakkâri Nasturileri ve Tur Abdin Yakubileri gibi Ezidiler de Kürt ve Arap stepleri arasındaki dağlara sığınmışlardır.

İlk başta Ezidiler, İslam'ın aykırı tarikatıdır, 12. yy.'da Sünni bir sufi mistik tarafından Şeyh Adi (1073-1162) kurulmuştur. 13. ve 14. yy.'da Ezidilik Kürtlerin, Botan Yukarı Dicle, Sincar civarında ulusal dindir. Osmanlı istilasından itibaren taciz ve takip edilirler. 1838'de kısmen yok edilmişlerdir. Mağarada saklandıkları yerde dumanla boğulurlar ve kadınlar esir olarak satılır. En son Ezidi katliamı 1892'de Musul civarında olur. Ezidilerin aslı Kürttür, dinleri, Şiiliğin bir kolu olan İsmailiye'nin değişime uğramış şeklidir. Sünniler ve Şiiler Ezidiler'den nefret ederler. Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin'in öldürülmesinden sorumlu tutarlar. İslam inanışına göre bir Ezidi, İsa'nın haçından bir çivi çalmış ve ona tapınmaktadır. Zira Ezidiler Hıristiyan inançlarını sayarlar, onları misafir eder ama Müslümanlardan kaçınırlar. Dinleri Maniciliğe yakındı. Mani[673] gibi

671 Bölgesel Patrik, karşılığında. (*Ed.*)

672 Vital Cuınet.

673 Süryani filozof Mani, [217-276], Maniciliğin kurucusu. (*Ed.*)

iyi ve kötü prensiplerini tanırlar ama şeytanı da sayarlar. Ona tapınmazlar çünkü o kötüdür, ama onun cezalı bir melek olduğuna ve bir gün affedileceğine inanırlar, ama bu değişimden kendileri sorumlu olmak istemezler.

Onlara göre Tanrı, Dünya'nın yaratıcısıdır ve yedi melek de Dünya'yı korur. Bu meleklerin başı *Melek* Tavus-tavus kuşu, horoz başlı kuş-şeytan ile özdeşleşir ama adını ağızlarına almazlar. En büyük ruhani liderleri Şeyh Adi'de yaşar. Musul'un kuzeydoğusunda Alqoş yakınında bir kasabadır. Orada Şeyh Adi'nin mezarı vardır ve yaz başında Ezidiler oraya hacca giderler. Şeyhlik aileden soya kalır. Ayinlerde dualar sözlüdür ve babadan oğula iletilir.

Ezidilerde bir çeşit vaftiz uygulanır, çocuğu kutsal bir kaptaki suya batırırlar. Şaraba ise "İsa'nın kanı" derler ve ayinde bir kupadan hepsi içer. Ezidiler kırmızı ve mavi giymemelidir, din adamları siyah giyer, müminler ise beyaz. Erkekler önden açık gömlekler giyer, kadınlar ise beyaz gömlekler, pantolonlar giyer, sarı deriden uzun botlar giyerler. Ezidiler Kürtçe konuşur, tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar, aşiretler halinde yaşarlar, Sincar'da 50 kadar aşiret vardı.[674]

I. Armalé'ya göre herkesin vazifesi, belli kurallara göre belirlenmiştir. Büyük Şeyh en önemli kişidir, ikinci önemli kişi hiç içki içmez ve evine içki içmiş biri giremez. Üçüncü önemli kişi bir zincir ve bir asa taşır dua ve eğitimden sorumludur. Dördüncü önemli kişi evlilikleri gerçekleştirir, beşinci önemli kişi yardımları toplar. Bunun arkadaşları yoksullardır ve en alt sınıftır. Altıncının dostları 40 gün oruç tutmak ve Şeyh Adi'nin mezarına hacca gitmelidirler. Bunlara da Şeyh Adi'nin eşekleri denir.[675]

---

674 *Al-quşara*, [tr B] s. 372-378.

675 *A.g.e.*

Ezidi ritüellerinde gerçek ve hikâyeyi ayıramasak da Sincar'da savaş yıllarında yaşananlar, Ermenilere sağladıkları koruma inkâr edilemez. Ermeniler Mezopotamya'ya varınca misafir edilip korunacakları tek yer Ḫamo aşiretinden Ḫamo Şerro'nun yanıydı. Bütün tehlikesine rağmen bir tek adam, Sincar'ın efendisi, onları kabul eder, korur, besler ve saklardı, yüzlerce esiri, çoğunlukla Ermeni'yi kurtardı. Sincar çevresindeki Arap kabileler Tay ve Şammar (özellikle Şammar) katliam ve talanlara katılırlar. 1914'ten itibaren savaştan kaçan Hıristiyanlar Sincar'a sığındılar. 1915'te yeni katliamlar Diyarbakır vilayetinde yaygınlaşınca gençlerden kaçabilenler Sincar'a varıp Ḫamo Şerro'ya sığınır. Onlara evler ve çadırlar verir, yiyecek sağlar. Böylece Haziran'da Başpiskopos Maloyan'a Sincar'a kaçması tavsiye edilir ama o topluluğunu terk etmez. Siirt'in Keldani başpiskoposu Adday Şer, kabul eder ama yolda tanınır ve öldürülür.[676]

Temmuz başında Sincar'a doğru kaçış planları yapılmaya başlar. Nusaybin ve Resulayn'den itibaren konvoyları yönetenler Arap veya Çerkes'dirler.

Konvoyları götürenler ücret alırlardı ama genellikle kontratlarına uyarlardı. Tabii bazı istisnalar olabiliyordu. Örneğin Yusuf Hıdırşah[677] gibi. Böylece 1915 İlkbaharı'ndan itibaren yüzlerce Hıristiyan geri çevrilmeden. Sincar'a doğru yol alırlar. Kaçakların hikâyelerinden Sincar'ın onlar için ne ifade ettiğini ve oraya ne halde vardıklarını öğrenmekteyiz.

"Rafayel Busik'in oğlu Tuma, Viranşehir'den Sincar'a doğru kaçmaktadır. Hüseyin Kanco'nun Kürtleri onu takip

676 Bkz., Kitap II, öykü S 1.

677 Bkz., Anlatı M. 6b.

eder. Omzundan yaralarlar ama o kaçmayı başarır ve Ensari kabilesi Araplarına sığınır. Sincar'a doğru yola çıkmak üzere iken, bir Kürt onu tanır tekrar yaralanır ama Sincar'a varabilir. Orada tifüse yakalanır. Birkaç ay daha yaşar, 39 yaşında ölür."[678]

Raşel Hacı Yusufyan (Sis şehrinden) Mardin'den çıkan bir konvoydadır. Sonradan bu gruptan sağ kalan ender kişilerden biri olacaktır. Bir Arap şeyhin çadırında yaşar ve ona kendisini Sincar'a götürmesi için yalvarır, şeyh kabul eder ama 15 yaşındaki oğlu, 8 yaşındaki kızı, kızkardeşi ve yeğenini kendi yanında kalmasını şart koşar. Sadece en küçük çocukları ile yola çıkar. Arap ev sahibimiz bizi Sincar'a götürdü. Orada bir Ezidi aşireti vardı, onlar 200'den fazla Ermeni kızı, kadını ve erkeği beslemekteydiler, hepsi Araplar'dan kaçmıştı. Benim küçük çocuklarım için ayrı bir ev verdiler. Bu insanlar çok iyilikseverdi. Ancak Ermeniler nerede olsalar da felaketlerle karşılaşıyorlardı. Korkunç bir açlık hüküm sürmekteydi, 4 ay boyunca ot yiyerek sağ kalabildik. Eğer oradan ayrılmasak açlıktan ölecektik. Böylece çocukları sırtımıza yükleyip yola koyulduk.[679]

"Yakub, Said Terzibaşı'nın oğludur, yedi yaşındadır. Annesi ve kardeşiyle 200 kişilik bir konvoy da bulunmaktadır. Hepsi bir sarnıca canlı canlı dolduruldular. Sadece üç Terzibaşı (anne: Suzan, kızı ve Yakub) boş bir sarnıca saklandılar. Onlar katillerin içeriye odun ve saman doldurulup gaz döküp ateş attığını görürler. Sonra, ateşin öldüremediği birkaç kişi ile kurtulurlar. Araplar gelirler onlara ipler sarkıtırlar ve sarnıçtan kurtarırlar. Birkaç kişiyi de onlar

678 *Al-quşara* [tr B] s. 373.

679 Kevorkian, *Ermeni Muhacirlerin Yok Edilmesi, a.g.e.*, s. 205.

boğazlar ve tekrar içeri atarlar. Sadece beş kadın ve küçük Yakub sağ kalır. Kızkardeşi Habur Araplarının çadırlarına kadar kaçmayı başarmıştır. Altı ay boyunca yollarda ot yiyerek sağ kalmıştır. Amcası ‘Abdülmesiẖ onu bulur ve Deyrizor'a götürür. Suzan ve Yakub çölde sürüklenirken kız omzundan Yakub da başından yaralıdır, Sincar'a uzanırlar. 1918'de oğlunu Deyrizor'a götürür, kızını bulur ve üçü birden Halep'e giderler.[680]

Mardin'in Keldani başpapazı Jozef Tüfenkçi, Sincar'a 5 Ekim 1915'te vardığında orada bir tifüs salgını vardır. Ezidi şeyhler hastalığın bulaşmasından korkup muhacirleri evlerinden çıkarırlar. Böylece Mamissalı Şeyh Aşur bütün Hıristiyanları ölmeleri için bir yere koyar. Bunu öğrenen Şeyh Ḫamo Aşur'u çağırır ve köyü ikiye bölmeyi teklif eder, iyileşene kadar hastalar bir kısımda toplanacaklardı ama Sincar'da hasta tedavisi imkânsızdır. İlaçları bulabilecekleri Musul ve Mardin yolu kapalıdır, (Papaz Tüfenkçi'nin bütün tehlikelere göğüs gererek yaptığı tedaviye rağmen) yirmi kişi ölür. Cenazeleri kendi gömer. Aşur ve Mamissalılar Hıristiyanları korumaya karar verirler. Ḫamo Şerro onlara kucak açar, köyünün karşısındaki bir yamaçta onları yerleştirir, oraya meşeden kulübeler yapar ve kışı beklerken sığınırlar. Onlara yardım eder ve tuğla evler yaptırır. Hatta Papaz Tüfenkçi'nin ayin yaptığı bir yer bile vardır. 1916 Mart'ında Şeddade ve Deyrizor'dan çıkan Ermeni konvoyları Sincar eteklerine gelirler. Mezopotamya çöllerinde yok edileceklerdir. Ezidiler konvoya saldırır, kadın ve çocukları kaçırırlar ve kendi dağlarına sığınan Hıristiyanların yanına götürürler. Bu çocuklar ölüm döşeğindedirler, elbisesiz, ayakkabısız, aç, iskelet halindedirler. Hıristiyanlar onları

680 *Al-quşara* (B), s. 375-378. Ayrıca bkz., Anlatı SI.

tedavi eder ve Ezidilere teşekkür ederler. Şedda-diye'den gelen küçük bir Mardinli grup Sincar'a gelir, aralarında Suzan ve Said Terzibaşı'nın karısı vardır. O kadar acı çekmiştir ki konuşamayacak durumdadır. Hıris-tiyanlar onu tedavi ederler ve sağlığına kavuşur. 1916 Mart'ında 300 kadar Ermeni daha Sincar'a gelir.

Hergün mülteci sayısı artmaktadır. Sahip olduklarını paylaşıp, yeni gelenler için yardım toplarlar. Yardımseverlerden bazıları ileri gelenlerden; Elyas Malo,[681] Abdülkerim Karagülle, Elyas Şoẖa Yaz mevsiminde meyve bahçelerinde çalışırlar. Bağlara giderler. Bazıları Mardin'e ailelerine mektup yazıp iğne, şeker, para isterler. Köyden köye gidip sahip olduklarını takas ederler. Buğday, darı, mercimekle değiştirirler. Erzaklar kendileri ve yeni gelenler arasında paylaştırılıyordu. Ancak tahıl fiyatı artmaktadır. Musul'daki spekülasyon neticesi fiyatlar fırlar, dağdakiler açlıkla savaşırlar. Ermeniler o zaman Tay aşireti Araplarına sığınırlar, onlardan ihtiyaçları için erzak isterler. Bu bir hayatta kalma sorunudur. H̱amo Şerro onların dayanışmasına hayran olur. Bu zorluklarla onların tahıl temin edilebilmesini, halbuki toprağı olan ve tarım yapan Ezidilerin kıtlıkta olmaları onu şaşırtır. Bazı Ezidiler Hıristiyan yiyeceklerini çalarlar. H̱amo Şerro onları ikaz eder ve tellallar vasıtası ile meydanda ilan eder. -"Kim ki Hıristiyanların yiyeceğini çalarsa, malına el konulup sürülecektir." Ve tehdidini uygular.

1916 Ekim'inde Papaz Tüfenkçi Mardin'e dönmeye karar verir. Yerine bir laik atar, Farcallah Kaspo. H̱amo Şerro ona Hıristiyanları koruyacağına dair söz verir ve imkanı dahilinde onlara ve mültecilere bakar. Sincar'da bir

681 Aynı adlı bir kişi 11. 06. 1915'te ölmüştür.

dua yeri düzenlenir ve orada ruhbansız ayinler yaparlar. Onların yanında Hıristiyanlar da Ezidilerin adetlerine saygı göstermekteydiler, küfür etmez, şeytanın adını ağızlarına almaz ve içki içmezlerdi. Koloni altmış ev inşa eder, büyük olanı hastahane olarak kullanılır. Farcallah topluluğu yönetir, yardımları toplar, bakımı sağlar, yiyecekleri toplar ve dağıtır. Ancak hastalanır ve birkaç ay sonra ölür.

1917 Baharı'nda, İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra Araplar Sincar'a doğru ilerler ve Hıristiyanlara, onları Bağdat'a götürmeyi teklif ederler. Ama kişi başına 3 lira isterler. 30 Mardin'li gider. Bağdat'a varır ve arkadaşlarını teskin edecek mektuplar yollarlar. Mardin'den de haberler gelmektedir. Ailelerden, Sincar mültecilerine risklerin azaldığını ve geri dönebilecekleri bildirilmektedir. Ama çoğunluk tereddüttedir. 1917 yılında bazıları Tıl- 'Alif'e, Derbesiye'ye gider ve demiryolu inşaatında çalışır. Bu şekilde biraz para kazanıp ailelerine katkıda bulunacaklardır. Dağda yaşam zordur.

1918 Mart'ında Osmanlı ordusundan bir birlik Sincar Dağı eteğine gelir ve bu kaçakların işini bitirmeye kararlıdır. Osmanlı kumandanı, Ḫamo Şerro'yu çağırıp silah ve Hıristiyanları teslim etmesini emreder. Şeyh öfkelenir, yardım sözü verdiği, koruduğu kimselere ihanet edemeyeceğini söyler. "Bu bir şeref meselesidir. Gözlerim açıkken kimseyi teslim edemem. Beni ve çocuklarımı boğazladıktan sonra Türkler ne isterlerse yapsınlar." Kumandan silahları ister. "Bu saçma, eğer onları verirsek yem oluruz" der. Ḫamo Şerro diğer tüm şeyhleri dağda toplar ve emirleri bildirir. Onlara bu emre itaat etmemeyi teklif eder ama toplantıda iki görüş belirir. Ḫamo Şerro mutlak bir fikir birliği ister. Şeyhler iki komşu köye çekilip karar vermek için zaman isterler. Ḫamo Şerro cevaplarını beklemez.

Köyün en fakirlerinden küçük bir grup seçer ve Türk askerleriyle mücadeleye gider. Dağın eteğinde bir handa dinlenen bir birliği yok eder.

1918 Paskalya'sının Cumartesi'nden Pazar'a olan gecede Osmanlı askerleri dağı kuşatır. Bir toplantı vardır. Şeyb el Kasım'a bir gülle atarlar sonra ilerlerler. Şerro ve adamları pusuları arttırırlar ama askerleri durduramazlar. O zaman Şeyh köyüne döner, Hıristiyanları çağırır ve onlara evlerini bırakıp biraz yiyecekle güneye doğru kaçmalarını tavsiye eder. Hıristiyanlar her şeyi terk edip kaçmaya başlarlar. Askerler Mamissa'ya varıp talan ederler, Hıristiyan evleri tahrip edilir. En zor, dik patikalarla, korkmuş olan Ermeniler tepelere sığınırlar. Askerler Şerro'nun köyüne varıp yakıp yıkarlar, Ezidiler teslim olurlar. Türkler polis noktaları ve Sincar'ı boşaltmak için bir düzen kurarlar. Ezidiler tekrar toplanırlar, dağlarda askerlerle savaşırlar. Birkaç tanesini öldürüp silahlarını alırlar. Türkler Sincarı terk ederler. Hıristiyanlar, Tay Arapları'nın çadırlarına kadar çekilirler.

Araplar onları kabul ederler ve para aldıkları müddetçe yol gösterirler. Yürüyemeyenleri veya parası olmayanı yolda bırakırlar. Buna rağmen bazıları Sincar'da kalır ve eskiden yaşadıkları köylere geri döner. Korku içinde yaşarlar. "Bir oka hedef olan biri gibidirler. Bir yara iyileşirken bir diğerine hedef olmaktadırlar." Osmanlı kumandanı Muhyeddin Bey, Şeyh Şerro'nun şikâyetleri sonucunda Musul Valisi tarafından talan şikâyetiyle tutuklanır. 2.000 altın ceza veya beş yıl çalışma cezası arasında bu ikincisini tercih eder ve onu Musul yollarında işçilerle çalışırken görürler.[682]

---

682 *Al-quşara.*

Bölüm 6

MARDİN 1916-1918

1915 Sonbaharı'nda Mardin tehciri sona erer. Ermenilerin boş evlerinin sonuncusu da talan edilmiş ve el konulmuştur. Bu temizlik operasyonu da bitmiştir. Ancak kaçıp kurtulanların gidip gelmesi henüz devam etmektedir. Halep'te Cemal Paşa tarafından himaye edilen Ermeni aileler sağ kalır, Musul'da vali Haydar Bey mültecileri korumaktayken, Mardin'de kafilelerden kaçabilen Ermeniler veya onları kaçıran Müslüman ailelerin yanından kurtulabilen Ermeniler, köy ve kasabalardaki katliamlardan sağ kalabilince şehre gelip Keldani veya Süryani Katolikler gibi Hıristiyan ailelerin yanına sığınmakta ya da ailelerden, şehirde kalmayı başarmış bazı akrabalarının himayesinde saklanmaktaydılar. Bu zavallı 'fırtınaya yakalanmış'ların gördüğü yaşam koşulları çok kötüydü. Her an ele verilip, öldürülmekten korkmaktaydılar. Hiçbir geçim kaynakları kalmamıştır.

Onları koruyanların el açıklığına muhtaçtırlar. Ev sahipleri de bizzat tutuklanma, işkence edilme ve haraç verme tehdidi altındalar. Nihayet ülke salgınlarla perişan hale gelmiştir. Bu kişiler, yaklaşık hiçbir hesap bile yapılmadan, birkaç yüz kişi olabilirlerdi, çoğunluğu kadın ve çocuklardı. Yok edilmiş ailelerin ender sağ kalan üyeleriydiler. Aziz Afrëm manastırı savaş süresince bu zavallıların öncelikle

gelip sığındığı bir barınak olmuştur. Her biri eğer isterse, yaşadıklarını Dominikan ruhbanlara ve Papaz Armalé'ya anlatırdı. Çünkü bu kişiler olayların titiz ve teferruatlı bir tarihini kaydetmekteydiler. Daha sonra kaderlerini Başpiskopos Tappuni'nin ellerine teslim edip onun sayesinde kalan yaşamlarını düzenlerlerdi. Başpiskopos Tappuni onları kabul eder, bir müddet misafir eder ve sağ kalma şartlarını incelerdi. Bir kaçağın geldiği haber verilince önce Süryani Katolik piskopos onu Hıristiyan bir aile yanına yerleştirir ve aileye de onun bakımına karşılık yeterli bir miktar para verirdi.

Başpiskopos Tappuni, Ermenileri kaçıran veya satın alan Müslümanlarla pazarlıklar yapar ve bu kişileri geri almaya çalışırdı. Topluluğunun başındaydı ama dostu Başpiskopos Maloyan'ın ölmeden önce vasiyet ettiği gibi Mardin topluluğunun da delegesiydi. Bu girişimleri yapabilme ve başarabilme gücünü, Halep, Şam ve İstanbul'daki yüksek zevat dostlarına ve Mardin Müslüman ileri gelenleri arasındaki bağlantılarına borçludur. Bedreddin ve Memduh'un yönettiği katiller gurubu her türlü çareye başvurup onu başarısızlığa uğratmak ister. Ancak onların yıkıcı öfkesini frenleyen diğer bir hadise olur; Bu da Mardin ve Sancak halkını kırıp geçen bir salgın hastalıktır.

1. Cinayetlerin Cezası

1915 Sonbaharı'nda Diyarbakır vilayeti bir felaket manzarası arz eder. Yüzlerce köy yerle bir edilmiştir. Hasat yapılamamış ve açlık tetikte beklemektedir. Binlerce ceset açık arazide, ortalıkta veya kuyuların içinde çürümekte ve havayla suyu zehirlemekteler. Hıristiyanlarla Müslümanların ilişkisi ilelebet bozulmuştur. Katolik olsun olmasın her

türlü Hıristiyan mezhebinden insanlar Ermenilerin akıbetine uğratmaktan korkar olmuşlardır. Çünkü bilmekteler ki, küçük köy ve vilayetin küçük uzak şehirlerinde Yakubi, Süryani Katolik ve Keldaniler ayrım görmeden öldürülmüşlerdir. Soykırımın sorumluları olan Reşid ve ekibi Diyarbakır'da, Bedreddin, Memduh ve Tevfik Mardin'de, hâlâ görev başındayken tüm Hıristiyanlar tehlikededir. 1915'in Ekim'inden itibaren patlak veren salgın da ayırım yapmadan öldürülmektedir.

J. Rhétoé ve H. Simon Mardin'deki bu salgın için *cinayetin cezası*[683] veya *Tanrı'nın intikamı*[684] derler.

"O kadar vahşet, o kadar haksızlık, o kadar cinayet cezasız kalamazdı. Aksi halde bu felaketlere bulaşmaktan korkanlar veya doğal namus ve ahlak hissi ile ya da (en büyük yargıç) korkusu ile öldürmeyenler şöyle diyebilirlerdi. Eğer cinayetler cezasız kalıyorsa dürüstlük ödüllendirilmiyorsa o zaman içgüdülerimize uyalım öldürüp çalalım ve kurbanların malları ile semirelim. Ama gökler bize haksızlığın görüldüğünü nefret ve ceza hak ettiğini ve bizim kadar intikam ateşi hızlı yanmıyorsa da kimsenin ondan kaçamayacağını gösterdiler. Yeterince darbe ile bize gösterdiler ki adaletine inanıp güvenebiliriz ve inancımızı pekiştirdiler. Büyük ceza önce kötü hükümeti vurmalıydı, çünkü insanlık dışı bir politika güderek Hıristiyanların imhasına emir vermişti. Hıristiyanları barbarca insanlığın hiç tanık olmadığı yöntemlerle katletmiştir. Onların yanında Tanrının belası Atilla, kendi cinsinde küçük bir kuzu kalır. Türkler 1915 ve 1916'da vahşetin sınırını aşarlar. Tanrı, Kabil'i kardeşini öldürdüğü için cezalandırdı. Aynı

683 21. Bölüm başlığı Rahip Rhétoré s. 348-371.

684 18. Bölüm başlığı Rahip Simon *a.g.e.*, s. 195-202.

şekilde Müslümanları da kardeş gibi yaşadıkları Hıristiyanları canavarca katlettikleri için lanetledi.

Bu lanet, tifüs, kolera ve diğer hastalık salgınlarının sanki onlara karşı özel olarak yollanmış gibi düşünülüp, büyük bir felaket halini alması, ceza olarak algılandı."[685]

Hyacinthe Simon'da da aynı düşünce inanış ve heyecanla anlatır: "Tanrı *intikamı bana bırakın* dedi. İnsan kurnazlığını güçsüz kılıp, Hıristiyan imanını da temelden sarsmadan Tanrı bu intikamı 'acilen, çarpıcı ve kurtuluşu müjdeleyen tarzda' almalıydı.

Çarpıcı oldu çünkü sadece Tanrı'nın elinden geldi, acil hızlı oldu, zira ortaya çıkması bir yıl bile sürmedi. Kurtuluş müjdecisi oldu, çünkü kurbanların imanlarına bir saygı ve bedel oldu. Sadece Tanrı karşılığını verebilirdi ve haksızlığa şöyle dedi; *İşte yeterince mest oldun, düşme sırası sende* ve *hayvanlığa da. Daha ötesi yok…"* Tanrı nurunu kilisesinin katakombları üzerine saçtı ve İsa'nın ailesine dedi ki; *Gözlerini kaldır ve bak. Şimdi düşman kampına geçiyorum ve geçişimi korkunç işaretlerle belirleyeceğim*."[686]

Tarihçilere gelince, Tanrı'dan bir işaret bekleyip nihayet olanlar için teşekkür eden bu ruhbanların düşüncelerine katılmamaktaydılar. Dökümanları analiz ederken, bu duygusallık engel teşkil eder. İki din adamının bahsettiği salgın, savaş boyunca Rus ve Osmanlı ordularını ve sivil halkları kırıp geçen salgınlardan sadece biriydi. Orduda az sayıda olan doktorların ilaç, sağlık ve araç gereç yokluğundan kontrol edemediği tifüs, kolera v.s. salgınları.

Mardin'i vuran salgın hangisiydi? Tifüs mu? Kolera mı? "Tifüs exanthematik" mikrobu bir parazittir: Rickettsia-

---

685 J. Rhétoré s. 348-349, 359.

686 H. Simon *a.g.e.*, s. 195.

Prowasecki[687] bitlerle bulaşır. Bulaşmanın 5'ten 7'ye olan günlerinde hastayı ısırır mikrobu bulaştırırlar. O da sekiz günde bulaşıcı olur.[688] Tifüs salgını, yıkanamayan ve çamaşır değiştirmeyen asker ve halkın maruz kaldığı sağlıksız, kirli şartların neticesidir. Hastalık kolayca tanınabilir. Ateş ve döküntüler, tüm vücutta küçük kırmızı lekeler. Kolera ise, vibrion cholérique tarafından özellikle mikroplu sularla bulaşır ve kuvvetli işaretlerle görünür. Akıbet su kaybından ölümdür. Bu iki hastalık farklıdır ama Dominikan papazlar doktor değildir ve ikisini karıştırmaktalar. Aslında papaz Rhétoré: "Halkın tifüs dediği ama belki de bilmediğimiz bir şeydi" diyerek karışıklığı kabul eder.[689]

Papaz Rhétoré, salgınları ayrı bir çerçevede inceler ve özellikle 1915-16 yıllarındaki Osmanlı ordusunun sefil durumunu vurgular. Birkaç önyargıya rağmen çizdiği çarpıcı tablo Hıristiyan sivil halka karşı işlenen cinayetlerin ötesinde Osmanlı Doğu cephesindeki askerlerin yaşadığı cehennemi şartları göz önüne koyar. "Hiçbir organizasyon yoktu. Örneğin bir tabur Resulayn'e subayları olmadan ve hangi birliğe bağlı olduklarını bilmeden varıyordu. Jandarmalar tarafından Mardin'e getirilip orada kalıyorlar ve askerî idarede herkes bu insanların ihtiyaçlarını nereden hangi kasadan ödenmesi gerektiğini bilmiyordu. Muhtemelen bunlar kaçaklardı. Köylerde dolanan o kadar çoklardı ki. Nihayet tekrar orduya dönmeyi daha akıllıca bulmuşlardı. Bu durumda olanları kolaylıkla geri kabul ediyorlardı.

687 Tifüsü incelerken ölen iki bilim adamının anısına; Amerikalı Ricketts ve Alman Prowazeck.

688 Bulaşmanın şekli 1909'da Nicolle ve yardımcılarınca bulundu.

689 J. Rhétoré s. 367.

1916 Eylül'ünde Musul ordusu bir birliğini kaybetmişti. Daha sonra Diyarbakır'da bulundular. Düzen, levazım yoktu. Erzurum bölgesinde yüz binlerce asker açlık soğuk ve gerekli giysi eksikliğinden ölmüştür. Oysa gerekli malzeme mevcuttu ama örgütlenme bozulmuştu. Sağlık organizasyonu da çökmüştü. Doktorlar vardı ve görevlerini yapmaktaydılar ama hastalara gerekli her şey eksikti, dolayısıyla hastalar yerlerde yatırılıyor ve yardımsız ölüyorlardı. Yaralıları taşımak için araç gereç yoktu. Günlerce yürüyüş yolu uzaklığa yaya gidip tedavi görmeleri gerekmekteydi. Ama oralarda da çıplak toprağa yatırılıyorlardı, içecek suda ölüm vardı. Ölüm tırpanı ile insanları kolunun kuvvetince biçmekteydi. Eylül 1916'da Diyarbakır'da günde 250 hasta asker ölmekteydi. Aynı tarihlerde Mardin'e 5.000 hasta gönderildi. Mardin'e kadar yürüyerek gideceklerdi. 4.000 kişi yollarda öldü. En sağlamlardan 600 kişi nereye kaçabildilerse kaçtılar ve sadece 400 kişi Mardin'e vardı. Kasım'da 1.000 hasta daha bu şehre yollandı. Sadece 150 kişi şehre vardı.

1915 Kış'ında Erzurum ordusundan 250.000 asker tifüsten öldü. Durumu umutsuz olanlarla ilgilenilmiyordu bile. Bir ilaç alıyorlardı ve bu ya onları daha çabuk öldürüyordu ya da hâlâ canlı iken onları gömüyorlardı. Birçok farklı yerde benzer olaylar yaşanmıştır. Anlatıldığına göre tifüs salgını olan Erzurum'da o kadar asker ölmüş ki şöyle dezenfekte etmişler; "büyük bir koğuşta hastalar ve yarısı ölü askerler varken, koğuş müdürü sağlar kalksın ve gitsin" demiş. "Evinize gidin orada tedaviye devam edin" ama birçok hastaların kıpırdayacak gücü yokmuş veya duyamamış, Ancak bazıları gidebilmiş. Onlar çıkınca binayı ateşe vermişler. Yarı sağlar ve ölülerle beraber kül olmuş. Türk ordusunun yaralı ve hastalarının çektiği tüm acıları anlatan

bir hikâye, dayanılmaz derecede korkunç olurdu.

Savaş meydanlarında askerler öyle bir pislikle yaşıyorlardı ki bitlerle kaplı olarak iğrenç ve ölümcül hastalıklar ortaya çıkıyordu. Kaçaklar bu hastalıkları memleketlerine götürüyorlardı. Böylece Diyarbakır ve Mardin köyleri bir dönem bit hastalıkları ile kırıldılar [yazar altını çizmiş]. Rusların esir ettiği askerlerin anlattığına göre, onları görenler "pis Osmanlılar bitlerinizle evlerinize dönün" demekteydiler.

1915 yılının ilk dört ayında, Ermenilerin ülkesinde soğuk ve kar hükum sürmekteydi. Bu aç, kalın kıyafeti olmayan, bitli hasta askerlerin ölüm oranı çok yüksekti. Cesetler karlar altında kalmıştı. Baharda tarla ve yollarda taşıtları olan eşek ve katır ölülerinin yanında ortaya çıktı.[690] Yaşamak için askerler eşyalarını devletin verdiği yiyeceği ve hatta silahlarını satmaktaydı. Rus kurşunları ile büyük sayıda cephede ölen bu bakımsız askerler arasında ümitsizlik baş gösterdi. Artık sadece kaçmayı düşünmekteydiler, birlikler, taburlar hatta tüm bölükler beyaz bayrak çekip Ruslar'a teslim oluyordu. 1916 Eylül'ünde Türk bir general şöyle dedi; "Savaşa devam edemeyiz çünkü her ay 100.000 kişi kaybetmekteyiz. Bu sayıda cephede ölenler, esirler, yaralanıp ölenler, hastalar ve kaçaklar vardı." Türklerin kazandıklarını iddia ettikleri zaferler aslında ordu için büyük felaketlerdir. Böylece Ardahan savaşında 80.000 Türk, Rusların tuzağına düşer ve teslim olmaya mecbur olurlar. Aynı şekilde Çanakkale Zaferi'nde de 400.000 Türk askeri fazla bir şey kazanamadan ölmüştür. Çünkü İngiliz-Fransız güçlerinin amacı boğazı geçmekten

---

690 Rahip Rhétoé', Ocak 1915'te Osmanlı 3. Ordusunun Sarıkamış bozgununa değiniyor (Kafkas cephesi).

çok Türkiye'nin en önemli kuvveti olan İstanbul ordusunu yok etmektedir.

Papaz Rhétoé'nin Çanakkale boğazında müttefiklerin[691] bozgunu hakkında farklı bir görüşü vardır. Kutel Amara Zaferine gelince İngilizlere karşı, askerî ustalıktan çok düşmanlarının içinde bulundukları kötü şartlar etken olmuştur.[692]

Anadolu işgal altındaydı. Ruslar, Ermenilerin çoğunlukta olduğu Ermenistan bölgesini almışlardı [yeni hata] ve sadece düzensiz Kürt ve Çerkes çeteleri ile çatışmaktaydılar. Ordu ortaya çıktığında ise ya askerlerini savaş meydanında bırakmakta, ölü veya düşmana teslim olmak için başıbozuk kaçmaktaydılar. Hep mutsuz olan bu ordunun hiçbir heyecanı kalmamıştı. Yiyecek ve silah depolarını bile koruyamayıp onları Rusların büyük şansına kaptırmıştı.[693]

H. Simon, Osmanlı Ordusunun durumunu bu kadar teferruatla tarif etmez ama birçok tamamlayıcı bilgi toplar: "Trabzon'dan Van'a 250.000'den fazla asker tifüs ve soğuktan ölür. Bu bir Osmanlı askerî tabibin itirafıdır. 'Bitlis'ten

691 Çanakkale Savaşı 24-25 Nisan 1915'te başlar, 19 Aralık 1915 gecesi biter. Müttefiklerin bozgunudur, Osmanlı kazanmıştır. Müttefikler için asker kaybı (31.500 ölü; 28.000 İngiliz, 3500 Fransız) 200.000 den fazla.

692 Hakikaten İngilizler tedbirsizce şehre kapanmışlardı. Zafer Türklerindir. Şüphe yoktur.

693 J. Rhétoré: s. 352-357. Rahip Rhétoré Osmanlı Ordusu kayıplarını hesaplar: 18 Ekim 1916'da 3. Ordu 800.000 kayıp verdi. Mısır'a giden 2. Ordu, 100.000. Bağdat Ordusu 4. Ordu, 200.000. Çanakkale'de 800.000. Çapakçur Savaşı 100.000 (1916 Ekim). Askerler ya cephede, ya yaralardan, ya da hastalıktan öldüler. Ayrıca kaçaklar ve kayıplar da var. Rahip Rhétoré bu sayıları biraz yükseltip hakiki sayılara ulaştığını yazar ve 2 milyon Osmanlı askerine ulaşır.

Harput'a Müslüman asker cesetleri üstünde yürümekteyiz. İşte Ermenilerin intikamı alındı,' diyordu eski bir Türk yüzbaşı. Resulayn'dan Mardin'e mesafe üç günlük yürüyüş yoludur. Bu yolda 300 askerin çölde kalmış cesetleri görülüyordu.

Nusaybin'den Bağdat'a giden askerler için bir hastahane oluşturulur. Günde; 1.250'ye kadar hasta askere bakılır, 40 kişide ölür ve Nusaybin'den Mardin'e gerekli kefen bezleri için yardım istenir."[694]

İşte böyle bir ortamda, 1915 Ekim'den itibaren Mardin'de *acayip bir hastalık* ortaya çıkar. "Aniden ortaya çıkıyordu, vücut bembeyaz oluyordu, dişler düşüyor ve 48 saat içinde büyük acılarla ölüyordu."[695] Ekim, Kasım ve Aralık 1915'te her gün hastalıktan 20-30 kişi ölür. 1916 Haziran'a kadar sürer, bu tarihte de 100 kurban alır (Papaz Rhétoré). Papaz Simon ise salgının başlangıcını Aralık başı gibi belirtir. "3 Aralık 1915'te Mardin ileri gelenlerinin tutuklanmasından tam tamına 6 ay sonra Tanrının intikamı başladı."[696] Ve şöyle ekler... "Hıristiyan olmayanlar bile böyle bir şeyi bekliyorlardı. İtirafları, olayları karşıladı." Müslüman bir hanım şöyle demişti; "korku ve ölüm başımızın üstündedir, tüm Müslümanlar sorumludur, evet hepsi." Bir diğeri; "Tanrı cezalandırır ve tekrar şiddetle cezalandıracaktır." Bir başkası; "Hıristiyanlara karşı o kadar çok şey yaptık ki Tanrı bizi affetmez." Üst düzey görevli; "Hıristiyanların her şeyi isyan etmeden kabul ve tahammül etmesine şaşırdık, Allah cezasız bırakmayacaktır." Bir ileri gelen; "Tanrı bizi cezalandırmak için, korku ve açlığı,

694 H. Simon *a.g.e.,*. s. 197.
695 J. Rhétoré s. 360.
696 H. Simon *a.g.e.,*. s. 196.

hastalık ve yoksulluğu, Rusları ve ölümü yolladı." Bir fanatik şöyle demişti; "eğer Tanrı Müslümanların cinayetlerini cezalandırmazsa, Allahın varlığını inkâr edeceğim." Nihayet Hacı Goze'lerden 'Abdülkadir Paşa, Mardin'deki felaketi durduramayınca dindaşlarına şöyle dedi. "Size katliamlarınızdan pişman olacağınızı söylemiştim. Niye tüm Hıristiyanlarımızı saklayıp da, yaşayan bir buket gibi yaklaşan düşmana sunmadık."[697]

Muhakkak olan gerçek ise, o kadar çok cinayete karıştıktan sonra Mardin Müslümanlarının vicdanen hiç de rahat olmadıklarıdır. Ama Tanrının intikamını gösteren işaretleri takip etmeleri de beklenemez. Ancak Papaz Rhétoré, arkadaşı Simon gibi bazı şeylerden emindir; "Tanrı cezasını işlenen suçların ölçüsüyle dağıtmaktadır. Sanki felaket, öldüreceklerini seçmekteydi, en çok çalanla en çok öldürenler ayrıca kötülükte büyük payı olanlar kurtulamıyordu. Oysa kadınlar eşlerinin hareketlerinden sorumlu olamayacaklarından korunuyorlardı. Hıristiyanları da vurmuyor, onlar için çalışıyordu. (felaket) seçiciydi ayrıca saymayı da biliyordu. Mardin Müslümanları şehir ve çevresinde 10.000'den fazla Hıristiyan öldürmüşlerdi. Kendilerinden de 10.000'den fazlası öldü. Hatta Müslüman ölülerin sayısının epey fazla olduğu söylendi. Hakikaten de adil olan kötünün yarattığı zarara eşit bir zararla cezalandırılması ve hatta özel bir tazminat cezası da verilmesi gerekir. Bu adaletin dönüşü, eski ahitteki intikamcı Tanrı (bir göze iki göz) bu saf ruhbanın sevinmesini sağlar. Çünkü o âna kadar çaresiz izlemiş acıları durduramamıştı. Hıristiyanların yok edilmesi ile ve Müslümanlarda ölümlerle oluşan boşluk Mardin nüfusunun 2/3'üydü. Ölenlerin yerine Van ve Bitlis

697 Aynı yerde.

vilayetlerinden savaşın önünden kaçan kuzey bölgeleri Müslümanları yerleştirildi.[698]

Her iki din adamı da "intikamcı hastalığı" tarif eder ve etkilerini yorumlarlar. Ermeni tehciri ve katliamlarını organize edip uygulayan başlıca idarecileri öncelikle öldürüyordu. "Mardin'deki Haziran-Ağustos dönemindeki cinayetlere katılmış tüm milisler Aralıkta ölmüşlerdi bile. Onlardan biri Tanrı'nın kutsal elinin ağırlığını ilk hisseden olmuştu. üstünde baskısını hissetmişti. Zira Kafile başkanı iken, Mardin yakınlarında kervanı zor izliyor diye Mardin'li Katolik bir kadın öldürmüştü. Cinayetinden birkaç dakika sonra kendini rahatsız hissetti. Şehre dönmek için geri döndü ve kurbanın cesedi yanında aniden düştü ve öldü. Mardin'deki gece bekçilerinin reisi, tüm çocuk hırsızlıklarına, Ermeni cinayetlerine katılmıştı. Ermeni parası ve Aziz Afrëm Manastırının taşlarıyla ile yeni bir ev yaptırmıştı. 3 Kasım 1915'te aniden öldü..."[699]

"Mardin'e bağlı 125 milisten en az 100 tanesi salgın felaketinde öldü. 21 Ocak 1916'da tanınmışlardan biri, herkesi korkutan, acayip emareler gösteren hastalığa yakalanmıştı. Mardin'den çok uzak olmayan bir köyde 40 erkek o yıllarda mesleğin faydalarını görmek için milis olmuşlardı. İşlerini çok iyi yaptılar, öyle ki birçok Hıristiyan canı pahasına çok zengin oldular. Bu serseriler, eskiden altın parayı uzaktan bile göremezken birkaç ayda kurbanlarından aldıkları ile binlerce ve yüz binlercesine sahip oldular. Kilerleri hep boşken öldürdükleri köylülerden talan ettikleriyle evleri doldu. İşlerin sonuna gelindiğinde keyifle paraların sefasını süreceklerini düşünüyorlardı.

---

698 J. Rhétoré, s. 361-362.

699 H. Simon, *a.g.e.*,. 197-198.

Aniden tifüs salgını patladı ve onlardan (25'i) altınlarının ve çaldıkları erzakın yanında can verdi."[700]

Asker ve milis, fakir ve zevat çok sayıda Müslüman ölmekteydi. Muhtemelen kalan Hıristiyanlardan da ölüyordu ama bunun muhasebesi (intikamcı bir Tanrı) adına önemsemiyordu. Sadece Mardin şehri için Ekim'den 1916 Haziran'a 4.000 kişi salgından ölmüştü. Bu hastalık neydi? Papaz Simon kangrenli bir tifüsten bahseder. Ama anlattığı emareler tifüse ait değillerdi.

"Müslüman aniden bir baş ve karın ağrısı hissediyordu. Ağzı ve elleri kararıyordu (morarıyordu) dişler düşüyor. Göğsü ve karnı mavileşiyordu, korkunç ağrılar, iki gün sayıklama ve sonra ölüm. Herkeste aynı emareler ve aynı haykırmalar, acayip şey. Hastalığın ilk aşama işaretlerinden hiçbiri yok, acaip şey. Erkek aniden yakalanıyor ve ölümcül. Müslüman kadınlar hiç hastalanmıyor."[701]

Muhtemelen bu bir kolera salgınıydı ve şiddetli bir cinsiydi, birkaç saatte ölüme neden oluyordu. Ama bu kesin olmayan anlatımlar ve Tanrının cinayetler ölçüsüyle ölüm dağıttığı fikriyle sağlıklı bir teşhis konamamıştır.

"İntikamcı salgın" veya basit epidemi hastalık tüm sancağa yayılır. Bevayre, Mardin güneyinde bir Kürt köyüdür, köyün genç reisi Harput kafilesinden genç bir Ermeni kadını kaçırıp evine götürmüştür. Ama kadın ona direnmektedir, bir gece kadını bıçaklar. "Daha o gece onu acıdan bağırtan şiddetli baş ağrılarına yakalanır. Ertesi günü cinayetin intikamı alınmış ve Behayre'nin yakışıklı reisi dost ve akrabalarının omuzlarında mezarlığa gitmekteydi."[702]

700 J. Rhétoré, s. 364-365.

701 H. Simon, *a.g.e.,*. s. 199

702 J. Rhétoé, s. 366-367.

Mardin'den dört saatlik yolda Harrin küçük bir Kürt köyüdür, bir tepede kurulmuştur. Köyün halkı eteklerinden geçen kafileleri talan edip öldürmüştü. "Tifüs Harrin'den de geçer. Kadın erkek bu ahalinin büyük kısmını kırar, bu katil köylüleri yok eder."[703] Mardin'e daha yakın bir köyde Kürtler ve Hıristiyanlar yaşamaktaydı. 1915 Yazı sırasında Kürtler Hıristiyanların bir kısmını katleder, diğerlerini kovar ve ganimeti paylaşırlar. "Tifüs bu haksızlığı da giderir 14 ailelik bu Kürt grubundan sadece 1 kişi kalır. Bu olay 1915 Kasım'ındaydı."[704] Diyarbakır ve Mardin arasında Cebel Afs'ta altı Kürt köyü bulunurdu. Diyarbakır'dan inen tüm kafileler veya Mardin'den kuzeye çıkanlar bu dağı geçmişlerdi. Ahali konvoydakilere saldırıp çalıp katletmişti. 1916 Şubat'ında 6.000 kişi [sayı biraz abartılı] birkaç günde aniden ölür. "Hastalıktan sağ kalan ender kişiler, deli olmakta, dağlarda, köpek havlamasına benzer haykırışlar dolanmaktaydılar."[705] Şeyhan civarında, Diyarbakır yolundaki bir Kürt köyü kuzeyden gelen kafileleri vahşetle talan etmiş, Hıristiyanları canavarca öldürmüşlerdi... ahali bir günde yok oldu. 7 Mart 1916 kalan tek aile gelir Mardin'e yerleşir.[706]

Papaz Rhétoé' bu Tanrısal cezaları inceler.[707] Papaz Simon ise kitabını İsa'nın sözleri ile noktalar;"Sen ki yıktın ve hâlâ yıkılmadın. Sen ki talan ettin ve hâlâ talan edilmedin. Lanet sana yıkman bitince yıkılacak. Talan etmen bitince talan edileceksin. Yıkıp yok edileceksin [Is XXXIII, 1]"[708]

703 *A.g.e.*, s. 362.

704 *A.g.e.*, s. 363.

705 H. Simon, *a.g.e.*, s. 200.

706 J. Rhétoé, s. 364.

707 Bkz., Anı 8.

708 İşaya 33:3, 1. H. Simon, *a.g.e.*, s. 202.

Bu felaket Tanrının emriyle bile oluşmamışsa yine de gerçek bir felakettir. Mardin otoritelerinin 1916 Ocak'taki itirafları ile; Sancak'taki köylülerin ¾'ü salgın nedeniyle ölmüştür.

Dominikan ruhbanlar bu ölümlerde "geri dönen kötülük" fikrini benimsemekte ve Müslümanlarda, Hıristiyanlardan üç misli fazla kurban aldığına inanmaktaydılar. Ancak 1916 Yazı'nda felaketin geçtiğini kabul ederler. Reşid hâlâ Diyarbakır'da görevindedir. Çaldığı 100.000 lira kadar daha zengindir. Bedreddin, Memduh, Tevfik de hâlâ Mardin'deler. Memduh aşırılıklarından dolayı ceza almış ve 300 halı ve iki torba altın ve mücevher (öldürülen 17 Temmuz kadın kafilesinden çalınan) geri alınmıştır ama hâlâ çok zengindir. Oysa sağ kalanlar açlık, sefalet içinde yaşamaya çalışmakta, askerî ve sivil otoritelerin tacizlerine dayanmaya, direnmeye gayret etmekteydiler.

Türkiye'de son zamanlarda Mardin hakkında çıkan bir kitapta, Mardin halkının kolera salgını sonunda 1/3'e düştüğü yazılmaktadır.[709] 1/3 yok olmuş. O sırada Mardin Belediye Başkanı Hıdır Çelebi'dir (1911-1918). Bedreddin ise mutasarrıftır (11 Aralık 1916'ya kadar). 1917'de Diyarbakır'dan Kadri Bey [Üçok][710] bu göreve atanır ve 1918'e kadar kalır. Bu kitabın yazarları "1915'teki Ermeni tehciri sırasında 1895 olayları benzeri durumlar ortaya çıktığını ve Hıristiyan'lara [Ermenilere Ed] karşı saldırılar katliamlar olduğunu" kabul etmişlerdir. "Yine de Mardin şehri Müslüman ahalisinin ileri gelenlerin dostlarına yardım etmeye çalıştıklarını" iddia etmektedirler.[711] Açıklamalarında

709 Aydın, *Mardin, a.g.e.*, s. 339.

710 Biyografisi editörün eklerinde verilmiştir. (*Ed.*)

711 *A.g.e.*, s. 338.

savaşın başından itibaren askerî gereksinmelerin ilk sırasında demiryolunun Nusaybin'e kadar uzatılması olduğunu eklerler.[712] Bu da 1917'de gerçekleşmiştir. Mardin'e doğru bir hat ise Derbesiye'den itibaren inşa edilmiştir. Savaşın sonunda öngörülen 24 km.'nin 13'ü tamamlanmıştır. Bu da Mardin çevresinde sivil ve asker Almanlar'ın varlığını açıklamaktadır, Resulayn'dan Mardin'e dinlenmeye gitmekteydiler.

2. Başpiskopos Tappuni'nin yaşadığı sorunlar

1915 katliamlarından sonra Mardin Keldani ve Yakubi topluluklarının hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak görünen katliam devrinin bittiği ve yeni bir çevrede yaşamın devam ettiğidir. Savaş zamanı azınlıklara yönetilen şüphe ortamı devam etmektedir. Piskopos Jozef Tüfenkçi olayı bir örnektir. Sincar'dan Mardin'e 14 Ekim 1916'da gelen Piskopos Tüfenkçi, Fransa yararına casus olmakla suçlanır. 19 Ocak 1917'de evi polis tarafından aranır. Mutasarrıf Kadri Bey'e götürülür. Sincar'daki zamanı hakkında sorgulanır ve hapsedilir. Bitlisli Nuri de hâlâ görevdedir ve onu falakaya yatırır. 14 Mart'ta Diyarbakır'a götürülür mahkemede ona tanıdığı Hıristiyan hakkında bilgi istenir. Daha sonra dosyası 2. Ordu komutanı Mustafa Kemal'e gönderilir. Papaz Tüfenkçi Diyarbakır'da hapiste kalır ve her gün işkence edilir. 16 Haziran'da idam emri kendisine bildirilir. Bir molla hücresine girer ve İslam'a dönmesini önerir. Ret edilir. Rıdvan Bey ve Keldani Başpiskopos Süleyman yardımları ile temyiz ister. Karar durdurulur (15 Ağustos). 11 Kasım'da tekrar mahkemeye çıkar.

712 *A.g.e.*

27 Şubat 1918'de Mardin'e döner. İşkenceler ve hapis hayatı onu tüketir.

J. Armalé Mardin'deki Müslüman ileri gelenleri iyi bildiğinden bu şehrin Ermeni topluluğunun yok edilmesinde işbirliği yapanların adlarını birçok fırsatta bildirmektedir. Ayrıca birkaç iyi ve namuslu vatandaşı da Hıristiyanlara yardım edenleri, onların yaşamını biraz kolaylaştırmayı görev bilenleri de anmıştır. Öncelikle Reşid tarafından görevden alınan iki mutasarrıf Hilmi ve Şefik Beyler, Belediye Başkanı Hıdır Çelebi'dir.[713] Hıdır Çelebi belediyesindeki Hıristiyan memurları korumuş (El Xamsin milisine karşı) ve Başpiskopos Tappuni'yi himaye etmiştir (Bedreddin'e kafa tutarak). Çelebi ailesinin diğer fertleri de Müslüman ileri gelenlerin şerefini kurtarırlar. Farıs Çelebi; cinayet programına katılmayı reddeder ve dindaşlarına Hıristiyanların da insan olduğunu söyler ve insan kendisine ne temenni ediyorsa, ne layık görüyorsa, onlara da aynı şeyleri layık görmek gerektiğini vurgular. Abdülkadir Çelebi, Ḫanço ailesini korur, onların Halep'e varmasını sağlar, Jozef Tüfenkçi'yi korur. Abdülkerim Karagülle'yi kaçırıp kurtarır. Abdülrezzak Çelebi, başpiskopos Maloyan'a Sincar'a gitmesini önerir, onu götürmeyi önerir. Papaz Armalé ayrıca şu zatları da anar; Muhlis Bey; Bedreddin yokluğunda mutasarrıf olmuştur, Başpiskopos Tappuni'yi korur. Hasan Tahsin Bey; jandarma reisi, Süryani Katolik piskopos ve

---

713 [Çelebi, *tehcir* organizasyonun başında olmasına karşın bazı kişileri koruduğunu biliyoruz. Bunu hangi saikle yaptığına dair birçok şey söylenebilir. Tazbazyan'ı korumuş onun kürkünü M. Kemal'e hediye etmiştir. Bu kürk halen Konya Müzesinde bulunmaktadır. Ayrıca Çelebi *tehcir*'de zengin olan ve büyük servet edinen ailelerden biridir.Örnek olsun: Kasparyan'ın (Kespo) mülkleri; Kespo'ların Mardin'deki ticaret merkezi bugünkü yüksek kahve, Ed]

topluluğunu korur. Kemal Efendi ve üç kardeşi; Başpiskopos Tappuni'yi korurlar. Said Efendi (Banka müdürü); Hıristiyan dostlarına planlananları bildirdi ve onları Halep'e yolladı.[714]

İşte bu yardımlarla bazı Ermeniler ve diğer topluluklardan Hıristiyanlar Mardin'de yaşayabilmiştir. Sefalet ve salgınlara dayanmışlardır. Bazıları ise Halep ve Mardin arasında gidip gelebilmişlerdir. 1916 sonunda J. Rhétoré Konya'ya transfer olur, daha sonra da İstanbul'a gider. Galata'daki[715] Dominikan manastırında 1918'deki ateşkese kadar orada kalır. H. Simon Halep'e yollanır ve orada kaderi tekrar başpiskopos Tappuni ile karşılaştırır. Reşid ve ekibindeki katillerin nefreti o kadar şiddetlidir ki vilayetteki son Hıristiyan ölene kadar öfkeleri dinmeyecektir. Bu anılarda olanları göreceğiz;

1918'de Mardin'den bir Süryani Katolik Yusuf Mimarbaşı Halep'ten trene biner, Mardin'e gelmektedir. Yanında 12 yaşında yeğeni Bıtrıs vardır. 1915 Baharı'nda Bıtrıs annesi ('Abdülmesiẖ Cenenci'nın kızı) ve küçük kardeşleri ile Halep'e gitmiştir. Cerablus Garı'nda cüzdanını çalarlar, biraz para ve bir küçük defter vardır. Hırsız defteri okur ve bir sayfada çocuğun; Halep'te olan Papaz Simon'dan savaş hakkında duyduklarını Piskoposuna bilgi vermesi ile ilgili yazılar dikkatini çeker, çocuk Piskopos Tappuni adını sayfa başına yazar. Hırsız bu karneyi gar müdürüne verir, o da İslam ordusu şeflerine yollar (o sırada orda olan). Nuri (Enver'in kardeşi) Tevfik (Reşid'in eski yaveri siyasi danışmanı) ve Tahsin (askeriî komutan yardımcısı), bu adamlar çocuğu hemen tutuklarlar amcasını ve beraberindeki 4

714 *Al-quşara* (tr. B) s. 485.

715 M. Chevalier, Dağlılar (*Les Montagnards...*) *a.g.e.*, s. 321.

Müslüman ileri geleni tevkif ederler. Onları Tıl-Ḫalif'e götürürler. Tevfik onları sorgular. Said ve Bıtrıs'u döver ama Müslüman dostları araya girer.

Tevfik'e para verir ve evlerine giderler. Katil Tevfik, Bıtrıs'dan bir itiraf elde eder. Sözde bir komplonun varlığını ortaya çıkarmak üzere eziyet eder. Bir türlü ele geçiremediği Başpiskopos Tappuni'yi de bu vesile ile suçlayabilecekti. Çocuğa bir mektup dikte eder. Orada piskoposa Almanya'nın yenilgisini ve İngilizlerin Musul'a yakında geleceklerini yazar ve bu sahte mektubu Başpiskopos Tappuni'ye vermesini ve bir cevap istemesini söyler. Onu ve ailesini eğer tuzağı açığa çıkarırsa öldüreceğini de ekler. Hediye (bahşiş) ola-rak da çocuğa 20 lira verir. Bıtrıs Mardin'e gider, sahte mektubu Başpiskopos Tappuni'ye verir ve Tevfik'in projesini açıklar. Piskopos Bıtrıs'u azarlar ve bu evrakı yazana geri vermesini söyleyerek kovar. Bıtrıs, amcasının evine döner. Memduh'un yerine geçen Salih komiser onu sorgulamak için gelir ve alır, polis merkezine götürür. Bıtrıs piskoposun ona öfkelendiğini ve kovduğunu anlatır. Salih onu döver ve tutuklar. Her gün gelen değişik polisler onu döverler, Tevfik'in verdiği 20 lirayı da alırlar.

1 Mayıs 1918'de savcı ve birçok adli memurlar piskoposluğa gidip başpiskopos Tappuni'den yazılı bir cevap almakisterler ve çocuğu da götürmek isterler ama o reddeder. Bunun üzerine asker yollayıp başpiskopos Tappuni'yi tutuklatırlar. Çocuğu bırakıp, din adamını komiserin yanında tutarlar, çünkü çocuğun yanında sorgulanınca tutuklama gerektirecek hiçbir şey bulunamaz. Dostu jandarma komutanı Hasan Tahsin ona odasını verir ve savcıya gidip lehinde görüşür. Ama o avını bırakmaz. Diyarbakır'a bir suçlama evrakı yollar ve Süryani ileri gelenler ve din adamlarının aleyhine bir karar alır. Papaz Jozef Tüfenkçi,

Said Sidi, ‘Adülmesih Safar, Mansur Cabbure, Kan ‘o gibileri üç gün hapsedilir. Piskoposun Müslüman dostları özellikle Muhlis Bey, onu hapisten çıkarmayı başarırlar, kefalet verirler. Piskoposlukta gözaltında tutulur.

9 Mayıs Perşembe Tevfik Mardin'e gelir. Hemen Bıtrıs'u çağırır, onu her şeyi piskoposa anlatmakla suçlar, ölümle tehdit eder. Sonra da kovar. Çocuk polislere para verip Halep'e doğru yola çıkar ama Halep'te iki küçük kardeşi ile birlikte tutuklanır. Onları Cemal Paşa'nın karargah merkezine götürürler, sorgulanır ve serbest bırakılırlar. Mardin'de Başpiskopos Tappuni'nin düşmanları direnmektedirler. Halep'e bir polis yollayıp Bıtrıs'u tutuklar ve Mardin'e getiremesini söylerler. Halep polisi onu tutuklar ama Cemal'in arabuluculuğu ile onu Mardin polisine, Gabuşo[716] vermezler. Cemal, H. Simon ve Bıtrıs'u çağırır Gabuşo'nun verdiği evrakı okur, Bıtrıs'a “Halep'te kal” der ve onu bırakır. Gabuşo bir gün Bıtrıs'u yolda görür ve ona rüşvet teklif ederek Cenenci ve Kan ‘o ailelerini suçlamaya katılmasını ister.

Cenenci'ler ve Kan ‘o'lar Halep'e sığınan Mardin'den kaçmış ailelerdir. Piskopos Tappuni 44 gün boyunca Diyarbakır savcısı Rıdvan Bey'in kararını bekler. Mutasarrıf

---

716 “... Azılı Muẖammed Gabuşo. Onun [yüz] çirkinliği de muhtemelen kötülüklerine katkıda bulunmuştur. Felaketin doruğa çıktığı aylarda Hıristiyanların evlerine zorla girer. Bir elinde sopa gibi sallanan kılıcı ile diğer elinde kırbacıyla gelir. Korkutmak için ayrım gözetmeksizin kadın, erkek, çocuk ve yetişkinlere yönelirdi. Serbestçe mal ve mülklerini çalar, kadınlara karşı haddini aşar ve sonra öldürür.

Onun uzmanlık alanlarından biride, Hıristiyan mahkûmları asmak için, çapraz iki kalas tahta üzerinde çivilemeydi. Mahkûmların önce tırnaklarını söker, sakallarını yolar, işkence yapar, sonra öldürürdü...” Daha geniş bilgi için bkz. Armalé, İshak, *Osmanernas och ung-turkarnas massakrer i norra Mesopotamien, De kristnas hemska katastrofer 1895/1914-1918*, Nsibin Yayınevi, Södertälje, 2005, s. 75-76. (*Ed.*)

yardımcısı olan Muhlis Bey ve Müslüman dostlar onu ziyaret ederler ve korkularını yatıştırırlar. 13 Haziran'da yargılanmak üzere Halep'e gitme emri alır. 17 Haziran'da piskoposluktan çıkar, yanında bir polis ve tüm bu olaya bulaştırılanlar vardır: Papaz Jozef Tüfenkçi, Said Sidi, Said Mimarbaşı, 'Abdülmesiẖ Sefer. Sadece Mansur Cabbure Kan'o Mardin'de kalır, Halep'te din adamı Süryani Katolik kilisesine gider. Ama içeri girmesine izin verilmez, geceyi polis merkezinde geçirir, El 'Aziziye'de.[717] Orada 3 gün kalır. 22 Haziran'da savcı onu çağırır. Suçlayacak hiçbir şey bulunamamıştır ama onu hapse yollar. Sekreteri papaz Jozef de önceden Halep'e gelmiştir ve onu kurtarmaya çalışmaktadır. Sekreter, Lübnan Dağı'ndaki Şarfe Manastırı'na, patrik Raẖmani'ye haber vermeye gider. Raẖmani, Almanya, Avusturya konsolosları ve [Konstantinopel'deki] Havari Kürsüsü Delegesi piskopos Angelo Dolci'ye müracaat eder.

Ama piskoposun düşmanları pes etmezler, dosyayı vermezler. Halep'teki Süryani Katoliklerin bir listesini yapıp tüm topluluğu da beraberinde yıkmak isterler. Tappuni'yi kirli bir hücreye koyarlar yanında da adi suçlular vardır. Mardin'den Mansur Cabbure Kan 'o'yu da getirirler ve başka Hıristiyan ileri gelenlerini de tutuklarlar. Büyük bir fidye karşılığında diğerlerini bırakırlar (Papaz J. Tüfenkçi, Mansur Cabbure Kan'o'yu da). Başpiskopos Tappuni en kötü şartlarda tutuklu kalır. 27 Ağustos Salı günü gardiyan onu ölümle tehdit eder. Bir hediye karşılığında vazgeçer. 5 Eylül Perşembe başka bir hapishaneye yollanır. Küçük bir hücrede, diğer 15 Hıristiyanla kapatılır. Havasızlıktan boğulma tehlikesi geçirir. 29 Eylül'e kadar hasta, yatakta kalır. O tarihte tekrar adli makamlarca sorgulanır, Mardin'deki

717 Halep'te bir semt. (*Ed.*)

İngiliz casuslarının şefi olmakla suçlanır. İngiliz tutukluları kaçırtmak ve Osmanlı ordusu manevrası hakkında bilgi vermekle suçlanır.

Onu suçlayanlara; Mardin'de tek başına iken tüm bunları nasıl yapabileceğini sorar. Ekim'de Papaz Simon, Said Sidi ve Said Mimarbaşı, Bıtrıs ile yargılanır. Hâkimler onu beraat ettirirler. Tevfik'in suçladığı suçları işlemediği kabul edilir. Ama Papaz Simon 2 yıl hapse mahkûm edilir, oysa o da masumdur. Bıtrıs da üç yıl hapse mahkûm olur, ama cezasını reşit olunca çekecektir. Delikanlı "Tanrı'ya inanıyorum. Beş sene sonra bakarız" der. Başpiskopos Tappuni, serbest bırakılınca patrik Raẖmani'nin patrikhanesine gider. Ama topluluğuna dönmek ister. 17 Ekim'de yola çıkar ve Mardin'e ertesi akşam varır. 1919 Mayıs'a kadar orada kalır. Bu tarihte patrik Barış Konferansı için Paris'e gidecektir. Başpiskopos Tappuni'ye Süryani Katolik patrikhanesini emanet eder.[718]

Mardin'deki Ermeni soykırımı sorumlularının başpiskopos Tappuni'ye yaptıklarının neticesinde, 1918'de olmamıza rağmen durumların aynı olmadığını görürüz. Soykırım bitmiştir. Diğer Hıristiyan topluluklarını ilgilendirmemelidir. Tevfik gibi bir katil bile, Süryani Katolik piskoposun peşine düşmesine rağmen suçlamaları adli süreç izler. Yalan olduğu ortaya çıkınca etkisiz kalırlar. Bir zamanlar sınırsız öldürme izinleri vardı, şimdi bu katiller, son *işlerini bitiremezler*. Ellerindeki güce rağmen adli sisteme hapsolurlar. Adli sistem, casusluk iftirası ile çabucak harekete geçebiliyordu ama kanıt gerekliliği ile işlemekteydi.

718 *Al-quşara* (B) s. 487-490. 1937'de Başpiskopos Tappuni Kardinal olur, Paris'e gider. Suriye'deki Hıristiyan azınlıklara karşı Fransa'nın verdiği sözleri hatırlatır.

SONUÇ

Mondros mütarekesinden (30 Ekim 1918) sonra Osmanlı İmparatorluğu bölüm bölüm işgale uğrar. Mütareke maddelerinden birine göre, müttefikler, stratejik saydıkları bölgeyi işgal etme hakkına sahiptiler. Ancak ne istek ne de imkanları tüm Osmanlı eyaletlerini kontrol altında tutmaya yeterli değildir. İngilizler Musul'a girer, Fransızlar 1919'da Urfa'ya kadar ilerlerken Diyarbakır Vilayeti Türk kalır. 1919'un ilk aylarından itibaren, Milli Hareket Mustafa Kemal'in Mayıs'ta Samsun'a[719] çıkmasından önce gelişmeye başlar. Bu arada bu eyalette işlenmiş cinayetler, katliamlar farklı Hıristiyan topluluklarınca Barış Konferansı'na bildirilmiş, belgelenmiş ve suçlular belirlenmiştir. Bazıları İngilizler veya Osmanlı makamlarınca tutuklanmışlardır. Nihayet Ermeni Katolik patrikliği felaketin bilançosunu çıkartır ve Mardin dinî topluluğunu tekrar yapılandırmaya çalışır. Bu hikâye üç madde ile neticelenir.

1. Süryani ve Ermeniler Barış konferansında

18 Ocak 1919'da Paris'te açılan konferansta iki karşıt prensip tartışılır. Biri geleneksel görüşe göre yenilerinin

719 1919-1923 dönemi için 4. Bölüme bkz. "Geçişler (Le passage) Yves Ternon, *Empire Ottoman Le declin, le chute l'effacement*, Paris Edition du Fele'n et Mıchel de Maule 2002.

ganimetinin paylaşılması. Diğeri yenilikçi başkan Wilson'un mesajı doğrultusunda halkların kendi kaderlerini kendileri özgürce saptaması, oluşturulması. Ulusal grupların delegeleri, konferans koridorlarında, müttefiklerin desteğini sağlamak için çabalamaktalar. Her biri kendi tarihini, dilini, kültürünü, acılarını dile getirip yıkımdan hakkını elde etmeye çalışmaktadır.

Barış konferansı bu iştahı, arzuları denetleme görevi üstlenmiştir. Bu dilekler çoğunlukla karşıttırlar. Ermeni ve Kürtlerin, Süryani ve Keldanilerin arazi toprak bölge istekleri aynı şekilde dile getirilir. Müttefikler, işgal edemedikleri topraklarda düzeni kurmak ve tartışmaları kısa kesme görevi üstlenirler. Konferansta Ermeni istekleri iki delegasyonla dile getirilir:

Ermeni Cumhuriyeti -1918 Mayıs'tan itibaren Özerk-Aharonyan başkanlığında, Diaspora delegasyonu Boğos Nubar Paşa başkanlığında. 26 Ocak 1919'da iki delegasyon adına Aharonyan bağımsız bir Ermenistan kurulmasını önerir. Kafkaslardan İskenderun koyuna, Hazar Denizinden Karadeniz'e Diyarbakır dahil yedi doğu vilayeti ve Kilikya'yı kapsayacak bir bölge hayal eder. Aharonyan ayrıca Ermenistan'a yirmi yıl boyunca destek olmak üzere müttefiklerden birinden de özel bir manda dileğinde bulundu. Tazminat talebinde bulunup zorla İslam yapılan, hapsedilen Ermeniler'in geri dönebilmesini, Türklere karşı koruma önlemleri, 1915 katliamı sorumlularının cezalandırılmasını ister. Başkan Wilson'un kuruculuğunda -Dörtler Konseyi- (İngiltere, Fransa, Amerika, İtalya) Yakındoğu'ya müttefik bir komisyon yollayıp halkın isteklerini öğrenmeyi amaçlar. King-Crane Komisyonu Filistin, Lübnan, Suriye, Kilikya'ya gider. Ama doğu vilayetlerine uğramadan İstanbul'a döner. Raporları 2 Aralık 1921'de yayınlanır ancak etki edebileceği

Ermeni-Arap konularındaki konferans oturumlarının tarihine yetişemez. Osmanlı dosyasını toparlamak için bu maddeler müttefiklerin öncelik verdiği konulardır. Ermeni istekleri, konferans tarafından kabul edilemez addedilir. Ancak Ermenistan'da bir Amerikan mandası fikri akıllarında yer eder. Hiç uygulanmamış 10 Ağustos 1920 Sevr antlaşmasında, Türkiye kendisinden kopartılan bölgelere rağmen, Diyarbakır vilayetine sahiptir. Bụrası müttefikler ve Osmanlılar arasında hiçbir zaman pazarlık konusu olmamıştır. Amerikan Senatosu Ermenistan mandasını reddedince (24 Mayıs 1920), Başkan Wilson Sevr antlaşmasının maddelerine göre 22 Kasım 1920'de Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırları belirler ama, 23 Eylül'de Kemalist gruplar Yeni Ermeni Cumhuriyeti'nin topraklarını işgal ederler. Başkanın kararı geçersiz olur.

Ermeni delegasyonu, müttefiklerin desteğine rağmen, politik oyunlarla galiplerin karşısında toprak isteklerini tatmin edemeden başarısız oldu. Diğer delegasyonlar aynı topraklarda hak iddia ederken hiç dinlemediler bile.

Üç Süryani delegasyonu konferansa gider: Yakubiler başpiskopos Severiyos Afrëm Barşom, Süryani Ortodoks[720] Patrikliği, Süryani Katolikler Patrik Afrëm Raẖmani,[721]

720 Mardin patriği Iğnatiyos Elias [İlyas] III, Paris'e gitmeyi planlamıştı. Hastalanınca İstanbul'da kaldı, yerine başpiskopos Severiyos Afrëm Barşom'u yolladı. Fransızca konuşan tek Yakubi ruhaniydi. Paris'e 1919 Kasım'da varır. Bkz. S. de Courtois, *a.g.e., s.* 167-169. Patrik Elias'ın [İlyas] 1920'lerdeki tavrına ilişkin bir değerlendirme editörün ekleri bölümünde ek 4'te bulunmaktadır.

721 Başpiskopos Tappuni Mardin'i terk edip Lübnan'a yerleşip Patrikliği yönetme görevini (patrik Raẖmani'ın yokluğunda) üstlendi.

Asur-Keldani grup da Babil Keldani Patrikliği,[722] başkanlığında temsil edilirler.

Yakubi temsilci Paris'e Kasım 1919'da varır... Hem İngilizleri hem Fransızları idare ederek durumu lehine çevireceğini düşünür. Ancak onu kabul eden Fransız diplomatları şüpheli davranır. Onlara göre Süryani Katolikler, Yakubi'lerden çok Fransa'ya sadık kalmışlardır.

Patrik Raḫmani, açıkça Fransa kartını oynar. Musul'daki Dominikan ruhbanların eski bir öğrencisidir ve Suriye'de Fransa himayesini ister. Şam'da yerleşen Arap gücüne Filistin Yukarı Mezopotamya, Diyarbakır, Mardin ve Musul aynı sınırlar içinde olacak gibi, karşı büyük bir Suriye hayal eder. Raporunda (18 Haz. 1919) Fransa'ya, İngiliz birlikleri yerine Fransız güçlerini isteyerek, en hızlı şekilde Fransız idarecilerin Arap hükümetinin yerine geçmesini ve karışıklıkların ve şikâyetlerin sona ermesini ister.[723] Başpiskopos Tappuni de aynı davranışı sergiler. Türkiye'deki mandalar hakkında 18 Temmuz 1919 tarihinde Amerikan Ulusal Komisyonu'na ilettiği mektupta Arap hâkimiyetini reddeder ve; "1915'te Araplar Mardin ve Urfa katliamlarına katıldılar, Deyrizor'da 1919 Şubat'ında Halep'te Arap hükümetinin önünde katliam yaptılar. Türkiye tarafından ödüllendirilip çöllerde Hıristiyanları yok ettiler" diye yazar.[724]

---

722 Bu birleşik delegasyon Doğu Süryanileri, Nasturi, Keldani kilise temsilcilerini toplar. Bazıları Osmanlı, bazıları İran'dan sürgün edilmiş kilise üyeleridir. Jozef Yakub, *La guestion Assyro-chaldéenne les puissances europénnes et la SDN (1908-1938)*, C. 4. Thése Lyon 1985 [S.de Courtois].

723 Raḫmani raporu; 18 Haziran 1919 CPC Levant 1918-1929 Turquie, Bl. 128, folio 113 (S.de Courtois).

724 Süryani patrik vekilinin Amerikan enternasyonal komisyonuna Türkiye mandaları hakkında açıklaması. CPC Levant 1918-1929 Turguie, Bl. 128, s. 116-119 (S. de Courtois).

Suriye'de savaşın sonundan itibaren yerleştirilen tüm resmî görevlilerin İttihat ve Terakki Partisi'nden olduklarını söyler ve Fransa Mandası ile *özerk Suriye* dileklerini bildirir. Müttefiklerin reddetmesi halinde alternatif olarak ancak muhaceretin[725] kaldığını söyler.

Asur-Keldani Delegasyonu ise Süryani Katolik ve Yakubi'lerle hiç temas etmez. Bu grup eski Keldanistan ve Asuristan İmparatorluklarının eski devirlerinden kalan "ulusların soyunu topladığını ve birleştirdiğini" iddia eder. Bu antik uygarlıklardan kalanlar aynı dili ve aynı gelenekleri paylaşırlar. "Aynı ırktan olup hâlâ anavatanlarının topraklarında yaşamaktalar." Tarih, 5. yy.'da bir Asur-Keldani ırkın birçok bölünmeye uğradığını yazar. "Hâlâ bu güne kadar yaşayabilmiş olan bu bölümler Katolik Keldani'ler, Nasturi Keldani'ler gibi adlarla görülürler. Bugün Süryaniler, Yakubi Süryaniler, Katolik Süryaniler de aynı bölünmelerdendir." "Aynı ırktan olduklarının bilincinde Asur-Keldani adı altında yeni bir ulusal kimlik, bütünlüklü politik kişilik edinmek isteyebilirler."[726]

Bu delegasyonun istediği topraklar coğrafi merkez olarak Musul'u kabul eder, ama kuzeye doğru genişleyerek, güneyde Bağdat'a, doğuda İran'a[727] kadar yayılır. Bu yeni kimlik bölgede görevli batılı inceleme uzmanları, özellikle Mezopotamya'daki Fransız konsolosu Monsieur Roux tarafından onaylanmıştır. Bu zat 1918 Aralığı'ndan itibaren Babil Keldani Patriği Jozef Emanuel Tuma II ve Musul'un

---

725 *A.g.e.*

726 Asur-Keldani Ulusu Memarandumu 19 Ekim 1919 Paris CPC Levant 1918-1929 Turqie, Bl. 49 folio 194 (S. de Courtois mem. *a.g.e.* s. 177).

727 Yeni Asur-Keldani haritası. Barış konferansına sunulan Asur-Keldani Sorunu 1920–1921, Paris İmprimerie Henry Maillet basımevi 1921 s. 22.

Süryani Katolik piskoposu Petrus Habra tarafından savaşta[728] Hıristiyanların maruz kaldığı katliamlar ve eziyetler hakkında bilgilendirilmiştir.

Daha teferruatlı bir rapor ise 28 Kasım 1918'de Patrik Tuma II tarafından Musul valisi Albay Lichman'a[729] sunulmuştu. Paris Konferansı'na gönderilmek üzere verilen bir rapordaki üç açıklayıcı tablo'da Keldani topluluklarının maruz kaldığı kayıplar özellikle Diyarbakır'daki, Cizre ve Siirt'teki[730] felaketler anlatılıyordu. Fransız konsolosu ayrıca Bakuba'daki mülteci kampı[731] hakkında da bilgi yollar. Buradaki Keldaniler, 1918'de Azerbaycan'dan gelip İran'a doğru ilerleyen Türk ordusu önünden kaçıp gelmişlerdir.[732] Asur-Keldani delegasyonu Fransa'ya dayanır. Milletler Cemiyeti'nden bir manda ister.

---

728 Basra'dan yollanan rapor. 19 Aralık 1918'de M. Roux Stephan Pichon'a yabancılar masası bakanlığı MAE Serie Levant 1918-1940, Alt seri Irak Bl. 49. E 314 bis, s. 43-46. Bu işlerde sorumlu Fransız Konsolosluk görevlisi Mezopotamya'da kendi bakanlığına, Keldani patriği ve Musul Süryani Katolik piskoposu Petros Habra'nın mektuplarını yollar. Onlar kumandan Sciard, Fr. Askerî Ataşesi (Bağdat) 25 ve 27 Kasım 1918'de iki mektup yollamışlardı. Bu mektuplarda yukarı Mezopotamya'da savaşta yaşanan katliamlar anlatılıyordu.

729 Albay G.E. Lechmann, 1912'de Irak'a geldi. 1920'de Araplar tarafından öldürüldü. Daha geniş bilgi için bkz., Wilson A., *Loyalties Mesopotamia 1914-1917*, 1930, C. 1, s. 35. (*Ed.*)

730 MAE Serie Levant 1918-1940, Alt seri Irak Bl. 49. E 314 bis, s. 95-104; Bkz., Ek 4.

731 Bağdat'ın dışında. (*Ed.*)

732 Bakuba'daki Ermeni mülteciler hakkında 3 Mart 1919 Mezopotamya'nın Fr. Konsolosu M. Roux MAE Serie Levant 1918-1940, Alt seri Irak cilt 49. 1 Mayıs 1918'den 30 Haz. 1919 Asur–Keldaniler, Genel Dosier folio 118 (S. de Courtois mem. ct s. 179); Bkz. Magdalena Golnazarien Nişanyan Azerbaycan Ermenileri; Yerel Tarih ve bölgesel etkenler. 1828-1918 doktora tezi, Paris III, 2002, s. 193-197.

Ayrıca Asur-Keldani olarak birçok delegasyon Barış Konferansına gider: Biri Kafkas'tan diğeri Amerika'dan, üçüncüsü İran'dan.[733] Nasturi patriği Mar Paulus Şam 'un XXII'de bir memarandum yollayarak Bakuba'dan Hindistan ofisi[734] eliyle dilekleri bildirir. Ancak Said A. Namık ve Rüstem Necib grubu, Babil Keldani patriği Emanuel Tuma II'nin desteğini de arkalarına aldıklarından daha fazla bir ağırlık taşıyarak ve önemsenerek temsil ederler.[735] Ayrıca bölgede olduklarından 1919'daki Yukarı Mezopotamya Hıristiyan azınlıkların durumunu sağlıkla müşahade edilecek güçtedirler. Keldani patriği Musul'un Fransız bölgesi dışında bırakılmasından endişe eder. Bu arazide Hıristiyanlara karşı eziyetler saldırılar bitmemiştir. Amadiya ve Zaho Keldanileri, Babil patriği aracılığı sayesinde savaş sırasında katliamdan kurtulabilmişlerdi ama 1919 Haziran ve Temmuz da Kürtlerin saldırısına uğrarlar. Erkekleri öldürür, evleri talan eder ve kadın, genç kızları kaçırıp[736] giderler.

Sevr Antlaşması Asur-Keldani isteklerini süpürür, yok eder. 62. Maddeye göre Kürdistan bölgesi için bir komisyon hazırlanacak ve Kürtlerin haklarını, özerkliğini yoğun oldukları bölgelere göre düzenleyecek buna göre, bu topraklarda Asur-Keldaniler bahsinde ve diğer etnik azınlıklar ve dinî azınlıklar için[737] bu plan güvenlik garantisi verecektir denmişti. Ama daha sonra iptal edildi, Lozan antlaşmasına göre 36, 44 maddeler sadece Müslüman olmayan, Türkiyeli azınlıklar bahsi getirir. Onlara sözde tam

733 J. Yakub, *a.g.e.*, Bl. 1 s. 94-95.
734 S. de Courtois mem. *a.g.e.*, s. 168.
735 Asur-Keldani sorunu 1920-1921 *a.g.e.*, s. 32.
736 J. Na'im, Asur-Keldaniler *a.g.e.*, s. 4.
737 J. Yakub *a.g.e.*, Bl. 1, s. 136.

güvenlik himaye vaat eder ama bu garanti sadece görüntüdedir. Zira Türkiye Cumhuriyeti aslında etnik homojenleştirme programını devam ettirip Hıristiyan azınlıkları göçe zorlamaktadır.

2. Katiller

Uluslararası hukukta [ancak 1945'te konacak] "insanlığa karşı suçlar" maddesi henüz bulunmadığından "soykırım" kavramı da ancak 1948'de kabul edileceğinden; Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Osmanlı devletinde sivil halka uygulanan mezalim *Foreign Office*'in önüne "savaş suçluları" olarak yargılandı. Hakikaten 1919'da İstanbul'da kurulan mahkemeler, Sultanın ve Osmanlı meclisinin başkanlığında sürer. Ama katliamların sorumluları[738] huzura çıkarılmadıklarından onlar, Diyarbakır vilayetinde işlenen katliamı ve işkenceleri tanımak (kabul etmek) zorunda olmadılar.

Yargılama olamadı. Bu davalar İstanbul'da 1919 Şubat'ından 1920 Temmuz'una sürdü. En önemli dava, savaş zamanı bakanlarının ve İttihat Terakki önemli yöneticilerinin 28 Nisan'da başlayan ve 5 Temmuz'da nihayetlenen oturumlardır.[739] Bunların karar ve yargıları Osmanlı askerî ve devlet memurları raporlarına ve tanıklığına dayanırlar. Bunlara göre katliamlar belli bir amaçla ve önceden uzun ve derin tartışmalar neticesinde uygulamaya kondu. Bu davalar süresince özel bir partinin uygulayan ve

---

738 İstanbul mahkemeleri için bkz. Yves Ternon Cezasızlık, intikam, ret etme Ermeni katliamı; mahkemelerde ve uluslararası celselerde, *Yahudi Dünyası Shoah Tarihi dergisi* No: 156 Ocak - Nisan 1996, s. 32-56.

739 İttihatçıların davası bkz. Ermeni katliamı davaları *a.g.e.*, s. 261-277.

düzenleyen birimlerin önemli rolü ortaya çıktı; Ancak bu davalar *sorumlu sekreterler* ve *çete* milislerinin cinayetlerinin yerel gerçeğine ulaşamazdı.

Diyarbakır vilayetinde Ermeni katliamı sorumlularının tümü adaletten kaçtılar. Bu vilayetteki tehcir ve katliamının mimarı Reşid 1918'de tutuklanır. İstanbul'da Bekirağa'da hapsedilir. Ama kaçar ve tekrar tutuklanacağını öğrenince 6 Şubat 1919'da intihar eder.[740] Reşid bıraktığı hatıra defterinde olayı paylaştığı birçok kişiyi suçlar.[741] *Resimli Tarih* adlı dergide İttihat Terakki Partisi eski merkezi umumi katibi Mithat Şükrü [Bleda], Dr. Reşit ile olan görüşmelerini özetler, onunla hemfikir olduğunu belirtir.[742] Ona doktor olarak, suçsuz bir halkı nasıl ölüme teslim ettiğini sormuş. Reşid ona doktorluk mesleğinin ona vali pozisyonu görevini ve Türk olmasını unutturamayacağını eklemişti. Ona göre Ermeni evlerinde yapılan talan neticesinde bir orduyu havaya uçuracak kadar silah ve cephane ele geçtiğini de iddia etmiştir. Reşid'e göre yaptığı iş çok önemli bir vatanseverlik göreviydi.

Söylediği şu cümle çeyrek yüzyıl sonra en cani Nazi doktorun ağzına uyar: "Bana sordunuz ki; doktor olarak nasıl bu kadar insanı öldürebildin? İşte size cevabım; Ermeni hainler vatanın sinesine yuva yapan tehlikeli mikroplardı. Bir doktorun görevi bu mikropları yok etmek değil midir."

740 Reşid'in intiharı kuşkuludur. Pervasız Reşid'in konuşmasınından çekinildiği için kaçırılıp öldürüldüğü kuşkusu da güçlüdür. *Yolgeçen hanı* Bekirağa bölüğünden kaçan sadece Reşid'in peşine düşülmesi manidardır. David Gaunt da bu intihara kuşkuyla bakar. (*Ed.*)

741 Ek 1 B.

742 J. Nasliyan, *Hatırat, a.g.e.*, cilt 2, s. 557-558, Hamit Bozarslan, ulusal kimlik, tarihi bilinç, kurucu cinayet *Intrauguılle* 2-3 (1994) s. 159-160.

Biolojik ırkçılık çerçevesinde bu sözlerden sonra Reşit *biz ya da onlar* temalı bir savunma yapar. Bu tez daha sonra dünyanın birçok yerindeki soykırımlara destek olur, fikir verir ve yol açar. "Ya Ermeniler Türkleri temizleyip ülkeyi ele geçirecekler, ya da Türkler tarafından yok edileceklerdir. Bu alternatifin iki yönü arasında tereddüt edemezdim. Birini seçmem gerekiyordu. Türklüğüm, doktorluğumu bastırdı. Sonunda onlar tarafından yok edilmeden ben tercihimi yaptım" demiş Reşid. Mithat Şükrü bu tavrı anlayabilmekteydi çünkü onunla aynı fikri paylaşmaktadır. "Ermeniler komitacı zihniyeti ile (Bulgar çetesi gibi) vatanın temelini kundaklamaktaydılar." "Bu nedenle Ermeni kanı döküldü." Bu sözlerle Diyarbakır vilayetindeki soykırımın en önemli sorumlusu Ermenileri yok etme fikrisabitle hareket etmişti. Mahkemelerinde diğer Hıristiyan topluluklarınden bahsetmez bile. Demek ki İttihat ve Terakki cemiyeti yöneticileri özel bir cinayet hedefi belirlemişti. Yok etmenin diğer topluluklara yayılma olayı yerel çabalara bağlıdır.[743]

Memduh ise, kaçmış ve hiç yakalanamamıştır. Tevfik'in de akıbeti meçhuldur. Sadece dört suçlu tutuklanır ve İngilizler tarafından Malta'ya sürülür. Hiç açılamayacak bir duruşmayı beklerken, suçlular tutuklu İngilizlerle takas edilir, bazıları kaçar ve nihayet yargılanmadan salıverilirler (o dördü de bırakılır). Ancak İngiliz otoriteleri birçok tanıkların işbirliğinde suçlama dosyaları düzenlemişlerdi. Böylece bu dört suçlunun Diyarbakır vilayetindeki katliama direkt katkıları kanıtlamıştı ve üç tane başkanı da Mardin'de diğer toplulukların ve Ermenilerin yok edilmesindeki suçları belirlenmişti. Bunlar soykırıma katılan farklı grupları

743 İngilizlerin inceleme dosyalarında belirttikleri gibi.

temsilen tutuklanmışlardı. Birincisi, Osmanlı Meclisi Diyarbakır mebusu Feyzi [Pirinççioğlu]. O, karar merkezinden gelen bir yönetici ve düzenleyiciydi. İkincisi, vilayet sekreteri Veli Necdet Bey [Sünkitay] bölgede uygulayıcı emirlerin ulaştırıcısıydı. Katliamlarda sorumluluğu olanların listeleri hazırlanıp, Osmanlı makamlarınca onların tutuklanması istendi ama bunlardan çoğu bulunamadılar. Üçüncüsü Bedreddin'dir. Mardin'deki soykırımın baş yöneticisidir. Dördüncüsü, basit bir uygulayıcıdır. Yusuf, Bitlisli Nuri'nin oğlu, Mardin milis şefi, Goliye Hıristiyanlarının yok edilmesinden sorumludur. Katolikler ve Yakubilerin katilidir. Bu dört adam hüküm giymedilerse de bir suçlama dosyası ile cürümleri saptanmıştır.[744]

Feyzi

Arif Feyzi Bey (Dosya No. 2743) Foreign Office tarafından görevlendirilen M. Ryan'ın[745] girişimiyle Osmanlı otoriteleri tarafından 28 Ocak 1919'da gözaltına alındı ve İngiliz askerî birliğine teslim edildi. Mısır'da tutuklandı ve 1919 Temmuzu'nda Malta'ya gönderildi. M. Ryan'a ismi belirtilmeyen bir mebusun verdiği bilgi notuna dayanılarak, eski mebus İstanbul'a çağrıldığı sonbahara kadarki dönemde vilayet dahilinde yapılan katliamlardan sorumlu

744 Vartkes Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, Pasadena CA Doetorıan Produetions 1991, Dört suçlu hakkında tüm bilgiler bu çalışmada bulunabilir. Türkçesi: Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri*, Çev. Jülide Değirmenciler. Belge Uluslararası Yayıncılık, 2007.

745 Feyzi'nin Diyarbakır katliamlarındaki rolüne ilişkin ana noktaların sıralandığı Ryan'ın raporu "Arif Feyzi'nin Diyarbakırdaki *suç fırtınası* üzerindeki etkisi" başlığı ile başlar. (*Ed.*)

bulundu. Bu bilgiyi veren Türk, Reşid'in Lice kaymakamı Nesimi Bey ve Beşiri kaymakamı Sabit Süveyde'nin ölüm emrini verdiğini doğruladı. Bu katliamlarda sorumlu olan şahsiyetlerin bir listesi yapıldı ki, Osmanlı hükümetinin bunları tutuklaması gerekiyordu ama bir çoğu bulunamayacaktı... Reşid, Feyzi, Rüşdi, Şakir (tutuklandı, İstanbul'a nakledilirken kaçtı), Bedri (Bedreddin Malta'da tutuklandı), Harun Bey (jandarma subayı), Hüseyin Bey (1915 Mayıs'a kadar polis şefi, Veli Necdet Bey yerine gelene kadar) Memduh, Şeref Bey [Uluğ](Feyzi'nin kuzeni), Şevki Bey [Ekinci] milis şefi (çete reisi), Sıdkı Bey [Tarancı] Diyarbakır Belediye Başkanı (Feyzi'nin kuzeni), Emin Bey (milis subayı). Başka bir bilgi kaynağına göre, mebus Zülfi Bey [Tigrel], (Diyarbakır'dan seçilmiş) tüm katliam süresince dondurucu bir tarafsızlık içinde kalmış, bu vilayetten başka bir mebus ise Kamil Bey, katillere can pahasına karşı çıkarak muhalefet etmiştir. Hatta İstanbul'a giderek Talat Paşa'ya şikâyet etmiş ama dilini tutmadığı takdirde ölümle tehdit edilmiştir. Bu şikâyetçi, Bitlis, Van vilayetleri eski 1. Derece müfettişi Mihran Boyacıyan idi. Havari Kürsüsü Delegesi Piskopos Angelo Dolci'nin yetimhanesinde kalırken, Feyzi üzerine Fransızca bir suçlama yazar. İngiliz konsolos yardımcısı[746] Mıgırdiçyan'ın[747] anlattıklarına eklenen yazdıkları önemlidir: "Feyzi, İttihat ve Terakki Partisinin en hırslı üyelerinden biridir. Merkez komitenin gizli oturumlarına katılmış, meclisin feshedilmesinden sonra İstanbul'u terk edip Diyarbakır'a doğru yola çıkmış, Vali doktor Reşid Bey'e destek olmak ve 120.000 (Ermeni, Süryani, Keldani'nin katlinde görev almak için) gelmiştir."

---

746 *A.g.e.*, s. 148-153.

747 Bkz., Ek lA.

1. Dünya savaşının başladığı tarihlere geri dönersek Fevzi ile yaptığı bir seyahatten bahseder:

"15 Temmuz 1914'te İstanbul'dan hareket ettik. Halep'e doğru yol aldık. 7 Ağustos'ta Diyarbakır mebusları Feyzi, Zülfi ve Kamil gibi, benim gibi başkentten gelenlerle Diyarbakır'a gittik. Yol boyunca siyasetten bahsediyorduk. Feyzi Bey konuşmalarında din kardeşlerim hakkında bazı fikirler yürütüyor ve onlara karşı sivri ifadeler kullanıyordu. Acı bir dille *Ermeniler 1912-1913 Balkan Savaşı'nın dertli günlerinde bize karşı kötü davrandılar, İstanbul patriği Zaven, Eçmiyadzin katolikosları ve Bogos Nubar Paşa yabancılara yardım için müracaat ettiler. Bu size pahalıya mal olacak. İstikbaliniz tehlikede,* diyordu.

Boşuna çabalayarak ona ispat etmeye çalışmaktaydım ki, Ruslar ve Osmanlı İmparatorluğu arasında, Yeniköy'de imzalanan, 6 Şubat 1914 tarihli antlaşma gereğince istenen reformlar Ermenilerin lehine olmaktan çok Türkler ve Kürtler yararınaydı. Antlaşmayı ret ediyordu.

Ağustos'ta Urfa'ya varınca Hoff ve Westenenk'in bu antlaşmaya uyarak altı doğu vilayetlerini teftiş görevinden alınması ona büyük sevinç verdi. 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ile görevleri iptal edilmişti. Bize bu haberi veren Diyarbakır eski valisi yeni Edirne valisi Hüseyin Cemal'dı. Bu olay savaşın ilk ayında oldu.

Feyzi Bey sevincini saklayamıyordu. *Şimdi reform istemenin ne olduğunu göreceksiniz* diyordu; aksi bir sesle 10 Ağustos'ta Diyarbakır'a gelince, çarşının tüten enkazı ile karşılaştık. Gelişimizden birkaç gün önce[748] büyük bir yangın küle çevirmişti. Polis komiseri Memduh bu konuda

748 Fransızca yazı, *a.g.e.*, s. 479-482.

suçlanmış ve tutuklanmıştı. Feyzi Bey onun suçunun hafifletilmesi için çalıştı.

Bu aynı Memduh, Diyarbakır ve Mardin'deki talan ve katliam sırasında en kötü rollerden birini üstlenmiştir. 1915 Şubat'ında Siirt Sancağındaki iki teftişlerin sırasında İstanbul'dan şifreli mesajlar aldım. İşimi çabuk bitirip Nisan sonu Musul'da olması emrediliyordu. Aldığım emirlere göre yola çıktım ve 25 Nisan'da Cizre'ye vardım. Hıristiyan halkın paniği azami derecedeydi. Herkes katliamlardan korkuyordu, ileri gelenlerden birçok kişi yardımlarımı rica ettiler. Ben de Halil Sami adındaki kaymakama gittim. Böylece mebus Feyzi Bey'in 15 gündür Cizre'de olduğunu öğrendim. Diyarbakır Valisi tarafından özel bir görevle bulunuyordu. Sultan Mehmet 5'in tahta çıkışında çevredeki Kürt aşiretlerinin reislerini Cizre'ye davet edip şeriata göre gavurları öldürüp mallarını almanın helal olduğunu bildirmişti. Bunun dinî ve vatani bir görev olduğunu da eklemişti.[749] Kaymakam çetelere destek vermeyi reddetti ve Keldani, Ermeni devlet memurlarını görevden almadı. Diyarbakır Valisi Reşit Bey, temsilcisi Feyzi Bey'e itaat için telgraf çekti, 1 Mayıs 1915'ten birkaç gün sonra görevden alıp yerine Zülfi Bey'i atadı. Vali Reşid Bey'in üç acil emir telgrafı üzerine Feyzi 24 Nisan 1915'te Cizre'den hareket eder. Benim Diyarbakır'a doğru harekette bu şehre gelişimden bir gün önce, o gider.

Ermeni katliamını düzenlemek ve başlamak için Dr. Reşit'in Feyzi Bey'in desteğine muhakkak ihtiyacı vardı. Feyzi Bey ise bağışlanmak ümidiyle resmî emir eri sıfatı

749 Boyacıyan'ın raporunun İngilizce tercümesinde bu toplantı tarihi 27 Nisan olarak verilir ama Feyzi 24 Nisan'da Cizre'yi terk ettiğine göre bu tarih yanlıştır.

altında aşiretin iki ünlü eşkıyasını beraberinde getirmişti. Perixane'nin oğulları 'Amaro [Ömer] ve Mustafa,[750] Milli aşiret şefi İbrahim Bey'in iki oğlu. Bu ikisi 20 yıldır Cizre çevresini haraca kesmekteydi ve birkaç kere ölüme mahkûm edilmişlerdi. İşte Feyzi Bey bu iki eşkıyaya Diyarbakır'ın 670 entelektüel Ermeni ileri gelenlerini emanet etti. Onları şehirden 30 km uzakta Beşiri bölgesinde Çelikhan'a[751] (Şıkeftan) yollayıp orada katlettirdi.[752] Görevleri bitince onları büyük ikramla karşılar ve "aslanlara, neler yaptığını" sorgular. Onlar ise "Başımızın üzerine yemin ederiz ki; hiçbiri kaçamadı efendim" diye cevap verirler.

Feyzi Bey Cizre'den Diyarbakır'a geldiğinde vali Dr. Reşid'e destek verip ona cesaret diledi. Teşkilatı Mahsusa'yı o programlardı. Teşkilatı Mahsusa üyeleri ise; Milis kumandanı Rüşdi Bey, Yeğeni Pirinççizade Sıdkı [Tarancı], Müftüzade Şerif [Uluğ], Yasin efendizade Şevki [Ekinci], Harputlu Hüseyin, Attar Hakkı [Tekiner], Veli Necdet [Sünkitay] halen mülteci bölümü memuru [*Muhacirin müdiriyeti*], Musullu Mehmet, Cercisağazade Kör Yusuf [Göksu], Hacı Bekir [Özbay], Hacı Ganizade Servet [Akkaynak] vs... Bu adamlar Diyarbakır vilayetindeki 120.000 Ermeni'nin

750 'Aliye Rammo'nun oğulları: Derweşo, Xalilo, 'Evdilkirim ['Amaro] ve Mısto [Mustafa]. Baba 'Aliye Rammo 1914'te Hacı olmak için Mekke'ye gider. Yolda bilinmedik bir nedenle yaşamını yitirir. Ayrılmadan önce oğullarına öğüdü şu olur: Hacca selametle gidip gelmemi bekleyin, daha sonra Kerboran ve çevresi "kâfirlerinin" işini bitirelim. 'Aliye Rammo bölgedeki Hıristiyanlardan yılda birkaç tür haracı zorla alıyordu. Daha geniş bilgi için bkz., David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular*, Belge Uluslsrarası, 2007. (*Ed.*)

751 Çelik köyü Dicle üzerinde Kerboran [Dargeçit]'a yakın. 'Aliye Rammo aşiretinin ilk yerleşim yeri. Şıkeftan Hasankeyf'e yakın kalır ve aşiretin bir sonraki ikinci yeri olur ve burda büyür. (*Ed.*)

752 Bkz. *Supra* 2. bl. 1 ve 2. kısım.

katline öyle bir çılgınca heves ve öfkeyle başladılar ki görgü tanıklarının ifadelerine Vandallar bile hayrete düşerdi ve utanırlardı. Başpiskopos Çılgıtyan'ın işkence ve katli, Keldani eczacı Mansur'un görgü tanıklığıyla anlatılır."

Mihran Boyacıyan anlattıklarına Faracyan gördüklerini ekler ve Diyarbakır'dan Kudüs'e giden yolda 200 sürgünün jandarmalar tarafından öldürülmesi belgelenir. Ḫana Hanım Diyarbakır'da olanları anlatır.

Veli Necdet Bey [Sünkitay][753]

Hüseyin'in yerine polis şefi olan Veli Necdet 30 Ocak 1919'da M. Ryan'ın büyük vezir İzzet Bey'e sunduğu deliller neticesinde Osmanlı Hükümeti tarafından tutuklanır ve 28 Mayıs 1919'da İngiliz kuvvetlerine teslim edilir.

1914 Aralık'ında İstanbul'da göçmenler masası ve aşiretler sorumlusunun [Aşair ve Muhacirin müdiriyet-i umumisi] idari yardımcısıydı. 1916 Temmuz'una kadar taşıdığı polis şefi sıfatıyla Diyarbakır'daki katliamın en önemli sorumlularından biri olarak suçlanır. Teşkilatı Mahsusa (özel organizasyon) üyesi olarak katliamdan sonra göçmenlerin yönlendirilmesi ve onlardan kalan malların idaresinden sorumluydu.[754] 8 Kasım 1920 tarihli Ermeni patrikhanesinin bir raporuna göre sorumlulukları

---

753 V. Yeghiayan, *Malta Belgeleri... Britist Foreign Office, a.g.e.*, s. 40-50.

754 M. Ryn'ın raporunda Veli Necdet'in rolü ve soygunları ayrıntılı tanımlanır: ""VELİ NECDET'in evi hapishanenin arkasındaydı ve evine birkaç metre mesafedeki salonda işkence edilen Piskoposun çığlıkları sadece memnuniyetini ifade eden VELİ NECDET tarafından saatlerce dinlendi... Diyarbakır kentinin on binlerce Ermenisini yok etmede gösterdiği acımasızlığın ödülü olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisine Tırpancıyan'ın banka-evini dilediği gibi soyma

ve suçları şöyle sıralanır: "Dr. Bonelli adlı bir İtalyan İslam'ı kabul eder. Veli Baba olur, onun oğludur. İlk Diyarbakır konvoyunu ölüme yollamıştır. Daha sonra Ermeni Patrik Çılgıtyan'a işkence ettirerek öldürtmüştür. İttihat ve Terakki Partisi onu on binlerce kişinin katli için ödüllendirmiş ve banker Tırpancıyan'ın evini ona vermiştir. Bu evde 2.000 altınlık mücevher vardı. Vilayet Ermenileri tehcirden önce işkencelere karşı koymak için bu parayı ödünç almış ve mücevherlerini rehin bırakmışlardı. Veli Necdet Bey bu ailenin tüm varlığına sahip oldu. Hepsini öldürtmüştü."

Onun aleyhine tanıklık yapanlar: Kevork Fikri; Ermeni, Diyarbakır mahkemesi hâkimi, Dr. Kirkoryan ve kız kardeşi, Hulusi Efendi; İstanbul mahkemesi başkanı Türk adaletine güvenmediğinden uluslararası bir mahkemede (Milletler Cemiyeti'nin belirlediği) tanıklık yapmaya hazır olduğunu bildirir. İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri tamamlayıcı bilgi için olay yerine gitmenin zor olduğunu bildirir. Ve müttefiklerin katliamın sorumlularını takip etmekteki ve yüksek komiserin isteklerine olan, zayıf ilgilerini de özellikle vurgular.

---

müsaadesi verdi. Sürgünlerin öncesindeki dönemde, zorla paralarını alan açgözlü Türk memurları doyurabilmek için dehşetli borçlara girmek zorunda kalan, vilayetlerin çeşitli bölgelerinden Ermenilerin, ödünç aldıkları paralara karşılık garanti olarak bıraktıkları ve iki yüz bin Pound'dan fazla değerde olan bir mücevher stoku burada bulunmaktaydı. Tırpancıyan'ın evine, içinde bulunan bankacılık bürosuna ve burada bulunan servete el koyması için VELİ NECDET'e İttihat ve Terakki Cemiyetisi tarafından tam selahiyet verilmişti. VELİ NECDET, katlettirdiği Tırpancıyan ve ailesinin her şeyinin yasal sahibi addedilmeye başlandı, zengin bir adam oldu ve soydaş vatandaşlarından gördüğü itibarın tadını çıkarmaya başladı." Wartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri*, Çev. Jülide Değirmenciler, Belge Uluslararası Yayıncılık, 2007. Veli Necdet, Kemalist dönemde, Mebusluk, Ankara ticaret Odasi Başkanlığı gibi görevlere getirilir. (*Ed.*)

[İbrahim] B e d r e d d i n[755]

İbrahim Bedri Bey, Diyarbakır vilayeti genel sekreteri *mektupçu* olarak 2 Eylül 1914'ten 12 Eylül 1915'e[756] kadar görev yapar. Daha sonra Mardin mutasarrıfı olarak 12 Eylül 1915'ten 11 Aralık 1916'ya görev alır. Diyarbakır valisi olarak 24 Ocak 1917'den 22 Ocak 1918'e görevli iken belirsiz bir nedenden azledilir. Daha önce gördüğünüz gibi 1915 Mayıs'tan itibaren Reşid tarafından Mardin Ermenileri katliamını programlamakla sorumluydu M. Ryan'ın büyük vezire dilekçesi üzerine Osmanlı makamlarınca Ocak 1919'da tutuklandı ve 28 mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü. No. 2701 numarayla tutuklu olarak kayda geçti.

Suçlama dosyası fazla yüklü değildir. İki Hıristiyan Arap[757] tarafından Memduh ile işbirliği içinde Mardin'de katliam yaptığı bildirilmiştir. Bedreddin gibi Bolu doğumlu olan eski Mardin mutasarrıfı Şefik Bey'in, soykırımın son dönemindeki sorumluluğu hakkında verdiği ifadede şöyle anlatılıyordu: "Çöl bölgesi, Resulayn ve Deyrizor katliamları Zeki Bey, Kerim Refi ve Diyarbakır eski mektupçusu İbrahim Bedri tarafından düzenlenip uygulandılar. Üçüne de uygun bir yer olan Ḫsiçe [Ḫasake] nahiyesinde 1916'da buluştular ve alınacak önlemleri tartıştılar. Bedreddin Hıristiyanları açlıkla öldürmeye taraftardı. Ben onu iyi tanırım, Bolulu memleketlimdir. Talat da onu iyi tanırdı ve

---

755 *A.g.e.*, s. 69-71.

756 Diyarbakır üzerine olan bölümde (2. Kısım 2 Bl.) Reşid'in beraberinde ekibini de getirdiğini eklemiştim. Bedreddin de bu gruptandır. İngilizlerin suç dosyasına göre Bedreddin 1914'te Hamit Bey'in gelmesi ile ona vilayette sekreterlik yapmaya başlamıştı.

757 Olasılıkla Arapça konuşan Süryani olmalı. (*Ed.*)

onun yaptığı *iyi işlerden biri* olan *Balkan savaşından sonra* Rum'ları Biga'dan sürme işini kontrol edip değerlendirmişti."

Yusuf[758]

Mardin jandarması çavuşu (Yusuf Çavuş), Bitlisli Nuri'nin[759] oğludur. 1919 başlarında İngiliz güçlerince tutuklanır ve Mısır'a yollanır sonra Malta'ya nakledilir (28 Ocak 1920). Orada No. 2728 numarayla tutuklu olarak kayda geçer.

Suçlama dosyası çok yüklüdür.[760] Yusuf, Goliye'deki[761] Hıristiyanların katliamından suçlananlardan biridir. Tanıkların ifadeleri J. Rhétoré'nin ve I. Armalé'ninkilerle kesişirler. Muhtemelen aynı tanıklardır. "Katliamdan kurtulabilenler": Kasabanın bir kısmına sahip olan Cabbur ailesinden sağ kalan üç kişiden biri olan Mansur Cabbur üç görgü tanığı yollar. Bunlar; 'Abdüllah Gorgis, Mihail Ḫanna ve Gorgis Behnan. Daha birçok tanık da gelip ifade vermek istediler ancak Türk topraklarında serbest bırakılan birçok katilden korktuklarından çekilirler. 4 Şubat 1919'da Mardin'den 3 kişi ve Diyarbakır'dan bir kişinin imzaladığı ifade Halep

758 V. Yeğiyan, *British Foreign Office*, *a.g.e.*, s. 213-235.

759 Bitlisli Nuri ve Nuri el Ensari iki ayrı kişidir. İlk Nuri Kürt, köken olarak Bitlisli olduğu için ona Mardin'de Arapça Bitlisli Nuri anlamına gelen Nuri el Badlisi denirdi. Yusuf Çavuş da onun oğlu olmakta. Diğer Nuri ise, Mardin'deki ünlü Ensari ailesinden. Köken olarak Araptırlar. (*Ed.*)

760 Yusuf'un katliamlardaki rolüne dair sayfalar dolusu birçok kişinin ifadesi bulunmaktadır. Wartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri*. Çev. Julide Değirmenciler, Belge Uluslararası Y. 2007, s. 185-204. (*Ed.*)

761 Bkz., *Supra* 2. Kısım 2. Bölüm Gulié.

Süryani okuluna yollanır ve dosyaya eklenir.[762] Papaz Jozef Tüfenkçi Halep'te bulunduğu sırada Mardin'den bir Arap olan Muhammet Hacı Yusuf'un (çavuş Yusuf) aleyhine ifadesini kaydeder. Çavuş Yusuf Mardin Müslümanları arasında para hırsı ve zalimliği ile çok iyi tanınmaktaydı. Babası ve kendisi her türlü kötülük yapmışlar, tecavüzlere ve talanlara ve cinayetlere karışmışlardı. Soykırımdan önce fakir olan Yusuf, daha sonra çok zengin olmuştu. Osmanlı güçlerince suçlarından dolayı tutuklanmıştır. İdama mahkûm olup, düzenli orduda silah altına alınmıştır ve çavuş olarak rütbe edinme yolunu bulmuş, Antakya jandarma kuvvetlerine geçmiş orada da yeni kötülükler yapmıştır.

Goliye olayları hassas bir şekilde aydınlatılabilmiştir. 1915 Temmuz'unda Mardin görevlileri, Katolik Süryanileri salıverme emri alırlar. Mansur Cabbure o sırada serbest bırakılır. Goliye'deki (Yakubi ve Süryani Katolik köyü) Hıristiyanları korumak için milis askerlerinin gönderilmesini ister. İki grup gelir. Biri jandarmalar diğeri askerler. Yusuf jandarma çavuşu bu iki guruba da kumanda etmektedir. Kürtlerle anlaşır ve hepsini Cabbur'un büyük evinde topladıktan sonra halkı katleder. 15-16 kişi ancak kurtulabilir. Birçok tanığa göre Yusuf 3 İngiliz mahpusu da öldürmüştür. Resulayn yakınında, Arrede kasabasında, bir diğeri Goliye de "Yusuf'un babası, Bitlisli Nuri, oğlunun Goliye'de 3'ü tutuklu, Nusaybin'de 2 kişiyi öldürdüğünü söylemiştir (J. Tüfenkçi 3 Temmuz 1919)."

762 Bu ifade aynı zamanda Tel Ermen'deki 5.000 Ermeni katoliğin de katlini anlatır. Yusuf bizzat anneleri Mardin'de olan genç kızları öldürmüştür. Yakubi rahip İbrahim'i de katletmiştir. Kızına babasının gözü önünde tecavüz etmiştir.

3. M a r d i n, 1919-1926

İstanbul Ermeni patriği Piskopos Zaven Yeghiayan, Musul'a sürülmüştü. Osmanlı başkentine dönüşü 19 Ocak 1919'dur. Görevinin başına geçer. Diğer iki Ermeni toplu başkanlarını davet eder. Piskopos Ağustin Sayığ, Halep piskoposu [patrik Terziyan Roma'da iken] Papaz Bezciyan, Ermeni dinî sorunlarını halletmek için bir karma konsey kurulmasını önerir. 1918'de Paris'te Boğos Nubar Paşa tarafından kurulan Ermeni ulusal delegasyonu ile iletişim kurar. 28 Şubat 1919'da 3 Ermeni kurulan Ulusal Ermeni Birliğini oluştururlar, karma konsey yönetiminde ve American Near East Relief (Yakındoğu Yardımı) desteği ile çalışırlar.

Mondros Mütarekesi'nden birkaç hafta sonra Osmanlı Hükümeti ve müttefiklerin karşılıklı anlaşması ile bir Amerikalı ve Türk komisyonu Ön Asya'ya yollanır. Mültecilerin durumunu incelemek ve sağ kalanları yeni baştan yerleştirmek amacındadır. Bu komisyon Osmanlı başkentini 2 Ocak 1919'da terk eder, Anadolu'nun bir kısmını kateder ama program yarıda kesilir ve delegelerin çoğu geri döner. Sadece papaz Jan Nalbantyan Ermeni Katolik Patrikhane temsilcisi inceleme[763] görevine devam eder. Patrikhanesine hemen hemen tamamen yok olan Ermeni Katolik toplulukları hakkında çok teferruatlı bir rapor sunar.

1914'ten 1921'e İstanbul'da Katolik ruhani reisi monsönyör Angelo Maria Dolci'dir. Bu şahıs 2 Temmuz'da Kutsal Doğu Ruhani Topluluğu Delegasyonunun yayınladığı bir bildiride 1919'dan itibaren başsız kalan, yıkılmış Ermeni topluluklarıne bir elçi yollama kararı alır. Bu misyon

763 J. Naslian, *mem. a.g.e.*, Bl. 2 s. 26-33.

Kadıköy (Kalkedon) piskoposu Pierre Kojanyan'a[764] verilir. O İstanbul'a 16 Temmuz 1919'da gelir. Piskopos Sayığ ve Piskopos Dolci ile müşterek bir konferanstan sonra yüksek Fransız komiser Defrance ile görüşüp yolculuğunda ona, kolaylık sağlamak açısından destek olmasını ister.

25 Temmuz'da İstanbul'dan hareket eder. Mudanya'da onu yüzbaşı Capdevielle (Bursa jandarma müfettişi) karşılar ve ona bu şehirde refakat eder. Burada birkaç hafta kaldıktan sonra başkent'e sekreteri papaz Petros Kediciyan ile döner. Bu iki ruhban daha sonra İzmir'den Beyrut'a Ermeni Katolik Patriklik Merkezi Bzommar'a gider. Oradan papaz André Ahmaranyan'ı [Der Krikor (*Ed.*)] (Mardin asıllı) da alarak Halep'e giderler. Bu şahıs onlara savaşta Mardin'in durumunu anlatır. Orada onları papaz Aşıkyan karşılar. Ermeni mültecilerin akın ettiği Urfa topluluğundan sorumludur. Bu bölge Fransız işgalindedir. Havarilik Elçisi ve iki yol arkadaşı daha sonra 12 Ekim'de Mardin'e varırlar.

Şehir Türklerin yönetiminde kalmıştır. Mutasarrıfa ve garnizon komutanına çıkıp kutsal merkezden, Doğu Anadolunun altı vilayeti için teftiş ve düzenleme görevi ile geldiklerini ve Mardin'den başlayacaklarını bildirirler. Piskopos Kojanyan önce Osmanlı otoritelerince iyi kabul edilir. Sağ kalan Ermenilerce ise çok sıcak karşılanır.[765] Bunlardan bir kısmı Sincar'da tüm savaş süresince Ḫamo Şerro tarafından himaye edildikten sonra şehre geri dönmüşlerdir. Piskopos Kojanyan şehirdeki Surp Kevork katedrali piskoposluk ve Surp Hovsep kilisesinin hâlâ

764 Piskopos Nasliyan'ın anılarında Pierre Kojanian (*Positio*'da imlası incelerek Koyunyan olarak geçer).

765 Kojanyan raporu cemaatten 1.500 Hıristiyan'ın kaçıp kurtulduğunu yazar. Başpiskopos Nasliyan yetimler dahil, 3.500 kişiden bahseder.

askeriyenin elinde olduğunu görür. Yetimlerin sayısı 200 olarak bildirilmesine rağmen sadece 45 tanesini görebilir. Öğrendiğine göre çevredeki 200 dul ve yetim Amerikan organizasyonları tarafından yardım görmekteydiler.

Papaz Kendirciyan raporunda, Aziz Jozef Emirkanyan ile beraber şehitlerin ruhları için bir ayin düzenlediğini yazmıştır. Papaz Jozef Diyarbakır'dan gelmişti. Yanlarında ayrıca papaz Mar da bulunmaktaydı. (Surp Kevork) kilisesi ve patrikliğinde kendilerine geri verildiğini de ekler (26 Ekim). 45 çocuk için bir yetimhane açılıp, bunun Surp Hovsep topluluğu merkezinin yönetimine verildiğini de bildirir. Bu ekip çalışmalarını Diyarbakır'da sürdürmek niyetindeydi. Ama ilişkiler gerilmeye başlar. Türk makamları onun yabancı ajan olmasından şüphelenir. Piskopos Kojanyan'a yolların kapatılacağını ve yolculuğunu sürdürmesinin imkânsız olduğu bildirilir.[766]

25 Kasım 1919'da hasta olan piskopos Kojanyan ve papaz Kendirciyan Mardin'i terk edip Halep'e doğru yola çıkarlar. Daha sonra Kilikya yoluyla Mersin'den İstanbul'a doğru hareket ederler. Oradan da Roma'ya gideceklerdir, 20 Şubat 1920'de Piskopos Kojanyan raporunu Roma'ya sunar: Mardin, Mezopotamya'da en eski Ermeni Katolik topluluğu. Bu bölgede sağ kalan Ermenilerin, özellikle de yetimlerin toplanabilecekleri bir merkez oluşturabilir.[767]

Havarilik Kürsüsü Misyonu Mardin'de papaz Andre' Ahmaranyan [Der Krikor (*Ed*.)] bırakır. Orada altı yıl kalır 1926 Ağustos'una kadar. İlk başta piskoposluk ve iki kilisenin yönetimini tekrar geri alır ve dinî ayin ve cenazeler için işlemleri başlatır. Bir yetimhane açar ve karma okullar

766 Rahip Keçiciyan'ın raporu J. Nasliyan *a.g.e.*, Bl. 2, s. 468-469.

767 *Positio*, s. 426-429.

kurar. Hatta çalınmış olan ayin eşyası, kilise zenginliklerinden bir kısmını bile geri almayı başarır. 1915 olaylarının oluşumunu ve sürecini de kısmen ortaya çıkarıp belgeleme yolundadır:

"Mardin'deki 10 yıllık sürede o korkunç olayların gelişimi hakkında haberler topladım, Katolik olmayanlara ruhani hizmet sundum ve böylece her ailenin akıbeti hakkında bilgi topladım ve görgü tanıklarına dayanarak en emin kaynakları bularak bana işkence ile baskıları ve cinayetleri anlatmaktan korkmayıp tereddüt etmeyecek kişiler buldum. Bu katliamı Hıristiyan adına düşman olanların erkek, kadın, genç, yaşlı hatta yeni doğmuş demeden nasıl kıyım yapıldığını anlattılar.[768] Papaz, Müslüman ailelerde tutulmuş kadın ve çocukları kendi topluluklarına geri döndürmeye çalışır. Ama mümin sayısı arttıkça bir göç olayı yaşanmaya başlar. Çünkü Ermeniler 1922'den sonra idari zorluklar yaşamaktadırlar. Anadolu'da bir Türk Hükümeti kurulmasından sonra özellikle at binmeye izinleri, iyi kıyafetler giyinmeye, eşya satmaya hakları yoktur. Yabancı kaynaklara danışamaz, Cuma çalışamaz, Pazar dinlenemez. Mavi renkte giymeliler. Kilisede dualar yasaklanmıştır. Çan çalmak yasaktır. Ramazan orucu mecburidir. Paskalya'dan önceki ibadetler yasaktır. Eğer Hıristiyan bir ailede bir kişi Müslüman olursa tüm aile İslam olur. Göç eden tüm eşya ve mülkü üzerindeki haklarını kaybeder ve mirastan pay isteyemez.

---

768 Başpiskopos Mar'ın getirdiği bilgiler bir dergide Arapça yayınlanmıştır. Tarih yoktur. Başlık; Doğu'da "Sacré-coeur" [Kutsal Yürek] dostları Başpiskopos Maloyan. Bu dökümanlar Piskopos Nasliyan'a verilmiştir. O da *Memoires* (Hatırat)'ta yayınlanmıştır. (Bl. 1, s. 322-343) Biyografik fişleri en dolu olanlardan biri de Piskopos Mar'a aittir. Bkz., Ek 3.

Mardin'de olan Keldani başpiskopos İsrael Udo, papaz Mar'a yardıma gelir ve Mardin'i terk etmek isteyen Ermenilere kolaylık sağlamaya çalışırlar. 1923 Temmuz'unda gerilim biraz çözülür ve papaz Mar Ankara'dan bir yazılı emirle topluluğun mallarının idari izni alır. Raporlarını Türkçe yazma zorunluluğu varken Mardin Postası Müdürü ile anlaşır ve Ermenice yazmaya başlar. Ancak 1924 Şubat'ında durumlar yine zorlaşır. Üstlerine kilise mallarına el konulması tehlikesi olduğunu bildirir. Raporlarını yeniden Türkçe yazma zorunluluğu getirilmiştir.[769] 1925 Ağustos'unda Mardin Ermeni Katolik kilisesi bir durum bilançosu yaparak her şeyin kötüye gittiğini ve elde edilen hakların hemen hemen hepsinin kaybedildiğini saptar.

"Mardin bölgesinde 1.200 Katolik yaşar, çevre köylerde ise 300 kadar daha dağınık halde bulunur. Bu 1.500 Hıristiyan haricinde (bunlar güncel koşulların elverdiği ölçüde az çok ibadet ve dinî görevlerinde özgürdürler.) 2.000 kadar kadın ve çocuk Müslüman ailelerin elinde esir muamelesine tabi tutulmaktadırlar. Bu zavallılar kurtulacakları gün için yaşamaktadırlar. Onları tutsak edenlerden kurtarmak için elimizden geleni yapmaktayız. Ama çabalarımız başarısız kalıyor. Belki bir miktar para onları kurtarmaya yarayabilir. Ermeni Katolik topluluğu iki kiliseye sahiptir ama hükümet el koymuştur. Ayinlerimizi küçük ve dar bir mekânda yapmaya mecbur kaldık. 200 öğrencilik bir okulumuz var ama kaynak olmadığından kapalıdır.

Ermeni Katolik topluluğu mülkleri şunlardır: 62 bina, yılda 120 Türk altını gelir getirir. 10 dükkân, yılda 80 Türk altını gelir getirir. 12 ev, oraya yoksul ve muhacirler

769 22 Mart'tan 30 Mayıs 1927'ye yazılan raporlar. (J. Nasliyan *a.g.e.*, Bl. 2 s. 142).

yerleştirildi. 38 harabe dükkân. Bir bakımsız bahçe. Bunlar için kilisemiz maliyesi vergi dairesi hesabına (150 altın gecikmiş vergiler için borçlu) çok fazla vergi ödenmekte."[770] 1926 Ocak'ta Havarilik Kürsüsü Vekili başpiskopos Jean Nasliyan ona, Tel Armen'deki mültecilerin yaşamlarını düzenlemek amacı ile yardım yollar ve kasabadaki genç kızları[771] Halep'e yollayabilmeleri için kolaylık sağlar. Papaz Mar (Ḫanço) adında birinden şikâyet eder. Bu kişi kilisenin mallarının gelirini polis memurları ile bir olup paylaşmaktaydı. Ḫanço ona görevi bırakması için baskı yapmaktaydı. Ayrıca bu sırada öğrenildiğine göre papaz Jozef Emirkanyan Valinin[772] emriyle bir polis tarafından katledilmiştir. Papaz Jozef de onun gibi (Mar) Diyarbakır topluluğunu korumak için çabalamaktaydı. 21 Ağustos 1926'da papaz Mar İstanbul patrikhanesine Mardin'i terk etmeye mecbur olduğunu yazar. İdari makamların baskıları artmıştır. Bir pasaport edinir ve Beyrut'a gider.

Resulayn, Nusaybin ve Cizre'yi birleştiren bir çizginin güneyinde bulunan İngiltere ve Türkiye arasında paylaşılamamakta ve toplantılarda konu olmaktadır. Nihayet yeni Irak devleti ve Türkiye arasında gecikmeli bir anlaşma yapılır. M. Kemal Türk yurdunun bütünlüğü konusundaki kararından tek Musul'u Irak'a bırakarak taviz verir (Irak'taki İngiliz Mandası). Ermeni mülteciler otoritelerince sahiplenirler. Bağdat'ta olduğu gibi Musul'da da Ermeni Ulusal Birliği üç Ermeni topluluğu dinî liderleri himayesinde kurulmuştur ve üyeler de aynı şekildedir. Özellikle 1919'da Genel Ermeni Yardımseverler Birliği başkanlığına

770 *A.g.e.*, s. 143-144.

771 *A.g.e.*, s. 144.

772 *A.g.e.*, s. 789.

seçilen (Avak-kahana) başruhani Sayığyan Bağdat topluluğunu de yönetmektedir. Ermeniler başka Ritlerin Katoliklerinden de yardım görmektedir. Örneğin Keldani Patriği Emanuel Toma II. savaştan sonra, hâlâ Sincar'da bulunan sığınmacılar 1921'de papaz Melkon Tazbazyan'ın ziyareti ile karşılaşırlar. Çevredeki köylerdekileri de toplayarak, Mısır'dan gelen yardımların da sayesinde onların bakımını üstlenir, himaye eder, kiliseyi onarır. Bu mülteciler uzun zamandır Ezidi evlerinde[773] dua etmişlerdi.

4. Son Göç

29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilanından sonra, Lozan Antlaşması şartlarında yazılı garanti güvencesine rağmen Doğu Anadolu şehirlerinde Hıristiyan azınlıklara yapılan tacizler arttı. Ankara Antlaşmasının (20 Nisan 1922) terk edilen mallar üzerindeki maddelerine göre, hükümet 1923'ten önce öldürülen veya yurtdışına giden kişilerin mal ve mülküne el koymaya başlar. Hıristiyanların dahili pasaportsuz, Anadolu içlerine yolculuk yapmaları yasaktı. Hıristiyan mekteplerin çoğunluğu Türkçe tedrisatlı okullara dönüşmüştü. Yabancı misyon veya komisyonlar, yıkılan topluluğu, dağılan dinî merkezlere ulaşamamaktaydılar.

1921'de kutsal merkez Piskopos Terziyan'ı Roma'da alıkoydu. Bzommar'da kendi merkezinde patriklik makamını yüklenemeyecek kadar yaşlı olduğundan patriklik vekili ve apostolik elçi sıfatı için piskopos Sayığ yerine piskopos J. Nasliyan'i atadı. Trabzon merkezi Ermeni Katolik patrik J. Nasliyan görev yerine atanmış ama gidememişti. 1911'deki

773 *A.g.e.*, s. 145.

Sinod'a katılmış olmakla suçlanmış, Türk-İtalyan savaşı sırasında Roma'da aynı toplantıyı yapmış. Bu toplantıda Mardin'e atanan başpiskopos Maloyan ve Mardin'in istifa etmiş piskoposu Gulyan da hazır bulunuyordu. Piskopos Nasliyan demek ki Avrupa'da kaldı ve İstanbul'a ancak 1914 Kasım'ında gelebildi. Sonra çok yakın olan Trabzon'a gidemeyince tüm savaş yılında patrikhanede kalır ve bu da ona birçok değerli bilgi edinebilmesine imkan verir.

Özellikle Havarilik Kürsüsü mensupları ile görüşür ve dinî liderlerle ilişkilerini canlı tutar. Savaşın sonunda toplulukları denetleyecek bir komisyonun başına getirilir. Hepsinden değerli bilgiler toplayarak, Birinci Savaşta nerelerde neler olduğunu hassas bir şekilde saptar. Sağ kalanlardan ve tanıklarden olayları anlatacak belgeler ister, kaydeder, toplar. Mardin için papaz Simon[774] ve papaz Berré, papaz Mar'la görüşür, ama Rhétoré el yazmasından bahsetmez. 1928'de Roma'da bir Episkoposluk Konferans yapılır. Kilikya'daki patriklik merkezinin yeniden düzenlenmesi ve toplulukların toparlanması başlıca amaçtır. Bu konferansta dinî topluluklar üç grupta incelenir: Dağılmış Adana, Artvin, Maraş. Patriği var ama görev yerine ulaşamıyor; Ankara, Kayseri, Trabzon. Patriği yok olup boşta kalanlar 8 toplu bunlardan biri Mardin, diğeri Diyarbakır.[775]

Barış antlaşmalarından sonra Mardin topluluğu arazisi üç bölüme ayrıldı. Türk; Mardin ile beraber, orada müminler hâlâ mevcut. Suriye'de Halep piskoposu yönetiminde

774 Rahip Simon savaştan sonra Musul'a gider (27/7/1922)'de ölür. Mezarı Musul Dominikan misyonundadır. Kilise'de rahip Rhétoré'ninkinin yanındadır (Rhétoré'nin ölümü: 14.3.1921).

775 J. Nasliyan *a.g.e.*, Bl. 2 s. 890-907.

(Yukarı Cizre). Iraklı; Yeni bir (atanacak) patrik başkanlığında merkez Bağdat olur.

Yakın zamanda yeni bir araştırma konusu olarak (Quani d'Orsay) arşivleri incelenirken Vahé Taşçıyan'a göre 1928 yılı sonundan itibaren Türk hükümeti politikası Kürdistan bölgesinde Kürt köylerindeki Ermenileri belli şehirlere toplamaktı. Palu, Diyarbakır, Siirt, Beşiri, Mardin. Bu insanların Türkiye dışına göçünün ikinci etabı böylece programlanıyordu.[776] Bu yoğunlaştırma 1929'da gerçekleşir, köy ve kasabalarda sadece kadınlar bırakılır. Terk edilen mallar hemen Türk köylülerine verilir. Şehre giden mülteciler halka yapılan yasaklama ile hiçbir işe alınmaz. O zaman onlar da kendilerine teklif edilen pasaport ve Suriye'ye göç etmeyi tercih ederler. Hükümet güçleri aynı zamanda onların son varlıklarını da eski vergi borçları, yirmi yıllık borçlar olarak askerlikten muaflık vergisi olarak ve en pahalı pasaport harcı olarak ellerinden alırlar. Onları trene kadar refakat eden jandarmalar ise son mecidiyelerini ellerinden alırlar. Ermeniler Halep'e doğru yola çıkar ve pasaportlarına *Türkiye'ye geri dönüşü yasaktır* damgası basılır. Dönüş tamamlanmıştır. Diyarbakır özellikle Mardin ve Bitlis çevresi Ermenileri 1928-1930 yılları arasında Türkiye'yi terk edenlerin çoğunluğunu teşkil ederler. Mülteciler en mutlak yoksullukta gelirler ve geçici olarak kuzeydoğu Suriye'de yukarı Cizre'ye yerleşirler.

---

776 Vahé Taşçıyan Kemalist rejim 1920'de Kilikya'da azınlıkların kaderi, *Revue d'Histoine Aménienne contemporaire*, tome 3 la Cılıce 1909-1921 Des Massaeres d' Adana au Mandat Français 1999, s. 351-377.

5. Terk edilen insanlar

Bu mülteciler ne yazık ki geride binlerce kadın ve çocuğu bırakıp gitmekteydiler. On seneden fazladır, Müslüman evlerde sığınan veya kaçırılan bu kadın ve çocukların sorununa Milliyetler Cemiyeti birçok kez eğilmişti. Ancak 1920 Şubat'ından itibaren kurulan inceleme komisyonu, müttefiklerin yüksek komiserlerinin[777] getirdiği yardımlar ve bilgilere rağmen incelemelerinde engellenmekte ve rahatsız edilmekteydi.

26 Ocak 1922'de sunulan geçici rapor Danimarkalı bir genç kız Karen Jeppe[778] tarafından hazırlanmıştı. Bu raporu hazırlamak için engin bir çalışma ve çaba harcayarak şu sonuca vardı: Bu küçük komisyon bölgede araştırma yapabilecek güçte değildir ve Halep'ten özellikle de Ulusal Ermeni Birliği'nden gelen bilgilere muhtaçtır. Müslümanların yanındaki Ermeniler de duruma göre muamele görmekteydi. "Bazı Müslümanlar Ermeni kadınlarla evlenmişlerdi, diğerleri haremlerde kuma, cariye olarak yaşamakta bazı çocuklar evlat edinilmişlerdi ve çok iyi durumdaydılar. Ancak çoğu esir gibi efendilerinin emri altında yaşamakta hiçbir hakka sahip olmadan himayesiz her türlü kötü muameleye ve zararlara maruz kalarak yaşıyorlardı. Ateşkesten sonra özellikle İngiliz işgali sırasında 5.000 Ermeni özellikle şehirlerde özgürlüklerine kavuşturuldular. Bazıları kendileri Müslüman evlerden kaçabildiler, kimileri zorla kurtarıldılar veya vicdanlı Müslümanlar tarafından geri verildiler, korkup geri gönderildiler.

777 Milletler Cemiyeti, Cenevre (Documents de consell 123).
778 Danimarkalı hanım misyoner Karen Jeppe, [1876-1935]. (*Ed.*)

Ancak daha sonra durumlar tekrar zorlaştı. Öyle ki serbest kalanlardan bazıları ölümden kaçmak için tekrar Müslümanlara döndüler. Birçoğu sefalet ve terk edilmişlik uğruna kaçtıklarına pişman oldu. Hayal kırıklıkları sonsuzdu. Ermeni'nin kaderi artık ölüm veya sefalet diye ümitsizliğe kapılıp bazısı hakikaten iyi bir Müslüman oldu ve geçmişlerini unutmaya çalışıp nihai bir şekilde Müslüman aileyle bütünleşti.

İşte ergin kadınların en az çoğunun durumu böyle idi, hayatlarındaki şartlar ne olursa olsun, daha kötü bir kadere uğrama korkusuyla Müslüman evlerden ayrılma cesareti gösteremiyorlardı. Zaten hepsinin de babası Müslüman olan en az bir çocuğu vardı ve ortama öyle uymuşlardı ki kendi yuvalarına dönmeyi düşünmüyorlardı.

Daha başka yüzlerce kadın ise endişe içinde kurtarılacakları günü beklemekteydiler. Eğer imkânları olsa... Eğer gidecek bir yerleri olsaydı, onları koruyacak birini bulabilselerdi, bir an bile tereddüt etmeyeceklerdi. Çocuklara gelince Müslümanların eline düştükleri anda çok küçük olanlarına sadece çok az sayıda rastladım. Sadece onların yetimhaneye verilmediğini ama aileler arasında paylaştırılmış olduklarını öğrendim. Köyleri ziyaret edebileceğim anda onlarla bağlantı kurmaya gayret edeceğim.

Ancak en çok yardıma ihtiyacı olanlar gençlerdir. Halep'e gelen mültecilerden birçoğu 12-20 yaşlarında gençlerdi. Altı yıldan fazladır Araplar ve Kürtlerle yaşamışlardı, esir gibi çalışarak yaşamaya gerekli gıdayı bile alamadan paçavra gibi giysilerle idiler. Ermeni olduklarını çok iyi hatırlamaktaydılar, yabancılar tarafından zorla alıkonulduklarını, halklarının düşmanlarını tanıyorlar ama efendilerinin korkusundan kaçamıyorlardı. Kaçmaya çalışıp yakalanan zalimce cezalandırılıyordu ve olayların akışı

hakkında yalanlar söyleyerek onları korkutup zorla esir etmişlerdi. Ama kaçma fikrinden vazgeçmiyorlardı. Bu bölgenin askerî düzenindeki değişimler onları cesaretlendiriyordu. Tehlikelere meydan okumaktaydılar ama hayatları pahasına olduğunu biliyorlardı (eğer yakalanmasalar). Onlardan bir kaçı Halep'e varabildi ama kaç tanesinin yollarda öldüğünü kimse bilmez. Kız veya erkek her gelen, ırkdaşlarından yüzlercesinden mesaj getirdi. Hepsinin tek amacı kaçmaktı ama cesaretleri kalmamıştı zira onlara artık hiç Ermeni kalmadığı söylenmişti."[779]

Karen Jeppe, Kilikya ve Antep'in Ocak 1922 tarihinden itibaren Fransızlar tarafından boşaltılmasından sonra kimsenin kaçmaya cesaret edemediğini anlatır. Çünkü nereye sığınacaklarını bilemiyorlardı, Karen Jeppe, Suriye'de bile yüzlerce kadının Müslüman evlerde yaşadığını bilmekteydi, kadın ve çocuklar özellikle Arap aşiretlerindeydiler ama onları "zorla" kaçırmak tehlikeliydi. Ona göre; "Fransız işgal bölgesi (Nusaybin hariç) Ankara Antlaşmasına göre belirlenmiş (Fransızlar ve M. Kemal arasında 20 Ekim 1921'de imzalandı). Arazide 5.000-6.000 Ermeni Müslümanlarla yaşamakta. Bu yaz (1922) onlardan büyük bir kısmını kurtarmaya çalışacağız. Kabilelere kurtarma amacıyla tecrübeli bir elçi yollamayı teklif edip ve böylece çocukları pazarlıkla teker teker satın alabilecektir. Ancak krediye ihtiyaç vardır. 1922 yazında Urfa ve çevresini ve Nusaybin'den Diyarbakır'a uzanan bölgeyi araştırmak niyetindeyim."

16 Temmuz 1921 tarihli bir mektupta İstanbul'dan MC Genel Sekreterine yazan Robert Kolej'den Miss Emma Cushman (Dr. Kenedy'nin başkanlık ettiği anket komisyonu

779 SDN Library Archives c. 107 m. 60 1921 -IV.

üyesi) açıklamaktaydı ki; Türkler, İngiliz yüksek komiserinin geri istediği çocukların kimliklerini gizlemekteydiler. Ad ve yer ismini değiştirerek, çocukları şaşırtarak ve beyin yıkayarak sorguladıklarında gerçekleri söyleyemeyecek hale getirdiklerini anlatmaktaydı. Öyle ki Hıristiyan olduklarını inkâr etsinler, hatırlamasınlar. 1919'da durumun daha iyi olduğunu çünkü Türkler korkmaktaydı ve çocukları daha kolaylıkla geri vermekteydiler. Hatta bazıları kendiliklerinden getiriyorlardı. O yollarda zaten zor olan bu çaba, bu son yollarda imkansız gibi bir hale ve çok büyük incelik ve sonsuz sabır[780] isteyen bir duruma gelmiştir. Sözleriyle mektubunu bitirmekteydi. Komisyonun hakikaten sahte doğum kâğıtlarını, memurların yalancı tanıklıklarını açığa çıkartarak Müslüman olduğu iddia edilen bir çocuğun aslında Hıristiyan olduğunun ispat edebilmesi gerekiyordu. Böylece Türk yetimhanelerindeki çocukların yarısı Ermeni'ydi. Ayrıca Türk ve Kürt olduğu iddia edilen çocuklardan da önemli bir kısmı aslında Ermeni'ydi. "Tüm bu karışıklıkta iyi düzenlenmiş hileler arasında görünen ama çaresiz bir belirlilikte, yetersiz imkânlarla anket komisyonu kendine bir yol açmalı ve ilerlemeliydi."[781]

MC'nin tarihsiz bir raporunda Türk evleri ve Türk yetimhanelerinde[782] bulunan Ermeni yetimlerin sayısı:

---

780 Miss Cushman'ın mektubu, referansı olmadan bir fotokopisi var aynı dosyaya ait.

781 Melle Vacaresco'nun (5. Komisyon, Cenevre, Romanya delegesi, 19 Eylül 1921 A. V. / 7 1921 *folio* 15.946, Türkiye'de kadın ve çocukların çevre bölgelere tehciri hakkında inceleme yazısı (Ek 1, Doküman F).

782 Bu yetimhanelerde Ermenilerin yanı sıra Süryani, Keldani ve Melkit Rumlar da bulunmaktaydı. (*Ed.*)

İşgal altındaki bölgede	12.600
Çeçen aşiretleri	2.500
Şammar aşireti	700
Anize aşireti	2.000
İşgal edilmemiş bölgede	60.750
Mardin	10.000
Diyarbakır	10.000
Harput, Bitlis, Trabzon	2.000
Toplam Ermeni yetim	90.819
Müslüman yanındakiler	73.350

İkinci kitap

FELAKET ÖYKÜLERİ ANTOLOJİSİ

I- DİYARBAKIR VİLAYETİ HİKAYELERİ

(D. Referanslı olanlar)

1) Diyarbakır hapishaneleri

A. *Ermeni ileri gelenlerine işkenceler*[783]

"Türkler onlara cehennemi işkenceler yapmaktaydılar, örneğin falaka, kızgın demirle vücudun belirli yerlerini dağlama, sakal ve bıyık yolma, tırnak çekme gibi... Amaç hayali, sözde sırları açığa çıkarmak. O dönemde işkence görenler;

Taşnak Partisi şefleri,

- Mihran Basmacıyan, Fırat Amerikan koleji mezunu genç ve aktif adam

- Guyros Ohannesyan

- Dikran Çakıcıyan

- Kasap Vabo

- Nalbant Agop

- Agop Tarakçı işçi

- Ohan (polis lakaplı) kuyumcu ve usta oymacı

Hınçak Partisi şefleri;

- İstepan Çırakyan; Türk meclis üyesi, mebus

- Garabet'ın oğlu [Hababl],[784] Belediye Başkanı, Fırat koleji mezunu

---

783 Bkz., *Faits et Documents* [Olaylar ve Dökümanlar], *a.g.e.*, s. 22-24.

784 Tur Abdin'de Ëẖwo ya da H̱bob köyü, günümüzde Güzelsu. (*Ed.*)

- Hosrov'un oğlu; savcı genel sekreteri, Fırat kolejinden Ramgavar liderleri, (Demokratlar)

- Agop Ovasapyan, Harput'un Hogu Köyü'nden Fırat Amerikan koleji mezunu 1910'da Amerika'dan döndü.

- Dikran Rilvanyan; vilayet ileri geleni Antep Amerikan koleji mezunu

- İstefan Matosyan; tüccar, laik, Ermeni konseyi üyesi

- Misak Şırıkcıyan; yerel meclis üyesi, Singer şirketi temsilcisi

Hemen hemen hepsi entelektüel kişilerdi. Tutuklanınca şiddetli falakaya yatırılmışlardı. Bazılarına (örn. Nalbant Agop ve arkadaşları), ayak tabanları nallanıp yollarda yürütüldüler. Mihran Basmacıyan'ın ve arkadaşlarının kalbine kızgın çiviler çakıldı. Bazılarının başları korkunç aletlerle sıkıştırılıp patlatıldı. Kimilerinin tırnakları kerpetenle çekildi ve tutukluların bazı organları kesildi. Tarakçı Agop'un hayaları kesildi, Kasap Vahé ve arkadaşları koyun gibi boğazlandılar. Zavallıları kasaplık et gibi, parça parça keserek işkence etmekteydiler ve ortalığa asıyorlardı, yoldan geçenlerin önüne sergileniyordu. Bazıları Ohan ve arkadaşları gibi çarmıha gerildiler. İşkenceler dayanılmazdı. Zavallılar cellatlara bir kurşunda ölmek için yalvarıyorlardı ya da bir bıçak darbesi ile ama yakarışları boşa gitmekteydi."

B. *Fayez el Hüseyin*[785]

Diyarbakır'a gelince[786] Fayez el Hüseyin, 22 gün boyunca hapsedilir. Bu sürede tutuklu bir Müslüman'dan Ermenilere layık görülen muameleleri öğrenir.

---

785 Bkz., *Martyred Armenia* [Kurban Edilen Ermenistan], *a.g.e.*, s. 27-35

786 Bkz., Üstte D 5.

"Ona, bölgede vuku bulan kanlı olayların nedenini sorduğumda, bana Ermenilerin özellikle gençlerin seferberlik ilanında askerlik hizmetinden kaçtıklarını ve *Tawabir el Aşatiẖ*[787] adında birlikler oluşturduklarını, anlattı. Ayrıca bu kaçaklar silah ve cephane almak için para bulmaya çalışmaktaydılar. Ancak Ermeni ileri gelenleri bu girişimleri onaylamamaktaydılar. Bu nedenle otoritelere müracaat edip bu gençlerin isyanını bildirip, sahiplenmediklerini söylediler.

Konuştuğum kişiye bu Ermenilerin Kürt veya Türklere mi saldırdığını? Ya da herhangi bir devlet memuruna zarar mı verdiğini sordum. Bana şöyle cevap verdi: Hiç öyle bir şey olmadı. Ama vali Reşid Bey ve kumandan Rüşdü Bey'in gelişinden birkaç gün sonra bazı evler ve kiliselerde saklı silahlar ele geçmişti. Hükümet bunu bahane edip şehrin Ermeni ileri gelenlerini tutuklattı ve hapse attı. Dinî makamlar onların serbest bırakılması için ricacı olduklarında ise hükümet bu isteği yerine getireceğine din adamlarını da hapse attı. Tutuklanan ileri gelenlerin sayısı 700 oldu [Ailelerin tutuklanmasından sonra keleklere bindirme, ilk tehcir edilen aileler arasında Kazazyan, Tırpancıyan, Minasyan, Keçiciyan'ın anılması gelir].

Diyarbakır'dan son tehcir edilen aile Donciyanlar olmuştur (1915 Kasım). Bazı Müslüman ileri gelenler onları korumuştu ama paralarında ve kadınlarında gözleri vardı.[788]

Dikran Çakıcıyan Taşnak parti üyesidir. "İttihat ve Terakki Partisi'nden biri, otoritelerin onu tutuklatıp işkence edip dostlarının adını söyletmeye çalıştıklarını anlatmış, işkence altında bile konuşmamış." Hagop Kaytancıyan iki

787 Yerel Arapça ile Dam Taburları. (*Ed.*)

788 Hapiste tutuklu Ermenilere rastlar ve onların hikâyesini nakleder.

suçlama ile tutuklanmış: Ermeni bir cemiyete üyelik ve patlayıcılar taşımak. Onunla sıkça konuştum bana hikâyesini anlatmasını istedim.

Bana; "Bir gün evdeyken, bir polis kapısını çalmış ve polis şefinin kendisini görmek istediğini söylemiş, oraya gidince onu Ermeni Cemiyeti ve üyeleri hakkında sorguya çekmişler. Bu konuda bir şey bilmediğini söylemiş. Bunun üzerine günlerce falakaya çekilmiş. Öyle ki bu aşağılanmaya, ölümü tercih eder olmuş. Üstünde bulunan bir çakı ile bileklerini kesip ölmek istemiş. Kan fışkırınca kendini kaybeder, alır hastaneye götürürler, kesikler kapanır.

Benden hikâyesini yayınlamamı istedi, Amerika'daki Ermenice dergi *Hayrenik*'te çıkınca kardeşi Garabet yaşadığı Amerika'da okusun diye. Ona göre hükümet hiçbir Ermeni'yi sağ bırakmamaya kararlıydı. Arada sırada yol arkadaşlarımı ziyaret etmekteydim ama serbest bırakıldıktan sonra hapishane müdürü onları görmeme izin vermedi.

Daha sonra Urfa'dan Diyarbakır'a giden kafilede tanıştığım 5 Ermeni hakkında bilgi almak isteyince öldürttüklerini öğrendim. Bir gün bizimle kısa bir süre hapsolmuş bir jandarmayı gördüm, Ermenilerin elbiselerini çalmakla suçlanmıştır. Dostlarımı tanıdığından onları sordum. Bana; "Papaz İshak'ı eliyle öldürdüğünü ve jandarmaların bahse girdiğini anlattı. Kukuletanın altında başına isabet ettiren kazanacaktı. En iyisini yaptım. Bir kurşunla öldürdüm." Suskun kaldım jandarma cinayetlerinin gerekli olduğuna inanıyordu. Sultan'ın emrettiği gibi."

Fayez el Hüseyin'in anlattığına göre katliamlar, Diyarbakır'da tüm Protestan aileleri, Süryani Katolik topluluğundan 80 aileyi ve Keldaniler'in bir kısmını yok etti.

C. *Floyd Smith*[789]

1915 Baharında Dr. Floyd Smith tutuklanan 3 ileri gelene yapılan işkencelere tanık olur. "Dr. Vaskiyan'ın evinin yakınında yaşayan 50 yaşında bir Ermeni ileri gelen 700 falaka darbesi yemişti. 1915 Mayıs'ında onu gördüm, ayakları çok kötü durumdaydı, şişmişti, derisi soyulmuş, doku tahrip olmuştu, kan içindeydi. İkinci ileri gelenin adını bilmiyorum, üçüncüsü, Mıgırdiç Ekmekçiyan en iyi durumda olandı. Onu gördüğümde sadece çürükleri gösterdi. Ayrıca genç bir kadınla da karşılaştım, kol ve bacaklarında çürükler vardı.

Hapiste dövüldüğü için olmuştu. Genç bir Süryani ise komadaydı, nefes alması zayıftı. Yüzünde çürükler ve şişler vardı, Süryani bir papazın anlattığına göre herkesin tanıdığı saralı bir kişidir. Askerler dövmüş, birkaç gün sonra öldüğünü öğrendim."

2) Başpiskopos Çılgıtyan'ın katli[790]

Aynı gece, Piskopos Çılgıtyan, "Türk mahallesi sokaklarında dolaştırılır, maskara edilir ve daha sonra iğrenç hücresine kapatılır. Orada gece yarısına kadar, hocalar, şeyhler, mollalar arasında çığlık çığlığa bir müzik eşliğinde tüm hakaretlere maruz kalır. Herkes yüzüne tükürür, nef-retle bağırırlar.

Sonra çekip giderler ve fizik, moral acıları ile baş başa bırakırlar. Birkaç saat sonra bizzat komiser Resul Hayri Bey

---

789 Bkz., *Turkish Atrocities* [Türklerin Yaptığı Kötülükler], *a.g.m.*, s. 90-92.

790 Bkz., *Faits et Documents, a.g.e.*, s. 26-28.

hücreye gelir. Zavallı adamı sıkı bir işkenceye bağlayıp dişlerini sökerler, tırnaklarını çekerler. Şakağına kızgın demir sokarlar, gözlerini oyarlar, çeşitli uzuvlarını keserler. Üstüne bir gaz döküp ateşe verirler. Cellat daha sonra zavallıyı korkunç bir komada bırakıp çıkar.

Ertesi günü gardiyanlar işkence görmüş cesedi görünce din adamının hapishaneyi yakmak isteyip, kendini de yaktığını ve bu sebeple öldüğünü söylerler.

Aynı gün cesedi şehrin merkezindeki meydanda halka teşhir ederler. Birçok doktor rapor yazmak üzere davet edilir. Daha önceden hazırlanmış raporda doktorlar din adamının tifüsten öldüğünü müşahade ettiklerine dair imza atmalıydılar. Bu sırada Amerikalı bir doktor Mr. Smith Ermenilerce çok saygı görmektedir. O dönemde Diyarbakır'da bulunmaktaydı, cesedi muayeneye davet edilir. Tehditlerden ürkerek ve kendi yaşamını kurtarmak için rapora imza atar. Ancak her gün tekrarlanan dehşetli olaylardan bunalmış durumda Diyarbakır'dan ayrılır ve Amerika'ya döner. Vali, salimen yolculuk etmesi için iyi niyetine teşekkür ederek jandarmalarla refakat ettirir.

Türk görevliler iki Ermeni ruhbana yanmış cesedi teslim ederler ve Ermeni mezarlığına götürülüp alışılan ayinler olmadan gömülür. Ruhbanlardan biri Hagop Papazyan gördüklerinden dehşet duyarak aklını kaybeder ve bir süre sonra bir krizi sonucunda ölür. Diğeri hasta olur ve tehcire kadar toparlanamaz."[791]

791 Dr. Smith - American Board'a - yazdığı raporda bu konuyu nakletmez.

3) Diyarbakır ileri gelenlerinin birinci konvoyunun imhası[792]

Mülteciler Şikeftan'da keleklerden indirilir ve bağlanarak bir kısmı Rezvan vadisine götürülür.[793] Burada Raman aşiretinin adamları, diğer bir yanda çeteler, her yandan ateş açarlar ve bağlı olanların tümünü öldürürler. Arkadan gelen bir guruba daha feci bir ölüm layık görüldü. Istepan Çıracıyan ve iki oğlu, 'Abdülmesiẖ Kazazyan, Cercis, Diran ve 'Atalla, Garabet Khandanyan vs.

Diran Kazazyan, ölümü kaçınılmaz görünce 10.000 lira ikramiye vaat eder. İslam'a döneceğini söyler. Ama boşuna, kararın dönüşü yoktur. Bunun üzerine zavallılar bir kurşunla hemen ölmek isterler. Ama bu istekleri de gerçekleşmez. Onları sıkı sıkı bağlarlar ve keskin bıçaklarla üstlerine saldırırlar ve öfkeli darbelerle zavallıların barsaklarını deşerler, feci işkenceler yaparlar.

Babaların önünde oğullarını, oğulların karşısında babalarını öldürürler. Kazazyan 'Abdülmesiẖ Efendi yalvarır, "Tanrı aşkına kardeşim ve yeğenlerimin ölümüne tanık etmeyin beni. Önce beni öldürün." Katiller kimseyi dinlemeden, acımadan öldürürler. Hakiki akbabalar gibi kurbanlarının cesetlerini soyarlar, gömleklerine, ayakkabılarına kadar alırlar.

Daha sonra caniler ölülere Türk kıyafetleri giydirip başlarına türban takarlar ve cesetlerin fotoğraflarını çekerler. Bu şekilde elde edilen resimler meydanlarda teşhir edilir ve kitaplarda gazetelerde yayımlanır. Böylece Müslüman yobazları tahrik ederler. Bu korkunç katliamdan birkaç gün

---

792 Bkz., *Faits et Documents, a.g.e.*, s. 28-30.

793 Bkz., *Supra*, s. 90.

sonra İbrahim Bey'in dul eşi Perihan'ın oğulları, 'Amaro (Ömer) ve Mustafa Diyarbakır'a fatih gibi girerler. Fevzi Bey onları evine davet eder. Yasin Ağazade Şevki [Ekinci],[794] Pirinççizade Sıtkı [Tarancı], Müftüzade Şeref [Uluğ][795] ve birçok Müslüman ileri gelen onları tebrik eder ve halkın önünde yaptıklarını Türk ve Kürtlere anlatıp kutlar.

Reşid, Perihan'ın oğullarının ganimete el koymalarını hazmetmez. Onları konakta (belediye merkezi) tebrik etmesine ve vatanperverliklerini övmesine rağmen bir tuzak kurar.

"Bir gün, yeni bir Ermeni kafilesi Musul'a doğru harekete geçmişti. Her zamanki gibi, Çerkes Yaver Şakir ve avanesi, 'Amaro ve Mustafa adamlarıyla muhacirleri takip etmekteydiler. İlk işarette onları öldüreceklerdi. Uygun bir mevkide akşam yemeği için mola vermişken, yaver [Şakir] ihtiyaç gidermek için biraz uzaklaşır. Tam bu sırada çeteler 'Amaro ve Mustafa'ya saldırırlar ve bir anda bıçaklarıyla delik deşik ederler. O sırada oradan geçen bir Türk köylü de öldürülür. Muhtemelen bir tanıktan kurtulmak istemişlerdi."

4) Viranşehir[796]

'Abdüllahad Salbo'nun hikâyesi

18 Mayıs Salı, askerler, Süryani Katolik ileri gelen 'Abdüllahad Salbo'nun evine giderler. Silah aramak için altüst ederler. Bir kuyuya iner ve bir kutu kurşunla yukarı çıkar. Daha sonra çavuş 'Abdülrahman, onları önceden oraya bizzat kendisinin koyduğunu övünerek anlatacaktır. Askerler

794 Pirinççizade Feyzi'nin kuzeni. (*Ed.*)

795 Abdurrahman Şeref Uluğ, biyografisi eklerde verilmiştir. (*Ed.*)

796 *Al-quşara,* düzeltilmiş ve kısaltılmış çeviri yazı, B, s. 350-359.

'Abdüllahad'a niçin vatanına ihanet ettiğini sorarlar. Onu döverler, sırtına ve göğsüne kızılcık sopaları kırılana kadar vururlar. Daha sonra evin perdelerini tutan demir çubukları indirirler, onlarla bükülene kadar vururlar. Yaralarla kaplı her yeri ezik bir durumda zavallı, şehrin idari merkezine götürülür. Orada da tekrar dövülür, merdivenlerden atılır, askerler basamakta durup tekmelerle yuvarlarlar. Belediyenin bahçıvanı 300 tokat atar, hepsi güler. Askerlerin komutanı onu eve götürmelerini emreder, annesi, eşi, kardeşini görmesi içindir. Dokuz kişi onu taşırlar, her tarafından kanlar akmaktadır. Annesi onu görünce aklını kaybeder, kardeş ona niye işkence edildiğini sorar, niye öldürmediler, diye sorar. 'Abdülahad inleyerek şöyle der; "Emin olun ki beni suçladıkları şeylerden hiçbirini yapmadım, suçsuzum, inşallah aynı akıbetten kaçabilirsiniz." Onu tekrar hücresine götürürler.

Aynı gece kardeşi Ḫabbo gelir, durumu öğrenmek ister. Gardiyan, 4 Türk lirası karşılığında içeri girmesine izin verir, kardeşine bir keçi derisi getirir ve evine döner. Kapının önünde 13 asker ona sakladığı silahları vermesini isterler. O da yanıldıklarını evde silah olmadığını söyler. O zaman ona ve annesine vururlar. 'Abdüllahad'ın itiraf ettiğini, silahların saklandığı yeri söylediğini iddia ederler, kız devamlı ret eder.

20 Mayıs'ta 'Abdüllahad kız kardeşini hapishaneye çağırır ve şöyle der; "Tanrı'ya şükür daha iyiyim. Elbiselerimi birine götür, temizlesinler, annem görmesin aklını kaybeder." Ḫabbo elbiseleri alır, temizletir ve geri getirir.

22 mayıs'ta sorgu için 'Abdüllahad'ı çağırırlar, isteği üzerine kardeşi de gelir, kapıda durur. Jandarma komutanı Abdüllahad'ı görünce silahları ister. O ise tekrar ret eder ve "isterseniz öldürün ama silah yok" der. Kardeşi refakatinde

hücresine döner, kız ona cesaret verir, dayanmasını söyler, imanını kaybetme der.

2 Haziran gecesi 'Abdüllahad annesi ve kardeşini çağırır, kucaklaşır ve ağlarlar. Karısını korumalarını söyler ve tüm parasını ona vermelerini söyler. Bir ay önce Mardin'den papaz Afrëm Aẖmar-daqnu'ya 20 lira borç vermiştir. Küçük bir kağıda alacak ve vereceklerini kaydetmiştir. Onlara veda eder.

3 Haziran gecesi 'Abdüllahad başka sekiz kişi ile Buğre'ye götürülür ve öldürülür.

5) Siverek[797]

Sürgün edilen Fayez el Hüseyin jandarmalar eşliğinde Urfa'dan Diyarbakır'a götürülüp Reşid tarafından hapsedilir.

"Şafakta Karacuru'dan Siverek'e doğru hareket ettik. Yarı yolda feci bir manzara ile karşılaştık. Yolun iki tarafında birçok ölü yığılmıştı. Bir kadın yüzü yerde uzun saçları tarafından örtülmüş, üstlerinde pıhtılaşmış kanlarla yatıyordu. Bazıları güneş'ten kurumuş kömür gibi siyahlaşmıştı.

Siverek'e yaklaştıkça ölüler çoğaldı, özellikle çocuk ölüleriydiler. Siverek'e gelince arabalardan indik, hanın uşaklarından birini küçük altın gibi saçları olan bir bebeği taşıdığını ve evin arkasına götürüp attığına tanık olduk. Ne yaptığını sorunca şöyle anlattı: Üç Ermeni mülteci hasta kadın arkadaşlarından geride kalmışlar. Onlardan biri, doğum yapmış ve hasta olduğundan bebeğe bakamamış, ölmüş olan bebeği ölü bir fare gibi sadece atmak istiyordu.

797 *A.g.e.*, s. 22-27.

Siverek'te zabit Arif Efendi jandarma komutanı ve polis şefinin emirlerine göre yolculuk arkadaşlarımızdan beş Ermeni'yi onlara teslim etmemiz gerektiğine dair haber yolladılar. Veya 50 TL değerinde bir fidye ödenmeliydi. Papaz Ishak dostları ile bu konuyu görüşüp ancak 10 lira verebileceklerini bildirdi, zira tüm varlıkları ancak bu kadardı. Uzun tartışmalardan sonra subay yerel otoritelerin bu miktar ile yetinmesini sağladı ve zavallı Ermeniler Diyarbakır'a doğru yollarına devam edebildiler. Siverek'te geceyi geçirdikten sonra sabah erkenden yola çıktık, Diyarbakır'a yaklaştıkça cesetler çoğalıyordu.

Yolda Siverek'e doğru giden bir Ermeni kadınlar kafilesi ile karşılaştık. Yanlarında jandarmalar vardı. Tümü sefil ve ümitsiz bir durumdaydı, vahşi hayvanları bile acındıracak, sert kayaları ağlatacak haldeydiler. Yol kenarında 4 yaşında bile olmayan güzel mavi gözlü altın saçlı bir çocuk gördük. Güneşin altında hareketsiz ve sessiz durmaktaydı. Halinden iyi bir ailenin bakımlı evladı olduğu belliydi. Subay şoföre arabayı durdurmasını söyledi ve indi çocuğu sorguladı ama cevap alamadı. Subay; 'eğer bu çocuğu yanımıza alıp Diyarbakır'a götürürsek orada ırkdaşlarının akıbetine uğrayacak ve muhtemelen öldürülecek. En iyisi onu burada bırakalım. Belki Tanrı birilerinin (Kürtler) duygularını canlandırır ve onu yanlarına alırlar.' Bu karara itiraz edemedik ve subay arabaya bindi, yolumuza devam ettik. Çocuk hâlâ tek bir söz söylemeden, gözyaşı dökmeden orada durmaktaydı. Kimbilir hangi zengin Ermeni ileri gelenin çocuğuydu?

Bu çocuğu bıraktık yüzümüzde güneşin yaktığı gözyaşlarıyla öfke ve endişe dolu yola devam ettik. Güneş batışından önce muhtemelen Karabağçe olan bir köye vardık, orada geceyi geçirip sabah erken tekrar yola çıktık. Ve korkunç bir katliama tanık olduk. Yolun her iki tarafı da

aynı manzarayı arz ediyordu. Burada bir erkek göğsü bir kurşunla parçalanmış, orada bir kadın delik deşik ya da bir çocuk yanlarında son uykusunda yatmakta. Biraz uzakta en güzel çağında bir genç kız öyle bir pozisyon da yatmakta ki hikâyesini zaten anlatmaktayız. İşte yolculuğumuz bu görüntülerle sürdü. Diyarbakır yakınında küçük bir akarsu olan Karapınar'a kadar. Orada cinayet ve vahşet metotları değiştiler. Karapınar'da yanmış, kül olmuş, cesetlere rastladık. Sadece Tanrı bilir (zira, ondan hiçbir şey gizlenemez) kaç tane genç kız ve genç adam beraber mutlu, uzun yıllar yaşayabilecekken, öldürülüp yakılıp, kömürleşmişti, bu lanetli yerde. Diyarbakır surları yakınında artık cesede rastlamayız diye ümit ediyorduk. Ama şehre girene kadar her yer ölü doluydu, aralarından geçtik. Katliamlardan sonra Anadolu'yu terk eden bazı Avrupalılardan öğrendiğime göre, hükümet yabancı basından gizlemek amacı ile yol kenarındaki ölüleri gömme emri vermişti."

6) Yakubi Reis Bıro'nun hikâyesi[798]

Bu hikâye iki anlamda örnek teşkil eder; Hıristiyan şehit idealini yüceltir ve "doğru"ların sorgulanmasını önerir. Bu bireysel anılar, J. Rhétoré'nin yazılarını süslerler. Çok iyi tanıdığı ve 30 yıldır her yöne katettiği, misyonerlik yaptığı Kürdistan'da, Mardin'e çekildiği tarihe kadar kalmıştır.[799]

"Vilayetin tüm bu kuzey bölgesinde, refah içinde olan 15 Yakubi köyü bulunmaktaydı. Devlete çok kâr sağlamaktaydılar. Yaklaşık (20.000) kişilik bir ahali buralarda

798 J. Rhétoré, s. 51-51-52.

799 Rahip Armalé, *Al-quşara*, s. 144-145. Reis Bëro'yu Havari [Gregoryen] bir Ermeni olarak tanıtır.

yaşamaktaydı. Türkiye'yi etkisi altına alan nefret çılgınlığı yüzünden adları (Ermeni) bile olmayan bu çalışkan ve sadık vatandaşlar ölüme mahkûm oldular. Ve bu da ülkede sadece Ermeniler değil ama tüm Hıristiyanlara infaz hükmü verildiğini ispat etmektedir. Tüm bu Hıristiyanlar arasında sağlam imanı olan birçokları vardı. İlk kurbanlardan biri İsa Pınar köyünden bir Yakubi olan Reis Bıro idi. Hıristiyan sıfatını şerefiyle taşıyan bir kişiydi. Ülkede saygı görürdü ve güçlüydü. Hatta Müslümanlar arasında bile değerliydi.

Reşid Paşa, onu Diyarbakır'a çağırdı. Yola eniştesi Yusuf Sa'do Nano[800] ve 4 Yakubi ile çıkar. Diyarbakır'dan üç saat uzaklıktaki Sa'diye köyüne vardıklarında oranın Müdir'i validen talimat aldığından onları tutuklar ve; 'Sultan Hıristiyanlara karşı bir ferman çıkarttı, sizi öldürmeliyim ya da Müslüman olursunuz' dedi. Kürtler, orada Müdir'in emirlerini infaz etmeye hazır beklemekteydiler. Reis Bıro açıkça Müslüman olmayacağını açıkladı zira İsa, ona hiçbir kötülük yapmamıştır. Onu şu anda terk etmek istemiyordu, buna neden yoktu. Eniştesi Yusuf Sa'do-Nano'da, cesur ve temiz bir yürekti. Her zaman çok dindar olmamıştı ama o anda o da 'sadece kötülüğe sebep olan sizinki gibi bir dine ait olmaktansa ölmeyi tercih ediyorum' dedi. Hıristiyan olarak beni öldürürseniz Tanrı'ya benim günahlarımı affetmesi için iyi bir neden verirsiniz diye ekledi. Şimdi istediğiniz gibi yapın, dedi.

Her ikisi de katledildiler, ânında tüm diğer iki arkadaşları ile beraber İsa'yı inkâr etmediler...! Diğer ikisi bu cesarete sahip olamadılar ve hayatlarını kurtarmak için Müslüman oldular. Reis Bıro'nun yörenin Kürt ağaları

800 Rahip Armalé'ya göre Yusuf Sa'do Nano Gado Süryani Katolik Mardin'li.

arasında çok dostu vardı. Bunlar, onun kendini müdafaa edemeden öldürüldüğünü duyunca intikamını almaya yemin ettiler. Bir gün, Sa'diye'ye gelirler. Müdir'i yakalar ve öldürürler. Arkadaşlarının cinayetini konuşan adamları bulup onları da yok ederler. Reis Bıro'nun intikamı alınmıştı. Kürtlerin arasında da iyi insanlar vardı ama pek azdılar. Ancak onlar bu devirde kötü bir rol oynadılar."

7) P a l u

(***Vahé Mamas Kitapcıyan'ın elde ettiği ve 1987 Mart'ında Ermenice'den aktarılan belge***)

Garabet Farsiyan[801]

Farsiyan ailesi üyeleri;

Baba: Sahak (1878-1914 veya 1915)

Anne: Nartuhi (doğuşu Nacaryan) Harput doğumlu

İki kızkardeşi: Sirapi 1908 doğumlu, Hıripsime 1911 doğumlu

Erkek kardeşi: Krikor 1914 doğumlu

Amcası Hovsep, Mıksi Hovsep veya Maqdesi Hovsep de denirdi. Kudüs'e hacca gitmişti. Karısı Maryam.

"Babamın kaç kız, kaç erkek kardeşi olduğunu hatırlamıyorum. Hepsi de Diyarbakır'da yaşamaktaydılar. 4 günlük yolculuğu atlar ve yüklü katırlarla yapar ve bazen bize gelirlerdi. Hepsi de 1915'te öldüler. Amcam Hovsep tüccardı. Palu çarşısında bir dükkânı vardı. Bir tane de Çabak Çur (Serinsu) köyünde vardı. Amcam, karısı, annem, babam, kardeşlerim hepimiz, 8 kişi aynı binada yaşıyorduk. Bir kanatta amcamlar diğer tarafta biz. Babam Surp

801 *İran anıları*, 1906-1907'de Palu'da doğmuş.

Krikor Lusavoriç [Aydınlatıcı Aziz Grigor] katedrali (piskoposluk merkezi) yanındaki erkek okulunda öğretmendi. Kızların okulu ise S. Asdvadzadzin (Azize Meryem) kilisesine bitişikti (Kağtsrahayats manastırı). Ana sınıfına gittiğim dönemi hatırlarım, kırmızı bir önlüğüm vardı. Küçük sıralara otururduk ve öğretmen bize Ermenice alfabeyi öğretirdi.

Babam ve annem Harput'taki büyük kolejde tahsil görmüşlerdi. Orada ayrıca Fırat koleji, Fransız koleji, Alman koleji ve büyük Amerikan koleji vardı.

Yazları, adını hatırlayamadığım köydeki evimize giderdik galiba bir çeşme adıydı, sıcak günleri orada geçirir bağbozumu ve meyvelerin toplanmasından sonra Palu'ya dönerdik. Babam tahta havuzlarda üzümleri ezip sularını toprak küplere koyar ve şarap yapardı. 1914 Sonbahar'ında babamı askere alıp götürdüler. 1915 Baharı'nda amcam atına bindi ve bana bağa gidelim dedi. Orada bağ kütüklerini (soğuk kıştan korumak için bağlanmışlardı) budamaya başladı. Ben de kırda mavi çiçekler topladım. Eve döndüğümüzde kadınlar üzgündüler. Jandarmalar gelmişti ve amcamı merkeze beklediklerini söylemişlerdi. Amcam gitti ve o günden sonra onu da göremedik. Babam da askere alındıktan sonra onu bir daha göremedik. Eminim ki, bu ikisi tüm diğer Ermeniler gibi hemen öldürülmüşlerdi.

O günlerde beyaz kıyafetli jandarmalar Palu'ya geldiler. Ermeni aileleri kilise avlusuna götürdüler (Erkekler önceden öldürülmüştü). Onları orada birkaç gün tuttular ve sonra serbest bıraktılar. Ya evlerine döndüler ya da birbirinin evine sığındılar. Bir gün komşumuz Parsik'in evinde toplanmıştık. Annemin küçük kardeşimi emzirdiğini hatırlıyorum. Bana Türkler yaşımı sorarlarsa (altı) dememi tembih etmişti.

Bir müddet sonra kaymakam geldi, neşeliydi. Anlamadığım bir şeyler söyledi. Biri mi dedi ya da kendiliğimden ben çıktım çarşıya gittim. Ermeni bir nalbantın dükkânında başka zanaatkârlar (duvarcı, marangoz) da vardı. Bana tavan arasına saklanmamı söylediler. Daha sonra Mehmet Hoca adında bir Türk geldi. Bana onunla gitmemi söylediler. Beni elimden tutup hükümet binasına götürdü ve orada beni 'evlatlığı Hüseyin İslam' olarak kaydettirdi sonra köyüne götürdü. Nehrin (Aradzani, Arsanias, doğu Fırat) üstündeki (Büyük Dikran zamanında inşa edilmiş) köprüden geçerken sular kan akmaktaydı. Ermenileri köprüde öldürüp nehre atarlarmış. Bu mevki (kanlı köprü) olarak anılmış. Mehmet hoca beni evine götürdü, karısına 'sana bir çocuk getirdim, o Hüseyin'dir' dedi. Kadın beni iyi kabul etti bana *taş ekmeği* verdi (ekmek ateşte ısıtılmış bir taşın üzerinde pişer), iştahla yedim. Bana ağaçların altında, tarlalarda oynamamı söyledi. Orada eşekler ve atlar vardı. Ben hayvanları çok seviyordum onlarla iyi zaman geçirdim. Sanki tatildeydim ama bu devirde korkunç olaylar şehirde gerçekleşmekteydi.

Birkaç gün sonra gerçeğin farkına vardım, ailemi aramak istedim. Eve dönmek istedim ama yolu bilmiyordum. Kohanam'da Nuri Ağa adında yaşlı bir Türk vardı, oğlu Ermeni bir terzinin yanında çıraklık yapmıştı, terzinin iki kızı Nuri Ağa'nın yanında yaşamaktaydılar. Küçük kızla oynardım, terzi ve karısı öldürülmüşlerdi. Bir gün ağlıyordum. Nuri ağa geldi ona eve dönmek istediğimi söyledim. Bana *'ha oğlum ha'*[802] dedi, 'babamın çok parası var beni eve götürürsen sana çok para verir' dedim. Yine *'ha oğlum ha'* dedi.

802 Metinde Türkçe. (*Ed.*)

Bir müddet bu ümitle yaşadım ama daha sonra durumu kavradım, aylar sonra ise her şeyin bittiğini kabul ettim. Kış yaklaşınca şehre dönüldü orada Türkler Ermenilerin güzel evlerine yerleşmişlerdi. Mehmet Hoca da diğer Türkler gibi devletten bir kâğıt almış ve bu surette o evlerden birine sahip olabilmişti. Bizim evin bulunduğu mahalleden biraz aşağıdaydı. Bir gün evimizi görmeye gittim, harap haldeydi, evi yola bağlayan tahta köprü yıkılmıştı, ne kapı ne pencere vardı. Ağlamaya başladım ama sonunda yine de Mehmet Hoca'nın evine döndüm.

Kışı böyle geçirdik. Sonra Kohanam'a gittik. Mehmet Hoca'nın komşusu Nuri Ağa, Mehmet Hoca'nın artık bana bakamayacağını söyledi. Bana Hacı köyde (oradan 3 km ötede) bir dul kadının benim yaşlarımda 2-3 çocuğu ile oturduğunu ona gitmemin uygun olacağını söyledi. Orada 1916 Sonbaharı'nın sonuna kadar kaldım. O dul da çok fakirdi bana bakamıyordu. Palu'da 2 kunduracı kardeşin beni yanlarına alabileceklerini öğrendi. Orada kalacaktım büyüğü karısı ve iki çocuğu ile giriş katında yaşıyordu. Üstte bir merdiven boşluğu ve pencere yerine de bir aralık vardı. Orada yatıyordum. Eşekleri için otları da oraya koyuyorlardı, tahta bir rafta da kışlık lavaş ekmeği saklanıyordu. Gündüzleri pek fazla bir şey yemediğimden geceyi bekler bu lavaşlardan yerdim.

Palu'da Tüfenkçiyan ailesi vardı. Erkek askere gitmiş ve ölmüştü. Karısı, 14 yaşında kızları ve 12-10 yaşlarında iki oğulları vardı. Mehmet Hoca bu dul kadına şöyle dedi; 'sizi sürgün edip öldürecekler gelin benim evime (Kohanam'a) sizi kurtarayım.' Böylece dul kadın ve çocukları neleri varsa her şeylerini toplayıp oraya taşındılar. Mehmet Hoca dul kadını, kardeşi de genç kızını karısı gibi kullandı. Birkaç gün sonra, kadına çocukları şehre götürüp okula

koyacağını söyledi. Onları götürüp öldürdü ve Aradzani Nehri'ne attı. Bir süre sonra kadın ve kızına çamaşırları toplayıp eşeklere yükleyip yıkamak için nehre götürmelerini söyledi, kendisi de şehre inerek ve işlerini halledince dönüşte onları alıp geri getirecekti. Ama ikisini de öldürüp nehre attı. Tüm bunları Mehmet Hoca'nın karısı bana iki kunduracı kardeşlerde yaşadığım sürede onu görmeye gittiğini bir gün anlatmıştı.

1917 Baharı'nda iki kunduracı kardeşin yanından ayrılmaya karar verdim ve bir gün şehre gittim. Orada kadınlar ve benim yaşımda Ermeni çocuklara rastladım. Onlarla kaldım. Geceyi nerede geçirdiğimi hatırlamıyorum. Ertesi günü kunduracılardan biri geldi ve beni eve götürdü. Temiz elbiselerimi çıkarttırdı, bana paçavralar giydirdi. 'Şimdi nereye istersen oraya git' dedi. Tekrar şehre döndüm. Zova kalesinin arkasında bir Türkle evli tanıdığım bir Ermeni kadın vardı. Bana yakında Sirpuhi adında bir Ermeni kadını olduğunu söyledi. Onu buldum ve birkaç gün orada kaldım.

Harput'ta, Amerikalıların Ermenilere yardım ettiğini duyunca oraya gitmeye karar verdim. Buğday taşıyan bir Ermeni arabacının yanında 10-15 Ermeni kadın ile omuzlarımızda çıkınlarla yola düştük. Yolda 4-5 asker ve bir Türk zabit bizi durdurdular. Onlardan biri 17-18 yaşlarında bir Ermeni kızını çekip biraz uzakta tecavüz etti ve orada bıraktı. Biz de yolumuza devam ettik. Harput'un girişinde kilise çan kulelerini gördüğümüzde yorgunluktan 100 m geride kalmıştım. Topal bir Türkün gurubumuza yanaştığını ve bir Ermeni kadına bir şeyler yaptığını gördüm ne olduğunu bilmiyordum.

Süryani mahallesine geldik. Süryani (Keldani) kilisesine sığındık, Ermeni kadınlar yerdeki ve duvardaki taşları öpmeye başladılar. Sanki hürriyete kavuşmuşlardı. Beni de

Amerikan merkeze götürdüler. Orada iyiydim her birimize günde bir parça ekmek veriyorlardı. Ama bir anda tüm Amerikalılar yok oldular. Amerika'da savaşa girmişti. Eski okul binaları Türk hastanesine çevrildi..." Garabed'in hatıraları devam eder. Yetimhaneden yetimhaneye Palu, Harput, Yunanistan, İtalya en son Fransa'ya yerleşir. Garabet, Vahé Mamas Kitapciyan'ın hayat hikâyesini yazdıktan az bir süre sonra 1987 başlarında ölür.

8) Papaz Andrus[803]

1 Ekim 1915'de papaz Andrus, Mardin'i terk edip Sivas'a doğru yola çıkar. Önce Diyarbakır'da durur sonra yoluna devam eder. "Sürgün yolculuğumuzda Diyarbakır'dan Sivas'a giderken günlerimizi yol kenarındaki mezarlar ve gömülmemiş cesetlerini saymakla geçiriyorduk. Günde ortalama 100 tane sayabiliyorduk. Üstelik arabamızdan her şeyi de göremiyorduk. Hekimhan yakınlarında yolun kenarında biraz uzakta güzel ve genç bir Ermeni kadın gördük, sırtüstü tamamen çıplak yatıyordu. Fildişi gibi beyaz, donmuş ölümde, yanında üç çocuk vardı. En genci dışarıda açıkta kalmaktan ve açlıktan henüz ölmüştü. Çocuklar pijamalarıylaydılar, en küçüğü yerde yatmış öbür ikisi cesetlerin yanında oturuyorlardı. İki zaptiye de bizim gibi çok duygulandılar bu manzaradan. Arabalar durduruldu, zaptiyeler onlara yaklaştı. Biri çok üzgündü. İki çocuğa yardım etmek istedi. Onları bagajların arabasına aldık. Önce biraz su ve yiyecek verdik. Hekimhan'a geceyi geçirmek üzere vardığımızda, zaptiye çocukları köyün Müslüman yetimhanesine götürdü.

803 Bkz., Andrus, *a.g.m.*, s. 98.

Ertesi yıl (1916 Mayıs'ta) zorunlu yolculuğumuz sırasında Sivas'tan Kayseri'ye giderken bir gün harabe bir handa durakladık ve çevreyi inceleme fırsatı elde ettim. Bir taş yığını üzerinde, hemen hemen tamamen çıplak bir genç kadının parçalanmış cesedini gördüm. Sırtüstü yatıyordu ağzı açık kasılmış ve acı ile dehşetli bir ölümle ifadesi vahşeti yansıtıyordu. Tarif edilemez bir ecel acısını, manyakça bir vahşeti yaşamıştı."

II- MARDİN ANILARI[804]

1) Erkek Konvoyu Anıları

Bu anılar üç Fransız Dominikan papaz ile papaz Matta Hrimo (Süryani Katolik papaz, papaz Armalé'nin tanıklığını kitabında nakletti) tarafından kaleme alındılar. Sultan fermanından kurtulan papaz Hrimo daha sonra infaz edilir ama arada bu anıları yazıp Papaz Armalé'ya verme fırsatını bulur. Papaz Rhétoré'nin yazıları için imlaya dikkat ettim, tercümeler için biraz düzeltme yaptım.

A. *Tutuklama*

Matta Hrimo Anıları[805]

"Başpiskopos Maloyan'ın katlinin ertesi günündeyiz. Onunla beraber 417 kişi de öldürüldü (Cuma 11 Haziran 1915). Cumartesi 12 Haziran'da öğleyin odama kapanmıştım. Bir uzvun kırıldığını müşahade etmedim ama beden kurumuş ve cilt siyahlaşmıştı. Darbe izleri belli değildi.

---

804 Bkz., Referans M.

805 Bkz., *Positio*, s. 400-401.

Biraz daha uzakta, harabelerin içersinde yaşlı bir kadın gördüm. Kadın diz çökmüştü, kurşunla öldürülmüş gibiydi, üstünde elbiseleri vardı ve kolu yoktu. Orada üçüncü bir ceset daha vardı ve çürüme ileri safhadaydı. Açıkça bu kadınlar aynı kafileden değildiler. Hıristiyanların durumunu ve maruz kaldıkları aşağılanmayı düşünüp aklımda analiz ediyordum. Aniden Salih Faruk ve Fuad Gurciye odama daldılar. Yüzleri öfkeden allak bullaktı. Salih bana bağırdı 'kalk, acele et benimle karakola gel.' Ona dedim ki 'beni bir dakika bekle.' Elimdeki kitabı alıp yere attı ve 'acele et' dedi. Ona 'öfkelenecek ne oldu?' diye sordum. 'Ne suç işledim, benden ne istiyorsun?' Yüzüme bir tokat attı, sersemledim. Bana 'Fedayi gurubu üyesi misin?'[806] Ona hata ettiğini anlattım. Bana tekrar 'kalk, acele et,' dedi. Ona 'belki biraz para istersin' dedim. Öfkelendi, 'adın defterde kayıtlı, senin için suskun kalamam' dedi. Hakikaten infaz komitesi şefleri her gece özel bir kâğıda ertesi günü tutuklamak istediklerinin adlarını yazmaktaydılar. Sabah bu listeyi polise teslim etmekteydiler. Çıkmaya hazırlandım.

Aynı zamanda papaz Ḫanna Tıbbe'yi, Bıtrıs Malaşe'yi (kilisede görevli) ve Musullu Gorgis (Dominikan ruhbanların uşağı) ve başkalarını çağırdılar. Kilise meydanında ve odalarda gördükleri kişileri çağırdılar. Bizi polis merkezine götürdüler, akşama kadar orada kaldık. Ermeni, Süryani, Keldani herkesin adını yazdılar ve bizi götürdüler. Yolda Hacı Ali Bey'in evini geçerken serseriler bizimle alay etmeye başladılar, bize taş attılar, hatta onlardan üçü damdan yuvarlandılar ve üst üste yere yığıldılar.

Hapishane kapısına varınca bizi tek tek aradılar, papaz Ḫanna Tıbbe'ye vurdular, kükürtle sakalını tutuşturdular.

---

806 Fedayi, Türkler için Taşnak partisini anlatır.

Sonra bizi indirip dar ve rahatsız bir odaya soktular. Sayımız 300'ü bulmuştu.

Güneş batışından iki saat sonra 33 kişi daha tutukladılar, aralarında Mikhayel Ma 'e (ayağı felçli) vardı. Onları sarayın iç avlusuna sürüklediler. Onlara vuruyor ve tüfekleriyle dipçikliyorlardı. Sonra Mikhayel'in ayakkabılarını kırmızı fesini ve cüzdanını aldılar. Onları hapse götürüp merdivenlerin tepesinden aşağı yuvarladılar.

Böylece hapisteki Hıristiyan sayısı 309'a (Ermeni, Kildani, Süryani, Protestan) varmış oldu."

B. *Aşağılanma*[807]

"Yedi ruhban yeni lojmanlarına yerleştirildiler, toprakta yatmaktaydılar ve yerde yiyorlardı. Yoksul tutuklulara verilen bir testi su bile yoktu. O anda bir zaptiye kabaca onlara seslenip 'kalkın sarayı süpüreceksiniz' dedi. 'Baş üstüne' diye hep beraber cevap verdiler. Zaptiye dördünü seçti, sonra birini bırakıp yerine genç bir Ermeni ruhbanı aldı, zira onun yüzü daha asıkdı ve onu aşağılamak kendisine daha çok tatmin sağlayacaktı. Bu papaz Mıgırdıç'tı. Diğerleri ise papaz Luviz Mansorati, Yusuf Rabbane ve Yusuf Mimarbaşı hepsi Süryaniydiler.

Saray, hükümet işlerinin halledildiği yerdir. Demek ki birçok kişi gelir gider. Hepsi temiz giyimli bizim ruhbanlar büyük koridora götürdüler, herkes onlara bakmakta ve zaptiye süpürgeleri gösterip en kaba sesiyle şöyle emrediyor: (özellikle vurgulayarak) 'Papazlar bu süpürgeleri alın, burayı iyice temizleyin.' Dört genç ruhban iyi niyetleriyle işe başlarlar, tozlar bir yana toplanır, biri bir faraş ve çöp tenekesi bulur, emir verilmeden toplar temizlerler, biri

807 Bkz., Rahip Rhétoré'nin anıları, s. 84-88.

omzuna yükler gider boşaltır ve sırayla işlerini gocunmadan yaparlar.

Bazı fanatik serseriler onlarla alay ederler. Ama ruhbanlar onlarla ilgilenmez, durumlarının bir çeşnisi olarak sakince davranırlar. Başkaları ise onlara acır, onlar da: 'Bizim görevimiz vicdanları temizlemektir' diye neşeyle cevap verirler: 'Tabi ki bu sarayda temizlik içinde bizi düşüneceklerdi' diye eklerler. Saray hiç bu kadar temiz olmamıştı, hem de hiç masrafsız ama idare bu süpürme faslını bedavaya getirmeyecekti. Öyle yapsaydı, alışkanlıklarına ters düşerdi."

C. *Papaz Matta Hrimo'ya işkence*

Sultanın affından sonra Mardin'e dönüşü

Papaz Hrimo, Mardin'e döndüğünde yaşadığı işkenceleri yazmadı ama teferruatı ile anlattı. Üç Dominikan Fransız papaz dostlarıydı ve cellatların ne yaptığını anlattı. Dominikan Fransız Ruhbanlardan her biri müştereken beraber dinledikleri bir anı hakkında farklı rapor verdiler. Bu da bize kurbandan tanığa geçen bir anının itiraf ve teferruatının dikkatli ve acıyan bir dinleyicide nasıl değişikliğe uğradığını gösterir.

Hyacinthe Simon [1867-1922]

"Papaz Matta Hrimo Mardin'e 23 Haziran'da dönüyordu. 2. Kafileden tutuklanmıştı, Mardin'e yorgun, aç, Kürtler ayakkabılarını çaldığı için çıplak ayakla geri geliyordu. Ama nihai serbest bırakılmadan önce hapiste iki tam gün tutuldu. İki acı gün Sultanın affı onu şartsız özgür kılmaktaydı ama cellatlar onu aşağılamadan bırakmak istemiyorlardı. Onu hapse aldılar. Cuma 25 Haziran sabahın onunda polis

şefi ona; 'köpek evladı Fransız mısın?' diye sordu. Bu bir cinayet mi, suç mu sayılırdı? 'Ama... ben Osmanlıyım' dedi. O zaman niye Fransız himayesindesin, diye sorguladılar (bu da mı suçtu?).

Burada böyle bir soruyu yadırgadım. Yardımsever ve asil bir ülke niye konu oluyordu? 'Köpek, Hıristiyan köpeği, sana sorulan bu değil, niye Fransız himayesindesin.' Ama bu durumda olan tek kişi değildi... Tüm Türkiye bir Fransız mantosuna sığınmış durumdaydı. Paris çarşısında (anlaşma platformu) 800 milyonluk bir borç ile kurtulmuştu.

-Fransız, Türkiye ile savaşmıyor. Türkiye Fransa'ya savaş açtı, kim ilk düşmanlıkları körükledi.

-Kâfir hiçbir şey bilmiyorsun, hiç olmazsa bil ki artık Fransa'dan yardım bekleyemezsiniz.

-Bilmiyorum Osmanlı Sultanı benim yerime biliyordur. Ama bildiğim eskiden Türkiye, Fransa'nın bakış açısındayken mutluydu.

Bu tipik cevap utandırmalıydı ama celladı kudurttu.

-Ah kafir... Bizi bu ülkeye esir mi edecektin, sen bunu ödeyeceksin bekle... Cellatlar vurun.

Böylece 60 yaşındaki papazı yere yatırır, ayaklarını falakaya geçirir ve vurmaya başlarlar. Tabanlara 50 darbe. Cellatlar yorulur yer değiştirirler, papaz bayılır. Başına bir kova soğuk su dökülür tekrar başlarlar. 50, 100, 200 darbe ayak tabanları şişmiş.

-Şişsin kurşun gibi olmuş kan sızıyor ama onlar 250'ye kadar vurur, zira kimse bir kere de bundan fazlasına dayanamaz. Ama daha bitmedi papazı kaldırırlar. 'Hıristiyan köpeği efendin gibi şimdi' (zavallı papaz ayakta duramaz duvara yaslanır). Her bileğine bir ip bağlarlar ve duvardaki iki halkaya bağlanıp ip gererler, zavallı yerden 10 cm.

yüksekte asılı kalır. Bu da haça germe cezasıdır, işkencesidir. Üç çeyrek saat zavallı katillerin hayal edebileceği her türlü kötülüğe maruz kalır. Sakalını yolarlar, tokatlarlar, tükürürler. 55 dakika sonra kolları yerinden çıkacakken indirirler. Saf papaz eğilir, yolunmuş sakalını yerden toplar cebine koyar..."[808]

Papaz Simon öfkeden köpürür. İman ve vatanseverlikten yanar ve papaz Hrimo'ya yapılan işkenceleri Hz. İsa'nın acılarına benzetir.[809]

Jacques Rhétoré [1841-1921]

Sultanın affı Süryani piskoposluk mali danışmanı papaz Matta Hrimo'ya pahalıya patladı. Çünkü aşağılanmak ve tartaklanmak istenen onun şahsında piskoposluktu. Papaz Matta Hrimo yaşlı ve güçsüz bir adamdı. Onu duvardaki halkalara, işkencelerde âdet olduğu üzere astılar. Bu pozisyonda tokatlandı, yüzüne tükürdüler, sakalı yolundu ve sopayla dövüldü. Cellatlar İsa'nın acılarına sebep Yahudiler gibi onunla alay ediyorlardı. 'İsa'n gelsin de seni kurtarsın' diyorlardı. Onu Fransa'nın dostu olmakla suçluyorlardı ve papaz sakince cevap veriyordu.

-Fransa bize iyilik yaptı, hükümet de anlaşmalarda onaylamıştı. Bugün niye hakir görüyorsunuz?

-Hınzır! Fransa için sopa ye ...!

Ona falakada fazladan 150 darbe vurdular. Zavallı çözülünce yere yarı ölü düştü. Para verilerek salıverildiğinde piskoposluğa döndü. Sakalı cebinde, çünkü yerden toplamıştı,

808 Bkz., H. Simon, *a.g.e.*, s. 83-86.

809 Yalnız bu yazıyı biraz tereddütle naklettim. Rahip Rhétoré'ninki daha ılımlıdır.

ayakları üzerinde duramıyor şiş ve kanlıydılar. Fransa ve İsa adına yediği dayaktan iyileşmesi zaman aldı. Ama her ikisi de yapılanı unutmazlar, onlar için bu asil adamın çektikleri unutulmayacaktır."[810]

Marie-Dominique Berré [1857-1929]

"Birkaç gün tutukluluktan sonra salıverilmişti. Sultanın affından yararlanan tutuklulardandı. Şehrin hapishanesinde çektikleri işkenceleri anlattılar. Onlardan birçoğu ile görüştüm. Özellikle üç Süryani Katolik ruhbanla. Onlar bizim piskoposluğa gelip yerleştiler. Onlardan biri papaz Matta Hrimo 60 yaşından fazla olup 300'den çok falaka darbesi yemişti. Ona işkence eden polis ona şöyle demekteydi:

-Bunları hakkettin, çünkü sen de Fransa'nın dostusun ve onun himayesindesin. Şişmiş ayakları üzerinde durması için onu kolları haça gerilmiş hücrede duvardaki halkalara bağladılar. Polislerden biri sakalını yoldu (cebine sonradan doldurmuştu, bize gösterdi), diğerleri yüzüne tükürüyorlardı. Fransa dostu diyerek.

- Doğrudur ben hep Fransa'yı sevdim, Doğu Hıristiyanların hamisidir diyordu. Çektiği tüm işkenceleri yazmak çok uzun olurdu. Hemen hepsi falaka işkencesi yaşadılar.[811]

2) İleri Gelen Ailelerin Kafile Anıları

A. *Bayan Şamme Cenenci*[812]

Askerler tarafından ailesi ile çağrılmıştı. Elbiselerini çıkarmak isteyenlere şiddetle karşı çıktı. Onlara öldürmek

810 Bkz., Rhétoré s. 104-106.

811 Bkz., A. Beylerian art. ct. s. 87.

812 Bkz., J. Rhétoré ve H. Simon'un kitaplarından s. 164 ve 112-114 derlenmiş bölümler.

için emir aldıklarını soyunmayacağını söyledi. Sonunda da bir iç çamaşırı çıkarmamayı rica etti. Jandarma reisi kabul etti ve onlara İslam'a dönmeyi önerdi. Öfkeyle reddetti; "sizin dininiz tüm bu rezilliklere izin veriyorsa biz bunu kabul edemeyiz. Hayır bizimki temizdir. Onunla ölmeyi sizinkiyle yaşamaya tercih ederim."

Katiller onu öldürdüler (Rhétoré). Kızının anlattıklarına göre; (O yaşadı) göğüslerini ve başını keserler. Böylece o da eşi, büyük oğlu, damadı ve iki kızı gibi hastalığa kurban olmuştur. Kızlarından Fehime 15 yaşında bıçaklandı. Kendisi Diyarbakır'ın en büyük ailelerinden Kazazyanlar'dandı.[813] Akrabalarının birçoğu da bu kıyımda katillerin amaçladığı gibi yok oldu. Ne yazık ki Cenenci ailesinden birçok çocuk Kürtlerin elinde kaldı. Katiller daha sonra bu cesur Hıristiyan kadın için şöyle dediler: "Ne kadın! Bize böyle konuşmak için cesaret ister. Çünkü bize kötü şeyler söyledi ama doğruydu, haklıydı."

(Rhétoré) Yedi ay sonra Müslümanlar'dan biri, fikrini söylemek için açıkyürekliliğini gösterdi ve kurbanları, Türklerin haksızlığı çerçevesinde yüceltti. "Madam Cenenci cesurların cesuruydu."[814]

B. *Bayan Şıkır Kaspo*[815]

"Bayan Şıkır Kaspo ölüm için seçilmişti ve kızı onun düştüğünü gördüğünde bir Kürt onu çekip aldı evine götürdü. Zavallı kız annesi ve kendi kaderi için ağlayarak gitti. Ertesi günü Kürt onu bir Arab'a sattı. O da atına attı ve çöle

813 Kazazyanlar Mardin kökenlidir. (*Ed.*)

814 Bkz., Simon s. 116.

815 Bkz., R. Rhétoré yazısı, s. 146-148.

doğru gitti. Bir gün önceki katliam mahallesinden geçiyorlardı. Zavallı ölüler hâlâ yerlerdeydiler, tutsak kız son bir defa annesinin yüzünü görebilmek için bakınıyordu. Geçerken birinin ona adıyla seslendiğini duyar ve annesinin sesine benzetir. Dikkatle bakar ve ölülerin arasından annesinin kalktığını ve geldiğini görür. Hemen kendini attan aşağı atar ve kollarına sığınır. Hakikaten darbe ölümcül olmamıştır. Uzun örtüsünü annesinin çıplak bedenine örter, onu sarar. Bu iki zavallı arasında beklenmeyen buluşma ânında öyle bir duygu yoğunluğu olmuş ki anlatılamaz. Kız Arab'a şöyle der; -"Eğer bizi emin bir şekilde Halep'e götürürsen 300 Altın lirası (6.900 F. Frank) alacaksın." Arap kabul eder onları atına bindirir, birkaç gün sonra Halep'te kalmış akrabalarına teslim eder. Onlar kurtulurlar çünkü bu şehrin Müslümanları hükümetin Ermenilere karşı verdiği katliam emirlerine karşı çıkarlar.

Halep ordusu generali Cemal Paşa, katliamları reddetmiş ve hatta emrine Ermenileri görevlendirmiştir. Bir diğer görüşe göre Enver ve Talat'ın yaptıklarını onaylamakta, içten de Halep'te ikili oyun oynamaktaydı..."

C. *Bayan Ḫana Maloyan*

Bayan Ḫana Maloyan, Ermeni başpiskoposun kardeşi Malallah'ın eşidir. Kaçmayı başarır ve Papaz Armalé'ya maceralarını anlatır. O da kitabında[816] bahseder. 15 Temmuz 1915'teyiz. Kayınvalidesi Teresa, Piskopos Maloyan'ın annesi ile tutuklanmıştır. "Askerlerin komutanı onlara; 'Eşleriniz bugün Halep'teler, sizleri de oraya bekliyorlar. Onların dileklerine karşı gelemeyiz. Ancak

816 *Al-quşara*, s. 280-286.

götürmek istediğiniz kıymetli eşya, para, altın, mücevher ne varsa önceden bize teslim edin çünkü yolda eşkıya, Arap ve Kürtler saldırabilir, Halep'te onları size veririz.' Böylece onlara; İki haç, iki yüzük altın, bir adet amber tespih teslim ettik. Bize yolculuk için yanınıza gerekli iki günlük yiyecek alın çünkü Viranşehir yolundan geçeceğiz.

Bunları söyleyip bir sandık kıymetli eşya ile saraya gittiler. 16 (Cuma) Temmuz şafakta 10 asker gelir ve hepsini sayar. Bizleri dışarı çıkartır ve (Bab ıl Şor) Savur Kapısı'na götürürler. Orada kalan erkek ve kadınlarla toplanır ve 60 askerle çevrelenmiş iki tabur halinde başta atlı kumandanları, kalanlar yaya yola çıkarlar.

Ermenilerin de bazıları atlı, kimileri ise yaya gitmekteydiler. Böylece üç saat sonra adını bilmediğim bir tepeye vardık. Dinlenmek üzere mola emri verildi. Bu anda bizleri dörder dörder çağırıp üzerimizi aramaya başladılar. Barbarlık ve para hırsı onları küçük bebeklerin bezlerini bile çözüp her şeyi tek tek incelemeye yönlendirdi. Üstümüzde kalmış para ve ne varsa aldılar gittiler. Bizimle beraber sadece belli sayıda asker ve subay kaldı. Bir de *Xamsin* [Hamsin] milisi üyeleri vardı. Sonra bize kalkmamız emredildi ve Tel Armen civarına kadar hızla yürüdük.

Kayınvalidem Bayan Tereza, başpiskopos Maloyan'ın annesi yoruldu ve yürüyemez hale geldi. Bir asker yaklaştı ve 'bu gece onu burada bırakın yarın bize yetişir' dedi. İki asker onunla yürüyorlardı, geriden (bir taş atımı mesafeden) az sonra askerler geldiler. Onu öldürdüklerine emin olduk. Bize gelince, o geceyi Tel Armen civarında geçirdik (Bu aşamada Süleyman'ın müdahalesinden bahsedilir).[817]

817 Bkz., *İnfra*, m. d).

17 Temmuz'da askerler hareket için hazırlanmamızı emrederler. Hemen kalktık ve yürüdük. Tel Armen çarşısından geçerken Kürtler tarafından saldırıya uğradık. *Ajlaf*'lar[818] ellerimizden kızları ve bebekleri almak istediler.

Biz merkezde dururken çatışma bir saat sürdü. Ama bizden hiç kimse vurulmadı. Böylece 'Abdülimam adlı bir köye vardık. Öğleye doğru 'Abdülimam köyü başkanı Osman Ağa ve İbrahim Paşa'nın oğlu bize doğru geldiler. Bizi iyi karşıladılar. Akşama kadar bu köyde kaldık, yolumuza Viranşehir'e kadar devam edeceğimizi zannediyorduk ancak bilmediğimiz bu adamların görevinin bize mezar kazmak sonumuzu hazırlamak olduğuydu.

Hakikaten paşanın oğlu grupta olan erkeklere yaklaştı. Yanımızdakilerden (Bıtrıs Cenenci, Şükrü Kaspo, Fathallah Şallame, Boğos Mahhule, Naum Cenenci'nin oğlu Vartabet Ohannes) bazılarına doğal riyakarlığı ile yumuşak kelimelerle konuşmaya başladı. Onlara sadece seyahat ettiklerini ve hepsinin sağ salim varacaklarına inandırdı. Ancak güneş batmadan paşanın oğlu adamları ile geldi. Yukarıda bahsedilen adamları çağırdı ama onlar da gittiler. Önce adamları soydular. Ben görüyordum ve çıplak halde onları bir arabaya bindirdiler. Yakında bulunan bir uçuruma götürüp orada boğazladılar ve döndüler. İnsanlar bağrıştı, yüreğimiz titredi, hepimiz umutsuzluğa kapıldık. Sesimizi kesmezsek hepimizi ânında öldürmekle tehdit ettiler.

Bunun üzerine sırayla aile adı okunanı alıp götürmeye, kadın ve kızları soyup arabaya bindirerek uçuruma götürüyor ve orada boğazlayıp dönüyorlardı. Herkesi öldürmeden önce de İslam'a geçerek kurtulma şansı teklif ediyorlardı. Ne dinsiz tiranlar. Ancak tehcir görevlisi 'aldığımız emir

---

818 Okunuşu 'eclef' Mardin Arapçası, yani 'vahşi'. (*Ed.*)

hepsini istisnasız öldürmektir' dedi. Buna rağmen Kürtler nefretle ve hayasızca gözlerine kestirdikleri kızları ve küçük çocukları seçmeye başladılar. Paşanın oğlunun, Şefik Adam'ın eşi Roza'yı ve daha başka yedi kızı sürüklediğini gördüm. Roza askerlere bağırıyordu: 'Niye sessiz kalıyorsunuz? Bu serserilerin bizi kaçırmasına niye engel olmuyorsunuz? Hiçbirimizi sağ bırakmayacağınızı söylüyorsunuz. Bizi bunların elinden alın ve emir aldığınız gibi boğazlayın.' Zaptiyeler yetişir ve onu çeker alırlar, kafileye katarlar. Ama bay Yonan'ın kızı (Fathallah Şalleme'nin eşi) v.s. eşkiyaların elinde kalır. Şeyh Tahir Ensari bu kadını biraz uzağa götürüp tecavüz etmek ister ama kadın direnir. Ona Müslüman olmak ister misin diye sorunca cevap vermez. Adam öfkelenir öldürür ve elbiseleri ile geri döner.[819]

Kervanın şefi "ajlaf"lara kadınların kalan elbiselerini bırakmalarını emreder. Onları iç gömlekleri ile uçuruma götürürler, kılıçla hançerle sopa ile kurşunlayarak işlerini bitirirler, acımadan! Armine, Said (Mahhule'nin) Boğos'un kızı arabanın tekerlekleri arasında bayılır kalır. Onu öldü zannedip orada bırakırlar. Beni de son grupta Piskopos Iğnatiyos Maloyan'ın tüm ailesi ile katliam yerine götürürler. Bu hainlerin kanlı cesetleri uçuruma atmak için sürüklediklerini gördüm. Benim sıram gelince İslam'a dönmem teklif edildi, reddettim. Kızım Aznif'i yere koydum ve oğlum Albert'i kollarımda sıktım ve işkenceye hazırlandım, ısrarla Müslüman olmamı istiyorlardı, yine reddettim. Bunun üzerine bıçaklarıyla bana vurmaya başladılar, yirmi kadar darbe aldım ve kendimden geçtim, sağ mı ölü mü

---

819 *Bkz., Supra*. Burada Bayan Cenenci'nin son bir iç çamaşır taşıma izni istemesi hikâyesi Dominikan rahiplerin anlattığı gibi geçer bkz. Üstte...

olduğumu bilmiyordum. Sonra ayaklarımdan çekip çıplak cesetlerin üzerine attılar. Bir saat sonra kendime geldim küçük Albert'imi bir daha göremedim ama kızım Aznif bir Arap'ın kollarındaydı ve 'Annemi isterim!' diye bağırıyordu, sesi içimi parçalıyordu.

Nerede olduğumu ne yapacağımı bilmiyordum. Deli gibiydim, hainler bizden uzaklaşmışlardı. Yanımızda o Arap ve bir asker vardı. Can çekişen bir kadına yaklaştılar, onu öldürmek için, kadın canı karşılığında para vaat etti. Örgülerini çözdüler, parayı aldılar ve onu öldürdüler. Bana doğru gelince yalvarmaya başladım. Asker enseme birkaç kere vurdu yine bayılmışım. Öldüğümü düşünüp bırakıp gittiler. Bir saat sonra yine ayıldım, kızımın ağlamalarını yine duydum Cuma adında bir Arap'ın yanındaydı.

Onu çağırdım, bana 'hâlâ sağ mısın?' diye sordu. 'Bilmiyorum ama lütfen beni de evine götür' diye yalvardım. Bana bir manto verdi ki örtüneyim, başımdan ve her yerimden kanlar akarak onu takip ettim. Böylece 'Abdülimam köyüne geldik, evine girince bir döşek attı, kızım ve benim için. Sabaha kadar uyumuşum. Cuma'nın komşuları:

'Bu kadını da diğerlerinin yanına götür, öldür' diyorlardı. Ama o 'hayır o burada kalacak benim himayemde' dedi. Sonra katliam yerine cesetleri aramak için döndü. 4 lira bulunca neşeyle döndü: 'Bu kadına iyileşene kadar bakacağım, gücünü bulana kadar burada kalsın' dedi. Bir koyun satın aldı, boğazladı ve derisine 24 saat beni sardı. Sonra vücudumu yıkayıp bir merhem ve ilaç getirip inek tereyağına karıştırıp vücuduma sürdü. Bu işlemi sekiz gün tekrarladı. Yaralarım kapandı ve gücüm yerine geldi. Evinden 1915 Aralığı'na kadar çıkmadım."

D. *Süleyman'ın müdahalesi*[820]

"Musul eski valilerinden Süleyman Nazif Bey bu tarihlerde Bağdat'tan dönmekteydi. İstanbul'da bulunduğu kısa sürede bana bu kafilelerden birine Tel Armen'e kısa mesafede rastladığını anlatır. Bu zavallılara yapılan işkencelere tanık olunca, isyan ettiğini ve kervanındaki arabalardan birine bu kadınlardan birkaçını bindirmek isteyince, Diyarbakır valisinin Memduh ile beraber kafileleri götürmek üzere görevlendirdiği bir memur ona bu kadınları bırakmasını emretmiş. Süleyman Nazif ona vali sıfatını gösteren kimliğini gösterince ve 'size karşı koyarsam ne olur?' diye sorunca memur şöyle demiş. 'Sizi hemen jandarmalara yakalatır ve Diyarbakır'a yollarım.' Bu tehdit karşısında Süleyman Bey ısrar etmez. Belki de Reşid'in Lice kaymakamını [Hüseyin Nesimi] öldürttüğünü öğrenmişti. Bu zat vilayetinde Hıristiyan katliamına engel olunca yok edilmişti."

Ḫana Maloyan Versiyonu

"Diyarbakır'dan Sait Paşa'nın oğlu Süleyman Nazif Bey'in yolu bu bölgeye düşmüş. Bu asil ve dürüst ahlakı ile tanınmış bir kişiydi. Birkaç kadının hayatını kurtarmaya karar verir. Bu Kürtlerin elinden onları almaya çalışır. Onları evine götüreceğine ve savaş sonuna kadar onlara bakacağını temin eder. Ama Memduh, Süleyman Bey'e itiraz eder ve hain Reşid'in emirlerini hatırlatır: 'İstisnasız tüm kafilenin kanı dökülecektir' Süleyman Bey ona 'unutma ki ben de bir valiyim ve Reşid ile aynı yetkiye sahibim' der. 'Bırak istediğimi yapayım. Bu zavallı Hıristiyanlardan bir

---

820 Bkz., Berré versiyonu, A. Beylerian, *a.g.m.*, s. 93.

kaçının canını kurtarayım.' Dinsiz Memduh ona öfke ile bağırır; 'Projenden vazgeç, yoksa askerlerime seni tutuklayıp zincirleyip Diyarbakır'a yollarım.' Süleyman Bey sersemleyip sustu, Memduh ve yandaşlarının barbarlığı karşısında ve çadırına dönüp olayları Allah'ın takdirine bıraktı. Tek ve intikam alan Tanrı'nın!"

3) Sarnıç Anıları[821]

A. *Dördüncü erkek kafilesinden sağ kalanların anıları 27 Temmuz 1915*

Birinci Anı

"Katiller genellikle kurbanlarını öldürüp cesetlerini tarlalardaki sarnıç veya silolara atmaktaydılar. Ancak ölümcül derecede yaralanmamış olan zavallılardan bazıları bu mezarlarda kendilerine gelmekte ama yükseklikten ve çıkış açıklığının şeklinden dolayı dışarı çıkamamaktaydılar. Zavallı bir Ermeni işte bu durumdaydı, sarnıçta kalmaya razı oldu. Tanrı'nın yardımını bekliyordu. Beslenmek için ölü arkadaşlarının etini yemekteydi, bıçağı olmadığından dişleri ile koparıyordu. Birkaç gün sonra oradan geçen Müslümanlar onu dışarıya çıkarmayı teklif ettiler ama reddetti. 'Beni öldürürsünüz, burada ölmeyi tercih ederim' dedi. Az süre sonra bir diğer Müslüman daha ona acıdı ve kurtarmak istedi, ama o 'eğer gerçekten yardım etmek istiyorsan her gün biraz ekmek ve su getir' diye cevap verdi. Bu iyi bir insandı ve bir süre istediklerini getirdi. Daha sonra bir Hıristiyan geçti ve onu oradan çıkartıp evine götürdü sakladı."

---

821 Bkz., J. Rhétoé' (Manuscrit), s. 116-120.

İkinci Anı

"26 yaşında olan bir Ermeni, birçok hançer yarası almıştı. Onlardan biri kolunu kırmıştı. Birçok cesedin atıldığı bir sarnıçta gözünü açtı, öldürücü yarası yoktu. Cesetleri üst üste yığıp sarnıcın ağzına yükseltip kurtulmak istedi. Ama ne yazık ki kolunu kullanamıyordu. Çaresiz Tanrı'nın yardımını bekledi. Arada beslenmek için ceset yiyordu. Bu şekilde 35 gün yaşadı. Artık dayanamaz hale gelmişti ve cesetler kokuyordu ki bir Müslüman köylü onu kurtardı evine götürdü. Daha sonra onu sürülerinin çobanı yaptı. Çünkü kırık koluyla yapabileceği tek iş buydu. Ama yöredeki Müslümanlar huzursuz olmaya başlamışlardı. Bu Ermeni *yasal* (yaşamama) *emre rağmen hayattaydı.*[822] Ona 'Müslüman ol yoksa seni öldürürüz' dediler. Bu kadar fizik ve moral eziyetten sonra bu emre direnecek gücü kendinde bulamadı ve İslam oldu. Ancak bir süre sonra onu orada tutan Müslümanların elinden kaçabildi ve Mardin'e geldi tekrar eski Hıristiyan yaşantısına dönmek istedi. Ne yazık ki başaramadı, ona ne olduğunu bilemiyoruz. Ona rastlamak fırsatına eriştim güçlü bir delikanlıydı. Bana öyle geldi ki başaracaktı."

B. *Marro Tapik*[823]

"Marro Tapik 19-20 yaşlarında genç bir Ermeni kadınıydı, zarif doğal güzelliklere sahip ve çok iyi bir Hıristiyandı. Mardin'den tüm ailesi ile beraber yola çıktı, tümü öldürüldü sadece 12 yaşında bir çocuk kurtulabildi. Kafile Dara'da mola verdi. Mezopotamya'nın Dara şehri artık tarihte

822 Yazar altını çizer.

823 Bkz., J. Rhétoré, s. 156-160.

binlerce Hıristiyan sarnıçlara atılan cesetleriyle anılacak. 1915 acı olaylarının bir sayfasıdır. Marro Tapik'in kafilesi de bu cehenneme vardı. Katiller hemen işe koyulurlar. Üstlerinden aldıkları emirleri soğukkanlılıkla yerine getiren görevlilerden fazla olarak kan ve parçalanan et karşısında vahşi bir iştah ile saldırıyorlardı. Askerler ve Kürtler bıçakla deşiyor, boğazlıyor, topuzlarla beyin dağıtıyor, küçük çocukları parçalıyor ve tüm cesetleri sarnıçların açık ağızlarından içeri atıyorlardı.Yüksek kubbeler düşen ve birbiri üzerine yığılan bedenlerin sesleri yankılıyordu. Bunlar derinlerden yükselen yukarıdaki katliamı lanetleyen tok seslerdi. Marro Tapik'in sırası gelince sırıtan serserilerin arasından çıplak olarak geçti. Kollarının arasında uyumuş olan 10 aylık güzel bir bebek vardı. Onu askerlerin vahşetinden kurtarmıştı. Eşinin ve ailesinin ve birçoğunun öldüğünü görmüştü. Ayağı bir kan gölünde tökezledi katiller silahla, kılıçla, hançerle, *topuz*la onu öldürmeye hazırdılar. Ancak tüm bu ölüm teçhizatı karşısında Marro etkilenmiş görünmüyordu. Düşüncesi bu korkunç şeylerde değildi. Ölümün geri alamadığı ama daha iyi bir dünyada verebileceği değerlerdeydi. Hiç etkilenmeden Marro, celladın önüne uzanır ama o sırada kollarındaki bebek uyanır ve bağırmaya başlar. Bir an onu susturmaya çalışır. Bu sırada asker arkadaşlarına şöyle der,

-Onu öldürmek yazık genç ve güzel bizim için saklayalım. Ve Marro'ya dönüp

-İslamı kabul edersen bizim olursun ve kurtulursun, der.

-Asla! İslam'ı asla kabul etmem, Sizin olmayacağım.

Onu zorlamak için askerler çocuğu alırlar ama iradesinde direnir. Bunun üzerine askerler ona zorla sahip olmaya çalışırlar. Ama daha ona el sürülmeden kendini sarnıca atar.

-Asla bana sahip olamayacaksınız, der. İhtiraslarını onun üzerinde tatmin edemeyeceklerini anlayanlar, bu sefer öfkelerini boşaltırlar ve ateş ederek, düştüğü ceset yığını üzerinde işini bitirirler."

C. *Keldani tanığın anıları*[824]

"Qıllıth'de yok edilen 60 aileden oluşan üçüncü kadın konvoyunun katliamından sonra bu anı yer alır. Olağanüstü bir şiddet ve vahşetle infaz edildiler. Kürtler kurbanlarına acımasızca saldırdılar. En sert kayaları bile duygulandırıp hüzünlendiren bir görüntüde kadınlar uçurumun çevresinde boğazlanmış, çıplak yatıyorlar, katiller kaynakta üstlerindeki kanı yıkarken sular kızarır. Onlara göre *ellerin bereketini arttırmaktalar* bu hareketle. Daha sonra cesetleri suya atarlar.

Ertesi günü bir Yörük oradan geçer. Kanla sulanan toprakları görür, inlemeleri duyar. Merak edip sesin geldiği kuyu yönüne ilerler. Gördüğü dehşet uyandıran sahne şudur; kanlar içinde çıplak bir kadın kanlı, parçalanmış insan cesetleri üstündedir. Önce irkilir geriler. Ama yalvaran bir ses duyunca durur, 'cesur adam bu zavallıya acı! Tanrı sana merhamet versin! Beni bu kuyudan çıkar, hayatımı kurtar zira hâlâ yaşıyorum!' Adam insafa gelir *aba*sını kadına atar örtünmesini söyler sonra üzerindeki iple bir kement yapar bir ucunu kadına sarkıtır. Diğer ucunu sağlam tutar elleriyle. Kadın asılır ve onu çeker çadırına götürür besler, bakar, tedavi eder. Kadının yaraları çok derin değildir, iyileşir. Tehcirin sonundan birkaç ay sonra onu Mardin'e götürür. Kadın orada kafilesinin katliamını anlatır."

---

824 Bkz., A. Sarafyan, çeviri, B.

D. *Elyas Cercis, Nasri Nazaryan'ın anıları*[825]

"Vartavar yortusu (Görünüm Yortusu, 6 Ağustos) 360 kişi ile beraber tutuklandım. Tümü Ermeni Katoliktiler. Bize Diyarbakır'da büyük bir yangın olduğunu ve onu söndürmeye gittiğimizi söylediler. Bizi dörder dörder bağladılar ve *Musa* sarnıcına götürdüler. Orada bizi yok etmekle görevli dört kasap vardı. Bizleri sarnıçlara atacaklardı. Bana bir bıçak darbesi ve sopa vurdular. Ama son öldürücü bıçağı yemeden kendimi sarnıca attım. Kolum ve omuzum kırıldı. Orada 40 gün yaşadım. İlk başta sarnıçta yuva yapmış kuşları yedim. Ama ceset kokuları dayanılmaz olmaya başlamıştı kuşlar kaçtılar. Bunun üzerine cesetlerin kanını emdim, bir kovukta biraz su buldum, içtim. Hacı Halil Bum adında birine zamanında hapiste iken çok iyiliğim dokunmuştu. Orada olduğumu öğrenince Şeyh'in yanına gider, benim için yaşam hakkı ister. Beni oradan çıkarır ve evine götürür."

E. *Rahibe Marin Farziye'nin anıları*[826]

Rahibe 1915 Temmuz ve Ağustos kafile katliamlarını anlatır ve şöyle ekler; "bu kafilelerden sonra 40'ar, 50'şer gruplar halinde evlerden alınıp çok uzağa götürmeden infaz ediyorlardı. Başlar kesilerek veya başka bir şekilde öldürülüp ya uçuruma ya da Dara'daki gibi kurumuş sarnıçlara atılan cesetler üst üste böcekler gibi yığılıyordu." Tüm ailesini iyi tanıdığım genç bir adamın bana anlattıkları; bu genç, diğer 39 kişi ile 1916 yılında kurban bayramında tutuklanır. Onları altı gün kaleye kapatırlar. Çok güzel bir

825 Bkz., J. Nasliyan, *a.g.e.*, Bl. 1, s. 341.

826 Bkz., *Positio*, s. 272-273.

sesi varmış. Polis ona zevki için şarkı söyletiyormuş. Bayram arifesinde kollarından altışar bağlarlar, içinde çok az su olan bir sarnıca götürürler. Genç adamı en son bırakıp diğerlerini kuyunun yanındaki taşın üzerinde koyun gibi boğazlarlar, kafa keser içine atarken onu şarkı söylemeye zorlarlar. Bu son gruptakiler böylece nasıl olsa öleceğiz diye birimiz içeri atlarsa öbür beşi de sürüklenir diyerek atlarlar. Bir kısmı ölür sondan önceki delirir ve açlıktan ölür. Bizim genç adam içerde 40 gün yaşar, duvardaki yosun ve otları yer. Bir gün Kürt bir kadın geçer kuyuya eğilir ve bağırır: 'Kim yaşıyor, Muhammet adına yemin ediyorum ki ip atıp onu kurtaracağım'. Genç adam rahibeye anlatır; 'ona inandım, ipe bağlanıp yukarı çekildim, beni canlı görünce üstüme büyük bir kaya attı. Gördüğünüz gibi kolumu kırdı. Ben de hemen ipi çözdüm ve kendimi geri içeri attım.' Birkaç gün sonra köyün başkanı oradan geçer kadının sorusunu sorar. 'Kendi kendime nasıl olsa açlıktan öleceğim bari bir darbeden öleyim' diyerek. Ses verdim beni iple çekti ve bana; 'İslam adı al bizim gibi giyin seni götüreyim belki bir gün sizinkileri bulursun' dedi. Böylece rahibe: Onu o kılıkta tanıdım ve bana hikâyesini anlattı."

F. *Savur kafilesi anıları*[827]

Konvoy iyice azaldıktan sonra Xarabgurt'a gelince (Nsibin'den ötede) yok edilir ve cesetler kuyulara atılır: "Son kurban, Maryam, 'Abdülmesiẖ Qalayili'nin kızı kuyuya atılmış sonra bir Kürt tarafından kurtarılmıştır. Murad Adhe adında bir Sufi'nin oğlu Hıdır, oradan geçerken inlemeler duyar. Onu kurtaracağını söyler. Önce kız reddeder

827 Bkz., *Al-quşara* s. 413.

onu öldüreceğine inanır ama adam yemin eder. Kız ona hükümetin kadınlara kötülük etmemesi gerektiğini zira kadınların saygınlığının sultana eşdeğer olduğunu söyler. Hıdır onu teskin eder bir bez atar ki örtünsün, ip sarkıtır ve onu oradan çıkartır. Evine götürür, doktor çağırıp tedavi ettirir, iyileştirir. Daha sonra kız Mardin'e döner. Amcası 'Abdüllaẖad Şıkro'nun evine yerleşir."

4) Kaçırmalar

A. *1915 Ağustos konvoylarının birinden sağ kalan Wardane Zalatyan*[828]

"Nasri Zalatyan ailesi, baba, anne ve üç çocuktan oluşurdu. Bunlardan biri de 18 yaşında genç bir kızdı Wardane (Vartuhi, Rozin). Hepsi tutuklandılar ve bir tehcir kafilesine katıldılar. Yol boyunca baba ve anne çocuklara ölümden korkmamalarını öğütler. 'Bize gökler açılacak ve şehitlerin tacına layık olacağız zira adalete rağmen ve Hıristiyan nefreti yüzünden işkence görüyoruz. Bu şartlarda ölmek Tanrı'nın bize bahşettiği bir şereftir' derler.

Mardin'den üç saat uzaklıkta Harrin adında bir Müslüman köyünde kafile mola verir. İnfazlar hemen başlar. Orada da sarnıçlar vardır. Üstleri soyulan kurbanlar sarnıcın ağzına götürülüp başları bir kütüğün üzerinde kesilip cesetler içeri atılıyordu.

İnfazları askerler veya Kürtler uygulamaktaydı, Nasri ve eşi böylece öldürüldüler. Wardane annesinin arkasından yürüyordu en küçük kardeşi henüz bebekti. Ama bir asker aniden kızı çeker götürür. Annesi fark eder ve bağırır;

828 Bkz., J. Rhétoré s. 152-155.

-Kızım benden ayrılma, ben göğe gidiyorum sen nereye gidiyorsun?

-Bilmiyorum anne, beni zorla götürüyorlar.

Böylece Wardane acıyla ağlar, ailesinin akıbetini paylaşamamıştır. Yedi yaşındaki küçük erkek kardeşi ile bir Müslüman'a verilir. Müslüman adam, Wardane'yi eşleri arasına katmaya kararlıydı, ancak önce İslam'ın kurallarını öğrenmesi gerektiğini düşünüyor böylece dinine kabulünü hazırlıyordu. Lakin kız için mutlu bir tesadüf hastalandı. Hastalığı uzuyor ve dostları adama 'bu kız işe yaramaz onu öldür' diyorlardı. Zavallı Wardane bu sözleri işitip bu barbarlardan daha fazla korkmaya başlıyordu, çünkü kapısının önünden geçen onun gibi altı hasta Hıristiyan kadının sırasıyla köyün dışına götürülüp hasta koyunlar gibi boğazlandığına bizzat tanık olmuştu. Ama kızcağız ölümden çok, zorla dininden caydırılmayı gözünde büyütüyor ve bu nedenle tüm kalbindeki Azize Meryem'e dua ediyordu. Ondan yardım istiyordu. Sahibi ona İslamın kurallarını öğrenmesi için baskı yaptıkça ona şöyle diyordu;

'Efendim sabırlı olun önce iyileşeyim.' Bu basit sözlerin öyle bir ifadesi vardı ki Müslüman'ın sabrını sakinleştirmekteydi. Bir gün adamın dostlarının kötü öğütlerine verdiği cevabı duydu, 'Hayır onu öldürmeyeceğim. Tanrı eğer istiyorsa kendisi öldürsün,' Wardane'nin uysallığı, sabrı evdeki ailenin tümünün de kalbini kazanmıştı. Ona hiçbir konuda eziyet edilmiyordu. Böylece birkaç ay esaretten sonra bir gün Mardin'e gidip bir doktora görünmek ve doğduğu yeri görme, vatan havası alma izni istedi. Ama Mardin'e gidince sahibinin elinden ebediyen kurtulmayı başardı. Zavallı Wardane'nin sağlığı çok kötü bir durumdaydı. Bu kadar çok dehşet anısı onu tüketmişti. Ona şakadan; 'Kürt efendin seni bekliyor düğün hazırlığı

yapıyor' dediklerinde.... 'İsa beni kurtardı. Benim tek sahibim odur' diyordu. Ve anılarını anlatırken bir kadının, kafile sarnıç yakınında katledilirken şöyle bağırdığını naklediyordu:

- İsa, Meryem, Yusuf kendimi size teslim ediyorum.

- Boş yere İsa'yı çağırıyorsun, dedi bir asker ve ona saldırıp boğazladı, sarnıca attı. Wardane, onu şanslı addettiklerini' ekledi ve devam etti. 'Bizim kafilemizdeki 150 kişiden sadece bir kadın dininden caymıştı. Onu da atalarındaki melezlik belki yönlendirmişti'."

B. *Papaz Rhétoré'den başka anılar*[829]

Birinci anı

"Mardin'den Hıristiyan bir kadın gözlerinin önünde yüzlerce kişinin öldürüldüğünü görüp katliamlardan bir şekilde kurtulduğunda kurbanların ölüm ve katiller karşısında hissettikleri hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Ayrıca soykırım organizasyonu ve cellatların elde ettikleri ganimet konusunda da bazı şeyler söylemiştir. Bu korkunç infazlar hakkında fikir sahibi olmak için bu açıklamaları dinleyelim...

Bu kadın, 1915 Yaz ortası, bir kadın ve çocuk kafilesi ile götürüldü. Hemen hemen hepsi katledildiler yanında. Anlattığına göre kurbanlar ölmeden elbiseleri soyuluyordu. Ama genellikle kadınlar kendileri soyunup Kürt veya askerlerin onlara dokunmalarını engelliyorlardı. Tüm bu insanlar yaşları ne olursa olsun ölüm karşısında üzüntülü görünmüyorlardı.

829 Bkz., J. Rhétoré s. 165-168.

[Mardin'li kadın anlatıyor]: "Kafilemiz sarnıçları olan bir yere götürülüp infazları orada uygularlar. Sarnıç ağzında bir tahta parçası vardı. Cellat üzerine kurbanı yatırıp başını keser cesedi içine atardı. Kurbanı oraya sürüklemek gerekmiyordu. Sakince huzur içinde silahlı katillerin arasından geçip kan gölünü aşıp kendileri eğiliyor ve hiçbir şey demeden kuzular gibi ölüme gidiyorlardı. Diğerleri de bu manzaradan ürkeceklerine sıralarını alacakları bir şerefi bekler gibi bekliyorlardı.

Benim ölme sıram gelince beni öldürecek olan Kürt elbiselerimi çalarak kendi zahmetini ödüllendirmişti, bana 'ilerle' dedi, tam kütüğe eğiliyordum ki bir başka Kürt 'bu iki *mecidiye*yi al (yaklaşık 4 F.) bu kadını bana ver' dedi. Bu kazanç karşısında ilk Kürt hiç tereddüt etmedi ve beni bırakıp arkadaşına terk etti. Ölümü kaçırdığını görmek kadar acı veren bir şey yoktur çünkü sonsuz hayata kavuşacakken hayatta kaldım. Celladın kütüğünü görünce insan ağlamaz ama acı ile ağlanır böyle bir yaşamda kaldığını görünce... Bir Kürt'ün evinde esir bir kadının hayatı, kötü muameleler, hakaretler ve her günlük zoraki kirlenmeleri düşünerek ağlaya ağlaya elbisesiz (ilk Kürt onları çalmıştı) gidiyordum. Yoldan bir Arap geçmekteydi. Kürt'e 'sana 4 mecidiye vereyim (yaklaşık 18 F.) bu kadını bana ver' dedi. Tartışmadan Arap'a satıldım ve onu köyüne takip ettim. Araplar, Kürtlerden daha insancıldırlar. Onun evinde bir hizmetçi gibiydim, kimse bana zarar vermiyordu. Ama bir müddet sonra Arap: 'Seni öldüreceğim eğer vali hayatını kurtardığımı öğrenirse beni öldürür' dedi. 'Niye beni öldürüyorsun, en iyisi beni Mardin'e götür orada biraz param var. Seni ödüllendiririm'. Kabul etti.

Papaz Rhétoré anılarına bu safhadan devam eder. Böylece Mardin'li kadın, Arap kadın kılığında evine kadar

gider adama 5 lirası (yaklaşık 115 F.) verir. O da memnun gider. Kadın da her türlü takibattan saklanır."

İkinci Anı[830]

"Bahsedeceğim Mardin'li genç kadın, kirlenmeye ve aşağılanmaya ölümü tercih edermiş. Şehrin iyi bir Ermeni ailesine aitmiş. Diğer tutuklularla beraber götürülürken, bir Kürt'ün ağına düşmüş ve onu başkasına satmış, bu alan da bir diğerine. Alıcılardan biri onu Mardin'e getirince şehrin zengin Müslümanlarından biri satın almış. Bu adam onu kesinlikle eşi olarak görmek istiyordu. Onu kazanmak uğruna çok iyi muamele etmekte ve iradesine eğilirse sahip olacağı şerefi ve ayrıcalıkları göstermekteydi;

-Tanrı önünde eşime söz verdim onu aldatamam diyordu genç kadın. Müslüman olursam da, Tanrı'yı, dinimi aldatmış olurum.

-Kocan diğer Ermenilerle öldürüldü bu cihetten özgürsün diyordu zengin Müslüman.

-Ancak bu karışıklıklar neticelendiğinde eşimin kesinlikle öldüğü ispatlanacaktır. O tarihe kadar kimseye bağlanamam. Dinimizde kanun böyle emreder, Tanrı, eğer yanlış yaparsam beni cezalandırır.

Bu genç kadın ne kadar da cesurdu! İhtiraslarına direnç tahammülü olmayan Müslüman azgınlara kafa tutmaktaydı, zengin adam sabrediyordu zira onun, sonsuza kadar dayanamayacağına inanıyordu. Genç kadın bir fırsatını bulup kaçtı ama çilesi bitmemişti, kimseye sığınamadı. Sahibi bulup el koydu. Adamın ne terk edenden ne de iltifatlarına aldandı. Ona teslim olmayacaktı. Mücadelesinde

830 Bkz., J. Rhétoré s. 158-160.

güç almak için gizli gizli kiliseye gitmekteydi. Kutsal şeylerden besleniyordu. Beş kez kaçtı hep yakalandı, nihayet onu ülkeden kaçırarak tehlikeden uzaklaştırdılar."

5) İbrahim Kaspo'nun Tehciri[831]

[1915 Temmuz'unun ikinci yarısındayız. İbrahim Kaspo 16 yaşındadır. Babası ve iki erkek kardeşi (ağabeyleri) 11 Haziran'daki birinci kafilede tehcir edilmişlerdi.]

İ. Kaspo anlatıyor: Aralarında bizim ailenin de bulunduğu birkaç aileye harekete hazırlanma emri verildi. İki Süryani Katolik aile de vardı. (Mimarbaşı ve Tokmak) Mühlet verilmişti. Bizden ben, annem ve kardeşim Abdülkerim vardı. Memduh gelince adlarımızı kaydetti yol ve yükler için bize bir eşek tahsis etti. Birkaç gerekli eşya almıştık, şehrin batısına, Urfa'ya doğru yürüyüşümüz başladı. Şehirden çıktıktan sonra Memduh Bey bize mücevher ve paralarımızı kendisine teslim etmemiz gerektiğini söyledi. Bazıları bir miktar saklamışlardı. Ganimetini topladı ve yürüyüş devam etti. Evden çıkmadan adlarımızı kaydetmekle görevli polis gözüne kestirdiği ne varsa alıp götürebilmişti.

Uqba yolunda yürürken ilkin yanmış bir insanın kalıntılarını fark ettik. Ama elleri yanmamıştı. Bize verilen eşekler yorgun ve zayıftı, yüke dayanıklılıkları yoktu. Yol boyunca erzakımızı biz taşıdık. Şehrin dışında köy yollarında neler mi gördük? Ölmek üzere olan insanlar, yeni ölmüş olanlar, bir yanda bir yığın kemik, el ve ayak kalıntıları, yanmamış halde yığınlarla. Sıcaklık dayanılmazdı, toprak kurak ne bitki ne yeşillik vardı. Gece gelince açık havada ay ışığında uyuduk. Sabah erken kalktık ve Resulayn'a doğru yola koyulduk.

831 Bkz., *Positio* s. 360-364.

Şafakta ilk ışıklarla yoldaki cesetleri fark etmeye başladık. Isı yükseldikçe çürüme kokusu da dayanılmaz oluyordu.

Katledilenlerin doldurduğu kuyulardan da çürüme kokuları gelmekteydi. Öğlen uzaktan süvarilerin bize doğru geldiğini gördük. Bu kafilenin başkanı Sayxus idi, bir teğmendi. Yanımızdaki askerlerden biri, onun bizi korumak için geldiğini söyledi. Süvariler yaklaştıkça dua etmeye başladık, günahlarımız için af dilemeye ve çevremizdeki binlerce cesedin akıbetine kavuşmak yani ölüm için hazırlanmaya başladık. Ama komutan trompetleri çaldırdı ve askerler bizi çevrelemeye başladılar. Bu kızgın steplerde ilerlerken birden süvariler bizden ayrılır ve başka bir yere yönelirler. O zaman kurtulmuş olduğumuzu hissettik. Ama açlık ve susuzluk bizi tüketiyordu. Öyle ki askerler bile bayılıyorlardı. Bu şekilde su bulunan Cırcıb adlı bir yere kadar yürüdük, Cırcıb kışın bir akarsu yazın ise kururdu. Orada burada en çukur yerlerde biraz su kalmıştı, bir süredir ama iğrenç kahverengi pis kokan bir suydu, yüzeyinde pislikler yüzmekteydi.

Bu suya atıldık ve zevkle iştahla içtik. Sanki hayatımda daha güzel ve leziz bir su içmemiştim. Öğleden sonra kısa bir moladan sonra Resulayn'a doğru devam ettik. Gece yerine şafağa kadar açıkta yattık, tekrar yola koyulduk. Ertesi günün sonunda ancak vardık ama Resulayn denen yerde ne vardı ki? Binlerce ve binlerce kadın yaşlı çocuk hepsi Ermeni'ydi. Bu çölde bedevilerin ve Çerkeslerin yanında tüm bu mülteciler vardı. Habur Nehri'nden su ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Bir askerin Ermeni bir genç kıza bir tabak yemek verdiğini ve kızın bilinçsizce kimseyi düşünmeden hırsla yediğini hatırlıyorum.

Annem elbiselerinin altında biraz para saklayabilmişti.

Yolluk erzak ve yiyeceğimizi yiyor ve satın almamız gerekenleri fahiş fiyatlarda buluyorduk. Nerede yatıp nerede yaşadığımızı sormayın. Sabah kalkınca kötü koku dayanılmazdı, su almaya Habur Nehri'ne testileri ile giden genç Ermeni kızlarına Çerkesler tecavüz ediyorlardı. Resulayn'da yaklaşık bir hafta kaldık. Daha sonra vali köyde isteyenlerin Halep'e gidebileceğini ilan ettirdi. Ama parayı nereden bulabilirdik, Halep'e trenle yolculuk kişi başı 1 Osmanlı lirasıydı.

Her şeye rağmen para saklayabilmiş olanlar bulup gittiler. Sabah sahip olduğumuz birkaç parça eşyamızı alıp gara gidiyoruz. 1915 yılının Ağustos ayı başlarında olduğumuzu tahmin ediyorum, Halep'e karanlıkta varıyoruz. Ama Tanrı bize babamın kuzenini tanıyan birini yolladı; Said Kaspo. Gara gelince bizi alıp evine götürdü ve o gece sakin bir uyku çektik. Daha sonraki günler Kilikya'dan gelen Ermenilerin kilise ve okul avlularını doldurduğunu gördük. Bir süre amcanın misafiri olduk ama sonra kalacak küçük bir oda bulduk.

Tifüs ve başka hastalık salgınları vardı. Yollarda ve çıkmaz sokaklarda sürünen açlıktan ölen bu kalabalığı doyuracak para kimde vardı ki? Polis onları kovalayıp mahallede toplar ve sonra da çöle doğru sürerdi. İşte orası mezarlıktı. Kar-Ilık[832] bölgesi Ermeni alım ve satım pazarı olmuştu. Bir anne oğlunu en düşük fiyata satarken onu teslim ettiği kişinin insancıl ve ona bakacak mı bilemiyordu. Yahut da karşılığında aldığı para ile kendisi birkaç gün yaşayabilecek ve sonra ölecekti. Bize gelince Mardinliler Arapça bildikleri için bu felaketlerden bir parça sıyrılabildik.

832 Arapça 'Karı-Sana' Pazarı, sığınmacı alım satımı nedeniyle bu adı aldı. (*Ed.*)

Yaşayabilmek için çalışmaya başladık. Babam sahip olduğumuz para ve kıymetli eşyayı toplayıp onları Keldani başpiskopos piskopos İsrael Udo'ya teslim etmişti ve bu zat da çok fazla zorlanmadan Halep'e bize para transfer edebiliyordu. Büyük ablamın eşi Süryani Katolikti küçük kardeşim, altı yaşındaki onlarla Mardin'de kalmıştı. Daha sonraları, teyzem Kerime o da Süryaniydi, onu alıp bize getirdi ve beraber yaşadık.

Hayatta kalmak için iş arıyorduk zira sahip olduğumuz para tüketiyordu. Örneğin ben bir pastacıda çalıştım. Bir tepsiye birkaç pasta yerleştirip onları bağırarak yollarda satmaya çalışıyordum. Bağırmaktan çok utanıyordum. Ancak zamanla sefalete ve fakirliğe alıştık." [Halep'te İbrahim Kaspo Mardin'den gelen başka mültecilerle karşılaşır. Onlardan bazılarının Deyrizor'a götürüldüğünü, başkalarının trenle Suriye'nin en uzak bölgelerine sürüldüğünü öğrenir. Birkaçı Halep'te yerleşebilmiştir. Ama Kar-Ilık mahallesine toplananlar daha sonra Halep'ten Fırat temerküz kamplarına yollanıp orada öldürülmekteydiler.]

6) İhanet Ve Sömürü Anıları[833]

A. *Abdülmesiẖ İncem'in oğulları Yakub ve Yuẖanna ve eşi Sofi*

Birinci kafile katliamından sonra ailenin samimi bir dostu olan Hacı Goze, 'Abdülmesiẖ İncem'in evine gider. Aile reisi öldürülmüştür. Eşi Sofi'ye himaye teklif eder. İki oğlu Yakub (9 yaş) ve Yuẖanna (8 yaş) ile evine davet eder. Sofi kabul eder ona 40 Osmanlı lirası verir, mücevherleri

833 Bu tekstler, *Al-quşara,* s. 226-237 (B)'den aktarıldı. Tüm olarak verilmediğinden, kısalttım ve düzenledim.

ve evinin, eşinin dükkânının anahtarlarını emanet eder. Hacı Goze, daha sonra evi ve dükkânı boşaltır. Bir hafta sonra Maryam 'Abdülmesiḥ'in kızı gelir ve annesi ile kardeşlerinin haberlerini sorar. Ev sahibi onların bahçede olduklarını ve onu göremeyeceklerini söyler. Eve döner endişelidir. Üç gün sonra tekrar gelir ama hakarete maruz kalır ve kapıyı yüzüne kapatırlar. Ertesi günü ısrar eder. Gözeler saldırganlaşır ve onu tehdit ederler. Ancak bir süre sonra annesi ve kardeşlerine ne olduğunu öğrenecektir. Onlar bir gece misafir olmuşlar ve hemen sonra öldürülüp cesetleri şehrin kapılarına atılmıştır.[834]

B. *Yusuf Hıdırşah ve oğlu Mihayil*

Bu Mardinli Ermeni tutuklamalar sırasında Tel Armen'dedir. Evine dönmek için kadın kılığına girer ve atla gelir. Ayn-'Abdal yöresinde Mışkeviye Kürtleri onu fark ederler, atını ve parasını alırlar, ama onu özgür bırakırlar. O da Mardin'e gelebilir ve Mansur Saḫḫar'ın evine sığınır. Bir gün Mışkeviyeli iki Kürt arkadaşı -Mışkeviyeli Bado'nun oğulları Masto ve İbrahim- onu görmeye gelir ve Sincar'a doğru kaçmasını öğütlerler. Onlara itimat eder ve oğlu Mihayel'i çağırtır. Mihayel de birkaç hafta önce Amerika'dan gelmiştir. İkisi El Xas adlı bir Kürt köyüne doğru yola çıkarlar. Orada Şahtana aşireti yaşamaktadır. Hıdır 'Abdülrezzak adlı dostlarının evine giderler. Geceyi orada geçirirler ve şafakta Hıdır ve erkek kardeşi onları köyün dışına götürür ve öldürür, geri döndüklerinde de onları Sincar'a yolladıklarını anlatırlar.

834 Bkz. Anılar A. Y. B. Makale, s. 288.

C. *Nasri Ḫammal*

Nasri Ḫammal yaşlı Süryani Katolik topluluğu'nun bir ileri gelenidir. Üç oğlu İskender, Filippos ve 'Abdülmesiẖ tutuklanır. Birkaç gün sonra 7 Haziran'da bir Daşi Kürt'ü Salih, bir polis, Hakki ve başka Müslümanlar Çino Kazzaz, yeğeni 'Abdülselam Roze eve gelirler. Yanlarında Filippos vardır, içeri girer ve Nasri'ye tüfeğini kendilerine teslim etmesini emrederler. Nasri; "Bir tüfeğimiz olup olmadığını bilmiyorum eğer varsa Filippos istediğinizi size verir" der. Yaşlı adamı tehdit ederler, sonra biri Filippos'u alır, getirir ve sakladığı yerden tüfeği getirmesini söyler. Filippos; "hangi tüfekten" bahsedildiğini anlamaz. Bir silah olduğunu ispat etmek için bir silah kılıfı ortaya atarlar, Filippos'u döver, yere vururlar. Sonra babasını döverler. Öyle ki iki adam bayılır. Saldırganlar onları bağlar ve Muhammed Zarrar Camine şehrin güneyine götürürler. Orada gözlerini bağlarlar. Silahlarını çekip havaya ateş ederler. Sonra Filippos'u hapise Nasri'yi de evine yollarlar. Daha sonra Tevfik Ensari, polis Hakkı, Mışkeviyeli Kade İyyo Nasri'nin evine geri gelirler. Yanlarında başkaları da vardır. Nasri'nin sahip olmadığı o silahı isterler ve çocukları ile hapse atmakla tehdit ederler. Üç evladı 11 Haziran'daki erkek kafilesi ile tehcir edilirler. Muhtemelen öldürüldüler.

10 Haziran Perşembe günü Nasri'nin en küçük oğlu Nazım da tutuklanır. İkinci konvoy ile gider ve bu kafileden sağ kalanlara sunulan afla Diyarbakır'dan döner. Mardin'de Süryaniler, Ermenilerden ayrılırlar. Çünkü serbest bırakılacaklardı. Memduh, Naum'u hapiste tutar. Polisler onu, 2 Temmuz'daki kafileye katmaya çalışırlar ama hapiste kalabilir çünkü Memduh'a rüşvet vermektedir. 16 Temmuz'da askerler Nasri'nin evine giderler. Naum'un serbest kalmasını istiyorsa ödemelidir. Onlara 43 lira verir ve bir makbuz

ister. Ona makbuzu Memduh'tan iste diye cevap verirler. O da gider ve hakaret görür ve Naum'un yanına hapse atar. Daha hepsi yeni geldiğinde Bitlisli Nuri kalan parasına da el koyar. Neticede Nasri 1.500 lira kendisi ve Naum'un özgürlüğü için öder. Arada kızı Malika, Ahmet Başar'a gidip onların lehine şehadet eder ve (100) lira verir. Bunu öğrenen Memduh Nasri'ye kızar ve 200 lira daha ister. Oysa 1.500 lira yeni ödenmiştir. Nasri kızını çağırtır ve ona talimat vermek ister. Kız gelince Memduh, Nasri ve oğlunu işkence odasına çıkartır ve onları falaka ile tehdit eder. Nasri istenen 200 lirayı öder. 4 Ağustos'ta serbest bırakılır ama oğlu Naum 15 Ağustos'ta çıkabilir, toplam 58 gün tutuklu kalır.

7) Anılardan Bölümler[835]

A. *Yusuf Bulus anlatıyor*

"4 Haziran Cuma akşamı, Batanyan'ın evine gittim, ağlıyorlardı. Onlardan biri Fransis Diyarbakır'dan dönmüştü ve yapılan vahşeti anlatmaktaydı. Güneş battıktan sonra oradan çıktım. Cenenci evinin önüne henüz gelmiştim ki, 10 asker beni çevrelediler. Bana vurmaya başladılar, sonra Fransiskan rahibelerin manastırına götürdüler. Ayaklarımı bağlayıp 400 falaka darbesi vurdular. Sonra üstüme su döktüler. Sonra Said, *yarmuk* sirke getirtip yaralarıma döktü, bana alkol içirdi ve kuvvet toplamam için yemek verdi. İki askere beni eve götürülmemi emretti.

7 Haziran Pazartesi sabahı, Surp Hovsep (Aziz Yusuf) kilisesi önünden geçtim. Askerler yine saldırdılar ve silahlarıyla vurdular. Yanımda olan dokunulmazlık belgemi

835 Bkz., *Al-quşara*, (B) s. 440.

onlara gösterdim. Beni serbest bıraktılar. Eve döndüm ama bir kaplumbağa gibi sürünüyordum. Gece gelince başka arkadaşlarla beraber Amerikalıların evine gittik. Orada Eylül ortasına kadar kaldım (Papaz Andrus'un yeri). Askerler orada olduğumu öğrenince beni tutukladılar ve 227 Hıristiyan'la beraber Diyarbakır çevresine hasat için götürdüler. Aslında Diyarbakır'a gelince bizi hapishaneye götürdüler, bizi soydular, üstümüzde çok az şey kaldı. Sonra bizi hapishane mahzenine indirip bize sepetler dolusu dişler, kulaklar, parmaklar, burunlar gösterdiler. Bizi böylece korkutup köylere dağıttılar. Ben Rızkallah, karım, Fransis, Debs, İbrahim ve Tula'dan iki kişi... 'Abdülmesiẖ Sabbağ'ın köyüne gittik. Ekim ortalarında yaklaşık 10.000 Trabzon Ermenisi gördük. Akıbetlerini yaşadık. Hepsi de tütün kesmeye yarayan bıçaklarla öldürüldüler. Kadınlara tecavüz edip, öldürerek karınlarını deştiler, altın aradılar. 16.000 kişilik ikinci bir kafile Muş ve Kığı'dan geldi. Hepsi de boğazlandı.

Aralık ayına kadar çalışmaya devam ettik. O tarihte bizi Hanike sonra Mayfarkin bölgesine götürdüler. Kaymakam her birimize sırtımıza 30 kilo buğday almamızı ve Siirt'e götürmemizi emretti. Kar'ın altında hayvanlar gibi yürüdük. Yolda 28 kişi öldü. Siirt'te tek başıma kaldım ve Almanların gelişini gördüm. O tarihten itibaren, işçilerle savaşın sonuna kadar çalıştım."

B. *Gorgis 'Abdülmesiẖ Ḫanço anlatıyor*

"Bizimkilerin tehcir edilmesinden sonra Sincar'a kaçtım. Kadın kılığına girip Hadob'un evine doğru yürüdüm. Büyük cami yakınında Yunus Ḫamo'nun oğlu Faris beni fark etti. Beni durdurmaya çalıştı ve yardım için arkadaşlarını çağırdı. Elbisemi ve ayakkabılarımı atıp koştum.

Üç asker beni yakaladı. Beni hemen öldürmelerini söyledim ama beni polis karakoluna götürdüler. Gece Memduh, Bedreddin ve Harun beni sorguladılar. Kardeşim Said'in saklandığı yeri söyletmeye çalıştılar. Benden 100 lira istediler, söz verdim. Kaçarsam başıma ne geleceğini göstermek için genç bir Ermeni getirip gözümün önünde öldürüp kuyuya attılar. Onlara 25 lira verdim ve kalanı da sebest kalınca ödeyeceğimi söyledim. O gece kaçtım ve Çerkeslerle Sincar'a gittim. Abim Davut, Mışkeviye Kürtlerinin ihanetine uğramıştı. Onu önce evlerine alıp sonra hapse attırdılar ve bir ay sonra da öldürdüler."

III- MARDİN SANCAĞI ANILARI

(SM referanslı olanlar)

1) Tel Armen anıları

Hanna Mansorati'nin oğlu Gorgis Mansorati anıları[836]

Köyün ileri gelenleri tutuklandığında Gorgis evin kümesine saklanır. Ama askerler onu bulur ve tüm Ermenilerin toplanmış olduğu kiliseye götürürler. 1 Temmuz'da Kürtler kiliseye girer ve birer birer Hıristiyanları infaz etmeye başlarlar. Gorgis bir çocuğu kucaklar ve onu korumak üzere günah çıkarılan bölmeye yönelir ama Kürt onu fark eder ve ona vurur.

Bir müddet ölü taklidi yapar. Saldıran onun giysilerini soymaktadır. Hayatta olan Ermeniler onun çevresinde toplanırlar. Öldürülmeden önce kurbanlar haykırmaktalar. Cesetleri sessiz kalan Gorgis'in üzerinde yığılırlar. Gorgis en alttadır, oğlu kollarındadır. Dininden dönmeyen bir genç kız öldürülmüştür cesedi onun üzerindedir. Katiller işlerini

836 Bkz., *Al-quşara*, [B] s. 435-439'dan uyarlanmış.

bitirince kiliseden çıkarlar, üç Kürt kadın gelir. Erkeklerinden bıçak isterler. *Ellerinin bereketini arttırmak* için cesetleri inceler ve bazılarını bıçaklarlar. Gorgis'a gelir, onu da bacağından şişler ama o hareket etmez. Sonra kadınlar gider.

Akşam güneş batınca askerler yine kiliseye gelirler. Sağ kalanlara kendilerini göstermelerini zira hükümetin katliamın üç saatten fazla sürmemesini emrettiğini bağırırlar. Dört kişi ayaklanır ve askerleri takip eder, kilise dışında hemen öldürülürler. Gorgis, hâlâ hayatta olduğunu gizlemektedir. Üç gün gizlenir, sonra kiliseden çıkar, halası ve baldızını bulur ve Goliye'ye gider bir müddet orada kalır sonra Mardin'e geçer. Başka bir Ermeni Mansur Saẖẖar birkaç gün gizlenir. Sonra Kürt kıyafeti giyer ve Mardin yolunda giderken bir grup El Xamsin milisine rastlar. Ona kökenini aşiretini ve evini sorarlar. Onları aldatmayı başarır. Daha sonra evine gelince onu tanıyamazlar. Ağustos'a kadar gizlenir sonra Sincar'a kaçar.

2) Goliye Anıları[837]

Bu anıyı nakletmemin nedeni bir tarihçinin gerçek tanık hikâyelerinden yola çıkarak oluşturduğu bir parça olmasıdır. (Hıristiyan okullarında öğrencilere okutulan ibret alınacak öykü) gibi bir parçanın onun önyargıları doğrultusunda nasıl biçimlendiği dikkatle incelenebilir. Alman mühendis ile gerçekleştirilen görüşme bu anlamda örnek teşkil edebilir. Goliye olaylarından bir diğer örnek nakledelim.

"Bu köyden bir Süryani Katolik, (ve en genci 20 yaşında) iki oğlu ile tarlalar arasından kaçarken zaptiyeler

837 Bkz., J. Rhétoré s. 196-200.

tarafından yakalanır. Onları Ermeni zannedip şehre götürür ve hapse atarlar. Hapishane müdürü onlara 'Müslüman olun yoksa ölürsünüz' der. Baba 'ölmek istemiyoruz ama Müslüman da olmak istemiyoruz' der. Bunun üzerine onlara saldırıp üstlerinden elbiselerini çıkartırlar 'herhalde bizi öldürecekler' diye düşünüp, genç oğul babasına; 'cesaret yumruklarını tüm gücünle sık çok acı çekersen en fazla beş dakikalık bir iş. Ruhun sonra bir kuş gibi göğe yükselecek' der. Hapishanedeki gardiyanlar kolları yorulana kadar onları döverler sonra da; 'aklımız nihayet başımıza geldi mi diye kurbanlarını sorgular, tekrar İslam olun diye baskı yaparlar' Ama baba yine 'hayır' der. 'Ne isterseniz yapın artık'. Barbarlar onları hapiste bırakırlar giderken onların giysilerini ve üstlerindeki paraları almakla yetinirler. Kapı üstlerine kapandığında, delikanlı babası ve abisine; 'size vurduklarında çok acı hissettiniz mi?' diye sorar. Baba bir an düşünür ve; 'ne acayip şimdi fark ediyorum ki hiçbir şey hissetmemişim' der. Abisi: 'Ben de'. Vücutlarına bakarlar ki vurulan darbelerin izi bile yok. Ve iyi dinlenmiş insanlar gibi dinç hissetmekteler. Tanrının himayesini hissederler ve beraber ona şükrederler. Daha sonra özgür kalmaları sağlanır ve bu anıyı bizzat kendileri başpiskopos Tappuni'ye, anlatırlar.

Bu olaylarda, birçok defa, Hıristiyanların acılar ve işkenceler içinde Tanrının lütfu ile korunduğuna tanık olunmuştur. Bu cesur baba, gardiyanların öldüremediği iyi Hıristiyan altı ay sonra doğal ölümle imanını lekelemeden Tanrısına kavuştu. Ama tüm varlığını kaybetmişti. Büyük oğlu Halep'e gidip ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için iş aradı. Yolda onu tanıyan bir Alman mühendisle karşılaştı.

- Goliye'ye ne oldu? diye sordu.

- Goliye ve tüm ahalisi yok oldu.

- Kim bu katliamı emretti

- Sizler Almanlar emrettiniz.

- Hayır Almanlar tehciri istediler ama Hıristiyan katliamı değil

- Demek itiraf ediyorsunuz ki Hıristiyanların felaketinde sizin de rolünüz vardı. Biz de eminiz ki, Almanlar Türklerle katliam konusunda da hemfikirdiler. Alman mühendis giderken arabasında herhalde 'sağ kalan Hıristiyanlar... bize saygı duymuyor. Bizden nefret ediyor, belki de bir tane bile sağ bırakmamalıydık...' demişti."

3) Bınebil ve Zafaran Manastırı Anıları

Osmanlı hükümetinin manastıra (Patriklik merkezi) saldırmama emri vermesine rağmen askerler oraya sığınanları takip edebiliyorlardı. Buna Yakubi patriği de onay veriyordu. Askerlerin komutanı olan Nuri Ensari de sığınanlardan bir konaklama vergisi toplayıp zengin olmuştu. Bınebil ve Qal 'at-Mara köylerinde yaşayanlar için Zafaran Manastırı hem bir kutsal bir tapınak hemde dokunulmazlığına tecavüz edilemeyecek bir sığınaktır.

Papaz Rhétoré'nin anlattıklarından daha önce gördüğümüz gibi Bınebil halkının Kürtlerle savaşan kahramanlar olduğu izlenimi ediniyoruz. Muhtemelen papaz Simon'un 17 Haziran olarak belirlediği ilk saldırı günündeki köylülerin direnişine dayanmaktadır. Papaz Armalé'nin versiyonu, ihanetler ve atılımlarla dolu olup birkaç aylık bir süreyi kapsar ve gerçeğe daha yakındır.

Armalé'nin yorumu[838]

Zafaran Manastırı 12. yy.'dan itibaren Yakubi patrikhanesi merkezidir. Hıristiyanlar, Mardin ileri gelenlerinin ilk konvoyunun, 10 Haziran 1915'te hareket ettiğini öğrendiklerinde, Qal 'at-Mara ve Bınebil adlı iki Yakubi köyden 700 kişi silahlarıyla manastıra sığınır ve Kürtlere karşı kendilerini korumak isterler. Temmuz başında Daşi, Ömeriyan, Rışmıl, Kabala Kürt aşiretleri toplanır ve manastıra bir saldırı hazırlarlar. Kürtler kadınları, çocukları, sürüleri ile hareket ederler. Başlarında Xalile Ğazale, Ahmet Merzo, Bitlisli Nuri ve Nuri Ensari [rediflerin, muvazzafların şefi] vardır. Zafaran Manastırı'na gelince kapıların açılmasını emrederler. 'Abdüllahat Yawne (Bınebil'den) Hıristiyanları toplar. Hepsi de direniş için hemfikirdir. Ahmet Merzo ip atılıp dama çekilmesini böylece pazarlık edebileceklerini önerir. Hıristiyanlar reddeder.

Öfkelenen Kürtler 4 Temmuz Pazar tüm gün boyunca manastıra ateş açarlar ama kimseyi vuramazlar. Kuşatılanlar da ateşe cevap verir ve dışarıdakiler çekilmeye mecbur olurlar. Ama birkaç adamı çevreyi kontrol etmek için bırakırlar. Üç ay boyunca Kürtler boşuna manastırı alma fırsatı beklerler. Nuri'nin askerleri manastırı çevrelemiş ve içeri girenlerden vergi almaktadır. İçerde kalanlardan da konaklama vergisi istenir.[839] Ekim'de Bınebil halkı köylerine dönerler. Haziran sonunda yerle bir edilen Qal 'at-Mara halkı ise Sincar ve Habur'a doğru kaçarlar. Böylece Zafaran Manastırı kurtulur ama askerler hâlâ (sığınmacıları takip) haklarını kullanmaya devam ederler. Böylece

838 Bkz., *Al-quşara*, B, s. 420-428.

839 Bkz. Üstte 4. Bl. 1, Qal 'at-Mara.

Kürtler'den kaçıp manastıra sığınan 5 Ermeni onları fark eden askerler tarafından tutuklanır. Manastırın kuzeyine götürülüp infaz edilirler.[840]

Sonra da Bınebil direnişi, papaz Rhétoré'ninkinden farklı yorumlanarak anlatılır. Haziran'da Bınebil halkı, Qal at Mara ve Bafava olaylarını öğrenir ve eğer köyde kalırlarsa Hıristiyan komşularının akıbetine uğrayacaklarını düşünürler. Silahlarını alırlar ve meyve bahçelerine, bağlara dağılırlar. Kadınlar ve çocuklar ise Zafaran Manastırı'a yollanır. Her zamanki gibi ayın sonunda Ömeriyan ve Rışmıl Kürtleri kadın çocuk ve sürüleri ile Bınebil'e hâkim tepeye tırmanırlar. Köylüler köyde nöbette olan iki Osmanlı askerine gidip Mardin'den yardım isteyin derler (Tepedeki Kürtleri uzaklaştırmak için, aksi halde saldırıp talan edip öldürmeye başlayacaklar). Askerlerden biri Mardin'e gider ama dönmesi gecikince, köylüler Ömeriyan Kürtleri şefi Xalile Ğazale'ya elçi yollarlar ve yardım isterler. Halil, kardeşi ve 60 adamıyla gelir. Hıristiyanlar onları karşılar, yemek ve meyve sunarlar. Gece Mardin'e giden asker yanında 18 askerle gelir ve Kürtleri kovacağına söz verir ama köylüler ikna olmaz ve bahçelerde kalır, nöbet tutarlar.

Güneş doğarken tepedeki Kürtler çekirgeler gibi köye inerler; eşekleri, kadınları ve çocukları ile 10.000 kişiden fazladırlar. Hıristiyanların direncini sınamak için hemen ateş açarlar. Köylüler ateşe cevap vermez. Mardin'den gelen askerlerin ne yapacağını görmek isterler. Hakikaten askerler de kentlere katılıp evleri talana başlarlar. O zaman Bınebil halkı Kürtlere saldırır. Üç erkek ve iki kadın öldürürler. Kürtler kaçarlar. Askerler Halil'e niye hükümetin

840 Rahip Armalé'nin kitabında sırasıyla Qal 'at-Mara katliamı (1. kitapta özeti var) Bafawa ve Ma 'sarte'dekiler gelir.

öldürülmesini emrettiği kâfirleri koruduğunu sorarlar. Ama Kürt reis verdiği sözlere sadık kalır ve tutumunu değiştirmez. Askerler, bunun üzerine sahte bir belge hazırlarlar, sahte Müslüman ileri gelenler imzaları atarlar. Bu belgede şöyle yazmaktadır.

"Hıristiyanlara yardım eden öldürülüp malına el konacaktır. Onları yok edeni devlet ödüllendirecektir." Bu evrakı Halil'e yollarlar. O da taraf değiştirir ama askerlere Bınebil halkının kimseden korkmadığını belirtir. Eğer onları haklamak istiyorlarsa kurnazlıkla kiliseye toplayıp çevreleyip öldürmek gerektiğini vurgular. Daşilerden Metto köylülere gider. Dostları Halil'in onlara düşmandan korumak ve savunmak için yardım edeceğini söyler. Bınebilliler şüphelenir. Halil'in bizzat gelmesini isterler. O da 20 Kürt şeyhi ile gelir. Hıristiyanlar sevinir. Kayısı toplar ve onlara ikram ederler. Bu arada köyde kalan bir kısım Benabelli de Zafaran Manastırı'a kaçar. Halil onları çağırır. Şüphelendiklerini görünce öfkelenir, hakaret eder, Kürtleri onlara saldırtır. Diğer köylüler de kayısı ağaçlarından iner ve kaçarlar. Halil, Ḫanna Xatune'nin oğlu Nı'ma'yı esir alır, tüfeği ile vurur. Nı'ma kaçıp kurtulur ve manastıra giden dostlarına katılır. Kürtler kovalar ve 12 kişiyi öldürürler. Köyün çevresinde sürüleri otlatan Hıristiyan çobanlara saldırır, hayvanları boğazlar ve genç çobanları öldürürler. Sadece Şemmo'nun oğlu Farıs kaçmayı başarır.

Zafaran Manastırı kapısına geldiklerinde köylüler askerlerin kadınları manastıra sokmadıklarını görürler. Duvarlara tırmanıp anahtarları bulur ve kapıları açarlar, kadınları içeri alırlar. Bitlisli Nuri 3 köylüyü yakalar: Yusuf Peroke, İbrahim Yusufe ve Gorgis Bıro. Onları Diyarbakır'a yollar. Orada öldürürler. Kadınları manastırda emniyete alan köylülerden 70 kişi dışarı çıkar ve Bınebil çevresindeki

mağaralarda saklanırlar. Gece meyve ve sebze bulup beslenirler. Onları takip eden Kürtler'den birçok kez kurtulurlar, sonra manastıra dönerler ve piskopos Elyas'dan onları korumasını isterler. Piskopos Elyas, Bitlisli Nuri'yi gidip bulur ve ona gençleri içeri bırakması için 35 lira verir. Böylece Bınebil halkı üç ay Temmuz'dan Ekim'e (1915) manastırda kalırlar, Nuri'ye bir aylık vergi ödeyerek.

Bir süre sonra Nuri görevden alınır, yerine İbrahim atanır. O da Bınebil Yakubilerine İslam'a geçmelerini önerir ama reddederler. Bunun üzerine İbrahim manastıra 20 asker sokar, Bınebilli erkekleri bağlar ve manastırdan çıkarırlar, Qal 'at-Mara'yı işgal etmekte olan bir Daşi reisi Farhan'a Bınebillileri öldürmek üzere adam yollamasını ister. Ama onlar gelemeden Bınebilli, erkekler Mardin'e götürülür. Hükümet görevlileri onları köylere yollayıp hasat yaptırırlar. Bazıları öldürülür, bazıları Bınebil'e dönebilir ve savaşın sonuna kadar dağlarda saklanırlar.

Papaz Garabet Laẖdo'nun anıları

1895 katliamlarından sağ kalan biri[841]

Papaz olaylara farklı bir yorumla yaklaşır ama köylülere verdiği öğütler hiç uygulanmadığından, acele bir netice çıkarırken muhtemelen hayal kırıklığını ifade etmiştir.

"Köye saldırmak için gelen Kürtleri gördüm ve alarm verdim. Şafakta köylüler toplanırlar ve emrimi bekliyorlar, zira Kürtlerin taktiklerini biliyordum. Onların arasında uzun süre yaşamıştım. Köylülerin başına geçiyorum ve aniden ateş açıp Kürtleri dağıtıyoruz. Bu da köylülere neleri varsa toplamaya vakit verir, ailelerini ve kendileri Zafaran

841 Bkz., Andrus, *a.g.m.*, s.100.

Manastırı'na ve Mardin'e yollarlar.[842] Köyü yöneten erkeklerden Bınebil'de kalanlara, koruma için yollanmış askerlere güvenmemelerini öğüt verdim. Askerler yemeklerini paylaşmayı teklif ediyorlar. Yine de onlara itimat etmiyorum. Kürtleri kovmaya yardım etmediler. Öğütlerimi dinlemiyorlar. Ben Bınebil'den ayrılıyorum. Yanıma biraz eşya alıyorum. Önceden karımı ve çocuklarımı Mardin'e karışıklıkları öngörerek yollamıştım. Köylüler bana askerlere yiyecek hazırladıklarını anlatıyorlar, beraber yiyeceklerdi... Askerler yemeği bitirince köylülere döner ve onları öldürürler. Bunları öğrenen Kürtler geri gelir ve askerlere köyü talan etmeye yardım ederler."

4) Nusaybin'den Abrat Ailesi[843]

4 Haziran 1915'te Rizzo, Cercis Abrat'ın evine gider ve ona beraber savcıya gidelim der. Orada Cercis tutuklanır ve 6 Haziran'da Mardin'e transfer olur. 11 Haziran'da tehcir edilen tutuklulara katılır ve öldürülür. Oğulları 'Abdülkerim ve Ḫabib Da'doşiye'ye sığınır. Şeyh İbrahim'in yanındalar, onların ve ailelerin güvenliğine teminat verir. Buna rağmen 13 Haziran'da 'Abdülkerim tutuklanır ve Nusaybin'de hapse atılır. Gece yarısı hapishaneyi idare eden komutan onu çağırtır ve sorguya çeker. Üstünde kardeşi Cırce'den aldığı bir mektup vardır. Şu cümle yazmaktadır. "Numan Ğannam'a söyle armut kolisini Sincar'a götürsün." 'Abdülkerim savcıya çıkarılır. "Armutların" ne olduğu sorulur. Sincar'daki devlete düşman şeyh ile mektuplaştığına dair

842 Protestan ailelerin çoğunluğu Mardin'e gider ve kilisemizde toplanırlar ve üstteki sınıflara yerleşirler, Rahip Andrus.

843 Bkz., *Al-quşara* (B) s. 415.

suçlanır. ‘Abdülkerim armutların evde olduğunu isterlerse gidip bakabileceklerini söyler. Onu tekrar hapse atarlar.

‘Abdülkerim’in annesi Nusaybin belediye başkanına gider. İbrahim Bey’den oğlunun tutuklanma nedenini sorar. O da onun bir örgüte üye olduğunu ve mahkûm edileceğini söyler. Kadına başpiskopos Maloyan’ın öldürüldüğünü bildirir. Bayan Abrat evine üzüntülü döner. Ama oğullarına öğrendiklerini anlatmaz. 14 Haziran Pazartesi Süryani Katolik ve Yakubilerden tutuklu olanlar serbest bırakılır. Devlet onları affetmiştir. Abdülkerim salıverilir. Hemen kardeşi Basil ile Sincar’a kaçar. Teğmen Kaddur[844] Nusaybin çevresindeki birçok Hıristiyan köyünde katliamlar düzenlemişti. Feride Abrat’a gider ve onu gelinleri ile evine alıp himaye teklif eder ama şartı İslam’a geçmektir. Kadın reddeder. Gece Hıristiyan kadın ve çocuklar tutuklanır ve Aziz Yakub kilisesine götürülürler. Askerler çocukları ayırır ve onları bir Müslüman’ın evine kapatırlar. Kadınlar (Xarab Gurt)’a götürülür ve boğazlanır. Katiller onların elbiselerini alır ve şehre döner, bu defa çocukları alır Nusaybin dışına götürürler. Onları iplerle bağlarlar ve üstlerine yük hayvanları salarak ezdirirler. Abrat ailesinden iki erkek çocuk Şeyh Muhammet’in aracılığı sayesinde kurtulurlar. Bu şeyh Kaddur’a gidip elindeki o iki çocuğu ister. Onları atına bindirir Sincar’a götürür. Orada olan iki amcalarına teslim eder.

844 Nizameddin’ın oğlu Refik Qaddur Bey, Muhallemi, Mardinli. Mardin’deki İttihad Klübü üyesi ve Teşkilatı Mahsusa milisi lideri. Mardin ve Nusaybin merkez ve kırsalında büyük kıyımların başaktörü. (*Ed.*)

5) Nusaybin Çevresindeki Köylerin Tahribatı[845]

14 ve 15 Haziran 1915'te Nusaybin Hıristiyanlarını öldürdükten sonra [Simon'da tarihler farklıdır. Nusaybin katliamını 16 Ağustos olarak verir], Jön Türkler köylerdeki Hıristiyanları yok edecek bir komite oluştururlar. Hakikaten Tur Abdin Platosu güney yamacında Nusaybin ve Cizre arasında birçok Yakubi köy bulunmaktadır. Komitenin başkanlığı, Nizam'ın oğlu Refik Kaddur Bey ve Süleyman Macar'a verilir. Komite Kürt şeyhlere Hıristiyanları öldürmeleri için mesajlar yollar. İbrahim Ağa Xazna köyünden tüm Hıristiyanları çıkartır ve öldürür. Ahmet Yusuf, Sıha'nın reisi çevre köylerdeki tüm Hıristiyanları toplar bizzat öldürür. Dakuri ağası Muhammade 'Abes, teğmen Kaddur'a asker yollamasını ister o da Hıristiyanları öldürmek için askerler yollar. Ali İsa, Ḫılwa'nın reisi, Kaddur'un öğütleriyle köyündeki Hıristiyanları yok eder ve onların mal ve mülküne el koyar, zira burada Eliyo Bıdo gibi zengin aileler vardı.

Kaddur Beg adamlarıyla köy köy dolaşır, diğer ağalar da onunla beraberdir. Mıharka, Gırke-Samo ve Xuwaytla'-deki tüm Hıristiyanlar öldürülür. Bazı köylerde Müslüman şefler katliama katılmayı reddeder, hatta Hıristiyanlara kaçmak için yardım ederler. Bunlardan; Şeyh Süleyman Gırşeran kendi köyündeki Hıristiyanları kaçmakta özgür bırakır. Seruciye ve Garibiye köylerindekiler de kaçar. Tay aşireti şeyhi Muhammet, birçok Hıristiyanın dostu Sincar'ın reisi şeyh Ḫamo Şerro'ya sığınmasına yardım eder. Adamlarına Hıristiyanlara zarar vermeme emri verir, hiçbir hediye kabul etmez. Bir gün ona bir yüzüğü ucuz fiyata alması

845 Bkz., *Al-quşara* s. 419.

teklif edilir. Bir Hıristiyandan çalındığını öğrenince asıl sahibinden alınan bir maldan faydalanmamak uğruna reddeder, satın almaz.

IV- KAFİLE ANILARI VE KAÇIRILMALAR

(C Referanslar)

1) Harput'tan Gelen Bir Konvoy[846]

"Yazın en sıcak günlerinde bir Ermeni konvoyu Harput'-tan gelip Mardin'den Resulayn'a giden ölüm yolunu takip ediyordu. Açlık ve susuzluktan ölmekteydiler. Nasıl olsa az sonra ölecek olduklarından onlara her türlü rahatlama yasaklanıyordu. Kafile yöneticilerinin de sabrı, artık yürüyemeyecek halde olan insan kitlelerini idare etmekten tükenmişti. Alışmış oldukları gibi sonuçlandırma isteğindeydiler ve zaten buna izinleri de vardı; yani katliam ve bunu da yaptılar. Tüm bu zavallı kadınlar acıdan yarı ölmüş haldeydiler. Tek kelime etmeden öldürülmeyi bekliyorlardı. En cesur olanlar kurtulmuşlardı. Öldürülen arkadaşlarının yaralarından akan kanları görünce onların üstüne atılıp açlıklarını ve susuzluklarını gidermişlerdi (bu kanı emerek ve etlerini yiyerek).

Bu kafileye Diyarbakır'dan genç bir Ermeni katılmıştı. 16 yaşındaki Yakub. Bu bölümdeki (önceki ve sonraki) anıları o nakletmiştir. Kafilenin katliamı başladığında Kürtler onu yakalar ve öldürmek isterler. Zavallı genç adam onlardan aman diler; "bırakın beni, Müslüman olayım" der. Ona karşı kaldırılmış tüm bıçaklar ve hançerler indirilir. Bir Kürt onu evine götürür. Kürtlerin tüm Hıristiyan sürüleri ellerine geçtiğinde çobana ihtiyaçları vardı. Yakub sahibinin

846 Bkz., J. Rhétoré s. 265-271.

koyunlarına bakmakla görevlendirildi. Bir gün sabah ona şöyle dedi; 'iyi bir Müslüman olduğunu bana ispat etmelisin. Bugün köyün önünden geçen bu kafir Hıristiyanlardan birkaçını öldürmelisin' der. Sivas Ermenilerinden oluşan kafilede pek çoğunu Yakub bıçaklar. O günden sonra Kürtler ona güvenirler ama Yakub vicdan azabından sahibinin evinden kaçar, Mardin'e iyi insanların yanına sığınır. Orada Hıristiyan yaşantısına döner. 'Nasıl Hıristiyan kadınları öldürmeye cesaret ettin" sorusuna 'onlar için ölüm kurtuluştur, acılarından hafiflediler,' diye cevap veriyordu."

2) Esir Pazarları İçin Çocukların Seçilmesi[847]

"Bu Müslüman halka dahil edilmek üzere sağ bırakılan Hıristiyanlardan iyi elemanlar seçilmişti. Daha önce söylediğimiz gibi bunlar genç kızlar, genç kadınlar ve erkek çocuklarda 15 yaşını geçmemiş olanlardı. Bu gruplarla kaynaştırma kendiliğinden olmaktaydı. Önce genç kız ve kadınları bir kere gittikleri yerde İslam'a geçiyorlardı. 3-8 yaşına kadar olan çocuklarda da durum aynıydı. Müslüman bir aile yanında geçirilmiş 1-2 ay sonra, orada iyi muamele gördüklerinde asıl ailelerini unutmakta ve sadece yeni ebeveynlerini memnun etmeye çalışmaktaydılar. Bu yaşlarda birçok Hıristiyan çocuğu tanırdım. Daha sonra asıl aileleri geri satın almak istediyse de onları takip etmek istememişlerdi. Bunun için bu grup iyi fiyata satılan bir ganimetti.

Altı yaşında bir başka çocuk da Müslüman âdetlerine o kadar iyi uyum sağlamıştı ki ezan sesini duyar duymaz hemen namaz pozisyonuna geçmekte ellerini kulakları arkasına

847 Bkz., J. Rhétoré s. 318-322.

koyup çevre gürültülerinden kendisini soyutlamaktaydı. Tüm hareketleri çok doğru bir şekilde uygulamaktaydı, hatta en zor duruşları bile öğrenmişti. 5-6 yaşlarında küçük Ermeni kızları gördüm. İslam yasasının formüllerini Arapça ezber söyleyebiliyorlardı. Daha önceden öğrendikleri Hıristiyan dualar kadar inançla bunları da özümsemişlerdi.

10-15 yaşındakiler İslama daha zor adapte olabiliyorlardı. Zira Hıristiyan alışkanlıkları ve fikirleri onlarda daha fazla iz bırakmıştır. Ancak Müslümanlar yanında çok uzun bir süre geçirdiklerinde alışmaktaydılar. Bu nedenle bu çocuklar çarşıda çok yüksek fiyata satılan bir ganimet değillerdi. Çünkü satın alan bir gün onu kaybedebileceğini de hesaba katmalıydı. Bu nedenle katiller onları öldürürken çok dikkat etmemekteydiler.

15 yaşındaki çocuklar itimat telkin etmemekteydiler ve bizzat kendileri Müslüman olmak istemedikçe canları bağışlanmıyordu.

Birkaç aylıktan iki yaşına kadar olan bu çocuklar ise yetiştirmek için verecekleri zahmet ve yeni bir ortamda alışma süreleri sağ kalsalar bile sorun yaratacağından hemen öldürülüyordu, kafa keserek, duvara çarparak, taşa vurarak, parçalayarak veya katillerin keyfine kalmış farklı yöntemler. Bu onlar için oyun gibiydi.

Mardin'e getirilen tüm bu insan sürüsü Ermeni'ydi. Her bölgeden geliyorlardı. Acıma hissi ile Hıristiyanlar bu zavallı yaratıklardan özellikle çocuklardan birçoğunu satın aldılar.

Zira büyükler Müslümanlar tarafından kaçırılıyorlardı. [Bu cümle yazılarda üstü çizilmiştir]."

3) Pazardaki Günler[848]

"Bir gün kafilesinin katliamından kurtulabilmiş bir genç kızın satışı vardı. Dün milyonerken bugün zavallı bir mahluk haline gelmişti. Onu kaçıran pazarlığını yapıyordu. Ablalarından biri o da sefalete düşmüş onu satın almak istiyordu ama 20 lira (460 F) olan ücreti denkleştiremedi ve genç kızı alamadı...

Mardin'li bir Süryani Katolik ise 4 yaşındaki tek oğlunu kaybetmişti. Mezarlık dönüşü yolda bir hayal gördü. Bir anda üzüntüsü azaldı ve dikkatini çekti. Acaba görsel bir yanılsama mı diye yaklaşınca satılık küçük bir Ermeni çocukla karşılaştı, bir Müslüman fiyatı tartışıyordu. Ama bu çocuk kendi oğluna o kadar çok benziyordu ki. Sanki bu çocuk kendi çocuğuydu, aynı gözler, aynı yaş, aynı boy, aynı sevimlilik. Bu kendi küçük Said'iydi, mezardan dönmüştü. Acımadan çok, neşeyle tekrar baba olmak istedi, küçük çocuğu 4 mecidiyeye (16 F) satın aldı ve ona ölü çocuğunun elbiselerini giydirdi. Karısına da şöyle dedi; 'işte hiçbir şey kaybetmedik. Masada çocuk için aynı çanağı koyarsın, kalbimizde de aynı sevgiyi bulur.'

İşte başka bir din adamı iyiliği: Bir gün Başpiskopos Tappuni bana, 'gelin yeni satın aldığım küçük kızı görün dedi ve 2 yaşındaki küçük bebeğe bir de anne bulmuştu. Bu bebek yok edilen bir Süryani Katolik köyündendi. Bu hangi mucizevi (hasır sepetle) Tanrı'nın bu çocuğu bir (kan nehri) içinden başpiskopos Tappuni'nin eline ulaştırmıştı bilmiyoruz. Ama başpiskopos onu dikkatle alıp topluluğundan iyi kalpli birine emanet etti ve ona Mari adını verdi. 1 mecidiye (4 F) ödemişti."

---

848 Bkz., H. Simon s. 128-13.

4) Müslüman Sahiplerin Kaçırılan Çocuklara Karşı Davranışları[849]

“İslam’a geçmeyi reddeden Hıristiyanlara karşı Müslüman sahiplerinin tavrı genellikle sert olmaktaydı. Durumu daha iyi anlatabilecek olaylar nakledeceğim;

Anı a

1915 Sonbahar’ında kuzeydeki Ermenilerin yer aldığı bir kafileden 7 yaşındaki küçük bir kız Mardin’li bir Müslüman tarafından satın alınmıştı. Küçük kız her gün Müslüman olması için dövülüyordu, ‘hayır’ diyordu çocuk ‘ben Hıristiyanım’. Hıristiyan komşular her gün kızın çığlıklarını ve onu hırpalayan darbeleri görüp duyuyorlardı ama yardım etmek için bir şey yapamıyorlardı. Nihayet bir gün Müslüman şeytani bir öfkeye kapılıp küçük Ermeni kıza: ‘Mademki istediğimi yapmıyorsun bugün öleceksin’ dedi. Ve onu evinin üstündeki terasa çıkarıp kenara kadar sürükledi. ‘İstediğimi yapıyor musun?’ diye sordu. ‘Hayır, ben Hıristiyanım’ diye cevap aldı. Bunun üzerine sırtına bir tekme vurup kızı damdan aşağı savurdu. Çocuk yere çakıldı. Sahneyi gören Hıristiyan komşular koşar gelir, hâlâ yaşayan kızcağızı yerden kaldırırlar. Kollarında kutsal bir şey gibi taşırlar, zira hayatı pahasına İsa’dan vazgeçmemişti. Ne mutlu ki koruyucu meleği onu korkunç düşüşte kurtarmıştı. Sadece alnında bir yara ile atlattı. Onu Katolik başpiskopos Tappuni’ye götürürler. O da iyi bir aileye evlat olarak verir, orada hem sevilir hem de bir azize gibi saygı görür.

849 Bkz., J. Rhétoré s. 328-332.

Anı b

1915 Baharı'nda bu olay bana anlatıldı. Tehcir edilen bir Ermeni kadınlar kafilesinde bir kadın ve 7 yaşındaki yeğeni bir Kürt ağasının mülkiyetine geçmişlerdi. Güçlü ağa kadının İslam'a geçmesini ve eşi olmasını emrediyor ama küçük direniyordu. Sadece basitçe tekrarlıyordu.

-Ben Hıristiyanım.

-Tırnaklarını çekeceğim, diye tehdit etti, Kürt. Çocuk elini uzattı ve barbar bir tırnak çekti.

-Eğer inat edersen ötekilere de sıra gelecek, diyordu adam.

-Ben Müslüman olmak istemiyorum, diye ısrar ediyordu, kızcağız kanlı parmağını eteğinin arasında saklarken. Onu gören biri bu işkence sonrası sordu:

-Çok acıdı mı?

-Kastım ve dayandım dedi küçük.

-Eğer öbür tırnaklarını da çekerse ne yaparsın?

-Bugünkü gibi, diye cevap verdi.

Acımasız Kürt tehdidini gerçekleştirdi ve teyze kendi korkaklığından utandı ama çocuk hâlâ direniyordu. Bu vahşi hayvanın pençesinden kurtarmak için kahraman çocuğu satın almaya çalıştılar ama başaramadılar. Ne olmuştu acaba? Öğrenemedim. Muhtemelen öldürülmüştür.

Mardin'de başka bir küçük kız aynı akıbete uğramıştı. Müslüman, Süryani okulunda Türkçe öğretmeniydi. Adam ülkeyi terk etmek zorunda kaldı ve tırnaksız çocuk elinden alınıp Hıristiyan bir eve yerleştirildi.

Diyarbakır'ın zengin ailelerinden birinin iki genç Ermeni kızı Kürtler tarafından kaçırıldıktan sonra Mardinli bir Müslümana satılmışlardı. Bu adam onları akıllı ve iyi yetişmiş görünce, ancak Müslüman olurlarsa onları elimde

tutabilirim, diye düşündü. Her gün onları, dinlerinden döndürmeye çalışıyordu. Ama onlar onun tüm gayretlerine direniyorlardı. Öfkesinden ikisini de öldürdü ve bir nehre attı. Onları ovada buldular. Hükümet güçleri bu cinayetin üstünde durmadılar bile; Onlar Ermeniydiler.

Anı c

1916 Mayıs'ında Bursa'lı 16 yaşlarında bir Ermeni genç kız bir gün bir Ermeni evine koşar ve 'Tanrı aşkına beni kurtarın,' der. Ne olmuştu? Mardinli bir Müslüman evindeydi, onu ihtiraslarını tatmine zorluyordu ama genç kız tüm kötü muamelelerine rağmen direniyordu. Doğanın tüm güzelliklerine sahip olması için nedendi. Neticede onu bir Hıristiyan aileye yerleştirebildiler. Bu evin fakirliğini bile şükranla paylaşmak onu mutlu ediyordu."

5) Genç Kızlar

A. *Erzurum'dan bir genç kız*[850]

"1916 Mart'ında Mardin'den bir Hıristiyan her gün sabah akşam 18 yaşlarında bir genç kızın geçtiğini görüyordu. Bu kız başında bazen bir testi bazen yoldan topladığı tezek sepeti ile geçip gitmekteydi. Müslümanlara özgü kıyafeti giymekteydi ama havasından bir Hıristiyan hem de iyi bir kandan olduğu belliydi. Memduh bir gün onu sorguladı. 'Ben Erzurumluyum, Demirciyan ailesinden. Babam ve ağabeylerim öldürüldüler. Annem ve ben tehcir edildik ama zavallı annem yolda öldürüldü. Ben yaşımdan dolayı bir Kürt tarafından kaçırıldım ve Mardinli bir Müslümana

850 Bkz., J. Rhétoé' s. 338-342.

satıldım. Onun evinde gördüğünüz gibi en ağır ve basit işleri yapmakla sorumluyum. Ben bunun için eğitilmedim. Babam zengindi ama ailemizi yok etmeden önce hükümet tüm paramıza ve varlığımıza el koydu.' Zavallı genç kız böylece içini boşaltıyordu ve eskiyi hatırlarken ağlıyordu. Bu günlerle karşılaştırarak. Erzurumlu gençler arasında parlarken bir Müslüman evinde kimbilir söyleyemediği daha nice utançla yüzleşmekteydi.

B. *Mardinli bir genç kız*[851]

Mardin Mışvekiye aşiretinden bir Kürt, Diyarbakır'daki evine, Arusyan ailesinden güzel bir genç kızı götürür. Bu kız Yüksek Okul diplomalı, iyi tahsil görmüş Fransızca, İngilizce çok iyi konuşmaktaydı. Bayan Arusyan tesadüfen Diyarbakır'da bulunan çok nüfuzlu bir Alman üst düzey subayının bulunduğunu öğrenir. Ona bir mektup yazarak İsa adına ve insanlık adına onu kaçıranlardan kurtarması için rica eder. Alman komutan hemen cevap verir. Onu bir şartla kurtarabilir, o da ona metres olmasıdır. Diyarbakır'da bulunduğu süre içinde. Genç kız isyan eder, bu saygısız teklife şöyle cevap verir: 'Cahil, vahşi bir Kürdün karısı olmayı, Alman bir canavarın metresi olmaya tercih ederim.'

6) *Bir Kürt Köyünde Ermeni Çocuğun Günlük Hayatı*[852]

31 Mayıs kafilesi ile tehcir edilen ve bir süre sonra da öldürülen Diyarbakırlı bir ileri gelen olan babasının tutuklanmasından sonra küçük Harutyun da (8 yaş), annesi ve 2 erkek, 2 kız kardeşi ile sürgün edilmişti. Mardin

---

851 Bkz., *Olaylar ve Dökümanlar, a.g.e.*, s. 56-57.

852 Bkz., H. Mutevelian, *1915 Sürgün Anıları, a.g.e.*, s. 21-35.

güneyinde muhtemelen Dara sarnıçları yakınında kafilenin bir bölümü yok edilir. İnfazları refakatçi Çerkes jandarmalar yapar. Annesi öldürülür. Daha sonra Kürt köylüler gelir:

“Bu Kürtler aramızdan en güzel kız ve erkek çocukları seçmeye başladılar. Niyetleri bizi beraberlerinde götürmek ve evlat edinmekti. Birbirimize sokulmuş kız ve erkek kardeşlerimle akıbetimizin ne olacağını düşünüyorduk. Taşlamıştık. Bizi neyin beklediğini bilmiyorduk.

Aniden bir Kürt bana yaklaştı ve beni omuzlarımdan tuttu. Başka Kürtler de kız ve erkek kardeşlerimi alıp bilinmeyene doğru götürdüler. Böylece ailemiz parçalandı. Tüm Ermeni çocuklar Kürt halkı içinde mi dağıldılar? Hayır zira daha sonra öğrendiğimize göre 50 kadar çocuğu alan olmamıştı. Daha az güzel ya da daha güçsüz göründüklerinden mi acaba? Veya çok fazla mı vardı? Zavallılar acımasızca katledilip, cesetleri kuyulara atıldı. Bizi sözde evlat edinen Kürt aileler, yörede dağınık köylerde yaşamaktaydılar. Bu sebeple Ermeni çocukların birbirleriyle görüşmesi mümkün olamadı.

İsimlerimizi değiştirdiler, bize Müslüman adı verdiler, dinlerini bize zorla kabul ettirdiler. Genç zihinlerimizden Ermeniliğimizi eski hayatımızı sildiler. Ruh ve bedenen yeni sahiplerimizin malı haline geldik.”

Kaçırıldığı gün, saatlerce yürüdükten sonra çocuk, kerpiç kulübelerden müteşekkil köye ulaşır. Sahibinin evine girer ona bir tas ayran ve bir tabak bulgur verirler. “Parmaklarla yiyorlardı. Kürtler kaşık ve çatal bilmemekteydiler. Onlar gibi yiyemediğimi görünce bana bir tahta kaşık bulup verdiler. Birkaç hamlede çanaktakini yedim. Midem ayran ve bulgurla doyunca günün üzüntüleri ve yorgunluktan vücudum uyuştu, bir köşede bulunan saman

yığını yatağım oldu uzandım ve derin bir uykuya daldım. Kulübede bir oda vardı. Orada 4 kişi yaşıyorduk. Kürt ve iki karısı ve ben inekler de bizimle beraberdi. Ev sahiplerim toprak zeminde bir döşekte yatıyorlardı. İneklerle ben samanlarda taze saman gelince yatağım yüksek ve rahattı. İnekler yedikçe bu tabaka incelir ve nihayet sabah kendimi yerde bulurdum.

Hayvanların kokan pislikleri içinde çıplak uyanırdım, zira gecelik gereksizdi. Ancak ortalıkta dolu olan bitlere ve böceklere yuva olurdu."

Çocuk daha sonra felaketten önceki hayatını ve yumuşak yatağını anar. Bugün ise; her gün ekmeğini kazanmak için gücünün üstünde olan zor işleri yapmalıdır. Ayaklarım şiş ve yaralı olup sertleşmiş tahta gibi olmuş ayakkabılarımı giyemiyordum. Öbür Kürtler gibi çıplak ayak yürüyordum. İlk günler çok acıdı ve yaralandım, yavaş yavaş alıştım ve ayak tabanlarım sertleşti. Gittikçe kuvvetleniyordum ve bana yüklenen işleri yapıyordum, öbürleri gibi. Uzun beyaz bir gömlek ve başımda da '*agal-kefiye*' dedikleri bir örtü vardı. Az zamanda beni kaçıranlara öyle benzemiştim ki bilmeyen bir yabancı beni köyün diğer çocuklarından ayıramazdı. Yavaş yavaş onların köy hayatını benimsiyor, dillerini öğreniyor, alışkanlıklarını ve âdetlerini, yaşam tarzlarını taklit ediyordum. Mutlak sahibim olan Kürt de Müslüman dini açısından benim eğitimimi üstlenmişti. Tamamen cahil olmasına, yazı bilmemesi ve sınırlı kelime sayısına rağmen *Kuran*'ı öğretiyordu. Bazı sureler söyleyip hakiki bir dindar edası ile onları ezberletiyordu.

Birkaç hafta sonra sahibi erkek kardeşlerinden birinin bulunduğu bir köye gitmesine izin verir. Orada küçük kız kardeşlerinin de komşu bir köyde yaşadığını öğrenir. Oraya giderler ama kızın sahibi onun ortamla bütünleşmesinin

erkek kardeşlerinin varlığından etkileneceğini düşünerek bir daha gelmelerini istemez. Daha sonra iki kardeş de birbirini kaybeder. Birkaç ay sonra kardeşini görmek için gidince orada olmadığını görür, bir koyunla takas edilmiştir ve yeni sahibi bir dağlı Kürt olduğundan onu alıp dağına götürmüştür. Buna rağmen yaşadığı çevrede birçok Ermeni bulunmaktadır. "Yaşadığımız köyde, birkaç kulübe ve oradaki en fazla 10 kadar Kürt ailesi bulunuyordu. Pislik, sefalet ve en kötü şartlarda yaşıyorlardı. Bu düşman çevrede aynı zamanda yedi genç kız ve erkek bulunuyordu. Onlar da benim gibi ölümden çekip alınmışlardı. Genç yaşıma rağmen şu düşünceye engel olamıyordum. Böyle sefil bir köyde 7 esir Hıristiyan varsa buradan daha önemli ve gelişmiş bölgelerde kimbilir daha ne kadar Ermeni esiri dağıtılmıştı. Başta genç Hıristiyanlara aileden uzaklaşıp birbiriyle karşılaşmak kesinlikle yasaklanmıştı. Ama daha sonra yeterince uyum sağladığıma emin olununca yeterince orayla kaynaşmış görülünce birbirimizle görüşmeye izin verildi. Gece, ağır tarla işlerinden sonra buluşuyorduk, aramızda ailelerimizle olduğumuz o mutlu kutsal devirleri anıyorduk."

Bu küçük köy çok zor şartlarda yaşıyordu. Toprak kumlu ve çoraktı. Suyu nehirden taşımalıydı ama 500 m uzakta ve azdı. Su taşıma görevi esirlere aitti. Tüm çabalarımıza rağmen toprak zayıf bir ürün veriyordu. Otlar bile azdı. Bu devamlı farklılık erkekleri talana yönlendiriyordu. Sonucunda da cinayete. Kurbanlarının en basit eşyasına bile tamah ediyorlardı, kanlı elbiseler çamaşırlarına kadar alıp onu çıplak çorak toprakta bırakıyor ve toprağa kolaylıkla karışmasına, leş yiyicilere yem olmalarını sağlıyorlardı. Onlar da hemen hissedip geliyor, ziyafete konuyorlardı.

Bizim köyde 7 aile yaşamaktaydı. Baştaki bir belediye başkanı hakiki bir ağa gibi toprakların çoğuna sahipti. Diğer

6 aile şefin zenginliği için çalışmalıydılar. Tüm ürünü, talan ganimetlerini ele geçirip, altı aileye ancak hayatta kalabilecekleri kadarını bırakıyordu. Beslenme şartları şöyleydi; her gün aynı olan günde iki öğün.

Sabah şafakta bir tas süt, bir parça lavaş ekmeği[853] akşam ise bir tas çorba veya bir tabak pilav. Hayvanlar gibi yiyorduk, toprağa çömelmiş. İçinde yaşadığım aile reisten erzak olarak bir yıl için 4 çuval un almaktaydı sadece. Bu beslenme ile hep açtım. Senede 3-4 defa İslamın büyük bayramlarında reis bir koyun keserdi. Önce kendi ailesini besler, kalanı bize verirdi. O günlerde yemek iki madeni tepside sunulurdu, bir pilav yığını üstünde iyi pişmiş yağlı etler parça parça konurdu. Etten çıkan koku burnuma dolar ve ağzımı sulandırırdı. Ama aile üyeleri hepsi doymadan yemek yeme iznim yoktu.

Kimse sabunun varlığından haberdar değildi, bir avuç toprak sabun niyetine kullanılırdı. Bu çorak toprakta ot da olmadığından tuvalet sonrası temizlenme nispeten daha pürüzsüz bir taşla halledilirdi. Bazen elbiselerimizi yıkadığımız olurdu. Bunun için nehre gider ve en büyük taşların üzerinde döve döve temizlerdik. Sonra dikenli çalıların üzerine yayar kurumasını beklerdik. Kötü gıda, kötü sağlık şartları, ağır çalışmaya rağmen sağlıklı, üstelik güçlüydüm. Bu da Ermenice bir atasözünü doğruluyordu; 'Tanrı taşın üstünde çıplak büyüyen çocukları korur.'

1916 Baharı geldi, çölde yağmur yoktu. Buna rağmen kışın kuruyan nehir coştu, dağlarda eriyen karların suları nehri besledi. Çok geçmeden çevreyi, taşıp sular altında bıraktı."

---

853 Lavaş, mayasız ekmektir, sıcak bir taş üzerinde pişer, kâğıt gibi incedir.

Daha sonra çocuk Hıristiyan arkadaşları ile kaçmayı başarır. Aralarından biri Yakubidir ve onları Zafaran Manastırı'na götürür. Orada misafir ve himaye edilirler. Böylece Ahmet iken Cercis olur. Birkaç ay orada kalır. Daha sonra Mardin'de bir yetimhaneye nakledilir. Biz onu orada bulduk [*Bkz. üstte Anı*].

V- SİİRT ANILARI,

(S Referanslı olanlar)

1) Piskopos Adday Şer ve Papaz Gabriyel'in Ölümleri

Kerkük yakınında Şaklawa'da 3 Mart 1867 yılında do-ğup 1879'da Musul Dominikanları yanında Seminarist olup 13 Ağustos 1889'da papaz atanmış olan Adday Şer Keldani ruhbanların ilkidir.

Musul semineri mezunu ilk piskopostur, 30 Kasım 1902'de piskopos atanıp Siirt'e gelir. Doğu Bilimleri çerçevesinde tarihi araştırmaları yönetir. *Revue d'Asie* dergisinde makaleler yayınlar ve *Academie des İnscriptions et Belles-lettres*'den mezun olur.

6 Haziran'da jandarmalar piskoposluğa gelir ve onu tutuklarlar. Konağa (vilayet) götürülür. Mutasarrıfa rüşvet verip piskoposlukta gözaltında tutulma vaadiyle çıkar. Dostu Tanze ağası Ḫadide ve Atamisa aşiretleri reisi Osman ona Siirt'i terk etmesini öğütler. Onu Kürt gibi giydirir ve sadık birkaç adamı ile birlikte piskoposluğun gizli bir kapısından dışarı çıkartır. Bir jandarma taburu piskoposun peşine düşer. Osman Ağa'yı tehdit eder, evini yakarlar. Osman ailesi ile kaçar.

Piskopos Şer dağdadır. Başına ödül konmuştur. Tüm yollar tutulmuştur. Bir hafta sonra Aşrafiye aşiretinden bir

Kürt onu bulur, Der Şeva'dan Musul vilayetine gidecekken yakalar. Piskopos Şer, ona yapılan İslama geç teklifini reddeder. Dualarını etmek için bir çeyrek saat izin ister. Sonra ödünç kıyafeti çıkartır. Yanına aldığı kırmızı cübbesini giyer, dinî rütbe yüzüğünü takar ve cellatlarla yüzleşir. Onu hemen öldürürler.

Aziz Yakub manastırı başpiskoposluk merkezidir. Onu da talan ederler. Şahsi dairesini de kütüphanesi ve yayınlanacak eserleri çalışmaları da darmadağın edilir.

Keldani papaz Gabriyel Gorgis de eski Musul Dominikan semineri öğrencisidir. 'Abbuş ailesi üyesidir. 1885'te doğmuş, 1909'da papaz olmuştur. Piskopos Şer'in sekreteridir. O da 6 Haziran'da konağa sürüklenir, üstü soyulur ve dövülür. Dinini reddetmesi istenir. Direnince üç gün işkence edilir. Cellatlardan biri vücuduna kızgın bir nal basar. 9 Haziran'da ölür. Cesedi pislik dolu bir çukura atılır.

Papaz Filip Şavriz, Bağdat'taki Keldani Patrik Vekilinden 22 mayıs 1917 tarihli bir mektup papaz Gaufroy'a Saulchoir arşivlerinde papaz Rhétoré'nin yazılarına eklenmiştir. Başpiskoposun ve papaz Gabriyel'in ölümlerini nakleder. Aynı kişiden ikinci bir mektup aynı kişiye 25 Eylül 1917 tarihli daha fazla teferruatlı anlatır. Burada bir özet ve bazı alıntılar vardır.

Berihan'ın dostu Osman Ağa'nın adamları onu, evinin duvarından indirirler, Kürt gibi giydirirler ve Botan'a götürürler. Orada tüm çevre köylerin reisleri buluşurlar ve hepsi Balak'ın ötesinde bir Ezidi köyü olan Tanze'ye sığınırlar. Sadağ, Ketmus, Ḫadide, Mar Gurya köylerinden geliyorlardı. Siirt valisi haber alır, birlikler yollar, köy çevrilir ve yakılır. Hıristiyan ve Ezidiler'in tümü ölürler. Piskopos Adday, Ömer Ağa adlı birinin evine kaçıp sığınabilir. Oradan Kürt bir rehber ile Musul'a doğru hareket

eder. Ama jandarma Ömer Ağa'yı tehdit edip piskoposun gittiği yolu öğrenir. Böylece piskopos yoldan çevrilir, tutuklanır ve ölüme mahkûm edilir. Hazırlanmak için izin ister, cübbesini giyer, diz çöker, dua eder.[854] Beş kurşunla öldürülür. Bu olayları beş katilden birinin raporundan öğrendik. Cinayet mahallinden geçen bir kervanda bu katil Osmanlı Bankası başmuhasibine refakat etmekteydi. Bitlis'-ten Musul'a gitmekteydiler.

"Piskopos Adday'nin kaçışının ertesi günü hükümet şehrin tüm Keldanilerinin tutuklanmasını emreder. Sadece kadınlar ve sekiz yaşından küçük çocuklar hariç tutulacaktır. Qas[855] (papaz) Gabriyel başpiskoposlukta kalmıştır, erkenden kiliseye iner korkudan yıkılmış gözü yaşlı bir ahali önünde ayin yapar. Sonra tarasaya çıkar. *Çete*ler onu oradan alıp hapise götürürler. Tüm Keldanilerle beraber askerî hapishane olan, ailenin eski evine kapatılırlar.

Qas Gabriyel'in yarı yolda öbürlerinden ayrı götürüldüğü anlatılır. Onu eski Siirt ağalarının evlerini çevreleyen hendeğe indirirler. Soğuk su ile ıslatırlar ve nihayet bıçaklarlar. [Başka bir anı da rahibi demir taraklarla parçalayıp soğuk su ile yaralarını tazeledikleri anlatılmış. Bir diğerinde ise vücudunu kızgın katır nalları ile dağladıkları yazılmış].

2) Bayan Celile'nin Anıları[856] (Siirt Keldanileri'nden Gabriyel Musa Gorgis Adam'ın kızı)

Bayan Celile Siirt'ten kafile ile hareket eder. Waveli vadisinde yok edilirler. Ama o, katliamdan kurtulabilir.

---

854 Duasını tamamladıktan sonra Osmanlıca "Kahır ola müstemleke Osmanli! çok yaşa Asuristan! çok yaşa Keldanistan!" dedi. (*Ed.*)

855 Arapça sözcük, yani ruhban. (*Ed.*)

856 18 Şubat 1918'de Halep'te Rahip Na'im'e yapılan anlatımlarından bölümler *a.g.e.*, s. 68-71.

"Hızla kaçarken böğründen yaralı tamamen çıplak zavallı bir kadın gördüm. Kanla kaplıydı. Geniş bir yaradan çıkan bağırsaklarını tutarak bu insan yüzlü vahşi hayvanlardan kaçmaya çalışıyordu. Ben de dehşetle koşuyordum, kollarımda bebeğim vardı. Diğer çocuğum Fuat, bu vahşiler sürüsünün vadiye doğru kovaladığı diğer kafilede olan kayınvalidemle beraberdi. Nihayet bitkin korkmuş ve tüm bu acılardan titreyerek yıkıldım. Bu anda bir Kürt kaçırdığı bir genç kızla yanımdan geçti. Bu kız Sayud'du. Petros Qas-Şa'ya'nın kızı. Bana yaklaşıp 'Kız mı, kadın mısın?' diye sordu. Ona 'İşte oğlum' diye bebeğimi gösterdim. Zavallı Sayud ile gitti. Aynı sırada bir jandarma bağırıyordu; 'kadınları almayın öldürün, sadece kızları götürün.'

Kürt, esirinin kız olduğunu söyledi, kalktım ve tekrar koşmaya başladım. Kürt büyük bir taş alıp arkamdan fırlattı. Başıma isabet etti. Darbeden sendeledim yüzüstü kapaklandım, ayağım burkuldu, bebek kollarımdan düştü ve haykırarak ağlamaya başladı. Yarım saat kadar baygın kaldım. Kendime gelirken zavallıyı yerde buldum, çok ağlamaktan ve kızgın güneşten bitkin akıbetine razı olmuş bir hali vardı. Acı çeken günahsız. Bu zavallı yavrunun hali içimi parçaladı onu göğsüme bastım, bir ağacın gölgesine koydum. İnsiyaki olarak elim başıma gitti, büyük bir yaradan kan aktığını fark ettim.

Birçok Kürt kadını bana doğru geliyorlardı. Beni görünce 'işte sağ kalmış biri' dediler, elbiselerini alalım. Biri bana yaklaştı ve ayaklarımı tutup çoraplarımı çıkarmaya çalıştı. Boşuna, zira ayaklarım şişmişti, taş ve yolun dikenli çalılarının yaraladığı bacaklarıma çorap yapışmıştı ve çıkarmaya çalışırken çorabı parçaladılar.

Beni bırakıp yollarına gittiler. Bir an sonra dört Kürt erkeği gördüm ellerinde büyük bıçaklar vardı. Dağlardan

iniyorlardı. Kana susamış bana doğru gelip öldürmek istediler ama yanlarındaki bir yaşlı onları vazgeçirdi ve hayatımı kurtardı. Onlar gittikten sonra yaşlı bana geldi ve beni teselli etti, evine götürmeyi teklif etti ama bu iyiliğe karşı para istedi. Ona hiç param olmadığını söyledim. Bakışlarını çocuğuma çevirdi. Onun zavallı hali onu duygulandırdı; *Kıttıke*sini, ceketini çıkarıp bana verdi. Beklerken çocuğu ört dedi. Yakında dönerim, dedi ve gitti.

Az sonra döndü ve bana köye gelmemi söyledi. Teşekkür ederek onu takip ettim. Evine götürüp bana ve çocuğuma baktı. Karısı bizzat yaralarımı günlerce tedavi etti. Ben de kendimce onlara faydalı olmaya çalışıyordum. Yaşlının yaşadığı köy Mardin'e yakındı. Orada annemin teyzesi yaşıyordu. Kendir ailesinden Katrin. Ama ev sahibime beni oraya götürmelerini istemeye cesaretim yoktu. Siirt'ten tehcir edilmiş bir kadın da aynı Kürt köyünde bulunuyordu. Gelip beni buldu ve on kadar muhacir kadınla Mardin'e gideceklerini bildirdi. Kürt sahibime beni de bırakmasını rica edecek cesareti buldum. Gözyaşlarımdan etkilenip izin verdi. Ona teşekkür edip yol arkadaşımla buluştum.

Yürüyerek yola çıktık. Yanımızda birkaç Kürt kadın vardı. Saatlerce yürüdükten sonra nihayet Mardin'e vardık. Orada zorlukla çalışarak geçirdim, ağabeylerim Teofil ve Filip bana İstanbul'dan biraz yardım yolluyorlardı.

Bir yıl sonra kızım Evdoksiya'yı buldum ve onu Kürtler'den satın aldım. Kuzenimin ailesi Numan Efendi ile Halep'e gitmek üzere yola çıktım. Orada kuzenimin evinde 1 yıl kaldım, kalabalık bir aile sorumluluğu olmasına rağmen bana baktı, besledi."

3) Siirt Keldanisi 55 Yaşındaki Bayan Ḫalata Anıları[857]

Ramazanda aralarında Keldani ileri gelenler de bulunan binlerce Hıristiyan tutuklanır. Şehrin tüm Hıristiyanları kışlada toplanır ve Zaryebe vadisine götürülürler. Orada çeteler tarafından öldürülürler. Bu *çete*lerde asker kaçakları ve eşkiyalar vardı. Kaçaklar evlerinde saklanmışken katil taburlarını oluşturmak üzere sığınaklarından çıkmışlardı. Askerler gibi giyiniyor, yanlarında kılıç taşıyorlardı. Bunlardan 100 tanesi bir kafileye refakat ediyordu. Bu çetelerin arasında bir serseri olan seyyar şekerci 'Abde'yi tanıdım. İleri gelen Bay Mansur idari heyet üyesiydi, ağlıyordu. Çeteler kapısını çaldığında evdeydi. Yaşlı olan abisi ne istediklerini sordu. Bu katiller kapının kilit deliğinden ateş açıp onu gözünden vururlar. O an ölür. Oğlu 'Abdülkerim efendi bir dolaba saklanmıştı. Çeteler onu bulur ve öldürürler. Annesi Eliye gelir ve oğlunun kanlı cesedini kaldırır, avluya koydurur. Eliye daha sonra tehcir sırasında ölecektir.

Bayan Ḫalata anlatıyor; "kadınlar tarasalardan tüfek ateşlerini görüyor ve kurşun seslerini duyuyorlardı. Bunlar Zaryebe Vadisi'nde katledilen konvoyun öldürülen erkeklerin görüntüleriydi.

Ertesi sabah şehrin Müslümanları beraberlerinde jandarmalar ve askerler olarak evlerimizi istila ettiler, talana başladılar. Şehirde kalan 12-15 yaşlarınki çocukları öldürmeye başladılar. Evlerde gizlenen kaçak erkekler de hemen infaz ediliyorlardı... Günler geçerken halk korkusundan 30-40 kişilik gruplar halinde birbirinin evinde toplanmaktaydı. Bir gün Müslümanlar 6-15 yaş arası tüm çocukları toplamaya

857 İstanbul'da rahip Na'im'e anlatılanlardan bölümler, *a.g.e.*, s. 71-96.

başladılar ve onları polis karakoluna götürdüler. Oradan tüm bu zavallıları Ruselhacar adındaki dağa yönelttiler orada onları boğazlayıp uçuruma attılar. Jandarma bölükleri ev ev gezerek her köşeyi araştırıyor, her köşede saklanmış ne varsa ortaya çıkarıyorlardı.

Beş gün sonra inzibatlar evlerimizin kapısına dikilip çıkmamıza engel oldular. Bize yakında kalan kadın ve genç kızları tehcir edeceklerini bildirdiler. İki üç gün sonra hükümetten iki görevli geldi. Biri adlarımızı kaydetti, diğeri para dolu bir kese tutmaktaydı. Bize 1,5 kuruş (30 santim) dağıttı, böyle her gün verileceğini söyledi. Bu bir kurnazlıktı. Kalan ve saklanan tüm kadınları ortaya çıkarmayı amaçlıyordu. Bu dağıtım bir daha tekrarlanmadı. Beş gün sonra jandarmalar yine geldiler ve bize şehri terk etmeye hazırlanmamızı söylediler. Onların refakatinde grup halinde 'Ayn-Salib yakınındaki jandarma merkezine götürüldük. Bizi küçük odalara doldurdular. Üst üste sıcaktan bunalıyorduk. Orada akşama kadar kaldık. Sonra çıkmamız emredildi. Jandarmalar bizi kışlaya götürdü, bizi itiştirerek ve yolda döverek. Orada çevre köylerden gelen binlerce muhacir gördük. Geceyi kışlada geçirdik. Polis ve jandarmalar aramızda dolaşıyor ve büyük bir vahşetle güzel genç kızları alıp götürüyorlardı.

Böylece ertesi günü, şehrin dışına tehcir edilmek üzere jandarmalar bizi almaya geldiğinde kadınlar çirkinleşmek için yüzlerine çamur bulamaya başladılar. Formalite olsun diye katiller ekmek dağıttılar. Zift gibi kara yenmeyecek bir şeydi. Almamayı tercih ediyorduk. Bizi yolda kamçı altında yürütüyorlardı ve korumasız zavallı kadınlar olan bizlere her türlü rezil barbarlığı yapıyorlardı. Yol boyunca bizden önce geçenlerden kadın ve çocuk cesetleri çürümüş halde gözümüze çarpıyordu.

Sabah Siirt şehrinden çıkıp öğlen Gazere Nehri'ne vardık. Gece ise Başur ırmağına. Yanımızda yürüyemeyecek halde birçok küçük çocuk olduğundan hayvan kiralamamıza izin verilmesini istedik. Birkaç tane çağırdılar her birine 6 mecidiye kira verdik, küçük kızımla birine bindik. Ama daha yarım saatlik bir yol gitmemiştik ki bir asker gelip sopa ile omzuma vurdu ve beni inmeye mecbur etti. Yanımda arkadaşım Mariya, As 'ad ve Bıtrıs'ın annesi (onlar İstanbul'dalar) hayvanın üstünde öldürüldü. Gazeré Nehrinden geçerken ve Başur'dan birçok anne çocuklarını artık taşıyamamaktan ümitsizliğe kapılıp onları sulara attılar.

Gece karanlık bizi sarar. Şimdi askerlerin işi başlar. Aramıza gelir, kibritle yüzümüze bakar en güzelleri kalanlardan seçer ve götürürler sonra da onları Kürtlere öldürmek üzere verirler. Böylece 150-200 en güzel Keldani genç kız bu akıbete uğradı. Bunların arasında Sade Şammas 'Abbuş ailesinin dört kızına tecavüz edildiklerini gördüm. Kadınlardan yolda yürüyemeyenler de hemen öldürülmekteydiler...

Bayan Ḫalata bir çavuşla anlaşır. Onun kızı ve 6 kadınla Şeyh Aso'nun Telane Köyü'ne sığınmasına izin verir. Ama jandarmalar peşinden gider. Paralarını ve elbiselerini çalarlar. Sonra Kürtler gelir kalan neleri varsa soyar ve gözlerinin önünde üç genç kıza tecavüz eder, kaçırırlar. Tanıdığı bir Kürt çoban onları fark eder ve şeyhin yanına götürür.

"Şeyh bizi görünce duygulanır ekmek ve yoğurt verir. Örtünmemiz için eski elbiseler bulur. Şeyh Aso bize uyumamız için izin verdikten sonra ertesi günü bizi çağırır ve hepimizi Bekind'e yollayacağını bildirir. 'Buna zorunluyum zira Hıristiyanları himaye etmek hükümete göre suçtur, başım derde girer. Size dört adam vereceğim refakat

edecekler. Onlara biraz para verirsiniz ki sizi öldürmesinler.'

Böylece yola çıktık. Bir Kürt süvari gelir atından iner, Isa Şore'nin Şalle adındaki kızını kapar ve göğsüne bir bıçak saplar. Zavallı kızgın kumlara kanlar içinde düşer ve uzun uzun can çekiştikten iki gün sonra ölür. Bekind'de rastladığım arkadaşlarımdan biri bu sahneyi görmüş bana anlattı. Bu atlı hepimizi öldürmek istedi ama refakatçilerimiz engel oldular. Bekind'e gelince Türk gardiyanlarımızdan biri köye gidip İslam olan ve Emine adını alan bir Hıristiyan kadına danıştı, onu alıp geldi. O kadın bize refakatçilere vermek üzere, para dağıttı ve geceyi geçirmek üzere evine götürdü. Kocası Sofi Hamza askerdi ve cephedeydi. Emine bizi ahırda sakladı ama Kürt komşular bir şeyler hissedip Müdir'e anlattılar ve bizi tutukladılar. *Müdir* beni tanıdı."

Bunun üzerine *Müdir* jandarmaları çağırdı ve kadınları öldürmesini söyledi. Ama bayan Ḫalata'yı tanıyan kardeşinin isteği üzerine jandarmaları geri çağırır ve kadınların köydeki bir ahırda saklar. Siirt'in yeni *mutasarrıfı* Bayram Fehmi Bey, bayan Ḫalata'nın iyi bir aşçı olduğunu öğrenince onu çağırır; "Arkadaşlarım da benimle gelmek istediler. Kızım Emine de kalmıştı. Siirt'te valinin yanına gittim. Yanımdaki arkadaşlar da başka yerlere saklandılar. Ama Türkler Siirt'te Hıristiyanlar olduğunu haber alıp onları arar ve bulur, öldürür. Arkadaşlarımdan biri boğazlandı diğerleri bıçaklandılar. Onların çıplak cesetleri kanlar içinde yola atılmış halde gördüm."

4) Kerima'nın Hikâyesi[858]

13 yaşındaki bu Siirtli Keldani kız 1918'de İstanbul'a gelir ve hikâyesini başkentteki bir Keldani meclis üyesi Tabib Latif Bey'e anlatır. İşte anlattıklarından alıntılar:

"Katliamlar sırasında ancak 10 yaşındaydım. Babam Cercis, Siirt'teki Duyunu Umumiye'nin tuz bölümünde çalışırdı. Ailemizden annem Hane üç erkek kardeşim Kerim, (11 yaş) Yusuf, Latif, dedem Gorgis bulunuyordu. Dört yıl önce bahar sonunda bir gün evimiz 'Ayn Salib mahallesinden eşkıya tarafından sarıldı.

Babam ve dedem yalvarmalarına rağmen ânında katledildiler. Annem, kardeşlerim ve ben onların belirlediği bir yere götürüldük. Ailemi öldürüp onları bir çukura attıktan sonra şehrin dışında Kürtler beni aynı yaşta başka Keldani kızlarla Zevida Köyü'ne götürdüler. Orada bir yıl boyunca kalmaya mecbur oldum. Gece Kürtler tecavüz ediyorlardı. Ölüm tehdidiyle kötülüklerine ses çıkaramıyordum.

Bir yıl sonra Müslüman bir kadınla Siirt'e döndüm. Evimizi soyan 'Abdülferit'in evine götürdü. Bana acıyıp bir parça ekmek vereceğini zannettim ama tam tersi oldu. 'Abdülferit beni kovdu. Bir Türk'ün evinde hizmetçi olan (Tevfik adlı) bir Keldani kadın ve Makbule adında başka bir Hıristiyan kadın lehine aracı oldular. Su taşıma görevi aldım. Bir gün su testisi ile çeşmeye giderken bir asker görür. O da Siirt hastahanesi sucusu idi. Onu zorla evine götürür ve üç uzun yıl boyunca onu kullanır. Her türlü kötü muamele yapar. Aynı şekilde 'Abdüllah'ın annesinin de cefasını çeker. Bu sırada açlık şehri kırıp geçmekteydi. 'Abdülrıza Siirt mebusu gibi büyük eşkıyalar haricinde

858 Bkz., J. Na'im, *a.g.e.*, s. 89-96.

herkes bu zorluğu yaşıyordu. Bu adam ise Hıristiyanlardan çalıp talan ettiklerini depo etmişti."

Sucu 'Abdüllah ailesini geçindiremeyeceğini anlayınca annesine çocukları da alıp kapı kapı dilenmesini öğütler. Bu kadın da İstanbul'a gitme kararı alır. "Size İstanbul'a doğru yolculukta çektiklerimi tarif edemem. Hem Fattum ve çocuklar hem açlık... Bu uzun yolculuk üç ay sürdü." Başkent'e gelince Fattum onları besleyemez ve kızın orada akrabaları olduğunu öğrenip onu onlara yollar. Kız akrabalarına çıplak ayak üstünde bir gömlek ve bir peştemalla gelir.

VI- SİNCAR ANILARI,
(SI Referanslılar)[859]

Süryani Mihayel Salbo naklediyor; "1916 Yazı'na kadar Sincar Dağı eteğindeki çadırlarda eyer imal ettim. Ermeni kafilelerinin geçtiğini gördüm. Wardiye, Cadale Abhara, Hol, 'Ayn Ğazal, Balad, Ammo, Tarik Badi v.s... köylerinde çevreleri sarılmıştı. Üç Ezidi ile gece, Um Dayban Köyü'ne gidip 17 erkek, 12 çocuk, 27 kadın ve 3 eşek kaçırıp onları Ḫamo Şerro'ya Sincar'ın iyi kalpli şeyhine getirdik. Bize teşekkür etti ve daha başkalarını da getirmemize bizi teşvik etti. Bir gün Müslüman Muhammed Popo'ye gittim. Bana kendisi ve 2 kardeşi için 3 Ermeni kadın kaçırdığını ve bunların çok güzel olduklarını söyledi. Geceye kadar sabrettim. Gidip Ezidi dostlarımı gördüm ve beraber gece Muhammed'in evine gittik. 22 kişiydik. Bu üç kadını teker teker kurtardık ve Sincar'ın şeyhine götürdük. Bize teşekkür etti.

Birinin adı Ester'di. Adana'daki tütün aracısının eşiydi. İkincisi Lusiya, üçüncüsü Hatun. Üçü de Sincar'daki Hıristiyanlara katıldılar. Araplar Ḫsiçe'den [Ḫasake] gelen

859 Bkz., *Al-quşara*, B. S. 440.

Deyrizor'lu Çerkes ve askerlerin çevrelediği 3.000 mültecilik bir konvoydan 16 kişi kaçırdılar. Her biri için bir sarı at ve 20 lira ödediler. Bizzat tanık oldum. Bu sırada Xıdır Qasoma geldi, elleri ve üstü kanlıydı. Askerler şöyle dedi; 'Tanrı tanığımdır bugün 62 erkek öldürdüm, kılıcımla 3 kadının karnını deştim ve barsaklarında 30 liradan fazla buldum. İzmirli olduklarını söyleyen iki güzel kız seçtim evime götürdüm. Gece birinin örgüsü içinden (bir pırlanta) 17 lira ve gümüş bir kutuda 72 kıymetli taş çıktı. Bu taşlar hayvan figürleri canlandırıyordu (bir akrep, bir aslan, bir puma, bir fil). Bir gün onu görmeye gittiğimde bu ganimetini gösterdi, ayrıca kıymetli taşlarla süslü bir haç da vardı."

VII- TANRININ GAZABINA DAİR ANILAR,

(P referanslı olanlar)[860]

1) Jacgues Rhétoré

(*İlk iki anı -A, B- milisler ve Bevayre reisiyle ilgili olanlar 1. Kitapta 5. Bölüm 6. Unite*)

C. *Kadınların katilleri*

Bir serseri, Ermeni kafilesinden yedi kadını öldürdü-ğünü iddia ediyordu. Çok geçmeden hastalandı. Korkunç acılar arasında üstüne atılan mızraklı yedi kişiyi gördüğünü söylüyordu. Bağırarak öldü. 'Beni öldürecekler, onları uzaklaştırın' Başka bir cani hastalandığında kendini devamlı birçok zavallı kadını içine attığı sarnıcın ağzında görmekteydi. Onların ölülerinin kalkıp öfkeli gözlerle kendisine baktığını zannediyordu. Kurtulamadığı korkunç bir saplantıydı. 'Beni binadan götürün bu sarnıçtan uzaklaştırın' Ölürken gözleri bu dehşetli hayaldeydi.

860 Bkz., Jacgues Rhétoré, s. 367-376.

D. *Baqqal, serseri*

Bu kişi tüm Mardin'de kötü huyları ve ahlakı ile tanınmış biriydi. Katliamlar döneminde tamamiyle içgüdülerinin doğrultusunda vahşi bir hayvan gibi davrandı. Kimbilir kaç günahsız Hıristiyan elinden ölmüştür. Mardin'i cezalandıran ilahi güç onu farketmemezlik edemezdi. 1916'nın yılbaşı hastalandı. On gün inanılmaz acılarla kıvrandı ve öldü. Baqqal, bugün Musul'da olan Mastacuyné'nin kızı Eliza'nın katilidir (Ermeni Katolik Erzurumlu).

E. *Belediye Başkanının kardeşleri*

10 Aralık 1915 Mardin'de şehrin Belediye başkanının bir kardeşi ölmekteydi. Abisinin nüfuzundan yararlanıp tüm halkı devlet emriyle yok edilen bir Ermeni köyün varlığına el koymuştu. Köye gitmiş ve hakim bir tepeden sahip olanağı geniş araziyi uzaktan ölçüp biçmekteydi. O anda kendini kötü hissetti. Az zamanda ateşi, çok yükseldi. En kısa zamanda Mardin'e dönmeye mecbur oldu. Daha varmadan gözlerini kapatmıştı. Ölümün onu ebediyen mahrum ettiği ve gözlerinin önünde olan hırsla istediği arazilere kavuşamamıştı. Birkaç gün sonra bir başka kardeşi de intikam hastalığına yakalandı. Halk tifus diyordu ama ne olduğu belli değildi. Bu adam da ilahi adaletten kaçamazdı, zira Mardin milislerinin şeflerinden biriydi. Çok fazla kötülük yapmışlardı. İki gün boyunca bağırsakları acı ile kıvrandı. Sebep olduğu acılar yanında azdı bile. Emirleri ile öldürülmüş varlığını kaybetmiş o kadar insan vardı. Bu intikamcı ağrılar içinde öldü. Belediye başkanının iki kardeşinin ölümü üzerine herkes 'Tanrı onları cezalandırdı' dediler.

F. *Kafile Yöneticisi*

Mardin'den Resulayn'a giden bir kadın konvoyunun komutanı bir hançer darbesi ile öldürme konusunda kendini deneyimsiz görmekteydi. Yaptığı meslekte bu utanç duyduğu bir eksiklikti. Deneyim kazanmak amacıyla kafileden bir kadın durdurur, kalp bölgesini nişan alır ve vurur. Kadın ayakları altına ölmüş düşer. Yaptığından memnun yoluna devam eder. Bir cinayet işlediğinin farkında bile değildir. Bu katiller için Hıristiyan hayatı o derece değersizleşmişti. Memnuniyetinden başka kişiler üzerinde de maharetini o akşamdan itibaren yinelemeyi düşünür. Kötü beyninde bu fikri geliştirip yürüyorken kalbinden vurulduğunu hisseder. Yine de kafilesine katılmak üzere yürümeye devam eder ama tüm gayretine rağmen devam edemez, geri döner bir yerde istirahat etmek ister. Kadını öldürdüğü yere gelince dizleri çözülür tam da kurbanın yanına yıkılır ve ölür. Yukardan bu kanlı katili gören 'bu günahsız kurbanın intikamını alacağım' demişti, muhtemelen ve geri getirmiş tam cinayet mahallesinde canını almıştı.

G. *Hırsız ve katil subay*

1915 Eylül'ünde her yerde ve tüm Diyarbakır vilayetinde katliamdan başka bir şey görülmezken tüm Müslüman beyinleri bu operasyonlar neticesinde elde edecekleri zenginliklerle meşgulken, bir subay kuzeyli bir Ermeni kadın kafilesinden sorumlu olur. Yanlarında önemli miktarda para olduğu bilinmektedir. Bu şartlarda pek az kişi çalma ve öldürmeye direnebilmiştir. Bu adam da tüm kafilenin infazını emretti. Hakikaten kurbanların üzerinde çok altın bulundu ve subay kendi payı olarak 800 lira (18400 F) elde etti. Hükümetin rütbe verip ücret veremediği onun gibi

bir zavallı için ne büyük bir şans.

Bulundukları çölde hava çok sıcaktı, subayın cebindeki para da damarlarındaki kanı kaynatıyordu. Susadı ve ender çeşmelerden birinde yolda durdu su içmek istedi. Serinleyince su kenarında oturdu. Ve onun için karlı olan günü düşündü, 800 lirayı düşündü. Yok ettiği yüzlerce yaşam aklına tabii ki gelmedi. Zaten onu neyle suçlayabilirlerdi ki? Hükümetin emrini yerine getirmişti. Üst düzey hırsız ve katil olmasına rağmen rahattı ama aniden karnındaki ağrılar huzurunu bozdu. Karnını ovalar yanındakilere ovdurur hareket eder. *Kuran*'ın yasağına rağmen biraz rakı içer, hiçbir şey fayda etmez. Ağrı dayanılmaz olur, haykırmaya başlar. Bu (intikamcı hastalıktı) onu orada yok eder, affetmez. Mardin'de bu kötü adamın sonunu öğrenenler, Türklerin vahşetinden acı çeken bu zavallı Hıristiyanlar geniş bir of çekerek rahatlarlar. 'Tanrı işaretini göstermekte ve onların acılarının intikamını almaktaydı' diye düşünürler.

H. *Katledilen aile*

Olayın geçtiği günlerde Mardinli iki Müslüman çölde Resulayn yolunda farklı bir yöne seyahat etmekteydiler. Ermeni bir aile ile karşılaşırlar, baba, anne ve iki çocuk. Bu muhacirler bir kafileden kaçmayı başarmış ve sığınacakları bir yer aramaktaydılar. İki Mardinli Müslüman kimlerle olduklarını anlarlar, onları durdurur ve ölümle tehdit ederler. Baba para teklif eder ama bu teklif onların iştahını daha fazla kabartır. Bu zavallıları soyar ve üstlerindeki 300 lira (6.900 F)'yı alırlar. Daha sonra ise tüm katillere özgü alışılmış çözüm, onları öldürmektedir. Böylece bu insanlar onları şikâyet edemez. Ama onları vahşetle öldürürler. Önce iki çocuğu anne babanın gözü önünde öldürürler

sonra kadını eşinin gözü önünde ve nihayet bu kadar ölümle acıyla doymuş adam da öldürülür. Aile katilleri genellikle bu sırayı takip ederlerdi, cinayetlerine bir de hainliği, vahşeti eklerlerdi. Bizim iki katil de çalınmış paraları alıp, suçsuzları katledip kurbanlarının gözyaşlarını unutup Mardin'e dönerler. Evlerine henüz gelmişlerdi ki (intikamcı tifüs) onları yakalar, vurur ve sekiz gün sonra cinayetin ve paranın keyfini sürmeden mezara giderler. Tabutları geçerken dürüst halk, hikâyelerini bildiğinden şöyle demiş 'Tanrı'nın adaleti yerini buldu.'

I. *Şeyhmus Naamé*

Mardin'den bir başka Müslüman Şeyhmus Naamé (26 yaşında) 1915 Haziran'ında Mansuriye katliamında 15 kişiyi öldürmüştü. Bu başarıdan maddi kazanç da sağlamıştı bu nedenle (katliamcı) mesleğine atıldı. O dönemde bu iş isteyen herkese açıktı. Goliye ve Tel Armen katliamlarına da katılır ve daha nicelerine... Kimbilir kaç masum Hıristiyan öldürmüştü. Tüm bu cinayetlerden bir yıl sonra Şeyhmus Naamé elde ettiği kârın keyfini sürüyordu. İntikamcı salgın tifüs onun birçok arkadaşını yakalamıştı ve o (iyiler) gibi hastalanmıyordu. Buna dayanarak Tanrı'nın adaletinden kurtulduğuna inanıp eskisinden daha kötü bir şekilde hain ve ahlaksız yaşantısını sürdürüyordu. Hatta bir gün bir subayın eşine sarkıntılık etme cesaretini bile buldu. Onu tutukladılar ve az süre sonra darağacında can veriyordu. Bu olay 19 Haziran'da oldu. tam Mansuriye katliamından bir yıl sonra asılması orada öldürdüğü 15 kişinin intikamı olarak görüldü. Zira bir subayın eşine sarkıntılık gibi bir suçtan kimseyi idam etmezler genellikle.

İ. *İntikamcı otomobil*

14 yaşlarında genç bir Ermeni kızı Mardin'de bir Müslüman tarafından satın alındı ve az süre sonra onu eşleri arasına katmaya layık gördü. Ancak eski eşler bu yabancı kızın aralarına gelmesini hoş karşılamadılar. Bey herhalde ona öncelik verecekti. Genç Hıristiyan da bu ortamı istemiyordu, üstelik adamın Müslüman olması için ısrar etmesi iradesine tersti. Bir müddet mücadele etti ve adam sabırlı davranıyordu. Ama daha sonra onu döverse direncini kıracağını düşündü. Zavallı çocuk artık dayak ve hakarete maruz kalıyordu. Dayanamadı evden kaçtı ama yakalandı adam ona kötü davranıyor ama istediğini elde edemiyordu. Bunun üzerine eşlerin de telkini ile onu öldürmeye karar verdi. Mardin'de Meydan denen geniş bir alana götürdü ve başını kesti. Hiçbir otorite ondan hesap soramazdı. Ermenilere karşı her şey serbestti. Ama Tanrı bizzat intikam aldı. Zira genç kız Hıristiyan kalmak için canını vermişti.

O tarihlerde Mardin'de otomobilleriyle gezen Almanlar vardı. Almanlar Resulayn ve Tel Armen'de otomobil parkı kurmuşlardı. Çocuklar bu yeniliği görünce peşinden koşuyorlardı. Hatta arkasına asılıp giderlerdi. Müslüman adamın 13-14 yaşlarındaki büyük oğlu da böyle yaptı. Ama bir anda otomobil ani bir hareket yaptı ve çocuk düştü tekerleklerin altına girdi ve ezildi. Babası Meydan'da cinayet işledikten sonra henüz eve gelmişti ki oğlunun ezilmiş cesedini başı kopmuş halde getirdiler. Ceza aşıkardı. Böylece bu cani evin her bireyi 'Bu tanrı'nın cezasıdır, Ermeni kıza yaptıklarımızın intikamıdır' dediler."

2) İshak Armalé[861]

Onun yazdıklarına bakarak masum suçlu herkes cezalandırılır. "16 Şubat 1916'dan itibaren Türk askerleri gruplar halinde Mardin'e akın ettiler. Otoriteler kiliseleri, camileri büyük evleri boşaltmayı emrettiler. Bu da kaza felaketleri çoğalttı, hastalıkları yaydı, açlık fakirlik ve tüm savaşın acıları görüldü. Hezekyel'in sözleri gerçekleşti; 'Dışarıda kılıç, içerde hastalık açlık, dışarıdakiler kılıçtan, şehirdekiler salgın ve açlıktan öldüler' (Hezekyel 7).

Hakikaten salgınlar arttı. Kistler, yaralar, şişme, ateş insan ve hayvan yaşlı veya genç kız küçük büyük ayırt etmediler. Mezarlıklar doldu. Sağ kalanlar ölüleri gömmeye yetişemiyorlardı. Diğer taraftan ordu komutanları Mardin'in iklimini elverişli görüp orada hasta askerlere bir tedavi merkezi kurmayı kararlaştırdılar. Askerleri kiliselere, camilere, (Surp Minas) Afrëm manastırına Protestanların binalarına, Ermeni ileri gelenlerin evlerine, Süryani Katoliklerin evlerine yerleştirdiler. Askerler Cenenci, Şallame, Kendir, Dokmak, Cenderi, Suse, Farruce, Keço, Batane [Batanyan] v.s. evlerine doldurdular.

Şehrin batı ve doğu bölgelerine ölü gömücüler tuttular, bunların başlarında bir Süryani Ḫabib Torani[862] vardı. Kendisi ve adamları her sabah 50 dirsek uzunluğunda ve 2 dirsek genişliğinde bir hendek kazıyorlardı. Her gün 60-70 asker gömmekteydiler. İki hamal onları bir tahta üzerinde getirmekteydi. Mezarlığa gelen ölüler soyulur ve elbiseleri başkalarına verilirdi. Bu şekilde hastalık yayılırdı. Ölü gömücüler işlerini bir yıl sürdürdüler öyle ki toprak, Penj Ali

---

861 Bkz., *Al-quşara* s. 359 *Positio*dan aktarmadır, s. 169.

862 Mardin Arapçasıyla Tur Abdinli. (*Ed.*)

arazisine 'Ayn Musafır'den Ermeni Katolik mezarlığına ve çevresine Bab ıl Şor [Savur Kapısı] bölgesine kadar her yer ceset doldu. Tanrı dökülen masum kanının intikamını alıyordu.

1917'de asker sayısı azaldı, ölümler de dolayısıyla azaldı, ortalama 20-30 kişi günde ölüyordu. 1916 Mart-1917 Eylül arası şehrin batısında gömülen asker sayısı: 25.000. Ekim 1918 sonu: 2.000. Doğu kısmında gömülenlerden bahsetmiyoruz.

VIII- MARDİN'E DÖNÜŞ

(R Referanslılar)[863]

Harutyan, aylarca Zafaran Manastırı'nda kalır yeni adı Cercis'tir.[864] "Manastır 36 kişilik bir topluluğu misafir etmekteydi. Ruhbanlar çalışanlar ve birkaç mülteci, herkesin bir görevi bir işi vardı. Sabahtan akşama vazifemizi neşe ve dua içinde tamamlıyorduk. Güvenliğimiz ve ihtiyaçlarımızın karşılanacağından emindik.

Bu kutsal sığınakta savaşın sonuna kadar kaldım. Bir gün bir iş için Mardin'e yollandım. Bu şehirde bir yardımseverler derneği Ermeni yetimleri evlat edinmekteydi. Zaman kaybetmeden onların merkezine gittim ve kolaylıkla kabul edildim. Güzel bir banyodan sonra, okul üniformamı giydim. Bugün bile hatırladığım bir ayrıntı, kumaşın çiçek desenli oluşuydu.

Bu yetimhanede benim gibi 1915 katliamlarından kurtulmuş kız ve erkek çocuklar buldum. Bunların arasında Diyarbakır şehrinden bir çocuk vardı, adı Mihran Tüysüzyan'dı. Özlemle geçmişi anıyorduk. Anne ve babamızdan

863 Bkz., Harutyun Muteveliyan, *a.g.e.*, s. 47-55.

864 Bkz. üstte Anı SM 6.

kız ve erkek kardeşlerimizden bugün hepsi yok olmuş müşterek dostlardan bahsediyorduk. Okulda ayrılmaz olmuştuk. Okulun yemekhanesi uzun masaların sıralandığı büyük bir odaydı. Bir kürsüde oturan ruhban banklarda oturan bizleri gözler ve dua ettirirdi. Tüysüzyan ve ben yan yana otururduk. Yemeği haber veren zil çalınca koşar masada yerimizi alırdık. Tabaklar doldurulmuş ve sıralanmış olurdu. Yemeye başlamadan dua etmek gerekiyordu. Çocukların ruhbanın tembihi üzerine gözleri kapatarak duaya odaklanması gerekiyordu. Ama açıkgöz Tüysüzyan bir anda dindar arkadaşlarının dikkatsizliğinden yararlanarak gözüne kestirdiği tabağı önüne alıp değiştiriyordu. Böylece her defasında en iyi parçaları yiyordu. Bu el çabukluğu birçok kız ona istediğini sağladı. Arkadaşlarımız bir süre sonra şüphelenip hepsi gözleri açık dua etmeye başladılar. Ne büyük günah!

Papaz hâlâ bir şeyin farkında değildi, gözleri kapalı huşu içinde dua ediyordu. Ama bir gün bir şeyler hissedip gözünü açınca tüm çocukların da duayı gözü açık yaptığını fark etti. Hepimizi sertçe ikaz etti. İmanımızın azlığını vurguladı. Aramızdan biri sebebini söyleyecek cesareti veya alçaklığı buldu. Papaz bu olayın failini hemen tahmin etti. Dostum Tüysüzyan müdüriyete çağrıldı ve tüm itiraflardan sonra ikimiz de yetimhanenin kapısına konduk. Bu ceza ne kadar da sert olsa da beni pek fazla etkilemedi. Ben neler görmemiştim ki hayatta. Tüysüzyan'ın Halep'te bir kuzeni vardı. Oraya gitmek istedik. Bizi bir trene bindirdiler ve ne yorgunluk ve sıkıntı bu şehre geldik."

Halep'te Harutyun ve arkadaşı Tüysüzyan kuzeni tarafında bir yetimler kampına götürülürler. Near East Relief tarafından kurulan çadırlardır bunlar. Orada birkaç ay kalırlar. Kilikya'nın Ermeni idarecileri daha sonra 'Ayntap

kampına yetimlerini toplarlar. Fransızlar Kilikya'yı terk ederken onlar da daha sonra kampı boşaltacaklardı. Bir süre de Beyrut'ta limana yakın bir kampta kalırlar (Karantina Mahallesinde). Kampın sorumluları çocukları yeterli besleyemediklerinden günde sadece bir ekmek verebilirler. Harutyan, İstanbul Ermeni patriği Piskopos Zaven'in savaştan önce Diyarbakır'da piskopos olduğunu hatırlar. Ona bir mektup yazar, vaziyeti açıklar. Patrik onu hemen kamptan İstanbul'a aldırır. Birkaç gün patrikhanede kalır sonra Bezazyan okulunda yatılı öğrenci olur. Orada iyi beslenir ve tahsil görür. Daha sonra okul Korfu'ya nakledilir. 2. Guilllaume (Kaiser)'in yazlık binasına taşınır. Bazı öğrenciler Korfu'da kalır diğerleri Kanada ve İngiltere'ye giderler. Harutyun Atina'ya gider sonra Marsilya'ya geçer (1923). O tarihte 16-17 yaşındadır.

IX- MARDİN HALKININ AĞITLARI

(L Referanslı olanlar)[865]

Başpiskopos Maloyan ve arkadaşlarının ölümünü anmak için Mardin halkı gün boyu bu ağıtları tekrarlardı. Doğuda ağıt gelenekseldir. İremye'nin sızlanmaları meşhurdur.

Papaz Armalé'nin kitabından.

Türkler, bizi niye düşman saydınız?
Bu Kürt sürüleri de nereden geldiler?
Acılara hazırdık ama boğazlanmaya hayır,
İdam hükmü bugün başımıza düştü.

---

865 Bkz., *Positio* s. 412-415.

Devlet bizi yok etmeye kararlı
Büyük Yortumuzda gece Reşid,
Memduh'u yollar
Başpiskoposu tutuklar "kalk ileri!"

Saraya gelince, ne saygı ne hürmet...
Ona "hükümetin emri budur" derler.
Seni tutuklayacağız ve öldüreceğiz.
Silahları teslim et, buraya gel,
Sorgulanacak ve öleceksin!

Herkes gibi Hıristiyanlar
Kalkın bu gece dua edin,
Ağlayın belki mengene kırılır,
Anne Tanrı aşkına yardıma gel!

Acılarından korkuyorduk ama ölüme hayır!
Bu Perşembe gecesi hepsi tutuklandı,
Karanlık hücrelere tıkıldılar.
Zincirler ve iplerle bağlandılar,
Kırbaçla falakayla dövüldüler.

Gece sekizde dışarı çıkardılar,
Beraber dörder dörder zincirlenmiş boyunlarında
Halkalarla sürükleyip, pis hücrelerden tutuklular çıkarlar,
Omuzlar ezik, yıkılmış ilerlerler.

Birçoğu yalınayak.
Biz içimiz endişeli, onlarla son vedamız herkes ağlıyor,
Müslüman ve Almanlar cesaretlerine hayran,
Hıristiyanlar ayağa kalkın, çıkın şehitler geçiyor.

Haç'ları göğüslerinde, bunlar hakiki Hıristiyanlar,
Gençler ve asiller topluluğun seçkinleri
Gözyaşları yanaklarda, yürekler ezik
Memduh başta yürür Milis Xamsin,
Kürtler ve diğerleri.

Takip ederler geceden bir yol oluştururlar
Hançerler kemerde, tüfek ellerde
Adları kardeşlik topluluğundan
Hangi cemiyettendirler?
İsa'nın kutsal kanı mı?
Hepsi tanıklık tacını kuşandılar.

Sultanın fermanı Süryanileri muaf tuttu
Edib önemsemedi, akabinde aynen
Ermeni, Süryani, Keldani hepsini topladı.

Gençler ve yaşlılar zengini memuru
İseviler evinizde kalın,
Maloyan çıkıyor, çıkıyor,
Bilekleri bağlı göğsünde nişanlar.

Yeri artık Şeyhan mağarasıdır.
Qal'at Zerzevan'da öldürülecek
Koyun sürüsü gibi götürüldüler,
İslam olun kurtulun "asla! asla!"
O zaman ölün!

İnlerde, kuyularda cesetler doldu,
Elbiselerini aldılar, herkes evine gitti,
Ölmeden önce, onlarla çekilir,
Tümü için dua eder, günahlarını affeder,
Kutsal kurbanı verir.

Dicle kıyılarında ruhbanlar piskoposlar yatar,
Şeyhan Platosu ceset doludur.
Tanrı tanığın olsun,
Unutulmasınlar!

Kadınlar konvoyu
Tanrım beni yollarda avare bırak
Gelen geçenden sorayım.
İki kadın kafilesi nereye gitti?
Biri Şeyhan Platosuna
İkincisi güneye Resulayn'a
Onları 'Abdüliman'a kadar götürdüler.
İki sıra halinde ikişer zincirlenmiş
Bebekleri omuzlarında,
Hepsini teker teker soydular,
Takılar bilezikler çıkarıldı,
Karınları, bağırsakları deşildi.
Olası mücevherler arandı.
Küçük kızları kaçırdılar...
Alçak, sakallı bir Kürt gördüm.
Her namazdan kalkışta ya boğazlar,
Ya tecavüz eder kadınlara, kendine iki tane ayırdı.
Diğerlerini infaz etti.
Ne kadar şaşkın yetim!
Ne kadar yıkık yanık kalpler!
Ne kadar harap ev, el konmuş mal!
Ne kadar ihlal edilmiş insan hakları!

EKLER

Ek 1

A. *Diyarbakır mebusu Feyzi*[866]

Türkiye'nin savaşa girmesinden önce 27 Ağustos 1914'te, Feyzi İngiltere'nin Diyarbakır konsolos yardımcısı Tomas Mıgırdiçyan onu evinde kabul eder. Kendisine Dünya savaşı olasılığı hakkında ne düşündüğü sorulduğunda Feyzi şöyle cevap verdi;

"Bu bir Cihan Savaşı olacak. Almanlar öyle mükemmel harika hazırlıklar yaptılar, o kadar çok savaş malzemesi yığdılar ki, o kadar öldürme silahı icat ettiler ki, muhakkak galip olacaklar. Önce Fransa'yı ezecekler sonra Rusya'ya dönüp onu halledecekler, daha sonra hazırlanmasına fırsat vermeden İngiltere'nin sırası gelecek. Türkiye'nin en büyük çıkarı Almanya yanında olması ile mümkündür. Zafer'de Mısır, Libya, Cezayir, Tunus, Rumeli, Girit, Kıbrıs, Kafkas ve hatta Hindistan'a sahip olacağız. O zaman 300 milyon Müslümanla beraber (Büyük İslam İmparatorluğunu) teşkil edeceğiz. İşte Almanlar bize bunu vaat ediyor. Oysa siz hain İngilizler bize iki hücumbot bile vermediniz.[867]

866 Bkz., *Olaylar ve Belgeler, a.g.e.*, s. 9-11.

867 Osmanlı bu iki gemiyi sipariş edip ödemişti İngiliz şantiyelerine, ama İngiltere 1914 Ağustos'ta yollamadı.

Bu görüşmede Feyzi; Ermenilerden bahseder.

"Ermeniler devrimci komiteleri ile İngiltere ve müttefiklerine sempatik görünüyorlar. Bu onların hesabına büyük bir hatadır. Osmanlı tebası olduklarını unutmasınlar. Kafkasları ele geçirmemiz için bu bölgede bize yardım amaçlı karışıklık yaratmaları lehlerine olurdu."

Konsolos yardımcısı, Kars ve Ardahan'ın Osmanlı yönetimindeyken yıkıldığını ve güneydoğu vilayetlerindeki Ermenilerin Kürtlerden çok zarar gördüğünü söylemesi ve Osmanlı hükümetinin avantajının onlara daha fazla hak vermesi ile kendine çevirmesi gerekli, deyince Feyzi, İttihatçıların projelerini açıklar; "Ermeniler bu delice tutumda devam ederlerse, bu onlara pahalıya patlayacak İngiltere, Fransa, Rusya onlara yardım edip kurtaracak güçte değiller. Oysa biz ne istersek yapabiliriz ve Almanya ile Avusturya buna karşı çıkmazlar."

B. *Dr. Reşid'in anıları*[868]

Ateşkes'ten sonra Bekirağa'ya hapsedilen Reşid, kaçmadan hatıratını yazar. Midyat ve Savur kaymakamından bahsettiği bölümlerden alıntılar; Bunlar hiçbir tarihî gerçeğe uymaz, Midyat kaymakamı her zaman aldığı emirleri sadakatle uygulamıştır. "Mehmet Ali'ye bey demeye utanıyorum, bu idareci iğrenç işlere alışkın, hakaretlere tahammül edecek kadar alçak şerefsiz ve görevine layık olmayan bakanlıkta şikâyete maruz kalmış ve görevinden alınmıştır.

Midyat kaymakamı Nuri Bey ise duygusallıkla Ermeni tehcirini geciktirmiş bölgesinde çevre bölgelerden kaçan

868 Bkz., Aydın, *Mardin*, s. 387.

partizanların gelişini kolaylaştırıp otoritelere korkunç bir katliam yapılmasını ve Müslüman halkı öldürmesine ve birçok kurbana neden olmuştur. Komplo kurmuş ve elindeki güçleri kendi koruması için kullanmıştır. Oysa 3-4 tabur ile bu kanlı isyan bastırılabilirdi. Görevinden alındı, suçlandı, takibata uğradı."

C. *Şeyh 'Abdülbari'nin itirafları*

Nakşibendi Şeyhi Muhammet Küfrevi'nin oğlu

1917'de Bağdat'ın İngilizler tarafından alınmasından sonra Osmanlı Ordusunun bozgunu sırasındaki olaylara dair:

"Araplar, Osmanlı askerlerinin altınlarını yutup kaçtıklarını öğrenince onları öldürüp bağırsaklarını arıyorlardı. Ben bu bölgede etkili bir şeyhdim, Sultan 5. Mehmet Reşat'tan bir mektup aldım. Bana Arap Şammar ve Tay aşiretlerine gidip bu feci olayları durdurmamı istedi. Ben de ülkem olan Nusaybin'e gittim, oradan da Sincar ve batısındaki dağlık bölgeler olan 'Abdülaziz yöresinde çadırlarda yaşayan Şeyhlere gittim. Adamları beni iyi kabul ettiler ve bana hiçbir şeyden haberdar olmadıklarını ama bu olayları durduracaklarına dair söz verip temin ettiler. Beraberinde 12 şeyh ve seçtikleri birkaç adamla Nusaybin kışla komutanına gittik. Onları misafir ettiler. Ertesi günü sabah onların hepsinin öldürülmüş olduğunu gördüm."[869]

869 Bkz., Aydın, *Mardin*, s. 339.

D. *4 Aralık 1916 tarihli Osmanlı evrakı*

Mültecilere dair

Bu evrak Ankara'daki Türk askerî arşivlerinden alınmıştır. Türk tarihçileri tarafından Ermeni mültecilerin transferi ve yerleştirilmesinde sağlanan iyi şartların kanıtı olarak kabul edilir. Oysa bu yazının hiçbir satırında Ermenilerden bahsedilmediğine dikkat çekeriz. Aslında bu göç, Rus işgalinden kaçan Müslüman ahalinin yeniden yerleştirilmesidir (Ermeni mültecilerine iyi muamele yapıldığı gibi). Amacının aksine bu evrak 1915'te böyle bir belgenin eksikliğini daha belirgin kılar (Ermeni tehciri sırasında). Bu da onların akıbetinin çok farklı olduğunu ortaya koyar. (Birleşik Devletler Ermeni Soykırımı Resmî Belgeleri toplayıp derlenmiş; Ara Sarafyan, 1. cilt aşağı Fırat s. 163-169)

[Bu evrakın ilk üç bölümü başka bölgelere aittir.]

4- Van, Bitlis ve Muş bölgelerinden Diyarbakır vilayetine gelen mülteciler Palu-Gülizgird, Ergani-Siirt-Lice veya Siirt-Silvan yolunu kullanmaktaydılar. Bu bölgede halk 200.000 kişiyi geçince alınan karar mültecileri Siverek ve Urfa'ya diğerlerini de öngörülen eski yerlerine ya Mardin-Tel Armen-Resulayn yolu ile ya trenle yollanmasıdır. Amaç Diyarbakır vilayetinin ahalisini azaltmaktır. Zira bu bölge 2. Ordunun operasyon bölgesi dahilindedir. Gerekli gıda desteği sağlayıp yol boyu (Siverek'te) sağlık merkezleri kurulup mülteci transferi tren yolu ile başladı. Ancak 2. ve 4. Ordu komutanları emirleri doğrultusunda, Torosların batı kısmına yerleştirilecek mülteciler kışı Urfa'da geçirecekler. Diyarbakır sancağında mülteci sayısı 16.901 ve Mardin sancağında 16.162'dir. Demek ki 40.000 mülteci Urfa'ya yollanacaktır. Seyahat düzen içinde gerçekleştirilecek mülteciler yol boyu kurulmuş merkezlerde doyurulacak

ve bulaşıcı hastalıklara karşı gruplar aşılanacaktır. Diyarbakır'daki mülteciler için bir hastane ve dinlenme merkezleri hazırlanmıştır. Ayrıca 10.500 çocuk, Diyarbakır Mardin Siverek Urfa'da açılmış yuvalara yerleştirilmiştir. 'Ayntap ve Urfa'ya yollanan kafileler 15.000 kişiyi geçmemiş ve Adana bölgesine de 10.000 kişi yollamak proje dahilindedir.

Ama tüm bu düzenlemeler yapılmış ve bir mülteci merkezi Pozantı'da tedbir olarak önceden hazırlanmıştır. Tüm idari ayarlamalar bu mültecilerin yerleştirilmesi için yapılmalı ve yeni bölgelerine yerleştirilene kadar beslenmeleri sağlanmalıdır. Ancak yollar boyunca kurulacak sağlık merkezleri, mültecilerin aşılanması, hareket ederken beslenme, yaşlılar ve çocuklar için araba sağlanma, bu insanlar için sıcak yiyecek hazırlanması gerekli kıyafetlerin sağlanması ve toplanması, uzun yolculuktan etkilenmelerin sorumluluğunun yüklenilmesi, mültecilere gerekli asgari yardım yanı lojman ve beslenme, hasta bakımı, sakatlara dullara çocuklara özel itina ve onların evlere ve topraklara yerleştirilmesi en iyi şekilde organize edildi. Mülteci sorunu başbakan tarafından harika bir şekilde incelendi. Durumun yarattığı zorluklar halledildi. Bunları okuyunca; bir halkın ideal ve hayali şekilde transferinin canlandırılması olduğu anlaşılıyor. Böyle evraklara dayanıp onlara karşı sunulan delilleri reddeden tarihçilerle diyalog mümkün görünmüyor.

E. *Osmanlı Arşivleri*

Genel Müdürlüğünün yayınladığı Osmanlı dökümanları

Osmanlı dökümanlarında Ermeniler, (1915-1920) Ankara 1995, yayın no: 25

Bazı telgrafların İngilizceden tercüme edilmiş başlıklarını nakletmekle yetiniyorum. Örneğin; göstermek istediğim bu dökümanların hiçbir tarihi gerçeğe uymadığı ve sadece

hayali bir tarih yazmak amacı güttüğüdür.

No: 42, İçişleri Bakanlığından Musul bölgesine şifreli telgraf, Bu bölgeye yollanan Ermenilerin yerleştirilmesi ile ilgili, Bağdat demiryolu batısındaki yöreler (11 Haziran 1915).

No: 43, İçişleri Bakanlığından Urfa ve Deyrizor sancağı valilerine şifreli telgraf, Ermenilerin Bağdat demiryolu güneyindeki bölgede yerleştirilmesi ile ilgili (21 Haziran 1915).

No: 45, Milli Eğitim Bakanlığından Diyarbakır, Adana, Trabzon, Sivas, Bitlis, Van vs. bölgelerine şifreli telgraf, öksüz çocukların yetimhanelere yerleştirilmesine dair (26 Haziran 1915).

No: 75, İçişleri Bakanlığından sancak ve (Diyarbakır... vs) vilayetlerin vali ve mutasarrıflarına şifreli telgraf, 16-60 yaş arası Ermeni erkeklerin Osmanlı toprağını terk etmemesi emri ile ilgili (2 Ağustos 1915).

No: 76, İçişleri Bakanlığından farklı vilayet (Diyarbakır vs.) vali ve mutasarrıflarına şifreli telgraf Ermeni Katoliklerle ilgili, Tehcir edilmeyecekler ve sayılarını bildirin (4 Ağustos 1915).

No: 112, Diyarbakır valisi Reşit'ten şifreli telgraf, tehcir edilecek Ermeni kalmadığını bildiriyor. Yollarda Ermeni kafileleri olduğunun ve bu mülteci sayısının da 20.000 olduğu (18 Eylül 19159, bkz. üstte 2. Bölüm 4. Unite).

No: 210, İçişleri Bakanlığından vali ve mutasarrıflara şifreli telgraf. Savaş dolayısıyla tehcir edilenlerin evlerine dönme izni çıktığına dair, bunların dönüşlerini emniyetle sağlamak için güvenlik önlemleri sağlansın ve itaat etmeyen cezalandırılsın (23 Ekim 1918 yani Jöntürk rejimi sonrası).

No: 228, İçişleri Bakanlığından Mardin Mutasarrıfına şifreli telgraf Ermeni tehcir ve bakımı ile ilgili masraflara dair. Demiryolları İdaresinin onların naklini kısmen veya tamamen üstlenmesi ile ilgili projeler (15 Ocak 1919 Mondros ateşkesi ertesi).

No: 241, İçişleri Bakanlığından Mardin Mutasarrıfına şifreli telgraf. Evlerine dönen Ermenilerin trenle dönüşleri ve beslenmesi ile ilgili (1 Şubat 1919 Ahmet İzzet) imzalı.

No: 265, İçişleri Bakanlığından birçok vali ve mutasarrıfa şifreli telgraf, Diyarbakır ve Harput gibi vilayetlerde tehcir sırasında işlenen cinayet davaları ile ilgili. Bu suçlu memurların tutuklu bulundukları savaş mahkemelerde veya yoksa normal askerî mahkemelerde oturumlarına dair (9 Kasım 1919 Rıfat imzalı).

No: 269, İçişleri Bakanlığına Genel Karargahtan şifreli telgraf. Kurye ile yollanan bir mektubun kopyasına dair (18 Şubat 1920). Diyarbakır'dan piskopos Kendifyan'ın İstanbuldaki Ermeni Havari patrik Piskopos Zaven'e yolladığı mektubun kopyası içinde Ermenilerin Doğudaki aktivitelerinden bahsedilir. Diyarbakır'da bir şube açtıkları Adana ve Mersin'de ve Fransız, İngiliz müfettişlerin toplantılara katıldıkları bu toplantıların kilisede yer aldığına dair.

Savaş Bakanlığı Dışişleri Bakanlığına yazar 25 Şubat 1920'de, bu işin aydınlanmasını ister bu mektubun fotoğrafı *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkmış ve Patrik Zaven bu mektubu aldığını inkâr etmiştir.

F. ***Genç bir Ermeni kızın sahte Türk nüfus (doğum) kağıdı***

<u>Nüfus tezkeresi</u>

Adı	Baba adı	Ana adı	Doğum tarihi ve yeri	Tabiyeti	Mesleği	Evli veya bekar	Askeri rütbesi veya sınıfı
İkbal Mevlud kızı	Mevlud	Ayşe	1323 (1907) Erzurum Merkez	İslam	--	--	--

Tarifler				Nüfus kaydının yapıldığı vilayet					
boyu	göz	yüz	nişane	vilayet	kaza	kasaba veya köy	sokak	Hane no	İkamet türü
'YOK'				Sivas	--	bahtiyar-i bostan	--	1095	---

İşbu vesikayla yukarıda tarif edilen İKBAL'in Osmanlı tebaasına mensup olduğu ve bu itibarla Nüfus Kütüğüne kaydolunmuş olduğu tasdik olunur.

Tarih 5 Mart 1334
(1918)

(Mühür) Nüfus Dairesi Müdürü

Dahiliye Nazırı a.

Not: Bu belgenin orijinali fotoğraflar bölümündedir.

Bu evrak 6 Mart 1918 tarihlidir. Küçük Verjin Donikyan'ın sahte doğum kağıdının fotoğrafıdır. Osmanlı İçişleri Bakanlığı vermiştir. Orijinali İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserliği Ermeni-Rum bölümü arşivlerinde kalmıştır. Bu sertifika genç kızın Müslüman olduğunu ispat etmek ister. Verjin'in adı İkbal'miş. Mevlut ve Ayşe'nin kızıymış ve 1907'de Erzurumda doğmuş Sivas Bahtiyar Bostanın'da yaşamakta (Nüfus tezkeresinin İngilizce tercümesi bu Osmanlı belgesine eklenmiş).

Bu tip evraka, başka yerlerde resim eklenmiş olarak rastladık. Ama burada yeni evlenen Verjin resim çektirmek istememişti. Verjin Donikyan (Donik ve Lusiya Donikyan kızı 16 yaşında Sivas vilayeti Çankegoy doğumlu kızın beyanatı; üstteki evraka bitişik.

VERJİN DONİKYAN'ın ifadesi

	Hristiyan	Türk
Adı	Verjin Donikyan	İkbal
Baba adı	Donig	Mevlud
Ana adı	Lousia	Ayşe
Yaşı	16	—
Köyü	Tohan	—
Kazası	Koghi	Sivas
Vilayeti	—	—

Evli

"Türkler, evvela itibara şayan Ermeni eşhası hapse attılar ve kalanları da jandarmalar refakatinde göçe zorladılar. Palu'ya götürüldük; orada erkekleri ayırıp gözlerimizin önünde öldürdüler ve cesetlerini Maralu Nehri'ne attılar. Biz dört kişiydik: annem, kız kardeşim ve ağabeyim

Harutyun ve ben. Lakin ağabeyimi aramızdan çekip de önümüzde öldürdüklerinde annem çıldırdı ve kız kardeşimi kaptığı gibi nehre atladı. Böylece erkekleri ortadan kaldırdıktan sonra kadınları iki gruba ayırdılar ve bir grubu Harput'a, öbürünü de Dikranagerd'e (Diyarbekir) yolladılar. Ben ve teyzem Harput'a gönderilenler arasındaydık. Biz o kazaya vardığımızda teyzem başka bir yere gönderildi ve ben Harput'ta tek başıma kaldım. Türkler yetimleri toplamaya başlamışlardı lakin hasta ve dermansız olanlar ya nehre atılıyorlardı yahut da canlı canlı gömülüyorlardı. Ben bunu öğrendiğimde çok korktum ve kaçmaya muvaffak oldum; hâlâ Harput'ta bulunan Protestan bir ailenin yanına sığındım. Bir vakit sonra İSGUHİ adlı bir kadın beni Sivas'a getirdi. Orada İSGUHİ'nin kızı öldü, o da beni kapı dışarı etti. Yine sokakta kalmıştım; bu sefer askerî tabip NAZIM beni evine aldı. Tabip İstanbul'a yola çıkarken beni Müslüman yaptırttı ve buna dair vesikaları hazırlattı. Bir Ermeni olduğum için beni hep dövüyorlardı. Onlarla iki buçuk sene yaşadım (1 sene Sivas'ta, 1 sene de İstanbul'da Kuşdili'nde). Bir gün Ermeniler gelip beni sordular, ama onlar benim Türk olduğumu söyleyip sahte vesikaları gösterdiler. İngiliz askerleri onları dinlemeyip beni tarafsız Karargaha [Ortadoğu'da kurulmuş bir organizasyon yetimlerin durumunu incelemek için açılmış bir (geçiş) merkezidir. Ermeni çocukları orada ya ailelerine ya da başka bir kuruma vermeden önce incelerler] götürdüler. Orada 4 veya 5 gün kaldıktan sonra Ermeni olduğumu kabul ettim. Şimdi evliyim."

Ek 2

Mardin Kökenli Ermeni Ve Diğer Mezhep Hıristiyanların Listesi

1915 (Haziran-Temmuz)'da öldürülmüş olanlar

Bu liste (*Positio* s. 431-445)'de hazırlanan şehitler listesinden Raymond Kevorkyan tarafından alınmıştır. Listeyi hazırlayan din büyüğü bunları başpiskopos Jean Nasliyan'ın hatıratından yararlanarak derlediğini ekler. Ayrıca Papaz Simon'un kitabı İbrahim Kaspo'nun hatıratı ve *Al-quşara*'dan toparlamıştır. Özellikle 11 Haziran 1915'te ölen (İsa'nın 417 kahramanının adını) belirlemek ister. Piskopos Maloyan ile ölenlerdir. Bu liste bildiğim ilk listedir ki bir şehrin tehcir ve katliam şehitlerini belirler. Böyle bir doküman muhakkak çok önemlidir ama doğruluğu konusunda yine de dikkatli olalım. Hakikaten *Positio*'daki listede yanlışlıklar vardı. Aynı adlar birkaç kere geçiyordu. Ölüm tarihleri doğru değildi. Bazı kimseler Mardinli değildi vs...

Tüm bu kaynaklar ve daha başkalarını da inceleyerek bazı tashihler yaptım. Kurban kimlikleri ölüm tarihleri üzerine. Ancak isimlerin imlalarını düzeltecek düzeyde değilim, kaynaklar farklı dillerdeydi. Arapça, Fransızca, İngilizce hatta bazen Süryanice imlanın farklı olması doğaldır.

Özellikle Rhétoré ve Armalé anılarında 1915 Haziran-Temmuz'dan önce öldürülmüş bazı adlara rastladım.

Yakubi kurbanlar bu listede yoklar. Çünkü kimlikleri tam belirlenememiştir. Nihayet (ek 3)'te biyografik fişlerde 1915'te Mardin'de olmayanlar da (özellikle ruhbanlar) bulunabilir.

Soyad	**Ad**	**Ölüm tarihi**
A'raj, Süryani şımmes	Na'um	Haziran 1915
'Abdülnur Amsiẖ	Cırcis	Haziran 1915
'Abdülsamıd	H̱anna	Haziran 1915
Abdülsamıd	Sa'id	Haziran 1915
'Abdülsamed, şımmes	Rızqalla	Haziran 1915
'Abdo Rızqalla	H̱anna	Haziran 1915
Adam Atamyan	'Abdülmesiẖ	11 Haziran 1915
Adem ['Abdülmesiẖ'in oğlu]	Adem	11 Haziran 1915
Adam	Arsen	11 Haziran 1915
Adam [İskender'in oğlu]	Şefik	11 Haziran 1915
Adam [Arsen'in ikinci kardeşi]	Qusţo	17 Temmuz 1915
Adam [Arsen'in ilk kardeşi]	Qusţo	17 Temmuz 1915
Adam [İskender'in eşi]		17 Temmuz 1915
Adam Gorgis	H̱anna	11 Haziran 1915
Adam [İskender'in oğlu]	Ğusto	11 Haziran 1915
Adam	H̱anna	11 Haziran 1915
Adam	Helane	17 Temmuz 1915
Adam [Atamyan]	İskender	11 Haziran 1915
Adam [Şefik'in hanımı]	Roza	17 Temmuz 1915
Adam Roza ve Şefik'in 7 kızı		17 Temmuz 1915
Afrım, Süryani		9 Haziran 1915
Ahmaranyan [papaz]	Anţun	11 Haziran 1915
Ahmaranyan [piskopos]	Ya 'qub	20 Ağustos 1915
Aẖo	Rızqalla	Haziran 1915
Aẖo	Yusıf	Haziran 1915
Aẖo (Protestan)	Sai'd	Haziran 1915
Aẖo (Protestan)	Salim	11 Haziran 1915

‘Ayn Malak	Gabriyel	11 Haziran 1915
‘Amun	Ḫanna	7 Haziran 1915
Anţe	Rızqalla	Haziran 1915
Armalé [Süryani şimmes][870]	Yusıf	11 Haziran 1915
Asya	Jozef	11 Haziran 1915
‘Aţallah	Jıbrayel	11 Haziran 1915
‘Aţallah Jıbrayel’in üvey kardeşleri		11 Haziran 1915
‘Aţallah Jıbrayel’in kardeşleri		11 Haziran 1915
‘Aţallah Jıbrayel’in yeğenleri		11 Haziran 1915
‘Aţallah [Jıbrayel’in babası]	Mikayel	11 Haziran 1915
‘Azar [Yusıf’ın eşi]		Haziran 1915
‘Azar ve Yusıf’un 12 çocuğu		Haziran 1915
‘Azar	Yusıf	Haziran 1915
Azraq [Protestan]	Ḫanna	11 Haziran 1915
Ba ’buse	Alyas	Haziran 1915
Babikyan [ailesi]		26 Temmuz 1915
Basura	Gabriyel	11 Haziran 1915
Basura’nın dayısı	Jozef	11 Haziran 1915
Bağdasaryan, [Ağustin’in babası]		2 Temmuz 1915
Bahe, Protestan	‘Abdüllaẖad Yusuf	11 Haziran 1915
Baẖẖo	Cırcis Ḫanna	Haziran 1915
Baẖẖo	Yusuf Ḫanna	Haziran 1915
Baẖẖo,	Yusuf	Haziran 1915
Barboza [ailesi]		11 Haziran 1915
Barda ’ane, Süryani papaz		11 Haziran 1915
Barda ’ane	Farjo	Haziran 1915
Bariş[yan, (*Ed.*)], Jozef’in oğlu	İskender	Haziran 1915
Bariş[yan]	Bahiyye	2 Temmuz 1915
Bariş[yan], Jozef’in oğlu	Faransis	11 Haziran 1915
Bariş[yan]	Jozef	2 Temmuz 1915

870 Armalé ailesi aslen Ermeni kökenlidir sonradan Süryani Katolikliği tercih etmişlerdir. (*Ed.*)

Baţri	‘Abdülkerim	11 Haziran 1915
Baţane [Batanyan, (*Ed.*)]	Sa’id	11 Haziran 1915
Baţane [Batanyan], Sa’id’in oğlu	Ya ‘qub	15 Haziran 1915
Baţane [Batanyan]	Athanas [Arsen]	11 Haziran 1915
Baţane [Batanyan], Sa’id’in kuzeni	Na’um	15 Haziran 1915
Bedrosyan, Andre’nin babası		11 Haziran 1915
Baẖdaye	Ḫanna	Haziran 1915
Baẖẖe	Ḫanna	Haziran 1915
Bıro [ailesi]		2 ve 15 Tem. 1915
Bıro Rayyıs, [Yakubi]		26 Mayıs 1915
Boğos[yan, (*Ed.*)], [ailesi, 16 kız, 38 üye]		17 Temmuz 1915
Boğos[yan]	Filip	17 Temmuz 1915
Bamb	Yusıf	Haziran 1915
Busik	Rızqalla	Haziran 1915
Busik	Yusuf	Haziran 1915
Cenenci	Na‘um	11 Haziran 1915
Cenenci	Boğos	17 Temmuz 1915
Cenenci	Bıţrıs	17 Temmuz 1915
Cenenci	Cırcıs	11 Haziran 1915
Cenenci, Na‘um’un oğlu	Bıţrıs	17 Temmuz 1915
Cenenci, Bıţrıs’in oğlu	3 aylık	20 Temmuz 1915
Cenenci	Tigran	17 Temmuz 1915
Cenenci	Ḫanna	17 Temmuz 1915
Cenenci	Dawud Ḫanna	6 Haziran 1915
Cenenci	Şamme	17 Temmuz 1915
Cenenci	Fahima	17 Temmuz 1915
Carnaqi	Bozo	11 Haziran 1915
Carwe	Makdasi Ḫabib	11 Haziran 1915
Carwe	Ḫabib Terzi	11 Haziran 1915
Cıbrayel, papaz		11 Haziran 1915
Dawud	Bıţrıs Malke	2 Temmuz 1915
Dınẖa	Samo	Haziran 1915
Dilenci	Rızkalla	Haziran 1915
Dokmak	Rızqalla	15 Haziran 1915

Dokmak	Fransis	11 Haziran 1915
Dokmak	Fransis Cırcis	11 Haziran 1915
Dokmak	Fransis Rızqalla	Haziran 1915
Dokmak, Fransis'in oğlu	Yusuf	11 Haziran 1915
Dokmak	İskender	11 Haziran 1915
Dokmak İskender' in kardeşi	Yusıf	11 Haziran 1915
Dokmak, İskender'in kardeşi	Alyas	11 Haziran 1915
Dokmak	Sa 'id	11 Haziran 1915
Eğo [Yeğhiayan ed]	Bulıs	Haziran 1915
Eğo [Yeğhiayan]	Fattuẖ	Haziran 1915
Eğo [Yeğhiayan]	Fransis	Haziran 1915
Eğo [Yeğhiayan]	Ḫabib Nasri	Haziran 1915
Eğo [Yeğhiayan]	Mansur	Haziran 1915
Incem[Yan][871]	Bedros	15 Haziran 1915
'Ibrani	Salim	11 Haziran 1915
Farco, papaz	Ya 'qub	2 Temmuz 1915
Farruce	Yusuf	15 Haziran 1915
Mırşo	Samo Rızkallah	11 Haziran 1915
Garabedyan, ailesi		26 Temmuz 1915
Garmiyan	Fransis Robert	19 Eylül 1915
Garmiyan	'Ibri [Abraham]	11 Haziran 1915
Gorgis, ruhban okulu öğrencisi	'Abdülkerim	20 Ağustos 1915
Gorgis	Jıbrayel	11 Haziran 1915
Gorgis	Mihayel	Haziran 1915
Ğiso [Lole Ailesi, (*Ed*.)]	Kermo	11 Haziran 1915
Hadidyan, Protestan	Wilyam Cırcis	11 Haziran 1915
Hadidyan	Elyas	11 Haziran 1915
Hadidyan, papaz	Vartan	27 Temmuz 1915
Ḫaffori, Süryani şimmes	Cırcis	Haziran 1915
Ḫılu	İskender Cırcis	Haziran 1915

871 İncemyanların konağına Abdülkadir Paşa (yeni soyadları Göze'dir) konmuştur. Bugün Mardin'deki Abdülkadir Paşa Konağı olarak anılan konak İncemyanların mülküydü. (*Ed*.)

Ḫılu	Nasri	Haziran 1915
Ḫılu	Sa'id	Haziran 1915
Ḫılu	Selim	Haziran 1915
Ḫakim[yan][872]	Cırcis Bahe	11 Haziran 1915
Ḫelek, Süryani	Ḫabib	15 Haziran 1915
Ḫammal, Süryani Katolik	Nasri	Ağustos 1915
Ḫammal, Nasri'nin oğlu[873]	'Abdülmesiẖ	11 Haziran 1915
Ḫammal, Nasri'nin oğlu	İskender	11 Haziran 1915
Ḫammal, Nasri'nin oğlu	Filippos	11 Haziran 1915
Ḫammal, Süryani Şimmes	'Abdülmesiẖ	11 Haziran 1915
Ḫannuşe, başpapaz		11 Haziran 1915
Ḫanço, ailesi		26 Temmuz 1915
Ḫanço	Cercis	Haziran 1915
Ḫanço	Samuel 7	Haziran 1915
Ḫanço	Tomas 'Abdülmasiẖ	2 Temmuz 1915
Ḫanço	Yusuf	Haziran 1915
Ḫolozyan, papaz	Sẖaq [Ḫolozo]	Haziran 1915
Ḫolozyan, papaz	Sţefan	2 Temmuz 1915
Ibın ıl Wazir [Veziryan-Ed]	Sa'id	11 Haziran 1915
'İsa, Protestan	Aziz Cırcis	11 Haziran 1915
'İsa, Keldani	Elyas	20 Ağustos 1915
'İsa, Süryani papaz	Pıţrıs	11 Haziran 1915
İşo	Sa 'id	11 Haziran 1915
Kendalafe	Yuẖanna	19 Eylül 1915
Kendir Ailesi[874]		27 Temmuz 1915
Kendir[yan] Fattuẖ	[Fatẖalla]	11 Haziran 1915
Kendir[yan]	İskender	Haziran 1915
Kendir[yan]	Rafayel	11 Haziran 1915

872 Şimdiki soyadları Mimar'dır. (*Ed.*)

873 AileninYeni soyadları Yüklen'dir. (*Ed.*)

874 [Kendiryan ailesisin, Mardindeki konakları Cumhuriyet döneminde yatılı kız sanat okuluydu. Bugün Mardin'in lux otellerinden biridir - Hotel Meridin. (*Ed.*)]

Kendir[yan]	Yusıf	Mayıs 1915
Ken ʻo, ailesi		Haziran 1915
Ken ʻo	Rafayel	Haziran 1915
Karrun, Süryani	İbrahim	27 Haziran 1915
Kasparyan Ailesi[875]		11 Haziran 1915
[Kasparyan] Kaspo	Anţun	11 Haziran 1915
Kasparyan Kaspo	Şukri	17 Temmuz 1915
Kasparyan Kaspo	Elyas	11 Haziran 1915
Kasparyan Kaspo	Mansur	11 Haziran 1915
Kasparyan Kaspo	Anţun	17 Temmuz 1915
Kasparyan Kaspo, papaz	Paul	11 Haziran 1915
Kato	Celil	Haziran 1915
Kato	Yusıf	Haziran 1915
Kırkor	Amsiẖ	Haziran 1915
Kırkor	Carcur	11 Haziran 1915
Kırkor	Sa ʻid	11 Haziran 1915
Kırkor	Yusıf	11 Haziran 1915
Kexwa	Jan	Haziran 1915
Kexwa	Marta	Haziran 1915
Kexwa	Yusıf	Haziran 1915
Ilwiz, papaz		15 Haziran 1915
Mafrıq	Ḫanna	11 Haziran 1915
Mafrıq, Ḫanna'nın kardeşi	Fransis	11 Haziran 1915
Mafrıq, Ḫanna'nın kardeşi	Gorgis	11 Haziran 1915
Ma 'e, Süryani	Selim	Haziran 1915
Mağzal	Yusuf	Haziran 1915
Makke, Süryani	Cırcis	15 Haziran 1915
Malke, Süryani piskopos	Mişel	20 Ağustos 1915
Malke, papaz	Leonard	11 Haziran 1915
Melloẖ	Malke	Haziran 1915

875 [Kasparyan'ın (Kespo) mülkleri; Kespo'ların Mardin'deki ticaret merkezi bugünkü Yüksek Kahve diye adlandırılan yerdir. Kasparyanların konağı da Süryani dişçi İlyas Sezo'nun mülkiyetindedir. (*Ed.*)]

Melloẖ	Yusuf	Haziran 1915
Malaşe, Süryani	Bıţrıs	15 Haziran 1915
Malaşe, Süryani papaz	Matta	15 Haziran 1915
Malo[Yan], başpiskopos		
Maloyan'ın kuzeni	Amsiẖ	11 Haziran 1915
Maloyan	Yusuf	2 Temmuz 1915
Maloyan Tereza'nın 20 çocuğu		17 Temmuz 1915
Maloyan, piskopos	Iğnaţiyos	11 Haziran 1915
Maloyan, piskoposun annesi	Tareza	17 Temmuz 1915
Maloyan, piskoposun kardeşi	Malallah	11 Haziran 1915
Menaşe, Keldani papaz	Jıbrayel	1 Haziran 1915
Menşe	Fransis	Haziran 1915
Mansur	Eliye	11 Haziran 1915
Mansur	Gorgis	11 Haziran 1915
Mansur	Jozef	11 Haziran 1915
Maqdasi, Keldani	Yusuf	9 Haziran 1915
Mahhule [Üçüde Boğosyan ailesinin fertleridir]	Ḫanna	11 Haziran 1915
Mahhule [Boğosyan]	Mansur	11 Haziran 1915
Mahhule [Boğosyan]	Boğos	17 Temmuz 1915
Mımarbaşi, ailesi, Süryani Katolik-Mimarbaşı Ermeni olmalı, (*Ed.*)		Haziran 1915
Mımarbaşi, Süryani Şimmes	Anţun	Haziran 1915
Mımarbaşi	Ḫabib	Haziran 1915
Mımarbaşi	Melke	Haziran 1915
Mımarbaşi	Piyer	Haziran 1915
Mımarbaşi	Rızkalla	Haziran 1915
Mımarbaşi, Rızkalla 'nın ilk evladı		27 Temmuz 1915
Mımarbaşi, Rızkalla 'nın 2. evladı		27 Temmuz 1915
Mımarbaşi, Rızkalla 'nın 3. Evladı		27 Temmuz 1915
Mımarbaşi, Rızkalla 'nın 4. evladı		27 Temmuz 1915
Mımarbaşi, Rızkalla 'nın 5. evladı		27 Temmuz 1915
Mımarbaşi, Rızkalla 'nın 6. evladı		27 Temmuz 1915
Mımarbaşi, Rızkalla 'nın 7. evladı		27 Temmuz 1915

Mımarbaşi, papaz	Yusuf	15 Haziran 1915
Mahdesi	Sa'id	Ağustos 1915
Mırşo	Samuel	7 Haziran 1915
Mirza	Iğnaţiyos	Haziran 1915
Mirza	İskender	Haziran 1915
Miyafarikin	Sa'id	Haziran 1915
Nurcan[876]	Ağustin	8 Ağustos 1915
Muro	Cırcis Eliya	Haziran 1915
Musılli, Keldani	Cırcis	15 Haziran 1915
Mihitar, Protestan	Şmuel	11 Haziran 1915
Nahbiya	Gabriyel	2 Temmuz 1915
Nahbiya	Gorgis	15 Haziran 1915
Nahbiya	Cırcis	15 Haziran 1915'ten sonra
Na'miyan, papaz	Minas	27 Temmuz 1915
Na'um	Mıqdısi Farjo	Haziran 1915
Nakkaş, Protestan	Selim Cırcis	11 Haziran 1915
Nakkaş, Selim Cırcis'in kardeşi		11 Haziran 1915
Nakkaş, Selim Cırcis'in diğer kardeşi		11 Haziran 1915
Nakkaş,	Yusuf Sa'id	26 Mayıs 1915
Nasri[877]	Nazar	Haziran 1915
Nasri, Nazar[yan]'ın eşi		Haziran 1915
Nasri [Nazaryan] efendi		16 Temmuz 1915
Nazaryan, papaz	Levon	Haziran 1915
Nı'me	Nasri	16 Temmuz 1915
Nı'me	Salim	16 Temmuz 1915
İncem[yan]	'Abdülmasiẖ	Haziran 1915
Incemyan, 'Abdülmasiẖ'in eşi	Sofiya	Haziran 1915
Incemyan, 'Abdülmasiẖ'in oğlu	Ya'qub	Haziran 1915

876 Rahip Sabbağyan. (*Ed.*)

877 Nasri Nazaryan ailesi. (*Ed.*)

Incemyan, ‘Abdülmasiḫ’in oğlu	Yuḫanna	Haziran 1915
Kalyoncu[yan, ed]	Anţun	27 Haziran 1915
Kalyoncu[yan, Ed]	Mansur	Haziran 1915
Kalyoncu[yan], Mansur’un üvey annesi		Haziran 1915
Kalyoncu[yan], Mansur’un eşi		Haziran 1915
Kalyoncu[yan], Mansur’un çocukları		Haziran 1915
Kalyoncu[yan], Vaftizci Yuḫanna Kilisesinin papazı	Mığırdıç	27 Temmuz 1915
Karagülle, Protestan	Dr Numan	19 Temmuz 1915
Karagülle,	Jozef	11 Haziran 1915
Karagülle, Jozef’in oğlu	Selim	11 Haziran 1915
Karagülle, Dr. Na‘man’ın hanımı	Stella	19 Temmuz 1915
Karagülle,	Sa’id	11 Haziran 1915
Karagülle, Protestan	Selim	11 Haziran 1915
Karagülle, Protestan	Yusıf	11 Haziran 1915
Karakuş	‘Abdülmasiḫ	27 Haziran 1915
K’arat	İskender Ḫanna	Haziran 1915
Kaşşar	Anţun	Haziran 1915
Kaţmerciyan, papaz	Gabriyel	15 Haziran 1915
Kavvak	Fransis	Haziran 1915
Kavvak	Gabriyel	Haziran 1915
Kavvak	Cırcıs	15 Haziran 1915
Kazazyan, madam		13 Temmuz 1915
Gırjırke	Mihayel	Haziran 1915
Gırjırke	Yusuf	Haziran 1915
Kıryo, Keldani	Mihayel	9 Haziran 1915
Kıryo ‘İsa’nın oğlu		Haziran 1915
Boduryan, [Saryan] papaz	Ohannes	17 Temmuz 1915
Raxatwane	Farajalla	11 Haziran 1915
Rahwali, papaz	Efram	19 Eylül 1915
Sabbağyan	Amsiḫ	2 Temmuz 1915
Sabbağyan, papaz	Gabriyel	Haziran 1915
Za ’or	Ohannes	15 Haziran 1915

Sa'do, Süryani	Nanno Jozef	11 Haziran 1915
Sa'do	Sa'id	11 Haziran 1915
Sa'do	Seydi	15 Temmuz 1915
Sa'idi	İskender	Haziran 1915
Sabbağyan	Gabriyel	Haziran 1915
Selmo	Ḫanna	Haziran 1915
Sayığ[yan, ed]	Mişel	11 Haziran 1915
Selmo	Rızqalla	Haziran 1915
Sıt ıl ıxwe[878]	Şano	7 Haziran 1915
Siyufi, Jamil'in kardeşi		Haziran 1915
İsrayelyan Sţefan [Etyen]		12 Haziran 1915
Sţanbuli Sa 'id		Haziran 1915
Sufiye Mali		Haziran 1915
Suse Dawud Ḫanna		11 Haziran 1915'dan önce
Şenhur[yan, ed] (Ermeni Protestan)[879]	İbrahim Malke	11 Haziran 1915
Şadyan, Paul'un babası		20 Ağustos 1915
Şad [yan]	Bulıs	2 Temmuz 1915
Şad[yan]	Tuma	15 Haziran 1915
Şad[yan], ailesi		Haziran 1915
Şadyan, Iğnatiyos Boğos'un babası		27 Temmuz 1915
Şahin[yan], Jozef'in babası	Eliye	11 Haziran 1915
Şahin[yan], Jozef'in kuzeni	Gorgis	11 Haziran 1915
Şahin[yan]	Jozef	11 Haziran 1915
Şalleme[880]	Fatḫallah	17 Temmuz 1915

878 Somo Sıtlık. (*Ed.*)

879 Şenhuryan'ları konağının bugünkü sahipleri Kurtuluş ailesidir.(*Ed.*)

880 Ermeni Şalleme ailesinin konağı yakın zamana kadar Sakarya İlkokulu olarak hizmet gördü, daha sonra milli emlaktan Daşi aşireti mensubu avukat Celil Can satın almıştır. Daşi aşireti soykırımda Diyarbakır mebusu Kazazyan'ın küçük kızının *gelin* olduğu aşirettir. (*Ed.*)

Şalleme	Mişel	17 Temmuz 1915
Şalleme	Mınira	17 Temmuz 1915
Şalleme	Filip	17 Temmuz 1915
Şammiye	‘Aziz	Haziran 1915
Şam ‘un, başpapaz [Süryani]		20 Ağustos 1915
Şa ’ho	Sai’d	11 Haziran 1915
Şam ‘un, Süryani şimmes	Fransis	Haziran 1915
Şerin, Keldani papaz	Tomas	20 Ağustos 1915
Şoẖa		11 Haziran 1915
Şoẖa,	Elyas	15 Haziran 1915
Şoẖa, Elyas’ın ilk kardeşi		15 Haziran 1915
Şoẖa, Elyas’ın ikinci kardeşi		15 Haziran 1915
Şoẖa, Elyas’ın üçüncü kardeşi		15 Haziran 1915
Şoẖa, Elyas’ın dördüncü kardeşi		15 Haziran 1915
Şoẖa, Keldani papaz	Ḫanna	Temmuz 1915
Ţabe, Süryani papaz	Ḫanna	15 Haziran 1915
Tebse	Fransis	Haziran 1915
Tebse, Süryani Şimmes	Filippos	Haziran 1915
Terzi[yan]	Yusuf	11 Haziran 1915
Terzibaşyan, papaz	Ohannes	11 Haziran 1915
Terziyan, ailesi		20 Ağustos 1915
Tüfenkçi[yan]	Alyas	29 Haziran 1915
Tel Armen[yan], papaz	Hagop	29 Temmuz 1915
Tuma, Keldani	Marqos	11 Haziran 1915
Ţıbbe	Elyas	Haziran 1915
Ţıbbe	Cırcis	Haziran 1915
Tomas, piskopos		9 Haziran 1915
Ţopuzyan, piskopos	Ya ‘qub	11 Haziran 1915
Habbaz, papaz	Andrus	11 Haziran 1915
Habbaz, papaz	Levon	11 Haziran 1915
Haboţ	Alyas	Haziran 1915
Haçik	Cebrail	2 Temmuz 1915
Haçik	Gorgis	2 Temmuz 1915
Haço[Haçik], Protestan	‘Aziz	11 Haziran 1915

Haddo	Mansur Sa'id	Haziran 1915
Ihremo, Süryani papaz	Brahim	18 Eylül 1915
Hatun, Keldani	Ḫanna	20 Ağustos 1915
Şayto[881]	Elyas Tuma	15 Haziran 1915
Hazakat	Gabriyel	11 Haziran 1915
Hıḏırşah	Yusuf	Haziran 1915
Hıḏırşah, Yusıf'un oğlu	Mihayel	Haziran 1915
Warde, papaz		11 Haziran 1915
Ne'me	Ḫabib	11 Haziran 1915
Yawno Xoja ailesi		Haziran 1915
Yunan	Xawaja Yusıf	Haziran 1915
Yuḫanna	Alyas	Haziran 1915
Ajmo	Butros	15 Haziran 1915
Boğos	Makhuli	17 Temmuz 1915
Furço	Samo	11 Haziran 1915
Gekki	Hanna Cercis c.	Haziran 1915
Gerbaca Ailesi		Haziran 1915
Gerbaca	Fatallah	11 Haziran 1915
Gerbaca	Farjo Fatallah'ın oğlu	11 Haziran 1915
Gerbaca	Cercis Fatallah'ın oğlu	11 Haziran 1915
Gerbaca	İskender	11 Haziran 1915
Gerbaca Hanna	İskender'in kardeşi	11 Haziran 1915
Gerbaca	Yusuf	11 Haziran 1915
Gerbaca İbrahim	Yusuf'un oğlu	11 Haziran 1915
Hakim	Gercis Bahi	11 Haziran 1915
Çuhadar	Şakir	Haziran 1915
Çuhadar	Tevfik	Haziran 1915
Kaddo	Mansur Said	Haziran 1915
Kajo Aziz	Protestan	11 Haziran 1915
Sabbağyan Vartan	Baba	2 Temmuz 1915
Saccate Gabriyel	Baba	Haziran 1915

881 Şayto ailesi uluslararası üne sahip kuyumucuydular. Ed

Youne	Habib	11 Haziran 1915
Çeroyan Nerses	Papaz	Haziran 1915
Topuzyan Jak	Papaz	11 Haziran 1915
Çerme[yan] aile[882]		Haziran 1915

882 Çermeyan ailesinin konağı Şahkulubey ailesine geçmiştir. Bugün Şahkulubey Konağı olarak anılmaktadır Ermeni mimar Lole'nin eseri olan bu evin Cumhuriyet Meydanı'ndan Savurkapı'ya doğru çıkarken Birinci Cadde'nin hemen kuzeyinde bulunan konak tüccar ve toprak sahibi Raffi ve Tomas Çermeyan kardeşler tarafından yaptırılmıştır. Arazi eğimine oturtularak ve 3 katlı olarak yapılmış olan bu ev 2.040 m^2'lik bir alanı kaplamaktadır. Cephe düzenlemesi Mardin konut tıpinden farklı özellikler taşımaktadır. Geleneksel formlar Rönesans uslübü ile kullanıldığı görülmektedir. Konağın cephesi Floransa müze binasından esinlenerek düzenlenmiştir. Yapı, ünlü Ermeni Mimar Sarkis Lole'nin (Giso) eseridir. Konak, Çermeyan ailesinin büyümesine paralel olarak üç safhada tamamlanmıştır.

Ek 3

Biyografik Fişler

Bu fişler, kurban listesine tamamlayıcı olarak gelirler. Birinciler Papaz Armalé'den[883] alınmış. İleri gelen listesini piskopos Mar vermiş. Adların imlası Nasliyan kitabından alınmış Armalé'den farklı olanlar işaretlenmiş. Sonuncular *Positio* tanıklıklarından alıntı.

Adam [Atamyan], Cercis: Ḫanna Adam'ın oğlu. 25 Mayıs'ta tutuklandı. Fransiskan Rahibeler Manastırına yollandı, işkence edildi. Soyulup buzlu su döküldü. Cellatlar yorulana kadar dövüldü, dinini terk etmesi için baskı yapıldı. Ailesine ölüm halinde götürülür. Onu tedavi ederler. Sonra 10 Haziran'da yeniden tutuklanır ve hemen tehcir edilir. 11 Haziran'da öldürülür.

Adam [Atamyan] İskender, Şeytanın odasında tavandan bir kabloyla asılıp işkence edildi. Memduh döver ve hakaret eder, tehcir edilir ve 11 Haziran'da öldürülür.

Cenenci Na'um: Tutuklanır, hapiste işkence görür: (kırbaçlanır, falaka) Hapishane tarasasına kadar yürütülür oradan yere atılır, ayakları kırılır. Dostları tehcirde onu taşır. 11 Haziran'da öldürülür.

---

883 Bkz., *Al-quşara* Bölüm: 16, Bazı Hıristiyanların acıları ve şehit olması, s. 226-236, B; Bazıları da J. Nasliyan, *a.g.e.*, cilt: 1 s. 328-341'den.

Kaspo [Kasparyan] Antın: Hapiste işkence görür. Naum Cenenci gibi tarasadan yere atılır. Sonra tuvalete kilitlenir ve dövülür. Tehcir edilir ve 11 Haziran'da öldürülür.

Ḫılu Selim (Said Hailo): Tutuklanır şeytanın odasında işkence edilir, 550 darbe vurulur (kızılcık sopasıyla). Aşağı kattaki tutuklular saymış. Hücresine dönünce 5 cellat olduğunu söyler. Ayaklarına demir ile vurmuşlar, parmaklar kopmuş. 29 Haziran 'da 2. Erkek kafilesi ile öldürülür.

Batanyan Said, *Muhtar*: Hükümet tarafından vergi toplamakla görevli Mardin Ermeni Katolik topluluğundan sorumlu. 11 Haziran Cuma tutuklanır, evinden oğlu Yakub, kuzeni Naum ile çıkmak istemiş, beraber ölmek için. Üçü de hapse atılır. Ertesi gece Sait şeytanın odasında silahların yerini söyleyene kadar dövülmüş. Sonra Memduh onunla evine gidip silah varlığını ispat etmek ister. Onu Adam, Cenenci ve Kaspo'lara götürür. Tabii ki silah bulamazlar. Tekrar hapse döner, tek hücreye konur, vücudu kızgın demirle dağlanır, kuzeni Naima hapse gelir. 12 Haziran'da onu sorar. Ona Said ve oğlunun perişan halini gösterirler. 2. Kafilede oğlu ile gider sonra Mardin'e döner.

Na 'um, Nasri Ḫammal'ın oğlu anlattığına göre 28 Haziran'da tekrar işkence edilir. 3.000 darbe vurulduğu sayılmış. Sonunda derisi soyulmuş. 29 Haziran Salı tehcir edilir ve sağ kalan Ermenilerle (2. Kafileden) beraber öldürülür. Salim Hılu ve Samuel Ḫanço bu gruptadır.

Papaz Mıgırdıç Kalyoncuyan: Tutuklanır şeytan odasında işkence görür. Memduh ona eziyet eder. Sakalı yolunur. Ayaklarına vururlar, parmakları kopar. Sonra alt kata atılır ve 2. Kafiledekiler ile öldürülür. 29 Haziran'da Mardin dışında.

Elyas Tüfenkçiyan: Diyarbakır'a dönen 2. Ermeni Kafilesiyle işkence görür. Onlarla katledilir. 29 Haziran'da.

Fathallah Şelleme: katledilmeden önce bağlanır ve işkence edilir. 17 Temmuz'da mağaralarda öldürülür.

Ohannes Sa'or [Ohannnes Za'or]: Surp Kevork katedralinin zangocu. 4 Haziran'da katedralin aranmasında tutuklanır. İşkence edilir, elleri duvara çakılır sonra bırakıp yine 7 Haziran'da tutuklanır. Silahların yerini söyletmek isterler, tırnakları çekilir, göğsünü kızgın demirle dağlarlar, boynuna çıngırak takılır, cellatların alayları ile yürütülür. 2. Kafile ile tehcir edilir. 14-15 Haziran gecesi öldürülür.

Davud Ḫanna Cenenci: Ancak 15 yaşında bir delikanlıdır, babasının katilleri onu kaçırır ve Hüseyin'in evine götürürler (5 Haziran Cumartesi). Döverler göğsünü dağlarlar, ölür. Ertesi günü soyarlar, bağlarlar. Vücudunu Tuma ailesinin komşu kapısına bırakırlar. Evdekiler vücudunu örter, annesine haber verirler ki alıp gömdürsün.

Yusuf Malo[yan]: 16 yaşında bir delikanlıdır. Mütevazi ve akıllı, ailesi ile başpiskopos Maloyan'ın evinde yaşar. Birinci Erkek kafilesi tehcirinden sonra tutuklanır. 2. Kafile ile gider, Diyarbakır'a geri gelir. Üstünde bir kolye ve bir haç bulunur. Hapiste 15 gün dövülür. Hiç sızlanmadan acı çeker. 2 Temmuz'da 2. Kafile Ermenileri ile öldürülür.

Gabriyel Haçik ve oğlu Cercis: Baba oğul beraber tutuklanırlar. Anneye işkence edilir, küçük çocuk Ermeni cemiyeti üyelikle suçlanır. Evlerinin aranmasında bir şey bulunmaz. Cellatlar Cercis'e saldırır. Babasının yanında günlerce döverler. Her gün babayı, oğlunu işkence odasına ve oradan da hücreye götürmeye mecbur ederler. 2 Temmuz'da ikisi de tehcir edilir ve öldürülür.

Nehbiye Gabriyel: Tutuklanır, işkence edilir, delirir. 2 Temmuz'da kafile ile öldürülür.

Ḫanço, Tuma, 'Abdülmesiḫ'in Ḫanço'nun oğlu (Tomas Yusuf): Milis Xamsin şefi Ose'nin oğlu (Mişkeviye), Ḫanco ailesinin düşmanıdır. Adamları 7 saat Tuma'ya işkence ederler. Hücresine kanlar içinde döner. 2 Temmuz'a kadar hapiste kalır sonra tehcir edilip öldürülür.

Dilenci Rızkalla: Şeytanın odasında ayaklarından asarlar ve demir çubuklarla döverler gece boyunca. Tehcir edilir ve 2 Temmuz'da öldürülür. Piskopos Mar: Ayrıca şu isimleri verir: Şükrü Kaspo, Yakub ve Yuḫanna 'Abdülmesiḫ Encim'in oğulları Yusuf Kerjerka ve oğlu Mihayel, Rızkallah Tazbazyan, Bıro ailesi, reisi zengin ve nüfuzlu bir adamdır. Tüm aile öldürülür.

Numan Karagülle:[884] Jozef Karagülle'nin oğlu olan doktor 1912'de diplomasını alıp Mardin'e döner. Baltimor'dan genç bir Amerikalı kadın olan eşi Stella ile yerleşir. 1914'te Mardin'de görevli askerleri tedavi emri alır. 1915'te Midyat'a Rauf Bey'in taburunun doktoru olarak tayin olur. Yanında eşini ve oğlu Filip'i götürür. Turabdin'de Yakubilerin katliamına tanık olur. Rauf Bey daha sonra ona Mardin'e nakledileceğini haber verir. Ailesi ile beraber asker refakatinde gidebileceğini söyler.

Atlar yola çıkarlar. Yolda askerler onları durdurur, soyar ve döverler. Eşine gözü önünde üç saat boyunca tecavüz edilir sonra öldürülürler (19 Temmuz). Kafalar kesilir ve cesetler bir kuyuya atılır, elbiselerini alırlar. Çocuğu da Rauf Bey'e götürürler. Ama daha önce Numan'nın babası Yusuf, kardeşi Selim 11 Haziran kafilesinde ölürler. Komutan Rauf çocuğu alıkoyar, karısı onu akrabalarına

884 Bkz., *Al-quşara*, s. 401.

vermek ister, bunun üzerine Hulusi'nin oğlu Şeyh Musa'-yı çağırır, çocuğu ona verir. Adam Mardin'e gider çocuğu 10 lira karşılığında teyzesine verir. Bir ay sonra 4 lira daha ister sözde çocuğun annesi Stella'yı yollayacaktır. Teyze parayı verir, Stella'nın öldüğünü bilmemektedir. Filip ise üç hafta sonra ölür. Sorgulanan başka tanıklar Mardin veya çevreden başka Hıristiyan kurbanlar hakkında da bazı bilgiler vermişlerdir.[885]

'Azar Yusuf (Cemil Siyufi'nun anlattıkları)[886] Teyzem Bayan Necah Garabet, Yusuf 'Azar'ın ölümünü anlattı. Eşinin kardeşidir. Bu Yusuf Derik'te 12 çocuğu ve karısı ile yaşamaktaydı. Gücü nüfuzu ile anılırdı. Tehcirler başlayınca Yusuf, valinin yanına çağrılır ve yaşamak için İslam'a geçmesi teklif edilir, çünkü kuvvetli bir adamın ölmesi yazıktır, çünkü ölecektir. Yusuf reddeder, ailesi ile Derik dışına çıkan bir kafilede mağaralar yakınında karısı ve çocukları ile öldürülür.

Nehbiye Gorgis: (Cemil Siyufi anlatır) Mimarbaşı Sarkis Lole, Mardin minaresini yapar. Cemil Siyufi'nun kuzeni Gorgis ve başka işçileri beraber çalışmak için çağırır. Minare bitince otoriteler Lole'yi İslam olması için zorlarlar. O da minareye çıkar ve ezan okur, kendisi ve çocukları kurtulur ama diğer işçiler (Gorgis de aralarında) reddederler ve kaledeki hapishaneye yollanırlar. Ramazan arifesinde kale kapısında öldürülürler.

Malo[yan] Amsiẖ (Cemil Siyufi):[887] Başpiskopos Maloyan'ın kuzenidir. Başpiskopos'un sakladığı silahların yerini söyletmek isterler. İşkence ederler, onu tepelerin kuyusuna

885 *Positio*'da bunlar yer alır.
886 Bkz., *Positio* s. 222.
887 Bkz., *Positio* s. 223.

mezarlığa götürmelerini ister, bir kuyuya atlar. Tabanca ile öldürürler.

Kırkor Said, Yusuf, Kirkor ve Amsiẖ: Anlatan bayan Zekiye (Rızkallah Tumacıyan'ın kızı İbrahim Garabed'in eşi, 1903 Mardin doğumlu 19 Mart 1966 Şam'da) anlatılanlara göre Tanığın anne tarafından 4 dayısı, ilk üçü 11 Haziran'da beraber tehcir edilmiş katilleri Hamuda. Onları öldürüp Mardin'e gelir ve Zekiye Tumacıyan'ın babasına şöyle der: "Bu kafirleri öldürürken çok yorulduk, bize yemek verin." Annesi, kurbanların kız kardeşi reddeder ama baba ısrar eder ve kadın yemek verir. Amsiẖ 4. kardeş Erzurum'da askerdir Türk subayın emrindedir. Ermenileri öldürme emri çıkınca subayı ona İslam ol der. Amsiẖ reddeder ve bir kurşunla öldürülür, kuzeni Farco da askerdir, İslamlaşıp ve kurtularak olayı anlatır.

Bariş[yan) İskender ve Fransis: (Kardeşi 1908 Mardin doğumlu Ermeni Katolik Elyas'ın 15 Mart 1966'da anlattıklarına göre).[888]

Kardeşi Aleksandır 1915'te 18 yaşındadır. Milis onu Mardin dışına götürür ve öldürür. Öbür kardeş Fransua Başpiskopos Maloyan'ın (417)'lik gurubundandır. Mardin'de ailesinin Hasan Made adında bir Müslümanın evinde oturduğunu hatırlar. *Bu adam kızı Behiye'yi babası Jozef'e eş olarak vermek ister Jozef reddeder. Haziran ayı sonunda veya Temmuz başında Barış ailesi 500 kişi ile tehcir edilir. Resulayn yakınında kafile yok edilir. Ancak çocuklar ve genç kızlar kalır. Üç kürt, kızkardeşini almak için (Behiye) dövüşürler. İkisi ölür, üçüncü onu kaçıracakken reddeder ve (İsa dini) için yaşayıp ölmek istediğini söyler. Kürt onu bıçaklar, öldürür.*

888 Bkz., *Positio* s. 227-228.

Ek 4

Mardin Ermeni Katolik Topluluğu Din Adamlarının Ölüm Listesi

Bu listeyi Piskopos Mar oluşturur ve başpiskopos Nasliyan'a[889] verir. Dominikan ailemize saygılarını sunar. Özellikle Musul Dominikan Semineri eski öğrencilerinin adlarını ve Dominikan stajyerlerin isimlerini verir. Liste ilkin tamamlayıcısıdır. Süryani ve Keldani Katolikleri kapsar.

İlk kitapta veya ikincide birçok papaz ve rahibenin ölümünden bahsedilir, adları (bkz. üstte) ibaresi ile geçecektir.

Mardin topluluğu Başpiskopos Maloyan başkanlığında 19 ruhbandan oluşan din görevlilerince bilgilenir. Başpiskopos Maloyan 11 Haziran 1915'te öldürülür (bkz. üstte).

Bu listenin ilk 3 ismi Mardin'de görev yapar.

Ohannes Boduryan (Saryan): 1835'te doğdu, toplu üst düzey ve Surp Kevork katedralinde görevli 15 Temmuz'a kadar piskoposluğun küçük bir odasında hapis, bu tarihte giden kafile ile öldürülür.

İstepan Ḫolozo [Holozyan]: 1845'te doğmuş, 20 Ağustos 1870'de Mardin'de papaz olmuş. Surp Hovsep kilisesi ruhbanıdır. Silah saklamakla suçlanıp işkence edilmiş, tabii ki yalandı. 2 Temmuz kafilesi ile öldürülür.

889 Bkz., Nasliyan, *a.g.e.*, 1. Cilt, s. 335-338; Simon, *a.g.e.*, s. 156-177.

Hagop (Yakub) Farco: 1850 Tel Armen doğumlu. 1871'de papaz olur. Mardin Surp Hovsep kilisesinde görev alır, papaz Ḫolozo ile tutuklanır ve işkence görür. 2 Temmuz'da aynı kafilede öldürülür.

Antreas Bedrosyan: 1844 Mardin doğumlu, 30 Ağustos 1871'de Mardin'de papaz olur. Derik rahibi. Bu şehirde öldürüldü.

Atanas Batanyan (Baţane): 1862'de doğmuş. 25 Mart 1884'te Mardin'de papaz olmuş. 11 Haziran kafilesinde öldürülmüş.

Antranik (Antun) Ahmaranyan: 1862'de doğar. 21 Ekim 1888'de papaz olur. Tel Armen rahibidir. Tel Armen'den Mardin'e getirilir. Meydanın ortasında şapkasının peçesi ağzının içine tıkılmış diz çökmeye zorlanır. Bir grup insan onu hapishaneye giderken takip eder alay ve hakaret ederler. Birinci Konvoyla 11 Haziran'da öldürülür. [Ailenin konağını emvali metrukeden Süryani dişçi Fehmi Sezer Satın almıştır].

Minas Numanyan: 1874'te doğar, 1903'te Mardin'de papaz olur. Tel Armen'den papaz Ahmaryan'dan ayrı götürülür. Dara'da tehcir edilip öldürülür. 27 Temmuz 1915.

Sahak Ḫolozyan (Ḫolozo): 1877'de Mardin'de doğdu. 27 Ocak 1895'te Mardin'de papaz oldu. Viranşehir ruhbanı. 3 Haziran'da tutuklanır. Diyarbakır'da hapsedilir. 15 gün işkence görür. Diyarbakır yakınında bir tepede öldürülür.

Levon (Leon) Nazaryan: 1866'da doğar, 19 Ocak 1892'de papaz olur. Tehcir edilir (iş için olduğu) Diyarbakır'dan çıkar yolda öldürülür.

Mıgırdiç Kalyoncuyan: 1878'de doğmuş, 19 Ocak 1898'de papaz olmuş, işkence edilmiş, tırnakları çekilmiş, tehcir edilmiş ve Dara'da 27 Temmuz'da öldürülmüş [Kalyoncuyan konağı Süryani Hanaşe-Güzeliş ailesinin mülküdür].

Nerses Çeroyan: 1879'da doğmuş, 18 mayıs 1904'te papaz olmuş, Siirt'te öldürülmüş

Pol (Boğos) Kasparyan: 1880'de Mardin'de doğmuş, Mehitarist papazların Surp Lazar'ından mezun olur. 1906'da başpiskopos Maloyan'ın sekreteri: 11 Haziran kafilesinde yanındadır ve aynı kafilede ölür [Kasparyan konağı Süryani dişçi İlyas Sezer'in mülküdür].

İğnatiyus Şadyan (Boğos Şahadyan): 1899'da Mardin'de doğar İstanbul Saint Louis semineri öğrencisi. Başpiskopos Maloyan'ın tutuklanması öncesi birkaç hafta önce papaz olmuş. Tehcir edilir ve Dara'da 27 Temmuz'da öldürülür.

Ağustin Bağdasaryan: 1877'de doğmuş 1911'de Mardin'de papaz olur. 2 Temmuz'da tehcir edilirken öldürülür.

Vartan Sabbağyan: 1888'de doğar, 1911'de papaz olur. 2 Temmuz'da tehcirde öldürülür.

Gabriyel Katmerciyan: 13 Mayıs 1888 doğumlu. İstanbul Saint Louis semineri öğrencisi Surp Housep kilisesinde görevli, tutuklanınca sakalını keser, döver, tırnaklarını ve ayak parmaklarını çekerler. Sonra 11 Haziran kafilesi ile onu yürütürler. Öldürülmeden önce Sainte Croix'den bir kutsal şey yutar ki onu günahtan korusun.[890]

Pol Şadyan: 1880'de Mardin'de doğmuş, 1909'da papaz olur. Dara'da ruhbandır. Bu 17 kişilik liste (19 üzerine) Gabriyel Saqqate eklenir. Rahibe Marin Farziye'nin kuzenidir. İki yıldır papazdır. Süryani Katolik ruhbanlarla 2. Kafilede gider. 2. Kafileden kurtulanlardan biridir.

Diyarbakır'a papaz Hrimo ile Mardin'e döner.[891] Orada

890 Bkz., *Positio* tanık 13 (D) s. 239-240.

891 Bkz., Anı M 1c.

hapsedilir ve kulağının arkasından bir kurşunla öldürülür.[892]

Babil Keldani Patriği Yusuf Emmanuel Tuma II, Babil Kildani patriği Piskopos Yusuf Emmanuel Tuma II Cizre ve Siirt sancaklarındaki katliama dair[893] Mezopotamya'daki Fransız konsolosu M. Roux'a 29 Ocak 1919.

MAE Serie Levant 1918-1940 51. Cilt.

Bitlis Vilayetinde Siirt Keldani Başpiskoposluğu

Öldürülen ruhban sayısı:
1 piskopos, 12 papaz ve yaklaşık 4.000 inanan

Harap edilen yerler, kasaba ya da köy	*Katliamları uygulayanlar*	*Rehberlik edenler*	*Yıkılan Kiliseler*
Siirt	Halenze reisi Haccı Barho'nun evlatları Fisken reis Şeyh Muhammed	Nazmi Bey, jandarma komandanı Muhammed Ağanın evlatları	1 kilise 1 manastır
Mar Ya'qub	Şeyh Muhammed Farsaf reisi	Abdülrezzak, Haccı Abdüllah	1
Ketmus	Cuwankiye reisi Sılo'nun evlatları ve bunların çetesi	Hamid Efendi Haccı Mustafa Hetro	1
Ḫadide	Kelhoc, Bloris ve Kersiya'dan Ömer Şahin	Şeyh Muhammed Ahmed Şekerci	1
Gidyanes	Cenguwir reisi Haccı Tahir'in evlatları	Keçki ailesi Abdülmevla	1
Tıl Mışar	Muhammed Resul ve onun evlatları	Köy muhtarı Sa'id Hasan Haccı Yasin	1

892 Rahibe Marin anlatır, *Positio* s. 270-271.

893 Kaynak: Serie Levanten 1918-1929, kategori Türkiye, Cilt. 127, fos 79.

Harap edilen yerler, kasaba ya da köy	*Katliamları uygulayanlar*	*Rehberlik edenler*	*Yıkılan Kiliseler*
Mar Gurya	Kara Daran ağaları	Sa'id Haydar Hasan Muhame	1
Der Şımş	Şeyh Hıdır ve onun evlatları	Hamke ailesi	1
Bingof	Ömer Ağa'nın evlatları	Mamo ailesi Haccı İsa Hamo	1
Sadağ	Gundi ağalarına Şeyh Fatiq Qasim Abdülkerim	Haccı Abdülkerim ailesi	1
Bırke	İskan, Fero ve Ömer'in evlatları	Haccı Abdülrahim'in evlatları	1
Bekend	Ömer ve İskan'ın evlatları	Haccı Xalaf ailesi Haccı Musa	1
Piros	Aro'nün ağaları ve bunların çetesi		1
Dentas	Aro'nün ağaları ve bunların çetesi		1
'Eliloke	Aro'nün ağaları ve bunların çetesi		1
Yukarı Artevina	Aro'nün ağaları ve bunların çetesi		1
Aşağı Artevina	Aro'nün ağaları ve bunların çetesi		1
Dehok	Bataviya'nın ağaları		1
Gura Tıl	Garisa ve Domani ağaları		2
Toplam Kilise			21

Açıklayıcı notlar

Mar Ya' qub Manastırı Doğu ile ilgili en eski el yazıtlarını içeren değerli bir kütüphanesi vardı.

Diyarbakır Vilayetinde Cizre Keldani Başpiskoposluğu

Öldürülen ruhban sayısı:
1 piskopos, 10 papaz ve yaklaşık 5.000 inanlı

Harap edilen yerler, kasaba ya da köy	*Katliamları uygulayanlar*	*Rehberlik edenler*	*Yıkılan Kiliseler*
Cizre	Şırnak ve Silopi ağaları Bazamer, Xapsiya	Müftü Fevzi Bey, Diyarbekir Milletvekili	1
Taqiyan	Esene'den Süleyman ve Köçerler'den İsmail	Haccı Na'im Ağa	1
Gurige-Badro	Şırnak ve Silopi ağaları ve bunların çetesi	Haccı Zoraf, Muhammed Arabe	1
Wahsad	Şırnak ve Silopi Ağaları ve bunların çetesi	Haccı Seyfeddin	1
Marze	Esene aşireti	Sa'id Necmeddin	1
Tel Dare	Esene aşireti	Sa'id 'Abdülhamid	1
Bırke	Esene aşireti	Şeyh Muhammed Emin'in evlatları	1
Bara Betha	Esene aşireti	Sa'id Hindi, Yusuf Efendi	1
'Emerin	Esene aşireti	Muhammed Xani'nin evlatları	1
Jariha	Mamman aşireti	Reşid'in evlatları, Ahmed Nazo[894]	1
Xandaq	Mamman aşireti	Muhammed Emin Goro	1
Jded	Mamman aşireti	Abdülmanaf, Musa Efendi	1
Mansuriye	Batuwan aşireti	Reşid'in oğlu Sevi	1
Yukarı Dera	Batuwan aşireti	Haccı Abdülhamid, Haccı Sefo	1

894 Mardinli Muhallemi, Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı milis lideri. Mardin'de İttihada bağlı Cemiyet Kulübü üyesi. (*Ed.*)

Harap edilen yerler, kasaba ya da köy	*Katliamları uygulayanlar*	*Rehberlik edenler*	*Yıkılan Kiliseler*
Aşağı Dera	Batuwan aşireti	Haccac 'Abde, Sa'id Muhammed	1
Nahervan	Batuwan aşireti	Sa'id 'Abdülselam	1
Baspin	Batuwan aşireti	Haccı Hasan Fattah	1
Harbol	Şırnak ağaları		1
Tel Qıbbin	Şırnak ve Silopi ağaları		1
Peş Xabur			1
Toplam Kilise			20

Açıklayıcı notlar [aynısı yukarıda]

Teşekkürler

Bu kitabın girişinde, bu çalışmaya hangi şartlar altında başladığımı anlatmıştım.

Orada andığım herkese, bu dökümanları toplamaya yardım edenlere ama özellikle Piskopos Ghabroyan'a teşekkür ederim. O olmasaydı bu kitabı yazamazdım.

Arthur Beyleryan ve Alexandre Birecikliyan'a, Arapça'dan bana gönüllü olarak sayfalarca tercüme ettiler. Bu kitap düşünüldüğü andan itibaren yardımını esirgemeyen Raymond Kevorkian olmasaydı yayınlanamazdı. Yayınlamayı da sağlamaktan başka dökümanların bir kısmını sağladı. Fotoğrafların çoğunu seçti.

Yeni resimleri ise S. de Courtois verdi, ona da çok borçluyum. Haritalar yaptı, çizdi, taslak hazırladı ve notları toparladı. Ayrıca Claude Mutafyan'a da müteşekkirim. Her zamanki dikkati ile 1. tarihi kurgulamayı okuyup olası hatalara engel oldu (böyle geniş bir tarihi alanda hatalar kaçınılmazdı).

SON

Editörün Ekleri

Ek 1

Mardin Ermeni Olayları [1895]

5 Kasım 1895'te Kara Diyarbakır ve civar köylerinde başlatılan ve büyük zararlar getiren acı felaketlerle kıyımın haberi duyuldu. Korkunun dehşeti tüm Ermenileri sardı, herkes kiliselere sığındı. Ermeni ve Kapusen kiliselerine de 230 hane sığındı. Geriye kalan Ermeniler ise canlarını kurtarmak için tedirginlik içinde büyük evlere sığındılar. Eşyalarını da evden eve taşıyorlardı. Tam bir karınca dizisi gibi, biri gidip biri geliyordu. Ermenilerin dehşeti özellikle civar köylerden ve Tel Armen kazası ile Goliye köyünden alevin insanları nasıl yuttuğunu gözleriyle görünce arttı. Müslüman liderlerden özellikle Necim Mütevelli ile şeyh 'Araç (Topal), Hacı Merre ve Ermenilere karşı olanlar sinsi düşmanlıklarını hayata geçirmeyi fırsat bildiler. 9 Kasım Cumartesi günü Kürtler saldırıya hazırlanmak için bir nehir gibi kentin batısında kalan 'Ayn Sınce çeşmesine aktı. Kadınlar ağlamaya, çocuklar ise sızlanmaya başladı. Korku ve dehşet herkesi ölümün eşiğine getirdi. Bu sırada Mışkeviyelerin liderleri Ahmet Ağa ve Sait Ağa Mendelkaviyelerin lideri Faraç Beg aralarında anlaşıp taraftarları birlikte, tamamen kin ve nefretle dolu olan güçlü Kürtlere karşı koydular. Açtıkları ateş sonucu Kürtler geri çekilmek zorunda kaldılar. Karşı saldırı olmasa Kürtler Mardin kentine saldıracaklardı. Her yeri yağmalayıp ateşe verecek ve insanları öldüreceklerdi. Mişkeviyeler ve Mendelkaviyeler

geri geldiklerinde, doğrudan hükümet binasına Mutasarrıfa gittiler.

Kürtlere karşı koyabilmek için, yeteri kadar silah talep edilir. Yetkililere Kürtlerin Mardin kentine saldırısı halinde, Müslümanlara bile dikkat etmeyeceklerini söylediler. Uzun tartışmalar sonucu yetkililer kırk tüfek verdiler. Bedelinde de Mardin ileri gelenlerinden İskender Adam (Atamyan) ve Rafi Çermeyan (Çerme) vermeyi kabul ettiler. Alınan silahlara karşılık 280 altın Lira yatırıldı. Silahlar geri verilmedikçe yatırılan para da geri alınamayacaktı. Aynı anda 'Abdülkadir Paşa, Hacı Göze de yetkililerden silah aldılar. Alınan silahlar Mendelkaviyelere, Mışkeviyelere ve diğer Müslüman liderlere Kürtlere karşı kullanılmak üzere dağıtıldı.

Daha sonra yetkililer savaş olacağı uyarısını, çarşıda şu sözlerle belirttiler: "Devletten ve Hz. Muhammed'ten yanaysanız silahlanın ve Kürtlerle birlikte savaşın". Olası grup avamın silahlanmasını sağladı. Liderleri Necim Mütevelli'nin yaydığı fesat sonucu, Mardin kenti yağmalanmaya uygun hale geldi. Necim Mütevelli halka şu şekilde sesleniyordu: "Madem ki ben bir lider ve imamım, beni dinlemeniz gerekiyor ve Ermenilerin işini bitirin diyorum." Bu söylemler yetkililer tarafından duyulunca bir günlüğüne hapse atıldı.

Mışkeviyeler, Ulu cami minare diye adlandırılan ve kentin batısında kalan, stratejik önemi büyük bu noktayı koruyacaklarına dair vaatte bulundular. Burada oturanların çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu. Mışkeviyeler ve Mendelkaviyeler bu bölgeyi koruma konusunda anlaştılar. Kaleyi koruma görevini ise askerî güç üzerine aldı. Burdan geçiş yapan kimseler aranacaktı. 11 Kasım günü Kürtler kentin giriş kapılarından Buvayre'nin önünde belirdiler. Müslüman ve Hıristiyanların oluşturduğu grup Kürtlere karşı koydular. Ateş açılmasına rağmen Kürtler hemen geri çekilmediler. Bunun üzerine 'Abdürraḫman'ın oğlu olan Şeyh Hamit Kürtlere geri çekilmelerini öğütler. Kürtlerin yanıtı ise açıktır: "Bizi yağma ve

öldürmekten alıkoyamazsınız, çünkü bunu devletin kendisi istedi. Bize engel olmanız, rüşvet aldığınızın göstergesidir." Sonunda geldikleri yoldan geri dönerler. 16 Kasım günü Kürtler kente saldırmak için tekrar gelirler. Aziz Mihayel Manastırının önünde Kürtler Mışkeviyeliler tarafından geri püskürtülürler. Tam bu sırada başkentte büyük vezir görevinden istifa eder. Yerine geçen yeni vezir tüm şehirlere gönderdiği telgrafta tüm kilise, manastır ve Ermenilerin korunma emri yazıldı. Emir şehre ulaştığında korku ve dehşet biraz olsun kaybolmuştu. Mutasarrıfın temsilcileri olan Cemil Efendi, Surri Efendi, binbaşı ve diğerleri Ermeni dinî liderlerine güvenlik içinde olduklarını ve eskisi gibi güven içinde olacaklarına dair söz verdiler.

20 Kasım Ermeniler işyerlerini nihayet açabildiler. Askerler Ermeni dükkânlarını tek tek dolaşıyor istediklerini karşılıksız alıyorlardı. Bu rezalet 10 Aralığa kadar devam etti. Bu tarihten itibaren yetkililer her türden tecavüze ve hırsızlığa yasaklar getirdiler. Yasaklar gelene kadar Ermenilerin zararlarını anlatmak ise mümkün değildir. Tüm bunlara rağmen Müslümanlar memnun değildi. Kürtleri yağma ve vurgundan men etmekle nasıl bir zarara sokulduklarına üzülüyorlardı. Ermenilerin mal ve mülklerini tamamen yağma edebilmenin fırsatını elden kaçırdıklarına hayıflanıyorlardı. Yetkililerin çıkardığı bir emir gereği Kürtler ne çalmışsa iade edilecekti. Bu emri yerine getirmek üzere Ğurs'a ve diğer bölgelere Hüseyin Çelebi, Hacı Merre, Şeyh Muhammed, Ali Ansari, Yusuf Cenenci (Ermeni) ve 30 asker gönderildi. Çalınan maldan çok azı geri alınabildi. Ermeni kiliselerine ait haçlar ve ayinde kullanılan kadehler Yusuf Cenenci'ye geri verildi. Kutsal eşyaları Hacı Merre aldı. Önce hepsinin içine tükürdü, sonra yere fırlattı. Onları kirli ayaklarıyla ezdi. Tanrı'ya ve Mesih'e (Hz. İsa) ait her şeye küfürler ve hakaretler yağdırdı. Bu çirkin hareketlere Yusuf Cenenci korkup hiçbir şey yapmadı.

24 Aralık 1895'te Mardin'e Şeyh 'Abdürahman'ın oğlu Şeyh Muhammed Said ayak bastı. Şeyh 5 yıl evvelki gibi Çerkeslere, Ermenilerin mal ve mülkünü kendilerine mal etmesi için yeşil ışık yakar. Şehre girişinde kendisini birçok müslüman karşıladı. Bulunduğu bina Müslümanlarla dolup taştı. İçlerine yavaş yavaş şeytan girmeye başlamıştı. Amaçları Ermenileri öldürüp daha sonra yağma yoluyla mal ve mülklere el koymaktı. Hacı Hüseyin Çelebi ve arkadaşı Hacı Merre de aynı görüşteydiler. Yeni gelen şeyh de bu görüşe katılıyordu. Mışkeviyelerin iki şeyhini görüşmek üzere çağırdı. Kendilerine iyi bir karşılama yapıldı. Yapılan görüşmede Ermenileri öldürmek ve soymak için baskı yapıldı.

Konuşmaların birinde Mışkeviyelere şöyle denildi: "Diyarbakır Müslümanları, Mardinli Müslümanlara Müslüman olmadıklarını, tersine Ermeni olduklarını söylüyorlar. Bu rezaleti kendimize kabul ettiremiyoruz. Bize düşen yegâne görev Diyarbakır ve diğer yörelerde ki Müslümanların yaptığını burada da yapmak." Aralarındaki tartışma devam etti. Ahmet Ağa'nın son sözleri şöyleydi: "Ermenilerin evlerini Mişkeviye giriş kapısından minareye kadar koruyacağımıza dair şeref sözü verdik. Vardığımız bu uzlaşma ve vaadden geri adım atmayacağız. Sizlerden birinin sınırı geçtiği görülürse hemen kafası kesilecek. Bunun dışında yetkililer ayaklananları araştırıp, soruşturulacaktır. Gece yarısına kadar anlaşma sağlanamadı. Mışkeviyeli şeyhler, bu tehditlerin kanatlarını kırmaya çalışıyorlardı. Nihayet toplantı sona erdi ve herkes evine gitmeye başladı. Ahmet Ağa ve kardeşleri evlerine giderken İskender Adam'ın evine uğradılar. Bu toplantıya Adam'ın komşusu Rafi Çerme'de [Çermeyan] iştirak etti. Notları yazıya alan bir de kâtip bulunmaktaydı. İskender'e komploların ardındakiler anlatıldı. Daha sonra Hıdır Efendi'nin evine gidildi. Hıdır Efendi yanındaki iki şeyhle birlikte Surp Kevork Ermeni kilisesine uğradı. Olan biten hakkında Piskopos Melkon Nazaryan'a bilgi verildi. Piskopos Nazaryan

gösterilen dostluk için teşekkür edip onları büyük bir duygu ve bağlılıkla ödüllendirdi.

Çelebi Merre, Hasan'ın oğlu Hüseyin, Necim Mütevelli, Topal ve Hacı Kahveci şeyhleri, Yusuf Bey ve kardeşi ile onlar gibi birçok ikiyüzlü gaddar amacına ulaşmak için davulla kentte dolaştı. İçlerinde yatan arsızlık geleneği, özellikle de Ermeni Yusuf Cenenci'ye karşı savruldu. Konunun daha fazla büyümemesi için Hıdır Efendi, Hacı Hüseyin binbaşı, Ali Ensari ve Şeyh Muhammed Ermeni metropoliti Sayın Melkon'u ziyaret ederler. Bu görüşmeye Yusuf Cenenci, İskender Adam, Rafi Çerme ve Sait Kendir de davet edilir. Yapılan görüşme sonucu antlaşma sağlanır. Ermenilerin uğradığı zarar ve haksızlıklara rağmen bazı müslümanlar ağızlarına gelen her türlü çirkin lafı kullanır.

Arsızlıklarını şöyle ifade ederler: "Niçin bu din düşmanı, inançsız, lanet olası domuz Ermenileri bağışlayalım? Onları son fertlerine kadar öldürüp mal ve mülklerine el koysak bize kim ne yapabilir? Bunları gerçekleştirirsek bizlere büyük faydası olur."

1896 yılının ilk aylarında sahte bir belge düzenlenir.Bu belgede daha önce olan olaylar üzerine bir sis perdesi çekilir. İçeriğine göre: "Ermeniler için sağlanan güven ve rahat, yüksek makamlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu olaylar esnasında bölgemizde sadece iki köy ateşe verilmiştir." Söz konusu belge Yakubi-Süryani topluluğunun ileri gelenlerinden 'Abdülmesiẖ Ḫanaşe'ye [ailenin bugünkü soyadları bir kısmının Güzeliş, bir kısmının da Özkardeşler'dir] teslim edilir, o da belgeyi imzalar ve Yakubi-Süryani dinî liderlere belgeyi imzalatır. 'Abdülmesiẖ Şehristan'da imzalar.

Yakubi-Süryaniler, Ermenilere karşı her dönemde ihanet içinde olmuşlardır. Bu sırada 'Abdülmesiẖ Şehristan, Mişkeviyelerin şeyhi Muhammed Ağa'yı ziyaret eder. Ona olup bitenler hakkında bilgi verir. Şeyh korkunç bir şekilde sinirlenir. Yandaşları ile birlikte müslümanlara karşı savaşma kararı alır.

Sebebi ise Süryanilerin sahte tanık ifadesinde bulunmuş olmalarıdır. Ermeniler arasında şu sözler söylenmekteydi: Doğan her yeni günde bir önceki günden daha fazla şiddetle bizleri karşılaştırmakta. Muhammed Sait Ağa ve kardeşi Ahmet Ağa, İskender Adam'm evine gidip yeni gelişmeleri kendisine aktarırlar. Aralarında geçen uzun tartışmadan sonra Adam içlerinde alevlenen öfkeli ateşi söndürmeyi başarır.

1 Şubat 1896 Mardin'e yeni bir Mutasarrıf atanır. Adı Şakir Paşa'ydı. Fesat barınağı yardımcı mutasarrıf Habis (Şerir) Diyarbakır'a yollanır. Böylelikle zalim Enis'in (Diyarbakır valisi) yardakçısı konumuna geliyordu. Birçok defa yüksek rütbelilerin entrikası gereği Ermenileri yok etmeye kalkıştı, fakat başaramadı. Yeni mutasarrıfın gelmesiyle kentte yeniden huzur egemen oldu. Mardin'e ayak bastığı gün Ermeni protestanların piskoposu ve kardeşi Yakub'u cezaevinden dışarı çıkartıp, serbest bıraktı. Bunların dışında Protestan okulu öğretmenleri Mecdi Virase ve Said Ambar Aggasi'de cezaevinden salıverildi. Cezaevine girmelerinin nedeni yakın akrabalarına yazdıkları mektuplar idi.

20 Nisan günü Mardin'e iki yeni müfettiş geldi. Bunlardan biri Hıristiyan (Yorgaki Efendi) diğeri ise Müslümandı. Kentte 10 gün kaldıktan sonra Midyat'a hareket ettiler. Her şey eskisi gibi normale dönmeye başladı. Burda yer alan bilgiler 1895 yılında meydana gelen olayları kapsamaktadır. Bilgiler Maqdesi Ḫabib Jarwe'nin günlüğünden aktarılmıştır. Okuyucuya Türkiye'deki Hıristiyanların tam durumunu öğretebilmek için geçmişteki zarar ve kıyımların getirdiği korkunç olaylara yer verilmiştir. Zararlar şimdi olduğu gibi gelecekte de devam edecektir. Bu durumda oldukları müddetçe, bu böyle sürecektir.[895]

895 Kaynak: Piskopos İshak Armalé [görgü tanığı], *Al-quşara fi nekebet en-naşara* (Hıristiyarılann Başına Gelen Felaketler) (Arapça) 1919. *Nsibin* Mecmuası 46/9 sayısından alınmıştır. 1987 Södertalje-İSVEÇ.

Ek 2

Ermeni Ulusunun Yaşadığı Yıkımların Telafi Ve Tazminine İlişkin Tahmini Tablolar

Türk Ermenistanı [Batı Ermenistan]

Aşağıda verilen değerleri daha iyi anlamak için öncelikli olarak ve hepsinden önemlisi: söz konusu dünya savaşı esnasında başka hiçbir yer böylesine acımasızca bir tutumun nesnesi olarak alevler içerisinde yanmaya, büyük bir yıkımın hedefi olmaya terkedilmemiş ve hiçbir yerde, Ermenistan'dakine benzer resmî bir imha sistemi yürürlüğe sokulmamıştı.

Hiçbir yerde, Türk hükümetinin, Türklere ve Kürtlere, Ermeni bölgelerinde yaptıkları zalimliklere müsaade etmesine benzer bir şekilde nüfusun belirli bir kısmına, katliamda bulunma ve yağma yapma hakkı ve özgürlüğü tanınmamıştı.

Ve en son olarak, yıkıma uğramış ülkeler arasından hiçbirisinde, yeniden yapılandırma ve onarım süreci, Ermenistan'daki gibi çok çeşitli zorluklara sahne olmamıştı. Çünkü Ermenistan, coğrafik konumu, iletişim araçlarından yoksun oluşu ve ülkenin bütünüyle yıkıma uğratılmış olmasından dolayı bazı dezavantajlara sahipti.

Zarar Görmüş Ailelerin Sayısı

Savaş çıktığında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan Ermeni sayısı 2.026.000'dı. Bu rakamdan, daha sonradan sürgüne gönderilmeyen, İstanbul, İzmir ve diğer yerel bölgelerde kalanların sayısı yaklaşık olarak 226.000'di.

Geri kalanlar yani 1.800.000 Ermeni katledildi, sürgüne gönderildi ya da taşınabilir, taşınamaz tüm mallarını geride bırakarak Kafkasya'ya sığındı. İstatiksel bilgilere göre bu 1.800.000 kişi, ¼'ü ya da 90.000'i şehirde ve ¾'ü yani 270.000'i köylerde yaşayan 360.000 aileye tekabül etmektedir. Alman yazar Dr. Lepsius, yerinde yaptığı araştırmaya göre, bu rakamın 1.640.350 olduğunu belirtmektedir; Ermeni-Suriye ve Amerikan Yardım Komitesi ise 5. bülteninde, söz konusu rakamı, 1.736.000 olarak açıklamıştır.

A) Kırsal Bölge Nüfuslarının Kayıpları

Fransız Frankı (Fr.) cinsinden yaklaşık değer

	Aile başı	
	Geçmiş	**Güncel**
1. Taşınmaz mallar		
Evler, ahırlar, ambarlar, değirmenler, yağ değirmenleri, ormanlar, bahçeler, dut çiftlikleri vs... Aile başına	475	850
2. Taşınır mallar		
Ev eşyaları, giysiler, mücevherler vs. Aile başına	600	3.000
3. Tarım aletleri		
Pulluklar, at arabaları, el arabaları vs. Aile başına	300	1.500
4. Bir yıllık ürün kaybı		

Osmanlı Heyeti Mebusan'ın 1911 yılındaki resmî Bildirisine göre, 707.000 aile anlamına gelen toplam 3.550.000 kişilik nüfusa sahip altı (6) Ermeni eyaleti tarafından ödenen Aşar vergisi 992.583 (TL)'dir. Bu nüfusun ¾'ü yani 530.250 aile kırlık bölgelerde yaşamaktadırlar ve 972.206 (TL) aşar vergisi bu ailelere dağıtılmalıdır; bu rakam yaklaşık olarak 186 kuruş eder. Ödenmiş olan aşar vergisi ürünün 12,5%'sine denk düşmektedir. Ürünün değeri, yukarıda 186 kuruş olarak geçen meblağın 8 ile çarpılması sonucunda elde edilir ki bu da, 1.488 kuruş ya da 338 frank yapar.

Aile başına	338	338

5. Çiftlik Hayvanları

Ermenistan'da, işe koşulan bir çift öküz sayesinde 10 (TL) ya da 230 frank değerinde tahıl hasat edilir. Bu yüzden, bir ailenin, (yukarıda belirtilen) 338 frank değerinde tahıl elde edebilmesi için bir ve yarım çift (1,5) öküz ya da inek sahibi olması gerekmektedir. Bir çift öküz yaklaşık olarak 250 frank değerindedir. Sonuç olarak, yapılan hesap sonucunda aile başına düşen meblağ:	375	3.000
a) İşe koşulan bir ve yarım çift sığırın bir çifti 250 fr. bu da demek oluyor ki,	375	3.000
b) Genelde her bir aile, sahip olduğu öküzlerin yarısı değerinde inek, buzağı, at gibi hayvanlara da sahiptir.	187,5	1.500
c) Türkiye'de koyun ve keçilerin her biri için 4 kuruş vergi verilmekteydi. Bu durumda, yine aynı bildiriyi göz önünde bulundurduğumuzda, hükümetin, 1911 yılında, yukarıda değinmiş olduğumuz 530.350 aileden 294.339 (TL) kazanç sağladığından her bir aileye 55 kuruş ödenmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Böylece, fr. değerinde 14 koyuna vb. sahip olduğu söylenebilir.	280	1.680

6. Erzaklar

Her bir ailenin çalışmasına yeniden başlamak için gereksinim duyacağı, çiftçilik faaliyetleri ve sığırları için ihtiyat olarak bulundurduğu altı aylık erzak.	287,5	2.875

7. Servet

Dolaşımda olan sermaye toplam	300	300
Toplam 270.000 aile için tutar .. 4.601.610.000 Fr.		**17.043**

Şehirlerdeki nüfusun uğradığı zararlar ve yeniden yapılanma dahilinde öne çıkan ihtiyaçları (iş adamları, sanayiciler ve zanaatkârlar)

8. Taşınmaz mallar

Evler, dükkânlar, hanlar, fabrikalar, imalathaneler, yel değirmenleri, bahçeler, ormanlar	1.900	15.200
9. Taşınır mallar		
Ev eşyaları, giysiler, mücevherler	1.800	9.000
10. Erzaklar		
Her bir ailenin yeniden üretim sürecinde kullanmak üzere muhafaza ettiği 6 aylık erzak	575	750
11. Servet		
Nakit, ipotekler, ticari mallar, fabrikatör, esnaf ve iş adamlarının döner sermaye fonları. Aile başına	6.000	6.000
Toplam		
Toplam 90.000 aile için tutar .. 3.235.500 fr.		**35,950**

GENEL ZARARLAR

C- İnsan Kayıpları

	Milyon Frank
12. Katliama uğrayan 1.000.000 kişinin ait olduğu ulusun hayatta kalan üyelerine ve yitik ulusa ödenecek tazminat kişi başına 5.000 frank oranındadır.	5.000
13. Ciddi şekilde yaralanmış, tedavi edilmeyecek şekilde sakatlanmış ve kötürüm bırakılmışlar için ödenecek olan tazminatlar, sayı: 50.000 kişi başına 5,000 frank oranındadır.	250
14. Sürgün kimselerden hayatta kalmayı başarabilenlere ödenecek olan tazminatlar, sayı: 346.350 kişi başına 1.000 frank oranında	346.35
15. Hayatta kalan sürgün kimselere, yurtdışındaki mültecilere, çalışma hayatlarından mahrum olmaları, mülkiyet haklarından, mesleki hakla-	

rından ve çalışma fırsatlarından özgürce faydalanma olanağından yoksun olmaları nedeniyle ödenecek olan tazminatlar, sayı: 800.000 ya da 60.000 aile. Aile başına 4.000 frank oranında.	640
16. Çeşitli talepler, zorla alınmış ücretler, rüşvetler vs. dolayısıyla sürgün edilmeyen kimselere ödenecek tazminatlar.	200
17. Yurtdışındaki mültecilerin giderleri... Hastanelerin, yetimhanelerin, umumi sığınakların vs. idamesi	200
18. Ulusal ve dinî kuruluşların kısmi ya da toptan imhasına karşılık olarak ödenecek tazminatlar: 83 psikopos makamı, 1.860 kilise ve şapel, 229 manastır, 1.439 okul, 42 yetimhane ile birlikte taşınabilir malvarlıkları, eski yapıtlar, dinî el yazmaları.	75
19. Sulama kanalları, çeşmeler, kuyular ve diğer emek yapıları.	50
Toplam	**6.761.35**

ÖZET

Bölüm A Toplamı	**4.601.610.000 Frank**
Bölüm B Toplamı	**3.235.500.000 Frank**
Bölüm C Toplamı	**6.761.350.000 Frank**
Türkiye Ermenistanı Genel Toplamı	**14.598.460.000 Frank**

II

Ermenistan Cumhuriyeti ve Ermenilerin Yerleşim Alanları Olan Kafkasya Vilayetleri

Burada sunmaktan onur duyduğumuz hesaplamalar, Ermenistan Cumhuriyeti'nde ve Kafkasya'nın diğer vilayetlerinde savaşın ağır sonuçlarına katlanmak zorunda kalan Ermenileri yakından ilgilendirmektir.

Ermenistan Cumhuriyeti bu verinin doğruluğuna inanmakla

birlikte, şu günlerde, her bir çiftçinin, zanaatçının, esnafın ve farklı meslekler icra eden diğer işçilerin evlerinde düzenli bir ekonomik yaşam yaratmak için bütün imkânlarını seferber ediyor. Aynı şekilde, uygar bir toplumun bir şekilde onlar olmaksızın varlık gösteremeyeceği kiliseleri, okulları ve diğer devlet kurumlarını restore etmeye çabalıyor. Kuşkusuz olarak, belirlenen tutarlar, Ulusun katlanmak zorunda kaldığı devasa zararların tam temsilleri sayılamazlar. Hesaplamalar yalnızca yaklaşık olarak ortaya konulmuştur ve daha sonra gerekli olursa, resmî hükümet ve özel yönetim kaynaklarından bilgi toplamak mümkün olduğunda, detaylı ve eksiksiz bir şekilde yeniden ele alınacaklardır. Ayrıca burada, Kafkasya'daki Ermenilerin, Türk ve Alman işgallerinin yaşandığı sıralarda, Rusların savaşmayı bırakarak cepheyi terk ettikleri 1918 yılının başında, kötücül bir görev ile istilada bulunan Türk birliklerine katılan 3 milyondan daha fazla Müslümanın eziyetlerine katlanmak zorunda kaldıklarını da hatırlamak gerekmektedir. Karşılarında, az sayıda olmalarına rağmen müttefiklerinin davası için savaşmak durumunda kaldıkları son topluluğun bulunduğunu düşünürsek, bu düşmanlarına karşı sergiledikleri acımasızlıklar giderek arttı.

A- Nüfusun sürgün edilmesi ile birlikte tamamıyla harap ve imha edilen bölgeler

I. 97.440'ı tarım ve

II. 24.360'ı ticaret, sanayi ile uğraşan ya da çeşitli mesleklere sahip olan 121.800 aile.

I.- Bu 97.440 ailenin her birinin evlerinin yeniden yapılandırılması için ihtiyaç duydukları meblağ, güncel değerler ile ortalama olarak şu şekilde hesaplanmıştır:

Frank	
1. Taşınmaz malvarlıkları	
Konutlar, ahırlar, ambarlar, değirmenler, bahçeler, ormanlar ve çiftlikler, çeşitli ağaçlar	3.000
2. Taşınabilir malvarlıkları	
Ticari eşyalar, ev eşyaları, giysiler, vs.	1.600
3. Tarım aletleri	
Sabanlar, tırpanlar, keskiler, yük arabaları vs.	1.200
4. Çiftlik hayvanları	
Yük hayvanları, inekler, atlar, katırlar, koyun ve keçiler	4.500
5. İşletme sermayesi	
Yemler, tahıl, tohum, ot, çiftlik hayvanları için saman, gübre, vs.	3.250
Toplam	**13.550**
97,440 aile için toplam meblağ	**1.320.312.000 Frank**

II.- Ticaret ve sanayi alanlarında faaliyet gösteren veya farklı mesleklere sahip olan 24.360 ailenin ihtiyaç duyduğu meblağ ise güncel değerler ile şu şekilde ortaya konulmaktadır:

Frank	
1. Taşınmaz Malvarlıkları	
Evler, imalathaneler, fabrikalar, dükkânlar, çeşitli ticari kuruluşlar, bahçeler vs.	10.000
2. Taşınabilir Malvarlıkları	
Ev eşyaları, giysiler, iş aletleri, vs.	5.000
3. Sermaye	
Besin stokları, araç gereçler, işletme sermayesi	6.000
Toplam	**21.000**
24,360 aile için toplam meblağ	**511.560.000 Frank**
I ve II Toplam	**1.831.872.000 Frank**

B- Terkedilmemiş fakat savaş olaylarından, el koymalardan ve çalışan nüfus oranının daralmasından dolayı kötü etkilere maruz kalmış bölgeler

I. 123.200'ü tarım ve

II. 30.800'ü ticaret, sanayi ile uğraşan ya da çeşitli mesleklere sahip olan 154.000 aile.

I. Bu 123.200 ailenin her birinin evlerini yeniden yapılandırılabilmek için ihtiyaç duyduğu meblağ ortalama olarak şu şekilde hesaplanmıştır:

	Frank
1. Yük hayvanlarının ve diğer evcil hayvanların satın alımı için	3.000
2. Tarım araçları	
3. Yapıların ve binaların onarımları ve işletme sermayesinin artırılması için	4.200
Toplam	**8.000**
123.200 aile için toplam meblağ	**85.600.000 Frank**

II. Diğer 30.800 ailenin her birinin ortalama olarak ihtiyaç duyduğu meblağ ise şu şekilde ortaya konulmaktadır:

1. Her bir ailenin, binaları, atölyeleri, fabrikaları, ambarları ve çeşitli sanayi kuruluşlarını onarım masrafı	4.000
2. Ticari ve sanayi kuruluşların yeniden yapılandırılması	6.000
Toplam	**10.000**
30,800 aile için toplam meblağ	**308.000.000 Frank**
I ve II Toplam	**1.291.600.000 Frank**

Genel Kayıplar

	Milyonlarca Frank
1. Savaş meydanında yaşamlarını yitiren askerler ve subaylar: 35.000 kadar adam. Ailelere, öksüzlere, yaşamlarını yitirenlerin soyundan büyüklere ve küçüklere ödenmesi gereken tazminat ve ödenekler. Kişi başına 5.000 Frank.	175
2. Sakatlanan, yaralanan ve ağır hasar almış olan subaylar, askerler ve siviller: 90.000 kişi. Tazminat ve ödenekler, kişi başına 5.000 Frank.	450

3. Katledilen ve kıtlık ve sürgünün neticeleri dolayısıyla can veren insanlar: 100.000 kadar kişi. Kişi başına 1.000 Frank değerinde tazminat ve ödenekler. 500

4. İnsan onurunu hiçe sayan vahşet uygulamaları ve eylemleri için ödenecek olan tazminatlar: 12,000 kadar kişi. Kişi başına 1.000 Frank. 12

5. İş yoksunluğundan dolayı, sürgünlere ve mültecilere, mülkiyet hakkının, herhangi bir mesleki hakkın, herhangi bir iş fırsatı hakkının serbestçe kullanımından yoksun kalmalarından dolayı 35.000 aileye ödenecek olan tazminatlar. Aile başına 4.000 Frank. 140

6. Kafkasya ve İran Ermeni Mültecileri için yapılan masraflar. Hastanede bakımın, kumanya merkezlerinin, yetimhanelerin, siyasi sığınmacılar için sağlığa uygun barınakların ve tıbbi yardımların sağlanması. 100

7. Okulların, kiliselerin ve diğer kamu binalarının yeniden yapılandırılması ve onarımı 19

8. Cumhuriyet sınırları içerisindeki iletişim ve tren yolu ağlarını düzene koymak 20

Özet

Bölüm A Toplamı	**1.831.872.000 Frank**
Bölüm B Toplamı	**1.293.600.000 Frank**
Bölüm C Toplamı	**1.407.000.000 Frank**
Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti için Genel Toplam	**4.532.472.000 Frank**

Genel Özet

Türkiye Ermenistanı için Genel Toplam	**14.598.460.000 Frank**
Kafkasya Ermenistan Cumhuriyeti için Genel Toplam	**4.532.472.000 Frank**
Bütün Olarak Genel Toplam	**19.130.932.000 Frank**

Bu tablolarda verilen rakamların doğruluklarını destekleme yolunda, Ermenilerin, işlerine duydukları aşkları, ekonomi alanındaki gayretleri, ticaret ve sanayi sahalarında

ün salmış yetenekleri sayesinde tüm komşularından çok daha üstün koşullara sahip olduklarını hatırlamanın faydalı olacağına inanıyoruz.

Barış Konferası'nda sunduğumuz raporda yer alan istatistikler, Küçük Asya ve Kafkasya'daki ticaret ve sanayi aktivitelerinin büyük bir çoğunluğunun Ermenilerin ellerinde bulunduğunu doğrulamaktadır.

İşte yüzyıllar boyunca direngen bir emek gücü ile inşa edilen bu aktivite merkezleri yıkıma uğrayarak harabelere indirgenmişlerdi ve şimdi Ermeniler, onları yeniden inşa etmek zorundalar.

A. Aharonyan
Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti
Temsilci Heyeti Başkanı

Boghos Nubar
Ermeni Milli Delegasyon
Başkanı

Ek 3

Süryani Başpiskoposu Afrem Barşom'un Paris ve Londra'da Sunduğu Belgelerden

Belge No. 1
Süryani Kilisesi Başpiskoposluğu
Şam, Humus
No. 23
Woldorf Hotel
Aldwych, Londra

Memorandum

Büyük çoğunluğu Mezopotamya'da, Yukarı Fırat ve Dicle vadilerinde yaşayan ve eski bir ulus olan Asur ulusunun sorunlarını ve taleplerini Konferansa iletme görevinin Yüce Antakya Patriği tarafından bana verildiğini Barış Konferansı'na katılan delegelere bildirmekle yükümlüyüm. Üzerinde durulmasını istediğimiz ana noktalar aşağıda açıklanmıştır:

1- Ulusumuzun Kızıl Sultan Abdülhamit yönetimi sırasında -1895'de- uygulanan baskılar döneminde de nüfusuna oranla öteki uluslardan çok daha ağır kayıplar verdiği göz önüne alınmalıdır. Ulusumuzun kaderi Türklerin zalim kılıcı ve onların barbarlıkta ortağı olan Kürtlerin hançeri tarafından belirlenmiştir. Öldürülen insanlarımızın sayısı ilişikteki listede[896] gösterilmiştir. Katliamlarda yaklaşık 90.000 Nasturi ve Keldani yaşamlarını yitirmiştir.

896 Bu listede, Yukarı Mezopotamya'da, Soykırım'da yaşamını yitiren bir bölüm Süryani Ortodoks Kilisesi istatistiği yer almakta. Verilen sayının toplamı 90.313'tür. (*Ed.*)

2- Dünya uygarlığına çok değerli katkılarda bulunmuş, eski ve şanlı bir ulusun, Türklerin yaptığı bütün katliamları "Ermeni Katliamı" olarak niteleyen Avrupa basını ve diplomatik çevreler tarafından önemsenmemesi hatta bütünüyle göz ardı edilmesi acı vericidir. Bütün Hıristiyanlar aynı derecede acı çektiklerinden bu katliama verilmesi gereken doğru ad "Hıristiyan Katliamı" olmalıdır.

3- Barış Konferansı'nın uluslararası yasaları çiğnemiş olan Türkiye ile görüşmeleri sürdürürken, hiç kimsenin ayaklanmalara katılmakla suçlayamayacağı masum Süryani ve Keldanilerin durumunu da göz önüne almayı unutmayacağını umuyoruz. Ve Diyarbakır, Bitlis, Harput ve Urfa vilayetlerinin Türk boyunduruğundan kurtarılmasını talep ediyoruz.

4- Söz konusu bölgede yetki sahibi bir Kürt organın oluşturulması tasarısını protesto ediyoruz. Böyle bir organ nüfuzunu arttırmaya çalışacak ve son zamanlarda tanık olduğumuz Kürt barbarlığının yeni örneklerini verecektir.

5- Zararlarımızın tazmin edilmesini talep ediyoruz.

6- Ulusal ve dinsel geleceğimizin güvence altına alınmasını istiyoruz.

Barış Konferansı'nın, hoşgörüye yer veren ve Asur-Keldani uygarlığının geçmişte oynadığı rolü yeniden oynamasına olanak hazırlayan bir geleceğin özlemini çeken ulusumuzun sesine kulak vereceğine ve adil bir çözüm bulacağına güveniyoruz.

Severiyos Afrem Barşom
Süryani Başpiskoposu
Ve Antakya Patrikhanesi Delegesi
Şubat 1920[897]

Ekselansları Lloyd Georg'a gönderilmiştir.

---

897 Mar Iğnatiyos Afrem Beth Barşawmo, *Türkiye Mezopotamyası'ndan Turabdin Tarihi*, Nsibin Yayınevi, 1996, s. 6-7.

Belge No. 2

Süryani Kilisesi Başpiskoposluğu

Şam, Humus
No. 22
Woldorf Hotel
Aldwych, Londra

Ekselansları,

Çoğunluğu Yukarı Mezopotamya'da yaşayan ulusumuza (Asur-Keldani) yönelik katliamlar Avrupa basınında ve diplomatik çevrelerde bilinmemektedir. Siz ekselanslarının bu duruma dikkatini çekmeyi görev sayıyorum. Yüksek Konseyin anlayış göstereceğini ve hakkaniyetle ele alacağını umduğumuz ve ulusumuzun taleplerini içeren bir Memorandum ilişikte sunulmuştur. Büyük Britanya'nın yardımıyla haklarımızın geri verilmesini talep ediyoruz.

Severiyos Afrem Barşom
Süryani Başpiskoposu
Ve Antakya Patrikhanesi Delegesi

8 Mart 1920

Belge No. 3

Süryani Kilisesi Başpiskoposluğu

Şam, Humus
No. 22
Woldorf Hotel
Aldwych, Londra

Ekselansları,

Yüce Antakya Patriği ve Süryani Ortodoks Kilisesine bağlı olan ve eski Asurların soyundan gelen Süryanilerin delegesi olarak aşağıdaki noktalara ilişkin görüşleri siz, Ekselanslarına sunmak göreviyle yükümlüyüm.

1- Diyarbakır, Mardin ve Urfa'nın bulunduğu Yukarı Dicle ve Fırat vadilerinin Türkiye'nin egemenliğinde kalması doğrultusunda Yüksek Konsey tarafından alınacak herhangi bir kararı protesto ederiz.

2- Ekselanslarının, savaş sırasında yapılan katliamların yalnızca Ermenilere değil, genel olarak bütün Hıristiyanlara yönelik olduğu gerçeğine Avam Kamarasının saygıdeğer üyelerinin dikkatini çekeceğini umarız. Gerçektende bu katliamlar sırasında hemen hemen halkımızın yarısı (100.000) Türk kılıcı ile Kürt hançerinin kurbanı olmuştur.

3- Yıkılmış olan kiliselerimizin onarılmasını ve açlıkla karşı karşıya olan dul ve yetimlere yiyecek maddeleri sağlanmasını talep ederiz.

Sorunun Konferansta tartışılması sırasında Ekselanslarının yukarda değindiğimiz noktalardan söz edeceğine güveniyoruz.

Severiyos Afrem Barşom
Süryani Başpiskoposu
Ve Antakya Patrikhanesi Delegesi
8 Mart 1920

Ekselansları Parlamento Başkanına sunulmuştur.

Ek 4

İsveç'te Suriye Diplomatik Misyon Binasının Süryanilerce Basılmasının Düşündürdükleri

Sait Çetinoğlu

Bilindiği gibi kendilerini The Syriac Union Party in Syria olarak tanımlayan bir grup Stockholm'deki Suriye diplomatik misyon binasını basarak bir eylem gerçekleştirdiler. Kapı ve pencerelerini kırarak girdikleri kapalı bulunan misyon binasında yaptıkları Vandallık bir yana, yayınladıkları bildiride de Süryanileri "devrim" saflarında özgür ve demokratik çoğulcu sivil cumhuriyet şiarında birleşmeye çağırması bu coğrafyadaki yüzyıl önceki bir kişiliği ve bunun tarihsel aymazlığını çağrıştırdı. Tarih eğer tekerrür ederse birincisi trajedi iken, ikicisi komedi olur denmiştir!

Bu metin komediye mahal kalmasın diye kaleme alınmıştır. İlahi bir ironi olsa gerektir ki, Süryanilerin baskın yaptığı binadaki görevli konsolos Süryani orjinlidir ve babasının yakın zamanda vefatı dolayısıyla cenaze töreninde olduğundan o sırada binada bulunmamaktadır.

Süryanilerin eylemi bu bakımdan tarihten gereken ders almadıklarını göstermektedir. Süryanilerin bu eylemi Süryani Patriği İğnatiyos İlyas III. yüzyıl öncesindeki girişimlerine denk düşmektedir. Süryaniler tarihlerinden esinleneceklerse bu Patrik İlyas III 'ü değil 'Ayn Wardo'yu iyi bir tarihsel örnek olarak önlerinde durmaktadır. O kadar geriye gitmeyelim, diyen olursa kendilerinden birkaç gün önce Süryani

entelektüellerinin Suriye'deki durum konusundaki açıklamaları nesnel ve öğreticidir.

Baskıncıların kapalı elçiliğe saldırmalarına gerekçe olarak Suriye'deki Halep ve Humus'taki dinî yapılarına devlet güçlerince yapılan saldırıları gerekçe göstermektedirler. Humus'taki kiliseye saldırı dedikleri de, çatışma esnasında kimden geldiği belli olmayan bir ateşten isabet alarak, çatının biraz hasar görmesinden ibarettir. Kırık kiremitlerin değiştirilmesi ve çatının onarımı çok zor bir şey değildir ve Stocholm'deki Vandalizmin mazereti olamaz.

Halep'te ise herhangi bir saldırı söz konusu değildir. Halep'teki ibadet yerleri bu satırların yazarı tarafından bilinmektedir. Birçok Süryani kilisesine de ziyaretlerde bulunmuş metropolitlerle görüşülmüştür. Bu merkezler bulundukları konum itibariyle çatışma yerlerinden uzaktır. Saldırılması için de bir neden bulunmamaktadır.

Baskıncı Süryanilerin girişimleri yanlış olduğu gibi gösterdikleri adres yanlıştır. Tıpkı yıllar önce Patrik İlyas III gibi; Patrik İlyas III'ün girişimleri ve davranışları kendisi için bir hüsran olduğu bir yana halkının kadim coğrafyasından kazınmasıyla sonuçlandığını Süryaniler unutmamalıdırlar. Basmacıların gösterdikleri adreste de hüsran kaçınılmazdır. Herkese olduğu gibi Esad'a karşı da muhalefet meşrudur. Lakin her muhalefetin meşru olmadığını unutmamak gerekir. The Syriac Union Party'nin gösterdiği adresin ise meşruiyeti hiç yoktur.

Biz olayların taraflarından biri değiliz sadece naçizane bir tarihçi olarak Süryani halkına tarihten örnekler vermekle yetiniyoruz. Göz atmak ve kulak vermek kendilerine kalmıştır.

Bugün The Syriac Union Party'nin Suriye Devrimine bel bağlayıp Süryanileri Özgür Suriye Ordusu saflarına çağırdığı gibi Patrik İlyas da geçmişte Süryani halkını bütün haklarından vazgeçerek Kemalistlerin saflarına çağırır; Anadolu'da

Yeni Gün gazetesinin 5 Şubat 1923 tarihli sayısında Patrik İlyas ile Celal Nuri'nin [İleri] bir mülakatı MUSTAFA KEMAL PAŞA'YI GÖRMEK FARZDIR! Başlığıyla verilir.

Lozan öncesidir ve topluluk hakları tartışılmaktadır. Patrik İlyas'ın böyle bir derdi de yoktur. O rahatsızlığını öne sürerek barış konferanslarına da katılmamış milli hâkimiyeti takdis etmek için Ankara'ya koşmuştur. Partik İlyas, Kemalist hareketin bir neferi derekesindedir: "Azınlıkların hakları bu dakikaya kadar temsilcisi bulunduğum cemaatin ne akıl ve hayaline gelmiştir, ne de gelmesi muhtemeldir. Biz Avrupa'nın lüzumsuz olarak ortaya koyduğu bu prensibine karşı olanca kuvvetimizle protesto ederiz. Tâ Hulefayı Abbasiye'den beri süren topluluğumuz İslam ile özellikle de Türkler ve Kürtlerle tam bir dostluk içinde yaşamışlardır. Biz mübarek İslam milletinin koruyucu himayesinde yaşıyoruz ve bundan böyle de bu şekilde yaşamak tek isteğimizdir. Hükûmete, öncelikle de kanunlara bağlılığımız vardır. Allah'ın huzurunda ahd ve misak ederim ki bu bağlılığımızı hiçbir engel önleyemeyecektir.

Ben topluluğum namına ne böyle bir hak talebinde bulundum, ne bulunuyorum, ne de bulunacağım. Milli hâkimiyetimiz kutsaldır. Topluluğuma mensup bütün görevlilerden sürekli aldığım mektuplarda Milli Hükûmetimiz'in adaletle yürüttüğü görevlerine karşı minnet ve şükran beyan ediliyor.

Yüce Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin başarılarına gece gündüz dua etmekteyim. Milli hâkimiyetimizi saygı ile takdis ederim."

Özgür Suriye Ordusunu takdis eden baskıncılara Patrik İlyas'ın sonunu burada bir kere daha hatırlatmakta fayda vardır.

Patrik İlyas kendini bağladığı gibi daha da ileri giderek topluluğunu da bağlar: "Bir eski topluluk olan sadık Süryaniler,

Millî Misak dahilinde bulunan milletin bir topluluğudur. Tek istekleri iyi günlerde de, kötü günlerde de çoğunlukla birlikte olmak muazzam nimetinden memnun olmaktadır. Sonsuza kadar bu Devlet içinde yaşamak istiyoruz.

İftihar ettiğimiz Reisimiz Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ni bizzat tanımakla müşerref olamadım; fakat onun şan ve şöhreti dünya ölçüsündedir. Kendileri pek büyük bir adamdır. Kendilerine ve Yüce Meclis'e saygılarımı sunmak için buraya geldim. Ben topluluğumun bağlılığını iletiyorum; topluluğum da benim gibi düşünüyor."

Celal Nuri, patriğin sözlerine daha büyük bir anlam yüklemek için ekler: "Patrik Efendi Hazretleri bu konuda daha birçok beyanatta bulunmuş ve kutsal hâkimiyetimizi her dakikada saygı ile anmıştır. Özellikle o, şimdiye kadar topluluğunun hiçbir suretle incitilmediği hususunda ısrar etmiştir, ilaveten şurasını söyleyeyim: Milli hududumuz dahilinde bulunan Süryani Kadim topluluğu küçük bir azınlıktır. Lakin bu topluluğun büyük bir parçası Hindistan'da oturmaktadır. Hint'in "Malabar", "Travankore", "Göçin" vilayetlerinde milyonu geçen Süryani oturmaktadır. Bunların muktedası Patrik İlyas Efendi Hazretleri'dir. Onun emirleri, İngiliz tebaasından olan bu Hintliler için Allah emri hükmündedir, İngiliz Hükümeti, bu sadık devlet bendesinin samimi sözlerini duyduğu vakit utansa gerektir."

Baskıncıların yayınladıkları bildiri ile Esad rejiminin aynen İngilizler gibi utandığını ilave ederek kimlerin büyük mutluluk içinde oldukları sorusunu soralım. Burası ikinci önemli derstir. 1915'in üzerine çok fazla bir zaman geçmemesine rağmen Patrik İlyas 1915'i sanki hiç yaşanmamış gibi unutmuş görünmektedir.

Yazı editörün vurgulamaları ile devam etmekte, Patriğin bağlılığına Mardin mebuslarının şahitliğine de başvurulmaktadır. "Celal Nuri Bey Mardin milletvekilleri ile de görüşmelerinde Süryani Kadim milletinin önce ve sonra bu mülk ve

millete pek sadık olduklarını anlamışlardır. Bu kilise Roma ve Fener makamlarından bütünüyle bağımsızdır. Doğu'da en eski Hıristiyan cemaatıdır. Çeşitli tebaayattaki İslamlar ile tam bir dostluk içinde yaşamışlardır. Bunların o havali ahalisinden yalnızca mezhep yönünden bir ayrıcalıkları vardır. Bununla beraber Patrik Efendi İslam kurallarına fazlasıyla saygılıdır. Görüşme esnasında din büyükleri olan efendilerimizin adları geçince saygı gösterip, Allahın şefkatinin onların üstüne olmasını dilemektedir.

Patrik Efendi buraya gelişini Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne telgrafla bildirmiş, öğrendiğimize göre Paşa'ya övgülerle saygılarını, bağlılığını bildirmiştir.

Patrik Efendi Hazretlerine Hoşgeldiniz diyoruz."

Baskıncılara ÖSO'nun hoşgeldiniz deyip demediğini bilmiyoruz!

Patrik ile yapılan bir başka mülakatta haberin devamında yer alır, mülakatta Patrik bağlılığını perçinlerken Süryani halkının diğer parçalarını suçlamaktan geri kalmaz. "Başka bir muhabirimiz de Süryani Kadim Patriği Efendi ile aşağıdaki görüşmede bulunmuştur.

- Ziyaretinizin sebebini açıklar mısınız?

- Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ve Muhterem Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne saygılarımı sunmak için geliyorum. Zaten şimdiye kadar, zaferler sırasında ve resmî şekilde de telgraflarla takdim ettiğim tebriklerim ile yetinmeyerek bizzat saygılarımı sunmak için geldim.

- Mustafa Kemal Paşa Hazretleri hakkındaki düşünceleriniz nedir?

- Bu Muhterem, Mukaddes ve Mükerrem Zat, Allah tarafından bu vatan ve milletin mutluluğuna ve geleceğinin sağlanmasına memur bir zattır. Mukaddes *İncil*'de denildiği gibi [Bunlar sükût etse de taşlar çağıracaktır].

- Başkumandanımızı bizzat görmek üzere bekleyecek misiniz?

- Kendisini bizzat görmek emeliyle geldim ve icap ettiği kadar bekleyeceğim. Bu, bir fırsattır.

- Ağa Petros [Bıtrıs] isminde birinin Lozan'da Süryanilik Vekaleti istediğini gazeteler yazmış siz ne diyorsunuz?

- Kendisini tanımıyorum. Bu, Nasturi mezhebinden olacaktır. Süryaniler Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine dair bir muhabbet taşırlar. Ağa Petros, bizim cemaatimizden değildir.

- Musul meselesinde İngilizler en çok Süryaniler'den yararlanmayı düşünüyorlar, bu konudaki fikriniz nedir?"

- Musul'da Süryaniler değil, İngilizlerin yararlanmak istediği Nasturiler kavmidir."

Patrik İlyas her vesile ile bu düşüncelerini tekrarlar. 28 Ocak 1923 tarihli mülakatında da düşüncelerini aynı sözlerle ifade etmiştir:

"Yeni Türkiye'yi hürmetle takdir ederim. Ben esasen öteden beri hareketini makbul gördüğüm B.M.M. hükümeti ile birçok muhaberatta bulundum. Daima münasebatım vardı. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra bile muhaberata devam ettim Eyyam-i resmiyede [resmî günlerde], zafer günlerinde Büyük Millet Meclisi hükümetine arz-ı ta'zimat-ü tebrik ettim ve bil mukabele teşekkürlere nail oldum. Yeni Türkiye Hükümeti din teşkilatından fevkalade memnun olduğumuzu ma'ş-şükran arz ederim. Bu suali İstanbul'da *Tevhid-i Efkâr* gazetesi de sormuştu. Aynen söylediğim sözleri ona da söylemiştim.

Muhabirin cemaatinin görüşleri nedir sorusuna: "Süryani kadim cemaatinde yeni Türkiye için başka bir fikri mahsus yoktur. Bu cemaat yeni halkçı Türkiye ile bir arada yaşamaya son derece mütemayil ve azimkârdırlar. Bunlara haricin telkinatı bir tesir yapmayacaktır. Hiçbir siyasiyemiz yoktur. Biz Türk milletinin himayesinden memnunuz. Buraya gelmeden

evvel cemaatimizden müteaddid mektuplar aldım. Bunlar Türk hükümetinden çok memnun olduklarını bildiriyorlardı. Ankara'ya hareketimi büyük bir alaka ile soruyorlardı. Bizim bir tek Patrikhanemiz vardır. Bu Patrikhane Milletin hususi işlerini görmeğe kafidir. Başka hiçbir arzumuz yok."

Muhabirin azınlıklar Sorunu ile ilgili sorusunu da aynı düzlemde cevaplar: "Bunu size kısaca anlatayım: Türkiye'nin zir-i himayesinde yaşayan ekaliyetler Türklerin istifade ettiği kanunlardan, adaletten aynen müstefid oluyorlar, hükümet bize ayrı bir kanun tatbik etmiyor. Türklerin hukukuyla bizim hukukumuz hiçbir zaman ayırt edilmemiştir. Hükümetin kanun-u idaresine hürmetkar olanlar bu topraklarda müreffeh yaşadılar, hükümetin kanunlarını hiçe sayıp başka hak talep edenler, hükümetin metbuasına karşı ayaklananlar tabii bu konulardan, adaletten istifade edemezler. Bu gibi adamlar, cemaatler hangi milletin idaresi altında olsalar tabii mukabelesiz kalmayacaklardır. Bir milletin kanunlarından aynen istifade eyledikten sonra o milletin hukukundan fazla şeyler talep etmek pek manasız olur. Biz ekaliyet denen hiçbir hak talep etmiyoruz. Talep etmek nankörlük olur. Ekaliyetler mesailini hiç düşünmüyoruz bile, biz Türkiye'nin refah ve saadetini talep ediyoruz. Onlar müreffeh olursa biz de müreffeh oluruz. Onlar felakete maruz kalırsa bizde felaket görürüz."

Gazetenin "Adana'da bulunan Süryani Kadim Cemaati iyi hareket etmediler. Acaba bunlar ne için iğfal edildi?" sorusuna, cevap verirken, muhabirin "Patrik Efendinin yüzünü ciddi bir teessür ve ye'is sardı, tatlı tatlı konuşması değişti" notu vardır. Patrik cevaplar: "Azizim bunlara çok nasihat ettim, bunlara gönderdiğim mektupları hatta Anadolu gazeteleri neşretti. Ben onları Allahın gazabına düçar olanlarla ihtilal etmeyiniz demiştim. Onlar benim bu sözümü dinlemediler. Allahın gazabı onlara da geldi. Saadet içinde yaşadıkları bu memleketten çıktılar, birçoklarını Beyrut'ta vesair yerlerde

gördüm. Harabeler içinde sokaklarda sefil perişan kalmışlardır. Düşüncesizliklerinin cezasını çekiyorlar." Cevap ibretliktir. Bize başkaca bir yorum yapmaya olanak vermiyor. Patrik mülakatı şu sözlerle bitirir: "Benim ve mensup olduğum milletin yegâne temennisi müstakil bir Türkiye'nin himayesidir."

Celal Nuri'nin bir başka mülakatı *İleri* gazetesinin 9 Şubat 1923 tarihli nüshasında yayınlanır. Patrik, Diyarbakır'da valilik yapan Celal Nuri'nin babası ile amcası Sırrı Paşa ile de piskoposluk döneminden tanışmaktadırlar. Onlar hakkındaki güzel sözlerden sonra sadece gelir: "Hâkimiyeti milliyemiz mukadderdir, mübecceldir. Devlet-i hazıra âli efkara... büyük gayelerle hizmet ediyor. Bu idare cümlesinden iyidir. Semeratı kabili inkâr değildir, çünkü bedihidir. Cemaati daiyanemden gelen tahriratta herkes hükümeti milliyenin mesaisinden dolayı beyanı minnettar ediyor. Süryaniler hali hazırdan fevkalade memnunlar.

Ben cemaatin mümessili olmam itibariyle hâkimiyetimizi tebcil ve takdis etmekle bahtiyarım. Her vakit B.M.Meclisinin muzafferiyat ve muvaffakiyetine duacıyım. Bu suretle cemaatimin hissiyetı halisine tercüman oluyorum... bizim cemaatimiz ta hulefayı Abbasiyeden beri milleti Mübeccelei İslamiyenin Zir-i cenah-ı fe'fetinde naili emnu eman olmuştur. Daima bu minval üzre yaşayacağız ve hep birlikte mas'ud olacağız. Hükümeti milliyemizin bi'i- cümle evamir ve kavaninine münkad olacağımızı rabbim Teala ve takaddes huzurunda va'd ederiz.

Hükümetten memnuniyetimiz derce-i nihayededir. Kezalik yüzyıllardan beri birlikte yaşadığımız anasır-ı İslamiye'den son derece memnunuz. Ne milletim ne de ben asla ve kat'an hukuk-ı ekaliyet diye Avrupa'nın icad ettiği imtiyazatı ne iddia ettik, ne ediyoruz, ne de ebediyen edeceğiz! Bu fuzuli talepte bulunanları protesto ederim."

Bu sözler üzerine bizim fazlaca bir şey ilave etmemize gerek bırakmıyor. Lakin Celal Nuri'nin ilavesi vardır:

"Süryaniler, Roma ve Fener makamlarına merbut bir cemaat olmadıklarından Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar gibi düvel-i ecnebiyenin hulul ve nüfuzu altında kalmadıklarından necat ve selameti, ekseriyet olan Müslümanlarla hüsn-i amizişte [fevkalade bağlılık] görmüşlerdir. Bunlar Hz. İsa Aleyhisselamın sünneti ile amil olarak Allaha ait olanı Allaha, kayzere ait olanı Hükümet-i Milliyemiz bırakmak, fetanet ve insafına ibraz etmişlerdir. Fener ve Kumkapı makamları da Hz. İsa'nın bu emri ile amil olsalar zelil olmazlardı. Ufacık Süryani Cemaati, koca cemaatlere numune-i imtisal olmalıdır. Fakat İzmir'in eyyam-ı ziya ve istirdadında oradaki Yahudiler biraz çapula karışmamış olsalardı, onlar hakkında da aynı senada bulunmayı kendime bir vecibe bilecektim."

Yarın, eğer iktidar olurlarsa, El Kaide'nin Müslüman Kardeşler veya Selefilerin de aynı sözleri söyleyerek Süryanileri katledeceklerinden en ufak kuşkumuzun olmadığının altını burada çizmek istiyoruz.

İleri gazetesi, eski Musul Valisi Süleyman Nazif'e atfen Süryaniler ile ilgili bilgiler verir, verdiği bilgiler de ilginçtir: "Der Zafaran Patrikhanesi kapılarını ve kulağını daime ecnebi tevsilatına kapamış ve daima *İncil-i Şerif*'in emrine tabiyat ederek Allahınkini Allaha, Kayzerin yani Hükümetinkini de hükümete, vermiştir. Ekalliyet meselesinin en ziyade Süryanileri sinirlendireceğini bilirim... Süryanilerle muhtelif bir de Keldaniler bulunuyor... Bunların Katolik mezhebinde bulunanlara Keldani, Ortodoks kalmış olanlara Nasturi denilir. Keldaniler sakin, nafi tebaadırlar. Fakat Nasturiler dağlı ve daği ekseriyeti azimesi şekavetle me'luf bir halktır. Tark-i medinede diğer Hıristiyanlarla komşuları bulunan Kürtlerden pek geride bulunuyorlar. Ecanib-i tevsilatı seksen seneden beri Nasturiler iğfal ve izal etmektedir.

Harb-i Umumi de silahlanarak Ruslara pişdarlık etmişlerdir. Musul valisi Haydar Beyin [Vaner] tertip ve bizzat idare ettiği kuvve-i inzibatiye yetişmemiş olsaydı, Nasturilerin

daire-i şekavet ve tahribatı pek ziyade tevzi edecekti. Hasılı haricin ilkaatına tabiyet etmeyerek sükün ve atat dairesinde kalmış olan Hıristiyanlara ne Türklerin ne Kürtlerin hiçbir fenalık etmemiş olduğuna bu Süryani ve Keldani cemaatleri [Keldanilerin de Patrik İlyas gibi ruhanileri olarak Keldani Tevfikleri vardır] canlı ve tarihi delildir."

Patrik İlyas'ın Ankara günlerine burada bir nokta koyarak 1925 yılında Deyr ül Zafaran'a gidiyoruz. Bu günleri de Hakkı Naşit [Uluğ] 10 Mayıs 1925 günlü *Vakit* gazetesinde nakleder. Patrik İlyas Şark İstiklal Mahkemesi ve vilayet yöneticilerine ziyafet çekmektedir. Egemenleri ağırlamak Patrik için yabancı değildir; 1916 yılında da Soykırımın failleri İttihatçılarla onların suç ortakları Almanları ağırlamıştır.

1925 yılı Şeker Bayramında Şark İstiklal Mahkemesi Heyeti (Mazhar Müfit [Kansu], Lütfi Müfit [Özdeş], Bozok Mebusu Avni [Doğan], Urfa Mebusu Ali Saib [Ursavaş] ve savcısı Ahmet Süreyya [Özgevren] hükümetin borazanı gazeteci Hakkı Naşit Mardin'e ziyarete giderler. Orada onları eski ittihatçılar karşılar; Vali İttihatçıların ünlü polis şefi Tevfik Hadi [Baysal], belediye reisi Raci Çelebi, mebus Abdülgani, Faris Çelebi Heyeti ziyaret edenler arasında bir tanıdık kişi daha vardır; Patrik İğnatiyos İlyas III.

Patrik İlyas bunları Deyr ül Zafaran'a davet eder. "Fakat biraz sonra hepsinden daha şayanı dikkat bir ziyaretçi merdivenlerden çıkıyordu, elinde başı büyükçe topuzlu bir baston, üzerinde siyah bir cübbe, başında İstanbul'da hahamların giydiği bir serpuş bulunan iri yarı geniş ve sakallı ziyaretçi, büyük gözlerinde beşaşet okunan [gözlerinin içi gülen] bu zat heyete kendini tanıttı: Bendeleri Süryani-i Kadim Patriği İğnatyos İlyas!" Taraflar arasında sohbet koyulaşır, Hakkı Naşit Patrik İlyas'ın çok memnun olduğunu ifade eder. Partik İlyas dualarını burada da tekrar eder: Allahu Teala metbuumuz Türkiye Cumhuriyet-i mefhamesi ila nüzu'l-Kıyam şan ve şevket içinde ber karar eylesun!

Partiğe burada dualarının Türkçe ile yapılması rica edilir: "Dualarınızı Süryani lisanı üzerine yapmayıp Türkçe okuyamaz mısınız? Patrik Efendi ter damlaları dökülen yüzünü mendil ile sildikten sonra: Efendimiz, buna imkan yoktur. Çünkü bunlar yüzyıllarca evvel yazılmış manzum dualardır. Şimdi bunları aynen tercümeye ne maddeten ne de vaziyyeten imkan vardır." İmkan olsa patrik efendisinin ricasını kırmayacaktır, diye düşünüyoruz.

Hakkı Naşit, "Patrik Efendi Süryani Kadim kilisesinin makamı olan Mardin'e bir saat mesafedeki Der Zafaran manastırının bulunduğu yeri methetti ve ertesi gün içinde oraya ziyaretimiz vaadini aldı." Sözleriyle yazısını sürdürür. Hakkı Naşit, Manastıra geliş yolculuğu ile ilgili satırlarından sonra Manastırdaki karşılanmalarını tasvir eder:

"İlyas Efendi manastırın kapısında bizi bekliyordu. Süryani cemaati ileri gelenleri, bütün Mıtranlar (Metropolitler) patrik efendinin arkasına dizilmişti. İlyas Efendinin satırlara bile sığmayacak kadar uzun dua ve senaları ile karşılandık. Manastırın oldukça müzeyyen bir salonuna alındık. Kapıdan girilince bizi iki derin ve muhabbetli göz karşıladı, karşısında hürmetle bir lahzalık vatka yaptığımız bu iki koyu mavi göz, salonun en ihtiramlı yerine ve çok yükseğe asılan Gazi Mustafa Kemal'in, büyük Reis-i Cumhurumuzun resmi idi. İlyas Efendi o resmin altına Süryani Cemaatinin timsal-i vicdaniyesi addettiği kendi resmini asmış, altına kürsüsünü koymuştur. Salonun çok sevimli Reis-i Cumhurumuzun kudretli ve manalı nazarları ve sevimli siması ile karşılaşmak bize mevkiin güzelliği ile birlikte büyük bir inşirah vermişti. Terimizi sildik kahvelerimiz içtik. Patrik Efendi misafirlerine ikram için çırpınıyordu." Yemeğe geçilir, yemek sohbetle ve muhabbetle yenilir. Partik heyecanlı ve mutludur. Misafirlerine olan muhabbetinde ölçüyü kaçırdığı anlar olur; "Patrik efendi... Müfid Lütfü Bey'i kuvvetli kolları arasında sıkıyordu. Müfid Bey, Patrik'in mengeneye benzeyen uzun kolları arasında kaç

defa heyecanlı tazyik anları geçirdi."

Partik İlyas'ın bu sonsuz çabaları kendisinin kovulmasına ve halkının tarihsel topraklarından kazınmasını önleyememiştir.

Patrik İlyas'a dair nakledeceklerimiz bu kadar. İnşallah araba devrilmeden anlaşılacağımı umuyorum.

Ek 5

Bir Süryani Kilisesi Hikâyesi Vesilesi İle İki Ailenin Örnek Dayanışmasına Dairdir

Sait Çetinoğlu

Radikal gazetesinin haberine göre, "İstanbul'da kilise yapmak için yıllardır arazi arayışında bulunan Süryanilerin girişimleri nihayet sonuç verdi. Cemaatin talebini inceleyen İstanbul Büyükşehir Belediyesi geçen günlerde tarihi bir karar alarak bir kilise inşaatı için onay verdi. Henüz inceleme aşamasında olan proje Koruma Kurulu tarafından onaylanırsa Cumhuriyet tarihinde ilk defa bir kilise sıfırdan inşa edilmiş olacak" deniliyor. Beyoğlu Süryani Kadim Meryemana Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı Sait Susin yok dese de Belediyece Yeşilköy'de tahsis edilmeye çalışılan yer ise Latin mezarlığı.

Bu haber bize yine bir şey hatırlattı, Biz bildiğimizi söyleyelim de isteyen ne gibi hisse çıkartır bilinmez. Konuya şöyle bir giriş yapalım:

Diyarbakırlı Nedim Pirinççizade [Pirinççioğlu] ve Mardinli Yakubi Süryani Abdunnur Aydıner'in bir asra yakın takdire şayan bir dostlukları vardı. Pirinççizadeler 1915 Soykırımında Diyarbakır vilayetinde başrolü oynayan bir ailedir. Aydıner de bu Soykırımın mağduru olan bir halkın mensubu. İki ayrı tarafın mensubu olmaları birlikte davranmalarını etkilemiyor!

1940'lı yıllarda Pirinççizadeler Diyarbakır'dan İstanbul'a göç ederler. Aynı tarihlerde Abdunnur Aydıner ailesi de Mardin'den İstanbul'a göç eder. İki aile sıkı bir dostluk içindedir.

Öyle ki, bu sıkı dostluklarını ortak bina inşa ettirerek, aynı apartmanda ortaklaşa ikamet etmeye kadar vardırarak perçinlerler. Teşvikiye Ihlamur yolundaki bina gibi, Göztepe'deki ahşap köşkte de Pirinççizade ile Aydıner ailesi ortaktır.

Nedim Pirinççizade ve Abdunnur Aydıner'in vefat etmelerine rağmen ailenin dostluk ve dayanışması bozulmaz, çocuklar dostluklarına ve ortaklıklarına devam ederler. Bu dayanışmayı kıskandığımız düşünülmesin. Sadece örnek bir dostluk olduğunun altını çizdik.

Pirinççizade ve Aydıner'i tanıtan bu kısa girişten sonra kilise meselesine gelelim:

İstanbul Yakubi Süryani Kilisesi bülteni olan *İDEM* Dergisi 2004 yılı Mart ayı sayısında (No:6), 1959 yıllarında Tarlabaşı Yakubi Süryani Kilisesi yönetiminde bulunan Fehmi Kavak ile yapılan bir röportaj yer alır*: ...Kilisemiz ahşaptı onarılması gerekiyordu, o yıllarda Ankara'ya Abdunnur Aydıner ve Nedim Pirinççizade gittik. Nedim Bey bakanlıklarda ve devlette olağanüstü bir güce sahipti. O dönemin Bakanı olan Fatin Rüştü Zorlu ile dostumuz Nedim Pirinççizade aracılığıyla görüştük, kiliseyi yıkıp yeniden yaptırmak istediğimizi söyledik. Bakan bize "kanun ve Lozan antlaşmasına göre yasaktır. Ama ben gerekli makamlara tembih edeceğim, kimse size karışmayacaktır, gidin ve istediğinizi rahatlıkla yapın" dedi. Hakikaten dostumuz Nedim Pirinççizade sayesinde bize kimse karışmadı. Kilisenin inşaatını yeniden projelendirip ruhsatsız inşa ettik, kimse karışmadı.*

Kilisenin inşaatı yaklaşık üç yıl sürdü ve hiçbir resmî makam tarafından rahatsız edilmedi.

Süryani halkının 1915'e dair bir sesinin çıkmamasında bunun bir etkisi olup olmadığını sorduğumuz düşünülmesin tabii ki onu sormadığımız gibi bu kez yapılacak kilise inşaatı için [bay %10 yerine] kimin tavassutu ve kefaletinin(!) sağlandığını da sormuyoruz. Biz kilise inşaatı dolayısıyla

örnek bir dayanışmaya dikkat çekerken, bir başka yanlışlığa daha dikkat çekmeye gereksinme duyuyor ve uyarıyoruz. Adana Ermeni mezarlığının üzerinde yükselen Sabancı camisi gibi Aya Stefanos'taki Latin mezarlığında da Süryani kilisesi yükselmeden gerekli duyarlılığı gösterileceğini ummak istiyorum. Umarım anlaşılırım…

EK 6

Mardin Şehrinin Son Ermenileri

Tomas Çerme

Mardin kenti fiziki görünüm olarak, yüksek tepenin üstünde Masis savaş kalesine dayanmaktadır. En yüksek noktasında kalesi yer almaktadır. Mardin dört mevsimi de birbirinden güzel olan bir kenttir. Eski çağlarda oldukça hareketli bir geçmişi olduğu bilinen şehir kısa aralıklarla çeşitli birimlerin yönetim dönemlerini yaşamıştır. Sırasıyla Arşakuniler, Persler, Dikranlar, Romalılar, Bizanslılar... M.S. 640'ta Arap İslam ordusu, Hamdaniler, M.S. 873 Mervaniler, Büyük Selçuklular ve onların ardından Artukoğulları (1109) uzun bir süre bu bölgeye egemen olmuşlardır. Mardin'in Osmanlı egemenliğine girişi 1517 yılıdır.

Tarihlerden anlaşıldığı gibi, Hristiyanlığın Mezopotamya'ya girişi eskilere dayanmaktadır. Mezopotamya halkları, Ermeniler, Pertevler, Marlar ve başkaları Hristiyanlığa inandılar. İskenderiyeli Diyonisos ise " benim yaşadığım çağda Mezopotamya'da kiliseler gördüm" der (kendisi 4. yy. başlarında Mezopotamya'da yaşamıştır). Gerçekten de Mardin'de İslamiyetin akınlardan çok önce eski kiliselere rastlanmaktadır. Bunlardan biri de 4. yy. sonlarında inşa edilmiş Surp Krikor Lusavoriç kilisesidir. Halkın Ermeni kısmı din adamlarına ve kiliselerine sadık kalmışlardır.

Şöyle bir kayda rastlanmaktadır; "Surp Krikor Lusavoriç adına, M.S. 420'de katedral kilise inşa edilmiştir." Bu kayıt piskopos Hovagim Tazbazyan'ın katedrali onarttığı zaman

bulunmuştur. Taş bir levha üzerine Asuri alfabesiyle Ermenice olarak yazılıdır. Onarım tarihi 1791'dir. Onarımdan sonra kilise yeniden takdis edilip komutan Surp Kevork ismi verilir. Aynı zamanda halk dilinde Kırmızı Kilise de denmektedir. Mardinli rahip Husik Gülyan'ın gününe kadar bu yazıtın tarihi belirsiz kalıp, anlamı çözülememiştir. Bu değerli yazıtın anlaşılır hale gelmesi için rahip Antreas Ahmaranyan Keldani Kilisesi rahibine yollayarak çözülmesini sağlamıştır.

Rahip Gülyan ise çeşitli dillere tercüme ettirip patrikhane salonuna astırmıştır. Aslı rahip Ahmaranyan'ın yanında bulunan bu yazıt Mardin Ermeni kilisesinin ne kadar eski olduğunu, Ermenilerin Mardin şehrinde M.S. 420 yılından önce de yaşadığını kanıtlar. Çünkü 6. yy.'da konulan bu yazıt Nusaybin'in yıkılıp, Ermenilerin 351'de Masius (Masis) Mardin dağına sığındıklarını anlatmaktadır. Bu dağda da karşılaştıkları Perslerle savaşan Ermeniler adına, Ermenicede savaşçı anlamına gelen "Mardi" adına atfen şehir Mardin olarak anılmıştır. Ermeni alfabesi M.S. 405'te bulunmuştur. Ermeniler 5. yy.'a kadar yazışmalarında ve kitabelerinde çoğunlukla Yunan alfabesi, Asurilerin yaşadığı bölgelere yakın yerlerde az da olsa Asuri alfabesini kullanmışlardır. Bu yüzden Ermeni yapıtlarında görülen Asurice yazılar, onların Asuri eseri olduğunu veya o yüzyılda Mardin'de Asuri yaşadığı anlamına gelmez.

Mardin'in Osmanlı egemenliğine girişi 1517 yılındadır ve Yavuz Sultan Selim'in komutanlarından Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından Osmanlı topraklan içine alınmıştır.

Mardin'in Osmanlı döneminde ilk nüfus sayımı T.C. Başkanlık Devlet arşivleri genel müdürlüğü Osmanlı arşiv daire başkanlığına ait 998 numaralı yayınıdır. Buna göre 1530 senesi Mardin nüfusu şöyledir:

Hane	2.026
İslamiye	775
Ermeniler	1.273
Mücerret (bekârlar)	734

İslamiye (bekârlar)	233
Ermeni (bekârlar)	502
Muaf	140

Daha sonraki yüzyıllarda, kırsalda yaşayan Yakubi Süryaniler güneşe tapan Şemsilerin Ermenilerle birleşmelerinden sonra Mardin şehrine yerleşirler. Şemsi Ermenileri Süryanileştirerek nüfuslarını çoğalttılar.

1891 Vital Cuinet'in *La Turquie d'Asia* kitabı 2. ciltte nüfus aşağıdaki gibidir:

Müslüman	10.000
Kürt ve Türkmen	4.000
Suriyeli Arap	1.700
Toplam	15.700

Mardin şehri Doğu Hristiyan Nüfus dağılımı şöyledir:

Ermeni Gregoryen 4.330 Ermeni Katolik 1.200 Ermeni Protestan 1.700 Keldani Katolik 580 Süryani Katolik 90 Süryani Yakubi 810 1915 Ermeni Tehcirinden sonra Cumhuriyet döneminde 1928 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre ise Mardin nüfusu [*Haftalık mecmua* 23 Kanun-ı Sani (Ocak) 1928 No: 132 Milliyet Matbaası, İstanbul] şöyledir:

Mardin Şehri Nüfusu	
İslam	41.364
Ermeni Katolik	1.612
Keldani Katolik	304
Protestan Ermeni ve Süryani	389
Süryani Yakubi	5.455
Süryani Katolik	1.821

1915 Ermeni tehcir kafilelerinin konaklama ve geçiş güzergâhı Mardin şehriydi ve bölgedeki Süryani ailelerin pek çoğu kafileden Ermeni yetim erkek çocukları evlat edinmişlerdir. Vaftizli olmalarına rağmen Süryani kilisesinde yeniden vaftiz edilirler, Süryani adları verilir. Büyüyen çocuklar yine

Süryani kızlar ile evlendirilip toplumun asil üyesi haline getirildiler. Bu yetim çocuklar öldükleri zaman geçmişleri ve asılları hakkında Süryani ruhaniler kesinlikle bilgi vermez Süryani mezarlığına gömerlerdi.

Mardin'in Ermenilerden boşalan yerlerine, dışardan gelen Süryani Yakubiler yerleştirildi. Bunların Ermeni yetim çocuklarını evlat edinerek Mardin şehrinde nüfuslarını artırdıkları görülür. Mezopotamya'nın başlıca yerleşim bölgelerinden Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Samsat gibi yerlerde yaşayan Ermeni Şemsiler Güneşoğullarından Yakubi-Süryani mezhebine girenleri 1942 yılına kadar Süryani ruznamelerinde her yıl iftiharla ilan ederlerdi.

1915'te Ermeni tehciri sırasında Mardin'de Surp Kevork ve Surp Hovsep (Aziz Yusuf) kiliseleri askerî kışla ve tehcirde yetim kalmış çocuklar için yetimhane olarak kullanılır. Bu iki kilise 1949 yılında Ermeni cemaatine iade edilir. Bir yıl içinde ünlü Mardinli, Ermeni asıllı mimarbaşı Sarkis Lole (Levon)'nin oğlu mimarbaşı Selim Lole ve Cebrail Hâkimyan başkanlığında Surp Hovsep (Aziz Yusuf) kilisesinin onarımı yapılabildi.

30 Temmuz 1950'de Mardin asıllı piskopos Nerses Tayroyan beraberindeki rahip Kevork Cercis Çandıryan, cemaat ve yetkili erkânın da iştirakıyla görkemli bir açılışta Surp Hovsep kilisesini ibadete açıtılar. Yetkililerin izniyle genç rahip Kevork Cercis Çandıryan kilisenin rahipliğine atanır. Kısa zamanda Ermeni cemaatini toparlar ve 27 Aralık 1954 yılına kadar vaftiz, düğün, cenaze, Pazar ve bayram ayinleri yapılır. Mardinli Ermeni çocuklara dinî eğitim ve ilahileri Ermenice öğretirdi. Anılarımda Mardin Ermeni cemaatinin 169 çocuğu Ermeni geleneklerine göre eğitildiklerinden hatırlarım.

1915'ten 1950 yıllarda Surp Hovsep Kilisesi açılana kadar dinî vecibeler ya Keldani ya da Süryani Katolik kilisesinde (bunların bir kısmıda Süryani Yakubilerde) yerine getirilirdi. Açılması ile birlikte Surp Hovsep kilisesi Mardin şehrinin en kalabalık ve canlı kilisesi durumuna gelir. Zaman zaman bölge

şehirlerden Ermeni bakiyelerin önemli ziyaret ve umut yeri olur.

Surp Hovsep kilisesi Ermeni tehcirinden sonra bölgede açılan ilk kilisedir. Kiliseye atanan rahip Kevork Çandıryan Roma'da tanrı bilimi eğitimi görmüştü, Oysa kardeş kiliselerin ruhanileri ilkokul mezunu bile olmayıp, Der Zafaran manastırında eğitim görmüşlerdi. Aradaki bu eğitim farkı kardeş Yakubi-Süryanileri etkiledi. Süryanileşmiş Ermeniler kısmen de olsa Ermeni kilisesi çatısı altında toplanmaya başladılar. Çünkü Süryanilerin bir bölümü Ermeni kökenliydi. Ermeniler'in bu geriye dönüş hareketi Yakubi Süryanilerin işine gelmeyip, zaman zaman rahip Çandıryan'a karşı gelirler.

Surp Hovsep kilisesinin açılışı ve rahip Kevork Çandıryan'ın gelişiyle pek çok kilise hurafeleri de son bulur. Genç rahip, çağın tüm uygar kilise geleneğini Mardin'e getirir. Örneğin diğer kardeş kiliselerde o dönemde uygulamada kilise girişinden heykele kadar olan uzun koridor tahta perde çekilmişti ve dualarını haremlik selamlık halinde yapıyorlardı. Aynı gelenek Ermeni Surp Hovsep kilisesinde uygulanmaz, kutsal kitap *İncil*'in öğütlerinin dışına çıkılmamıştır.

Ermeni ve diğer kiliselerin tek ortak yanı mimari üslubudur. Geleneksel Ermeni kiliseleri gibi diğer kardeş kiliselerin de -Ermeni Şemsi Güneşoğulları mabetleri olması dolayısıyla- sunak heykelleri doğuya bakmaktadır. Özellikle kilise ayin ve eğitim dilinin Ermenice oluşu hazmedilemez ve Yakubi Süryaniler tarafından tartışma konusu haline getirilir. Bu huzursuzluğun başı ise Süryani metropoliti Hanna Dolapönü gösterilir. Ermeni rahibin başarısı tartışılır hale gelir.

Bu huzursuzluk iki toplum arasında dayanılmaz bir hal alır. Unutulmamalıdır ki, Yakubi-Süryanilerin Mardin'de evleri yoktu. 1915 Ermeni tehciri sonrası kırsal kesimden gelen Süryaniler Mardin şehrine akın ederler ve Ermeniler'den boşalan malikânelere yerleştirilirler. Bu yüzden Mardin'de yeniden Ermeniliğin yeşermesini istememektedirler.

27 Aralık 1954'te kilisenin rahibi Kevork Çandıryan sabaha karşı sınır dışı edilmiş ve kiliseye bir daha başka rahip atanmamıştır. Bir hafta sonra Diyarbakır şehri Ermeni cemaati üyelerinden Agop adlı bir şahıs Mardin şehrine gelerek Süryanilerin (Karasun Manuk) Kırklar kilisesi'ne gider. Süryani Metropoliti Hanna Dolapönü'nü bulur ve ona "Ermeni rahibini suçlayarak sınır dışı edilmesine sebep oldun Cennete mi gideceksin?" der. Metropolitin bir işareti ile kilisede bulunan cemaat, Agop'u dışarı atarlar. Mardin şehrinin kuruluşundan beri varolan Ermenilerin bu durumdan sonra varlıkları son bulacaktır.

Mardin Ermenileri sahip oldukları mal, mülkü, kiliselerini ve atalarının mirası Mardin şehrini terk ederek hiç tanımadıkları ülkelere göç ettiler. Ermenilerin geçerli sebepleri vardı. Doğdukları şehrin havasının, suyunun özlemiyle yanarken kültürler arası ve iklim farklılıkları gibi pek çok zorluklara da göğüs germişlerdi. Bu hasreti ve zorluğu biraz da olsa yenebilmek için geleneklerini gittikleri ülkelere taşımışlardır. Ancak doğdukları topraklarda gömülememenin de hasretiyle ölmüşlerdir. Mardin şehrindeki Ermeni cemaat üyesi 1.612 kişi kısa zamanda A.B.D, Şili, Arjantin, Brezilya, Avustralya, Kanada, bir kısmı da İstanbul ve Lübnan'a göç ettiler. Kilise ise ihtişamını bugün korumamaktadır.

Bugün sadece Süryani görünümünde bir veya iki Ermeni aile Mardin de yaşamaktadır. Kilise vakfının 150 civarı mülkünün vakıf yönetim kurulu iki aile tarafından yönetilir. Kilise ise yılda 3-4 kez Yakubi-Süryaniler tarafından ayin için açılır. Ermenilerin son göçünden sonra kısa zamanda Hanna Dolapönü haleflerinin önemli bölümü Mardin bölgesinde kalamadılar, onlarda ekseriyetle göç etmek zorunda kaldılar. Mardin Ermenileri tarafından günümüze kadar Yakubi-Süryani Metropolit Hanna Dolapönü'yü ve yandaşlarını suçlamaktadırlar.

Surp Hovsep (Aziz Yusuf) kilisesinden günümüze kalan yegâne anı çocukluğumda giydiğim şabik (kilise gömleği) oldu. Özlemin ve hasretin tarifi yoktur.

Mardin'deki 1.612 kişiden oluşan Ermeni bakiyeleri kiliselerinde rahip olmayınca ve çocuklarının dinî eğitim gereksinimi söz konusu olunca, yeniden Yakubi-Süryani veya Keldani kiliselerine gitmek istemediler.

1955'de Ermenilerin Mardin'den göçünden sonra şehirdeki yaşamlarına ait izler Yakubi-Süryaniler tarafından planlı bir şekilde silinmeye çalışılır. Amaç Mardin ve Ermeni kelimelerinin yan yana kullanmamak, hatta şehrin tarih sayfalarından silmektir. Mardin'e gelen yayın basın mensupları sadece Yakubi-Süryani din adamları ile karşılaşırlar ve onlar her tarihî eser hakkında konuşurken onu Süryanileştirirler. Metropolit Hanna Dolapönü'nün yazdığı Mardin tarihi şehri Süryanileştirir. Amaç Mardin tarihini, mimarisini ve kültürünü kendilerine mal etmektir. 108 fotoğraf içeren 210 sayfalık Mardin tarihinde Ermenilere ait bir tek ibare veya fotoğrafa rastlanmaz.

Bir başka örnek ise, Mardin kalesinin bulunduğu dağın ve şehirdeki malikânelerin kamuoyuna Yakubi-Süryani eseri diye tanıtılmasıdır. Oysa devlet salnamelerinde dağın Ermenice adı Masis diye geçer. Malikânelerin Ermeni asıllı mimarları da tarih sayfalarını doldurmakta, tapu kayıtlarına bakıldığında Ermenilere ait oldukları anlaşılmaktadır.

Böylece, Mardin'de Hristiyan olarak Yakubi-Süryani mutlak söz sahibi olur. Ermeni kelimesi söylemek zorunda kalındığında ise Katolik veya Hıristiyan kelimeleri kullanılmaya özen gösterilir.

Aynı metropolitin 1972 yılında yayınlanan "*Tarihte Mardin*" adlı kitabı; Mardin'deki manastır, kilise ve tarihî anıtlar tarihleri hakkında Türkçe yazılan ilk kaynaktır. Ancak ciddi hiçbir kaynak gösterilmeden yazılmıştır. Bu kitap daha sonraki yıllarda Mardin tarihini yazmak isteyecekler için asılsız bir kaynak oluştururken tarihçiler arasında doğan çelişkiler de konuyu içinden çıkılmayacak boyutlara vardırır.

Bir örnek daha eklenilecek olursa; Hanna Dolapönü'nün kartal yuvası diye adlandırıp yazdığı Mardin kalesinin eski

kaynak ve şehir salnamelerinde "Masis Dağı ve kalesi" diye geçtiği görülmektedir.

Mardin ve etrafındaki Yakubi-Süryani mabetlerin fermanlarına rastlanılmamıştır. Ancak (zilyetten) tasarruftan tapulaştırılmış olması mümkündür. Çünkü bu mabetler genelde Ermenilerin eski dini olan Arevortiklere (Şemsi, Güneşoğulları) aittir. Şemsilerin Süryanileşmesinden sonra mabetleri de kiliselere dönüştürülür. Yakın tarihte Mardin ve etrafındaki Hristiyan kiliseleri hakkında yazılan yazılar Süryani-Yakubi keşişlerin duygusal ve keyfi ifadeleriyle yazılmıştır. Mabet ve kiliselerin, ilmi ve tarihi biçimde araştırmalarına önemle ihtiyaç vardır. Mardin şehri için devamlı slogan haline getirilmek istenen "minarede ezan, Süryani kilisesinde çan" cümlesi pek çok unsurun beraber yaşadığı Mardin ve Mardinliler için büyük haksızlıktır.

Günümüzde Mardin ile ilgili yazılan, yayınlanan ve konuşulanlar bu şehirdeki Ermeni izlerini silmek için verilen çabalardır. Son zamanlarda basın yayın sık sık Mardin tarihi ve mimari eserlerini Süryanilere mal etmekle gerçek olmayan kaynaklar yaratmaktadır. Süryani propagandası yapan bu yayın basın yetkililerinin yeterli bilgiye sahip olmadığı açıktır.

Mardin'de Süryani görünümünde iki Ermeni aile kalmıştır. Turistlere otantik kalıntı gibi gösterilmektedir. Türk ve Ermeni milliyetçileri kendilerine artık daha inandırıcı düşmanlar bulmalı ve önyargılar bir tarafa bırakılmalıdır. Bunları sizlere aktarırken boğazım düğümlenir gibi oluyor... Süryani toplum liderleri tarafından zaman içerisinde sistemli şekilde Mardin'de anıtların kökleşmiş Ermeni deyimleri sinsice ve sessizce değiştirilmiştir. Örnek verilecek olursa Der- Zafaran, Deyrü'l Zafaran ismi ile değiştirilirdi. "Der"in Ermenice anlamı rahiplerin evi demektir. "Mar" yerine Mor Mort ile değiştirildi. "Mar" ise Ermenice bir kelimedir.

Kaynak:

Kebikeç, yıl, 2009, sayı 27, sayfa 99-15'ten ayrı basım

Ek 7

Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1915 Soykırım Failleri İle Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

"Cemiyetin ilk mensupları şunlardır: Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzade Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Reji müdürü Abbas Fadıl, Mirikatibizade Ahmet Cemil (Asena), Cerciszade Yusuf (Göksu), Yasinzade Şevki (Ekinci), Özdermiroğlu Kemal Şakip, Mustafa Akif (Tüteng).Velibazade Veli Necdet (Sünkitay), Müftüzade Şeref (Uluğ), Lalizade Mustafa, Yüşbaşı Eşref". Bkz.: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi,* 2.Cilt, s: 780, Diyarbakır Büyükşehir Yayınları, Ankara, 2003.

1915 yılında "Dr. Mehmet Reşit Bey göreve başlar başlamaz ilk iş olarak, Mektupçu Bedri, Jandarma komutanı Rüştü, eşraftan Yasinzade Şevki, Pirinçzade Fevzi, Müftüzade Şeref beylerden oluşan bir "Tahkik Heyeti" oluşturdu. Peşinden, sivil halktan bir "milis alayı" teşkil edildi. Bu alayın başında Cemilpaşazade Mustafa Bey (Albay) bulunuyordu. Diğer milis subayları şunlardır:

Binbaşı Yasinzade Şevki (Ekinci).

Yüzbaşılar: Zazazade Hacı Süleyman, Cercisağade Abdülkerim [Aksu], Direkçizade Tahir, Pirinçzade [Bekir] Sıtkı (Tarancı).

Teğmenler: Halifzade Salih, Ganizade Servet (Akkaynak), Muhtarzade Salih, Şeyhzade Kadri (Demiray), Piranzade Kemal (Önen), Yazıcızade Kemal, Hacı Bakır *A.g.e.,* s:793-794.

18 Haziran 1919'da Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin ilk şubesi Diyarbakır'da açılmış ve yönetim kurulu şu kişilerden oluşmuştur, dikkat edilirse 1915 Soykırımının Diyarbakır failleri ile MHMC üyeleri örtüşürler:

Zazazade Mustafa (Başkan), Ganizade Reşat (Üçok), Attarzade Hakkı, Hafız Ömer Efendizade Kemal, Ulemadan Hamdi, Beysanzade Molla Ahmet, Tahirağazade Nedim, Kılıçzade Hayri, Muharremzade Ali, Cercisağazade Yusuf (Göksu)), Hatip Sabir (Karaozan). Müftü Hacı İbrahim (Uluğ), Piranlızade Nazım (Önen), Nakib Bekir Sıtkı (Ocak) ve Cerciszade Abdulganı (Göksu); Erzurum Kongresi'ne Diyarbakır'ı temsilen katılmaları için görevlendirilmişlerdir. (Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, Kripto, 2011, s. 206.

Ek 8

Biyografiler

Doktor Reşid

Dr. Mehmed Reşid Bey (Şahingiray), (1873, Kafkasya 1919, İstanbul) Çerkes asıllı. Kuleli Askerî Lisesi'nden sonra, Gülhane Askerî Tıbbiye Mektebi'ni bitirdi. İstanbul'da askerî tıbbiyede öğrenci olduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucuları arasında yer almıştır. 1. hücrenin 4. üyesidir. Bu da (1:4) şeklinde ifade edilir. İTC'de ilk rakam hücre numarasını, ikinci rakam da hücredeki sıra numarasını gösterir. Örgütteki kod adı Şahingiray'dır. İttihat ve Terakki'nin gizli döneminde, yurtdışında çıkan gazete ve dergilerde Şahin Giray'a veya (1:4)'e hitaben bir sürü direktiflere rastlanır. Bu açık muhaberede Şahingiray, falan rumuzlu ile ilişki kurun, falan rumuzlu ilişkiden sakının gibi direktiflerin verilmesi, Dr. Reşit'in sadece İTC'nin iktidarda olduğu dönemde değil, gizlilik döneminde de Dr. Reşit'in etkin ve esaslı faaliyetlerinin olduğunu doğrulamaktadır. Dr. Reşit'in İTC içindeki çalışmaları, Hamid'in hafiyelerince tespit edilerek Trablusgarp'a sürülmüştür. Trablusgarp'ta polis nezaretinde serbest bırakılan Reşit, bütün sürgünler gibi ihtisasına göre çalışma imkânı bularak, vilayet doktorluğunu yürütecektir. Trablusgarp'ta sürgün bulunan Kürt Bedirhan Beğ'in torunu ile evlenir (Dr. Reşit'in çocukları baba tarafından Çerkes ana tarafından Kürt olmasına karşın Türk ırkçılığı yapmaları da Dr. Reşid'e dair bir önemli nottur der Abidin Nesimi. Reşit'in torunu Turan Muşkara ise, Reşit'in eşinin Bedirhanilerin yanında yetişen Müslüman olduktan sonra İclal adını alan Rum kızı olduğunu iddia etmektedir). Dr. Reşit ünlü İttihatçı Küçük Talat'ın (Muşkara) da kayınpederidir.

Dr. Reşit 1908'le birlikte sürgünden İstanbul'a döner ve sağlık hizmeti yerine idari görevi tercih eder. 1908'de sürgünden sonraki ilk görevi İstanköy Kaymakamlığı oldu. Daha sonra Humus, Kozan, Rize ve *Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığı yaptı.* 1914 yılında Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığı sırasında Batı Anadolu'da Helen kökenli Osmanlı vatandaşlarının kitlesel olarak Batı Anadolu'dan sürülmesini organize eder. Sürgünde Karesi'de ihtisaslaşacaktır. Diyarbakır'daki yardımcısı da bu sırada bu bölgede aynı *işlem*i yapmaktadır.

1914'te büyük devletlerle imzalanan Batı Ermenistan'daki reformları yürütecek olan genel müfettiş yardımcılığına getirilir. Diğer yardımcının da Feyzi Efendi (Pirinççioğlu) olması İttihat'ın reformlar hususundaki tutumunu belirlemektedir. Bu ikisi Kuzey Mezopotamya'daki Hırıstiyanların soykırımının etkin failleridir. Müfettiş yardımcılığı görevine başlayamadan müfettişliğin savaşla birlikte lağvedilmesi üzerine bir süre Irak'ta bir idari ünvanı olmaksızın Teşkilatı Mahsusa içinde faaliyetlerde bulunurken Diyarbakır valiliğine atanır. Savaş sırasında Irak ve Doğu Anadolu'nun iç güvenliğini sağlama görevi Dr. Reşit'e verilmiştir. Dr. Reşit'in Irak'ta bulunduğu sırada olduğu gibi Diyarbakır'daki valiliği sırasında da faili meçhul birçok cinayetler olmuştur. Bunlardan en önemlileri: Basra Valisi Ferit, Müntefek mutasarrıfı Nuri, Lice kaymakamı Hüseyin Nesimi, Beşiri kaymakamı Sabit, gazeteci İsmail Mestan sayılabilir. Reşit faaliyetlerine muhalif olanlar cinayetlere kurban giderken, şanslılar azledilmekle kurtulmaktadırlar. Reşit Diyarbakır'a Karesi mutasarrıflığında aşina olduğu Kafkas kökenli Teşkilatı Mahsusa müfrezesini de birlikte götürmüştür. Diyarbakır yöresindeki Ermeni Soykırımında bu Kafkas kökenli müfrezelerin Kürt aşiretleriyle birlikte önemli rolleri olacaktır. Burada vali yardımcısı Bedri Bey ile birlikte oluşturduğu ekip ve kurduğu Teşkilatı Mahsusa çeteleri sayesinde, Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeni, Ezidi ve Nasturi'lerin sürgün ve katliamlarını yönetti. Kürt aşiretlerini Soykırımda seferber etmesinde Pirinççizade Feyzi ile birlikte, Reşit'in Bedirhaniler'in damadı oluşunun rolü büyük olsa gerektir. Bu sayede Doğu Anadolu'dan Bedirhan Sülalesi, Siverek'in Milli ve Karakeçi Aşiretleri ile iyi bağlar kurmuştur. Yanında getirdiği

Kafkas kökenli müfreze komutanları ve Kürt milis birlikleri *El Xamsin* olmadan Ermeni Soykırımının gerçekleştirilmesi kolay değildi. Bu kadro tamamen yağma ve talan kadrosudur. Bu kadronun serbest çalışabilmesi için Dr. Reşit muhalif idari görevlileri ya öldürmüş ya da sürgün ederek önündeki engelleri kaldırmıştır. Dr. Reşid sadece kendi bölgesinde olan Ermenileri değil sürgün yolu üzerinde olduğundan dolayı bölgesine giren hiçbir Ermeni sürgün konvoyu Diyarbakır bölgesinden sağ çıkamamıştır. Bu sayının 200 binin üzerinde olduğu söylenmektedir. Zaten kendisi de inkâr etmemektedir. Diyarbakır valiliği sırasında hakkındaki yolsuzluk söylentilerinden dolayı soruşturma açılır ve 26 Mart 1916'da Ankara valiliğine tayin edilir. Bu soruşturma Ermenilern öldürülmelerinden dolayı değil Ermeniler'den gasp ettiği mallara ilişkindir (irtikap). 27 Mart 1917'de Ankara valiliğinde de azledilerek İstanbul'a gelerek ticarete başlar. Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın katili Çerkes Ahmet çetesinin arkasındaki teşvikçi ve yönlendirici olan Diyarbakır Valisi Dr. Mehmet Reşid, I. Dünya Savaşı'nın bitiminden ve İttihatçı üst yönetimin ülke dışına kaçmasından kısa bir süre sonra, 5 Kasım 1918'de İstanbul'da tutuklanarak Sirkeci'de bulunan Sansaryan Hanı'nın üst katma konacaktır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Ermeni cinayetlerinden sorumlu tutulacak ve yargılanmak üzere Divanıharp'e verilecektir Bekirağa bölüğünden 25 Ocak 1919 günü (hamama götürülürken!) firar eder. Zaten o sıralar Bekirağa bölüğü yolgeçen hanıdır, isteyen elini kolunu sallayarak çıkabilmektedir. İsteyene izin de verilmektedir. -Soykırımdan suçlanan sıhhıye müfettişi Dr. Tevfik Rüştü (Aras) izinli çıktığı Bekirağa'dan kendilerine yapılan iyi muamaladen dolayı utanıp firar etmeden geri döndüğünü söyler- Dr. Reşid'e firarda yardım edenin İlk Hatay valisi ve Kemalist dönemin emniyet genel müdürlüğü ve içişleri bakanlığı görevlerini yürüten Şükrü Sökmensüer olduğu söylenir. Resmî söyleme göre Dr. Reşid 6 Şubat Beşiktaş'ta Ihlamur Yokuşu'nda yakalanmak üzereyken intihar ettiği söylenir. Ancak bu *intihara* kuşku ile bakılır. Tarihçi David Gaunt, Vali Dr. Reşid'in *intiharı*na da kuşku ile yaklaşır: *"Savaştan sonra, Reşit insanlığa karşı suç işleme gerekçesiyle hapsedildi. Mahkeme başlamadan, cezaevinden kaçırıldı.*

Sonra da intihar ettiği söylendi; bu onun için makul bir yoldu, çünkü eğer mahkemede de Bleda'ya verdiği ifadeye benzer bir ifade verecek olsaydı, bu diğer sanıkları da tehlikeye düşürürdü. Zira onlar masum olduklarını iddia ederlerken, sağı solu belli olmayan Reşid, pekala önüne çıkan fırsatı tehlikeli iç düşmanları yok etmeyi emreden vatanseverlik görevinin tüm sorumluluğunu üstüne alabilirdi" Gaunt'un işaret ettiği nokta dönemin İttihat Terakki Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bleda, 1915'te olanlarla ilgili katliamın faillerinden Dr. Reşit Bey'le konu ile ilgili konuşmalarında geçen ve aktardığı bir anekdotu: "Doktor Reşit Bey Merkezi Umumi'ye gelmiş ve benimle görüşmek istediğini bildirmişti. Derhal kendisini kabul ettim. Karşımdaki koltuğa oturduğu zaman her ikimizin de sinirli olduğu göze batıyordu. Kendisine ciddi bir lisanla sordum:

— *Siz, dedim, hekimsiniz... ve bu sıfatla can kurtarmakla vazifelisiniz. Nasıl oldu da bunca insanın yakalanıp ölümün kucağına atılmasına göz yumdunuz?* Doktor Reşit Bey yüzüme baktı ve uzunca bir sükûttan sonra, en az benim kadar sert bir lisanla, cevap verdi:

Hekim olmak bana milliyetimi unutturamazdı. Reşit, elbette bir doktordur ve doktorluğun gerektirdiği çerçeve içinde davranışlarını ayarlamak zorunda idi. Ne var ki Doktor Reşit her şeyden önce dünyaya bir Türk olarak gelmişti. Milliyetim her şeyden önce gelir." sözleri, onun neden *"Cellat Vali"* olarak tanınmış olduğunu açıklamaktadır.

Mustafa Abdulhalik Renda

TBMM'nin "sivil" kökenli ilk baskanı olan Abdulhalik Renda 29 Kasım 1881'de Yanya'da doğdu. Çesitli Balkan ilçelerinde kaymakamlık, Siirt'te mutasarıflık, Bitlis, Kastamonu ve Halep'te valilik yaptı. 1917'de kısa bir sure Dahiliye Nezareti müsteşarlığına getirildi. Ardından gene Halep valiliğine gitti. 1918 yılında Bursa valiliğine atandı ise de oraya varmadan görevinden alındı. Bu sırada savaş bitmisti. 7 Haziran 1920'de İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. 6 Aralık 1921'de Malta'dan serbest bırakıldıktan sonra Kemalist dönemde önemli görevler üstlenir:

Sürgünden sonra İktisat ve Dahiliye Nezaretlerinin müsteşarlığına getirildi. İkinci TBMM'ne Çankırı Milletvekili seçildiğinde son yöneticilik görevi olan İzmir valisiydi. Abdulhalik Renda 2 Ocak 1924-3 Mart 1926; 13 Temmuz 1926-31 Ekim 1927 ve 25 Aralık 1930-3 Şubat 1934 tarihleri arasında Maliye, 2 Kasım 1927-25 Aralık 1930 tarihleri arasında da Milli Savunma Bakanlıkları'nda bulundu. 2 Kasım 1927-16 Ocak 1928 tarihleri arasında da Bahriye Vekaleti Vekilliği 1934'de Cumhuriyet Halk Partisi Meclis grubu başkanlığı görevini üstlendi. 1 Mart 1935'de TBMM başkanlığına getirildi. 5 Ağustos 1946'ya kadar bu görevde bulundu. Mustafa Kemal'in ölümü üzerine birkaç gün için Cumurbaşkanı vekili olmuştur. Abdulhalik Renda TBMM başkanlığından ayrıldıktan sonra Hasan Saka kabinesinde devlet bakanlığına getirilmiş, 1948'de ise görevinden ayrılarak siyasetten çekilir. 1957'de vefat etmiştir.

Cevdet Tahir Belbez Bey (Cevdet Bey)

Babası Tahir Paşa, aslen Arnavut olup, eski Osmanlı Van Valilerindendir. Cevdet Bey Van valisi olmadan önce Çatak Kaymakamlığı yaptı. Cevdet Bey, Enver Paşa'nın kız kardeşinin eşidir. Enver Paşa'nın eniştesi olduğu için paşa yapılmıştır. Başkale Mutasarrıflığından kasap taburu ile birlikte, önce vali yardımcısı oldu. I. Dünya Savaşı'nın başladığında Van valisi olan Hasan Tahsin Uzer, Erzurum'a tayin edilince, onun yerine yardımcısı olan Cevdet Bey getirildi. Cevdet Bey'in vali olması ile Van Ermenileri için cehennem hayatı başlar. Ermeni kurbanların ayak tabanlarına nal çakmasıyla ünlü olduğundan *nalbant* lakabı verilmiştir. 7 Nisan 1915'de başlayan çatışmalarda, Van'da Osmanlı Valisi Cevdet'in girişimiyle 20 bine yakın Ermeni, askerler ve Kürt çeteleri tarafından katledildi. Mayıs 1915'de Cevdet Bey, Rusların önünden Van'dan kaçarken, Siirt'e geldi, Keldani ve Ermeni başpiskoposluklarını yaktırdı. Haziran 1915 ayının ortasında Enver Paşa'nın amcası Halil ile Cevdet Bey'in birlikleri Bitlis'i kuşattılar. Halka gözdağı vermek için 20 Ermeniyi astırdılar. Ayrıca 4.500 erkek tutuklanıp kurşuna dizildi. Kadın ve kızların bazıları ise yaramaz denilerek öldürüldükleri

gibi geriye kalanların bir bölümü de sürgüne gönderildi. Ermeniler katliamdan kurtulmak için birçok yerde Müslüman oldular. Enver Paşa'nın kız kardeşinden boşanınca paşalık unvanı geri alındı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Malta'ya sürgün edildi. Trabzon'daki Ermeni katliamlarının sorumlusu olarak Malta'da tutuklu bulunan Acenta Mustafa (Kırzade) ile birlikte Malta'dan firar etmiştir. Cumhuriyetten sonra İzmir'de eski İttihatçılarla ticaret yapar. Dikili'deki çiftliğinde Mustafa Kemal'i ağırlamıştır. Saidi-Nursi'nin öğrencilerindendir.

Mehmed Kadri Necib Ücok

Diyarbekir Vilayeti Mektubi Kalemi Kâtiblerinden Hafız Mehmed Necib Efendi ile Fatma Hanım'ın oğludur. 1881 (1297 R.)'de Diyarbekir'de doğdu. Diyarbekir Askerî Rüşdiyesi'nde orta, Bursa İdadisinde lise öğrenimini tamamladı. 27 Eylül 1905'de Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'ndan mezun oldu. 30 Ekim 1905'de tayin edildiği Diyarbekir Vilayeti Maiyyet Memurluğu'nda stajını bitirip Kaymakamlığa terfi etdi. 31 Ocak 1907de Siverek, 28 Nisan 1908'de Viranşehir Kaymakamlıklarına atandı. Viranşehir Kaymakamı iken 6 Mayıs 1909'dan 17 Ekim 1909'a kadar Maden (Ergani) Sancağı Mutasarrıf Vekilliği'nde de bulundu. 8 Kasım 1909'da Cizre, 4 Eylül 1912'de Palu Kazaları Kaymakamlıklarına nakledildi. Palu Kaymakamı iken ehliyet ve başarısı gözönüne alınarak Mutasarrıflığa yükseltildi. 22 Aralık 1916'dan 9 Eylül 1917'ye kadar vekaleten, 10 Eylül 1917'den 18 Nisan 1918'e kadar asaleten Mardin, 21 Nisan 1918'de Muş Sancakları Mutasarrıflıklarına getirildi. Muş Mutasarrıfı iken Diyarbekir Mebusluğuna seçilerek 20 Nisan 1919'da görevinden ayrıldı. 16 Mart 1920'de son Osmanlı Meclisi Mebusan'ının İngilizler tarafından dağıtılması üzerine de Anadolu'ya geçerek T.B.M.M. 1. dönemine Diyarbekir Mebusu olarak katıldı. 16 Eylül 1920'de idareciliği tercih edip Mebuslukdan çekildi; Van Valiliğine atandı. 1 Ekim 1920'de Urfa Sancağı Mutasarrıflığına; 30 Ocak 1923'de 1. sınıf Mülkiye Müfettişliğine; 7 Şubat 1926'da Tokat, 24 Temmuz 1930'da Amasya, 31 Temmuz 1936'da Eskişehir, 26 Mayıs 1938'de Artvin Valiliklerine nakledildi. Çoruh Valiliğinden

15 Nisan 1940'da kendi isteği ile emekliye ayrıldı. Bundan sonra, uzun yıllar ücretli olarak Maliye Vekaleti Kazanç Vergileri İtiraz Tedkik Komisyonu Üyeliğinde bulundu. 29 Mayıs 1958'de vefat etti. Ermenice bildiği sicillinde yazılıdır. Palu Kaymakamı iken Dersim İsyanı'nın bastırılmasında gösterdiği başarıdan dolayı 1912'de 3. rütbeden "Mecidî" nişanı, 1916'da "Beyaz Şeritli Harb Madalyası", T.B.M.M. kararı gereğince de "Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası" ile taltif edilmiştir. Bahriye Uçok'un kayınpederidir.

Haydar Hilmi Vaner, 1873-1954]

1915'de Maraş, Nisan 1916'da Urfa Sancakları Mutasarrıflıklarına getirildi. Aralık 1916'da Musul Vali Vekilliği'ne; Temmuz 1917'de Musul, Ocak 1918'de Bitlis, Ağustos 1918'de Diyarbekir, Aralık 1918'de Van Vilayetleri Valilikleri'ne terfi etti. Van Valisi iken Kuvayı Milliye'ye taraftarlık ettiği gerekçesiyle azledildi. Sivas Kongresi'ne Van Delegesi olarak katıldı. 23 Nisan 1920'de Van Mebusu olarak T.B.M.M.'ne tayin edildi ise de Konya Valiliği'ne de atandığı için Valiliği tercih etii. 2. Delibaşı İsyanında Konya Valisiydi. T.B.M.M. 2. Dönemi'nde de Konya Mebusu tayin edildi. Mebusluğu 5. Döneme kadar devam etti. 1934'de emekliye ayrıldı. Emekli oldukdan sonra 1 Eylül 1929da tekrar idare mesleği'ne döndü. 3. Sınıf Mülkiye Müfettişliği'ne tayin edildi. 25 Mart 1954'te vefat etti.

Abdulgani İhsan

Bu dönem Siverek mutasarrıfıdır. İhsan, Kemalist dönemde önemli görevlere getirilir. Ocak 1923'de Tekirdağ Sancakları Mutasarrıflıklarına getirildi. Ağustos 1924'de Tekirdağ Livası'nın Vilayet haline getirilmesi üzerine aynı yer Valiliği'ne terfi ettirildi. Danıştay'ın Mayıs 1927'de Ankara'da yeniden teşkili üzerine Danıştay üyeliğine getirildi. Nisan 1930'da Bu görevde iken Ankara'da vefat etti.

Ömer Adil Tıgrel

Diyarbekir ileri gelenlerinden Ali Hamid ile Meymenet Hanım'ın oğlu ve Süleyman Nazif'in kayınbiraderidir. 1887 **(1305** H.)'de Diyarbekir'de doğdu. Diyarbekir Askerî Rüşdiyesi'nde orta, İstanbul Nümune-i Terakki İdadisi'nde lise öğrenimini tamamladı. 12 Ağustos 1910'da Mülkiye'den **"iyi"** derecede mezun oldu. Eylül 1910'da tayin edildiği Diyarbekir vilayeti Maiyyet Memurluğunda stajını bitirdikten, bir süre de Diyarbekir Muallim Mektebi Edebiyyât Muallimliğinde ve Diyarbekir Belediye Reisliğinde bulundukdan sonra kaymakamlığa terfi etti. Eylül 1913'de Silvan, Kasım1915'de Savur, Nisan 1916'da Lice Kaymakamlıklarına; Mardin, Malatya Müstakil Mutasarrıflıklarına; Manisa mansub idare Heyeti Azalığına; **1944-1945 yıllarında** 2. defa Diyarbakır Belediye Reisliğine atandı. Temmuz 1947'de emekliye ayrıldı. Emekli olarak oturmakda olduğu Diyarbakır'da Ekim 1960'da vefat etti.

Zülfü Tigrel

Son Osmanlı Meclisi Mebusanı Diyarbakır mebusu. Mustafa Kemal tarafından ilk meclise tayin edilir. 1930'lu yıllarda vefat edene kadar Diyarbakır mebusluğu ile görevlendirilmiştir. İhsan Hamid Tigrel'in ağabeyidir.

Abdurrahman Şeref Uluğ

Diyarbekir Mesûdiye Medresesi Müciz Müderrislerinden ve 1913'den 1922'ye kadar Diyarbekir Müftülüğünü ifa eden Hacı İbrahim Halil Efendi'nin oğludur. 1892'de Diyarbekir'de doğdu. İstanbul yatılı İdadisi'nde lise öğrenimini tamamladı. Temmuz 1913'de Mülkiye'den mezun oldu. Eylül 1913'de Diyarbekir Sultanîsi Türkçe-Edebiyat Muallimliğine tayin edilip Devlet hizmetine girdi. Eylül 1917'de aynı Sultanî Müdürlüğüne ve ek görev olarak da Diyarbekir Maarif Müdür Muavinliğine getirildi. Ağustos 1923'de 2. Dönem Diyarbekir Mebusu olarak T.B.M.M.'ne girdi. 3. Dönem'de giremedi. Uzun yıllar Diyarbekir'de çiftçilikle meşgul oldu. Ayrıca Diyarbekir Belediyesi ve Vilayet Umumi

Meclis Azalıklarında bulundu. Ekim 1933'de Diyarbekir Belediye Reisliğine getirildi. 6. Dönem'de Urfa Mebusu olarak tekrar T.B.M.M.'ne girdi. Mebusluğu, 7. ve 8. Dönemlerde de devam etdi; Mayıs 1950'de sona erdi.

Veli Necdet Bey [Sünkıtay]

2.6.1919-30.4.1921 (Dahiliye Nazırlığı Müsteşarı 1915) 1937 tarihinde TDK'nun Diyarbakır tetkik komisyonunda yer almış, 1934-37 yıllarında ATO Yönetim Kurulu üyesi, 1937 tarihinde ise ATO Başkan olmuş, Ankara'da ticaretle uğraşmıştır.

Veli Necdet (Sünkitay)'ın adı, İttihatı Terakki Cemiyetinin Diyarbakır Şubesinin ilk kurucuları arasında geçmektedir.

Seyfullah Nazım Önen

1887'de Diyarbakır'da doğdu. Lise öğrenimi gördü. Uğraş alanı çiftçiliktir. Diyarbakır il genel ve belediye meclisleri üyeliğinde bulundu. 1924-1928 ve 1. 4.1939-13. 3.1944 tarihlerinde iki dönem Diyarbakır Belediye Başkanlığına seçildi. 1946 yılında Diyarbakır D.P. İl İdare Kurulu Başkanlığına seçildi. D.P İl Başkanı bulunduğu sırada IX. Dönem Diyarbakır Mebusu oldu. İçişleri Komisyonunda çalıştı. Yasama etkinliği IX. Dönemle sınırlı kalan **Seyfullah Nazım** Önen, 14 Ocak 1967'de öldü.

Mustafa Akif (Tütenk)

1875'te (1291) Diyarbakır'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini özel okul ve Rüştiyede tamamladıktan sonra Dâr-ül-muallimîn (öğretmen okulu) den diploma aldı. Ayrıca Medresede öğrenim ve eğitim gördü. 1909 yılına kadar Diyarbakır İdadisi ve "Hâdim-i Terakki" Okulunda öğretmenlik ve yöneticilik yaptı. 1909'da Maarif İdaresine girerek çeşitli kalemlerde kâtiplik görevinde bulundu. Bu arada *Vilayet* gazetesini ve Meşrutiyetin ilanından (1908) sonra yayına başlayan *Dicle* ve *Peyman* gazetelerini **Ziya Gökalp** ile birlikte yönetti. 1914'te Diyarbakır Evkaf Müdürlüğü Başkâtibi oldu. Bir ara Van Evkaf Müdürlüğüne Vekâlet etti. TBMM'nin I. Dönemi için 4 Nisan 1920'de yapılan seçimde

Diyarbakır Milletvekili olarak 23 Nisan 1920'de Meclisin açılışında hazır bulundu. Mecliste Şeriye Evkaf ve Dilekçe komisyonlarında çalıştı. Milletvekilliği sona erince Diyarbakır'a döndü. Bir süre eski görevinde çalıştıktan sonra Maraş Evkaf Müdürlüğüne atandı. 1 Mayıs 1932'de Urfa Evkaf Müdürlüğünden emekliye ayrıldı. Özel okullarda öğretmenliğini sürdürdü. 18 Ekim 1952'de öldü.

İttihatı Terakki ve Alman subayları Mardin'de Süryani Patriği Mar İgnatios İlyas Şakir Efendi, yardımcısı Severios I. Afram Barsavm ve Süryani papazlar ile birlikte. Yıl 1916.
Bu şer ittifakı fotoğrafı Mardin Süryani Kırklar Kilisesinde çekilmiştir.

1. Dünya Savaşında Alman karargâhı olan İskender Atamyan'ın konağı. Alman komutanlar, İttihatçılar ve Mustafa Kemal.
1) Mustafa Kemal, 2) İzzet Paşa bölge askerî kom., 3) Alman Karargâh ve Irak cephe komutanı, 4) Mutasarrıf. Mardin, 1917

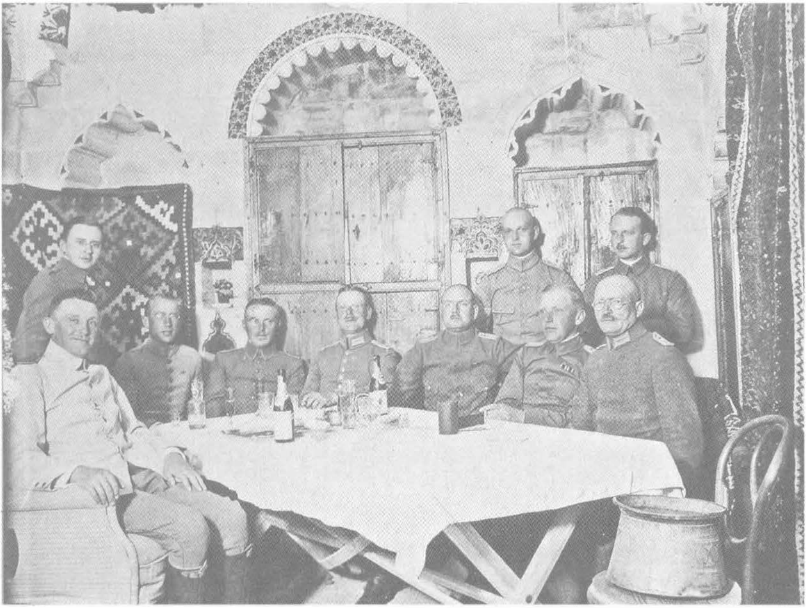

Foto 1 ve 2: *Doğan Bekin / Tarihin ışığında Mardin, Mardin Valiliği*

Mardinli Ermeni Başpiskopos İğnatyus Maloyan, 1915

Mardin

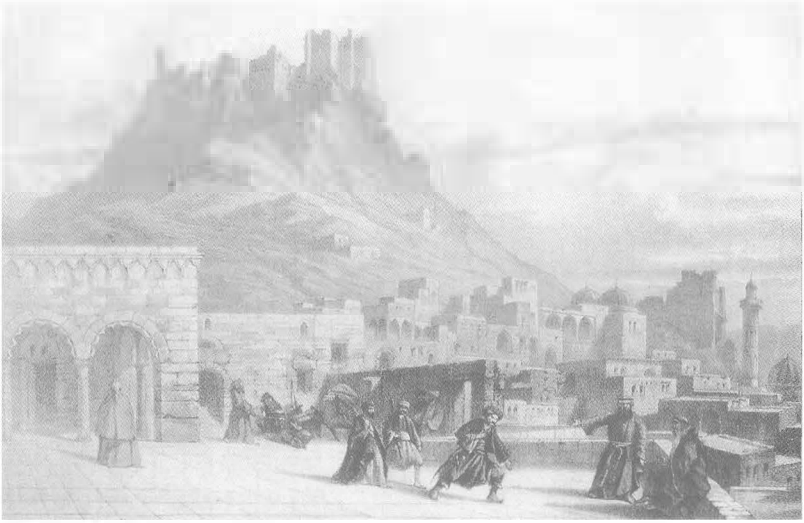

İskender Atamyan konağı, Mardin

Bedirhan ailesi: Binbaşı Said, Midilli Mutasarrıfı Galip Paşa, Abdürrezzak Paşa, Kaymakam Bedirhan ve Kaymakam Cemil Efendi toplu halde görülmektedir.

Foto 1 ve 2: *Doğan Bekin / Tarihin ışığında Mardin, Mardin Valiliği*

Sırpuhi Varvara Manastırı, Mardin

1837'de, Mardin Surp Kevork Kilisesi'nde Yebisgobos Melkon Nazaryan ve Vartabet Husik Gülyan bir tıbiri imtihan ederken

Şenhuryan'ların konağı, Mardin

Şellimi'lerin konağı, Mardin

Surp Kevork Katedral avlusunda rahiplerin mezarları, Mardin

Surp Hovsep Aziz Yusuf Kilisesi'nde Mardin'in tarihçesi ve eski ismi Ermenice olarak halen günümüze kadar mevcut (Mambut)

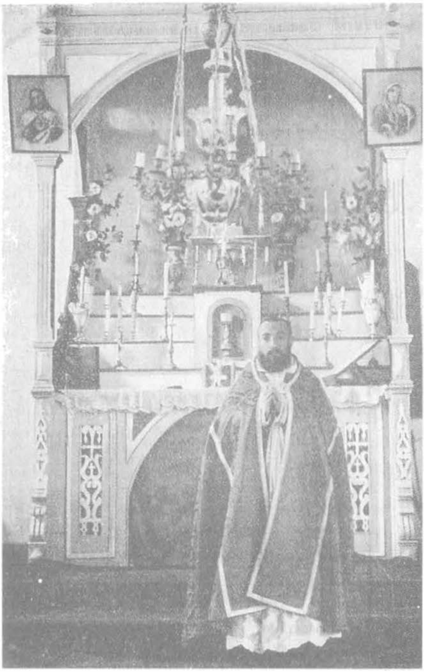

Mardinli Der Krikor Ahmaranyan ve ailesi, 1927 Mardin.

Mardin'de Surp Krikor Lusavaric (Surp Kevork Katedral, MS. 420)
1915-17'de Türk Ermenilerinin yetimhanesi olarak kullanıldı

Rahip Tüfenkci, Mardin

Surp Hovsep Aziz Yusuf Kilisesi, Mardin

Diyarbakır mebusu Mardinli Hovsep Kazazyan ve oğlu Diran

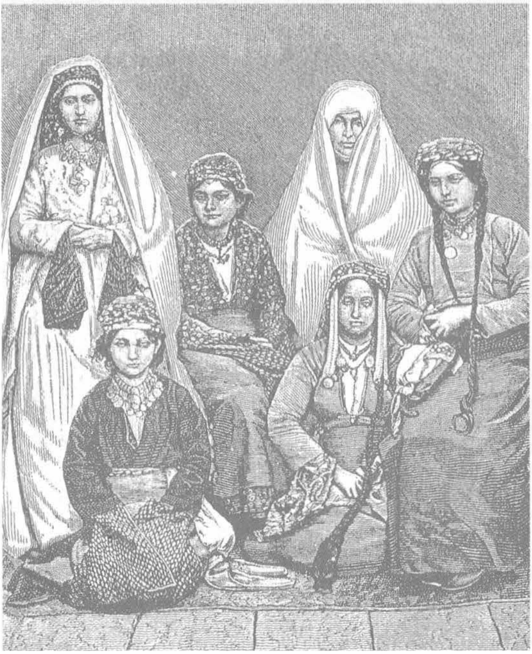
Mardinli Melkon Tasbazyan 1716'da Roma'da tahsil gördü. Mardinli Ermeni Gregoryanları Katolikleştirdi

Mardin Ermeni ailesi

Mardinli köylü Ermeni kadınlar

Mardin kırsalında Nasturilerle Süryaniler dinadamlarıyla birlikte

Mardin Ermeni mezarlığı. Bugün Mardin spor stadyumudur

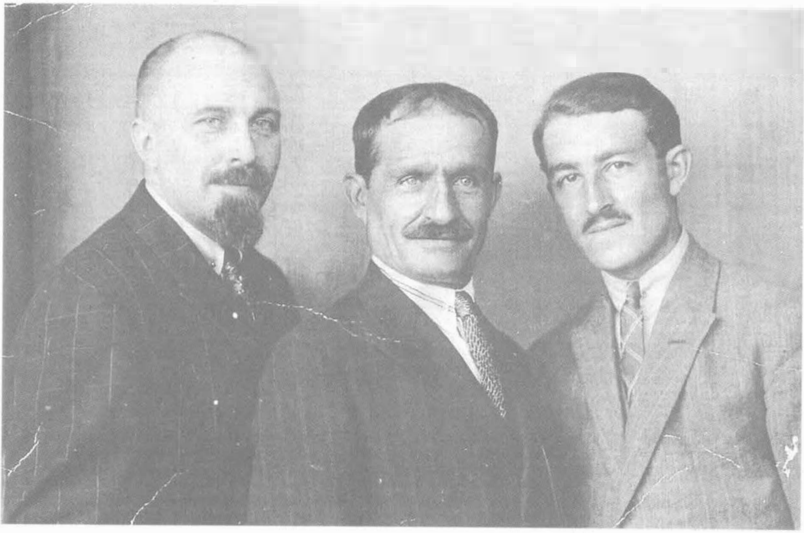

Mardin Ermenisi, 1915 öncesi

1916'da Mardin'de seks kölesi olarak kullanılan bir Ermeni kız

Alman Herr Moris, İttihatı Terakki'nin Mardin bölgesi başkanı Abdurrahman Kavvas ve katip tercüman Mardinli Süryani Davut Sımmas Dresden, 1925

İbrahim Kaspo (kasparyan)

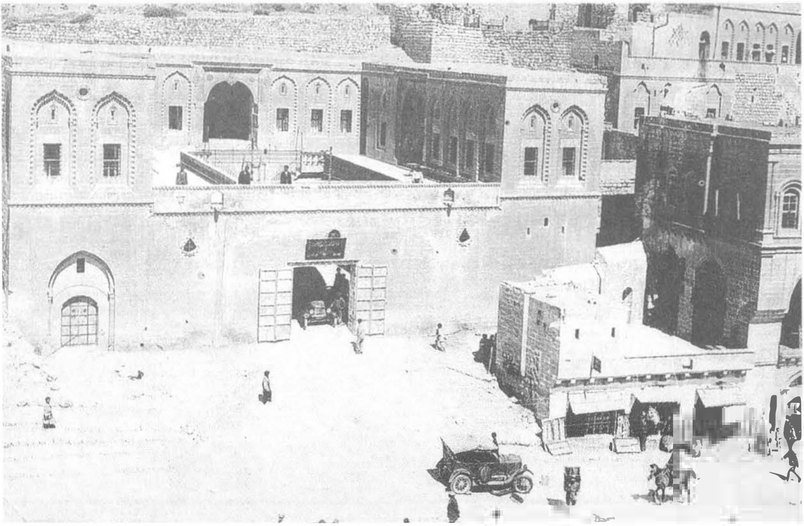

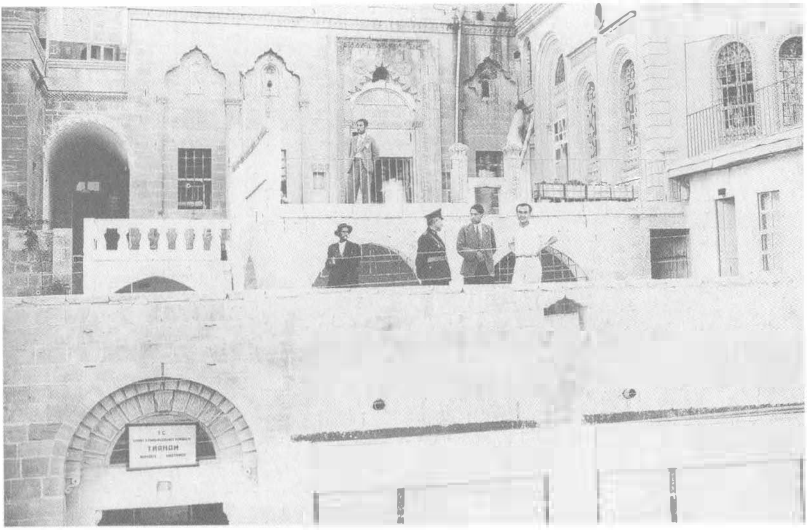
tr. 9: Ibrāhīm Kaspo avec les membres - à majorité Mardiniens - de la Société
: Bienfaisance St. Grégoire Illuminateur, Alep.
e gauche à droite, *Ier rang*: Jeacques Djanandji, Michel Djanandji, P. Nersés
ayroian, Louis Marchesi, Na'īm Kara Ziwan; *IIème*: Iliās Menaklo, Iskandar
aspo, Farag Allah Kaspo, Wanès Boghossian, Iskandar Hibb, Iskandar Dibs,
a'īd Kaspo, Girgis Younân; *IIIème*: Abd al-Ahad 'Atallah, Ibrāhīm Kaspo

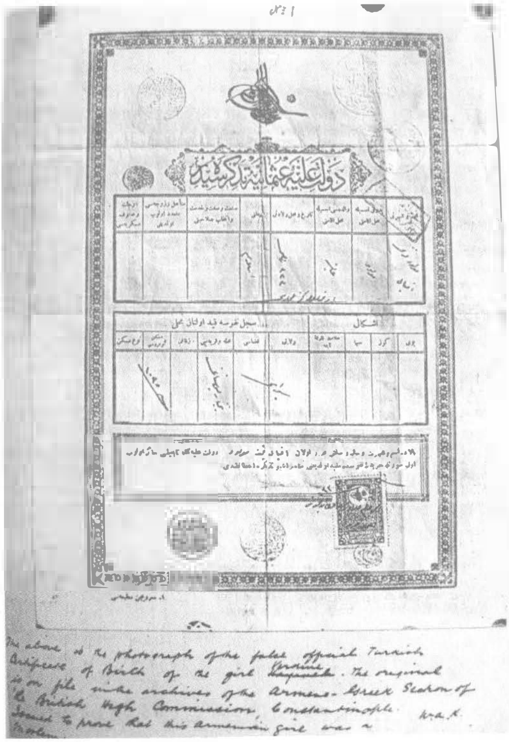
Sait Kendiryan'ların konağı, Mardin

Garabet Kassaryan konağı

İskender Atamyan konağı, Mardin

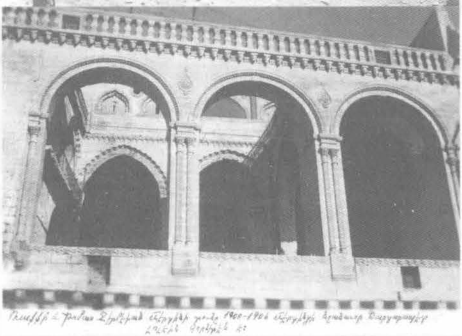
The above is the photograph of the false official Turkish Certificate of Birth of the girl Verjine [illegible]. The original is on file in the archives of the Armeno-Greek Section of the British High Commission, Constantinople. Issued to prove that this Armenian girl was a Moslem.
[illegible]

Verjin Donikyan'ın sahte nüfus tezkeresi

Raffi ve Tomas Çermeyan kardeşler konağı, Mardin

Foto 1: *Doğan Bekin / Tarihin ışığında Mardin, Mardin Valiliği*

Bir Ezidi kadın güneşe tapınırken

MARDİN 1915

BİR YIKIMIN PATOLOJİK ANATOMİSİ

YVES TERNON

Bu olağanüstü araştırma, 1915 soykırımı sırasında Ermeni cemaatinin imhasının hangi koşullarda gerçekleştiğini (o güne dek), eşi görülmemiş bir kesinlikle ortaya koymanın yanı sıra, bir şehrin, yani Mardin'in ve bir bölgenin –Mardin sancağının ve Diyarbakır vilayetinin– yerel tarihiyle bireysel trajedileri birbirine bağlıyor.

Kürdistan Platosu'yla Mezopotamya Ovası'nın birleştiği noktada yer alan Mardin farklı Hıristiyan cemaatlerinin birlikte yaşadığı bir mozaikti. Dolayısıyla bu eser aynı zamanda bugüne dek yanıtlanmamış bir soruyla, yani imhanın Süryanileri de kapsaması meselesiyle yüzleşmemizi de sağlıyor.

9 789753 442749

belge yayınları

45 TL